AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 2

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2014

Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik Ağamusa Axundov, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik İsa Həbibbəyli, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Teymur Kərimli, f.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.e.d., prof. Məhəbbət Mirzəliyeva, f.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.e.d., prof. Nadir Məmmədli, fil.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.e.d. prof. Azadə Musayeva, f.e.d. Möhsün Nağısoylu, fil.ü.f.d. Nəzakət Məmmədli.

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü Teymur Kərimli
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2014, № 2

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2014

www.filologiyameseleleri.com

QƏZƏNFƏR KAZIMOV
qshkazimov@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FEİLİN QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

TƏDQİQİ TARİXİNƏ DAİR

Açar sözlər: Şivələrdə feil, felin quruluşu, səs əvəzlənmələri, arxaikləşmə, düzəltmə və mürəkkəb feillər, növ kateqoriyası

Təbii ki, dialekt və şivələrimizdə də feillər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla fərqlənir. Lakin felin quruluşu ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlər vardır ki, onların tədqiqinə az fikir verilmişdir. M.Ş.Şirəliyevin «Bakı dialekti» (1) əsərində felin quruluşu haqqında səthi danışılmışdır. Müəllifin verdiyi sadə feillər (*gəl, apar, yaz, qoş, üz, gör, bur*) ədəbi dil feillərindən fərqlənmir. Müəyyən mənada bu hal təbiidir, çünki şivə xüsusiyyətləri çox zaman felin kökündə yox, felə qoşulan şəkilçilərdə və ya felin semantikasında özünü göstərir. Müəllif düzəltmə feillərdən danışarkən yalnız ***-la,-lə, -al,-əl, -laş,-ləş*** şəkilçiləri və onların bir sıra şivə variantları haqqında məlumat vermişdir. ***-al,-əl*** şəkilçisi ilə (*azaldı, düzəldi*) ***-l*** şəkilçisini (*qaraldı, qocaldı*) müstəqil şəkilçilər kimi qeyd etmişdir.

M.Şirəliyev mürəkkəb feillərin şivələrdə ***ol, et, idi, imiş*** köməkçi sözləri ilə yarandığını göstərir. (1,80) ***İdi, imiş*** feil xüsusiyyətini itirmiş olduğu üçün onların mürəkkəb feil düzəltdiyi barədə fikir artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir.

«Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri» kitabında feil bəhsi bütövlükdə K.T.Ramazanov tərəfindən yazılmışdır. K.T.Ramazanov Naxçıvan dialekt və şivələrində feillərin həm semantik, həm də fonetik cəhətdən fərqləndiyini qeyd etmişdir. Məsələn, müəllif bu şivələrdə ***tikmək*** felinin ədəbi dildən fərqli olaraq, bostana, bitkiyə də aid oluğunu göstərir: *Biz qarpızı, qavını* ***tikirix***`*, amma taxılı əkirix*`. Müəllif fonetik cəhətdən fərqlənən ***təprimək*** (tərpənmək), ***züvmək*** – züyüldəmək, ***züyrüşmək*** (sürüşmək) tipli feillər haqqında da məlumat vermişdir. Düzəltmə feillərdən ***-si,-sı*** (*kifsimək, -qaxsımaq*), ***-sovla,*** (*sələsovlamaq* – hamarlamaq), ***-lan,-lən*** (*qırtmıxlanmaq, pöşələnmək*) şəkilçilərini də qeyd etmişdir. Əslində, *sələsovlamaq* sözündə ***-sov*** sifət şəkilçisidir. Feil düzəldən şəkilçi ***-la ,-lə***-dir. *Qırtmıxlanmaq* sözündə də şəkilçi ***-la,-lə-***dir, ***-n*** növ şəkilçisi kimi ayrılır: *qırtmıxlamaq – qırtmıxla-n-maq*.

K.Ramazanov da mürəkkəb feil dedikdə, ***etmək, eləmək*** feillərinin adlarla birləşməsindən düzələnləri nəzərdə tutmuşdur: *Mən həşimnən* ***eyiçilix elərəm****. Gözüm səni* ***say eləmir*** (görmür) və s. Əsas tərəfin az işlənən sinonim feillərlə ifadəsi də şivələrdə ədəbi dildən fərqli mürəkkəb feil forması kimi qeyd edilmişdir: *Bu söz Nəbinin* ***acığına keşdi****. Savatdıx insanı* ***başa gətirər*** (2,113-114) və s.

R.Ə.Rüstəmov dialekt və şivələrimizdə felin quruluş xüsusiyyətlərinin tədqiqinə geniş yer vermişdir. Sadə feillərin ilkin söz kökləri barədə görkəmli türkoloqların fikirlərini nəzərdən keçirmiş, yeri gəldikcə öz münasibətini də bildirmişdir.

Türkologiyada feil köklərinə münasibət müxtəlif olmuşdur. Məsələn, Q.İ.Ramstedtin fikrincə, ilkin feil kökləri ikihecalı olmuş, birhecalı feillər ikihecalı feillərin son saitinin düşməsi və ya şəkilçiyə qoşulması ilə yaranmışdır. N.K.Dmitriyev də bəzi feil köklərinin ikihecalılığının ilkinliyini qəbul etmişdir. Feil köklərinin ikihecalılığı fikri sonralar sovet türkoloqları arasında geniş yayıla bilməmiş, ikihecalı feillərin birhecalı feillərin genişlənməsi əsasında yarandığı fikri üstünlük qazanmışdır. A.N.Kononov, V.V.Reşetov, A.A.Palmbax, E.V.Sevortyan, B.Atalay ilkin feil köklərinin birhecalılığı fikrində olmuşlar. R.Rüstəmov özü də *qazmaq – qazımaq, coşmaq – coşumaq* tipli misallar gətirərək birhecalılıq barədə fikrin əsaslı olduğu qənaətində olmuşdur.

Bizim də müşahidələrimiz ilkin feil köklərinin birhecalılığı barədə fikrin doğru olduğuna inandırır. Lakin yuxarıda qeyd edilən türkoloqlardan fərqli olaraq, biz CVC quruluşlu birhecalı feil

köklərinin də düzəltmə olduğu, sonralar genişləndiyi qənaətindəyik. Bu fikirdəyik ki, ilkin söz kökləri, o cümlədən feillər CV və VC quruluşunda olmuşdur. (3,18-51)

Təkhecalı feil kökləri türk dillərində müxtəlif şəkildə qruplaşdırılmışdır. Q.İ.Ramstedt Altay dillərində sadə feil köklərinin 6 quruluş növünü (V, CV, VC, CVC, VCC, CVCC) qeyd etmişdir. L.N.Xaritonov isə yakut dilində birhecalı feillərin aşağıdakı növlərini göstərir: samit+sait+samit - ***kel***, samit+uzun sait+samit - ***kiip***, samit+diftonq+samit - ***buol***, samit+sait+samit+samit - ***tart***, sa-it+samit - ***as,*** uzun sait+samit – ***aas***, diftonq+samit - ***uoy,*** sait+samit+samit - ***ilt*** və s. R.Rüstəmov bunlardan sonuncusu üzərində xüsusi dayanaraq qeyd edir ki, Azərbaycan dilində bu cür sözlər (***yırt,sürt, çərt*** və s.) az işləndiyi kimi, başqa türk dillərində də az işlənir. Məsələn, L.N.Xaritonov təqlidi sözlər istisna olmaqla, yakut dilində 6, başqırd dilində 8 belə söz müəyyən edə bilmişdir. R.Rüstəmov bu cür sözlərin sonundakı ***t*** şəkilçisini icbar növün əlamətinə oxşatsa da, dərhal özü etiraz edir: «Əvvələn, icbarlılıq bu feillərdə artıq qətiyyən hiss edilmir. İkincisi, əgər ***t*** icbar növün şəkilçisi olsa belə, sözdüzəldicilik xüsusiyyətlərinə malik deyildir».(4,25) O, doğrudur ki bu cür sözlərdə ***t*** artıq sözdüzəldicilik keyfiyyətinə malik deyildir. Lakin bu cür sözlərdə icbar məna itməmişdir və aydın hiss olunmaqdadır.

R.Rüstəmov yazır: «Azərbaycan dili dialekt və şivələrindəki sadə feillərin əksəriyyəti ədəbi dilimizdəki feillərin eynidir. Lakin dialekt və şivələrimizdə onlarca sadə feil vardır ki, bunlar müasir ədəbi dilimizdə ya tamamilə işlənmir, ya da başqa mənalar daşıyır».(4,25) Sözünə davam edərək göstərir ki, bunlarla yanaşı, eyni felin fonetik variantları da dialekt və şivələrimizdə mühüm yer tutur və tədqiqat prosesində bu cəhətə də xüsusi diqqət yetirəcəkdir.

Müəllif dialekt və şivələrimizdə işlənən ***ay*** (bəsləmək, saxlamaq), ***bıy*** (donmaq), ***qım*** (işarə emək, göz vurmaq), ***daz*** (qaçmaq), ***diŋ*** (sakitləşmək), ***düy*** (bağlamaq), ***ət*** (cavab qaytarmaq, deyinmək), ***ziv*** (sürüşmək), ***id*** (itələmək, toxunmaq), ***mıs*** (çox yemək), ***sov*** (suyun qabağını kəsmək), ***soğ*** (suyu qurumaq), ***som*** (üstünə gəlmək, cummaq), ***tıs*** (küsmək), ***çərt*** (cücərmək), ***cay*** (yolunu azmaq), ***cil*** (oğurlamaq), ***şort*** (ayaq döymək) və s. sadə feillər haqqında məlumat vermişdir. Bunlar əksəriyyət etibarilə ədəbi dildə işlənməyən feillərdir.

R.Rüstəmov dialekt səciyyəli hesab etdiyi bir qrup feil haqqında yazmışdır: «Bu qrupa aid edilən feillər yalnız fonetik tərkibcə müasir ədəbi dildəkilərə oxşayır, mənaları isə tamamilə başqadır». Qeyd etməliyik ki, müəllifin verdiyi misallar göstərir ki, onun bu qrupa daxil etdiyi feillər «mənaca tamamilə başqa» feil deyil, ədəbi dildə işlənən feillərin çoxmənalılıq əsasında yaranmış canlı danışıq dili variantlarıdır. Məsələn, ***al*** feli *toyuğun tükünü almaq* mənasında az qala ədəbi dildə işlənən sözdür. Və ya: *Dur alığı heyvanın üstünnən al* – cümləsində də eyni sözün çoxmənalılığıdır. ***Əzmək*** – döymək (*Kişini o ki var əzdi*), ***yatmaq*** (*Müharibə yatdı*), ***köpmək*** – *yatmaq* mənasında (*Gör nə qədər köppisən?*), ***axmaq*** – *daşmaq* mənasında (*Araz axıb, bıranı su basıb*) – kimi sözlər də belə sözlərdəndir. Qax, Quba ərazilərində *yumurtlamaq* mənasında *doğmaq* (*Toux yumurta* ***doğdu***) tipli tək-tək sözlər həqiqi şivə səciyyəli sözlərdir.

Dialekt və şivələrimizdə felin quruluş xüsusiyyətləri ilə bağlı maraqlı materiallar var. Lakin onlar bu vaxta qədər kifayət qədər öyrənilməmişdir. Ona görə də mövzu ilə bağlı tədqiqatın nisbətən az olduğunu nəzərə alaraq, vaxtilə toplanmış və bütün dialekt və şivələrimizi əhatə edən zəngin materiallar əsasında felin quruluş xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməyi lazım bildik.

SADƏ FEİLLƏR

Ədəbi dildə işlənməyən sadə feillər

Dialekt və şivələrimizdə bir sıra sadə feillər var ki, ədəbi dilimizdə işlənmir. Bu cür feillərə ya klassik ədəbiyyatda, dastan və nağılların dilində, yaxud da məhdud şəkildə canlı danışıq dilində rast gəlmək olur. Belə feillər əksərən obrazlılığı, emosional çaları ilə ədəbi dil feillərindən fərqlənir. Bunların bir qismini adi arxaik sözlər də hesab etmək olar.

Dialekt və şivələrimizdə bu qrupa daxil olan aşağıdakı feillər var:

Bozdamax -*Başdeyır bozzeyib ağlamağa*.(İmiş.) Bu söz eyni mənada «Kitabi-Dədə Qorqud»dan məlumdur. Füzuli, Gəncə, Qax, Qarakilsə, Mingəçevir, Şəmkir şivələrində ağlamaq, qəhərli səslə ağlamaq, yanıqlı oxumaq mənalarında müşahidə edilmişdir. (14,63) Bağırmaq, səs vermək mənasında *bozlamaq,* böyürtmək mənasında *bozlat* sözlərini M.Kaşğari də qeydə almışdır. (12, İV, 104)

Bordamax - kökəlmək, yağlanmaq: *Qoyunu saxlıyajaxsaŋ*, ***borduyajaxsaŋ***. (Xan.) Bu mənada eyni şəkildə Gədəbəy, Basarkeçər şivələrində də işlənir. Çənbərək, Qazax, Tərtər şivələrində *bordaxlamax* sözü də eyni mənadadır. Basarkeçər, Gəncə, Qazax, Şuşa ərazilərində

bordax (*kökəldilmiş, bəslənmiş*), *bordağa bağlamaq* (*kökəltmək, bəsləmək*) söz və ifadələri də var. (14, 136)

Cırmaq - hörmət görmədiyi (və ya layiq olmadığı) üçün *bir yerdən çıxıb getmək* (Qax və Cəbrayıl şivələrində) mənasında işlənir. Kinayə çalarına malikdir: *Ona qora (görə)* ***cırıpdılar.*** (Qax)

Çığnamaq - *əzmək, yumşaltmaq, tapdalamaq* mənasındadır: *Yunu ağaca doluyurdular,* ***çığnıyırdılar.*** (Gən.) Goranboy, Qazax, Şəmkir, Tovuz, Zaqatala şivələrində də müşahidə edilmişdir. (14,99) Döymək, əzmək mənasında insana da aid edilir. M.Kaşğaridə köçərilərin çığ otu ilə düzəltdikləri örtü mənasında *çığ* sözü (12, İV,139) вар, görünür, əzib, tapdalayıb həmin örtü şəklinə salmaq mənasında yaranmışdır.

Dımarramaq - *yomalamaq, dığırlamaq* mənasındadır: *Bir daş dumaarradı*.(Tov.) *b~m* keçidi ilə Cəbrayıl şivəsindəki *dıbrıxmaq* (qaçmaq) (14,129) sözü də bu sözlə əlaqəli olmalıdır.

Dinşəmək - novruz bayramı və axır çərşənbə gecələrində öz bəxti və ya başqa birisi haqqında məlumat almaq məqsədi ilə xəlvət icra olunan dinləmə prosesini bildirir. Bu mənada müqəddəs bir sözdür: *Gejə qonşunu* ***dinşədim****, dedilər «Şabalıtdan yağ çıxmaz»*. (Cəb.) Qax, Qazax, Tovuz, Kürdəmir, Bərdə şivələrində də işlənir. (14,136) *Danışanda yaxşı* ***dinşiyirəm.*** (Tab.) Mə:lliməni *dinşərəm* (Tab.) – cümlələrində, əslində, şivə sözü şivədə düz işlənməyib, çünki adi halda *dinşəmək* yox, *dinləmək* deyilər.

Əzmək - *Yadıñə:lifmi dədən səni nə qədər* ***əzdi***.(Tov.) *Döymək* mənasındadır. Döyüb əzmək insana da aid edilmişdir. Bu mənada *cığnamaq* sözü ilə sinonimdir.

Girrəməx` - *Bu kişi külfətini ağartısını satmağnan* ***girrərmiş***. (İsm.) İsmayıllı şivəsində olduğu kimi, Quba, Kürdəmir, Şəki, Tovuz şivələrində də «birtəhər dolanmaq», «çətinliklə güzəran keçirmək» mənalarındadır.

Gələşmək – *məsləhətləşmək* mənasındadır: *Gələşədilər*. (Tab.) Eyni mənada Dərbənd şivələrində də müşahidə edilmişdir: Oğlumçı qız *gələşmişəm*. (Dər.) (14,177) *Kəliş* sözü MK-da gəliş-gediş, barış mənasındadır. (12, İV,275)

Gənəşmək – *məsləhətləşmək* mənasındadır: *Busa:t* ***gənəşməyi*** *də birdi, toyu da birdi.* ***Gənəşmək*** qutardı. (Tab.) Ən qədim türk sözüdür. Şumerlərdə və sonrakı dövr Azərbaycan dövlətlərində də «məsləhətləşmək» mənasında işlənmişdir. «Xalq yığıncağı» mənasında qədim *uqken, irken* sözlərinin tərkibindəki *ken* bu sözün köküdür. Əksər qərb qrupu şivələrində işləkdir. *Gənəşik* forması da mövcuddur. MK-da *kənqəş* – danışıq, məsləhət, tədbir, məşvərət, qarşılıqlı məsləhətləşmək mənalarındadır. (12,İV,277) *Gələşmək* sözü də kök etibarilə bu sözdəndir. Kökü şumerə gedib çıxan *gələşmək* və *gənəşmək* sözləri çox qədim sözlərdir.

Kəlimək - bel ilə arxın və ya başqa bir yerin otunu, artıq zir-zibilini qaşıyıb kürüyüb atmaq: *Yeri* ***kəliyirdıx.*** (Qax) Cəbrayıl, Füzuli, Mingəçevir, Şəki ərazilərində də müşahidə edilmişdir. (14,248)

Qımcırramaq - *səpmək, atmaq, tullamaq* mənasındadır: *Bəsdi onun dalınca bir dolça su* ***qımcırradı***. (Tov.) *(Küçüyü) qımcırradı Seyfəllərin sırasına.* (Şəm.) Eyni mənada Gədəbəy, Hamamlı, Qazax, Şəmkir şivələrində də müşahidə olunmuşdur. Bu sözdə işin icrasına ya hirslə, ya da qəlbən istək, coşqun bədən hərəkəti duyğusu da vardır.

Qoarranmax - *lovğalanmaq: Mirzə də qoarranırdı*. (Tov.) Qazax dialektində də *lovğalanmaq* mənasında izah edilmişdir. (14, 306) Sözdə *fərəhlənmək* mənası da var. Şivələrdə *qoarramax* sözü işlənmədiyi üçün sözdə qayıdış növün *-n* əlaməti ayrılmır. Ərəb mənşəli *qürrə* sözü ilə bağlıdır.

Ötmək - *Elə hüthəhüt* ***ötür***.(Tov.) *Oxumaq, çox danışmaq* mənasında işlənən qədim sözdür.

Sıpıxmaq - aradan çıxmaq: *Tülkü* ***sıpıxıb***. (Tov.) Aradan ***sıpıxırdı***. (Şəm.)

Sıtqamaq - *ağlamaq* mənasındadır: *Ağladı,* ***sıtqadı***. (Daş.) Zərdab şivəsində *taleyindən şikayətlənmək* mənasında olduğu qeyd edilmişdir. (14,434)

Şatımax - Bir küçüy aralarda ***şatıyırdı***. (Tov.) *O tərəf-bu tərəfə qaçmaq* mənasında olan bu söz Salyan dialektində də eyni mənadadır: *Qoca kişidi, hər yerə* ***şatıyır.*** Lakin lüğətdə *piyada getmək* mənasında izah edilmişdir ki, o qədər də dəqiq deyildir. (14, 458)

Taydırmax - *(Yusifi)* ***taydrək.*** (Dər.) Bu söz *dəyişmək, aradan götürmək, yığışdırmaq* mənalarındadır və kök etibarilə *dəyişmək* (*tay/dəy*) sözü ilə bağlı olmalıdır. Lüğətdə də yalnız Dərbənd şivələrində müşahidə edildiyi qeyd olunmuşdur: Qurbağa dərisini ***taydırıb*** bir göyçək qıza dönütdü.(Dər.) (14, 483) MK-da *taydır, tayıt* sözlərinin *sürüşdürmək* mənasında olduğu qeyd edilmişdir. (12, İV,520)

Təzməx`. Bu feil baş götürüb getmək, qaçıb uzaqlaşmaq mənasında, bəzən də qeyri-şüuri hara getdiyini bilmədən uzaqlaşmaq, həm də qaça-qaça uzaqlaşmaq mənasındadır. Kənd yerlərində daha çox canavar görmüş qoyuna aid edilir: *Gejə canavar sürüyə soxuluf, qoyun* ***təzif.*** Toplanmış materiallarda insana da aiddir: *Bılar da rotadan* ***teziblər***. (Bil.) Bu söz Kəlbəcər, Hamamlı, Cəbrayıl, Meğri, Ordubad şivələrində də məlumdur. (14,495) *Təzmək* – M.Kaşğaridə də baş alıb getmək, qaçmaq mənasındadır.(12, İV,536)

Üşətmək - *Xurcunda qo:rma qalıf, gə üşət.* (Tov.) Bu sözdə *ye, ötür getsin* mənası var. Danışıq dilində buna yaxın mənada *ülütmək* sözü də var. *Üşət, ülüt* – bas ye, ye getsin mənalarındadır. Eyni şəkildə və eyni mənada Xanlar şivəsində də qeydə alınmışdır. Salyan dialektindəki ***üşələmək*** feli göstərir ki, bir vaxtlar sözün kökündəki *-t* təsirlik şəkilçisi kimi ayrılırmış. MK-da *öşər* – acından gözləri qaralmaq mənasındadır. (12, İV,415)

Yebərmək - *Qıza xəbər* ***yebərədi****. Ərəb Paşə* ***yebərə*** *qızına xəbər*. (Dər.) Söz *yetirmək, çatdırmaq, göndərmək* mənasındadır və 9-cu əsrin anadilli alban abidəsinin dilində də işlənmişdir. Dərbənd və Tabasaran şivələrində *yebərmağ* (*göndərmək*) şəklində işlənir. (14,545)

Yenmək - *Oğlan bavasın* ***yeŋer****.* (Qaz.) Mən *yeŋdim onu*. (Tov.) *Üstələmək, qalib gəlmək* mənasındadır. Klassik ədəbiyyatda işlənmiş sözdür.

Yeşirmək - *Ho qəlbi qaralıxdan birini yeşirmişdi.* (Qax.) *Gizləmək* mənasındadır. Bu mənada Bakı və Şəki dialektlərində də işlənir.(14, 543; 549)

Dialekt və şivələrimizdə belə sözlər çoxdur. Bunların iki və çoxhecalı olanları tarixən sözdüzəldici şəkilçilərin sözə daşlaşması, kökün fonetik dəyişikliyə uğraması və ya qədim formasını saxlaması ilə əlaqədar genişlənmiş sözlərdir.

ƏDƏBİ DİLDƏ OLUB, FONETİK CƏHƏTDƏN FƏRQLƏNƏN SADƏ FEİLLƏR

Feillərdə sait əvəzlənmələri

Dialekt və şivələrimizdə işlənən feillər çox zaman karlaşma və ya cingiltiləşmə, səsdüşümü, səsartımı nəticəsində ədəbi dil ifadə tərzindən fərqlənir.

Dialekt və şivələrimizdə feillərin əvvəlində və daxilində aşağıdakı sait əvəzlənmələrinə rast gəlmək olur:

a>ı keçidi. Bu xüsusiyyət Daşkəsən, Naxçıvan, Kəlbəcər, Tovuz şivələrində yayılmışdır: Bu muna *qarğıy* (qarğıyır). (Daş.) Gücümü *sınıyacıyam*. (Nax.) Anam *saxlıyıbdı* bizi. (Ord.) Özünü *saxlıyammayıf* güldü. (Tov.)

a>i keçidi: Gecə-gündüz *ağliyir*.(Qub.)

Bu cür sözlərdə *y* səsinin düşməsi ilə *i* səsi uzanır: Bir il padşahun zindanında *saxli:llər*. (Abş.) Uşağa görə səni *saxli:rdim*. (Ast.) Qurdu 23 dərəcədə *saxli:rıx*. (Ord.)

a>u keçidi: Saŋa *oxşuyurdu.* (Kcər.)

ə>i keçidi. Bu xüsusiyyət Abşeron, Astara, Zaqatala, Tabasaran, Dərbənd, Şəki, Ağdam, Ordubad, Yevlax şivələrində özünü göstərir: indiki zaman şəkilçisinin *y* bitişdiricisinin və saitinin düşməsi ilə söz kökünün son açıq saiti qapalı saitə çevrilir və uzanır; məs.: Nə ürəyi *isdi:r,* xəzinədən götürsün. Üzümü lağv eləmax *isdi:llər*. (Zaq.) Mən ordan qaçıb gəlmağa *isdi:rdim*. (Tab.) Kim *isdi:rdisə*, vermirdi. (Şək.) Nə *isdi:rsən,* mənnən al. (Ad.)

y samitindən əvvəl açıq saitin qapalı saitə çevrilməsi (*a>ı, a>i, a>u, ə>i)* bir növ ədəbi tələffüz normalarına da uyğundur. Bunlar əhatə ilə bağlıdır, kombinator dəyişmələrdir.

a>o keçidi: Cəlinnərə t*opşurur*. (Ord.)

Sözün ilk hecasında *a* səsinin *o* səsi ilə əvəzlənməsi daha çox şimal-şərq dialekt və şivələrinə aid xüsusiyyətdir: *boba, popaq, hova* (5,287) və s.

a>ə keçidi. Bu xüsusiyyət özünü daha çox Naxçıvan, Babək, Ordubad şivələrində göstərir: Oğlunun yanınnan *qəydənnən* so:ra. (Bab.) Beynin qoymamışam, *qəyit* dala.(Nax.) *Qəyidər* arana. Qoyun *səğar*, inəx` *səğar.* (Ord.)

a>e keçidi. Nisbətən geniş yayılmış bu hadisəyə Abşeron, Yardımlı, Şəki, Qax, Ordubad və Şahbuz şivələrində rast gəlmək olur: O:dan *qeydənnən* so:ra çağırdı arvadını. (Abş.) Dostu yarı yoldan *qeydey*. (Yar.) Ay ölmiş, *yetsənə* (yatsana), puşuqdu (pişikdir). (Qax) Gəl birəz *yetip* dincəlax. (Qax) Nənəsi *qeyidif* deyir. (Şək.) Süddən yəğ *qeyrirlər*. (Ord.) *Qeydirik* ona tüsdü veririk. (Şah.) Niyə *ağleyirsan?* (Ağc.)

o<a keçidi: Arpa unin *qavırdım.* (Kcər.) Biz də *qavıf* tuturdux. (Füz.)

*o>u keçidi***.** Bu xüsusiyyət Quba, Dərbənd, Tabasaran şivələrini birləşdirir, həm feillərin əvvəlində, həm də daxilində özünü göstərir. *Feillərin əvvəlində:* Uğlanun yanında *uturtdi*. (Qub.) *Uladı* beş uşağımız da: iki dana qiz uğlan, üş də gədə. *Utreydi* məclisdə. Tum səpbəyə vaxt *uldu.* (Dər.) İnsaflı adama *uxşuyursan*. (Tab.) İnəgi sat, gitim *uxumağa*. (Tab.) *Feillərin daxilində:* Hana *tuquyatduq*. Kimin üsdə *qumsa* (qonsa). (Ord.) Siz *qurxmayın*. (Tab.) *Quydu* aslanın qaba:na. (Tab.)

ö>ü keçidi: Ülədü (öldü) ən kiçik qız qucağumda.(Dər.) Mən *üləcəyəm*. (Tab.) Arvad, çüregi *gütür* mə:mçün.(Qub.) Xırmanda *dügeydilər*.(Dər.) U Nərbala:n da *gütürüb* girdilər üvə. (Tab.)

ö>o keçili: Bu qun nə iş *qorubsan?* Mən hunu *qormə̇mişəm*. Gəlip daşı *qotırıy qorıy* (götürür görür) qənd yoxdı. *Qotırıban* qorxanaya aparıbla. (Qax)

e>ə keçidi: Yosifi *vər* biznən gissin ova. (Qub.) Çürək də *vəreydi,* ət də *vəreydi*. (Dər.)

e>ö keçidi: Üzünü *çöyrüf* dedi. (Tov.)

ə>a keçidi: Nağıl *örgammışam.*(Kcər)

ə>e keçidi: Da:rı *ehmişdıx*, indi də *ekicax*. (Şək.) Bureyimi *isdeysiŋ*, vatanımı *isdeysiŋ*? (Kcər.) *İsdeydi* qin qayıssın evə. Bir qişi əl *eley* qin, duruğnan. (Gəd.)

e>i keçidi. Geniş yayılmış bu hadisə Abşeron, Astara, Balakən, Qax, Zaqatala, Dərbənd, Tabasaran, Şəki, Tovuz şivələrində müşahidə olunur: Əmqızı əmoğluna *diyətd*i ki… (Abş.) Eşşək *diədi* ki, gedə dögəm. Eşşək əti nöş *yiyədəm*? Bizim dö:rimizi *diyyəm* ha. (Ast.) Özü *yiyirdi*. (Bal.) Tısva: tutuf *yiyirdilər.* (Qax) Sığır *diyirıx*. Arabıya qoşan heyvana *diyirıx* öküz. Camışın balasın qədək *diyirıx*. (Zaq.) Çıx *gid* yolıynan. (Dər.) Mən səni *yiyicəm*. (Tab.) Mə:mçün də *yimağa* şey gitirərsən. *Giteydik* biz dağa. (Tab.) İnəgi sat, *gitim* uxumağa. (Tab.) Sən *dimiyərsən*. *Diyər* özün *dimisən*. (Şək.) Düynanı necə tussan heylə *gidər*. (Şək.) Ajam, o dünyada *yiyəjəm*. (Tov.)

ı>i keçidi: Ğaynatasi üzinə *çixməzdi.* (Tab.)

u>ı keçidi; əvəzlənmənin bu növü daha çox *vurmaq* feli ilə bağlıdır: Tacirrər gəmiyə yük *vırıllar*. (Ast.) Gəmiyə yük *vırıllar*. (Adş.) *Pısıram* (*busmaq*) bı no:la. (Yar.) Barta (palçıq) kəssim *vırdım* dufara.(Bab.) Dərz bağliyib *vırram* tayya. (Ord.) Məni dört yol ilan *vırıb*. (Şər.) Oğlanın kürəyinə əllərini *vırdılar*. (Kcər.) Uşağı *vırma*.(Cəb.)

u>o keçidi: Bir az *qoruyanda* (quruyanda) su vərərdik. (Dər.) Munu qarannıx dünyə: *tolloy.* Səni ağ qoçun üsdə *tolla:jax*. (Daş.)

u>ü keçidi: Qabları *yüyüllər*. Qəyqanağın qoxusun *düyür*. (Nax.) Paltarını avın qanna *bülüyüllər*. (Kcər.)

Feillərdə samit əvəzlənmələri

Feillərin əvvəlində və daxilində aşağıdakı hallarda samit əvəzlənmələri müşahidə olunur:

b>p keçidi: Başdiyir bir ətrafdan *piçməgə.(*Abş.*)* Quzu *pişif,* (Tov.) Bu zəmini *piçin*. Çini yötü, taxıldan *piş.* (Xoc.)

*g>q keçidi***.** Bu xüsusiyyət Qax və Gədəbəy şivələrində geniş yayılmışdır: Mən şahara *qidirdim*. Şahın vəziri *qaldi* (gəldi). Kiçi qız *qoriy* (görür) çardaxdan səs gəliy. Qəpini *doqub* (döyüb). Sizin başın iyəsi *qorınmıy* (görünmür). Mən qorxıy cəhənnəmə də məni *qotımasınnar* (götürməsinlər). Xarrat *qoruy* ki. (Qax) *Qöreylər* qin. Ə ayıfdı, *qörəllər.* Baqqınan *qörməsinnər*. *Qetmən* elə adamnan. *Qördü* bir qişi əl eley. *Qe:f da:ndı* bir qa:nın başında. İndi de *qörəm,* nə töürdü dadı. *Qetti* çölə. (Gəd.)

k>q keçidi: Yer *əqməği* tafşırdı. Bu Tula harda da:nsa oranı *əqərsin*. (Gəd.)

g>c keçidi. Bu xüsusiyyət Ordubad, Babək, Cəbrayıl şivələrində yayılmışdır: Oğlanın atası *cəlir* evə, *cedir* üzüy alır. *Cedillər* cəlini *cətirillər*. (Ord.) *Cəldi* çatdı öə.(Gəd.) Osmanni *cələndə* o qaşdi Corusa. (Bab.)

d>ç keçidi. Maraqlı səs keçidi kimi, bu xüsusiyyət Qazax, Gədəbəy, Gəncə, Xanlar və b. rayon şivələrində özünü göstərir: Kət burya çoxdan *çüşüf.* Quşlar ağacın başına *çüşəllər*. (Qaz.) Nə:n bu cünə *çüşdün?* (Gəd.) Tula *çüşdü* qavağa. Getginən *çüş* (düş) olara. (Gən.)

d>t keçidi. Bu hadisə daha çox ***düşmək*** (və *düşünmək*) feli ilə bağlıdır və Ağdam, Ağcabədi, Qazax, Daşkəsən, Gəncə, Tovuz, Goranboy, Füzuli, Xanlar, Xocavənd, Şəmkir şivələrində yayılmışdır: Köçümüzün qaba:na *tüşdü*. (Ağc) *Tüşür* atasının torpa:na. (Ad.) Tülkü *tüşür* boyaxçının tükanna. (Ağc) Belə *tüşündü.* Qardaşım ayrı *tüşdü*. (Qaz.) Qadının gözü *tüşər.* Qanı da yerə *tüşmə:jəx*`. Məhəmmədin yolu gedərgəlməzə *tüşöy*. (Daş.) Qız hasına *tüşür?* Yarı oana *tüşür,* yarı buana *tüşür*. Niyə körpə *tüşüfsən?* Boyna bir uşax *tüşer*. Hay *tüşür*. (Gor.) Ələsgər elə bildi, gündü

tüşdü üsdünə. (Tov.) Alı:n üsdünə *tüşüf* dannıyırdılar.(Tov.) Axırda özün *tüşərsən*.(Füz.) Əli kasıflığa *tüşüf*. (Xan.) Başına daş *tüşsün* səni alanın. (Xoc.) Səhvini başa *tüşüjəxsən*. (Şəm.)

d>y keçidi: Pa:ccax qızın yanına *geyir. G*əl mənnən *geyax*. (Şək.) Qa:rı *geyif* (gedib) qızı isdi:r. (Şək.)

v>y keçdi: Üzünü *çöyrüf* dedi. (Tov.)

ç>ş keçidi: Hara *qaşdılar* bilimmədi.(Bal.) Aradan neçə il *keşdi*. (Şək.) Osmanni cələndə o *qaşdi* Corusa. (Bab.) *Qaşmışı*x u:n üsdünə. (Şər.) Bir stəkan *işsə*. (Qaz.) Aldı bir də *işdi*. (Daş.) *Qaşdılar*. (Kcər.) Bunlar yeməx`də, *işməx`də*. (Gən.) Molla *qaşdı.* (Gor.) Qız süfrə *aşmışdı* dağa *köşsünnər.* (Tov.) Bir padşah *seşdilər.* (Füz.) Bir gün *keşdi*. (Xoc.) Ayran *işməyə* gəlmisən, ara *aşmağa?* (Xan.) Qəmisiyə *seşdilər*. (Şəm.)

c>j keçidi: Yaman *ajam.* (Gor.)

p>f keçidi. Söz sonunda kipləşən *p* samiti novlu samitə çevrilir: Bir adam *taf gəti*. (Adər) Qadmı şeylər *tafillar*. (Qaz.) Oğlana *tafşırdı*. (Kcər.) Qişi canını *tafşırdı*. (Gəd.) Yer əqməği *tafşırdı*. (Gəd.)[1]

n>m keçidi: Kimin üsdə *qumsa* (qonsa). (Ord.) Quş ağacu pıtağna *qomdi.* (İmş.)

Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilinin şimal dialekt və şivələrində (Şəki, Zaqatala, Qəbələ rayonları) geniş yayılmışdır.

t>d keçidi: Çıx *gid* yolıynan. (Dər.) Kişini *gösdərdi.* (Adər) Hayat *isde:r* kin dolansın. (Bər.) *İsdeydi* qin qayıssın evə. (Gəd.)

r>l keçidi: Qoyun *ülkdü*.(Qub.) Qızıl *qurtalmır*. (Şək.)

-saitlə bitən sözdən sonra gələn sözdə g samitinin y samitinə çevrilməsi. Geniş yayılmış bu xüsusiyyətə Qazax, Daşkəsən, Kəlbəcər, Gədəbəy, Gəncə, Goranboy, Tovuz, Füzuli, Xocavənd, Ağdərə şivələrində rast gəlmək olur: İsgəndərin oryə:ldiyini *yörüf*. Bu da durdu *yəldi*. (Qaz.) O biri qardaşı *yəlsin*. (Daş.) Oğlan toa *yetdi.* (Kcər) Şura hökuməti *yələnnən* soŋra. Sel-su *yetdi (getdi)*. (Gəd.) Hər gejə vəzirin biri *yetdi*. Xanımın qarabaşı *yəlif.* (Gən.,Gor.) Tərəzi *yəti.* Anası *yətirər* bazməndi qolna tiker. (Gor.) Alı *yələndə.* Bir tülkü ona sarı *yəll.* (Tov.) Sə:r götü *yəl*. Cavanı götdü *yetdi* (götürdü getdi). Padşah baxdı *yördü.* Neşdəri götdü *yetdi* yanna. Getdi *yördü* ki… Kişi *yələn* kimi vəkil dedi. (Füz.) Baxdı *yördü*. Qılıncıŋı *yəti.* Sürdü *yəldi* bir qəbiristannığa. Gedəx` durna teli *yətirəx`*. Valeh getdi *yördü*. Havalı *yəzirsən*. (Xoc.) Birdö:rdüx` budu *yəlir*. (Adər.) Qarını *yətirillər*. (Adər.)

Tovuz şivəsində hətta samit səsdən sonra da *bu* məqamda *g>y* keçidi müşahidə olunur; məs.: Bu uşax ma*: tanış yəll* (gəlir).

Səsdüşümü, səsartımı və sait uzanması hadisələri

Şivələrdə rast gəldiyimiz *səsdüşümü* halları da feillərin ədəbi dildən fərqli tələffüzünü şərtləndirir:

-sözün sonunda r samitinin düşməsi: Gəldi ki*, gətimişəm*. (Cul.) O geszun ilanqızı *gətisin*. (Şər.) Xalvarı *götü,* su *gəti*. (Qaz.) Qona:n da *gətisin* gəlsin. (Gən.) *Gətimə*, ya da elə gət, məni görməsin. (Füz.) Usdolu verdi *otudum*. (Xoc.) Qoyini *ötüdüm* ota. (Ord.) Quzuları *göti* get. (Ord.)

-söz kökünün sonunda y samitinin düşməsi: Əynindəki paltarı *qo* yerə. (Şər.)

-söz ortasında x səsinin düşümü: Ka:ızı *çıartdı* verdi şaha. (Füz.)

-sözün sonunda l samitinin düşümü. Bu xüsusiyyət *gəl* sözü ilə bağlıdır: Kişi dedi:-*Gə* bəri. (Ast.) Başıynan deyir ki, *gə*. (Şər.) *Gə* burda qaroulluğ elə. (Kcər.) *Gə*, sənin də ananı ağladajam. (Xoc.)

-sözün ikinci hecasının saitinin düşməsi və samit qoşalığı: Böyyür. (Nax.)

-saitlə başlanan şəkilçidən əvvəl sözün ikinci hecasındakı saitin düşümü: Məcburam ağac *götrəm*. Məni də *götrün*. (Bil.) Məni *gətrib* salıblar bıryə. *Gətrəllər* Yosifi. (Qub.) Kiçik qardaş peşman övünə *qaydıtdı*. (Dər.) Xırman *qayrıllar. Getrif* qoyıllar tərəciyə. (Şək.) Pilətə *qayrırıx*.

[1] Q e y d. Nadir bir hadisə kimi Balakən şivəsində isimlərdə *f>p* əvəzlənməsi müşahidə olunur: Mən birinci *sınıpa* ge:rdim. (Bal.)

(Ord.) Qırxardılar, *əyrərdilər*. (Ord.) Yığerdi, iclas *çağrerdi*. Salam verer, *otror. Qaydır* gəlir. (Gor.) Xamırı cuyux *qayranda*… (Şəm.)

-şühudi keçmiş şəkilçisindən əvvəl sözün zaman şəkilçisinə oxşar son sait və samitinin düşümü: Səni *gətdim* gəldim. (Bil.) Palas saldı *otdu*. (Qaz.) Oğlan paltarı *gətdi.* (Şər.) Qız su *gətdi* gəldi. (Yev.) Xəzinəni *götdülər*. (Kcər.) Axırda *otdu.* (Gəd.) Oğlan faytuna *otdu.* (Tov.) Qarnımı sancı *götdü*. (Tov.) Sandığı *götdü gətdi*. (Füz.) Hər gün gəldi, *otdu,* yedi. (Xoc.) Hamamdan çıxcağın *gətdilər* doxdıra. (Bal.) *Otdux* toxudux. (Şah.) Bi dənə balaca qız *gətdilər*.(Ast.) Məni maşina *götdü*. (Adş.) Sabe:rtə *otdux* kəhrizdə. Bir kəlbətin *gətdi*. (Ağc.) Durdu ağacın birni *götdü*. (Gən.)

Dialekt və şivələrimizdə geniş yayılmış hadisələrdən biri də səsdüşümü nəticəsində sait uzanmasıdır:

-saitlə bitən sözdən sonra gələn sözün əvvəlində g səsinin düşməsi. Bu xüsusiyyət daha çox Qazax, Gəncə, Goranboy şivələrində yayılmışdır. Başqa şivələrdə də müşahidə olunur. *G* səsinin düşməsi nəticəsində *ə, e, ö* saitləri uzun tələffüz edilir: Balta da *ə:tirin.* (Gən.) Deyir bir İrana da *e:tsin*. (Tov.) Məni də *ö:tür (götür),* bunu böləx`. (Gor.) Tafdığı da *ə:tirin (gətirin)*. (Adər.) Bizə də *ə:tirin*. (Cəb.)

Uzanmanı da nəzərə almaqla, sözlər belə tələffüz olunur:

əəldi<gəldi

əətirin<gətirin

eetsin<getsin

Bu cür sonrakı uzanma hadisəsi daha çox şərq qrupu türk dillərinə aid olub, qərb qrupundan qaqauz dilində müşahidə olunur. (6,260)

-heca düşümü və sözün əvvəlində ü səsinin uzanması: Ü:t (üyüt) arpa, buğda, darı. (Gor.)

-zaman şəkilçisinin düşməsi ilə söz kökünün açıq saitinin uzanması: *Gə:llər* çıxıllar bir kəndə. (Abş.)

-bitişdirici y samitin və feli bağlama şəkilçisinin ilk saitinin düşməsi ilə söz kökünün son saitinin uzanması: Əhvalatı *söylə:ndə*. (Daş.)

-v samitinin və zaman şəkilçisinin saitinin düşməsi ilə o saitinin uzanması: Qabağım qo:rğa *qo:rey*, dalım saman *so:rey*. (Ast.) Döyüf havıya *so:rur*. Onnan *so:rardıx* küləxdə. Şanaynan *so:rullardı*. (Şək.)

-söz kökünün son samitinin və indiki zaman şəkilçisinin saitinin düşməsi ilə kökün saitinin uzanması: Qa:rı *ge:r* paccağın yanına. (Şək.) Quşdarın dilini *bi:rdi*. Mən *ö:rəm*. Tavlada *qa:rdı*. Kim *apa:r* aparsın. *Hara ge:rs:z?* Nökər *o:rsu:z*, ya yox? (Şər.) So:ra *qəyidir gə:r*. (Şər.) Tavız *ge:b*, üçümüz *qa:rıx*. (Şər.) Dədəm *öskü:r*. (Şər.) *Ge:bsən* ayrı həkim *axda:rsan*. (Şər.) Əlinə bir çubux *a:r.* (Şər.) Hambal muna ça:rıf *de:r*. (Ağc.) Qızım çişi balığı *ye:r*. (Qaz.) Hər nişanın *de:llər*, özünün yerni demillər. (Gor.) İt *dö:rdün*. (Xan.) Orda saqqız ağajı *o:r*. (Adş.) Altına yumurtda *qo:rsan.* (Qub.) Elə *o:r* (olur) ki. (Nax.) Şavalıd dadı *ve:r*. (Adş.) Qoja genədəmi *dö:r?* (Gor.) Adın belə *qo:flar*. (Gən.) Ağaşdan qız düzəldif *qo:flar*. (Gor.) Gedif *gəti:rik*. (Adş.) Bir biji gətirifsən *qo:fsan* bura Yanına iki qaroul *qo:llar*. (Daş.)

-heca düşümü və söz kökündə a səsinin uzanması: Bu tula harda *da:nsa,* oranı əqərsin (əkərsən). (Gəd.)

-heca düşümü və ö səsinin uzanması: Burda əmələ:lif *bö:müşəm*. (Xoc.) Əvvəldən bırda *bö:müşük*. (Adş.)

-heca düşümü və ı səsinin uzanması: Arvat *çı:rır*. (Xoc.)

-heca düşümü və açıq saitin qapalı saitə çevrilərək uzanması: Atdarı buana *hərri:r.* (Gən.)

-heca (və yarımheca) düşümü və söz kökünün saitinin uzanması: Bizi *ça:rırdı*. (Ad.) Bu sözü *bə:ndi*. (Bər.) So:ra *so:yur*. (Cul.) Dənim *ü:nsün*, gələjəm. (Xan.) Paccahın yanna *ça:rallar*. (Şək.) Hambal muna *ça:rıf* de:r.(Ağc.) Qazı irəşvəri *ça:rır*. (Gor.) Bəyləri *bə:mmir*.(Tov.) Bu quşu *ça:rdı*. (Şəm.) Usuv orya *yü:rdü*. (Tov.) Gəleydix *yu:neydix*. (Kcər.)*Yü:rdüm* bunun yanna. (Xoc.) Canavara sarı *yü:rdüm*. (Şəm.)

-acaq,-əcək zaman şəkilçisinin ilk hecasının düşməsi ilə sözün son saitinin uzanması: Səni ağ qoçun üsdə *tolla:jax*. (Daş.)

-zaman şəkilçisinin saitinin düşməsi ilə sözün ikinci hecasındakı saitin uzanması: Bıçağı da unda *apa:rtdılar*.(Şək.)

a>e keçidi və zaman şəkilçisinin saitinin düşməsi ilə e səsinin uzanması: Öz ğalası kimi *saxle:r*. Od *qale:rıx*. (Qaz.) Baqqınan dadına, o:nçun *ağle:yrım*. (Gəd.)

a>o keçidi və zaman şəkilçisinin saitinin düşməsi ilə o səsinin uzanması: Mirzəyə *oxşo:r*. Torvoyu evin bir küncünə *tullo:r*. (Qaz.)

Bu xüsusiyyət qərb qrupundan türkmən dilində də var, lakin daha çox şərq qrupu hun dillərinə məxsusdur. (6,246)

ı>i keçidi və zaman şəkilçisinin saitinin düşməsi ilə *i* saitinin uzanması: Xərmənə *daşi:rıx*. (Şah.)

u>ü keçidi - y bitişdiricisinin və şəkilçinin saitinin düşməsi, ü saitinin uzanması: Üzünü *yü:f.* (Tov.) Yorğun adamsan, *yü:ŋ,* ye:ŋ.(Xoc.)

e>ə keçidi - bitişdirici y samitinin və şəxs şəkilçisinin saitinin düşməsi ilə söz kökünün saitinin uzanması: Yə:x`də:x`, yoxsa *də:x`yə:x`?* (Ağc.) Yaman ajam*, yə:x`*. (Gor.)

e>i keçidi *- zaman şəkilçisinin y bitişdiricisinin və i saitinin düşməsi ilə e saiti i saiti ilə əvəzlənir və uzanır;* məs.: *Di:r* ki, bunlar mənə gərəkdü. (Abş.) Bacının ərinə yeznə *di:rıx*. (Bal.) Söyün kişi yiməyini *yi:f.* (Tov.) İndi sənə *di:m* hardan? (Adş.) Xorak *yi:b.* (Dər.) Gətirib *yi:rıx*. (Ord.) Çörə: *yi:llər*. (Gən.) Kəsif *yi:llər*. (Gor.) *Yi:v-işdix`dən* sonra. (Şəm.)

e>ö keçidi – v samitinin düşməsi və ö saitinin uzanması: Bu anə-o anə *çö:rülmə*. *Sö:nə-sö:nə* getdilər. (Gən.)

ə>e keçidi və zaman şəkilçisinin y bitişdiricisinin və saitinin düşməsi ilə e səsinin uzanması: Hayat *isde:r* kin dolansın. Paççahlıq *ele:rsən*. (Bər.) O ələx`nən *əle:rsən*. (Şəm.)

ə>i keçidi - zaman şəkilçisinin (indiki və qeyri-qəti gələcək zamanların) y bitişdiricisinin və i saitinin düşməsi nəticəsində ə saiti i saiti ilə əvəzlənir və uzanır; məs.: Yaxş toy *eli:r*. Kor olanı yaxşı *eli:rəm*. (Adş.) Nə *isdi:rsən* verim. (Kcər.) *İsdi:r* arvad alsın. (Gən.)

-sözün son hecasının düşməsi, şəxs şəkilçisinin s samitinin qoşalaşması: Munun köynə:n *gəssin* (gətirsin) versin. (Daş.)

-söz önündə y səsinin işlənməsi: Dev aşağı *yenif* dava elədi. (Kcər)

Səsdüşümü hadisəsi şivələrdə *diftonqların* yaranmasına səbəb olur:

u>ü keçidi, y samitinin düşümü və üə diftonqu: Əlün *yüənnən* sonra. (Gəd.)

e>ö keçidi və diftonqlaşma: Xırmanı *çöürürdük*. (İmş.) Şaneynən *çöürürdük*. (Yar.)

y samitinin düşməsi və oa, öə diftonqları: Uşağın adın «hax var, divan yoxdu» *qoaram*. Mən o hajyı *yola qoaram*. (Gən.) Arvadı *döərmiş*. (Xoc.) Birəz yatdı, *oandı*. (Şəm.)

Səsdüşümü hadisəsi və *ou* diftonqu: *Oun* qızını söyür (sevir). (Tov.)

Dialekt və şivələrimizdə səs uyuşmalarının da tipik nümunələri var:

Bərdə və Qazax şivələrində *d* səsi *x* səsini öz məxrəcinə yaxın kar samitə çevirir: Beşimci günü *qaltdı* (*qalxdı*).(Bər.) Yerinnən *qaltdı*. (Qaz.)

-bəzi şivələrdə s səsi l səsini öz məxrəcinə gətirir. Bu hal həm irəli, həm də geri assimilyasiya kimi müşahidə olunur: Ayağımıza su çıxır, *issanacax (l>s)* (Bil.) Şahın sənəti *ossa (olsa - l>s)*, una gedərəm. (Şər)

t>s keçidi - geri assimilyasiya: İsdeydi qin *qayıssın* evə. (Gəd.) Əli boş *gessən.* (Tov.) *Gessin* gəlməsin müharibəni. (Qax) Qabağında ölüm, eşşəx, *gessənə*. (Qax) Düynanı necə *tussan,* heylə gidər. (Şək.) Çıxsın *gessin.* (Gən.) *Bassın*. (Xan.) Hamı *gessin,* mən də gedim. (Xoc.)

İrəli assimilyasiya: Bir qızı *issi:rik,* alırıx. (Adş.)

Şərur şivəsində *getsin* sözü *s>z* əvəzlənməsi ilə *getzun* şəklinə düşmüş*, t* səsi *s* səsini özünə uyuşdurmuşdur: O *geszun* ilanqızı gətisin. (Şər.) D~t~z uyğunluğu başqırd dili üçün səciyyəvidir.

n>m əvəzlənməsi – geri assimilyasiya: Oa toz *qommasın*. (Yar.) Qışdarı *yammışdı.* (Şər.) *Qammırdıx* kin, onnarın adresin götürəx`.(Şər.) Qaymağı *tərpəmməz*.(Gəd.) Qız *dimmir.* (Gən.) Vəzir *qammır*.(Gən.) Həmməşən *öyümmüşəm*.(Tov.) *Bəyəmmer* bu da məni. (Tov.) Vəzir elə bil *dommuşdu.* (İmş.)

zl>zz, nl>nn keçidləri: Pulları dağda-daşda *gizziyərmiş*. (Adş.) Yavaynan *qodmannıyırıx (toplamaq, yığmaq)*. (Adş.)

Təbii ki, şivələrdə dissimilyasiya - səs fərqləşməsi halları da var. Kimsə onu *sirkəliyir* (Şəm.) - cümləsində *silkələmək* felində sonrakı *l* samiti əvvəlkini öz məxrəcindən çıxarmışdır.

Dialekt və şivələrimizdə elə sözlər də var ki, fonetik dəyişikliyə uğrayaraq başqa bir feillə omonimləşmişdir: dilimizdə *söymək* feli var – *söyüş söymək*. Eyni zamanda *sevmək* feli var. *Sevmək* feli bəzi şivələrdə *e>ö* əvəzlənməsi ilə *söymək* feli ilə oxşar şəkil almışdır: Qonax qonağı *söyməz* (sevməz) (Qaz.) Oun qızını *söyür* (sevir). (Tov.)

Metateza: *yalvarır* - *yarvalır*: Eşşəgə *yarvalır*. (Qax) Qız *yarvaliy* ki. (Şək.) Yerini *görsəd (göstər)*. (Ast.)

Feillərlə bağlı verdiyimiz bu misallarda səs əvəzlənmələri bu və ya digər şəkildə qərbdən şərqə yayılmış bütün türk dillərində özünü göstərir.

Ordubad şivəsində müşahidə olunan *a>o* əvəzlənməsi özbək dilinin orta özbək dialektində geniş yayılmışdır və çox güclüdür. Qərbi türk dillərinin karluk qrupunun karluk-xarəzm yarımqrupuna daxil olan müasir özbək dili dialektlərinin strukturu onda həm oğuz, həm karluk, həm uyğur, həm də qıpçaq tayfa elementlərinin olması ilə səciyyələnir. (6,308) Qeyd edilən fonetik hadisə şərqi türk dillərindən xakas və şor dillərində də yayılmışdır.

Quba, Dərbənd, Tabasaran şivələrini birləşdirən *o>u* əvəzlənməsi qərbi türk dillərindən qıpçaq-noğay yarımqrupuna daxil olan qazax dilinin qərb dialektində müşahidə olunur: *kol* (əl) əvəzinə *kul*. (6.297) Yenə eyni şivələrdə geniş yayılmış *ö>ü* əvəzlənməsi uyğur-oğuz qrupuna daxil olan xakas dilində yayılmışdır. (6, 330)

Abşeron, Astara, Balakən, Qax, Zaqatala, Dərbənd, Tabasaran, Şəki, Tovuz şivələrində geniş yayılmış *e>i* hadisəsi şərqi türk dillərindən qədim uyğur dilində, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində olmuşdur: *yer* əvəzinə *yir*, *beş* əvəzinə *bis* sözlərində olduğu kimi.

Cənub-qərb və cənub-şərq şivələrində *vırmaq (vurmaq)* sözündə müşahidə olunan *u>ı əvəzlənməsi* söz daxilində dodaqlanan saitin dodaqlanmayan saitə çevrilməsi (delabializasiya) qıpçaq dillərindən müasir tatar dilində yayılmışdır. (6, 286)

B, d, z səslərinin karlaşması (*p, t, d*) hadisəsi müasir tatar dili üçün səciyyəvidir. Bu xüsusiyyət tatar dilinin qərb – mişar dialektində geniş yayılmışdır. Daha çox oğuz dili üçün səciyyəvi olan bu hadisə qıpçaq dilində də işlək olmuşdur. (6,286)

N.A.Baskakov göstərir ki, söz əvvəlində *k>q* tipli samit cingiltiləşməsi bütün oğuz qrupu türk dillərinə aid xüsusiyyətdir: *qör* (*gör əvəzinə*), *dil* (*til* əvəzinə). (6,244) Bu hadisə qaqauz və Balkan türklərinin dilində də geniş yayılmışdır: *q`itm`ə>qitmək.* (6,260-262) *g>q* keçidinə uyğun *k>ƣ* keçdi qazax dilinin cənub dialektində də müşahidə olunur: *köŋ<qöŋ* – peyin. (6,-297)

Şivələrimizdə rast gəldiyimiz *g>c və d>ç* səs keçidləri qədim xəzər dilinin *ç* dialektinin izləri ola bilər. Uyğurların canlı danışıq dilində *t* səsinin *ç* səsinə keçidi (*tüş>çüş*) geniş yayılmışdır. Şərqi türk dillərindəki kar samitlər qərbi türk dillərində cingiltiləşir: *t>d* keçidi kimi. Deməli, Qazax, Gədəbəy, Gəncə, Xanlar şivələrində *düş* sözünün *çüş* şəklində işlənməsi qədim – kök türkdən gəlir.

Bir sıra şivələrdə söz önündə *d* əvəzinə *t* səsinin işlənməsi tarixən qıpçaq xüsusiyyəti hesab olunur. (6,271)

Ön sıra *t, d, z, v* samitlərinin *y* samitinə keçidini N.A.Baskakov qərbi hun budağının – bulqar, oğuz, qıpçaq və karluq qrupu türk diillərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi qeyd etmişdir. (6,230) *d>y* keçidi oğuz və qıpçaq xüsusiyyəti olub, Qızıl Orda mətnlərindən «Məhəbbətnamə» və «Nəxc-ül-fəradis»in dili üçün səciyyəvi idi.

Gəncə və Qarabağ dialektlərinə daha çox aid olan *ç>ş* keçidi qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax dilində daha geniş yayılmışdır: *aş – aşmaq, kaş – qaşmaq* və s. (6,296)

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrinə (Qazax, Borçalı, ayrım) daha çox aid olan *p>f* keçidi Qaraxanilər dövrü uyğur dili üçün səciyyəvi olmuşdur.

Bir çox şivələrimizdə özünü göstərən *t>d* tipli cingiltiləşmə hadisəsi oğuz qrupu türk dillərinin mühüm xüsusiyyətlərindən sayılır. (6,244)

Əksər şivələrdə müşahidə olunan *st>ss* keçidi – irəli assimilyasiya (Bir qızı *issi:rik,* alırıx. Adş.) uyğurların etnik cəhətdən qədim qırğızlarla bağlı olan, lakin yeni uyğurların dili ilə assimilyasiyaya uğramış lobnor dialektində geniş yayılmışdır: *unusta>unussa*. (6,312)

Kəlbəcər, Füzuli, Cəbrayıl və b. şivələrdə özünü göstərən *o<a* əvəzlənməsi, əslində, əvəzlənmə deyil, qədim abidələrdən, «Dədə Qorqud»dan gələn arxaik formanın şivələrdə davamıdır. Mənşə etibarilə oğuz xüsusiyyətidir. KDQ-da: Qazan oğlını alub qara tağlar üzərinə *ava* çıqdı. *Av avladı*, quş quşladı.

ç>ş və *c>j* keçidləri kipləşən səsin sürtünən səsə çevrilməsi və nəticədə qovuşuq səslərin ikinci komponentinin tədricən üstünlük qazanması, birinci komponenti itirməsi ilə bağlıdır və Azərbaycan dili çox qədim dillərdən olduğu üçün bu dildə novlu səsin inkişafı təbiidir. Bir sıra sözlərdə səs əvəzlənməsi kimi görünən fərqlər, əslində, arxaik formanın şivələrdə mühafizəsidir. Məsələn: Pul borşdudu, oni vermey, biz də *dögeyrik.* (Adş.) Yunnan ip *əgrəllərdi.* (İmş.) Xırmanda *dügeydilər.* (Dər.) – cümlələrində *döymək* felində ədəbi dil ilə müqayisədə *y>g* keçidi deyil, əksinə vəziyyət var: tarixən kipləşən *g* səsi sürtünən *y* səsinə çevrilmişdir.

Örgənmək sözündə isə əvvəl metateza baş vermiş, sonralar sürtünən səsə (*öyrən*) keçilmişdir*:* Unun sirini *örgən*. O sözü *örgənim.* (Bab.) Bunu Mirzə İbra:m *örgədifdi*. (Ad.)

Şivələrdə geniş müzakirəyə səbəb olan *q>x* keçidi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. A.M.Şerbak *x* samitinin türk dillərində işlənməsini təxminən X əsrə aid edir. E.Əzizov bu fikri qeyd edərək daha qədim abidələrdən və «Kitabi-Dədə Qorqud»dan çoxlu misallar gətirir. Bu misallar özlüyündə A.M. Şerbakın verdiyi hökmü təkzib edir. Kaşğarinin duyumu daha düzgündür: «Türklər *kızım* desələr, onlar (oğuzlar və qıpçaqlar) *xızım* deyərlər…» (20,98) E.Əzizov verdiyi misallarla bu nəticəyə gəlir ki, «…söz önündə *q>x* dəyişməsi ilk növbədə oğuz və qıpçaq tayfalarının dilində əmələ gəlmişdir». (20,99) Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Albaniya hökmdarı Qriqor Hammamın IX əsrə aid «Alban dilinin qrammatikası» əsərindən qalmış fraqmentin dili vaxtilə Kalankatuklu Moiseyin və Xorenatsinin alban dili haqqında söylədikləri «boğaz səsləri ilə dolu dil» ifadəsinin doğruluğunu tam təsdiq etməkdədir. Bu əsərin dilində dilimizdəki «*q*» səsinin bir çox hallarda «*x*», bəzən də «*ğ*» kimi tələffüz edildiyi geniş şəkildə müşahidə edilir*: qıpçaq – xıpçax*, *qayıtmaq - xayıtmax, qar - xar, çaqqal - çağal, qın – ğın* və s». (17,260)

Lakin bütün bu mübahisələrdə bizim üçün bir məsələ şübhəlidir: dilarxası qalın *q* səsi dildibi-boğaz *x* səsinə necə keçir? Əvvələn, bu səslərin hər ikisi kar səslərdir. İkincisi də, bir məxrəcdən olan səs digər məxrəcdən olan səsə necə çevrilir? Güman edirik ki, bütün qədim və sonrakı dövr yazılarında *q* ilə qeyd edilən səs ğ səsidir. *Ğ* səsi isə *x* səsinin cingiltili qarşılığıdır və *ğ~x* keçidi təbiidir. *Ğ* məqamında daim orfoqrafik qayda olaraq *q* yazılmış və nəticədə *q* səsinin *x* səsinə keçidindən danışılmışdır. Əgər həqiqətdə *kızım//xızım* paralelliyi olubsa, bu, tamamilə başqa məsələdir.

Məlumdur ki, Osmanlı türkləri həqiqətən Səlcuq türkləridir, Azərbaycan türk xalqı isə beş min il əvvəldən öz yurdunda olan türklərdir, aborigen xalqdır. Zorla sübut eləməyə çalışırlar ki, gəlmədir. Türk-osmanlı dili ilə Azərbaycan dilini eyni qrupa daxil etmək, bunların eyni dövrdə, eyni tayfalardan təşəkkül tapdığını iddia etmək tarixi təhrif etməkdir. Bütün faktlar Azərbaycanın qədimdən türk ölkəsi olduğunu sübut edir.

Tarixi tayfalar tədqiqat işlərində çox zaman nəzərə alınmır. Sanki bu ölkədə kutilər, turukkilər, sular, qarqarlar, kaspilər, albanlar, mağlar, utilər yaşamayıb. Həqiqi tarix kitablarına, həqiqi dil kitablarına diqqət yetirilmir.

Tarixi dialektologiyanın məqsədi etnogenezə doğru irəliləmək, xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş əsas etnosların müəyyənləşdirilməsinə xidmət etməkdir. Bir sıra əsərlərdə göstərilən tayfalar (türk, qacar, muğal, ayrım, qarapapaq, əfşar, göy türk, sabir-xəzər, oğuz, qıpçaq, uyğur, bulqar) eyni gücdə olan tayfalar sayıla bilməz. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının kökündə o türklər durur ki, onlar neçə min il əvvəldən Azərbaycan ərazisinin aborigen sakinləridir. Bunları oğuzlar da adlandırmaq olar. Lakin bu oğuzlar Səlcuq oğuzları dünyaya gəlməmişdən min illər əvvəl Azərbaycanda mövcud olan oğuzlardır. Bu oğuzların dilində bütün türk xalqlarının dillərinə məxsus xüsusiyyətlər var. Çünki şərqə, qərbə, şimala türklər Ön Asiyadan yayılmışlar. Ön Asiyanın oğuzları «Dədə Qorqud»u yaradan oğuzlardır. «Dədə Qorqud»un isə 1300 yox, azı 3300 il yaşı var. Sonralar Azərbaycan ərazilərinə – öz babalarının yanına qayıdan tayfalar isə mahiyyət etibarilə eyni dil mənsubiyyətinə malik olub, tayfa adına görə fərqlənmişlər. Bütün tədqiqatlar göstərir ki, karluklar, oğuzlar, qıpçaqlar dil etibarilə əsaslı fərqə malik olmamışlar. Tayfa dillərində görünən fərqlər eyni tayfa mənsubiyyətinə malik olan əhalinin müxtəlif ərazilərdə yaşaması, mənəvi-psixoloji vəziyyəti, mühiti, tələffüz vərdişləri və s. ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin təşəkkülündə oğuzlar və qıpçaqlar eyni dərəcədə iştirak etmişlər. Qərb və cənub şivələrində oğuz, şərq və şimal ləhcələrində qıpçaq elementləri daha güclüdür. Lakin bu örtük sonralar yaranmış örtükdür, qədim türk strukturunun üzünə çəkilmiş nazik pərdədir. Qıpçaqların ilk dəfə VIII əsrdə Qafqaza gəldiyi göstərilir. Lakin dilində qıpçaq xüsusiyyətləri güclü olan qarqarlar haqqında hələ Homer məlumat vermişdir.

DÜZƏLTMƏ FEİLLƏR

R.Ə.Rüstəmov dialekt və şivələrimizdə işlənən düzəltmə feillərin tədqiqinə daha geniş yer vermiş, morfoloji yolla söz yaradıcılığının leksik və sintaktik yolla söz yaradıcılığından üstün və aparıcı olduğunu qeyd etmişdir: «…leksik yolla sözdüzəltmə prosesi nisbətən uzaq keçmişə aiddirsə, indiki halda bu proses Azərbaycan dilində aparıcı rol oynamırsa, morfoloji yolla sözdüzəltmə prosesi bu gün belə sürətlə davam edir, getdikcə daha da intişar tapır». (4,32) Əslində isə, bunlar eyni ahənglə inkişaf edir və dil işləndikcə onun semantik inkişafı da nəzərə çarpmadan

davam edir. Morfoloji söz yaradıcılığı o halda inkişaf edir ki, sözdüzəldici şəkilçilər yeni sözlərə artırılır. Deməli, istər ədəbi dildə, istərsə də dialekt və şivələrimizdə morfoloji yolla yeni sözlərin yaranması üçün əvvəlcə yeni sözlər yaranmalıdır. Məsələn, XX əsrdə *sənaye, kristal, avtomat* tipli yeni sözlər yarandıqca onlardan *sənayeləşmə, kristallaşma, avtomatlaşma* kimi feillər də yaranmışdır.

R Rüstəmov düzəltmə feillərlə bağlı bir məsələnin həllinə çalışmış, lakin, fikrimizcə, düzgün nəticəyə gələ bilməmişdir. Dilimizdə çoxlu feillər var ki, zahirən asanlıqla kök və şəkilçiyə ayrılır, lakin müasir ədəbi dilimizdə, lap elə dialekt və şivələrimizdə də onları kök və şəkilçiyə ayırdıqda ya kök məna vermir, yaxud da kökün verə biləcəyi məna ilə sözün ümumi mənası uyğun gəlmir. *Saxlamaq, inləmək, ağlamaq, dinləmək, söyləmək, güləşmək, danışmaq, barışmaq* və s. belə feillərdəndir. *Saxlamaq, inləmək* feillərini *sax-la, in-lə* şəklində ayırdıqda söz kökü kimi görünən *sax, in* hissələri məna vermir. Sonrakı feilləri bu cür ayırdıqda (*ağ-la, din-lə, söy-lə, gül-əş, dan-ış, bar-ış*) söz əsası məna versə də, o mənanın sözün bütövlükdə mənası ilə əlaqəsi yoxdur. Məsələn, rəng bildirən *ağ* sözü ilə *ağlamaq* felinin, *dinməklə dinləməyin*, *söyməklə söyləməyin, gülməklə* (və ya *gül* ismi ilə) *güləşməyin*, *dan* (yeri) ilə *danışmAğın, bar* ismi ilə *barışmağın* məna əlaqəsi yoxdur. Buna heç bir şübhə yoxdur ki və ayrılan şəkilçilər də aydın göstərir ki, bu sözlər tarixən düzəltmə olmuşdur. Lakin bu cür sözlərdə tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dəyişikliklər yaranmış - ya söz kökləri arxaikləşmiş, yaxud da fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn, *ağlamaq* felinin *ağılamaq* (ağı demək) felindən səsdüşümü ilə, *inləmək* felinin *ü>i* səs keçidi ilə *ünləmək* felindən yarandığını, «saxlamaq» mənasında *sax* sözünün arxaik şəklə düşdüyünü söyləmək olar. *Aparmaq* felini necə düzəltmə feil hesab etmək olar ki, bu söz *alpar – alvar –* al get sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və tarixən mürəkkəb söz olmuş, ***l*** samitini itirməklə sadələşmişdir. Digər sözləri də bu şəkildə izah etmək mümkündür. Odur ki bu cür feilləri müasir dil baxımından düzəltmə hesab etmək olmaz. Bu hal dilin inkişafı ilə bağlı məsələdir. Dildə belə bir proses məlumdur ki, bir sıra şəkilçilər müəyyən qrup sözlərdə tədricən daşlaşır, söz kök və şəkilçiyə ayrılmır. Bu hal sözlərin fonetik tərkibcə genişlənməsinə səbəb olur. Mərhələ-mərhələ bu hal dildə baş verən bir prosesdir. O cür sözləri düzəltmə hesab etsək, onda gərək *gəl* və *get* tipli CVC quruluşlu bütün sözləri müasir dilimizdə düzəltmə hesab edək. Bu iki sözün qədim arxaik kökü *gi* sözüdür - şumer dilində həm ayaq, həm də getmək mənasında işlənmişdir. Həmin sözə *-l* şəkilçisinin artırılması ilə qayıdış, özünə yaxınlaşdırmaq, *-t* şəkilçisinin artırılması ilə özündən uzaqlaşdırmaq, bugünkü dil ilə desək, icbar mənalı feillər düzəldilmişdir. Deməli, bu hadisə tarixi prosesdir və dilin inkişaf qanunudur. Biz R.Rüstəmovun düzəltmə hesab etdiyi bu cür feilləri yalnız tarixi-etimoloji araşdırmalar baxımından düzəltmə hesab edə bilərik.

R.Rüstəmov belə sözlərin müasir dil üçün düzəltmə sayılmasını məqbul hesab etməyən Z.Tağızadəni geniş şəkildə tənqidə çalışmış, fikrini əsaslandırmaq üçün E.V.Sevortyanın aşağıdakı sözlərinə istinad etmişdir: «Felin morfoloji təhlili zamanı müasir dilin çərçivələri içərisində qapanıb qalmaq olmaz, çoxdan qəbul edildiyi kimi, lazım gəldiyi hallarda başqa türk dillərinə, bu dillərin tarixinə müraciət etmək zəruridir; çünki sözdüzəldici morfem tamamilə məhsuldar ola bildiyi halda, kök artıq ölü ola bilər, onu yalnız müqayisə yolu ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu tələblər və təhlil üsulları əks hallarda, yəni birinci ünsür (kök-əsas) məlum, ikinci ünsür isə naməlum olduğu hallarda da saxlanılır».(7,26; 4,32-33)

Buradakı fikir tam məlum fikirdir. E.V.Sevortyan tarixi təhlildən danışır. Türkoloji araşdırmalarda daim təbii şəkildə qohum türk dillərinə, türk dillərinin tarixinə müraciət edilir. Lakin bunlar kökü məna verməyən və ya başqa məna verən feilləri müasir dil baxımından düzəltmə söz hesab etməyə əsas vermir.

Dialekt və şivələrimizdə belə feillər çoxdur. Onların bir qismini nəzərdən keçirək.

Qızi *bəsdəməgə* başdadi. At *çapaliyir*, dili qırılır. Mıni *çıtdamağdan* no:leceg? Məni də *alladıflar*. (Adş,) Şeyimizi *uğurluyutdular*. Çobana yaxınnaşıp *yalvardı.* Cücələri yanında *hərriyir.*(Qub.) Niyə *ağlı:rsan?* (İmş.) Çəltiyi göyərdip, *cücərdip* səpbağa gedirdıx. Hökimət məni *saxlıyajex`di*. (Bal.) Hindi *yimişalmış* olar. (Qax.) Başladük uruz *qazammağ*. (Dər.) Ayağına dəyib *diyirlənirdi*. (Tab.) Balığı *tulliyillər*. Məni *alladıf* yerimə girəllər. Xırman *qayrıllar. bəsli:lər*.(Şək.) Bı peyinə niyə *quylanmısan?* (Şah.) Bir qoja kişi var, ora *tüllu:flar*. Onu *götürüf addıyıfdılar* (Adər.) Qızdan *soraşdı.* (Ksəl.) Bir kişi külü *qurdalıyır*. Cama:tı *dağıdıfsan*. Qılıcı *həxləşdirir* təpəsinin ortasına (Gor.) Başını orda *isdadıfsan.* Bir keşiş də *əyləşmişdi.* Arvad suyu hellədikcə kişi çubuğu *zopladı*. Ha *çavaladım*, olmadı. Keçi *mələdiyi söylənildi.* Kişilər *vurnuxullar.* Yoxsa *çırpışdırıf* yazır? Mə:m ürəyimi *yumşaltmasın*. Yenə daş *dumarrandı*. *Suçuxmuş* üzümə baxdı. Alı:n mahnılarına

öyrəşmişdi. (Tov.) Bular İrazılaşeylər *dəyişməyə.* (Xan.) Atını ağaşdarın birnə *ilişdirif* mağara yeridi. Aradan *sıpıxırdı*. (Şəm.)

Bu misallarda *çapaliyir*, *çıtdamağdan, alladıflar, uğurluyutdular, yalvardı, hərrənif, saxlarduğ, ağlı:rsan, cücərdip, yimişalmış, qazammağ, diyirlənirdi, tulliyillər, alladıf, qayrıllar, bəsli:lər, quylanmısan, tüllu:flar, götürüf, addıyıfdılar, soraşdı, qurdalıyır, dağıdıfsan, həxləşdirir, isdadıfsan, əyləşmişdi, zopladı, çavaladım, mələdiyi, söylənildi, vurnuxullar, çırpışdırıf*, *yumşaltmasın, dumarrandı, suçuxmuş, dəyişməyə, ilişdirif, sıpıxırdı* feilləri müasir dil baxımından kök və şəkilçiyə ayrıla bilməyən feillərdir. Belə feillər quruluşca sadə hesab olunur. Doğrudur, bunların bir qisminin necə düzəldiyini qədim lüğətlərə baxmadan da söyləmək olar: *alladıflar* sözü `hiylə` mənasında *al* sözü ilə, *tulliyillər* sözü `uzaq` mənasında *tul* sözü ilə, *bəsli:llər* sözü `çox` mənasında *bəs* sözü ilə, *həxləşdirmək* sözü *həx* yamsılaması ilə, *əyləşmək* sözü *əymək* feli ilə… bağlıdır və asan izah oluna bilir, lakin ümumilikdə belə sözlərin necə əmələ gəldiyini öyrənmək üçün xüsusi tədqiqat tələb olunur.

***

Düzəltmə feillər ədəbi dilimizdə işlənən sözdüzəldici şəkilçilərlə yaranan feillərdir. Bu şəkilçilər iki qrupa ayrılır:

1.Adlardan feil düzəldən şəkilçilər;

2.Feillərdən feil düzəldən şəkilçilər.

Bu vaxta qədər bu şəkilçilər ciddi şəkildə fərqləndirilib. Belə ki adlardan feil düzəldən şəkilçilərə həqiqi mənada feil düzəldən şəkilçilər kimi baxılıb, feillərdən feil düzəldən şəkilçilər isə felin növ kateqoriyasının əlaməti kimi izah edilib. Lakin faktlar göstərir ki, hər iki qrup şəkilçilər növ mənasının yaranmasında iştirak edir. Bu hal həm feillərdən, həm də adlardan feil düzəldən şəkilçilərin ilk növbədə və ilkin mərhələdə feildüzəldicilik əlaməti kimi çıxış etməsindən irəli gəlmişdir. Hər iki qrup şəkilçilər yeni mənalı feillərin yaranmasında, felin semantik və fonetik genişlənməsində tarixən böyük rola malik olmuşdur.

Əsas məsələ hər iki qrup şəkilçinin sözdüzəldiciliyidir. Qrammatik mənalar isə ikincidir. Ona görə də biz hər iki qrup şəkilçini sözdüzəldici şəkilçi kimi qeyd etməklə, ilk dəfə olaraq, onların hər ikisinin növ mənalarının yaranmasında rolunu da nəzərdən keçirəcəyik.

lardan feil düzəldən
şəkilçilər

Adlardan feil düzəldən şəkilçilərin bir qismi yalnız təsirli və ya təsirsz feillər əmələ gətirir. Belə feillərdə başqa növ mənası ifadə olunmur. Ona görə də bu cür düzəltmə feillər *əsas növə – məlum növə* daxil olur. Beləliklə, *bütün sadə feillər və aşağıdakı şəkilçilərin vasitəsilə yaranan düzəltmə feillər məlum növ feillər sırasına daxildir:*

-la,-lə şəkilçisi. Bu şəkilçi ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də ən məhsuldar feil düzəldən şəkilçidir. Adlara qoşularaq əksərən təsirli feillər düzəldir. Məs.: ***Gülgüləmək*** - *Getdiyi ev onu çox gülgülüyürdü*.(Füz.) *Danlamaq, gözümçıxdıya salmaq* mənasında işlənən bu söz dialektoloji lüğətdə də qeydə alınmışdır.(14, 189) Sözün kökü *gülmək* felidir. Bu feildən *gülgü* ismi, bundan da *gülgüləmək* (yəni gülüş obyektinə çevirmək, lağa qoymaq) feli düzəlmişdir.

Bu şəkilçi aşağıdakı fonetik variantlarda çıxış edir:

-la,-lə şəklində (ədəbi dil forması): Ged bağı *bellə*. Oğlanı *hellədilər* saldılar dəryaya. (Şah.) Birdən qancıx yolu *çəxlimlədi.* (Şəm.) İnşalla, yarımı *yollaram* Hacə. (Ast.) Vəzir-vəkili *tofladı*. Malotarannarı *hayladım*. (Qub.) Lələ bını *qəzilləsin* aparsın toya. (Cul.) Unnan sura üstin *turpağlayalla*. (Dər.) Yükümüzü ulağa *üxlərdik*. Ağ Aşıx Mirziyi yaxşı *qarşıladı*. Canavarın dal budunnan *qılçaladım.* (Dər., Tov.)

-la:,-lə: şəklində: Səsdüşümü nəticəsində şəkilçinin saiti uzun tələffüz olunur: Gedin *yoxla:n*. (Dər.)

-rı,-ri,-ru,-rü şəklində: Ulari *müşarriyəcəgəm*. (Abş.) Qapısın, pəncərəsin *hazırrıyıf* çıxıllar içinə. (Adş.) Yeddi dənə at *yəhərriyün*. (Ast.) Çini *o:xarrıyallar*. (İmş.) Şitili belə *hazırrıyıruğ*. Bığdanı *dənəvərriyərdük*. (İsm.) Arvad çörəyimi *hazırrıyır*. (Gor.) Atası atı *yəhərriyir*. (Tov.)

-ra,-rə şəklində: Tədarük ambara *haçarrardük*. (Ast.) Çörəx` *hazırratdırdı.* (Dər.)

-re şəklində: *Tumarreyib* saxlarduğ. (İmş.) Atı *yəhərrer*. (Daş.)

-lı,-li, -lu,-lü şəklində: Bu hərçi *bağliyir*, at diyammır. Ati *nalliyir*. (Abş.) Qasımı *heyliyim* naxıre:dəx. (Tov.) Ussa bünöyrüyə daş tökür, *qumluyur.* (Adş.) Atdarı xalxala dolduror, qavağını *çaxçaxlıyer.* (Xan.) *Bağlıyırdılar* basırdılar suyun qabağına. (Bil.) Mən qalxoza su *sulıyırdım*. (Bil.) Qoşdər *dimdiğliyətdi* yiyətdi çürekləri. Uruzusin yığıb *hazırliyəğ*. *Kündəliyif* üzün *bəzəkliyirsən*. (Qub.) *İrəzyənəliyib kündəliyirük*. Samalyot gedir *bombaliyır*. (İsm.) Məni *yaxşılıyır*. (Zaq.) Kəsif özü *payliyər*. (Şək.) Cəlin belin *bağliylər* yaylığnan. Dəvəsi *arıxlıyıb*. (Ord.) Ərişi gətiririk *güclüyürük*. (Şah.) Ütü *ütülüyürdüx`*. (Şər.) Toxumu səpif sora *malalıyırıx*. Üş dəfə *suluyurux*. Dərz *bağlıyırıx*. *Təalıyırdıx*. (Ad.) Piçennik *paylıyırıx.* (Bər.) Munun oja:na su *bağlıyıf.* (Daş.) Cavannarı Şahsöyənnərə *tofluyuf* dedi. (Gən.) Molla yü:rür munu *qucaxlıyandagörür* ağaşdı. (Gor.) Qız atı *bağlıyıf* qayıtdı. Üş gün, üş gejə dastan *sözlüyür*. Quzuları orda *mə:alıyırıx*. (Tov.) Gəl *baltalıyax.* Malları artını *təmizliyeydik*. (Dər.)

-lı:,-li:,-lu:,-lü: şəklində: Dımrıxnan *dımırıxli:rıx*. Xərməndə *tayali:rıx*. Küləşi *tığli:rıx*. Genə *malali:rıx*. (Şah.) Hambalın dalına *yühlü:r*.(Ağc.) *Yüx`lü:n* atdara. (Gor.) Qartovu əkəndə yaxşı *belli:llər*.(Xoc.) İndi üzümü *davalı:llar*. (Xoc.)

-le şəklində: Yığıb *topleyırdığ.* Ona çül qoyallardı, *çülleyəllərdi.* Tez-tez *qaşo:leyardı*. Kəl kəsib *payleyillar.* (İmş.) Əlini belinə *qoşaleyib* dişiynən dügünləyir. Qollarını *bağleylər*. Maleynən *malaleyirduğ*. (Yar.) Bağ *bağleydim*. (Gəd.)

-dı,-di,-du,-dü şəklində: *Təmizdiyə* dögəm mən səi. (Abş.) Ceyran gəlib əkinimizin içərisində *otdıyırdı* (Bil.) Atamız onu *əzizdiyir*. (Qub.) *Yumurtduyur*. (Qub.) Pəli arıtdiyıb, *təmizdiyib* yu:ruğ. (İsm.) *Xaşdıyırdı*. (Bal.) Mən bunu *güzdüyəcəm*. (Dər.) *Təmizdiyillər* yerni. (Şək.) *Gözdüyürük* ki, çıxıb qaçmasın. (Şah.) Məs.: *əzizdiyillər*. (Şər.) Tayasın da *şüşdüyüf* yığırdıx bir yerə. (Ad.) Soğra su *ağızdıyırıx* (buraxırıq).(Bal.) Qoçun başı *partdıyırdı.* (Yev.) Alı:n yolnu *gözdüyürdü.* (Tov.) Qapını *kilitdiyif* gedirik. (Bər.)

-dı:,-di:,-du:-dü: şəklində: O qədər *gözdü:lər* ki, şah gəlir. (Adər.) Kişi barma:n *dişdi:r*.(Adər.) Bular *gözdü:r.* (Gən.) Kişi barmağını *çişdi:f* deyir. (Gəd.) Dağ ildə bi kərən *partdı:rdı.* (İmş.)

-lı: və *-dı:* şəkilçilərində sait uzanması bitişdirici *y* samitinin düşməsi ilə bağlıdır.

-da,-də şəklində: Baxdi kəkliklərin *otdamağına*. (Abş.) Malı-heyvanı *irahatdadılar*. Çəyirtkəni *kişdəllərdi* ora. (İmş.) Mənim xatınımı *qummandadı* (Qax) Oğlı bı sözü *xoşdamiyıb*. (Bab.) Üş dənə sərniş basırmışam, çıxardıf *xərşdərsən.* (Gor.) Başmaxlarımı *cütdəŋ.* (Xan.)

-de şəklində: To:ğ *yumurtdey.* (Ast.) Atdarı *səsdeyirdi*. (İmş.) Paççah məni *gözdeir*. (Ağc.) *Başdellar* yığmağa. (Qaz.) Bu arvat barmağını *çişdey*. (Xan.)

-i: şəklində: Ərəbələr tağı əzib *kori:ceklər.* (Abş.)

-zi,-zu şəklində: Döşəməli aş bişirrəmsə, ətin yaxşı doğrıyıram, *duzzuyuram*. (Adş.) Şədərədən əliyib *təmizziyirəm*. (Ord.) Doqquz gün *gözziyrüx`,* so:ra tıqqıldadırıx. (Cul.)

-nı,-ni,-nu şəklində: Onu *dənniyəllərdi*. (Adş.) Arvad *böhtannıyıb*. (Qub.) Oı bir-bir *dənniyirük*. (Yar.) Bir də *ketmənniyillər*. (Qaz.) Munu da *burunnuyur*. (Gən.) Qızı ürəyində *yamannıyırdı.* (Tov.)

-na,-nə şəklində: Baramanı *dənnədik*, apardıq Ağdaşa. (Adş) Otu biçərdilər, *kümnərdilər*. (Ast.) Yaxşı *kəfinnəmişıx`*. (Qax.) Onu da *nişannamişəm*. (Dər.) Onu gejə *lomnadım.* (Gəd.) Na:laş olduğunu *annatdı*. Çar heş nə *annamadı*. (Tov.) Şan apardıx, qızı *şannadıx.* (Xan.)

-ne şəklində: Dərzdən yüzün-əllisin *həşənneyirdük*. (İmş.)

-zə şəklində: *Gözzədim* ki, görüm maşınnar gələdimi. (Adş.) Kövşəni *gözzəməliyəm*. (Şah.)

-lö şəklində: Atın birinə cehizi *üxlöydüx*. (Xan.)

-do: şəklində: Qoyun *otdo:rmuş*. (Qaz.)

Bu misalların hamısında ***-la,-lə*** şəkilçili feillər təsirlidir. Variantların hamısı ilə təsirsiz feillər də düzəlir. Məs.: *Başla:du* ipi sarığlamağa. (Dər.) Üşəxdi, qalxozda *işlə:mməz*. (Ord.) Biri Mahəçqalada milisiyə *işlə:dü*. (Dər.) Padişah *azarrıyır*. (Bab.) Barama *pırrıyır.* (Qub.) Qolxoz işimiz bir az *yüngüllüyüb*. (İsm.) Armıt *güllüyür*. (Yar.) Kömək ilamağa *başlıyıtdı.* (Dər.) O qazaq yatıb *yuxuluyutdu*. (Tab.) Özüŋə *qürrə bağlıyıfsaŋ*. (Gor.) Yaylaxda tez *axşamlıyıllar*. (Tov.) Həlvət *soyuxluyufsan*. (Tov.) İndi qalxozda *işli:x*. (Ord.) Bir düzü-biyabanda *gejəli:llər*. (Adər.) Mən yaman *yerix`li:rəm*. (Gən.) Bı oğul o vaxdında *lütdənmişdi*. (Ord.) Zavod iŋir-iŋir *iŋirdeydi*.(Gəd.) Kəpənək *toxunnıyırdı*. (İsm.)

Beləliklə, feil düzəldən *-la,-lə* şəkilçisinin dialekt və şivələrimizdən əldə etdiyimiz misallar əsasında 19 fonetik variantda işləndiyini görə bilirik:

-la:,-lə:; -rı,-ri,-ru,-rü; -ra,-rə; -re; -lı,-li,-lu,-lü; -lı: ,-li:,-lü:; -le; -dı,-di,-du,-dü; -dı:,-di:,-du:-dü:; -da,-də; -de; -do; -i; -zi,-zu; -nı -ni,-nu; -zə; -na,-nə; -ne; -lö.

Bunlardan ən çox işlənəni, ədəbi dil forması ilə yanaşı, *-lı,-li, -lu,-lü, -dı,-di,-du,-dü, -da,-də* variantlarıdır. *-re,-le,-de, -ne,-lö,-do:* variantlarına Daşkəsən, İmişli, Yardımlı, Gədəbəy, Astara, Ağcabədi, Qazax, Xanlar şivələrində təsadüf olunur. Qıpçaq dillərindən qazax və qırğız dillərində də bu variantlar var. Xüsusən qırğız dilində *-la,-le,-da,-de,-ta,-te* variantları ilə yanaşı, *-lo,-lö,-do,-dö,-to,-tö* variantları da işləkdir. (8,380)

IX əsrin alban - Azərbaycan abidəsindəki *Kimni izdiyir ol? - Tenqrini izdiyir ol* - cümlələrindəki *izdiyir* sözündən göründüyü kimi, *-la,-lə* şəkilçisinin *-di* variantı hələ min il əvvəldən işləkdir. (9)

Şivələrimizdə şəkilçinin rast gəldiyimiz variantlarından səkkizi qapalı, dördü yarımqapalı, altısı açıq saitlidir. Bu hal açıq saitli şəkilçilərin tarixən qapalı saitli şəkilçilər əsasında sonralar yaranması ilə və eyni zamanda sözdə ahəng qanununun, assimilyasiyanın tələbi ilə bağlıdır. Uzanmalar sözdə səsdüşümü hallarından irəli gəlir.

-la,-lə şəkilçisi ilə düzələn feillər məlum növdə olur və bunların təsirli olanları digər məna növlərinin yaranması üçün əsas verir.

-ar,-ər şəkilçisi. İsim və sifətlərdən feil düzəldir:

Oni bir dəfə *suarardığ.* (Bil.) Su *suva:rıx*. (Ord.) Mən borşdıyam naxır *otarmağa*. (Şah.) Qeydib gələnnən so:ra gördüm tum *gögərib*. (Abş.) Dan yeri *ağarır*, işıxlaşır. Soğan mişokda *göyə:r,* çıxır (Şər.) - cümlələrində *-ar,-ər* şəkilçisi ilə düzəlmiş *suarardığ, suva:rıx, otarmağa* feilləri təsirli, *gögərib, ağarır, göyə:r* felləri təsirsizdir.

Bir qismi təsirli, bir qismi təsirsiz olan *-la,-lə* şəkilçili düzəltmə feillər kimi, *-ar,-ər* şəkilçisi ilə düzələn feillər də əsas növə – məlum növə aid olur.

-a,-ə şəkilçisi. İsim və sifətlərdən feil düzəldən bu şəkilçi aşağıdakı variantlarda işlənir:

-ı,-i,-ü şəklində: Dördüncü yuxudan durannan so:ra onu yerə *döşüyəllərdi*. (Adş.) Bular eylə *yeşiyirdi*. (Şək.) Şədərədən *əliyib* təmizziyirəm. (Ord.) Başdi:rıx uni palçığnan *suviyirıx*. (Şah.) İki qərdəş bir yerdə *yaşıyıtdılar*. (Qub.) Sizün dö:lətü:zzən *yaşıyaceyıx*. (Ord.) Mənnən yaşayış *yaşıyır*. (Adər.)

-ö şəklində: Mən nanay çalım, siz *öynöyün*. (Ord.)

-i: şəklində: Tabağı apareyam yanna, *əli:rəm*. (Ast.)

-a,-ə şəkilçisinin qapalı saitli variantı *y* bitişdiricisi ilə bağlıdır. Bu şəkilçi ilə düzələn feillərin də bir qismi təsirli, bir qismi təsirsiz olur. Bu cür düzəltmə feillər də məlum növə daxildir.

-ı,-i,-u,-ü şəkilçisi. Bu şəkilçi isim və sifətlərdən feil düzəldən ***-a,-ə*** şəkilçisi ilə bir kökdəndir. ***-a,-ə*** şəkilçisi bunun açıq saitli variantıdır. *-a,-ə* şəkilçili düzəltmə feilləri *-ı,-i* şəkilçisi ilə işlətmək olur, lakin *-ı,-i* şəkilçili sözləri *-a,-ə* ilə işlətmək olmur. Bu hal özü də göstərir ki, qapalı saitli variant daha qədimdir.

-ı,-i,-u,ü şəkilçisi ilə düzələn feillərin bir qismi təsirli, bir qismi təsirsiz olur; məs.: Keçeyi *ləngitdi*. (Gən.) Mən çıxıf *geniyif* gedirəm. (Gor.) Onnan uşağa bir tikə *dadımadı.* (Cəb.)

Bu misallardakı *ləngitdi* feli təsirli, *geniyib, dadımadı* feilləri təsirsizdir. ***-ı*** şəkilçili düzəltmə feillər də əsas növə daxildir.

-sı,-si,-sa şəkilçisi. Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar olub, isim və sifətlərdən əsas növə daxil olan bir neçə feil düzəldir; məs.: Elə biz də *qərifsimişix` (qəribsəmək)*. (Gor.) Dəmir *havasıyıf* (*havasızlaşmaq, darıxmaq* mənasında) bir mahnı oxudu. (Tov.) Yaman *sussamışam* (*susamaq*). (Cəb.)

-aş şəkilçisi. Bu şəkilçi, yəqin ki, feildən feil düzəldən *-aş,-əş* şəkilçisinin adlara qoşulan arxaik variantıdır, *yan* sözündən *yanaşmaq* felini düzəldir.

-ətdi (-ətlə) şəkilçisi. Təsirli feil düzəldir: Arvad beş il kişini *gözətdiyər?* (Adş.)

Yuxarıdakı şəkilçilərdən fərqli olaraq, *adlardan feil düzəldən* aşağıdakı şəkilçilər başlanğıc növə deyil, digər növlərə aid feillər düzəldir:

-lan,-lən şəkilçisi. Feil düzəldən ***-lan,-lən və -laş,-ləş*** şəkilçiləri ***-la,-lə*** şəkilçisinin törəmələri olub, həmin şəkilçiyə ***-l*** və ***-n*** növ şəkilçilərinin daşlaşması ilə yaranmışdır. Bunların özlərinin də fonetik variantları vardır.

-lan,-lən şəkilçisi bütün əsas nitq hissələrindən, hətta nidalardan, vokativ sözlərdən də feil düzəldir. Şivələrimizdə aşağıdakı variantlarda işlənir:

-lan,-lən – ədəbi variant: Mən *ö:lənmək* isdi:rəm.(Abş.) Şah oları *cəzalandırdı.* (Adş.) Bı pılnan *öylənim?* (İmş.) Urusu görəndə *ürəkləndim*.(İsm.) Bu qızın oğlu *yekələndi*. (Qaz.) Oğlan *yekələnir*. (Adər.) Axırı ki *işıxləndi.* (Ord.) İtdərə *acıxlandım*. Buranı Kırna *adlandırıllar*. (Cul.) Ağsaqqal bizi *paylandırdı*, böldü. (Ad.) Suluyarsan kın su *iriləndirsin*. (Qaz.) O atdar o qədər *eşqləne:rdi* ki, oynuyardı.(Yev.) Şa:bbas *fikirrənir*.

-ran,-rən şəklində: Mən səni *varrandırmax* isdiyirdim. (Şək.) *Varrandı,* yaxcılaşdı.(Cul.) *Varranmaq* üçün. (Şəm.) Arvad oturuf kor-peşman *fikirrənirdi*. Bu *fikirrənir* ki… (Gən.) Qazı çox *fikirrənir.* (Gor.)

Bu cür cümlələrin bir qismində fərqli cəhət şəkilçinin artırıldığı sözlərlə bağlıdır: *yekələnmək, cahallanmaq* (*cavanlaşmaq* mənasında), *irilənmək, eşqlənmək* tipli sözlər ədəbi dil üçün bir qədər gözlənilməz sözlərdir. Gəncə, Goranboy şivələrində işlənən *fikirrənir* sözü təkcə *fikirləşirdi* mənasında deyil, həm də *fikrə dolurdu, fikrə dalırdı* mənasındadır. Ordubad dialektində işlənən *işıxləndi* sözü ərazi əhalisinin nitqində incə saitlər ahənginin gücü ilə bağlıdır.

-lam,-ləm şəklində: Bö:y qardaş *evləmmişdi*. (Adş., Ast.) Hava:n *işıxlammasını* gözdədi. *Sancılammışam*. (Tov.)

-dan,-dən şəklində: Oğlan *hirsdənib* arvadı atdı Kürə. (Qub.) Molla *hirsdənər.* (Şək.) Bının sözünə *heyrətdəndilər.* (Nax.) Qolumuz o qərtənə *quvvatdanıf* ki. (Daş.)

-laş,-ləş şəkilçisi. Çoxişlənən bu şəkilçinin şivələrimizdə aşağıdakı variantları var:

-laş,-ləş – normativ ədəbi formada: Onu tapıb *halallaşacıyam.* (Adş.) Unnan sora başladi kənd təsərrüfatı q*alleqtivləşdirmağa*. (Tab.) Axırda *raziləşdilər.* (Ord.) Yavaş-yavaş *iriləşer.* (Qaz.) Qız qəbiristana *yavuğlaşatdı*. (Abş.)

-raş,-rəş şəklində: Qazı da *fikirrəşdi.* (Adş.) Keçəl *fikirrəşib*. (Qub.) Bıra təzə zad *yerrəşib*. (İsm.) *Pikirrəşdim*. (Bal.) Qolu *ağırraşdı.* (Adər.) Oğlan irazılaşıf bu formada *qərarraşdılar.* (Kcər.) Kətdər *birrəşəndən* so:ra. (Xoc.)

-naş,-nəş şəklində: Qul qapıçıya *yaxınnaşdı*. (Qub.) Qış *yaxınnaşır*. (Zaq.) Yeyib *cavannaşsınnar.*(Nax.) Xa:m (xanım), gö:rəm ki, genə *bütünnəşib*. (Cul.) Öz yurdunu *şennəşdir*. (Tov.) Çovan *yaxınnaşanda* de:r. (Adər.,Qaz.,Kcər., Tov.) [1]

-daş,-dəş şəklində: *Hasatdaşıb*, çörək çoxalıp. (Yar.) *Məslahatdaşdıx* ki, pambığın pulun alax. (Ad.) Bir yerə yığışıf *yaddaşerlər* (yaşlarını yada salırlar). (Qaz.) Mehrican laf *sərtdəşmişdi.* (Tov.) Gülavatınnan *söhbətdəşdiyinö:rə*. *Sözdəşdik* kin. (Tov.) *Məsla:tdaşırdılar*. (Füz.)

-zəş şəklində: Bir dəstə adam *sözzəşdi*. (Qub.)

-dət şəklində: Görəx` bir-iki kəlmə *söhbətdətə* bilirikmi? (Tov.)

Dediyimiz kimi, *-lan,-lən* və *-laş,-ləş* şəkilçilərinin əsasında *-la,-lə* şəkilçisi durur. Bu şəkilçiləri fərqləndirən həmin şəkilçilərin sonundakı ***n*** və ***ş*** elementləridir. Bunlardan ***n*** elementi həm qayıdış növ mənası yaradan, həm yiyəlik, həm də mənsubiyyət şəkilçisi kimi işlənən ***-ın*** şəkilçisi ilə bir kökdəndir və qeyd etdiyimiz qrammatik kateqoriyaların hamısında az-çox fərqlə eyni vəzifəni yerinə yetirir. Eyni şəkildə sonralar məchul növün şəkilçisi kimi də diferensiallaşmışdır. ***-ış*** şəkilçisi isə, bizim fikrimizcə, bu şəkilçinin (***-ın*** şəkilçisinin) dialekt fərqi ilə yaranmış variantıdır, ona görə də tarixən qayıdış növə daha çox xidmət etmiş, tədricən şəkilçidə qarşılıq növ mənası yaranmışdır. Odur ki *-lan* şəkilçili feillər qayıdış növ, *-laş* şəkilçili feillər həm qayıdış, həm də qarşılıq növ feillər düzəldir.

Tovuz şivələrində *-laş,-ləş* şəkilçisinin *-la-lə* hissəsi təbii olaraq *-da,-də* şəklinə düşür, lakin burada qəribə hal həmin şəkilçiyə daşlaşmış *-ş* səsinin *-t* səsinə keçməsidir: *Görəx bir-iki kəlmə* ***söhbətdətə*** *bilirikmi?* (Tov.) Bu hal nitq yanlışlığı ilə də bağlı ola bilər, lakin ön sıra samitlərinin bir-birinə keçidini nəzərə aldıqda mümkün ola bilən variantdır. Bir də ona görə ki, *-lət* (*-dət*) şəkilçisi başqırd dilində də vardır, hal-vəziyyət feilləri düzəldən *-lan, -laş* şəkilçilərindən fərqli olaraq, fəal hərəkət, iş bildirir. (10,274)

-al,-əl şəkilçisi. Bu şəkilçi mənşə etibarilə qayıdış və məchul növ şəkilçisi kimi izah edilən ***-ıl,-l*** şəkilçisi ilə bir kökdəndir. Açıq saitli forma (*-al,-əl*) adlardan feil düzəldir, qapalı saitli forma (*-ıl*) feillərdən feil düzəldir. Hər ikisinin düzəltdiyi feildə həm qayıdış növ, həm də məchul növ mənası olur. Məs.: *Qoyun* ***kökəlirdi,*** *arığleyırdı* (İmş.) – cümləsində *kökəlmək* felində qayıdış növ, *Ağaşdan qız* ***düzəldif*** *qo:flar* (Gor.) – cümləsindəki *düzəldif* felində məchul növ mənası vardır, çünki *düzəldif* felində işin kim tərəfindənsə icra olunduğu bilinir. *Paltar* ***sərildi.*** *Uşaq yerə* ***sərildi*** – cümlələrində də *sərildi* felinin məna növü eyni cür fərqlənir. Ona görə də *-ıl,-il,-ul,-ül,-l* şəkilçisi ilə yanaşı, ***-al, -əl, -l*** şəkilçisini də qayıdış və məchul növ feillərin əlaməti saymaq lazım gəlir.

Düzəlmək feli tarixən də, müasir dildə də daha çox qayıdış növ mənası ifadə edir. Felə təsirlik şəkilçisi (*-t*) artırdıqda onun məchul növə çevrilməsi üçün imkan yaranır: *düzəldildi*.

[1] Q e y d. Bəzən şivələrdə *yaxınnamaq* müstəqil söz kimi işlənə bilir.

Dialekt və şivələrimizdə ***-al,-əl*** şəkilçisi ədəbi dil normalarına müvafiq işlənir. Sifət və saylardan feil düzəldir: Hasatdaşıb, çörək *çoxalıp*. (Yar.) Məni qoymur *dinjəlmə:*. (Daş.) Civlərini *boşaldıjaxlar*. (Şəm.)

Söz açıq hecalı olduqda şəkilçi saitini itirir: Cücə ye:r *yekəlir*. (Qub.) Mən *qucalmışam*. (Tab.) *Sora yekəltdilər*. (Cul.) Kişi oqərtə *qojalmışdı* ki...(Adər.)

Gədəbəy şivələrində ***l>s*** keçdi ilə şəkilçi dəyişə bilir: Örgəmmişim, ədə, ocağın *qarassın*. (Gəd.)

-ılda,-ildə,-ulda,-üldə şəkilçisi. Bu şəkilçi çox məhsuldardır. Hər cür təqlidi sözdən feil düzəldir. Şəkilçinin əsasını ***-al,-ıl,-l*** şəkilçiləri ilə bir kökdən olan ***-ıl*** elementi təşkil etdiyindən bu şəkilçi ilə düzələn feillərdə özünə qayıdışlıq, obyekt tələb etməmə xüsusiyyəti güclüdür. Ona görə də *-ılda* şəkilçili düzəltmə feillərdə qayıdış növ mənası olur. Məs.:

Tülkü *vaqqıldadı.* (Ağc.) İsdey göy *guruldasın*. Böyrü üsdə yıxıldı, *mırıldadı.* (Gəd.)

-an,-ən şəkilçisi. İsimlərdən və təqlidi sözlərdən feil düzəldir: *dadanmaq, gücənmək, hıqqanmaq, hoppanmaq*.

Bu şəkilçi qayıdış növün *-ın* şəkilçisi ilə bir mənşədən olduğu üçün qayıdış növ mənası ifadə edir.

FEİLLƏRDƏN FEİL DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Bu qrupa daxil olan şəkilçilər bu vaxta qədər felin təsirlik və növ kateqoriyalarının əlaməti kimi izah edilmişdir. Məktəb dərsliklərində bunların yığcam şəkildə feildən feil düzəldən şəkilçilər olduğu da qeyd edilmiş və eyni zamanda bunlardan praktik olaraq sözdüzəldici şəkilçi kimi də bəhs edilmişdir. Biz ilk dəfə olaraq, adlardan feil düzəldən şəkilçilərin felin məna növlərinin yaranmasında rolunu nəzərdən keçirdiyimiz kimi, növ şəkilçisi adı ilə verilən şəkilçiləri də bir sistem şəklində feil düzəldən şəkilçilər kimi nəzərdən keçiririk.

Feildən feil düzəldən şəkilçiləri məqsəd və vəzifələrinə görə üç qrupa ayırmaq olar:

1.Əsas növə (məlum növə) aid feil düzəldənlər;

2.Həm əsas növə, həm də digər növlərə aid feil düzəldənlər;

3.Digər növlərə aid feil düzəldənlər.

1.Feildən feil düzəldən şəkilçilərin bir qismi əsas növə daxil olan feillər əmələ gətirir. Bu qrupa aşağıdakı şəkilçilər daxildir:

-ır,-ir,-ur,-ür şəkilçisi. Zaman şəkilçisi ilə omonim olan bu şəkilçini zaman şəkilçisindən məsdər və inkar şəkilçiləri ilə ayırmaq olur. Təsirsiz feli təsirli felə çevirən bu şəkilçidən sonra məsdər və inkar şəkilçiləri işlənə bilir, zamandan sonra işlənmir; məs.: *bitirir - bitirmək - bitirməmək; çıxarır - çıxarmaq - çıxarmamaq* və s.

-ır şəkilçisi əsas növün şəkilçisi kimi nisbətən məhsuldardır:

Apardılar, çimdirdilər, *yatırdılar*. (Tab.) Məmməd iriləndi, gəldi *yetirdi*. (Gor.) Orda bu, eşq *yetirdi* Gülzar xanıma. (Abş.) Petəqorisqidə *düşirdilər.* (Bil.) Fironçün çürək *bişirərdim*. Qul huşun *itirdi.* (Qub.) Biz çox pis günnər *keçirmişük*. (İsm.) Doqquz ay qış *keçiriydıx*. (Qub.) Mən qızımı *qüçürmüşəm.* (Dər.) Padcahın bağın mən *bitirmişəm*. (Tab.) Sa: gərəx` pilov *bişirax.* (Ord.) Qoyını *ötüdüm* yenişə. Yemə:n burdan *yetirmişıx.* (Ord.) Padcah ölüfdü, quş *uçurullar.* (Daş.) Səni *batıracegdi*. (Bal.) Ağacda iki nar *pitirmişdim*. (Qax.) Quşu *üçürüllər.* (Kəl.)

-ar,-ər şəkilçisi. Bu şəkilçi *-ır* şəkilçisinin açıq saitli variantı olub, təsirli feillər düzəldir: Bayıra *çıxarmeydilə*. Dəsmalı *çıxarıb* unun qulunu bağladi. (Tab.) Ağaşdarı *çıxarıf* deyilən yerə:tirin. (Gən.) Ağacı illaf kökünnən *qoparıf*. (Cəb.)

Bu şəkilçini də qeyri-qəti gələcəyin şəkilçisindən məsdər və inkarlıq şəkilçiləri ilə fərqləndirmək olur.

-dar,-dər şəkilçisi. Az işlənən bu şəkilçi *-dır* şəkilçisinin açıq saitli variantı olub, təsirsiz feillərdən əsas növə daxil olan təsirli feil düzəldir: İki dəfə xərməni *çöndərərdük.* (Ast.,Adş.) Kəli *döndərirdük.* (Yar.) Onu yolunnan *döndərmiyəjəx.* (Tov.) Özünnən söz *qondarma.* (Cəb.)

-ıt,-it,-ut,-üt şəkilçisi. Bu şəkilçi qeyri-fəal şəkilçidir və cəmi bir neçə sözdən feil düzəldə bilir. Təsirsiz feli təsirli felə çevirir, əsas növün şəkilçisi kimi çıxış edir: Suyu havayı yerə *axıtma*. (Cəb.) Uşağı *qorxutma*. Atı *hürkütmə*.

Bu şəkilçi zahirən feildən feil düzəldən ***-t*** şəkilçisinin əsas forması kimi görünür. Lakin ***-t*** şəkilçisi samit səsdən sonra da işlənə bilir: qocalmaq - *qocaltmaq, ucalmaq - ucaltmaq*. Ona görə də müstəqil şəkilçi hesab olunur.

-ız,-iz,-uz,-üz,-z şəkilçisi. Əksərən təsirsiz feillərdən təsirli feil düzəldir: Tapqırın *bərkizib* oa çıxdı. (Abş.) Bizi hər şeynən *qorxuza* bilməzsən. (Cəb.) Uşaxlari belə *qalxuzardun* (Dər.) Hörürük *qalxızırıx* yuxarı. (Ast.) Əlimi *qaxızzım* ki, məni də gəti. (Bil.) *Qalxızallardı* oynadallardı. (İsm.) Çobannar yü:rüşüf ki, mını *dur(u)quza*. (Ad.) O bir diviziya adamı yola *durğuzdular* prunta gitmağa. (Bal.)

Bu şəkilçini *-ıt* şəkilçisinin refleksii hesab etmək olar*: tapqırı bərkizmək - tapqırı bərkitmək, uşağı qorxuzmaq -uşağı qorxutmaq* və s.

-ız şəkilçisi ilə əsas növə daxil olan feillər düzəlir.

-az,-əz şəkilçisi. Bu şəkilçi az işlənən olub, *-ız* şəkilçisinin açıq saitli variantıdır. Adətən *görükmək* feli ilə işlənir: Bir öy *gör(ü)kəzəllər*.(Tab.) Allah uləri daldan gələnnərə *gür(ü)kəzməsin*.(Dər.)

Bu şəkilçinin Gədəbəy şivələrində ***-əd*** şəklinə də təsadüf edilir: Hər yeri bizə *görkəde:rdilər.* (Gəd.)

-ız və *-əz* şəkilçiləri ilə düzələn feillər əsas növə daxildir.

-ızdır şəkilçisi. Şəkilçinin tərkibindəki -ız*,-iz* asemantik olduğundan -dır hissəsi ilə birlikdə təsirli feil düzəldir: Uşaqları *yatizdirirıx.* (Bər.) Qoyunu orda *yatızdırmışdı* (Qaz.) Uşağı təzəcə *əmizdirif çimizdirmişəm*. (Cəb.)

-xa,-xala,-ğa,-ğala şəkilçisi. Bu şəkilçi təsirli feillərdən işin təkrar icrasını bildirən təsirli feillər düzəldir. *-xa,-ğa* komponenti arxaikləşmək üzrədir: *çalxamaq – çalxalamaq, yayxamaq - yayxalamaq, ovxamaq - ovxalamaq, çulğamaq - çulğalamaq* və s.

-xul şəkilçisi: *burmaq* felindən *burxulmaq*.

2.Feildən feil düzəldən şəkilçilərin bir qismi artırıldığı felin mənasından asılı olaraq, həm əsas növə, həm də icbar növə aid feillər düzəldir. Bu qrupa aşağıdakı şəkilçilər daxildir:

-dır,-dir,-dur,-dür şəkilçisi. Bu şəkilçi şəxs şəkilçisi *-dır* ilə omonim olub, təsirsiz feillərdən əsas növə daxil olan təsirli feillər, təsirli feillərdən icbar növ feillər düzəldir; məs.:

Qızını yürəgin *sindirmağa* istəmiyə. (Dər.) Qurbağa dərisini *taydırıb* bir göyçək qıza dönütdü. (Dər.) Zəmbilin *dolduruf* bağladı do:şana. (Ord.) Sən do:şanı yaxşı *qandırmamısan.* (Şək.)

Bu misallarda *-dır* şəkilçisi *sınmaq*, *dolmaq, taymaq* feillərini təsirli felə, *qanmaq* təsirli felini icbar növ felə çevirmişdir (*Taymaq* - Dərbənd şivələrində müşahidə olunan bu söz *dəyişmək* (*dəyişilmək*) mənasındadır). (14,484)

-dır şəkilçisi -t şəkilçisindən sonra da işləndikdə icbar məna yaranmış olur: *çıxartdırdı, köçürtdürdü* və s.

-t şəkilçisi. *-dır* şəkilçisi kimi, bu şəkilçi də çox funksiyalıdır. Təsirsiz feillərə (daha çox saitlə bitən və *-al,-əl, -l* şəkilçili) artırılaraq onları əsas növə daxil olan təsirli felə çevirir:

Qızı yaxşı elədi, *sağaltdı.* Qəşəng onu *düzəldərdilər.* Bi dənə pir var, hər şeyi *sağaldır*. Sənəmi çölə *bırıldatdı.* (Şəm.) Unu *acıtmırsan* xamrın. (Qub.) Doqquz gün gözziyrüx`, so:ra *tıqqıldadırıx.* (Cul.)

Feil təsirli olduqda *-t* şəkilçisi onu icbar növ felə çevirir; məs.: Adam *yollatıp* həmən kişini *çağırtıy.* (Qax.) *Bəzətədü* evi, *düzətədü.* (Dər.) Özünü *bağlassa* əre:tmiyəjəm. (Tov.)

Təsirli feil düzəldən *-dır* şəkilçisindən sonra *-t* şəkilçisi işləndikdə də icbar məna yaranır: *yan-dır-maq - yan-dır-t-maq; gül-dür-mək – gül-dür-t-mək.*

-t şəkilçisi ***-dır*** şəkilçili icbar felə artırıldıqda icbar məna subyektlərin dəyişməsi – işin ikinci, üçüncü subyektə icra etdirilməsi baxımından güclənir; məs.: *yaz- dır-maq – yaz-dır-t- maq – yaz-dır-t-dır-maq, al-dır-maq – al-dır-t- maq – al-dır-t-dır-maq.*

-t şəkilçisi *-dar,-dər* şəkilçisindən sonra işləndikdə də icbar məna yaranır: *döndərmək - döndərtmək, qondarmaq – qondartmaq, çöndərmək - çöndərtmək* və s.

-dır və *-t* şəkilçiləri təsirli feil düzəltdikdə əsas növün, icbar mənaya xidmət etdikdə icbar növün şəkilçisi kimi çıxış edir.

-t şəkilçisi *-ır* şəkilçisindən sonra işləndikdə əksərən təsirlilik daha da artmış olur və *-t* icbar məna yarada bilmir. Başqa şəkildə desək, *-t* şəkilçisi bir növ artıq element kimi işlənir, çünki psixoloji cəhətdən *-ır* şəkilçisi sanki sözdə bir yarımçıqlıq yaradır; məs.: *Çıxartdılar* onu ora. (Ast.) Oğlan öyü də xərci gətirib vərirdi qızı:n *köçürdürdü*. Oğlan gedir ki, qızı *qaçırtsın.* (İsm.) Qızı mə: *köçürtdülər.* (Şər.)

Bu cümlələrdə nəzərə çarpdırılan feilləri *çıxardılar*, *köçürürdü, qaçırsın, çağarıllardı, çağarıb, köçürdülər* - şəklində də işlətmək olar və heç bir məna dəyişikliyi yaranmaz. Misalların hamısında işi əsas subyekt özü icra edir. Odur ki *-ır+t* şəkilçili feillər əksərən əsas növə daxil olan feillər düzəldir.

Söz kökünün mənasından asılı olaraq, belə feillərdə icbar məna da hiss oluna bilir. Çünki şəkilçilər mənaca tam standartlaşmayıb. Məs.: Bu əpbəgi böyük bayramlarda *bişirtacağam* (Dər.) – cümləsində *bişirtmək* feli artıq işin başqasına icra etdiriləcəyini bildirir.

-ar,-ər şəkilçisindən də sonra *-t* şəkilçisi işləndikdə feil əksərən təsirli olaraq qalır: Sora *çağardırıx* tökürüx vəlün qırağna (Şək.) Biyan kötügi *çıxardıb* xozeynnərə verərdük. (İmş.) Xalx nəfəs versə, tufan *qopardar.* (Ord.) *Çıartdı* verdi. (Gən.) Üş dənə sərniş basırmışam, *çıxardıf* xərşdərsən. (Gor.)

-ar şəkilçili feillər əsas növə daxil olur. *-ar+t* şəkilçili feillər əksərən təsirli olur, lakin felin mənasından asılı olaraq, icbar məna da ifadə edə bilər.

3.Feildən feil düzəldən şəkilçilərin bir qismi qayıdış, məchul və qarşılıq növ feillərin yaranmasına səbəb olur. Bunlar aşağıdakılardır:

-ın,-in,-un,-ün,-n şəkilçisi. Bu şəkilçi yiyəlik halın ***-ın*** və 2-ci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi ***-ın*** ilə bir mənşədəndir. Bunların hamısında subyektin özünəməxsusluğu, özünə mənsubluğu, özünə qayıdışlığı ifadə olunur. Bunlar, əslində, mənaca diferensiallaşmasa da, dilçilik elmində diferensiallaşdırılıb və omonim şəkilçilər kimi qəbul edilib. Feillə işlənən *-ın* şəkilçisi əksərən təsirli, az hallarda təsirsiz feillərə artırılır, qayıdış və məchul növ feillər düzəldir; məs.:

Piloy ortıyaə:ləndə surfa *salınır,* əl suyu verilir. (Gor.) Muğro döyründə bu kənd *parçalanıf.* (Qub.) Müharibədən çox *aralammışıx* (Bil.) – cümlələrində *salınır, parçalanıf* feilləri məchul, *aralammışıx* feli qayıdış növdədir.

-ıl,-il,-ul,-ül şəkilçisi. Təsirli feillərə artırılaraq, qayıdış və məchul növ feillər əmələ gətirir: Də:zdən bir baluğ *atıldı.* Savax üzümüzə çöldə *açılırdı*. (Abş.) Düşdü suya, *boğuldu.* (Adş.) Basıŋ haqqı, *əldən qoyulası* döğü.(Gəd.) Məncilis *ça:rılır*.(Gən.) Niqolay *yıxılmışdı.* (Gor.) Qapı *dö:ldü*. (Xoc.) At çapaliyir, dili *qırılır*. İsdi:r ki, qaynatası ilə sö:bet eliyə, bir qədər *açıla*. (Abş.) *Yorılıncan* gəzzirəllərdi. Mən bılardan *ayrıldım.*İnək *yıxılırdı.* (İmş.)

Misallardakı *atıldı, açılırdı, boğuldu, qırılır, açıla, yorılıncan, ayrıldım* feilləri qayıdış, *əldən qoyulası, ça:rılır, yıxılmışdı, dö:ldü* feilləri məchul növdədir.

Bu şəkilçi ***-ın*** şəkilçisi ilə tarixən eyni mənşədəndir. Dialekt mənsubluğu ilə fərqlənmişlər. Lakin çox qədim olduqlarından tipoloji cəhətdən fərqlənən dillərdə də qala bilmişlər. Türk dillərində həm ***-ın***, həm də ***-ıl*** variantları olduğu halda, ərəb dilində ***-ül*** və onun törəmələri kimi ***-əs, -ər*** və s. şəkillərdə işlənməkdədir (*mələk-ül-mövt, rəhman-ər-rəhim* və s.).

-ın və *-ıl* şəkilçiləri, az da olsa, təsirsiz feillərə də artırıla bilir; məs.: Məhtuflara *nəzər salınajeydi*. Kəndə də *gediləjeydi.* (Gəd.) Bu cür hallarda da subyektin qeyri-fəallığı ilə əlaqədar məchul növ mənası yaranmış olur.

-ış,-iş,-uş,-üş,-aş,-əş,-ş şəkilçisi. Bu şəkilçi tarixən ***-ın*** şəkilçisindən dialekt fərqi ilə təcrid olunmuşdur. Əsas vəzifəsi qayıdış növ feillər yaratmaq olmuş, tədricən qarşılaşdırma mənası qazanmışdır. Müasir dilimizdə bu son məna əsas olsa da, dialekt və şivələrimizdə hər iki mənasından geniş istifadə olunur. Əksərən təsirli feillərə artırılır:

Taxıl gəlif *yetişirdi.* (Ad.) Qız *yetişdi,* ərə getməli oldu. (Füz.) Canavarlar burya *toflaşıfar* (Tov.) – cümlələrində *yetişdi, toflaşıflar* feillərində qayıdış növ mənası; Dəryada bılar *tapışdı.* (Şah.) Bunnan *süpürrəşeylər*. (Daş.) Uşaxlar bərk *tutaşdılar* – misallarındakı *tapışdı, süpürrəşeylər, tutaşdılar* feillərində qarşılaşdırma mənası vardır.

-ış şəkilçisi təsirsiz feillərə artırıldıqda da qayıdış növ mənası ifadə edir: Quşdar *çığırışır*. (Ord.) Çobannar *yü:rüşüf* ki, mını durquza. İçəridən *çığırışdılar*. (Ad.) Qoyin *mələşdi.* (Kəl.) Bular ma: *gülüşdülər* (Gor.) - misallarında fərqləndirilən feilləri çox zaman qarşılıq növ feillərin daxilində birgəlik, müştərəklik bildirən feillər kimi izah etmişlər. Əslində isə bunlar qayıdış növ mənası ifadə edir. Bu hal da göstərir ki, *-ış* şəkilçisi tarixən təsirli və təsirsiz feillərdən qayıdış növ feillər düzəltmişdir.

Adlardan və feillərdən feil düzəldən şəkilçilər

Dilimizdə bir neçə şəkilçi var ki, onlar həm adlardan, həm də feillərdən feil düzəldir. Belə şəkilçilər azdır və qeyri-məhsuldardır.

-ıx,-ik,-ux,-ük şəkilçisi. Bu şəkilçi adlardan və feillərdən feil düzəldir, qayıdış növ mənası yaradır.

Adlardan: *yoluxmaq, darıxmaq, birikmək, gecikmək*;

Feillərdən: *duruxmaq, görükmək, sınıxmaq, keyikmək*.[1]

-imsə,-ümsə şəkilçisi. Əvəzlikdən əsas növə daxil olan təsirli feil (*mənimsəmək*), feildən qayıdış növ feil (*gülümsəmək*) düzəldir.

-na,-nə şəkilçisi. Vokativlərdən və feildən feil düzəldir: *kişnəmək, qısnamaq*. Bu şəkilçi *-an* şəkilçisi ilə bir mənşədən ola bilər, çünki bu şəkilçi ilə düzələn *qısnamaq* feli təsirli olsa da, *kişnəmək* felində qayıdış növ mənası vardır.

-ırğa,-irgə şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə *yad* ismindən *yadırğamaq*, *əs* felindən *əsirgəmək* feli düzəlir.

Bu şəkilçi qazax və qırğız dillərində də *-ırka,-irke* şəklində işlənməkdədir: *esirke* – mərhəmət etmək, əsirgəmək, *tasırka* - daşa çarparaq yadırğamaq (qaz.), *taşırka* - ayaqları zədələnmək, *sanaarka* – düşünmək. (qırq.) (11, 387)

Bir felə eyni zamanda bir neçə feil düzəldən şəkilçi artırıla bilir. Həmin şəkilçilərin leksik-qrammatik mənalarını ardıcıl olaraq qeyd edə bilərik.

Təsirli fel düzəldən *-dır* və *-t* şəkilçiləri *-ın,-ış,-aş* şəkilçilərindən sonra işlənib, bu şəkilçilərlə düzəlmiş təsirsiz feilləri yenidən təsirli feillərə çevirə bilir; məs.: Ağsaqqal bizi *paylandırdı*, böldü. (Ad.) Arvad Yosifi *əzişdirir.* Qız u paltarnu quşu qanna *bılaşdırdı*.(Qub.) Aylanı *girrəşdirməx`dən* ötəri işdəmax lazımdı. Hamı da aylasın *girrəşdirir*. Bizi *yığışdırdılar* apardılar işdapa. (Bal.) Egirmağı, *yığışdırmağı* mennəndi. (Qax.) O biri qoçnan *dö:üşdürür*. (Yev.) Ye:r, içir, buğuna da *bulaşdırır.* (Gor.) Qavaxdakı dəvə: xüsusi *bəzəndirərdilər.*(Gən.) Səni qoşqu bilicilərivlə *qavaxlaşdırajaxlar*. (Tov.)

Məchul və ya qayıdış növ mənası ifadə edən *-ıl* şəkilçisindən sonra feil düzəldən digər şəkilçilər işlənə bilmir: *oxutdurulmalıdır* - sözlərində *oxumaq* feli təsirlidir, *-t* şəkilçisi həmin feildə icbar məna yaradır, ikinci bir şəxsi ortaya çıxarır: *oxutmalıdır - o onu oxutmalıdır*. *-dır* şəkilçisi 3-cü bir şəxsi ortaya çıxarır: *oxutdurmalıdır* - o onu bir başqa şəxsin köməyi ilə oxutdurmalıdır (iş ikinci subyektin özünə də aid ola bilər). *Oxutdurulmalıdır* sözündən aydın olur ki, onu oxutduran şəxs kim isə, qeyri-müəyyən bir şəxs ola bilər və bunun əhəmiyyəti yoxdur.

MÜRƏKKƏB FEİLLƏR

Mürəkkəb feillərin yaranmasında ədəbi normalara müvafiq hallarla yanaşı, fərqli cəhətlər də çoxdur. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mürəkkəb feillər ədəbi dilimizdə olduğu kimi, daha çox yarımmüstəqil *olmaq, etmək, eləmək* feillərinin adlarla birləşməsi yolu ilə düzəlmişdir.

Olmaq *felinin adlarla birləşməsindən ibarət olanlar.* Bu cür feilləri də iki qrupa ayırmaq olar.

Belə feillərin bir qismi adlarla birləşərək tam ədəbi normalara müvafiq qurulmuşdur:

Peşman olmuynan. (Dər.) Mənnən *rəhimli olmasa*, səni öldürcəm. (Şək.) Çox *şay oldu*. Hamısı *beyhuşt oldu*. (Adər.) Biz *bednam ollux*. (Ağc.) Dünya *murğuzarrığ olur*. (Kcər.) İsdey göy guruldasın, *xavarımız olmazdı*. (Gəd.) Sizdən *yey olmasın*. (Şəm.)

Bir qismində həm mürəkkəb sözün strukturunda, həm də həmin sözün cümlədəki digər sözlərlə sintaktik əlaqəsində ədəbi normalardan fərqli hallar var:

Evin içinə *eskik olmasın*. Mən *razı olmadı*. Fikirrəşdim, habını öldirim, pulların həmi *mağa olsun*. Pulların həmi *sağa olsın*. (Qax) Al, Nərbala *səni ulsun*. Bu üvlər *səni ulsun*. Bağ *başqasına ulmasın*. Mən üləndən sunra bağ *səni ulacağ*. (Tab.) Əkin əkməyə *vaxt uldu*.(Dər.)

Birinci cümlədə idarə *(Evin* ***içinə*** **(*****içində*** əvəzinə**) *****əskik olmasın****),* ikinci cümlədə uzlaşma *(****Mən razı olmadı****)* pozulmuşdur. Sonrakı misallarda Qax, Tabasaran, Dərbənd şivələri üçün xarakterik olan bir cəhət – yiyəlik hal şəkilçisinin samitinin işlənməməsi mürəkkəb feillərin komponentləri arasında əlaqəni ədəbi normalardan fərqləndirir.

Olmaq feli adlarla yanaşı, feillərlə də birləşərək mürəkkəb feillər əmələ gətirmişdir. Belə mürəkkəb feillərin bir qismində birinci komponent ***-a*** şəkilçili feildən ibarətdir:

Özü giymiyən partalları, özü imiyən xurəkləri muna bişirib *verə oladi*. Kiçik qız atmıya dayanıb *dura oladı*. (Dər.) U padcahın heç bir uşağı *olmuya olutdu.*

---

[1] Q e y d. *Yoluxmaq* feli çoxmənalı olduğu üçün bu qaydanı poza bilir: bir xəstəliyə tutulmaq mənasında yenə qayıdış növ mənasına malikdir, lakin bir nəfəri yoxlamağa getmək mənasında təsirli feil kimi çıxış edir.

Olmaq feli ***nə*** sözü ilə birləşərək sual əvəzliyi əmələ gətirir. Bu zaman ***olmaq*** felinin ilk saiti düşür, ***nə*** sözündə ***ə>o*** əvəzlənməsi yaranır və ***o*** saiti uzun tələffüz edilir: Mıni çıtdamağdan *no:leceg*?(Abş.) Sənin şofurun *nejo:luf?* (Adş.) *No:lıb?* (İmş.) *No:lacax?* Saŋa *no:luf?* (Ad.) Qalarıx bizdə, *no:lar?* (Ağc.) A kişi, sana *no:ldu?* (Qaz.) Arvat, *no:luf?* (Daş.) *Nolacıydı?* (Gən)

Bu xüsusiyyət eyni dərəcədə ***etmək, eləmək*** sözlərinə də aiddir: Sən *neynəmisən?* (Adş.) Day *niyniyəcağdı?* (Qub.) *Neçeleyim,* bı pılnan öylənim? (İmş.) Yazda *neyniyədik?* Məni yağluğum süzdə *neyliyədi?* (Dər.) Biz *neyniyax?* Sən dönsən *neynim* sənə? (Ord.) *Neyniyəci:x?* Ay allah, *neyniyim, nece:liyim?* (Şər.) Mən *ne:nim?* (Ad.) İ:nə-sapı *ne:nirsən?* (Adər.) Görüm bu *hare:dir*. (Ağc.) Arvad, *nellersən?* (Daş.) Quzunu *ni:nirsən? Nöyşe:tdin?* (Tov.) Bilersəŋmi *neyle:jəxsən?* (Xan.) *Ne:nirsən*, əşi? (Xoc.)

Olmaq feli məsdərlə də birləşmişdir. Maraqlıdır ki, məsdər Qax şivəsində adlıq əvəzinə, yönlük haldadır: Habığətər malı qoyıp *yatmağa olmaz*. Heç *bilmağa olmaz.* (Qax)

Bəzən *etmək* sözü əlaqələndiyi sözlə bir vurğu altında bir söz kimi tələffüz olunur: Çar hökumətinə *köməyeliyirdilər.* (Nax.) *Kəlləalmağe:dən* kişi. (Ağc.) Gəlin, maŋa *köme:liyiŋ*. (Şəm.)

2. *-a,-ə şəkilçili feillə* ***bilmək*** *sözünün birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb feillər.*

Bunların özlərini də iki qrupa ayırmaq olar.

Belə feillərin bir qismində *bilmək* sözü ***-a,-ə*** şəkilçili sözdən ayrı işlənir. Şivə nitqində belələri nisbətən az müşahidə olunur: Mən *bilmiyədəm ilamağa*. (Dər.) Cuğabın *verə bilmənix`*. (Şah.) İki ə:ğınnan *öyne:də bilirsəŋmi?* (Gor.) Qaz yollasam, *yola bilisə:n?* (Bab.) *Nağayra biləssən?* (Gən.) *Yazma: biləmisənmi?* (Tab.)

Bilmək felinin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb feillərin bir qismində inkar formada – *bilmədim* şəklində olmalı olan sözün *bil* hissəsi düşür, əvəzində inkar şəkilçisinin samiti qoşalaşır. Sözdən asılı olaraq, birinci tərəfdəki sözdə işlənməli olan ***-a*** şəkilçisi ***-ə***-yə keçir: Öyə *gələmmədim*. *Ayırəmmədi* bıların davasın. (Adş.) Dünənki kimi *yeryəmmirəm*.(Bil.) Geri *gedəmmədim.* (İsm.) Hər ailə çox *becərəmmə:zdi*. (İmş.) Balaca vaxtı çıbığın üstə *çıxammaz*. (Yar.) Özümü *yığışdırammadim*. (Ord.) Taxıl ehtiyatımızı *gətirəmmirdik*. (Ad.) Kişi *yatamme:r.* (Qaz.) Gülpəri: *alammədim.* (Yev.) İşsiz *qalammerim,* işdeyrim. Munnan *başarammeyrıx.* (Gəd.) Aranda *dözəmmiyəjəx,* dağa köşsünnər. (Tov.) Heş bir şey *eliyəmmədıx`*. (Şər.) İndi *deəmmərəm.* Elə olordu ku, *hərəmxanıye:-dəmmerdi*. (Qaz.)

Belə hallarda bəzən qoşa *m* samitindən birincisi *n* samitinə keçir: Kəndin qıra:nda *dolananmərix`*. (Adər.) İndi işə *gedənmirəm*. (Ord.)

Bəzən birinci tərəfdəki şəkilçi uzanır: Nənəni *diyə:mmərəm*, da o forma qullığ eləməz. (Bil.)

Bəzən də ***bilmək*** felinin son samiti qalır, birinci tərəfin sonundakı şəkilçi-sait (*-ə* saiti) uzanır:

Hara getdik *tapə:lmədik*. Bı ha əlləşir, dayanat *verə:lmir*. Qarabağa *gedə:lmədi*. (İsm.) Oğrunu *tapə:lmədilər.* Ə:ğin *tutə:lmədi*. (Kcər.) Əncam *tape:lmədilər*. (Tov.)

Öyümüzə gedə bilmədik - cümləsi belə tələfüz olunur: *Ö:mize:dəmmədix`*. (Qaz.)

3.*-a,-ə şəkilçili feillə* ***durmaq*** *felinin birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb feillər:* Xarrat qoruy ki, xatınşı gözlərini *tərpətə duruy*. (Qax.) Bunu eləsələr, qızlarım *iliyə duracəylər*. (Dər.) Cama:t da *baxa duradı*. (Tab.)

4. *-a,-ə şəkilçili feillə* ***var*** *sözünün birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb feillər:*

Süz nəçün *ayrıla varsuz?* (Qub.) İki qizim də bı məktəbdə *oxıya vardu*. (Dər.) Maşın *gələ var.* (Tab.)

5.Dilimizdə *gəlmək, gəzmək, istəmək, qayırmaq, getmək, görmək, gətirmək, almaq* və s. bir sıra feillər özündən əvvəlki sözlə bir vurğu altında birləşdirilir, sözlər tələffüzdə polisintetik nitq səciyyəli üzvlənməyən sözlər kimi çıxış edir. Əgər təhsil, ədəbi normalar tələbi olmasa idi, bu cür tələffüz şəkli dili yarı polisintetik dilə çevirə bilərdi.

Gəlmək *felinin başqa sözlərlə birləşməsi.*

Çox vaxt *gəlmək* felinin ilk iki səsi düşür, birinci tərəf ***-ə*** şəkilçisi uzanmaqla tam tələffüz edilir: Bizlərdə bi İzzət bəy *əmələ:ldi*. (İmş.) Sana bir *xayışə:lmiş.* (Ad.) Sizin *yanınızə:lmişəm*. (Ağc.) Kimin söybəti *xoşumə:lsə*, onun otağıne:dərəm. Kişi *başınə:lənnəri* danışır. (Ağc.) Bu söz çox *xoşunə:ldiyinö:rə* dedi. Bu uşax *dilə:ldi.* Olar belə *qərarə:ldilər.* Qayıdıf *öyə:ləndə* görör. Qayıdıf *öylərinə:lər*. Göy Gögüt yaz quşudu, *yazdə:lər*. *Yolə:ləndə* soruşdu. (Qaz.) Anan *qavamızə:lmədi*. (Daş.) Arvadın *qapısınə:ləndə*. Çörəx *arıyə:ləndə*. (Gən.) Qız *canə:lir*. Xavarı *maŋə:lif*. Bu burda *əmələ:lif*. Piloy *ortıyə:ləndə* surfa salınır. (Gor.) Bəyin *öyünə:ldi*. Qızın *məhləsinə:ldi*. Görəx başımıza *nə:lijəx*. Üzünü yü:f *asajığə:ldi.* Oun yazmağı *xoşumə:lir*. İki günnüyə *üylərinə:ldi*.

Soŋra mollanın *qəzəvinə:lərsiŋiz.* (Tov.) *Görüf-götürməyə:lmişdim*. Tez çıxıf *öyümüzə:ldim*. Qarpız *əmələ:ldi*. (Tov.) Gedö:tür *yanımə:lsin*. (Xan.) Bö:x kənd *əmələ:lif.* (Qaz.)

Gəlmək feli bu məqamda hətta *də* ədatı ilə də birləşir: Cahan xanım *də:ldi*.

Gəzmək *felinin başqa sözlərlə birləşməsi.* Felin *gə* hissəsi düşür, əvvəlki sözün son saiti (*ə*) uzun tələffüz edilir:

Nə:zirsən? Taxıl *nə:zirdi*. (İmş.) *Nə:zirsiniz* burda? Aşıx Camal, *nə:zirsən?* (Ad.) Burda *nə:zirsən?* (Gor.) Dəvriş *libasındə:zirdi.* (Füz.) *Balqondə:zir*. (Xoc.) Bir həftə *cinazadə:zdirdilər*. *Düzünə:zirsən* de:m. (Qaz.)

Qayırmaq *felinin başqa sözlərlə birləşməsi.* Feillə birləşən *nə* əvəzliyi ahəngə uyğunlaşır: *Nağayraq.* (Qub.) *Nağayrım, nağayırmıyım*. (İsm.) *Nağarıllardı? Nağarax* indi? (Bal.) Bir adam *nağarasıdı?* (Zaq.) Sən *nağayırmısan?* (Qaz.)

Görmək *felinin başqa sözlərlə birləşməsi.* Əvvəlki sözün son saiti, *görmək* sözünün *g* samiti düşür, *ö* saiti uzun tələffüz edilir:

Hardö:rmüşüx? Ondö:rdüx`. Birdö:rdüx`. Gəldö:rdü ki. Getdö:rdi ki. Bir *dö:rürdün* bit öldürüfdü. (Ad.) Kişi *baxandö:rür* ki. Bir gün *yuxusundö:rör* ki. (Qaz., Daş.) Eşiyə *çıxandö:reydin* yağış yağıf. Qələndə *nö:rsə* yaxşıdı? (Gəd.) Burdan *keçəndö:rür* ki. *Deəndö:rür* ki. *Açandö:rdü. Gələndö:rdü* ki. *Gəzəndö:rür* ki. *Baxandö:rür* ki. *Sanıyandö:rüllər*. (Gən.) Bəlkə bir *dəvö:rəsiniz?* Ə, çovan, *deö:rüm*. Qaravaş *gədəndö:rüf* ki. (Gor.) Keçiyi *burdö:rdü. Birdö:rdülər* kin. *Söyünbavö:rür* (baba görür) kün. Çomağı başımın *üsdö:rdüm*. Yerinnən *durandö:rdü* ki. (Tov.) Quyya *baxandö:rdüm*. (Xan.) *Birvədö:rdüm*. (Xoc.)

Bəzən birinci söz tam tələffüz edilir, *görmək* felində *g>y* əvəzlənməsi baş verir: Oğıl-qız *dağıyörməsin.* (Qaz.)

Getmək *felinin birləşmələri. Getmək* felinin ilk iki səsi düşür, əvvəlki sözün son saiti *e* saitinə çevrilir və uzun tələffüz edilir:

Yediyar, *bele:dəjix`*. Biz 29-da *dağe:tmişix`*. *Hare:dirsiniz*, ə? Əşi, *işine:tsənə*. *Hare:dəssən?* (Ad.) Hansının *otağıne:ssəm*. Mən *hamame:deydim*. Kimin söybəti xoşumə:lsə, onun *otağıne:dərəm*. İrəhmətdix` Səməd Vurğun *orye:dərdi*. Dağılışıf hamı *öylərine:dellər*. *Harye:tdiyini* bilməzlər. (Qaz.) Mən varıf *saŋe:dəjəm*. Huş indi *hanae:dəjəx?* Bu biznən *çafqınnığe:tsin*. *Heşyane:tmə*. (Daş.) *Qava:ne:tdi*. Bəs *hane:tdi? Hare:dirsən?* Kosa *oane:dəndə* molla qaşdı. Bir yol bostan *oğurruğune:tmişdim*. A kişi, *ha:ne:dirsən?* Orda *male:tdim*. Mən də *ore:dirəm*. (Gor.) *Usufkişiyle:tdi*. Bəsdi *məhdəve:tməliydi*. Usdadın *tərsine:tməx`* olmaz. Laf *qıjoyune:tdim*. Urusxat ver, *işdəməe:dim*. Hazırraşırdı *dağe:tməyə*.

Gətirmək *feli ilə birləşmə. Gətirmək* felində **g** samiti və əvvəlki sözün son saiti düşür, ***ə*** saiti uzun tələffüz edilir: Bir-iki *dənə:tirəsən*, yeyəx. O nara yaman tama:m tüşüf. Gedim *onə:tirim*. (Ad.) Munu *əvə:tirəndə*. (Adər.) Qarı arvadı *yolə:tdi*. (Ağc.) İti *öyünə:tirir.* (Qaz.) Qannı köynəyini *saŋə:tirəjəm*. (Daş.) Bir *usdə:tirir.* Ağaşdarı çıxarıf deyilən *yerə:tirin*. İkiü:nnən bir bu keçədən *maŋə:tirin*. (Gən.) Mirziyi *yanımə:tirin*. (Tov.)

Götürmək, almaq və s. fellər də bu cür mürəkkəblik yarada bilir: Tafdıx *malö:türüf* gəldiyi yerdə. (Adər.) Səni *oğulluğö:türdüm*. (Daş.) Bıları dıraxdır öz *öytəsinö:tümüşdü*. (Gəd.) Tüəngi *üzünö:türər*. (Qaz.)

Şəxsli felin adlarla bir vurğu altında birləşdirilməsi halları da vardır: Quş muna *qula:sırdı*.(Şəm.)

Bəzən iki, üç şəxsli fel yanaşı işlənir. Lakin belələri mürəkkəblik yaratmır: O vaxt mama *gə:r de:r.* (Cul.) *Yıxıldı yatdı*. (Qaz.) Məjbur eli:r ki *çıxsın gessin.* (Gən.) *Soynax keçəx* çayı. (Gor.) *Yayındı çıxdı yetdi*. Bir sandıx *qayırtdır gəti*. Dəvrişi *apardı* (Sudan) *addatdı ötürdü.* (Füz.) Anasını *çağırtdı gətirtdi* yanna. (Xan.) Bu oğlanı *öldüdülər atdılar. Qayıtdıx gəldix yığışdıx* bura. (Xoc.) *Düzələdi axtarmağa gitmağa*. (Dər.) Bajarırsan, *get al*. (Gor.)

6. Feli frazeoloji vahidləri də mürəkkəb feillər sırasına daxil etmək olar. Şivələrdə işlədilən tipik ifadələrdən bir neçə misal:

And üşə bilmərəm. (Qub.) Muna munun *xoşu gelir*. (Daş.) Ə, saxlö:rüm, bu uşax ma: *tanış yəll*.(Gəd.) Bir iş *yadıma çüşdü.* (Xan.) Ajıxlanıf atasının dalınca *yola çüşer*. (Qaz.) Sə:ŋ ciciŋ *yadıŋa çüşdü*, mə:m pütün ölənnərim. (Gəd.) Tülkünün *qoparağın götürəllərdi*. *Cıqqırıvu çıxartma*. (İmş.) Toy çaldırib buları öz *moratdarına çatdıradı*. (Dər.) Süleyman *car çəkdirdi* (Şah.) *Zulum çəx`mişim*. (Gəd.) De:y munuŋ *acalı qəley*. Qoca bucağazı da *tora salıf* incitməy isde:ydi. (Gəd.) Qoymuyun, *təvgir tökün* (tədbir). (Tov.) Bir çovana *ürcah çıxır*. (Füz.) Vəziru pis işdərinu *üssi açıldı*. (Qub.) Bınnarı *dirrixdən saldı*. (Şər.) Babangil ora *mıxır atdırmışdılar*. (İmş.) Heş kəs bını *aydına çıxartmadı*. (İsm.) Qalxoz *qaral çıxartdı*. (Bal.) Mən siziynən *dava aparmağa* istiyidəm. Qızını

yürəgin sindirmağa istəmiyə. (Dər.) Yol çəx`mək üçün *bılana (plana) vurur*. (Ord.) İlan *na:rə çəkir*. Bınnar *qa:r məhətdəl.* (Şər.) Bizə *güzəşt keşdilər*. *Gözü tüşür* kasıfın arvadına. (Adər.) Maŋa *dişdix vermir*. (Daş.) Basıŋ haqqı heç *əldən qoyulası* döğü. Özüŋə *qürrə bağlıyıfsan*. (Gor.)

Maraqlı cəhətlərdən biri də «Dədə Qorqud»da olduğu kimi, şivələrdə eyniköklü sözlərin isim və feil kimi işlənməsi, hərəkətlə obyektin eyni sözlə ifadə olunmasıdır:

Mən qalxoza *su sulıyırdım*. (Bil.) Biz *görəsini görmüşük*. (Bal.) Biz xərmən döyürux, *su suvarırıx*. (Ord) Başladük biz *ekin ekmağ*. (Dər.)

Arabir qeyd etdiyimiz fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər, başlıca olaraq, oğuz tayfa dilinə məxsus xüsusiyyətlərdir. Lakin bu oğuzlar Səlcuq oğuzları deyildir. Bunlar eradan əvvəlki minilliklərdə Azərbaycanda kök salmış türklər – aborigen oğuzlardır. Şübhəsiz, şivə xüsusiyyətləri içərisində başqa tayfa dillərinə, xüsusən qıpçaq dilinə məxsus elementlər də çoxdur. Bu hal onunla bağlıdır ki, müəyyən qruprar şəklində olan bu tayfalar daha qədim dövrlərə getdikcə birlikdə olmuşlar. Azərbaycan dili daha çox oğuz tayfa dili əsasında təşəkkül tapsa da, bir çox cəhətdən qıpçaq elementləri daha milli görünür. Məsələn, qıpçaq elementi *mən* sözü bizim üçün oğuz dili elementi *bən* sözündən daha doğmadır. N.A.Baskakov yazır: «Mahmud Kaşğari X-XI əsrlərin türk dillərini xarakterizə edərkən göstərir ki, o dövrdə qırğızlar, qıpçaqlar, oğuzlar, toxsi, yağma, çigil, iqrik və çaruklar bir-birinə yaxın dillərdə danışırdılar, onların dillərinə yemeklərin və başqırdların qarışıq dilləri də yaxın idi. Beləliklə, X-XI əsrlərin oğuzlarının dili fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə həm də qıpçaq dilinə yaxın idi, görünür, daha qədim dövrlərdə oğuz dili vahid əsas dil olmuşdur. Mahmud Kaşğarinin şəhadətinə görə, oğuzların və qıpçaqların dili X-XI əsrlərdə çoxlu ümumi xüsusiyyətlərə malik olub, xaqaniyyə türklərinin (uyğurların) dilindən fərqlənirdi». (6,247)

ŞƏRTİ İXTİSARLAR

Abş. - Abşeron
Ağc. - Ağcabədi
Ad. - Ağdam
Adş.- Ağdaş
Ast. - Astara
Adər. - Ağdərə
Bab. -Babək
Bal.-Balakən
Bər.-Bərdə
Bil.-Biləsuvar
Cəb.Cəbrayıl
Cul.-Culfa
Daş.-Daşkəsən
Dər.-Dərbənd
Füz.-Füzuli
Gəd.-Gədəbəy
Gən.-Gəncə
Gor.-Goranboy
Xan.-Xanlar
Xoc.-Xocavənd
İmş.-İmişli
İsm.-İsmayıllı
Kcər - Kəlbəcər
Qax
Qaz.-Qazax
Qub. -Quba
Nax. - Naxçıvan şəhəri
Ord.-Ordubad
Şah.-Şahbuz
Şək.-Şəki
Şəm.-Şəmkir
Şər.-Şərur
Tab.-Tabasaran
Tər.-Tərtər
Tov.-Tovuz
Yar.-Yardımlı
Yev.-Yevlax
Zaq.-Zaqatala

Ədəbiyyat

1. M.Ş.Şirəliyev. Bakı dialekti, Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, İkinci çapı, Bakı, 1957.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1962.
3. Q.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər), Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2003.
4. R.Rüstəmov. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1962.

5. E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı Universitetinin Nəşriyyatı, Bakı, 1999.
6. Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков, «Высшая школа», Москва, 1968.
7. Э.В.Севортян. Аффиксы глаголообразования в Азербайджанском языке, Москва, 1962.
8. Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikası, 3-cü cild, Bakı, «Nurlan», 2012.
9. Q.Kazımov. IX əsrin anadilli alban abidəsi və onun dili haqqında, «Kredo», 5 oktyabr 2013.
10. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология, Москва, «Наука», 1988.
11. Q.Mahmudova. Qıpçaq qrupu türk dillərində morfoloji yolla söz yaradıcılığı, Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, Bakı, «Nurlan», 2012.
12. M.Kaşğari, Divanü luğat-it-türk, IV, Bakı, 2006.
13. Б.А.Серебренников.(Заключ. слово) // Вопросы составления описательных грамматик языков народов СССР: Стеногр. координац. совещ. по пробл. простого предложения и категории залога, Уфа, 1958.
14. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Şərq-Qərb, Bakı, 2007.
15. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti, Bakı, «Elm», 1999.
16. Əbülfəz Rəcəbov.Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, Bakı, 2001.
17. B. Tuncay. Qafqaz Albaniyasının dili və ədəbiyyatı, Bakı, 2010.
18. Fərhad Zeynalov. Türkologiyanın əsasları, Bakı, «Maarif», 1981.
19. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti,»Lider nəşriyyat», Bakı, 2004.

Gazanfar Kazimov

The Structural Peculiarities of the Verb in the Dialects and Accents
of the Azerbaijani Language

Summary

In this article the simple, derivative and compound verbs have been studied on the basis of the materials of the dialects. A number of the simple verbs used in our dialects differ from the literary language verbs with becoming archaic and sound substitution. Historically the polysyllable simple verbs have been expanded with the help of the voice affixes. The derivative verbs are formed from the nouns and verbs.

In this article the affixes forming verbs from the nouns have first been analyzed as the affixes of the voice. Among the compound verbs the tendency of the polysynthesism has been observed.

Keywords: derivative verbs, compound verbs, dialects, becoming archaic, sound substitution, the polysyllable simple verbs, the voice affixes, polysynthesism.

Газанфер Казимов

Особенности структуры глаголов в азербайджанских диалектах и говорах

Резюме

В статье исследуются непроизводные, производные, сложные глаголы на материалах говоров азербайджанского языка. Некоторые непроизводные глаголы в говорах отличаются фонетическими переходами и архаизмом от глаголов в литературном языке. Многосложные глаголы исторически обогащаются суффиксами залога. Производные глаголы образуются от существительных и глаголов.

Впервые в статье изучаются суффиксы, образующие глаголы от существительных, как суффиксы залога. В сложных глаголах наблюдается тенденции к полисинтетизму.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
filologiya elmləri doktoru, professor

NIGAR VELİYEVA
Azerbaijan University of Languages,
Doctor of Science, professor
E-mail: nigar_veliyeva_professor@rambler.ru

DANCING AS THE BRIGHT MANIFESTATION OF NON-VERBAL COMPONENTS OF CROSS-CULTURAL COMMUNICATION

Açar sözlər: qeyri-verbal kommunikasiya,jestlər, üzünifadəsi, baxış, rəqs.
Key words: body language, gestures, facial expressions, eye contact, dance.
Ключевые слова: невербальное общение, жесты, выражение лица, глаз, танец.

It is well-known that there are two forms of communication: verbal and non-verbal. Both verbal and non-verbal communications are interrelated, as every utterance is made up of both verbal and non-verbal components, making how you say something just as important as what you say. Verbal communication is the spoken word and includes actual words, intended and inferred meanings, tone and vocal inflection. For example, the question "What are you doing?" has different meanings depending on tone. In the same time non-verbal communication is one's body language and includes facial expressions. It is used to replace or reinforce verbal communication. Non-verbal communication involves sending and receiving messages without the direct use of words. The wide variety of non-verbal communication channels and the unwritten rules for each make up a complex aspect of interpersonal communication.For instance, someone directing traffic replaces verbal communication by pointing in the direction one need to drive.

However, non-verbal communication may repeat, complement or contradict the words you say. For example, when a speaker points to the west while giving a directive to walk two blocks west, her gesture conveys the same content as her words. A parent may use a negative tone in order to complement the words in his reprimand to a child. A nonverbal cue such as a wink may contradict the positive words of message. Non-verbal communication can also be a substitute for a verbal message. If a person puts her finger to her lips, she is indicating a need for quiet without using any words.Non-verbal communication might be important in any situation involving emotions or attitudes.

Non-verbal communication may be conveyed through your general appearance and manner of dress, posture, facial expressions, body movements, eye contact, gestures and touch. Paralanguage, another aspect of nonverbal communication, includes vocal characterizations such as laughing and burping, vocal segregates such as "uh-huh, sh-sh-sh or hum" and vocal qualifiers including the pitch, volume, tone, tempo and rhythm of your words. Accent, pronunciation and fluency are aspects of paralanguage as well.

It is necessary to mention that by right understanding non-verbal communication, even if only implicitly, you will be able to communicate more effectively than you would without this knowledge. You can be a better receiver of the messages others wish to convey, and you will be able to employ a variety of strategies to get

your message across as well as to detect whether the message was properly understood.

At the same time, non-verbal communication is extremely culture-bound, opening up many opportunities for misunderstandings when people from different cultures are involved in an exchange. A single unit of non-verbal communication could have several different meanings depending on who is using it and who is interpreting it. So, when you are interacting with people from a different background, it is wise to gain an awareness of some of the basic non-verbal communication patterns in that culture. You should also be hasty to confirm and clarify rather than rely on your assumptions.

People, who lack non-verbal communication skills, have difficulties getting along with other men. They may be sending messages they don't intend or misinterpreting others' non-verbal messages because they do not understand the unwritten rules for appropriate non-verbal behavior. We can help a child develop non-verbal communication skills through activities such as watching TV without the sound or observing people in a mall or other public place. Discuss what seems to be going on based on gestures, facial expressions, eye contact and other clues. We could also play a game where you say a sentence using different tones and ask the child to identify how the speaker feels or how the meaning changes with the different tones.

There have not been very many studies of non-verbal communication, and hardly any have been quantitative. But we pay attention to a study by Albert Mehrabian in 1971 provided some interesting information about the relative importance of verbal and non-verbal messages in determining the receiver's impression of the sender's emotions. Specifically, each receiver was asked to assess whether the sender was expressing liking, neutrality or disliking. Mehrabian found that, on average, words contributed 7% of the total influence on this assessment, while tone of voice and visual clues contributed 38% and 55% respectively. These three aspects of communication are sometimes referred to as "verbal, vocal and visual" (or "the three Vs"). However, the three "Vs" do not cover all the input/output methods previously discussed. The vocal component provides a large part of the auditory information but not necessarily all of it. Similarly, the visual component provides a large part of the non-auditory body language but again, not necessarily all of it. When a verbal message was incongruent with a non-verbal message in Mehrabian's study, the non-verbal message determined the outcome. Unfortunately, though, this study is often cited in support of claims about the superior importance of non-verbal communication in general, a subject which it did not address. It only addressed the receiver's assessment of the degree of liking or disliking expressed by the sender.

Another way of looking at this issue is to consider whether the meaning is explicit - precisely defined or implicit - imprecisely evoked. Words are usually explicit, and gestures are usually implicit. However, the gestures were examples of largely explicit communication, and the screamed word was an example of largely implicit communication. Thus, most of the communication performed with words is explicit, while most of the communication performed without words is implicit. Probably for this reason, non-verbal communication is often used to express sentiments which would not be acceptable if communicated explicitly. A frown, for example, can convey disapproval or disagreement without causing overt hostility.

A more complex classification of non-verbal behavior was suggested by Ekman and Friesen. Five types were described, and were referred to as "translatable, illustrate-ve, affect-display, regulator and adapter".Translatable, also called "emblem", non-verbal behavior consists of specific actions with known meanings, such as some gestures. Illustrative behaviors are those which effectively demonstrate something, perhaps by drawing a picture in the air, or showing the movement required to perform a task which is under discussion. Affect-display behavior allows others to see the visible effects of emotions, and thus to deduce the nature of those emotions. Regulator actions are those which are designed consciously to control the behavior of one or more other people present, such as holding up a hand to stop someone talking. Finally, adapter behavior consists of actions performed to improve or maintain the comfort or security of the person exhibiting the behavior. This could be something as simple as changing position in a chair, or scratching an itch.

Another common non-verbal behavior, which is not specifically included in the above list, is "mirroring". This means copying the behavior of another person, such as crossing or uncrossing the arms, or leaning back or forward, during a conversation. It is often done unconsciously, and it may sometimes reflect agreement or approval. It can also be done consciously, perhaps in an attempt to put the other person at their ease. However, deliberate mirroring behavior can easily appear artificial, and thus be counterproductive.

The mechanism of communication is action. In the case of words, the main actions are speaking, writing and typing. In the case of non-verbal communication, actions performed by almost any part of the body can create the "vocabulary". For this reason, non-verbal communication is also called "body language". Any of the five senses may be involved as inputs, and most parts of the body can create the output signals. Many of the ways in which we respond to these signals may be learned, but others are almost certainly instinctive.

We also may distinguish several non-verbal forms of messages: appearance and personal hygiene, distance, posture, movements, gestures, facial expressions, eye contact.

They say that the first impression is very right, strong and, generally, very important. Appearance and personal hygiene are two very important sources of non-verbal messages, especially at the time of the initial contact. Most people find it easier to relate to someone who is clean, reasonably well groomed, and dressed in a way which does not elicit strong reactions. Minor health problems such as bad breath or unpleasant body odors can have a disproportionately large effect on a near people. An adverse first impression can be a considerable barrier to the development of a satisfactory rapport. The damage done in the first few seconds may take hours to undo, and occasionally may mar a relationship forever. The relevant factors are not limited to those mentioned. Almost everything about a person can contribute to the all-important first impression. This includes the so-called "object communication" created by things like clothes, jewellery and hairstyle.

The distance is one of the forms of non-verbal messages. The distance between one and another person may affect the reception of directly transmitted information by the receiver's inputs. For example, if you are too far apart, you may not be able to hear each other's speech clearly. The other inputs can also be affected by

distance, in similar ways. Position relative to a client also sends quite a few messages of its own. For example, talking to a patient who is in bed, from the corridor, may be interpreted to mean that normal proximity is not desirable. Any number of possible reasons could be imagined for this, such as that the communication is considered unimportant, the patient is thought to be infectious, or the prognosis is so terrible that you cannot bear to face them. Any unusually distant position could have a similar effect. While excessive distance usually has an adverse influence, close proximity may have positive or negative effects. It might suggest friendliness, preparation for a confidential discussion or the natural behavior of a warm and caring personality. On the other hand, it might seem threatening, or even downright offensive, depending on the situation and the person involved.

Distance is not the only aspect of the spatial relationship between people. For example, standing above a person who is sitting or lying down may interfere with recognition of facial and ocular expressions and gestures, and may also make the person feel at a disadvantage in various ways. Even when two people are at the same vertical level, their orientation can vary greatly. The main possibilities are face to face, side to side, back to back and all the angles in between. In most situations, having at least an oblique view of the other person's face is highly desirable. Approximately face to face orientation has advantages, as all aspects of both verbal and non-verbal communication are then easier to exchange. However, face to face orientation can seem confrontational, especially if the distance between the two people is small, so an oblique angle may be preferred. Some interviewers prefer to leave the desk altogether and sit side by side with the client, turning their chairs in obliquely. This is less formal, but it makes it more difficult to manage multiple documents, take notes or use a computer. Therefore, in cases where a fair amount of data entry or retrieval is necessary, this would not usually be the ideal orientation.

We must also mention that the posture of the body is in some ways analogous to the expression of the face, and provides communicative output in a similar way. Sometimes, an unusual posture may be due to physical or mental illness, but usually it can be controlled consciously, with consequent improvement in communication.

Let's consider the following possible postures: standing rigid and immobile; crouching, poised as if ready to escape; slumped in a chair waiting for backache to strike; squatting uncomfortably on the floor and wobbling precariously; or sitting comfortably in a position which allows both relaxation and balance. Of those listed, only the last makes much sense as a posture for good communication.

There are many other possibilities, of course, some suitable for good communication and some not. The important thing about posture is that it should provide a stable and comfortable base from which to communicate.It is necessary to mention that tactile communicators may not be far behind, especially in cases where the movement suggests the possibility of contact, or perhaps evokes some aspect of bodily comfort. Auditory and verbal communicators are likely to pay least attention to movements. Moving closer might suggest interest, concern, affection, aggression, deafness or many other things, depending partly on the context and partly on the receiver. Moving away might suggest a lack of interest in the conversation, an uncaring attitude, fear, dislike, shock, disapproval, considerately allowing the other person more space or various other things.

Crossed arms might convey a superior attitude, a closed mind, disapproval, defensiveness, or perhaps just a comfortable position. Immobility might convey a lack of interest, falling asleep, or perhaps very close attention to the other person.

Touching one's own face during a conversation is often taken to mean that one is either lying or withholding information. However, it could just as easily be an attempt to hide part of the face because of shyness. For that matter, it could be due to an itch, an attempt to stifle a sneeze or a yawn or perhaps just a self-conscious check on a previously noticed blemish.

There is also another moment. It may be the different situation. Actually a deferring of action, which is sometimes taken as a sign of a dishonest answer is a pause before answering. I suppose this could just as well be classified as a Sound Effect, because it affects the rhythm of the auditory component of communication.Anyway, the idea is that it takes time to formulate a good lie, whereas the truth is immediately available. The problem with this theory is that it can also take time to review the question and consider all the facts relevant to a good answer. Consequently, honest people might also pause before answering.But some movements, and the consequent changes of position, cannot be avoided without sitting like a statue. Therefore, they form an unavoidable non-verbal background to face to face communication.

Sometimes, paying attention to own body language will allow you to catch inappropriate movements of your own before they even occur. For example, if someone shares something with you, who you find distressing or disgusting, you may notice some warning signs before you actually react.

Gestures are, as it is known, a subset of movements, and a very important one at that. There are two main groups of gestures: the explicit ones, with specific meanings, and the rest, with relatively vague meanings. We have to remember that even the first group can never be trusted completely, as regards meaning, because the meanings of gestures are learned in a haphazard way and are not usually discussed very much. Dictionaries of gestures do exist, but they are rarely consulted. Consequently, even explicit gestures may be interpreted by the person receiving them in a way rather different to that expected by the sender.

This is much more likely if the two people involved are from different cultures. In that case, a specific gesture, such as nodding or shaking the head, may even have the opposite meaning to that intended! Alternatively, a gesture can be explicit in one culture and implicit in another. Therefore, an intended meaning might not be received; or a very specific, but unintended, meaning might, unfortunately, be assumed. In general, it is therefore wise to use gestures with extra care whenever they will have to arrive across a cultural border. This is not entirely restricted to people from different countries or with a different primary language. It can also apply to different age groups, or different regions within the same country.

If you pay close attention to the other person's body language while you communicate, you may notice when a gesture misfires. A simple explanation may then resolve the issue. Otherwise, it could interfere, to a varying and unknown degree, with the success of the interview or other interaction; and its repercussions might affect future interactions as well.

For various reasons, especially visibility and dexterity, small movements capable of creating messages mostly involve the hands or face. Like large-scale movements, they cannot easily be avoided, and their avoidance would create its own, rather strange, message in any case. As usual, the best approach is to be as aware as possible of your own output and the one's reactions; as well as somebody's output, and your reactions.

The hands are very richly supplied with muscles and nerves, and have a disproportionately large amount of brain devoted to their service. Therefore, it isnot very surprising that they can talk so well! As for the face, it can not only talk, it can also sing and dance.

If hands are moving in a way that complements the rest of communication, perhaps by sketching shapes in the air or imitating the subject of words, then they are probably helping. However, if they are flapping around aimlessly, wringing, tapping on the table or cracking their knuckles, they may easily be doing more harm than good.

Lack of movement is again significant: a poker face may not say much about the cards held, but it still transmits a message. Various other things which do not involve any movement can also contribute messages. Pallor, blushing, perspiration and tears are examples of facial characteristics which contribute to communication without the need for movement. Very tiny face or eye movements can convey quite significant messages, and yet remain unknown to the sender.

We investigate common specific gestures which can be made with the hands in Australia. For instance, holding one hand horizontally, palm down and pointing forward, and rocking it slightly from side to side, suggests "approximately" or "so-so". Hooking the upward-facing index finger repeatedly towards oneself, usually called beckoning, means "come here". In quite a few cultures, incidentally, all four fingers are used to beckon and in some cultures, the whole hand is used. For instance, in many cultures rubbing the thumb against the first two fingers means "money". Writing in the air with thumb and forefinger opposed is understood by waiters in most countries to mean "bring the bill".

The eyelids also have a role in non-verbal communication. As well as its effect on the respondents, disapproval or anger can cause the eyelids to move closer together, whether or not a frown is present. They may also move closer together when smiling, of course, or as a result of bright, windy or dusty conditions. The eyelids often move further apart in response to surprise or fear, even though these are not the opposites of disapproval and anger. The upper eyelids are also elevated automatically if the eyebrows are raised, which may occur with surprise, or may be used as an explicit gesture to indicate the idea of surprise.

Another thing that the eyelids do is blink. Many factors affect the blink rate, but an unusually fast rate is bound to be noticed, and might be interpreted as anxiety. A slow blink rate is not so noticeable as a fast one, but may also be noticed. Unlike respondent diameter, eyelid movements can be controlled consciously to some extent, but only if you pay attention to them.

Undoubtedly, eye contact has significant effects on communication. Eye contact might be considered as a gesture, or perhaps a particular example of eye movement, or just a general aspect of facial expression. Eye contact has different mea-

nings for different people. It is sometimes used to signify the gravity of a verbal statement. It can sometimes imply that more has been meant, or understood, than can easily be expressed verbally. It can provide a sense of emotional connection, with a variable degree of intimacy. It can also carry the suggestion that no part of the truth is being withheld from the receiver.However, if one makes prolonged eye contact, some people might feel that he/she is trying to stare them down, which is an aggressive behavior in most contexts. Others might feel that he/she is looking deep inside them, to a degree which could be perceived as disturbing, intrusive or just plain impertinent. Too little eye contact, on the other hand, might give the impression that someone has something to hide, or perhaps that he/she dislikes the other person and want to avoid closer interaction. Alternatively, the other person might assume that one considers them irrelevant and therefore can't be bothered taking much notice of them. Many other interpretations are possible, which makes it all rather confusing.

Adding to the potential confusion is the fairly common suspicion that there may be more to eye-to-eye messaging than has yet been scientifically demonstrated. Quite a strong sense of communication is felt by many people during eye contact. It is sometimes reported as a result of quite fleeting eye contact. Usually, the communication involved is sensed as implicit, but occasionally there may be an impression of explicit meaning. It could be simply because each person has a good view of whatever the other's respondents, eyeballs and eyelids are doing, and therefore notices the messages exchanged in those ways with increased clarity. However, many people feel that there is more to it than that, even though no direct eye-to-eye communication input/output method has been demonstrated by means of controlled experimentation at the time of writing.Whatever the reason for the various feelings people have about the eyes; it makes sense to adjust the amount of eye contact offered in response to all the clues one has to the respondents' comfort or distress. This should help to avoid erring too much in either direction.

I think a reasonable starting point is to make fairly frequent, but brief, eye contact, and to avoid prolonged eye contact until a fairly good rapport is established.

We also must mention that sound effects are importantpart of non-verbal communication. The loudness, pitch, rhythm and timbreof the voice all carry their own messages, as do changes in any or all of them. So does the rate at which the words are delivered, though this might be considered an aspect of rhythm. Complex combinations of these five qualities can convey the attitude of the speaker, such as a superior, timid, accepting or authoritarian attitude, as well as many other fine shades of meaning.Sounds which are not from the voice at all, such as clearing the throat, coughing, sniffing, snorting, sighing, giggling, a sudden inhalation, a sudden exhalation, wheezing, and noises from the gastro-intestinal tract and so on, also contribute to the sum total of the auditory messages which are being received. Sounds from the environment are also significant, especially if they are loud enough to compete with speech. Floor polishers, leaf blowers, loud music and car alarms are some obvious examples, but even a creaking chair, or a loudly ticking clock, might be a distraction in some circumstances.

Finally, the absence of sound can be a powerful form of communication. Indeed, silence can sometimes say more than words. However, it must be used with care, as it is easily misunderstood, and can be quite confronting when prolonged.

Extending a silence for long enough to encourage the other person to talk, but not long enough to cause distress, requires some experience and sensitivity, and must be guided, as always, by the non-verbal clues provided by the other person.

Tactile sensation, though not usually as important as sight and hearing, is nevertheless a major input. Apart from communicating with words via braille, the tactile input is used almost exclusively for non-verbal communication. Because it is mediated by direct physical contact, its use is governed to a great extent by cultural guidelines relating to such contact. Direct contact might occasionally be misunderstood, especially by a timid person, as aggression. However, aggressive contact is not usually very ambiguous. By far the most common problem, when communicating by touch, is the possibility that it might be misunderstood as having a sexual motivation. This varies enormously, both with culture and with time.

Concerns about physical contact depend to a great extent on the gender and sexual orientation of the parties involved. If both are of the same gender, and both are heterosexual, there is relatively little likelihood that well-meant physical contact of a conventional nature will be seriously misunderstood. It might, however, cause embarrassment if the receiver is unused to it. The same usually applies if the person making the contact is female, and the recipient is male - regardless of sexual orientation. When the parties to the transaction are of the opposite gender and the recipient is female, there is a greater risk of misunderstanding, which can have serious results. If tactile communication is interpreted as sexual harassment, it will not only be embarrassing, but could also have legal repercussions; and good intentions might prove to be an insufficient defense.

Nevertheless, some examples of tactile communication survive. Handshaking, for example, is still widely practiced. It is common when meeting or departing, in a wide variety of situations. It is almost always combined with eye contact, and a face to face orientation is usual when circumstances permit.Although very widespread, handshaking is not devoid of potential difficulties. In some Muslim cultures, for example, handshaking between men and women is not acceptable at all. In any culture, the duration of a handshake could influence its acceptability. If unusually prolonged, it would no longer be a conventional gesture. At some point, it would begin to seem intrusive or eccentric, and ultimately aggressive.The eye contact associated with handshaking, along with any other non-verbal behavior noticed in the other person, should make it clear when the duration of a handshake has become unwelcome. However, like all feedback, this will only work for you if you are paying attention.

It is also important to be aware of the possibility of arthritis or osteoporosis when shaking hands, especially in older people, and to apply minimal or even zero pressure as appropriate. This can be done while keeping your own hand slightly stiffened, which creates a vague impression that a grasp is occurring.

Apart from handshaking, it is really very difficult to say what type of physical contact is usually accepted as a part of normal communication in a particular society. For instance, “the humble hug” gesture has a lot in common with the handshake, as it most commonly occurs as an accompaniment to hello or goodbye. Indeed, in some cases, a handshake metamorphoses into a hug in midflight. However it arises, a hug is generally seen as less formal, and friendlier, than a handshake. Ot-

her common situations which often include a hug are comforting a person who is distressed, and thanking someone for something. Hugging is widely practiced in Australia, and also in many other countries. It is more common in Australia than it is England, but the United States of America probably has the highest hug rate of any English speaking country. They are also less common, in many countries, when both parties are male.

The above generalizations may allow an approximate prediction of the likelihood of a hug making a positive contribution to communication in a particular case, but they cannot ever provide a definite answer. Fortunately, though, there is a preliminary phase to every such skirmish, when one party, by way of increasing limb trajectory and diminishing range, provides clear evidence of an impending engagement!As well as the presence or absence of touch, there is enormous variation in its quality. This is very important. However, there is much point discussing different qualities of touch in words.

But in this article I would like to investigate a dance as the bright manifestation of body language.

Indeed, dance is an art form that generally refers to movement of the body, usually rhythmic, and to music, used as a form of expression, social interaction or presented in a spiritual or performance setting. Dance is also used to describe methods of non-verbal communication between humans or animals (bee dance, patterns of behavior such as a mating dance), motion in inanimate objects (the leaves danced in the wind), and certain musical genres. In sports, gymnastics, figure skating and synchronized swimming are dance disciplines while the katas of the martial arts are often compared to dances.

Indeed, a dance is one of the old types of the art. It is said that a dance existed before human existence. The first people explained their wishes as a reflex with some rhythmic movements. Some birds and animals called their friends by dancing. Comes from Spain a dance “pavane” of a simple peacock was a famous palace dance in 1500-1600 years.

When we analyze the roots of dance it is necessary to emphasize that the first people began to do rhythmic movements reflexively. So, the thought of a magical might in a dance was formed. It was believed that a sense of a magical might in every dance was created again. After that people began to dance collective with different sequence as round, half round, mutual two rows, and waved rows. Some nations danced in birth, in adolescence, in marriage and in funeral ceremonies. Some backward tribes did magic dances with repeating the movements of animals for several reasons, at the same time for getting good harvest too. For example, in Shri-Lanka it was believed that magic dances with putting on masks could recover illness. All people formed their senses by influence of dance. As soon as progress having come the religious ceremonies and rites derived from magic dances.

We must mention that several rules were existed in dance and during a definite time the dance became the main feature for praying in multi-God religions. Either in marriage, or in funeral and in all other ceremonies connected with the palace as the priests in the praying places, so the slaves in the rich houses have danced.

Firstly dancing for entertainment had begun in Egypt. In after years in old Greece a dance progressed much more. As the main source for religious ceremonies a dance at the same time was a main part of theatre plays. The Greek theatre was appeared from movements which peasants did while planting. With the meaning of "I dance" in Greek, the word "koro" was the first movement of the group of actors who danced in stage, relieved and discussed the play with their songs. The term "choreography" is also a Greek word which means the "preparing and making a dance". A dance was also used as a main part of the old Greek soldiers' training. As is known, those soldiers were taught to attack as alone, so group rhythmically by means of these dances, the sources of which reached to our age.

A great Greek philosopher Platon said: "Good singing and beautiful dancing means good-progressed".

In old Greece the statesmen, generals, poets and people who gave plays to the theatres were considered as an important people and they danced when had celebrating the victory. But the Greeks imitating the Romans took only the forms; they couldn't reflect the soul of Greek art and philosophy to a dance.

A dance was used for being known also in the first Christians. But in the 7th century in Roman times the dance's forms losing their respect, began to be kept away from church ceremonies. In many countries these prohibitions had been lucky, though in some parts of Spain the dance continued to be a part of rites in Saint Days. In Seville the young said their belief to God while dancing in front of Sanctuary. In the traditions of 19th century a dance was almost completely kept away from church ceremonies in Europe and in the USA.

In the East a dance was used in religious ceremonies from old times. Here a dance was as the most progressive, so the oldest. In India there are places in some temples, which mean "slaves of God". During the years women had grown for serving to God, spending many years to dance and sing songs in religious ceremonies. In 1947 after India's getting freedom, a great deal of talented dancers (men and women) had appeared as a result of dance's reviving as a type of art.

It is well-known that the influence of the art of the Middle Asia to the Turkish sagas was much more vividly. The shamanism is a wide spread religion in the Middle Asia and in Siberia. A shaman was a person who recovered various illnesses, managed religious ceremonies, and passed the corpses to the other world. While solving personal and social problems the shaman was both a dancer and an actor in ceremonies for creating a contact with the ghosts, the God. He drummed, did different rhythmic movements repeating some melodies.

When we investigate Islam and dance, it is the fact that Islam chose the way to forbid the dances as they had close relations to the first religions. But it didn't completely forbid the dance. "Semalar" appeared from the meaning of music and dance. In many Islam sects the dance are used in religious ceremonies. The most famous of them is "mevlevi-semalar". In semasprayes are said, special dressed monks dance turning around. With turning around the monk turn their eyes, at the same time their let palm to the sky, but turn their right palm to the ground. It is difficult to say that semas come only from the art of Islam. It is thought that there is an influence of the first ages and nations in many dances which are used in semas. The

dance of the first age passed to another age, thousand years ago had going pass the forms of dance are mixed into one another as a whole unit.

Investigating dance history we met such names as: FrançoisDelsarte, Isadora Duncan, Rudolph Laban.

FrançoisDelsarte (1811-1871, France) is considered as a precursor by dance history as he invents a theory about the relationship between human movement and feelings. His researches lead him to conclude that to each emotion or mental image corresponds a movement or at least an attempt of it. That idea boosts one of the main ideological components of modern dance at its origins: "feelings and their intensity are the cause of movement and its quality". In other words, the source of dance lies inside the dancer, and not outside, in codified gestures, like classical dance would propose.

Dance history describes Isadora Duncan(1878-1927) as an emblematic figure of freedom. This is not only because she refuses to follow academic dance education but because she has the courage to break dance traditions and social codes with her aesthetical propositions.

Among the figures that produce the ideological and conceptual basis of modern dance, Rudolph Laban (1879-1958) is considered by modern dance history as one of the most productive of them. As a choreographer, dancer, teacher and researcher, he achieves to spread his name and ideas widely: first through Europe, then to the United States and nowadays around the whole world. He publishes several articles and renowned books that are still important references for dance theory and history. Some of them are: "Choreutics", "The Mastery of Movement", "Educational Modern Dance". His main idea is that human movement is the seat of life and that it expresses the social state of being. Therefore, dance would be a need of communitarian experience. To his opinion, educating individuals by the means of movement can correct society.

In present-day life we often hear: if there is a rhythm - it means a life. It must be mentioned that in dance the word "rhythm" has the same meaning as in music. Though, it is used to refer to different things. The rhythm can also be the particular form of gathering the beat, together with a certain character or dynamic that gives name to a type of dance, for example: the waltz, the march, etc. In the widest sense, "the rhythm" is the way in which the temporal factor of movement is organized, including beat, tempo, measure, accents and dynamics.

Undoubtedly, the word "dynamics" when is used as a dance term it expresses the way in which shape of movement is executed. From the point of view of R.Laban effort's theory, there would be four main factors that make up the dynamics of movement: space (direct or indirect), time (sustained or sudden), weight (light or strong) and flow (free or bound). The combination of these 8 possible ways of executing any movement would create the variations in its dynamics. Laban gave a name to 8 basic actions that would result from these combinations, to give an example of the difference between dynamics: punching, floating, pressing, flicking, gliding, slashing, dabbing and wringing. Outside Laban's theory, dynamics would also refer to movement qualities associated withexpressive, affective or other physical components.

It must be mentioned that facial expressions are very important in dance. The most expressive national dances are Indian. But, I think, that it is observed in most national dances.

Movements of the face could be thought of as analogous to gestures, or perhaps as a subset of gestures. Either way, they are of immense importance in communication. Some, such as a smile, a frown or a raised eyebrow, include a considerable proportion of explicit meaning, while others are mainly or wholly implicit. Importantly, even when an expression has an explicit meaning, that meaning is not usually the whole story. Instead, the explicit meaning acts rather like a framework, within which the overall meaning can be varied quite a lot.

Movements of the eyeball itself, in response to the information processing consistent with different communication styles, have been discussed previously. These eye movements can probably also be influenced consciously to some extent, but it is unlikely that anyone could maintain good control over them all the time. Apart from any information they yield about a preferred communication style, they might conceivably also contribute to unconscious non-verbal communication.

References

1. Adams P., Heaton B. &Howarth P. Socio-cultural issues in English for academic purposes. London: Macmillan, 1991.
2. Brislin R. & Yoshida T. Intercultural communication training: An introduction. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 1994.
3. Carnie Andrew Hay. Non-verbal predication and head-movement. MIT, Ph.D.thesis, 1995.
4. Collier M. J. Cultural identity and intercultural communication. Belmont, 1997.
5. Ekman P. & Friesen W.V. The repertoire of nonverbal behaviour: Categories, origins, usage, and coding. Semiotica, 1, 1969, p.49- 98.
6. Mehrabian A. Silent messages. Wadsworth, Belmont, California, 1971.
7. Risager Karen. Language and Culture: global flows and local complexity. Multi-lingualMatters, 2006.
8. Samovar L. A., Porter R. E. Communication between cultures, 4th ed. Belmont, CA: WadsworthPress, 2004.
9. Volk Terese M. Music, Education and Multiculturalism: Foundations and Principles. OxfordUniversityPress, 2004.
10. Горелов И.Н. Невербальныекомпонентыкоммуникации, 1980.
11. Маслова В.А. Лингвокультороология, Москва, 2008.
12. Опарина Е.О. Язык и культура, Москва, 1999.

Nigar Vəliyeva

Rəqs - mədəniyyətlərarası ünsiyyətin qeyri-verbal komponentin parlaq təcəssümü kimi

Xülasə

Qeyri-verbal kommunikasiya bilikləri olmayan insanlar ünsiyyət zamanı ciddi problemlərlə üzləşirlər. Rəqs qeyri-verbal ünsiyyətin bir növüdür ki, burada jestlərin, üzün, gözün, qaşın ifadəsi informasiya daşıyıcılarıdır. Sizin diqqətinizə təqdim

olunmuş məqalə rəqsin tarixinin tədqiqinə, bugünkü inkişaf səviyyəsinə və vəziyyətinə, müasir mədəniyyətlərarası münasibətlərində rolunun təhlilinə həsr olunur.

Нигяр Велиева

Танец как яркое проявление невербального компонента
межкультурного общения

Резюме

Люди, не имеющие невербальные коммуникативные способности, испытывают большие трудности в общении. Танец является одним извидом невербального общения, который основан на жестах, выражении лица, глаз, бровей. Статья, предложенная Вашему вниманию, посвящена исследованию истории танца, его сегодняшнего положения, роли в современных межкультурных отношениях.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
filologiya elmləri doktoru, professor

XANIM CƏLİLOVA
TAHİRƏ ZAİROVA
ADU
tahira_khafa@yahoo. com

İNGİLİS ATALAR SÖZLƏRİ, ONLARIN SEMANTİK MƏNALARI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ EKVİVALENTLƏRİ

Açar sözlər:atalar sözləri, qrammatik quruluş, semantik məna, ekvivalent, ədəbi irs, leksik məna.
Key words: proverbs, grammatical structure, semantic meaning, equivalent, literary heritage, lexical meaning.
Ключевые слова: пословицы, грамматическая структура, семантическое значение, еквивалент, литературное наследство, лексическое значение.

Atalar sözü – xalqın yaratdığı və əsrlərdən bəri özünə həyat düsturu etdiyi hikmətli və möcuzəli sözlərdir. Mövzu muxtəlifliyi ilə yanaşı bitmiş fikir, ümumiləşdirmə və nəticə atalar sözlərinə xas olan cəhətlərdir. Atalar sözləri xalqın həyatda sınanmış, müdrik və nəsihətli fikirlərindən ibarət olur və böyük əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Əsas xüsusiyyəti həcmcə kiçikliyi, lakin mənaca hikmətli və nəsihətli olmasıdır.

Atalar sözlərinə tərif verməzdən əvvəl müxtəlif xalqların bu anlayış barədə bəzi təsəvvürlərini sizə xatırlatmaq istəyirik.

Atalar sözləri Qurana girməz amma Quran yanında gedər. (Azərbaycan)

Proverbs are the daughters of daily experience. (Atalar sözləri gündəlik eksperimentlərin qızlarıdır.) (Holland)

Proverbs are the salt in the language. (Atalar sözləri dilin duzudur.) (Ərəb)

Без пословицы не проживешь. (Atalar sözləri olmasa yaşamaq olmaz.) (Rus)

Atalar sözlərinə müxtəlif mənbələrdə müxtəlif cür təriflər verilir. Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək atalar sözlərinin əsas xüsusiyyətlərini belə xarakterizə etmək olar. Atalar sözləri lakonik ifadə olunmuş, ritmik və rifmik təşkil olunmuş, nitqdə dayanıqlı istifadə olunan, ibrətamiz məna ifadə edən xalq kəlamıdır.

Atalar sözləri həyati situasiyaların modelləridir. Fransız yazıçısı A. Rivarol demişdir: "Atalar sözləri bütün xalqların təcrübə və səriştəliliyinin məhsulları, bütün əsrlərin düsturlara çevrilmiş sağlam mənasıdır. "

Hər bir xalq zəngin irsə malikdir. Hər bir xalqın, hər bir mədəniyyətin özünəməxsus atalar sözləri, kəlamları, müdrik deyimləri vardır. Bu atalar sözləri, bu deyimlər həmin xalqın tarixini, mədəniyyətini, yaşam tərzini əks etdirir. Bu atalar sözlərini öyrənməklə həmin xalqın zəngin ədəbi irsi ilə yaxından tanış olmaq, onların bəşəriyyətlə bağlı düşüncələrini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu məqaləmizdə biz ən çox istifadə olunan ingilis atalar sözlərindən söhbət açacaq, onların mənalarını müəyyənləşdirəcək, işlənmə yerlərini araşdıracaq və Azərbaycan dilində ekvivalentlərini tapmağa çalışacağıq.

İngilis dilində atalar sözləri müxtəlif qrammatik quruluşlara malik olur. Məsələn:

1. Əmr cümləsi, inkar formada:
Don't bite the hand that feeds you
Don't count your chickens before they are hatched
Don't look a gift horse in the mouth
Don't put all your eggs in one basket
Don't put new wine into old bottles
2. Əmr cümləsi, təsdiq formada:
Laugh and the world laughs with you, weep and you weep alone.
Look before you leap.
Take care of the pence and the pounds will take care of themselves.
Talk of the Devil, and he is bound to appear.
Cut your coat to suit your cloth.
3. Paralel ifadələr:
Easy come, easy go
Like father, like son
No pain, no gain
Out of sight, out of mind
Another day, another dollar
4. Nəqli cümlələrdə:
God helps those who help themselves
Cowards may die many times before their death
An apple a day keeps the doctor away
April showers bring forth May flowers
Still waters run deep

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ingilis atalar sözlərinin qrammatikası dilin tipik qrammatik qaydalarına uyğun gəlmir. Bu qəbildən olan atalar sözlərində bir çox qrammatik elementlərin işlənmə yeri fərqli olur, bəzən isə bu qrammatik elementlər sadəcə olaraq işlədilmir. Bu, atalar sözlərində ifadə olunan fikrin, ideyanın daha qabarıq, daha aydın və daha maraqlı şəkildə təqdim edilməsinə xidmət edir.

Məsələn:

1. The bigger they are, the harder they fall. (Böyük insanların böyük də dərdi olur)
2. So many countries, so many customs. (Nə qədər ölkə varsa, o qədər də adət var.)
3. After death doctor. (Toydan sonra nağara.)
4. Long hair and short wit. (Dəvəcən boyun olunca, düyməcə ağlın olsun.)
5. New lords, new laws. (Təzə süpürgə, təmiz süpürər.)

İngilislər atalar sözlərindən istifadə edərkən bəzən onları tam şəkildə deyil, yarımçıq şəkildə, yəni atalar sözlərinin bir hissəsini işlətməklə kifayətlənirlər. Məsələn; onlar *"All is fair in love and war"* (Sevgidə və müharibədə hər şey ədalətlidir) əvəzinə *"All is fair"* ifadəsini və ya "A rolling stone gathers no moss" (Diyirlənən daş üzərinə mamır yığmaz) əvəzinə "A rolling stone" ifadəsini işlədirlər.

İngilis atalar sözlərini öyrənərkən, onları araşdırarkən , onların semantik mənalarını tətqiq edərkən aydın olur ki, böyük inkişaf mərhələsi keçirmiş ingilis dili ilə birlikdə atalar sözləri də hər dövrdə dilin ifadə tərzindən və üslubundan asılı olaraq dəyişikliklərə uğramışdır. Buna görə də ingilis dilində bəzən bir atalar sözünün

müxtəlif variantı mövcuddur. Məsələn, *"Claw me and I'll claw thee"* və *"Wink at mine and I'll not see your faults"* atalar sözlərinin hər ikisi Azərbaycan dilinə "əl əli yuyar, əl də üzü" kimi tərcümə edilir; və ya *"Diamond cut diamond"* və *" When Greek meets Greek then comes the tug of war"* atalar sözlərinin bizim dilimizdəki ekvivalenti "daş qayaya rast gəlib"dir; və ya *"If things were to be done twice all would be wise"* və *"Wise after the events"* ingilis atalar sözlərinə Azərbaycan didlində "müsəlmanın sonrakı ağlı", "daldan atılan daş topuğa dəyər" kimi rast gəlmək olar və s. Bu məqaləmizdə biz müəlliflər ingilis atalar sözlərini daha dəqiqliklə araşdırmağa, onların semantik mənalarını aydınlaşdırmağa və həmin atalar sözlərinin öz dilimizdəki ekvivalentlərini dəqiqləşdirməyə çalışdıq. İngilis atalar sözlərini öyrənmək, onları dərindən araşdırmaq və yeri gəldikcə danışıqda onlardan geniş şəkildə istifadə etmək ingilisdilli xalqların tarixi, mədəniyyəti, düşüncələri haqqında ətraflı məlumat əldə etməyə kömək göstərir. Bununla yanaşı atalar sözlərini və deyimləri öyrənməklə ingilis dilinin nə qədər mürəkkəb qrammatik quruluşa eyni zamanda nə qədər zəngin leksik quruluşa malik olduğunun şahidi oluruq. Bir sözlə, atalar sözləri və məsəllər ingilis dilini öyrənmək istəyənlər üçün xüsusulə əhəmiyyətlidir, çümki onlar danışıq dilini daha da obrazlı, mənalı və canlı edir. Odur ki, min illərin sınağından keçib gələn ingilis atalar sözləri və məsəllər bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Bəzi ingilis atalar sözlərinin Azərbaycan dilində tam qarşılığı olmadığı üçün onların öyrənilməsində də müəyyən çətinliklər, müəyyən problemlər qarşıya çıxmışdır. Ərsəyə gətirdiyimiz bu məqalədə ən çox işlək, gündəlik həyatda işlənməsinə ehtiyac duyduğumuz atalar sözlərini dilin materialları əsasında sistemli şəkildə təqdim etmişik. İndi isə araşdırdığımız bəzi ingilis atalar sözlərini və onların Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarını nəzərdən keçirək.

1. "When in Rome, do as the Romans. " - Act the way that the people around you are acting. This phrase might come in handy when you're traveling abroad notice that people do things differently than you're used to. - "Palaza bürün, elnən sürün", " Romadasansa, Romalılar kimi davran".

2. "Better late than never. " - This one's clear, too. – Bu atalar sözünün dilimizdə iki tərcümə versiyası var: "Heç olmamaqdansa, gec olmağı yaxşıdır" və ya "gec olar, güc olar".

3. "There's no place like home. " or " East or West home is best " - Your own home is the most comfortable place to be. - Bu atalar sözlərinin hər ikisi Azərbaycan dilində də geniş istifadə edilir və "Vətən viranə də olsa, məsəldir, məhz cənnətdir; Öz bucağım, toz bucağım; Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə Vətən yaxşı" kimi tərcümə edilir və öz Vətənini sevmək, doğma torpaqları qorumaq, yaşadığı yerin qədrini bilmək mənasını ifadə edir. Bu atalar sözlərinə mənaca yaxın olan daha bir atalar sözü vardır: **"Every bird likes its own nest"** və onun dilimizdəki qarşılığı belədir: "Hər kəsə öz yuvası xoş gələr. "

4. "The early bird catches the worm", "Quick rise, earn well", "He that will thrive, must rise at five" or "Early to bed and early to rise, makes a man healthy, wealthy and wise" - You should wake up and start work early if you want to succeed. – Bu atalar sözləri "uğur əldə etmək istəyənlər üçün tez durmağın faydalı, olduqca əhəmiyyətli olmasından" danışır və dilimizə " tez duranla tez evlənən uduzmaz" və ya "yuxudan tez duran yaxşı da qazanar" kimi tərcümə edilir.

5. "Birds of a feather flock together. " - People like to spend time with others who are similar to them. – Bu atalar sözü əsasən xasiyyətcə bir-birinə uyğun gələn, davranışları eyni olan insanlar haqqında işlədilir vəonun dilimizdəki ekvivalenti budur: "Su axar, çuxurun tapar. "

6. "Easy come, easy go", "More haste, less speed" ("The more haste, the less speed") - When you get money quickly, like by winning it, it's easy to spend it or lose it quickly as well. - İngilisdilli xalqlar arasında bu atalar sözünün digər bir versiyasına **"Lightly come, lightly go"** versiyasına da rast gəlmək olar. Bu, "asan yolla əldə olunan uğurun, zəhmət çəkmədən qazanilan var-dövlətin tez bir zamanda, yəni gəldiyi kimi gedəcəyi" anlamında işlədilir. İngilis dilində bu atalar sözlərinin müxtəlif versiyaları olduğu kimi onlarin Azərbaycan dilində qarşılıqları da müxtəlif cürdür: "Haynan gələn, banyan gedər", "Hayla gələn, huyla gedər", "Asta gedən uzaq gedər".

7. "Two heads are better than one", "Many men, many minds", "Four eyes see more than two" - When two people cooperate with each other, they come up with better ideas. – Bu atalar sözlərində məsləhətlə görülən işin faydasından söhbət açılır və Azərbaycan dilinə "Ağıl ağıldan üstündür" və ya "Məsləhətli don gen olar" kimi tərcümə edilir.

8. "Honesty is the best policy. " - Don't lie, never tell a lie, it is not polite to tell a lie. - Bu atalar sözü düzgünlüyün insan həyatında nə qədər önəmli olmasını vurğulayır və dilimizə "Düzgünlük ən böyük siyasətdir" kimi tərcümə edilir.

9. "Don't count your chickens before they hatch", "Catch the bear before you sell its skin", First catch your hare then cook him" - Your plans might not work out, so don't start thinking about what you'll do after you succeed. Wait until you've already succeeded, and then you can think about what to do next. - Bu atalar sözlərinin müxtəlif variantlarda işlədilməsinə baxmayaraq onların hamısı eyni mənanı ifadə edir. Onların ana dilimizdəki ekvivalentlərini də bir neçə variantda vermək mümkündür: "Cücəni payızda sayarlar", "Əvvəl dovşanı tut, sonra dərisini soy

10. "There's no time like the present", "Don't put till tomorrow what you can do today", "Never put off till tomorrow what you can do today" - If you need to do something, don't wait until later. Do it now. - Bu atalar sözləri işin vaxtında görülməsinin əhəmiyyətini vurğulayır və dilimizə "Bu günün işini sabaha qoyma" kimi tərcümə olunur.

11. "He who would catch fish must not mind getting wet", "A cat in gloves catches no mice", "He that will eat the kernel must crack the nut", "He that would eat the fruit must climb the tree", "No pains, no gains", "No sweet without some sweat", "He who would search for pearls must dive below". - If you want to do something you have to work hard, you must do you best in order to succeed something. You have to do things yourself to control the quality of the results. – Mənaca eyni olan bu atalar sözləri Azərbaycan dilinə belə tərcümə edilir: "Zəhmətsiz bal yeməzlər", "Könlü balıq istəyən quyruğunu suya salar", "İşləməyən dişləməz", "Çəkərsən zəhmətin, görərsən bəhrəsin", "Bal istəyən arıdan qorxmaz".

12. "Never look a gift horse in the mouth. " - If someone offers you a gift, don't question it. - "Bəy verən atın dişinə baxmazlar"

13. "God helps those who help themselves. " - Don't just wait for good things to happen to you. Work hard to achieve your goals. – Bu atalar sözünün quruluşu ilə semantic mənası bir-birini tamamlayır, yəni məqsədə çatmaq üçün hər bir insane var gücü ilə çalışmalı, əlindən gələni əsirgəməməlidir. Bu atalar sözü dilimizə "Səndən hərəkət, məndən bərəkət" kimi tərcümə edilir.

14. "Too many cooks spoil the broth", "Everybody's business is nobody's business" - When there are too many people trying to lead and give their opinions, it's confusing and leads to bad results. Jobs and projects should have one or two strong leaders. – "Evdə arvad iki olanda ev süpürülməmiş qalar", "Hər işin bir biləni olmalıdır" və ya " Aşpaz çox olanda xörək şit olar".

15. "If you want something done right, you have to do it yourself", "You need not send a boy to do a man's job" - Don't trust other people to do important things for you. You have to do things yourself to control the quality of the results. - Bu atalar sözünün hərfi tərcüməsi belədir: əgər sən sənin üçün əhəmiyyətli olan bir işin nəticəsinin gözəl olmasını istəyirsənsə o işi heç kimə həvalə etmə, əks halda nəticə uğursuz ola bilər; çalış öz işini özün görəsən. Bu fikri daha obrazlı, daha qabarıq şəkildə çatdırmaq üçün biz "uşağa buyur, dalınca yüyür" ifadəsindən istifadə edirik.

16. "Don't bite the hand that feeds you. " - If someone's paying you or helping you out, you have to be careful not to make them angry or say bad things about them. – "İşıq gələn yerə barmaq tıxamazlar", "Çörək verən əli kəsməzlər".

17. "People who live in glass houses should not throw stones. " - Don't criticize other people if you're not perfect yourself. - "Döymə taxta qapımı, döyməyim dəmir qapını", "Oturduğun budağı kəsmə", "Yediyin qaba tüpürmə"

18. "Still waters run deep. " - Some rivers have rough surfaces with waves. That's usually because the water is shallow and there are rocks near the surface. But deep rivers have no rocks near the surface and the water is smooth and still. "Still waters run deep" means that people who are calm and tranquil on the outside, often have a strong, "deep" personality. – Bu atalar sözünə diqqətlə fikir versək insan xarakterinin zahiri və daxili xüsusiyyətlərinin gözəl təsvirinə və bənzətməsinə rast gələrik. Bu, atalar sözündəki dərin mənaya dəlalət edir. Onun Azərbaycan didlindəki ekvivalenti belədir: "Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı".

19. "Where there's a will there's a way. " - If we have the determination to do something, we can always find the path or method to do it. - Bu atalar sözü hər bir uğurun insanın istəyindən asılı olduğunun bariz nümunəsidir. Atalar sözünün dilimizdəki qarşılığı öz dolğunliğu baxımından digər atalar sözlərindən fərqlənir. "Arzu olan yerdə yol da olar", "Çobanın könlü olsa təkədən pendir tutar", "Niyyətin hara, mənzilin ora".

20. "Tell me who you go with and I'll tell you who you are", "A man is known by the company he keeps", "As a man is so is his company" - like minds stick together. – Bu atalar sözü yuxarıda qeyd etdiyimiz "Birds of a feather flock together" atalar sözü ilə yaxınmənalıdır və həyatda dostluğun və dostun seçilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edir. Azərbaycan dilində qarşılığı: "Yoldaşını mənə de, sənin kim olduğunu deyim".

21. "Good things come to those who wait", "Everything comes to him who waits" - Be patient. – Bu atalar sözü səbr etməyin faydasından, əhəmiyyətin-

dən və vacibliyindən xəbər verir və Azərbaycan dilinə "Səbr elə halva bişər, ey qora, səndən, bəsləsən atlas olar tut yarpağından", "Səbr edən hər şeyə nail olar", "Səbr edən fərac tapar" kimi tərcümə edilir.

22. "If the stone fall upon the egg, alas for the egg! If the egg fall upon the stone, alas for the egg!" - Life just isn't fair, and this realistic Arabic proverb recognizes that. The stone will always break the egg. Life's like that!

23. "As you sow you shall mow", "As you brew, so must you drink", "As you give, so you receive", "As the call, so the echo""As the tree, so the fruit", "As you make your bed, so you must lie on it" – If you do anything, whether it is good or bad, you'll see the result yourself. - Bu atalar sözü Azərbaycan dilində bir neçə variantda ifadə olunur: "Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına", "Nə əkərsən, onu da biçərsən", "Ot kökü üstə bitər", "Öz cəzandır, çək".

24. "Discretion is the greater part of valor", "Caution is the parent of safety" - Sometimes it's important to know when to give up and run away, instead of always acting brave and maybe getting hurt. – Bu atalar sözü dilimizə "Ehtiyat igidin yaraşığıdır", "Ehtiyatını əldən vermə" kimi tərcümə edilir.

Apardığımız araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, bəzi ingilis atalar sözlərinin bir deyil, bir neçə variantı mövcuddur. Belə hallara təkcə ingilis dilində deyil, Azərbaycan dilində də rast gəlmək mümkündür. Biz bu müxtəlif variantları bir yerə toplayaraq onları sinonim şəklində məqaləmizə daxil etmişik. Bəzi atalar sözlərinin yalnız tərcüməsini verməklə kifayətlənmişik, bəzi atalar sözlərini isə izahlı şəkildə təqdim etmişik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 20 cilddə; Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, "Elm" nəşriyyatı, Bakı , 1982.
2. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Azərnəşr, 1965.
3. Abasquliyev T. İngilis atalar sözləri və onların Azərbaycanca, rusca qarşılıqları, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981.
4. Abbasov A. Q. Dictionary of English-Azerbaijani proverbs and sayings, Bakı, 2009.
5. Collins V, H, A book of English İdioms, London, 1960.
6. Mustafayeva S. Grammar through Proverbs, "Science and Education", Baku, 2012.
7. Azərbaycanca-ingiliscə ingiliscə-Azərbaycanca müxtəsər frazeoloji lüğət, Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı nəşriyyatı, Bakı, 1962.
8. Mürşüdov Y. Alman dilində atalar sözləri və onların ingilis, Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqları, Bakı, 1997.
9. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь, Москва, 1967.
10. www. phrases. org. uk.
11. www. phrasemix. com. en. wikipedia. org/wiki/proverb.
12. www. englishclub. com/reading/proverbs-meaning.

Khanim Jalilova
Tahira Zairova

English Proverbs, their Semantic Meanings and their Equivalents in Azerbaijani

Summary

The article deals with the English proverbs, their semantic meanings, their usage in different situations and their equivalents in Azerbaijani. It is noted that learning proverbs can also help to understand the way that people in English-speaking cultures think about the world. "A proverb is a short sentence based on long experience. " (Miguel de Cervantes). Proverbs are short statements of wisdom or advice that are transmitted from generation to generation and have passed into general use. In the article we gave not only the translation of the proverbs but also their explanations.

Ханум Джалилова
Тахира Заирова

Английские пословицы, их семантические значения и их еквиваленты в Азербайджанском языке

Резюме

В статье говорится об английских пословицах, их семантических значениях, их употреблении в разных ситуациях и об их еквивалентах в Азербайджанском языке. Пословицы обозначают законченную мысль и употребляются в прямом и переносном значениях. Изучая английские пословицы можно понять что время от времени пословицы меняли свой стиль выражения. Употребление этих пословиц помагает нам получить информацию об истории, о культуре и мыслях англичан. В этой статье даются не только переводы пословиц, но и их толкование.

Rəyçi: Professor Fikrət Cahangirov

СЕВИНДЖ САМЕДОВА
АМУ
sevinj@mail. ru

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ ПЕДАГОГА НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Açar sözlər: məqsəd, tapşırıq, təhsil, mərhələ, dərs, təkrar, əvvəlki, bilik, nitq fəaliyyəti, çalışma
Ключевые слова: цель, Задача, обучение, этап, урок, повторение, начальный, знание, речевая деятельность, упражнение
Key words: task, aim, purpose, problem, training, stage, lesson, repetition, elementary, knowledge, oratoral activity, exercise.

С каждым годом увеличивается число желающих изучить русский язык или совершенствовать практические навыки владения им, поступление же иностранных граждан в ВУЗы нашей страны ставит перед ними задачу активного владения русским языком. Овладевая русским языком, студенты включаются в учебный процесс: общаются с окружающими, слушают и записывают лекции, читают литературу на русском языке.

На преподавателей русского языка вузов ложится большая и сложная задача, которая заключается в том, чтобы привести иностранца от незнания языка к практическому овладению им как средством общения.

В АМУ уроки русского языка со студентами-иностранцами проводятся в группах с постоянным составом и строятся с учетом утвержденной программы обучения, которая находит свое отражение в календарном плане. Календарный план рассчитан на серию уроков, объединенных определенной последовательностью. Важным условием эффективности обучения считается планирование урока.

Поурочный план – своего рода средство контроля за своевременным прохождением учебной программы. План является рабочим документом педагога. В него входят следующие задачи: а) определение цели урока и постановка конкретных задач; б) указание на используемые материалы и оснащение урока; в) описание последовательности упражнений и коммуникативных заданий; г) определение способов и объема контроля усвоенного материала; д) задание на дом.

Однако, следует отметить то, что каким бы тщательным и продуманным ни был план, реальный учебный процесс может вносить в него изменения, к которым должен быть готов педагог.

На уроке русского языка как иностранного вступают во взаимодействие субъекты учебного процесса – обучающиеся и обучающий.

Успех учения и обучения будет зависеть от того, насколько действия и приемы педагога отвечают интересам и потребностям учащихся, мотивируют их деятельность, стимулируют выполнение учебных действий. Несоответствие целей и обучающих приемов педагога потребностям учеников приводит к

непониманию, конфликтам, возникновению коммуникативных и поведенческих неудач, барьеров в овладении новым языком.

«Речь педагога – один из фактов успешного педагогического взаимодействия; важны ее качественные и количественные характеристики, продолжительность, умение педагога варьировать свою речь в зависимости от цели, темы урока, вида работы. Вместе с тем умение слушать и слышать, умение делать нужные паузы – способы ведут к эффективному педагогическому взаимодействию» (1).

Заниженная скорость, частые повторы для улучшения усваивания, длительные паузы, утрированное произнесение новых либо трудных звуков и слов, отсутствие сложных синтаксических конструкций в речи, тщательный отбор лексики – все это должен учитывать преподаватель, адаптируя свою речь на уроках.

Речь преподавателя на уроке включает в себя время на объяснение задания, чтение текстов при работе над аудированием и т. д. Преподаватель, хотя и служит средством обучения, должен давать максимальную возможность учащимся активно практиковаться на уроке в общении.

Необходимо организовать урок так, чтобы все учащиеся включались в учебное общение, высказывались, отстаивали свое отношение к обсуждаемой проблеме - в этом задача педагога.

Особенность начального этапа обучения русскому языку как иностранному в том, что обучение начинается «с нуля», поэтому учебный материал на этом этапе обучения строго ограничен.

Целью преподавателя на данном этапе обучения должно быть формирование у студентов языковой и речевой компетенции в объеме, обеспечивающем возможность осуществлять учебную деятельность на русском языке. Задача преподавателя – обеспечить учебный процесс, осуществить обучающие действия, направляя учебные действия студентов.

Соблюдая основные требования к уроку, педагог всегда вносит в проведение урока свой методический «почерк». Использовать разнообразные методические приемы, способствующие повышению эффективности урока, - эту цель ставят перед собой на каждом уроке преподаватели. Они постоянно заботятся о том, чтобы каждый их урок был предельно обучающим и приносил эффективные результаты.

Осуществляя планомерное повторение, и систематический контроль освоенного, педагог находит рациональные пути к оптимизации обучения.

Главным критерием качества урока является не столько разнообразие видов работы, сколько достижение целей урока, динамика обучения.

Одной из характеристик урока является его мотивированность, использование тем, важных и интересных для учащихся.

Преподаватели с самого начала должны распределить материал так, чтобы последовательно идти от легкого к более трудному, постоянно сочетать на занятиях новое с ранее пройденным.

Начинать обучение русскому языку следует со знакомства с алфавита, со специфическими русскими звуками, с произношением звуков в слове и слов в предложениях, с интонацией.

На вводно-фонетическом курсе предполагается овладение и минимальной лексикой, и простейшими синтаксическими конструкциями, и элементарным умением говорения и аудирования, а также чтения и даже письменной речи. Учащиеся знакомятся и усваивают систему фонетики РЯ, артикуляцию русских звуков, особенности ударения и его использование в различных типах слов, основные типы интонационных конструкций.

Педагог должен отрабатывать русские фонетические особенности (напр. , [т] вместе с [д], [б] – с [п], [в] – с [ф] и т. д. Так, с самого начала студенты должны неукоснительно соблюдать звуковые противопоставления и усвоить различия по звонкости/ глухости, твердости/ мягкости согласных, свойственных фонетической системе русского языка. Это – тот предельный минимум, без которого невозможно овладение языком.

Одним из важных этапов изучения русского языка является изучение морфологической структуры языка. Студенты узнают, что каждая часть речи обладает своими категориями и функциями.

При знакомстве с именем существительным приводятся категории рода, числа, падежа, перечисляются и объясняются основные значения падежей, падежные вопросы. На примерах в предложениях употребляются существительные в различных падежах.

На следующем этапе при изучении имени прилагательного студенты сталкиваются с тем, что прилагательное зависит от существительного, которое оно определяет, и согласуется с ним в роде, числе и падеже, а также о существовании полной и краткой форм прилагательных и о сравнительной и превосходной степенях сравнения. Задаются вопросы к прилагательным и приводятся примеры на согласование прилагательного с существительным.

Знакомство с именем числительным включает описание порядковых и количественных числительных, их правописание, умение употреблять числительные в связном тексте. Приводятся примеры на согласование порядковых числительных с существительными.

В разделе, посвященном местоимению, используя таблицы, вводятся личные, притяжательные и указательные местоимения, которые хорошо усваиваются студентами.

Из морфологических тем большое внимание уделяется глаголу.

Описание глагола начинается с инфинитива; вводятся грамматические категории лица, спряжения (приводится сравнительная таблица окончаний глаголов 1-ого и 2-ого спряжений), времени и вида (с очень кратким описанием значений этих категорий). Также дается объяснение причастий и деепричастий как особых форм глагола.

Далее вводится понятие наречия как неизменяемой части речи, перечисляются некоторые основные значения наречий, описываются их сравнительная и превосходная степени сравнения.

При ознакомлении с синтаксисом рассматриваются разные типы простого и сложного предложений. Отдельное внимание уделено порядку слов в русских предложениях, который может изменяться в зависимости от коммуникативной задачи, которую ставит перед собой говорящий, т. е. стремления говорящего подчеркнуть тот аспект содержания предложения, который

является важным, существенным в данном контексте или в данной речевой ситуации. Весь этот материал подается как естественная основа текстов и диалогов на бытовые темы.

При объяснении нового материала на уроке широко должны использоваться рисунки, схемы, таблицы. Учитывая то, что обучение ведётся на русском языке, грамматические правила преподносятся наглядно, обычно в виде специально подобранных примеров, схем и таблиц. В них материал представлен таким образом, что учащийся сам может сформулировать правило.

Так как на характер объяснения грамматического материала влияет его дозировка, важно минимизировать грамматический материал. Передозировка не позволяет строить упражнения по принципу ограничения трудностей. Она же усложняет и правила.

В процессе обучения русскому языку главным является то, что студенты должны овладеть русской лексикой, а именно: усвоить значение и форму предусмотренного учебной программой минимума лексических единиц; научиться пользоваться этими единицами в различных видах речевой деятельности; научиться понимать лексические единицы на слух и при чтении текстов.

Проводимая лексическая работа должна быть теснейшим образом связана с грамматической. Лексику необходимо подбирать в соответствии с целями грамматики.

Высокая повторяемость лексики способствует лучшему ее запоминанию. Поэтому одна и та же лексика включается во все тексты и упражнения урока. Запоминание слов носит активный характер.

В активный лексический минимум входят слова, которые студенты должны усвоить и употребить для выражения своих мыслей. Пассивный словарь составляют слова, которые студенты должны понимать при чтении или слушании иноязычной речи. Без овладения словарным запасом невозможно ни понимание речи других людей, ни выражение собственных мыслей.

Слово считается основной единицей языка. Оно входит в словосочетания, предложения, поэтому студенты должны уметь употреблять слово в контексте. Работа над словом носит комплексный характер. Вначале оно должно быть произнесено преподавателем, при этом у студентов должен сложиться звуковой облик слова, кроме того, должен сложиться и графический облик слова, для чего студенты должны увидеть слово и записать его. Преподаватель должен задать вопрос и отнести слово к какой-либо части речи. При представлении слова необходимо обратить внимание на особенности произношения, написания (например, если есть несоответствие между написанием и произношением: детский [тс] произносится как [ц], чередования согласных и гласных, выпадение гласного. Слово должно быть понятно в тексте и должно активно употребляться студентами. «Слово хорошо тогда, - говорил К. Д. Ушинский, - когда оно не надевается, как перчатка, сшитая из чужой кожи. Действительно, хорошая речь вовсе не то, что гладкая болтовня» (2). Все надо воспринимать сознательно, а не зазубривать бездумно – вот смысл поучений К.Ушинского.

В соответствии с принципами обучения на начальном этапе студентами используются различные учебники и учебные пособия, которые являются

комплексными пособиями для занятий по русскому языку с иностранными учащимися. Они включают в себя лексический и грамматический материал, учебно-познавательные тексты, диалоги, сгруппированные по тематической направленности, большое количество иллюстраций. Объем учебного материала в них строго ограничен, языковой материал уроков представлен в виде таблиц и схем, что способствует лучшему восприятию и усвоению, лексический материал в них введен лексически, без объяснения правил, учебные тексты даны с обозначенным ударением. В каждом уроке в рамке даны образцы-модели предложений, отрабатываемых в данном уроке.

В учебных текстах нет незнакомых учащимся грамматических конструкций. Языковой материал не вызывает особых затруднений, читающий стремится к максимально полному и точному восприятию информации. Так как в учебниках, рассчитанных на студентов-иностранцев, нет грамматических объяснений на родном языке учащихся или на русском языке, предполагается, что эти объяснения будет давать ведущий занятия преподаватель.

Каждый урок включает в себя лексический материал и грамматические конструкции, связанные с определенной темой, что позволяет объединить обучение языку и освоение материала. Уроки содержат разнообразные упражнения для отработки и закрепления языковых навыков и требующие от учащихся умения комбинировать изученный материал. Все задания направлены на формирование у студентов языковой, речевой и коммуникативной компетенций. Вниманию студентов предлагаются разнообразные задания (прослушайте и запишите; прочитайте и запишите; определите форму слова; дополните таблицу словами; слушайте и повторяйте; напишите слова в транскрипции; найдите правильные соответствия; ответьте на вопросы; восстановите диалог; составьте предложение, диалог, текст и др.), которые позволяют задействовать все виды речевой деятельности в обучении и способствуют развитию профессиональных навыков, реализующихся на русском языке.

Уже на первом этапе обучения знакомство с лексикой новой темы осуществляется посредством аудирования, чтения, письма. Вначале предлагается несколько заданий, направленных на чтение и письмо. Постепенно активизируются навыки говорения и аудирования. Тематические части урока заканчиваются крупной коммуникативной единицей – текстом или диалогом, которые содержат изученную лексику и грамматику.

Грамматическая работа по каждой теме сопровождается упражнениями, которые направлены на закрепление и активизацию полученных знаний.

Обучение письму, как уже было отмечено, начинается на вводно-фонетическом курсе. 1-й шаг в обучении письму – это обучение графике, системе написания знаков. Когда педагог ставит произношение и обучает звукам, он одновременно передаем этот звук графически. При обучении у учащихся должна выработаться техника письма – умение соотнести звук с графическим символом.

Письменная речь связана с умением излагать информацию в письменной форме, и этому должны научиться студенты. В университете надо записывать лекции, составлять планы , писать рефераты и конспектировать литера-

туру. При помощи письма студенты выполняют различного рода упражнения и задания в письменной форме.

Высшая единица обучения – текст. По мере владения языком характер текстов постепенно укрупняется и усложняется. Чтение – это умение озвучивать графический текст.

Обучение языку на основе текстов является наиболее традиционной формой подачи учебного материала, закрепляемого в дальнейшем в системе упражнений. На начальном этапе обучения студенты осваивают все базисные грамматические явления русского языка. Говоря по-русски, они должны выбирать структурную модель предложения, расставлять и сочетать слова в предложении, выбирая нужные формы в соответствии с правилами русской грамматики Е. Б. Захава-Некрасова в своей статье «Роль и место грамматики в процессе обучения русскому языку на начальном этапе» говорит о том, что «грамматика занимает центральное место в системе обучения иностранных учащихся русскому языку на начальном этапе и играет в процессе обучения ведущую роль» (3). Формирование и совершенствование операций с грамматическим материалом, т. е. грамматических навыков, является самым важным и самым трудным аспектом обучения речи, а также это является целью обучения грамматике на начальном этапе обучения иностранных учащихся русскому языку.

Перед преподавателями русского языка как иностранного стоят следующие цели и задачи:

1. обогатить словарный запас студентов широко употребительными в практической речи словами;
2. привить навыки составления словосочетаний и предложений различной конструкции, а также логически последовательной связной речи;
3. помочь усвоить наиболее часто встречающиеся речевые модели, что является одним из эффективных способов овладения неродным языком.
4. способствовать выработке навыков правильного русского произношения;
5. развить речевой слух студентов, выработать умение быстро и правильно схватывать смысл вопросов и ответов собеседника;
6. мобилизовать усвоенный речевой материал для естественного общения.

Подбирая тематику уроков, от урока к уроку, от темы к теме преподаватель расширяет тематический запас слов студентов. Такое постоянное обогащение активного словаря по тематическому принципу облегчает свободное участие обучаемых в разговоре на эти темы.

Важно подчеркнуть необходимость систематизации практических знаний, которые накапливаются постепенно, небольшими порциями. Систематизация знаний помогает восстанавливать в памяти правила в нужный момент.

Читая основной текст, нужно обращать внимание не только на употребление изучаемых слов, грамматических форм и конструкций, но и на правильное произношение слов в предложениях, на интонацию.

Необходимо отметить, что переходить к изучению новой темы можно только тогда, когда хорошо усвоен старый материал.

Практическое овладение русским языком – вот цель изучения русского языка в иностранной аудитории. И вся система работы преподавателя должна способствовать достижению этой цели.

Литература

1. Балыхина Т. М. , Харитонова О. В. , М. , 2006.
2. К. Д. Ушинский. Избранные педагогические сочинения, Т. 2, Учпедгиз, 1938, стр. 11
3. Е. Б. Захава-Некрасова «Роль и место грамматики в процессе обучения русскому языку на начальном этапе», М. , 2001

S.Səmədova

Xarici tələbələrin rus dilinin öyrənilməsində tədrisin başlangıc mərhələsində müəllimin garşısında olan məqsədlər və tapşırıqlar

Xülasə

S. Səmədovanın "Xarici tələbələrin Rus dilinin öyrənilməsində tədrisin başlangıc mərhələsində müəllimin garşısında olan məqsədlər və tapşırıqlar" məqaləsi xarici tələbələrin həmişə aktual olan nitq vərdişlərin öyrənilməsinə həsr olunub. Müəllif qeyd edir ki, rus dilinin öyrənilməsi prosesində müəllimin əsas məqsədi tələbələrin həm nitq inkişafına, həm elmi üslubun xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsinə kömək etməkdir. Burada çalışmaların rolu danılmazdır. Müəyyən dərsdə öyrənilən əlaqəli mətn əsasında tərtib olunmuş çalışmalar müəllimin məqsədlərinə cavab verir. Müəllif müxtəlif çalışmaları qeyd edir: bu həm mətndən əvvəl, həm mətnlə bərabər və mətndən sonra olan tapşırıqlardır. Xüsusi diqqət yeni sözlərə və cümlələrə ayrılıb, hansılar ki, yeni leksikanı təkrar və möhkəmləndirməyə imkan verir.

S.Samedova

Purposes and the problems before of the teachers in the learning of the Russian of the foreign students in the elementary stage of the teaching

Summary

Article written by S. Samedova titled "Purposes and the problems before of the teachers in the learning of the Russian of the foreign students in the elementary stage of the teaching" is devoted to the topical issue of studying of oratorical habits among foreign students. The author notes that, the lecturer's main goal should be both oratoral development and learning of scientific style by students. In this sense, the role of exercises are important. In lesson exercises composed at basis of communicated text meet the lecturer's goals. Author suggests as example text a different kind of exercises: those are exercises before, equal to and after text. A special attention is paid to nwe words which enable to repeat and strengthen vocabulary.

Rəyçi: Validə Vəliyeva
filologiya elmləri namizədi

AYGÜN CƏFƏROVA
ADPU
aygun_021@mail. ru

FÜZULİ RAYONUNUN TOPONİMLƏRİNİN AZƏRBAYCAN TOPONİMIYASINDA YERİ

Açar sözlər: Azərbaycan toponimiyası, onomastik vahidlər, Füzuli rayon toponimləri, oykonimlər, oronimlər.
Ключевые слова: Азербайджанская топонимия, ономастические единицы, топонимы Физулинского района, ойконимы, оронимы
Key words: Azerbaijan toponymy, anomastic units, Fuzuli region toponymies, oykonymies, oronymies.

Azərbaycan dilinin və tarixinin qədim dövrlərindən xəbər verən onomastik vahidlər hansı vaxtda, hansı ictimai-siyasi quruluşda yaranırsa-yaransın, konkret dildə yaranır və həmin dilin qramatik qanunları çərçivəsində mövcud olur (1, 7)

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində diqqəti cəlb edən laylardan birini toponimlər təşkil edir. Onomastika elminin bir sahəsi olan toponimiya coğrafi adları tədqiq edir. Toponimiya yunan dilindəki topos "yer, sahə, relyef", onoma"ad" sözlərindən ibarət olub"yer, məntəqə, coğrafi obyekt adı "mənasını verir.

Tarix və coğrafiya elmləri ilə sıx əlaqədə olan toponimiya haqqında A. Qurbanov qeyd edir ki, onomastikanın və onun yarımşöbələrindən biri olan toponimikanın mövzusu bilavasitə dilçiliklə bağlıdır.

Hər bir toponim müəyyən bir dilə mənsub olur. Bu mənada toponimlərin öyrənilməsi, mənşəyinin aydınlaşdırılması da dil materialının tədqiqata cəlb olumnası ilə mümkün olur. Deməli, toponimika hər şeydən əvvəl, linqvistik elm sahəsi hesab edilə bilər. (1, 7)

Onomastik vahidlər içərisində kəmiyyətcə daha geniş yer tutan toponimlər dilimizin leksikasında olan müxtəlif söz qrupları əsasında yaranır. Leksikanın xüsusi adları layını təşkil edən toponimlər müxtəlif leksik-semantik vasitələrlə əmələ gəlir. Tanınmış dilçi AQurbanovun fikrincə: "Toponimlərin genetik və etnolinqvistik təhlili göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında müəyyən meyllər olmuşdur. Belə ki, yaşayış məskənləri və başqa yer adları müəyyən dövrdə ancaq hər hansı bir şəxsin adını daşımışdır. Başqa bir dövrdə bu adlandırma tayfa və qəbilələrin adı əsasında formalaşmışdır. Beləliklə, yer adları şəxs, tayfa, qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri, su obyektlərinin və s. adını daşımaqla meydana çıxmışdı". Buna əsaslanaraq prof. A.Qurbanov Azərbaycan toponimlərinin aşağıdakı qruplarını göstərmişdir: antrotoponimlər, etnotoponimlər, hidrotoponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər, memuar-xatirə toponimləri, kosmotoponimlər, təsviri toponimlər. Müəllif müxtəlif quruluşa malik olan obyekt adlarının aşağıdakı növlərini göstərmişdir: oykonimlər, urbanonimlər, xoronimlər, oronimlər, dramonimlər. (2, 322-334)

Ayrı-ayrı mənbələrdən toplanmış materialı ümumiləşdirərək Füzuli rayonu toponimlərini leksik-semantik cəhətdən müxtəlif qruplara ayırmaq olar.

Füzuli rayonun toponimlərini həmin bölgüyə əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a)Antrotoponimlər. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan onomastikasında şəxs adı, ləqəb, titul, familya əsasında yaranan toponimlər mövcuddur ki, dilçilik ədəbiyyatında onları antroponimlər adlandırırlar. Füzuli rayonunun ərazisi antrotoponimlərlə zəngindir. Füzuli rayonunun onomastik sistemində müşahidə olunan toponimlərin müəyyən hissəsini antroponimlər (şəxs adları) əsasında meydana çıxan yer adları təşkil edir.

Azərbaycan onomastikasında mövcud olan bütün şəxs adları birdən-birə yaranmamışdır. Onlar çox uzun bir tarixi yol keçmişdir və ad sistemində əsl adların sayından asılı olmayaraq cəmiyyətdə insanları adlandırmağa, bir-birindən fərqləndirməyə xidmət etmişdir.

Antrotoponimlərin böyük əksəriyyəti xatirə xarakterlidir. Bu və ya digər görkəmli şəxsin adını əbədiləşdirmək üçün hər hansı bir coğrafi obyekt onun adı ilə adlandırılır. Bu ənənə çox qədim olduğundan antrotoponimlərin bəziləri barəsində əfsanələr yazılmışdır. (1, 67) Bu tip adların əsas hissəsi mənsubluq anlayışı bildirərək bu və ya başqa ərazinin, coğrafi obyektin kimə, hansı şəxsə mənsub olduğunu ifadə edir.

Oykonimlər: kənd adları- Əhmədbəyli, Mahmudlu, Mollaməhərrəmli, Seyidəhmədli, Şükürbəyli, Seyidmahmudlu, Musabəyli, Hüseynbəyli, Ələsgərli, Veysəlli, Mirzənağılı, Əbdürrəhmanlı, Xatunbulaq, Mollavəli, Mirzəcamallı.

Məhəllə adları-Axundlu məhəlləsi, Səfəralılar məhəlləsi, Hümbətalılar məhəlləsi, Namazalılar məhəlləsi, İmamverdilər məhəlləsi, Cümşüdbəyin kəndi, Qurbanlı məhəlləsi, Qarakişilər məhəlləsi, Zeynalbəyli məhəlləsi, Hacı Həsənli məhəlləsi.

Oronimlər dərə adları-İsrafil dərəsi, İsmayıl dərəsi, Divanəmir dərəsi, Nazlıxan dərəsi, İmam dərəsi, Gülü dərəsi.

Ocaq adları-Məti baba ocağı, Sultan Heydər ocağı, Mirali ocağı, İbə ocağı, İbrahim ocağı.

Yol və körpü adları- Qürbətalı yolu, Vəli körpüsü, Hacı Qasım körpüsü, Qara kişinin körpüsü, Mohbalı körpüsü.

Göründüyü kimi, antroponimik toponimlərin əksəriyyəti mikrotoponimlərdir. Bu da daha çox toponimlərin torpaq sahiblərinin adı ilə adlandırılmasına görədir.

Antrotoponimlərin etnotoponimlərdən bir çox fərqli xüsusiyyətləri vardır. Etnotoponimlər tarixin müəyyən dövrlərində qəbilə, nəsil, tayfa adlarından yaranmışdır. Müasir dövrdə bu yolla yeni toponimlər yaranmır. Lakin bəzən müəyyən nəsil və tirə mənsubiyyətinə görə yeni yaşayış məhəllələri yarana bilər. Bu əhalinin miqrasiyası, yeni yaşayış məskənlərinə köçməsi ilə əlaqədardır. Belə antrotoponimlər patronimik toponimlər adlanır.

Şəxs adları, familya, ləqəb, titul əsasında yaşayış məskənlərinin adlarının yaranması prosesi indi də davam edir. Məsələn, tarixin son dövrlərində Azərbaycanda yaranmış bir sıra yaşayış məskənlərinin adlarına diqqət yetirək: Cəlilabad, Sabirabad, Rəsulzadə, Füzuli, Müşfiqabad.

Göründüyü kimi, bu oykonimlərin bəziləri şəxs adlarından (Sabir, Cəlil,), bəziləri təxəllüslərdən (Müşfiq, Füzuli, Nəsimi, Nizami və s) yaranmışdır. Deməli, toponimlərin yaranması daha çox müasir dövrdə baş verən ictimai- siyasi dəyişiklərlə bağlıdır.

Azərbaycanda siyasi- iqtisadi quruluş dəyişdikdən sonra bir sıra sovet, partiya və dövlət xadimlərinin şərəfinə adlandırılan yer adları dəyişdirilmiş, onların əvvəlki adları bərpa edilmişdir. Bu, Füzuli rayonu ərazisində olan bir çox sovxoz, kolxoz, kənd, qəsəbə adlarına da aiddir. Tayfa, qəbilə və nəsil adları ilə yaranmış etnotoponilər isə demək olar ki, dəyişməz qalmışdır.

b) Etnotoponimlər. Məlum olduğu kimi, etnotoponimlər tayfa, qəbilə adları əsasında yaranır. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi, bir çox mübahisəli məsələlərin həlli baxımından etnotoponimlərin araşdırılmasının əhəmiyyəti böyükdür.

Azərbaycan ərazisində ta qədim zamanlardan müxtəlif tayfalar yaşamış və tariximizdə müəyyən rol oynamışlar. Bu tayfalarla bağlı Azərbaycanın müxtəlif yerlərində bir çox onomastik vahidlər yaranmışdır. Prof. A. Qurbanovun qeyd etdiyi kimi " müasir Azərbaycan toponimlərində tayfa adlarının izinə düşməklə bir sıra mühüm tarixi, etnoqrafik və dilçilik məsələlərini şərh etmək mümkündür. (2, 328)

Tədqiqatçı Z. Xasıyev etnotoponimlərin öyrənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır: "Azərbaycan xalqının soykökündə duran, onun təkamülündə və etnogenizində mühüm rol oynayan etnoslar haqqında ilkin məlumatı biz yunan, roma, ərəb və başqa müəlliflərin əsərlərindən alırıq, heç şübhəsiz əcnəbi müəlliflər türkdilli etnosları öz tələffüzlərinə uyğun təqdim etmişlər ki, nəticədə onların bəziləri tanınmaz şəklə düşmüşdür. Ən başlıcası bu etnoslar Azərbaycan ərazisindən kənarlarda köçəri maldarlar kimi təqdim edildiyindən qədim Alban-Aran torpaqlarında türkdilli etnosların varlığı danılmışdır. " (4, 13)

Bu sətirlərdən bir daha görünür ki, etnotoponimlərin təhlili zamanı tələsikliyə yol vermək olmaz. Etnotoponimlərin düzgün izah olunmaması, yanlış şərhi tarixi faktların təhrif edilməsinə aparıb çıxarır. Müxtəlif yazılı və şifahi mənbələrdən, qədim tarixi sənədlərdən məlum olur ki, Füzuli rayonu ərazisində tarixin müxtəlif dövrlərində tayfa və qəbilə ilə bağlı oykonimlər mövcud olmuşdur. Burada bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, çox vaxt şəxs adlarından düzəldilmiş oykonimləri tayfa və nəsil adları yaranmış yaşayış məskənləri ilə qarışdırırlar. Tarixdən bir çox mülkiyyət sahiblərinin şəxsi varidatı olan kəndlərin onların adı ilə adlandırılması hallarına rast gəlmək mümkündür. Sonralar həmin mülkiyyət sahibinin övladlarının yaxın ərazilərdə saldıqları yaşayış məskənləri də eyni cür adlana bilər. Həmin yaşayış məntəqələrini bir-birindən fərqləndirmək üçün Aşağı, Yuxarı, Böyük, Kiçik, Bala, Düz və s. sözlər oykonimin qarşısına əlavə edilir.

Müəyyən mülk sahibinin adı ilə adlandırılan oykonim başqasına bağışlandıqda və ya satıldıqda onun adı dəyişə bilir. Tayfa və qəbilə adları ilə yaranmış etnotoponimlər isə tarix boyu dəyişməz olaraq nəsildən –nəslə keçmiş olur.

Füzuli rayonu ərazisində aşağıdakı etnotoponimlərə təsadüf olunur:

Oykonimlər: kənd adları- Qazaxlar, Arayatlı, Kürdlər, Kürdmahmudlu, Yağlıvənd, Dilağarda, Gecəgözlü, Gorazıllı, Əhmədalılar, Xələfçə, Qacar.

Məhəllə adları-Muğanlı məhəlləsi, Əmirxanlı məhəlləsi, Dəlləkli məhəlləsi.

Oronimlər: dağ adı – Xəzər dağı, Üryan dağı.

Azərbaycan toponimikasında , ümumiyyətlə, etnotoponimlər qiymətli mənbə hesab edilir. Coğrafi adlar bu və ya digər regionda əhalinin etnik tərkibinin tarixi formalaşması, etnik miqrasiyasının istiqaməti və minietnik əlaqələr arealı haqqında qiymətli məlumat mənbəyidir. Bu problemlərin Füzuli rayonunun etnotoponimləri çox əhəmiyyətlidir. Onlar bir qayda olaraq qarışıq etnik zonalarda, polietnik şərait-

də, müxtəlif etnik icmalarda adda-budda və ya dağılma prosesində etnodiferensial funksiya rolunu oynayır.

Toponimlərin tərkibində olan bu etnonimləri araşdırmaqla xalqımızın soykökünə dair çox vacib elmi nəticələr ala bilərik. ”Ədəbi dil tariximizin, etnoqrafiyamızın, ümumiyyətlə, tariximizin öyrənilməsi, aydınlaşdırılmasında etnonimlərin əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür. ” (6, 284)

c) Hidrotoponimlər. Azərbaycan onomastikasında hidroterminlər əsasında yaranan toponimlər hidrotoponimlər adlanır. Hidrotoponimlər az tədqiq olunmuşdur. Halbuki, dilimizdə su, çay, arx, bulaq və başqa hidroterminlərlə düzələn bir çox yer adlarının olduğu məlumdur. Prof. A Qurbanov göstərir ki, hidrotoponimlərlə düzələn yer adlarında hidroterminlər aparıcı rol oynayır. Rayon ərazisində rast gəlinən hidrotoponimlərlə tanış olaq.

Oykonimlər: kənd adları –Araz Zərgər, Araz Yağlıvənd, Xatunbulaq, Üçbulaq kəndləri.

Tarixi mənbələrdə Qarabulaq və Köndələn Kənd adlarına da rast gəlirik. Qarabulaq rayon mərkəzinin ilk adıdır. Köndələn çayının kənarında yerləşmiş olan Köndələn kəndi artıq mövcud deyil.

Oronimlər- Göz dərəsi, Quyu bulaq dərəsi, Qarasu bataqlığı, Babı navı .

Azərbaycan ərazisində aşağıdakı hidrotoponimlərin mövcudluğu barədə elmi ədəbiyyatda məlumat vardır. Məsələn Bolsulu (Beyləqan), Araz, Arazbarı, Arazzərgər (Naxçıvan, Ağcabədi, Füzuli), Şorsulu (Salyan), Ağbulaq (Cəlilabad, Laçın, Tovuz, İsmayıllı), Qarabulaq (Tovuz, Qax, Qusar, Gədəbəy), Çaylı (Qazax, Xanlar, Şamaxı, Şamxor), Qoşasu(Laçın), İstisu (Kəlbəcər, İsmayıllı) və s. kənd adları “su” mənası bildirən terminlərin köməyi ilə yaranmışdır. Nümunələrdən göründüyü kimi, bir çox hidrotoponimlər areal səciyyə daşıyır və onların paralellərinə istər Azərbaycan ərazisində, istərsə də respublikadan kənar ərazilərdə rast gəlmək mümkündür. Tədqiqat göstərir ki, bu tipli toponimlərin antroponim və etnonimlə heç bir əlaqəsi yoxdur. (2, 330)

Füzuli rayonu ərazisində çoxlu təbii şəkildə çıxan bulaqlar və insanlar tərəfindən qazılan kəhrizlər də mövcuddur. Füzuli rayonunda bulaqlar əsasən dağlıq və dağətəyi zonalarda yerləşir.

Rayon ərazisində mövcud olan bulaqlar- Dəyirman bulağı, Kor bulaq, Həmzə bulağı, İbixan bulağı, Şahbulaq, Ceyran bulağı, Şır-Şır bulaq, Məndilli bulaq, Qarqar bulağı, Qarapir bulağı, Humay bulağı, Möhsun bulağı.

Rayon ərazisində əhalinin içməli suya olan tələbatı kəhrizlər vasitəsilə təmin edilir. Füzuli rayonu ərazisində mövcud olmuş Xan kəhriz, Təpə kəhriz, Köhnə kəhriz, Dəli kəhriz, Bala kəhriz, Güney kəhriz, Böyük kəhriz.

ç) Zootoponimlər. Heyvan, quş, balıq, həşərat və s. canlıların adları əsasında düzələn toponimlər zootoponimlər adlanır. Azərbaycan xalqı vaxtilə heyvandarlıqla məşğul olmuş və bununla əlaqədar bir sıra yer adları heyvandarlıq terminləri ilə bağlı yaranmışdır.

Bildiyimiz kimi, insanalar ətraf aləmi dərk edərkən onu xarakterik, başqa yerlərdən fərqlənən əsas əlamətinə görə adlandırmışlar. Belə əlamətlərdən biri də hər hansı coğrafi ərazinin faunasıdır.

Digər tərəfdən əhalinin məşğul olduğu təsərrüfat sahəsi də yaylaq və qışlaqların, dağların, dərələrin, yaşayış məskənlərinin müxtəlif heyvanların adları ilə adlandırılmasına səbəb olmuşdur.

Zootoponimləadə diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də daha çox oronimlərin heyvan adları ilə adlandırılmasıdır.

Füzuli rayonunun faunasının zəngin olmasına, bu yerlərin sakinlərinin hələ qədim zamanlardan maldarlıqla məşğul olduqlarına görə burada rəngarəng zootoponimlərə rast gəlinir.

Oykonimlər: kənd adları- Ayıbasanlı, Qoçəhmədli, Qarğabazar.

Oronimlər: İlanlı dağı, Marallı dərə, Donuz damı, Çaqqallı dərə, Camışölən yal, At dərəsi, Dül-dül dağı, Bala İlanlı dağı, Canavar kufulu.

Bu zootoponimlər içərisində Ayıbasanlı oykonimi diqqəti cəlb edir. AUPKKK əsərində Qaryagin qəzasında Aybasanlı adlı iki kəndin olduğu göstərilir. Görünür, bu kəndlər aşağı və yuxarı adları ilə fərqləndirilmişdir. Aybasanlı səma cismi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bəzi sənədlərdə kəndin adı Ayıbasanlı kimi də yazılır. İƏB və ATD kitablarında kəndin adı Aybasanlı şəklində yazılmışdır. (3, 80)

d) Fitotoponimlər. Fitotoponimlər bitki adları əsasında yaranan yer adlarıdır. Başqa sözlə desək, coğrafi yer ən çox malik olduğu bitki növünün adı ilə adlanır. Toponim hansı bitkinin adını əks etdirirsə, həmin ərazidə bu bitki, əsasən çoxluq təşkil edir.

Azərbaycanın cənnətməkan bölgələrindən biri olan Qarabağın bir guşəsində yerləşmiş Füzuli rayonu çeşidli bitki örtüyünə malikdir. Bu rəngarəng təbiət və bitki örtüyü çoxlu sayda fitotoponimlərin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Füzuli rayonu ərazisindəki fitotoponimlər ağac adlarından və ot adlarından yaranmışdır.

Oykonimlər: kənd adları- Dördçinar, Qarakollu, Çimən.

Oronimlər: dərə adları- Nərgizli dərə, Noxudlu dərə, Çəltik dərə, Biyanlı dərə, Yağtikanlı dərə.

Düz adları: Qarağac düzü, Kişmişli düzü, Rəbət düzü.

Bağ adları: Söyüdlü bağ, Qozlu bağ, Kollu bağ, Zoğallı bağ, Armudlu bağ, Qarağaclı bağ.

e) İctimai-siyasi xarakterli toponimlər. A. Qurbanov yalnız keçmiş Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqədar yaranmış toponimləri ictimai-siyasi xarakterli toponimlər adlandırır. Düzdür Azərbaycan ərazisində mövcud olan ictimai-siyasi xarakterli toponimlərin əksəriyyəti Sovet hakimiyyəti illərində yaranıb, amma Sovet hakimiyyətindən sonra da Azərbaycanda ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar yer adları yaranıb. Məlumdur ki, 1988-ci ildən Azərbaycan Ermənistanla müharibə şəraitində yaşayır. Bu münaqişə nəticəsində ölkənin müxtəlif şəhər və rayonlarında məcburi köçkün həyatı yaşamaqdadır. Məcburi köçkünlərin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün Azərbaycanın bir sıra rayonlarında onlar üçün köçkün qəsəbələri salınıb. Belə qəsəbələrin bəzisi Füzuli rayonunun işğaldan azad olumuş ərazilərində salınıb. Həmin qəsəbələrin on birinin ümumi adı "Qayıdış" qəsəbəsi adlandırılıb və nömrələrlə bir-birindən fərqləndirilib. Daha sonra Zobucuq qəsəbəsi salınıb. Belə adlar da ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələrin zəminində yarandığı üçün ictimai – siyasi xarakterli toponim sayılmalıdır.

Bundan başqa rayon ərazisində bir neçə ictimai-siyasi xarakterli toponim mövcuddur.

Oykonim: kənd adı- İşıqlı kəndi.

Məhəllə adları- Şüra məhəlləsi.

Arazstroy indiki Horadiz şəhərində məhəllə adıdır. Sovet hakimiyyəti illərində Araz çayı üzərində Mil-muğan su anbarı tikilərkən orda olan işçi qüvvəsi üçün salınmış yaşayış sahəsi olub. İndi də yerliəhali arasında o cür adlanır.

Oronimlər-Rus düzü, Kolxoz bağı (Bu bür adlı bağ, demək olar ki, rayonun əksər kəndlərində mövcud idi).

ə) Memuar-xatirə toponimlər. Azərbaycan toponimləri içərisində tarixi şəxsiyyətlər, görkəmli yazıçı, şair, ictimai-siyasi xadimlərin adını daşıyan yer adları memuar-xatirə toponimlər adlanır.

Füzuli rayonunda yalnız rayon mərkəzinin adı memuar-xatirə toponimi kimi qeydə alınmışdır. 1930-cu ildə əsası qoyulan bu şəhərin adı Qarabulaqdan sonra 3 dəfə dəyişdirilmişdir. Hər üç ad memuar-xatirə toponimi sayılır: Qaryagin, Sərdarabad, Füzuli.

Qaryagin çar palkovniki adı olub, Sərdarabad kimi Füzuli rayonunnun sakini olmuş inqilabçı Bünyad Sərdarova görə adlandırılıb, dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin (1494-1556) anadan olmasının 450 illik yubileyi şərəfinə isə 1959-cu ildə rayona Füzuli adı verilib. B. Bünyadov yer adlarının memuar- xatirə toponimləri ilə əvəz olunmasına münasibət bildirərkən yazır: " Coğrafi adlar zaman və məkan daxilində demək olar ki, çox nadir hallarda dəyişdirilirdi. Sovet İttifaqında olan coğrafi adlar elə böyük bir miqyasda dəyişdirilib ki, indi onları bərpa etmək böyük çətinliklərlə bağlıdır. Coğrafi ad və familiyaları ilə əvəz edilməsi olmuşdur..."

f) Kosmotoponimlər: Səma cisimlərinin adı əsasında düzələn toponimlər kosmotoponimlər adlanır.

Füzuli rayonu ərazisində rast gəlinən kosmotoponimlər bunlardır: Güngörünməz, Ərgünəş dağı.

Güngörünməz dağının başı daim dumanlı olduğu üçün belə adlandırılıb. Ərgünəş dağı yaxınlıqda olan dağlardan daha hündür olmasına və günəş şüasının daha tez onun zirvəsinə düşməsinə görə belə adlanmışdır.

g) Təsviri toponimlər. Hər hansı bir coğrafi obyektin müəyyən əlaməti, təbii sərvətə əsasən adlandırılması yolu ilə yaranan yer adları təsviri toponimlər adlanır.

N. Məmmədov isə bu bölgüyə daxil olan toponimləri spesifik toponimlər adlandıraraq yazir: "Əgər coğrafi obyektlərin əksəriyyətinə yaxınlığındakı obyektlərin (dağ, çay, kənd, təpə, şəhər və s.) adlarını əks etdirməsinə görə ad verildiyi halda, spesifiki toponimlər isə onlardan fərqli olaraq adını başqa obyektlərdən almır. Onlar spesifiki xüsusiyyətlərinə, yaxud əlamətlərinə (yerləşdiyi cəhətə, relyef formasına, hündür və alçaqlığına. yüksəkliyinə, səthinin bitki örtüyünə, sayına, suyunun dadına və s) cəhətinə, obyektin zahiri oxşarlığınam (insan və ya heyvan bədən üzvlərinə, yaxud da quşa, heyvana oxşadılmasına) və başqa xüsusuiyyətlərinə görə adlandırılmışlar". (5, 110)

Bu xüsusiyyətlərinə görə Füzuli rayonu ərazisindəki toponimləri müxtəlif yarımqruplara bölmək olar.

1. Coğrafi obyektin rənginə görə yarananlar.

Belə toponimlərin yaranması həmin ərazidəki süxurların rəngi ilə bağlıdır. Bu coğrafi adların tərkibində rəng bildirən sözlər iştirak edir.

Sarı Qaya, Qızılqaya, Qaramux, Çal dağ, Böyük çal dağ, Qara quzey.

2. Coğrafi obyektin süxurlarının tərkibinə və orada mövcud maddələrə görə yarananlar. Belə toponimlər həmin ərazinin hansı süxurlarla zəngin olduğunu bildirir. Daşlı dərə, Daşlı burun yalı, Daşlı düz, Kor daş qayası.

3. Coğrafi obyektin formasına və zahiri oxşarlığına görə yarananlar.

Bu tip toponimlərin yaranması onların ifadə etdiyi ərazinin xarici forması ilə daha çox bağlıdır. Buraya bədən üzvlərinin adları ilə bağlı yaranmış metafor toponimlər daxildir.

Məməli düzü, Böyük burun yalı, Göz dərəsi, Şüş dərə, Əyri dərə, Qobu dərə, Çökək məhlə, Güllü bük (bük:sıx ağaclıq yer; künc, bucaq).

4. Coğrafi obyektin həcminə görə yarananlar.

Bu qrupa obyektin boyüklüyü və kiçikliyini, o cümlədən darlığını və genliyini özündə əks etdirən toponimlər daxildir. Oronimlər: kənd adları – Böyük Bəhmənli, Bala Bəhmənli.

Oronimlər:Qara Arxacı, Qəlbi dağ, Uzundərə bağı, Uzun yol, Dərin qobu, Gödək dərə, Böyük güney, Böyük çal dağ, Böyük burun yalı, Gen dərə, Bala ilanlı dağ, Böyük arx, Gödək arx.

5. Coğrafi obyektin yerləşdiyi cəhətə görə yarananlar.

Belə toponimlərin tərkibində, əsasən, aşagı, yuxarı, orta, yal, və s. sözlər işlənir.

Oykonimlər:kənd adları- Aşağı Kürdmahmudlu, Yuxarı Kürdmahmudlu, Araz Yağlıvənd, Yuxarı Yağlıvənd, Aşagı Seyidəhmədli, Yuxarı Seyidəhmədli, Aşagı Veysəlli, Yuxarı Veysəlli, Aşağı Rəfədinli, Yuxarı Rəfədinli, Aşağı Güzdək, Yuxarı Güzdək, Yal Pirəhmədli, Qobu Dilağarda, Araz Dilağarda, Araz Zərgər, Aşagı Əbdülrəhmanlı, Yuxarı Əbdülrəhmanlı.

Oronimlər: Qovuşuq, Yolaşan, Güney- Quzey yalı, Böyük güney, Orta Qışlaq dağı.

6. Baş vermiş hadisə ilə bağlı yaranmış toponimlər.

Belə toponimlər illər, əsrlər bundan əvvəl həmin ərazidə baş vermiş hər hansı bir hadisəni tarixi fakt kimi özündə əks etdirmişdir.

Füzuli rayonu ərazisində baş vermiş hadisə ilə bağlı yaranmış toponimlər:

Davalı dərə, Dəmir aşan dərə, Qoca qazan yal, Ələm ağacı təpəsi, Quş oturan, Küpçıxan yol, Yolaşan, Gamışölən yal, Uşaq qəbri, Mahmudölən dərə, Qəbirşçıxan təpə.

Bu təsnifatdan göründüyü kimi, Füzuli rayonunun onomastik vahidləri çox rəngarəngdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev. V. Azərbaycan toponimiyası (dərs vəsaiti) Bakı 1999, 278 səh.
2. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı, "Maarif"1988, 595 səh.
3. Tapdıqoğlu N. Füzuli rayonu və onun toponimiyası, Bakı 2006, 475 səh.
4. Xasıyev Z. Tovuzun toponim dünyası , Bakı, " Sabah "1997, 111 səh.
5. Məmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları (oronomiya), Bakı "Azərnəşr", 1993, 184 səh.
6. Qurbanov A. M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, 1cild , Bakı , "Nurlan", 2003, 450 səh.

Айгюн Джафарова

Место топонимов Физулинского района в топонимии Азербайджана

Резюме

Топонимы Физулинского района играют особую родъ в обогашении Азербайджанской топонимы. Топонимы района привлекают своей многоцветностъю (разноцветностъю). В стате топонимы Физулинского района широко анализированы в аспекте языковедения. Топонимы особы выделяются в словарном составе Азербайджанского языка. Можно отметить, что смысловые группы Азербайджанских топонимов проявляются в Физулинском районе. В этом отношении топонимы Физулинского района разделены на различные группы с лексико-семантической точки зрения. Из статьи становится ясно, что Физулинский район богат ономастическими единицами.

Aygun Jafarova

The place of toponymies of Fuzuli region in Azerbaijan toponymy

Summery

Fuzuli region toponymies play a special role in enriching of Azerbaijan toponymies. Variety of the region toponymies draws attention to it. In this article the place names of Fuzuli have been analyzed widely in the aspect of linguistics. Toponymies are particularly preffered in the vocabulary of the Azerbaijan language. We can say that the meaning groups of toponymies manifests itself in Fuzuli region. In this regard, Fuzuli region toponymies in terms of lexical-semantic are divided into different groups. It is clear from the article that Fuzuli region is rich with onomastic units.

Rəyçi: Professor Vilayət Əliyev

AYNURƏ ƏLİYEVA
Əlyazmalar İnstitutu
amea.aliyeva@mail. ru

"BÜRHANİ-QATE" LÜĞƏTİNDƏ MƏLƏK ADLARI

Açar sözlər: "Bürhani-qate" lüğəti, mələk adları, günəş təqvimi, onomastik vahid
Ключевые слова: словарь "Бурхани-kate", имена ангелов, солнечный календарь, ономастическая единица
Key words: the dictionary "Burhani-kate", names of angels, solar calendar, onomastic units

Fars leksikoqrafiyasının dəyərli nümunələrindən olan Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi tərəfindən h. q. 1062 (1651/52)-ci ildə tərtib edilmiş "Bürhani-qate" lüğəti bu sahədə ən mötəbər qaynaqlardan biri hesab olunur. Zəngin materiala malik olan həmin mənbədə toplanan mələk adları da kifayət qədərdir. Bunu nəzərə alıb mələklər haqqında olan məlumatlar iki məqalədə öz əksini tapmışdır. "Filologiya məsələləri" jurnalında çap olunan məqalədə (1, s. 174-182) bir neçə qrafik və fonetik variantda təqdim edilən mələk adlarından bəhs olunmuşdur. Bu məqaləmiz isə digər qrupa daxil etdiyimiz istər onomastik vahid, istərsə də ümumi isim mənalarında ifadə edilən birvariantlı mələk adları haqqındadır.

Məlum olduğu kimi, səmavi dininə aid olan mələk adları, bir qayda olaraq, "il" şəkilçisi ilə tamamlanır. Mənbədə rast gəlinən və əksərən bir neçə anlamda açıqlanan, mənalarından biri məhz mələk adlarına işarə edilərək diqqəti çəkən həmin adların hamısı məlum qaydaya əsaslanmır. Həmin dini varlıqlar müəyyən anlayışlarla bağlı olan məsələn: odu, hər hansı bir ayın gününü və s. -ni mühafizə edən mələklər kimi açıqlanır. Həm onomastik vahid, həm də ümumi isim mənalarında işlənən bu sözlərin dini varlıq kimi İran mifologiyası ilə bağlılığını düşünmək yerinə düşər.

Həmin dini varlıqları ifadə etdiyi mənalara görə iki hissəyə ayırmaq olar. Bu dini varlıqların bir qrupu yalnız mələk adını ifadə edən bir neçə adlardan ibarətdir. Digər qrupa isə həm xüsusi, həm də ümumi isim mənalarında işlənən və çoxluq təşkil edən mələk adları aiddir.

Yalnız mələk adını ifadə edən sözlər bunlardır:

روان بخش (rəvanbəxş) – elm və biliklə bağlı olan mələk adıdır, ərəbcə ona "روح المقدس" (müqəddəs ruh) deyilir (2, s. 195[a]). Görkəmli İran alimi M. Müin sözün izahını "ruhlandıran, ruhlandırıcı, can verən, can bağışlayan" və xüsusi ad olaraq "روح القدس" (ruh-əl quds) mənalarında təqdim etmiş (6, s. 1681), "فرهنگ نام سخن" lüğətində yer alan bu ad "qəlbi və ruhu sakit edən, sevindirən, şadlandıran; ruhu bağışlayan (بخشندهٔ روح), Tanrı" (9, s. 109), "فرهنگ اسامی" lüğətində də "ruhlandıran, "روح القدس" (ruh-əl quds), Tanrı sifətlərindən biri" (4, s. 122) kimi mənalarda izah olunmuşdur. Göründüyü kimi, yuxarıda verilən lüğətlərdə "روان بخش" sözünün "روح المقدس" mənasında işlənməsinə rast gəlinmir. Həmin mənbələrdə bu kəlmənin mənalarından birində məhz xüsusi adı bildirən "روح القدس" izahı əksini tapmışdır. M. Müinin lüğətində baş söz sırasında yer alan "روح القدس" ifadəsinin izahına əsasən, bu dini ad İsa peyğəmbər (ə) və Cəbrailə (ə) aiddir. Bu-

radakı izahda İsa peyğəmbərə (ə) həmçinin "روح الله" və "روح المسیح" deyilməsi də qeyd olunub (7, s. 618). Həmçinin Şəmsəddin Samiyə məxsus olan məşhur "قاموس ترکی" (Qamus-e torki) lüğətində "روح" sözünün izahının içərisində "روح الله" (İsa peyğəmbər (ə) və "روح الامین، روح القدس" (Cəbrail (ə) ifadələrinə bir daha rast gəlirik. (11, s. 673). "فرهنگ نامهای ایرانی" lüğətində də bu ad yuxarıda verilmiş mənalardadır (s. 94). Yuxarıda adları çəkilən mənbələrə istinadən, "Bürhani-qate"də "روان بخش" sözünü Cəbrailə (ə) aid olduğunu və ərəbcə ona əslində "روح القدس" şəklində müraciət olunduğunun şahidi oluruq. Əlyazma nüsxəsində verilmiş "روح المقدس" ifadəsindəki "م" hərfini isə katib tərəfindən buraxılmış səhv kimi qiymətləndirmək olar.

فرخ زاد (fərroxzad) – mübarək doğulmuş mənasındadır. Belə ki, "فرخ" (xoşbəxt, gözəl) "مبارک" (mübarək) anlamını daşıyır. Yerin himayədarı olan mələk adıdır (2, s. 284[b]). "فرهنگ نام سخن" lüğətində yuxarıdakı məna ilə yanaşı, "Şahnamə" şəxsiyyətlərindən birinin adının da olduğu qeyd olunub (9, s. 185-86). "فرهنگ اسامی" lüğətində isə yalnız ümumi ad kimi "mübarək doğulmuş, xoşbəxt" mənalarını ifadə etməsi bildirilir (4, s. 212). "فرهنگ نامهای ایرانی" lüğətində də həm ümumi, həm də mələk adı kimi işlənməsi qeyd olunub (10, s. 133).

Yuxarıda verilmiş sözlərdən göründüyü kimi, hər ikisi quruluşca mürəkkəbdir.

هاروت (harut) – Babildə quyuda başı aşağı asılmış iki mələkdən birinin adıdır. İlahi əzaba düçar olmuşdur. Əgər kimsə bir cadu elətdirmək üçün quyunun başına getsə, həmin kəslərə öyrədirlər. Bunun əcəm (fars) sözü olduğunu deyirlər. Amma fars sözü deyil (2, s. 419[b]). Ümumiyyətlə, dini ədəbiyyatda adı çəkilən "هاروت و ماروت" (Harut və Marut) mələkləri haqqında olan məlumata M. Müinin lüğətində də rast gəlinir. Burada "yer kürəsinə gəlib, günaha batmış iki əfsanəvi mələk adlarındandır və Babil quyusunda zindandadırlar. . . " izahı ilə başlanan məlumat da maraq doğurur (8, s. 2244).

Bunlardan başqa, "Bürhani-qate" lüğətində Mikaili (ə) bildirən بشتر (bəştər), تشتر (təştər) və Cəbraili (ə) ifadə edən سروش(soruş) adları da nəzərə çarpır.

بشتر (bəştər) – "bəştər" kimi tələffüz olunduqda Mikail (ə.) adıdır. Xalqa ruzini çatdırmaq ona həvalə olunub. Bu mənada "تشتر" (təştər) kimi də işlənə bilər. Bitki və buludu himayə edən mələk adıdır. Buluda da deyilir və s. mənalarda izah edilmişdir (2, s. 71[b]). "فرهنگ نامهای ایرانی" lüğətində yer alan həmin ad Mikail (ə) adı kimi izah edilmişdir (10, s. 55).

تشتر (təştər) – Mikailin (ə) adıdır (2, s. 116[b]). "فرهنگ اسامی" lüğətinə daxil edilən fars mənşəli bu ad "yağış Tanrısı, Sirius (Böyük köpək bürcündə ulduz), Günəş təqviminin hər ayının on üçüncü günü" mənalarındadır (4, s. 69). M. Müinə istinadən, pəhləvi dilində "tištar" şəklində işlənmiş "teštar" sözü "Tanrı adı və Günəş təqviminin hər ayının on üçüncü günü" mənalarını ifadə edir (5, s. 1084-1085).

سروش (soruş) – əsasən Cəbrailin adıdır, ümumiyyətlə, xəbər gətirən mələyə deyilir. Bütünlüklə mələyə də deyilir, ərəbcə "ملک" (mələk) adlanır. . . (2, s. 227[a-b]). Ümumiyyətlə, bu sözün "Bürhani-qate" lüğətində geniş şəkildə verilmiş izahında iranlı hikmət sahiblərinə istinadən mələklər, onların aylara görə bölgüsü və s. haqqında məlumat verilib. Əlavə olaraq, "günəş təqviminin hər ayının on yeddinci gününün adıdır. . . " mənası da qeyd olunmuşdur. "سروش" sözünə aid M. Müinin lüğətinin müxtəlif cildlərində ayrı-ayrılıqda izahlar verilmişdir. Cildlərin birində "zərdüştlük dinində məşhər günü haqq-hesab işinə baxan Tanrılardan biridir. O, bəndələri əmrə tabe olmaq, itaət etmək yolunu öyrədir və Günəş təqvi-

minin hər ayının on yeddinci gününün (“سروش روز” soruş günü) himayədarıdır” (7, s. 752), digərində isə “pəhləvi dilində “srōš” şəklində tələffüz olunub. Mələk, günəş təqviminin hər ayının on yeddinci günü və mahurun guşələrindən biri (musiqidə)” mənalarında izah edilmişdir (6, s. 1878). Müasir fars şəxs adları lüğətlərində də yer alan bu antroponim məlum mənalarda təqdim olunmuşdur (4, s. 148; 9, s. 130; 10, s. 105). “فرهنگ نامهای ایرانی” lüğətində ümumi və xüsusi isim mənalarında təqdim olunan bu adın məhz Cəbrail (ə.) adını bildirməsi əksini tapıb (10, s. 105). “فرهنگ اسامی” lüğətində “سروشه” (soruşe) adı “سروش” adının digər variantı kimi verilmişdir (4, s. 148). Eyni zamanda “سروشه” adı “Bürhani-qate”də baş söz sırasında yer alan dini antroponimlərdən olub, “soruş” mənasındadır, əsasən Cəbraili və ümumiyyətlə digər mələkləri bildirir” kimi izah edilmişdir (2, s. 227[b]).

Lakin islam dinində Mikail (ə) və Cəbrail (ə) adlarının yalnız bu şəkildə ifadə olunması məlumdur. Bu adların “Bürhani-qate” lüğətində verilmiş yuxarıdakı adlarla ifadə edilmələrini lüğətdəki izahlara əsasən İran mifologiyasından irəli gəldiyini və icra etdikləri vəzifələr arasında müəyyən yaxınlığa görə bu şəkildə təqdim olunmasını güman etmək olar.

Ümumiyyətlə, bu qrupa daxil edilən mələk adları xüsusi ad olaraq əksərən müxtəlif onomastik vahid mənalarında izah edilmişdir. Lakin məqalənin tədqiqat obyekti mələk adları ilə bağlı olduğundan bu adlar mələk adları altında toplanmışdır. Bununla yanaşı, bəzən ümumi isim mənalarında da işlənən bu sözlər çoxluq təşkil etdiyindən məqalənin həcminə görə bəziləri haqqında məlumat veriləcəkdir.

“Bürhani-qate” lüğətindəki mələk adlarının əksəriyyəti həm xüsusi, həm də ümumi isim mənalarında izah olunmuşdur. Bu adlar içərisində rast gəlinən maraqlı faktlardan biri hal-hazırda da İran İslam Respublikasında rəsmi olaraq istifadə edilən hicri-şəmsi təqviminin adlarının mənalarından birinin məhz həmin təqvimlə əlaqədar olan mələk adlarını da ifadə etməsidir. Həmin təqvimin “Bürhani-qate”də verilmiş فرودین (fərvədin) (2, s. 288[a]), اردی بهشت (urdibeheşt) (2, s. 24[b]), خرداد (xordad) (2, s. 154[b]), تیر (tir) (2, s. 124[a-b]), مرداد (mordad) (2, s. 376[b]), شهریور (şəhrivər) (2, s. 263[a]), مهر (2, s. 388[b]), آبان (aban) (2, s. 7[a-b]), آذر (azər) (2, s. 11[b]), دی(dey) (2, s. 185[a]), بهمن(bəhmən) (2, s. 82[a]) və mənbədə bir qədər fərqli qrafik variantda rast gəlinən hicri-şəmsi təqviminin on ikinci ayı olan “esfənd” adları eyni zamanda həm də mələk adlarını bildirir. “Esfənd” adının “Bürhani-qate”də olan اسفندارمذ (esfendarmuz) variantı haqqında olan məlumat əvvəlki məqaləmizdə verilmişdir (1, s. 176). Məqalənin həcmini nəzərə alıb, bu adların hər birinə ayrı-ayrılıqda nəzər salınmayacaq. Ümumi olaraq qeyd etmək istərdik ki, bu adların ifadə etdikləri mələklər müəyyən anlayışları mühafizə etməklə yanaşı, bilavasitə həmin təqvimlə bağlı olmaları da diqqətə çatdırılır. Bunlarla yanaşı, “Bürhani-qate”də təqvimlə bağlı, daha dəqiq desək, Günəş təqviminin müəyyən günlərinin adlarını ifadə edən bu onomastik vahidlərin ifadə etdiyi mələk adları əsasən, həmin günlə əlaqəli olan dini varlıqlardır. Və belə mələk adları da əksəriyyət təşkil edir. Məsələn; “1. Günəş təqviminin hər ayının iyirmi beşinci gününün adı, آراد (arad) gününü müdafiə edən mələk. 2. bəndələrin işlərini nizama salan mələk adı və həmçinin Günəş təqviminin hər ayının on yeddinci gününün adını ifadə edən اسروش (usruş). 3. بهرام (bəhram) adının izahında “səfərdə olan insanların qorunması ona həvalə olunmuşdur, “bəhram” günündə baş verən hadisələr ona aid edilir, Günəş təqviminin hər ayının iyirminci gününün adı və s.” mənaları verilmişdir.

Ümumiyyətlə, “Bürhani-qate” lüğətində verilmiş belə kəlmələrə آراد (arad) (2, s. 12[b]), آسمان (aseman) (2, s. 15[a]), اسروش(usruş) (2, s. 30[a-b]), اشتاد (əştad) (2, s. 32[b]), انیران (əniran) (2, s. 44[b]), باد (bad) (2, s. 50[b]), بهرام (bəhram) (2, s. 81[b]), خور (xor) (2, s. 161[b]), دیبادین (dibadin) (2, 185[a-b]), زامیاد (zamyad) (2, s. 200[b]), کوش (guş) (2, s. 356[b]), ماه(mah) (2, s. 372[b]) adları aid edilə bilər. Əlavə olaraq bu adlardan اشتاد (əştad) sözü ilə bağlı bir qeydi diqqətə çatdırmaq istərdik. Belə ki, fars dilində işlənən və eləcə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan “həştad” (هشتاد) sayı, məlum “səksən” sayını ifadə edir. Mənalarından biri sayla bağlı olan, daha dəqiq desək “Günəş təqviminin hər ayının iyirmi səkkizinci günü”nü ifadə edən “əştad” sözünün “həştad”la fonetik yaxınlığı diqqətə çatır. Hər iki ad arasında olan istər fonetik, istərsə də məna yaxınlığını nəzərə alaraq, sözlərin birinin digərindən qaynaqlandığını deməyə əsas verir. Diqqət etmək istədiyimiz sözlərdən biri də, سفد (sefəd) sözüdür. Belə ki, sözün izahında katib tərəfindən edilmiş kiçik səhv həm istinad etdiyimiz, həm də digər mənbələrə əsasən təyin edilir. Həmin sözə ətraflı baxaq.

سفد (sefəd) – “سبد” (sebəd) mənasındadır, yer, torpağı bildirir. Ərəbcə “ارض” deyilir. Torpağın himayədarı olan mələyin adıdır. Günəş aylarından və illərindən, beşinci günün və on ikinci ayın adıdır. Bu gündə farslar bayram edirlər. Onlar arasında olan qaydaya əsasən, əgər ayın və günün adı uyğun gəlirsə, o gün bayram edilməlidir. Bu gündə təzə geyinmək, ağac əkmək yaxşı hesab edilir. Və “سپند” (sepənd)ə də deyilir. O bəd-nəzərə görə oda atılan toxumdur (2, s. 229[a]). Qeyd etmək istərdik ki, izahın əvvəlində verilmiş “سبد” sözü əslində “سپد” şəklində olmalıdır. Güman edilir ki, bu katib tərəfindən edilmiş səhvdir. Belə ki, “Bürhani-qate”də baş söz sırasında yer almış “سپد” (seped) (2, s. 216[b]-217[a]) sözünün izahı “سفد” (sefəd)lə eynidir. Həmçinin M. Müinin tərtib etdiyi adı çəkilən mənbənin redaktə variantında سفد(sefəd) sözünün izahındakı “سبد” sözünə məhz “سپد” şəklində rast gəlinir (3, s. 1144). M. Müinin “سفد” sözünə yazdığı əlavə qeydində də bu kəlməni “سفند” sözünün səhv yazılmış variantı olduğunu və əlavə olaraq “ سپند، اسپند، اسپندارمذ” sözlərinə müraciət olunmasını da göstərmişdir (3, s. 1144). M. Müinin özünə məxsus izahlı lüğətində “اسپند، سپند، سپندارمذ” (7, s-132, 730) sözlərini “اسپندارمذ” (espənd-ārmaz) sözünün variantları kimi vermiş və izahında da “Bürhani-qate”dəki “سفد” (sefəd) sözünün mənalarına rast gəlinir (7, s. 132-133). Şəxs adları lüğətlərindən “فرهنگ نام سخن” lüğətində verilmiş “سپند” antroponiminin izahı yalnız “bəd-nəzərə görə oda atılan xoşətirli qara rəngli toxum” (9, s. 127), “فرهنگ اسامی” lüğətində də rast gəlinən həm “اسپند” (espənd) (4, s. 23), həm də “سپند” (sepənd) (4, s. 144) variantları həmin toxum mənasında izah olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, yuxarıda adları çəkilən sözlərin ifadə etdiyi mənalar yalnız mələk, təqvim və günlə bağlı deyil. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu sözlər həm ümumi, həm də digər onomastik vahid mənalarında işlənərək geniş arealı əhatə edirlər. Belə sözlərə istər ümumi isim, istərsə də onomastik vahid olaraq ay, gün, ulduz, quş, çiçək adlarını ifadə edərək 26 mənada işlənən və mələk adı olaraq “mi-nik heyvanlarına müvəkkil olan mələk adıdır, və “tir” ayı, “tir” günündə baş verən hadisələr, mənfəətlər ona aiddir” şəkilndə izah edilən تیر (tir) (2, s. 124[a-b]), və ya bir neçə ümumi və xüsusi isim kimi işlənən, mələklərdən “ram” gününə müvəkkil olan mələk adıdır” şəklində izah edilən رام (ram) kəlmələrini misal çəkə bilərik (2, s.

189[a]). Həmçinin bu adlardan بهرام (bəhram) (2, s. 81[b]), بهمن(bəhmən) (2, s. 82[a]) kimi Azərbaycan şəxs adları sırasında yer alan sözlər də diqqətə çatır.

Əlbəttə ki, mələk adı altında topladığımız sözlərin hamısının mənalarından biri təqvimlə və ya günlə bağlı deyil. Aşağıda nəzər salacağımız sözlər isə bir çox ümumi isim mənalarıyla yanaşı, müəyyən anlayışları qoruyan mələk və bəzi onomastik vahid mənalarında izah edilmişdir.

اختر (əxtər) – Bayraq, əlamət, simvol, kitab və tale, bəxt, ulduz mənalarındadır. Yer kürəsini qoruyan mələk və ulduz dayanacaqlarından birinin adı mənalarında da izah olunmuşdur (2, s. 22[b]). "فرهنگ نام سخن" lüğətində həmin söz 1. Qırmızı, çəhrayı, narıncı rəngli xırda güldür və salxım şəklində bitki üzərində cicəklənir 2. Ulduz 3. Bəxt, tale mənalarındadır (9, s. 21). "فرهنگ اسامی" lüğətində də fars mənşəli kimi təqdim olunmuş "اختر" sözü "1. Ulduz, 2. Bəxt, 3. Tale, 4. Bayraq, 5. Xırda, qırmızı, sarı gülləri və uzun yarpaqları olan bitki və 6. Yer kürəsini qoruyan mələk" izahları verilmişdir (4, s. 18). "فرهنگ نامهای ایرانی" kitabında da bu adın izahlarında mələk adını ifadə etməsi istisna olmaqla yuxarıda sadalanan bəzi mənalar verilmişdir (10, s. 34).

بادران (baderan) – küləyi hərəkətə gətirib, bir yerdən başqa yerə aparan mələk adıdır. Təkəbbürlü şəxslərə deyilir. Və yelpik mənasındadır (2, s. 51[b]). M. Müinə aid olan lüğətdə bu söz ümumi isim sırasında yer alaraq "yelpik və küləyi hərəkətə gətirən mələk" mənalarındadır (5, s. 442). Quruluş nöqteyi nəzərincə, "külək" (باد) və "qovmaq" (راندن) felinin kökü olan "ران" sözünün iştirakı ilə yaranan bu mürəkkəb ismə əldə etdiyuimiz fars şəxs adları lüğətlərində rast gəlmədik.

دروا (dərva) – bir neçə mənada işlədilən bu söz mələk adı kimi yalnız ümumi olaraq "mələk adıdır" şəklində izah edilmişdir. Məcazi mənada "Harut və Marut" adlarını bildirir. Əvvəli "u" (zəmmə) ilə deyildikdə, Hindistan sultanlarından birinin adıdır və s. kimi mənalarda izah edilib (2, s. 173[a]). Bu sözün mələk adını bildirməsi Əli Əkbər Dehxodanın "لغت نامه" kitabında "Bürhani-qate" lüğətində olduğu kimi verilsə də (12, s. 493), müraciət etdiyimiz digər izahlı lüğətlərdə "دروا" sözünün mələk adı haqqında izahına rast gəlmirik. Hətta bu isim antroponim olaraq, müraciət etdiyimiz fars şəxs adları lüğətləri, həmçinin bununla bağlı internet saytlarında da şəxs adları sırasında yer almamışdır.

قزح (qozəh) – Şeytanlardan birinin adıdır. Bu səbəblə göyqurşağına şeytan kamanı deyilıir. Dağ adıdır. "Qezh" kimi tələffüz olunduqda həşərata və ona bənzər qazan dibinə tökülən dərmanlara deyilir. Hər üç mənada ərəbcədir (2, s. 298[a]).

Yuxarıdakı adlardan başqa "həftənin yeddi mələyi" adı altında aşağıdakı ifadəyə də rast gəlinir.

هفت فرشته ایام هفته (həft fereşte əyyam-e həfte) – Uryail, Cədyail, Şəmail, Rəfail, Ənail, Cəbrail, Əzrail (2, s. 425[b]). Əli Əkbər Dehxodanın "لغت نامه" kitabında da "Bürhani-qate"də olduğu kimi, şərhsiz həmin yeddi mələyin adı eyni qaydada sadalanmışdır (13, s. 237). Lakin M. Müin tərəfindən tərtib edilən lüğətdə verilmiş izah belədir: "Yəhudilər babilliləri təqlid edərək, yeddi planetin yeddi mələyə aid olduğunu qəbul edirdilər. Və həftənin günlərinin idarəçiliyi bir mələyə tapşırılmışdır. Bunlar Rəfail, Cəbrail, Şəmail, Mikail, Zədkail, Ənail və Səbtəil mələkləridir" (8, s. 2286). Göründüyü kimi, M. Müinə məxsus lüğətdə həmin tərkibə daxil olan mələk adlarının həm sıralanması, həm də bəzi adlarında fərqlilik

vardır. Əlbəttə ki, bu fərqliliyi lüğət tərtibçilərinin müraciət və ya istinad etdikləri mənbələrlə yanaşı, həmçinin İran mifologiyası ilə də əlaqələndirmək olar.

Həmin ifadədə rast gəlinən "Cəbrail, Mikail, Rəfail" kimi mələk adlarının Azərbaycan dilinin şəxs adları sırasında da işlənməsi məlumdur.

Məqaləmizdə adları qeyd olunan və mələk adı altında cəmləşdirdiyimiz bu onomastik vahidlərin fars şəxs adları sıralarının zənginləşdirməsindəki rolu məlumdur. Eyni zamanda, həmin adların istər xüsusi ad olaraq bir deyil, bir neçə onomastik vahidləri ifadə etməsi, istərsə də ümumi ad kimi geniş arealda işlənməsi bu sözlərin semantikasının rəngarəngliyini sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva A. , "Bürhani-qate" lüğətində dini varlıqlar (mələklər) // Filologiya məsələləri №6, "Elm və təhsil", Bakı-2013, s. 174-182, 416 s.
2. برهان قاطع، محمد حسین بن خلف تبریزی، (Əlyazmalar İnstitutu. D-183/10160)
3. برهان قاطع، تالیف: محمد حسین بن خلف تبریزی متخلص ببرهان، باهتمام دکتر محمد معین، جلد دوم، موسسهٔ انتشارات امیر کبیر، تهران، 1362
4. فرهنگ اسامی، مولف: محمد حماصیان، چاپ ششم، 1385
5. فرهنگ فارسی، تالیف: دکتر محمد معین، جلد اول، تهران، 1342
6. فرهنگ فارسی، تالیف: دکتر محمد معین، جلد دوم، تهران، 1343
7. فرهنگ فارسی، تالیف: دکتر محمد معین، جلد پنجم (اعلام)، تهران، 1345
8. فرهنگ فارسی، تالیف: دکتر محمد معین، جلد ششم (اعلام)، تهران، 1352
9. فرهنگ نام سخن، به سر پرستی حسن اموری، تالیف مرجان انصاری، سولماز شرکت افتخار، تهران، سخن، 1384
10. فرهنگ نامهای ایرانی، گرد آورنده: منصوره چراغی، چاپ ششم، تهران، 1388
11. قاموس ترکی، مؤلفی: ش. سامی، در سعادت، اقدام متبعه سی، 1317
12. لغت نامه، تالیف: علی اکبر دهخدا، زیر نظر: دکتر محمد معین، تهران- مرداد، سال 1361 هجری شمسی، چاپخانهٔ وزارت ارشاد اسلامی
13. لغت نامه، تالیف: علی اکبر دهخدا، زیر نظر: دکتر محمد معین، تهران- شهریور، سال 1341 هجری شمسی، شرکت چاپ افست گلشن

Айнура Алиева

Имена ангелов в словаре "Бурхани-кате"

Резюме

В словаре "Бурхани-кате", который является одним из ценных примеров персидской лексикографии, будучи составленным Мухаммед Хусейн б. Халаф Тебризи в 1062 г. Хиджры (1651/52), было собрано достаточно имен ангелов. В статье исследуются одновариантные имена ангелов, которые используются как ономастические, так и нарицательные имена существительные. Имена ангелов, собранные в упомянутом словаре, могут употребляться как собственные, тем самым выражая несколько ономастических единиц, также как и общие, что является свидетельством развития семантики данных слов.

Aynura Aliyeva

Names of the angels in the dictionary "Burhani-kate"

Summary

In the dictionary "Burhani-kate", which is one of the valuable examples of Persian lexicography, being composed by Muhammad Husayn b. Khalaf Tabrizi in 1062 AH (1651/52), has been collected enough names of angels. The article investigates the single-variant names of angels, which are used as onomastic and common nouns. Names of angels in mentioned dictionary, may be used as proper nouns, thus expressing some onomastic units, as well as general, which is indicate the development of the semantics of these words.

Rəyçi: Möhsün Nağısoylu
filologiya elmləri doktoru, professor

Канд. филол. наук РЕНА АМРАХОВА
Бакинский Славянский Университет
rana@mail. ru

СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Açar sözlər: semantika, əks etmə, lüğət, adət-ənənə, konsept
Ключевые слова: семантика, отражение, словарь, обычай, концепт
Key words: semantics, reflection, dictionary, custom, concept

Общеизвестно, что фразеология запечатлевает народный дух. Во фразеологии отражается вся жизнь народа в прошлом, настоящем и будущем. Об этом написано множество научных работ. ТакЕ. М. Верещагин, В. Г. Костомаров считают, что фразеологизмы отражают национальную культуру своими прототипами, поскольку генетические свободные словосочетания описывали определенные обычаи, традиции, детали быта, факты культуры, исторические события (3, 5). Зная фразеологическую картину мира можно говорить о мировосприятии разных народов. Семантике фразеологизмов тюркских языков присуща взаимосвязь концептов языка и концептов культуры. Азербайджанскими учеными проделана большая работа по сбору фразеологизмов, составлению фразеологических словарей, изучению диалектной фразеологии азербайджанского языка. Еще Мирза Казем-Бек в первой половине XIX века в учебнике «Общая грамматика турецко-татарского языка» приводил примеры глагольных сочетаний из азербайджанского языка: qəm yemək, vücuda gəlmək, qüssə yemək (1, 611).

В 1929 году Б. Чобанзаде, Ф. Агазаде в книге «Турк грамери» использовали термин идиоматизм при рассматривании таких словосочетаний, как başa salmaq, göz vurmaq, gözüm səndən su içmir (1, 611). В эпосе «Деде Горгуд» азербайджанскими исследователями были выявлены более трехсот фразеологических единиц, большинство которых употребляются и в современном азербайджанском языке и в других тюркских языках.

Б.Б.Ахмедов отмечал, что в области азербайджанской диалектной фразеологии также ведутся исследования, чему придавал большое значение для развития национальной фразеологии. Он считал, что в диалектах Азербайджана содержится богатый языковой материал, который поможет языковедам и в области решения фразеологических проблем (1, 614). Б. Б. Ахмедов правильно отмечал, что фразеология народа отражает его мышление, становление, специфические языковые особенности, религиозные взгляды, степень культуры народа, жизненный образ, мировоззрение и обычаи. В целом же она отражает пройденный народом долгий путь нравственной жизни (1, 615). Азербайджанскими учеными написаны блестящие работы и по русской фразеологии. Многочисленные научные работы М. Т.Тагиева, такие как, например, «Глагольная фразеология современного русского языка (опыт изучения фразеологических единиц по окружению)», «Русско-азербайджанский фразеологический словарь», «К вопросу о русско-азербайджанском фразеоло-

гическом словаре», «Русские пословицы и поговорки и их соответствия в азербайджанском языке» свидетельствуют о широте научных интересов азербайджанского ученого и являются сокровищницей по изучению и преподаванию не только русской фразеологии, а фразеологии как науки вообще.

При переводе фразеологических единиц нужно особо рассматривать их в национально-культурном аспекте и при изучении привлекать базовые концепты родной культуры и культуры того народа, на язык которого делается перевод, а также пользоваться научными трудами известных отечественных и зарубежных ученых по фразеологии и теории перевода.

Истинность пословиц была подкреплена авторитетом прошлых поколений и обсуждению не подлежала, что сохранилось в названии пословиц в тюркских языках. Обратимся к названию пословиц на азербайджанском языке: *atalar sözü* (букв. изречения отцов). Сравним также название пословиц в одном из тюркских языков - татарском языке, например, *борынгылар сузе* - букв. означает изречения древних, *картлар сузе* букв. изречения старцев (6).

Общеизвестно, что в любом языке существует несколько уровней фразеологических единиц:

1) известные всем и зафиксированные словарем:

2) с устаревшим значением, однако отмеченные в словарях;

3) известные фразеологизмы, не зафиксированные в словарях;

4) фразеологизмы, известные отдельным общественным группам.

Исследователями при переводе фразеологических единиц выделяются четыре основных способа перевода образной фразеологии: 1) метод фразеологического эквивалента; 2) метод фразеологического аналога; 3) дословный перевод фразеологизмов (калькирование); 4) описательный перевод фразеологизмов. Например, в азербайджанском языке фразеологизм qaxac kimidir дается на русском языке кожа, да кости, на белорусском языке - скура ды косці. В этом случае переводчик пользуется методом фразеологического эквивалента для перевода фразеологизма с общим значением «очень худой».

Рассмотрим фразеологизмы, отразившие брачные и семейные отношения в азербайджанском языке: *kəbini*, *kəbinləri göydə kəsilib* они рождены, созданы друг для друга (2, 59). В этом фразеологизме отразился мусульманский обряд бракосочетания. Слово *kəbin* арабского происхождения и в азербайджанском языке имеет значение религиозный брачный договор и брак (2, 59). Дословный перевод этого фразеологизма на русский язык таков: их брак заключен на небесах. Дословным переводом или калькированием фразеологических единиц переводчик может воспользоваться в том случае, если в результате калькирования получается выражение, образность которого без особого труда воспринимается читателем переводящего языка и не создаётся впечатление неестественности общепринятым нормам переводящего языка. Вышеприведенный фразеологизм можно было дать в словаре «их брак заключен на небесах», что воспринимается читателем без особого труда. В. Н. Комиссаров считает, что при создании фразеологической кальки надо учитывать оформление, т. е. придание фразеологизму подходящей формы крылатой фразы (5). Часто при переводе текстов культурно-исторической тематики применяют двойной или параллельный перевод: калькирование и объяснение в кратком

виде. Как ранее было нами отмечено, фразеологизмы - это национальное богатство, в котором по крупинкам собрана вся история народа.

В азербайджанском языке имеется множество фразеологизмов, в которых отражается внутренний мир человека. Например, фразеологизм *ovqatını təlx etmək kimin* переводится на русский язык как испортить настроение кому (2, 605). В азербайджанском языке фразеологизм *mahnısı oxunmuşdur* (*kimin)* переводится на русский язык «песенка спета чья, кого» (2, 365). Народная аура всегда стремилась к позитивному, осуждала затаенную обиду, что нашло отражение во фразеологизмах, например, *köhnə küllükləri eşələmək* ворошить старое (буквально означает ворошить старые зольники) (2, 179). Во фразеологизме *lavaş qırağı sulamaq* «подхалимничать, угодничать» (буквально означает края лаваша смачивать водой) отражен процесс смачивания водой тонких лепешок – лавашей, делать их мягкими, пригодными для еды. Готовить лаваши труд требует, а смачивать водой особого труда не требует, что и послужило для появления негативного оттенка в этом фразеологизме. Для передачи смысла этого фразеологизма лексикографы воспользовались описательным методом. Обычно описательным методом переводчики пользуются в том случае, когда для объяснения в языке не имеется ни эквивалента, ни аналога и нельзя воспользоваться дословным переводом.

В азербайджанском языке имеется множество фразеологизмов, в которых отражается экономическая жизнь народа. В них отразилась важность денег в экономической жизни азербайджанского народа. Рассмотрим некоторые из них:

çörək pulu qazanmaq зарабатывать (деньги) на хлеб;

pul qoymaq nəyə вложить деньги во что;

pul qopartmaq(çəkmək) kimdən урвать, выманить деньги у кого;

pul yemək присвоить (государственные) деньги;

pul tökmək nəyə израсходовать, истратить большую сумму денег ради достижения какой-либо цели (2, 800).

Итак, при переводе вышеприведенных фразеологизмов с азербайджанского языка на русский язык лексикографы пользовались дословным и описательным переводами. В данных фразеологизмах выразились сложные денежные отношения в жизни народа, все нюансы от положительных до отрицательных зафиксированы в них. Таким образом, словосочетания, прежде, чем стать фразеологизмами проходили определенный этап в языковом народном сознании.

В азербайджанском языке для передачи понятия весны используются фразеологизмы со словом *цветок*, например, *gül vaxtı* пора роз (о весне), *gül gülü çağırır*, *bülbül bülbülü* (о лучшей поре весны, поре цветов) (2, 272). В этом случае для передачи общего смысла фразеологизма «цветущая весна» перевод дан описательным методом. Владимир Кафаров приводит перевод азербайджанской пословицы: Aslanın erkəyi tişisi yoxdyr - «Что лев, что львица-оба львы» (4, 86). Здесь при переводе пословицы переводчиком применён метод нахождения фразеологического аналога, что вполне соответствует способам перевода. По В. Н. Комиссарову, фразеологические аналоги

подбираются в переводимом языке в случае отсутствия фразеологического эквивалента. Здесь подбираются фразеологизмы с таким же переносным значением, основанным на ином образе. Например, русскому фразеологизму *пьяному по колено* соответствует фразеологизм *Araz topuğundan*, *Kür aşığından*, что связано с национально-специфическими чертами азербайджанского мышления. Итак, мы также считаем, что при переводе необходимо сохранять эмоциональные и стилистические значения фразеологизма, о чём ещё говорил В. Н. Комиссаров (5).

Таким образом, нами были рассмотрены некоторые способы перевода фразеологизмов. Для иллюстрации этих способов мы в качестве примеров рассмотрели фразеологические единицы, данные в двуязычном азербайджано-русском словаре. Слова В. Кафарова о том, что «нужна тщательная подготовка и кропотливая работа, чтобы по-настоящему проникнуть в тайны народной поэзии и переводческого мастерства» также должны учитываться и применяться при переводе фразеологизмов (4, 88).

Литература

1. Əhmədov B. B. Azərbaycan dilinin frazeologiyası: tədqiqlər, problemlər // Филологический сборник (матер. межд. научн. конф. , посв. 80-летию со дня рождения проф. М. Т. Тагиева) Баку, Изд-полигр. центр «БСУ», 2001, с. 610-622.
2. Азербайджанско-русский словарь, Баку, Эргюн, 1997, т. 3 (К-Р), 872 с.
3. Верещагин Е. М. Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М. : Рус. яз, 1983, 269 с.
4. Кафаров В. Уроки мастерства (Проблемы перевода азербайджанской фольклорной поэзии на русский язык). БСУ, “Kitab aləmi”, nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, Bakı, 2005, 94 s.
5. Комиссаров В. Н. Теория перевода. М. Высшая школа, 1990.
6. Махмутов Х. Ш. Афористические жанры татарского фольклора: автореф. …дис…. докт. филол. наук. Казань, 1995. 76 с.

Rəna Əmrahova

Azərbaycan frazeologizmlərin rus dilinə tərcümə üsulları

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan frazeologizmlərinin bütövlükdə Azərbaycan xalqının mənəvi dünyasının keçdiyi uzun yolu özündə əks etdiriməsindən bəhs olunur və göstərilir ki, onlar böyük həyat təcrübəsinin nəticəsidir.

Məqalədə həmçinin Azərbaycan frazeoloji birləşmələrin rus dilinə tərcümə üsulları da göstərilir.

Rana Amrahova

Methods of interpretation Azerbaijani phraseologisms into Russian

Summary

The whole article is about how Azerbaijani phraseologisms reflects the long historical way that passed spiritual world of the azerbaijani people and shows it is a result of a great life experience.

So the article shows methods of translating Azerbaijani phraseologisms into Russian.

Rəyçi: Professor Təvəkkül Şükürbəyli

GÜLBƏNİZ CAHANGİROVA
ADU
gulbaniz@mail. ru

İNGİLİS ANTROPONİMLƏRİNİN ETNİK SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: Britaniya antroponimləri, etnik səciyyə, antroponimik sistem, şəxs adları
Key words: British anthroponyms, ethnic character, anthroponymic system, evaluative personal name.
Ключевые слова: британской антропонимы, этнический характер, антропонимическая система, оценочная проприальная единица.

Şəxs adları xüsusi adların ən vacib və maraqlı sahələrindən biridir. İngilis şəxs adlarının tərkibi həmi qədim və müasir dövrləri əks etdirdiyinə, həm də əsl ingilis sözləri və yaxud başqa dillərdən alınma olduğuna görə zəngindir. Məsələn: Abraham adının 4 min ilə yaxın tarixi vardır və bu adın ingilis antroponimiyasına daxil olub işlənməsi bir neçə əsri əhatə edir. Sonia qadın adı isə rus dilindən alınmışdır və onun ingilis şəxs adlarının sırasına daxil olduğu tarix bu əsrin 20-ci illərindən başlamışdır.

Anglo-saksların ancaq bir adı var idi:

Froda - "müdrik", "ağsaqqal".

Heyvita - "ağ", aethelbeald - "nəcib"+cəsarətli, igid, Eadgar - "mülkiyyət, wad+dövlət +qalxan" və s.

Sadə adlar tədricən mürəkkəb adlarla əvəz olundu və əsas iki ünsürdən ibarət idi. Lakin XIII əsrdən başlayaraq onlar ingilis antroponimiyasında öz işləkliyini itirdi. Semantik cəhətdən bəzi ingilis şəxs adları spesifikliyi ilə seçilirdi. Məsələn; Frethuwulf "cylth+canavar", wigibrith - müharibə+ sülh. Lakin digər qədim ingilis adlarının tərkib hissələləri arasındakı məntiqi əlaqəni duymaq asandır.

1. Adelbert - Adelbert

Qədim ingilis sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn bu adı əsas komponentlərə bölək. Aethelbeart adından iki sadə söz yaranır ki, müasir dövrümüzdə bu sözlər ingilis lüğətinə müstəqil halda daxil olmuşdur. Belə ki, aethele – xeyirxah, bearth - parlaq, tanınmış, məşhur mənalarını ifadə edir. Deməli, nitq hissələrinə görə Adelbert adını təhlil etsək görərik ki, sadə (xeyirxah) və düzəltmə sifətin (parlaq) birləşməsindən əmələ gəlib.

2. Adolph - Adolf. Ənənəvi olaraq bu adı Adolf da çağırırlar.

Latın dilindən alman dilinə keçən bu adın kompolnentlərini ayrı-ayrılıqda təhlil edək. Adal-xeyirxah, walf isə hal-hazırda da ingilis leksikologiyasında işlənən, heyvan adını ifadə edən "canavar" sözündən törəmişdir.

Adolf adına ancaq Böyük Britaniya antroponimiyasında deyil, eyni zamanda fransız, italyan, ispan, alman və s. antroponimlərində də rast gəlmək olar.

3. Alden - Olden.

Bəs bu adın kökündə hansı sözlər durur? Etimologiyası qədim ingilis dilinə söykənən bu ad iki sözün (isim və sifətin) birləşməsindən yaranıb. Eald- qoca, wine - dost mənasındadır.

4. Alexander - Aleksandr.

Etimoloji baxımından qədim latın sözü olan bu ad yuxarıdakı digər adlardan fərqlənir. Çünki qeyd etdiyimiz adların komponentləri isim, sifət olduğu təqdirdə bu adın əsas hissələrindən biri hərəkət ifadə edən felə belə söykənir. Digər komponent isə isimdir.

Latın dilində Alexandols adından götürülmüş Alexein - müşahidə etmək, aner isə adam, insan mənalarını ifadə edir. Bu adın hərfi mənası "müdafiəçi" deməkdir.

Əfsanəvi Tyorların dövründə Homerin "İliada" poemasındakı bir cümlədə də (Priyamanın oğlu ikinci Parsın əsml adı da Aleksandr olmuşdur) bu ada rast gəlmək olar.

5. Alfred - Alfred.

Alfred adının etimologiyasına nəzər salaq. Bu ad qədim ingilis sözlərindən götürülüb. Əsas komponentləri (elf) - pəri, (Almaniya və Skandinaviya əsatirlərində "pəri" insanların dostu, yaxın rolunu oynayırdı) və rəed – müşavirə, məsləhət və s. sözlərindən ibarətdir.

6. Alton - Olton.

Etmologiyası qədim ingilis dilinə söykənən bu ad iki sadə isim və sifətin birləşməsindən əmələ gəlib. Belə ki, eald - qoca, tün isə kənd, məhəllə, şəhər deməkdir.

7. Appleton - Ep(p)ilton.

Ənənəvi olaraq bu adı Apilton da çağırırlar. Bu ad Britaniyada yerləşən Apilton adından götürülüb. Lakin tədqiqat nəticəsində sübut olunmuşdur ki, bu ad qədim ingilis dilində 2 sadə isimin birləşməsindən yaranıb. Komponentlərdən biri apple- alma, digəri isə tün - malikanə, kənd, şəhər və s. deməkdir.

8. Archibald - Arçibald.

Oğlan uşaqlarına verilən bu ad qədim alman dilindən ingilis dilinə keçmişdir. Qədim alman variantı olan Ercanbald - Ercan -əsl və bald - cürətli, cəsarətli sifətlərinin birləşməsindən əmələ gəlib.

9. Arnold - Arnold.

Qədim alman dilində "Arinwald" adından törəmiş bu adın əsas komponentləri arn-qartal, waltan isə "idarə etmək", "rəhbərlik etmək" mənalarını ifadə edir.

İngilis antroponimiyası ilə yanaşı bu ada orta fransız (Arnaud), italyan (Arnoldo), ispan (Arnoldo), rus (Arnold) və s. antroponimiyalarında da rast gəlmək olar.

10. Edmund-Edmond

Ənənəvi olaraq bu ad Eadmund sözündən yaranmış, ead-varlı, zəngin, mülkiyyət, mund isə müdafiə, gözətçi mənalarını ifadə edir.

Bu ad bir çox əsrlərdə baş qəhrəmanların adı olmuşdur. Məsələn, V.Şekspirin 1605- ci ildə qələmə aldığı "Kral Lir" faciəsini nəzərdən keçirsək, orada qraf Qlosterin qeyri-qanuni doğulmuş oğlunun Edmund adı daşıdığına rast gəlirik [V.Şekspir "Seçilmiş əsərlər" Azərbaycan Dövlət nəşiryyatı 1962].

Edmund adına K.Marlonun "Eduard 2" (1593) pyesində də rast gəlmək olar.

Ç. Dikkens isə heç də V. Şekspirdən geridə qalmamış, özünün " Kroşka Dovrit" (1857) romanında baş qəhrəmanlardan birini Edmund adlandırmışdır.

Edmund adı 1 sifət, 1 isimin birləşməsindən yaranıb.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz adların əksəriyyətini sadə adlar təşkil etsədə, mürəkkəb ingilis adlarının tərkib hissəsini ingilis dilinin ən zəngin qatından olduğu diqqəti cəlb edir. Belə ki, Anglo-Sakslar adların sehirli qüvvələrinə inanırdılar və onların bu adları daşıyan şəxslərə şərəf, qüvvət, var-dövlət, sağlamlıq, xoşbəxtlik, səadət gətirəcəyinə əmin idilər. Misal üçün aşağıdakı ingilis sözlərini həmin qrupa aid etmək olar.

Bearth-parlaq, işıqlı; beoru-adam, döyüşçü, qəhrəman; eald-köhnə, qədim; gar-qalxan; gifu-gufu-hədiyyə; good-yaxşı, mərhəmətli; gold-qızıl; leof-əziz, sevimli, xoş; maere-məşhur, şərəfli; sae-dəniz, göl; sige-qələbə; stan-daş; sunu-oğu.

Kelt mənşəli adlar - Britaniya antroponimiyasında geniş yayılmasına görə ingilis mənşəli adlardan sonra ikinci yeri tutur.

Kelt şəxs adları arasında ən məşhur olanları aşağıdakılardır:

Alan, Allan, Allen - etimologiyası aydın deyildir;

Angus, Aengus - Şotland dilində "bir seçim" mənasındadır. Əfsanəvi Kelt qəhrəmanının adıdır.

Conan - kelt dilindəki kino ("hündür") mənalı sözündəndir;

Cordelia (qadın adı) - Vallay dilindəki Cordula adındandır;

İngilis dilindəki müasir kelt mənşəli soyadlarının quruluşca əsas xüsusiyyəti onların prefikslər vasitəsilə düzəlməsidir. Şotland mənşəli soyadları adın əvvəlinə mac-mc ("oğul") prefiksinin əlavəsi ilə düzəlir.

Mac Kay, MacNab, MacDonald və s.

İrland mənşəli ingilis soyadları isə adların əvvəlinə "oğul" mənalı O prefiksinin əlavəsi ilə düzəlir: O'Dod, O' Flynn.

Uels mənşəli soyadların və yenə də "oğul" mənalı ab, ap, b, p, prefiksləri ilə düzəldiyini görürük. Apsmon, Abadam, Badam, Penry, Price və s.

Müasir ingilis dilində kelt mənşəli şəxs adları, xüsusilə də soyadları geniş yayılmışdır. Həmin soyadların böyük bir qrupu yuxarıda göstərilən şəkilçilərlə əmələ gəlir.

Kelt şəxs adlarından Alan, Angus, Arthur, Chad, Collen, Dongal, Douglas, Evan, Gilmour, Gwendolen, Harwey, İdris, Kenneth, Lloyd, Morgan və başqalarının şəxs adları arasında geniş işləndiyi müşahidə olunur.

İngilis dilindəki kelt mənşəli soyadlarının sayı isə daha çoxdur. Onların böyük əksəriyyəti kelt dillərinin faktları əsasında öz aydın etimologiyasını tapır.

Həmin soyadlarının bir qrupunun öz etimoloji izahı ilə bərabər təqdim edirik.

Cain- uels dilindəki cain ("gözəl") sözündən;

Doran- ingilis dilində həm şəxs adı, həm də soyadı kimi işlənir. İrland mənşəli olub, "yadelli" mənasını verir.

Emid- uels dilindən alınmış bu şəxs adı kelt mənşəli eanid "həyat" sözündəndir;

Griffith- uels dilindən alınmış bu şəxs adı kelt dilindəki qriphing sözündəndir. Sözün ilk hissəsinin mənası məlum deyildir. İkinci hissə isə "rəhbər" mənasını verir.

İdris-uels dilindəki iud "cənab" və ris "alovlu" sözündəndir;

İsolde-uels dilindəki Essyllt "gözəl" sözündəndir;

Kurin-irland dilindən ingilis dilinə alınmışdır. Həmin dildə Coomghin şəklində işlənmiş və "gözəl doğum "mənasını ifadə etmişdir.

Lloyd-uels dilindəki "boz " mənalı liwyd sözündəndir;

İngilis dilinə daxil olmuş kelt mənalı soyadları daha çoxdur. Onların bir qrupunu stimoloji baxımdan işıqlandıraq:

Bellis, Bellys-uels dilindəki ab "oğul" sözündən və Ellis şəxs adından ibarətdir. Bu tipli başqa soyadlarının bir çoxunda olduğu kimi ab şəkilçisi b elementinə çevrilmişdir (Abellim>Bellis).

Bogan-irland mənşəli O Bogain soyadından törəmədir. O irland dilində "oğul" mənasını verən şəkilçidir. Soyadı "yumuşaq xasiyyətli" mənasını verir.

b) Skandinaviya mənşəli antroponimlər.

Skandinaviyalıların ingilis antroponimiyasına təsiri 865-950-ci illər arasında İngiltərənin şərq hissəsində özünü daha çox göstərmişdir. Bu təsir Britaniyanın norman işğalınadək davam etmişdir. Skandinaviya adlarına aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Asgar-qədim norveçdilindəki Asgeir adındandır: Asgot, Asgod.

c) norman mənşəli antroponimlər

1066-cı ildə Britaniyada norman işğalından sonra norman mənşəli adlar ingilis antroponimiyasında geniş yayılmağa başladı. Norman adlarının bir çoxu Skandinaviya mənşəli idi, çünki onlar özləri Skandinaviya mənşəli olmuşlar.

Olbert (qədim ingilis Osbeorth), Norman (qədim ingilis Nordman), Gunilda (qədimadı, qədim ingilis dilində Gunnhilder).

XI-XII əsrlərə aid sənədlərdə xeyli miqdarda norman adları əks olunur. Richard, Robert, Ralph, Odo, Huglh və s. Odo adından başqa, həmin adların hamısı ingilis şəxs adları kimi istifadədədir.

Norman adları bir sıra fonetik dəyişmələrə məruz qalmışdır:

a) th-səsi t ilə əvəz olunmuşdur. Turbelth (Thurbeortht), Adlin, Edvin (Acthelwine);

b) a, e, i saitlərindən əvvəl w saiti v ilə əvəzlənmiş, o, u, w- dan əvvəl isə w atılmışdır. Hawad (Hereweard).

Beləliklə, araşdırmalar Britaniya antroponimiyasının etnik baxımdan xeyli rəngarəng olduğunu, qədim ingilis mənşəli antroponimlərlə yanaşı kelt, Skandinaviya, norman dillərindən olan xeyli adlarla zənginliyini göstərir.

Ədəbiyyat

1. Çobanov M. "Azərbaycan antroponimiyasının əsasları" Bakı 1983.
2. Qurbanov A. "Poetik onomostika" Bakı 1982.
3. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyası məsələləri" Bakı 1986.
4. Qurbanov A . "Azərbaycan dilinin onomologiyası" Bakı 1988.
5. V. Şekspir "Seçilmiş əsərlər" Azərbaycan Dövlət nəşiryyatı Bakı1962.
6. Суперанская А. В. "Ономостика". М. , Наука, 1978.
7. Selten B. "Same notes on Middle English. By names in Independnt Use" 1965.

Gulbeniz Jahangirova

Ethnic character of the British anthroponyms

Summary

The article deals with ethnic character of British anthroponyms. It was said that the study of personal names is referred to as anthroponomy. Anthroponomy is related to genealogy, sociology and anthropology. Anthroponomy falls under the umbrella of onomastics that deals with the study of proper names including their forms and use. In our cultural contexts we name in order to differentiate, to recognize and finally to know.

The topic of names is a multidisciplinary field that has occupied the attention of philosophers of language, anthropologists, linguists and ordinary people. Personal names can best be analyzed by a combination of both philosophical and anthropological notions. This notion is true when we consider situations where people who bear the same name behave differently. Proper names refer very specifically (but without describing) to the person who has that name.

Гюльбениз Джахангирова

Этнический характер Британской антропонимы

Резюме

В статье рассматриваются этнический характер британской антропонимы. Было сказано, то антропонимы является филиалом ономастики является изучение антропонимы, названия человека. В статье говорится о имена, фамилии, клановые имена, клички и подчеркивает, что фамилия имя добавляется к имени и является частью имени. Во многих случаях фамилии фамилию. Английские антропонимы, чья семантика осложнена дополнительными смысловыми и коннотативными наслоениями, что дает основание маркировать рассматриваемые ономастические единицы как позитивно-или негативно-оценочные. Под оценочным антропонимом понимается любое именование человека, лексическое значение которого содержит коннотацию с ярко выраженным оценочным компонентом.

Rəyçi: Dosent Amil Cəfərov

GÜLRUX HÜSEYNOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
gulrux@mail. ru

BƏDİİ DİLDƏ MƏSAZLAR SİSTEMİNİN ÜSLUBİ İMKANLARINDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: məcaz, metafora, epitet, üslub, bədii dil
Ключевые слова: метафора, эпитет, стиль, образный язык
Key words: parable, metaphor, epithet, style, figurative language

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən leksik layların ifadəlilik və obrazlılıq kimi keyfiyyətlərinin aşkara çıxarılması, onun semantik təbiətini, inkişaf mənzərəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün bədii əsərlər, yazıçı mövqeyi olduqca vacibdir. Məşhur rus alimi V. Vinoqradovun təbirincə desək, «ədəbi dilin tarixi, adətən, böyük yazıçıların-şairlərin dil materialları əsasında yaranır». [Виноградов В. В. О теории художественной речи. М. Высшая школа, 1971, стр. 26]. Təsadüfi deyildir ki, ədəbi dil tarixinin müəyyən mərhələləri, adətən, həmin dövrdə yazıb-yaratmış, ədəbi dilin bədii qolunun inkişafında misilsiz rolu olan söz sənətkarlarının adı ilə bağlıdır. Bu sənətkarlar dilimizin zəngin söz xəzinəsindən istifadə edərək, bir-birini yamsılamadan yeni bədii ifadə vasitələri tapır, ədəbi dilin bədii ifadə gücünü artırır, lüğət tərkibini zənginləşdirirlər.

Ədəbi dilin başqa üslublarına görə bədii əsərlərdə söz xəzinəsinin bütün qatlarından-müxtəlif boyalara malik ekspressiv, emosional leksikadan, leksik-semantik kateqoriyalardan, məcazlar sistemindən, danışıq-məişət leksikasından, termin səciyyəli sözlərdən, arxaizmlər və s. istifadə etmək üçün geniş imkanlar vardır. Bədii əsərlərin dilində lüğət tərkibindən bu cür istifadə olunması, şübhəsiz ki, müasir ədəbiyyatın–poeziyanın mövzu genişliyindədir. Həyatı hərtərəfli, insan fəaliyyətinin bütün sahələrini təsvir etməyə çalışan sənətkarlarımız dilin ən adi söz vahidlərini estetik funksiyaya tabe edərək yeni üslubi çalarlarla işlədirlər. Belə ki, şairlər və yazıçılar mövzuları ilə bağlı hadisələrin gedişinin təsvirinə biganə qala bilmir, həyəcan keçirir, sevinir, kədərlənir və öz hisslərini müxtəlif təsvir vasitələri, sözlərdəki rəngarənglik, həmahənglik vasitəsilə ifadə edirlər ki, bu da özü-özlüyündə həm məna, həm də poetik cəhətdən gözəl təsir bağışlayır, şeirin və mətnin təsir qüvvəsini, obrazlılığını artırır.

Dilimizin daxili gözəlliyini, zənginliyini, məna incəliklərini aşkara çıxarmaqda məcazlar mühüm rol oynayır. Çünki məcazlar bədii dili obrazlı, poetik təsiri olan ifadələrlə zənginləşdirir, eyni zamanda onların ifadəliliyinə, yığcamlığına xidmət edir. Həm də professor T. Əfəndiyevanın fikrincə "bədii əsərdəki əlvanlıq, daxili hərarət və hərəkət qüvvəsi də məhz söz-rənglərin tez-tez dəyişməsindən, müxtəlif məna çalarlarının intensiv olaraq əvəzlənmələrindən hasil olur". [Əfəndiyeva T. Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, Elm, 1980. s. 7]

Məcazlar obrazlı təfəkkürün məhsuludur. Sözün məcazi məna kəsb etməsi mətn daxilində onun başqa sözlərlə əlaqəsi zəminində meydana çıxır. Məcaz ifadənin obrazlılığı zərurəti ilə bağlıdır. Belə ki, bədii dildə söz fikir ifadə etməklə kifayətlənməyib, obyektiv varlığın obrazlı təsvirinə də xidmət edir. Əslində məcaz sözün semantikası ilə bağlı hadisədir. Məcazlaşma hadisəsi çox mənalılıq prinsipi-

nə söykənib onun nəticəsi kimi meydana çıxır. Həmin keyfiyyətə malik olmaqsa sözdən ifadəli və təsirli vasitə kimi istifadə etməyə imkan yaradır. Bu da, hər şeydən əvvəl mətn daxilində adi sözlərin çox vaxt öz nominativ mənalarından uzaqlaşaraq məcazlaşması və yeni kontekstual mənalar qazanması hesabına baş verir.

Şair və yazıçılarımız canlı bədii obrazlar, yaddaqalan lövhələr yaratmaq üçün məcazlara tez-tez müraciət etmişdir. Sözlərin məcazlaşması, poetik məzmunla zənginləşərək obrazlılıq, ifadəlilik kimi keyfiyyətlərini genişləndirməsi şair və yazıçıların üslubunda mühüm yer tutur. Sairlərin və yazıçıların əsərlərində işlənilən məcazlar sənətkarın fərdi axtarışlarının nəticəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Məcazın növləri çoxdur. Biz məqaləmizdə məcazın yalnlz iki növündən, metafora və epitetdən bəhs edəcəyik.

1. Epitet (bədii təyin)

Epitetlər bədii dildə ən çox işlənən məcaz növlərindən biridir. Bədii əsərdə müəyyən bir fikri daha qüvvətli və qabarıq çatdırmaq üçün onu ifadə edən sözə başqa bir təyinedici söz əlavə olunur. Həmin söz epitet adlanır. Epitet təsvir edilən hadisənin bu və ya digər xaratkter əlamətlərinin meydana çıxarılmasında, onun qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır, haqqında bəhs edilən əşyaya aydınldıq, obrazlılıq verir, onun haqqında canlı təsəvvür yaradır. Bunlar əsasən müqayisə xarakteri daşıyır.

Bədii əsərlərdə epitetlərin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. F. K. Mustafayeva onların bədii rolunu çox düzgün müəyyən edərək yazır: "Epitetlərdə yazıçının həyata, hadisəyə, insana münasibəti, onun heyrət və sevinci, nifrət və narazılığı ifadə oluna bilər. Epitetin seçilməsi təkcə zövqə görə deyil, həm də, onunla yanaşı, fikrin tələbinə görədir.

Epitetlər müxtəlif üsullarla, müxtəlif səviyyələrdə yaradılır. Bu müxtəliflik nəticəsində insan xarakterinin daxili səciyyəsi, zahiri cizgiləri, hal-vəziyyəti öz əksini tapır.

Məsələn:

O dünənki **bər- bəzəkli** kəlmələr
Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri.
Ağızlarda **şirin-şirin** kəlmələr
Vahabzadə B. . Açılan səhərlərə salam.

Şerdə göstərilmiş təyinlərə diqqət yetirək:

Bər-bəzəkli ifadəsi heç də mənfi məna bildirmir. Amma onun kəlmə sözünə aid edilməsi belə bir effekt yaradır: bunlar qəsdən seçilən, bəzək-düzək vurulan sözlərdir.

Epitet zamanı müqayisə edilən obyekt həyatın müxtəlif sahələrindən götürülə bilər. İnsanın özü və onun müəyyən bir üzvü çox zaman gözəllik rəmzi kimi işlənən şahin, durna, tərlan, zümrüd və bir sıra başqa qüşlara bənzədilir: Məs;

Şahin baxışları olduqca kəskin,
Sarsıdamaz onu nə çovğun, nə qar
(S. Vurğun)

Canımı qurban elərəm,
Bir belə **tərlan** gözələ
(A. Ələsgər)

Tərkibində qiymətli, ətirli gül-çiçək, dadlı meyvə və ya məhsul adları olan birləşmələr də dilimiz üçün xarakterdir. Bənzətmə obyekti insan və ya onun müəyyən üzvü, bəzən də başqa əşyalar olur:

Sən neçin ağlarsan mən duran yerdə,
Nərgiz gözlərinin yaşına qurban
(M. Müşfiq)

Ümumiyyətlə, epitetlərdən müəyyən bədii-estetik vəzifələrin həllində bir açar kimi istifadə olunur. Bu, daha çox obraz haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq məqsədi güdür.

Üslubi məqsədlərə müvafiq olaraq işlənmiş epitetlər bədii əsərlərin dilini orijinal, özünəməxsus keyfiyyətlərilə təchiz edir. Bunlar təyin etdiyi sözün işarəetmə, ifadəetmə gücünü artırmaqla yanaşı, oxucuya da böyük emosional-estetik təsir göstərir. Məlum olduğu kimi, "epitetin əsas linqvistik (üslubi) vəzifəsi əşya, hadisə və hərəkət bildirən sözlərin mənasına qüvvət vermək, onları izah və təyin etməkdir" [Əliyev Ə. A. Bədii üslub və onun əlamətləri - Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1974, №2, s. 24-27].

2. Metafora - Bir əşyanın əlamətinin həmin əşyanın adı çəkilmədən başqa bir əşya üzərinə köçürülməsinə deyilir. Məs; Yarpaqlar pıçıldaşır; Günəş yorğun-yorğun baxır. Və yaxud:

Yoxmudur, **gülüm**, səndə heç vəfa?
(H. Cavid) {qız gülə bənzədilir}

Metafora ədibin obrazlı təfəkkürü sayəsində əşya və hadisələr, predmetlər arasında qeyri-adi, assosiativ əlaqələri görə bilməsi hesabına yaranır». [Qəmbərov A.R. Müasir Azərbaycan dilində metafora Bakı, 1986]. Şair obrazlar və hadisələr haqqında canlı, parlaq təsvir yaratmaq məqsədilə bir sıra məqamlarda sözləri metaforikləşdirir. Dahi filosof Aristotel yazır ki, «gözəl metaforalar yaratmaq-müxtəlif varlıq formaları arasında müəyyən təbii oxşarlıq və müqayisə imkanını görə bilmək istedad nişanəsidir.

Aristotel məcazlar əsasında yaranan obrazlılığı «bəzəkli dil» adlandırmışdır. «Bəzəkli dil» anlayışını ahəngi, harmoniyanı, nəğməni özündə ehtiva edən dil kimi izah edir» [Aristotel. Poetika. Bakı, Azərnəşr, 1974]. Metaforalar öz əlvanlılığı, ifadə qüdrəti ilə əsərin dilini canlandırır, onun obrazlılığını, cazibədarlığını artırır.

Metafora vasitəsilə yazıçı qəhrəmanların daxili aləmini, xarakterini açа bilir. Metafora hadisənin mahiyyətini bənzətmə yolu ilə daha yığcam və qısa şəkildə ifadə edərək əyani, və konkret obraz yaradır.

Yazıçı metaforada, ümumiyyətlə müqayisə obyekti üçün seçdiyi sözlərin xüsusiyyətlərini bütün incəliyi ilə nəzərə alır. Məsələn, heyvanların simasında insanlara məxsus keyfiyyət və əlamətlər təsvir edilərkən, şübhəsiz, həmin canlılalırn xüsusiyyət və keyfiyyətləri əsas götürülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, dildə hər cür sözlər deyil, müəyyən məna qrupuna daxil olan sözlər metaforik xarakter daşıyır.

Azərbaycan ədəbiyyatında inək sözü həımin mənalarda metoforik ifadə kimi işlənmir. Avropa ədəbiyyatında it etibarlılığın simvolu olduğu halda, hind ədəbiyyatında həmin söz mənfi mənada işlənir.

Azərbaycan dilində aşağıdakı qrupdan olan sözlər metaforik xarakter daşıyır.

1) Sutkanın hissələrinin adını bildirən gündüz, gecə, səhər və s. sözlər. Pis, çətin gün mənasında olan gecə sözü gündüz sözü ilə qarşılaşdırılır:

Bir üzüm **gündüzdü,** bir üzüm **gecə,**
Mən belə yaranıb, belə doğuldum.
(M. İbrahimov)

2) İlin fəsitllərinin adlarını bildirən bahar, yaz, yay sözləri. Baharda, yazda həyat canlandığı, təbiət oyandığı üçün bu fəsillərin adları həmişə xoş-bəxtliyin, yaxşı günün, azadlığın, əmin-amanlığın rəmzi olur. Məs;

Tarix hökm elədi qaranquş kimi
Bahara səslədik bu elləri biz
(M. İbrahimov)

Bahar, yaz sözləri gözəllik, gənclik, şadlıq mənasında da metaforik xarakter kəsb edir:

Gülüşündən, sözündən
Könüllərdə **yaz** olur
Mən sənə gül demərəm
Gülün ömrü az olur
(R. Rza)

3) Yazıçı insanı və müəyyən anlayışları öz təmizliyinə, müqəddəsliyinə görə çox zaman Günəşə, ulduza, aya bənzətməklə, onu, bir növ, yüksəldir, ülviləşdirir və müqəddəsləşdirir. Məs;

Hər tərəfdən, hər yerdən
Elçi gəlir bu qıza
Bu mehriban **ulduza**
(M. Müşfiq)

4) İnsanlara xas olan bəzi cəhətləri açmaq müqabilində bəzən heyvan adlarından da bədii təsvir vasitəsi kimi istifadə olunur. Qorxaq adamlar çox vaxt tülkü və çaqqala bənzədilir. Tülkü, çaqqal sözləri qoçaqlığın, cəsarətliliyin, qorxmazlığın rəmzi olan aslan, pələng, şir sözləri ilə qarşılaşdırılır: Məs;

O bağlmaq istədi elin səsini,
O sənə döndərdi öz gülləsini,
Fəqət bacarmadı, titrədi əli,
Şirin qarşısında çaşırdı **tülkü**
(S. Vurğun)

Tənbəl adamlar bəzən dovşana bənzədilir: Məs;
Tənhalıq qəlbini sıxdığı zaman
Qonşusu Gülgəzi çağırırdı o,
- Ağız, nə yatmısan, a canı yanmış,
Dovşana dönmüsən elə payız-qış

(M. İbrahimov)

Beləliklə, məlum olur ki, şairlərin şeirlərində istifadə etdiyi müqayisələr, bir tərəfdən, Azərbaycan dilinin mövcud sintaktik üslubi qaydalarına ciddi

əməl etmələrinə görə, o biri tərəfdənsə, onların əsərlərində qarşıda duran mətləblərə yararlılığa görə qiymətlidir.

Ədəbiyyat

1. Aristotel. Poetika. Bakı, Azərnəşr, 1974.
2. Əfəndiyeva T. Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, Elm, 1980.
3. Əliyev Ə. A. Bədii üslub və onun əlamətləri - Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1974, №2

Гюльрух Гусейнова

Использование стилистических возможностей системы иносказаний в художественном языке

Резюме

В статье повествуется о стилистических возможностях системы иносказаний в художественном языке. Здесь говорится о двух основных видах иносказаний: метафоре и эпитете. В статье дана подробная информация об обоих видах иносказаний и указано, что метафора - это перенос названия с одного предмета на другой на основании их сходства. Однако лингвисты определяют метафору как семантическое явление; вызванное наложением на прямое значение слова добавочного смысла, который у этого слова становится главным в контексте художественного произведения. В статье представлено множество примеров из произведений поэтов и писателей.

Gulrukh Huseynova

Using stylistic opportunities of system of parables in the fiction language

Summary

The article deals with the stylistic opportunities of system of parables in the fiction language.

This refers to the two main types of parables: metaphor and epithet. Metaphor is a stylistic device based on transference of names based on the associated likeness between two objects, on the similarity of one feature common to two different entities, on possessing one common characteristic, on linguistic semantic nearness, on a common component in their semantic structures. Epithet - a stylistic device based on the interplay of emotive and logical meaning in an attributive word, phrase or even sentence, used to characterize and object and pointing out to the reader, and frequently imposing on him, some of the properties or features of the object with the aim of giving an individual perception and evaluation of these features or properties.

The paper presents many examples from the works of poets and writers.

Rəyçi: Dosent Amil Cəfərov

NORKHODJAYEVA KHURSHIDA SHARIPOVNA
Researcher of Karshi State University (Uzbekistan)
albaliyevshakir@rambler. ru

MAIN PECULIARITIES OF REGULATING THE PROCESS MEAN COMPOUND TERMS

Açar sözlər: tərkibi terminlər, inkişaf prosesi, tərkibi terminlərin yaranması, sistemləşdirmə
Keywords: compound terms, process mean terms, genitive-determined compound, regulating terms.
Ключевые слова: составные термины, термины означающих процесс, родительном-определяемое соединение, упорядочивание составные термины.

In the Independence period assimilated producing new types machineries, apparatus and also tools in results highly developing the science and technology in our country. The producing rate is sharp growing in results of using new technologies in the producing process. It is lay down the foundations of making new scientific terms, which express producing process. In this way which sphere using new technologies widely, its terminological system is making wide and developing with new terms continually. Using new technologies in producing process is causing of assimilate new terms to Uzbek from foreign languages, and also making new terms in Uzbek language. It is known, the new terms often entering to our language by Internet and information. We note that the new terms are arising in Uzbek language via translating works or loan translation. Its disproportionate and disorderliness in terminological system is arise because of it. In fact, making new terms are completely creature process. Each scientific and technical term is reflection of word or compound word in the terminological system, it has defined plan (mean), but the plan (mean) is peculiar to only that term irrespective of text [1, p, 18].

History of meaning, which mean process and work is depend on the initial period of mankind life. Because, each change, situation, act and developing, which took place in Nature at first express in the language. But there is difference among using as a terms one of the sphere and arising words. Because language is developing and its lexica also will be met with semantics and phonetics changes because of society development (as a languages of people, tribe, kin). We cannot say, that the modern word expressions used in the ancient time like a modern state.

The terms peculiar to act usually arise not as a doing act of expression, but it is arise as a nomination of this act. For example: *yer haydamoq, ko'rak termoq* (act meaning is violent), *yer haydash, ko'rak terish* (nomination meaning is violent). But this state is relate with using functional method of this expressions. So, G.O.Vinokur noted that the terms need investigate on the basis of synchronically.

Our observe is shown, that using process mean compound terms in the Uzbek languages is actively so much. Main part of the collected process means terms are compound terms. Indeed, arising process, which nominations belong to vario-

us spheres certify that the terms are results of sciences and technics development. The process mean terms belong to various spheres, we can divide it following theme group:

Chemical compound terms: *reaksiyaga kirish, tuz hosil qilish, kislota hosil qilish;*

medical compound terms: *operatsiya qilish, diagnoz qo'yish, bog'lab qo'yish;*

military compound terms: *mashq qilish, nishonga olish, parashyutda sakrash, jang qilish;*

metal compound terms: *po'lat eritish, temir egovlash*;

technics compound terms: *remont qilish, o't oldirish;*

astronautics compound terms: *orbitaga chiqarish, aloqa bog'lash, Yerni kuzatish, Yumshoq qo'nish;*

compound terms relate to agricultural farm: *dori purkash, chopiq qilish, paxta terish.*

geology compound terms: *namuna olish, tarkibga ajratish;*

physics compound terms: *elektr uzatish, tok uzatish;*

bilogy compound terms: *zotini yaxshilash, navini yangilash*.

Following lacks are defined in the regulating, analyzing and studying process of process mean compound term.

The meaning, which express the compound term is not comformable its essence Sometimes the disproportionate is arise among exactly meaning of word with the essence of meaning. For example, technics (in the meaning of mark-quality): *texnik xizmat ko'rsatish, texnik nazorat (shaxs).*

If we understanding the terms *mexanik toylovchi, mexanik yuklovchi* as a *механик ҳайдовчи,* the lexeme *mexanik* (mechanical) will express the mean of person. The lexeme *mexanik* is meant the mark, when the lexeme have been understanding of the Russian adjective in the Uzbek language. It is met that the words, which made with affix ***-(i)sh*** is used in state of none functional. In this state the lexemes are not only doing the work-act, but it is doing attribute function. For example, *paxta terish mashinasi, ko'sak chuvish mashinasi, yer qazish mashinasi, chekanka qilish mashinasi*. In our opinion, compound-word *tikish mashinasi* based on the making words model like that. But if components its structure lexical-grammatical function will be analyzed, we can see that the words *paxta terish, ko'sak chuvish* not attribute, but it is terms, which mean act. The third part of this compound-word is not peculiar to grammar rules, that is compounding with the lexeme *mashina* [3, p. 25]. Because the possessive affix ***-i(-si)*** of last word is shown that the first compound-word in genitive case. Reality, it is true that adding this affix to these words is peculiar to logic and also language norms, besides it, making words with affix ***-lash*** (*paxta terishning mashinasi, ko'sak chuvishning mashinasi*) is peculiar to terminological norms. As well, making up complicated mean is not prevent to terminological rules, like a affix ***-(i)sh***, which it is in relate genitive-determined (*kavkarlash usuli, parmalash vaqti, dazmollash jarayoni, hisoblash metodi*). But it is known from technical sources, that the affix *-lash* is began to use for express a new function. For example, *don tozalash mashinasi, ta'minlash sistemasi, moylash sistemasi, o'g'itlash apparati*. The

examples are show that the affix are participating as a express process mean. Also affix ***-lash*** is reason for disturbing of terminological requirements as a affix ***-i(sh).*** We can show the following reasons for coming the states like that:

1. the word, which made with affix ***-lash*** is require the first word will be with a possessive affix. Here is relation is arisen, which genitive-determined (noun+noun) instead of determined-definition (adjective+noun) relation and this state will be make dullness and difficult in order to use from this. Compare: *taranglash(ning) prujinasi, g'aramlash(ning) moslamasi, tozalash va saralash (ning) asbobi, changlash(ning) apparati*. Because the affix ***-i(-si)*** is inform, that first word is in a genitive case. It is is not observance state for terminological requirements;

2. sometimes the affix ***-lash*** reason for arising homonyms in mean terms. Account technics is mean two meaning: a) account method of one of the person (or apparatus); b) it is mean the technics, which used in account works.

3. the affix ***-lash*** has a specific function (meaning the act) in the language and various terminological system. Side by side with this, it participate in compound-word, which in a genitive-determined relation (examples: *apparatning ishlash chuqurligi, dorilash unumi*). Besides it, its meaning of the mark-act is not advisable in according to terminological principles and linguistic views [3, p. 38]. So, using in a own function of the affix ***-lash*** and impose meaning mark-act function on adjective affixes will be helped for using and understanding terms correctly, and regulating technical terms. Therefore, in our opinion the terms *yuklash qurilmasi, tozalash transportyori, saralash mashinasi* are need to reform by terminological requirements' point of view.

- The longer or uncomfortablity of term is one of the provoking difficult problems in the field of use process mean compound terms. In this state the term, which serve for express definite meaning is consist of two and more components. Arising terms in this way are disturbing the speech economy, especially, diminutiveness, in its turn; it is influence negatively for thinking. Secondly, the occurrence of ellipsis (passing elements) is intensified, when term will be long. For example: ***chatishtirish*** *natijalarining turlichaligi* (biology), ***chaqiruv*** *harakatining boshlanishi, yer osti boyliklaridan* ***foydalanish*** (juristical), *broun zarralarining* ***harakatlanish*** *tezligi, molekulalarning tezliklari bo'yicha taqsimlanishi* (physics) and others.

It is known, the term will be a short and concisely. Otherwise, it will be become an exposition, not expression of meaning. Analyze is shown, that the nine, ten component in a process mean term has been using in the language actively. Giving ten componented term in the dictionary "Russian-Uzbek juristical thesaurus is a its argument. We will give an example for confirmation our opinion:

1-spreadsheet

муниципализация	munisipalizatsiya (*xususiy mulk shahar va qishloq o'zini o'zi* ***boshqaruv*** *organlariga majburan* ***o'tkazish***)
аккламация	aklamatsiya (*xalqaro tashkilotlarda, konferensiyalarda ovoz bermasdan qarsaklar asosida qaror qabul* ***qilish***)
альтернат	alternat (*xalqaro huquqda shartnoma matnini uning qatnashuvchilari tomonidan imzolashda navbat* ***bekgilash*** *tartibi*)
альтернатива	muqobil (*bir necha kishi, yo'l yoki imkoniyatdan birini* ***tanlash, saylash***) [2]

Only one term "aneksiya" is translated for Uzbek as a "*biror davlatni yoki uning bir qismini zo'rlik bilan boshqa davlatga qo'shib* ***olish****"*, it could be translated as a "*bosib olish yoki zabt etish*" [2, p. 31] instead of twelve component term.

In summary we can say, These occurrence is not acting for making term on the basis of only basis on literary language, but it is certify that acting for systematization in its making, peculiarities making of term. These state's some negative results are noted in a several sources. So that we acted no repeat it in this way.

References

1. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. -М. : Изд-во АН, 1961.
2. Русча-ўзбекча юридик тезаурус. – Тошкент, 2011.
3. Қосимов Н. Аффиксация усулида ясалган термин ва терминэлементлар ҳамда уларни тартибга солиш масалалари // Ўзбек илмий-техник термино-логиясини тартибга солиш принциплари. –Тошкент: Фан, 1991.
4. Ўзбек тилининг илмий-техникавий терминологиясини тартибга солиш принциплари. –Тошкент: Фан, 1991.

Norkhodjayeva Khurshida Sharipovna

Main peculiarities of regulating the process mean compound terms

Summary

The article deals with analyzing the process mean compound terms, its main peculiarities and regulating in the terminological system. It is illuminated with examples scientifically. In the Independence period assimilated producing new types machineries, apparatus and also tools in results highly developing the science

and technology in our country. The producing rate is sharp growing in results of using new technologies in the producing process. It is lay down the foundations of making new scientific terms, which express producing process. In this way which sphere using new technologies widely, its terminological system is making wide and developing with new terms continually. Using new technologies in producing process is causing of assimilate new terms to Uzbek from foreign languages, and also making new terms in Uzbek language.

Нурходжаева Хуршида Шариповна

Главные особенности регулирования процесса составных терминов

Резюме

В статье анализируется составные термины, которых означающих процесс и его основные особенности, а также их упорядочение в терминологических систем. Эти освещается примеров научной основе. В период независимости развитие производства новых оборудований, аппаратов и также инструментов стало результатом, высокого развития науки и техники в нашей стране. Темп производства является острым ростом в результате использования новых технологий в процессе производства. Это, создало почву для создания новых научных терминов, которые выражают процесс производства. Таким образом, сфера, используя новые технологии широко, ее терминологическая система делает широким и развивает с новыми условиями все время. Использование новых технологий в производстве, вызывает процесс, который создает новые условия развитию узбекского языка и также созданию новых терминологических единиц на узбекском языке.

Nurxocayeva Xurşida Şaripovna

Tərkibi terminlərin yaranma prosesinin əsas xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə tərkibi terminlər və onların yaranması prosesi və onun əsas xüsusiyyətləri, eləcə də terminologiya sisteminin mürəkkəb şərtləri təhlil edir. Bu məsələlər elmi əsaslarla nümunələr əsasında təhlil olunur. Müstəqillik əldə etdikdən sonra yeni istehsal avadanlıqları, cihazlar və alətlərinin inkişafı da ölkəmizdə elm və texnologiyanın yüksək inkişafı ilə nəticələndi. İstehsal dərəcəsi istehsal prosesində yeni texnologiyanın istifadəsinin kəskin artması ilə əlaqədardır. Bu istehsal prosesini ifadə edən yeni terminlər yaranır. Belə ki, yeni texnologiyadan istifadə edilməsi, onun terminoloji sistemini genişləndirir və inkişafa yeni şərait yaradır. İstehsal prosesində yeni texnologiyalardan istifadə, özbək dilinin də inkişafı və özbək dilində yeni terminoloji vahidlərinin yaradılması üçün yeni şərait yaradır.

Rəyçi: Dosent Şakir Albalıyev

ZİBAHƏT NƏSİROVA
AzTU
zibahət@. mail. ru.

ALMAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ VƏ TƏDRİS PROSESİNDƏ TİPİK SƏHVLƏRİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: isim, cins, hal, kəmiyyət.
Ключевые слова: имя существительное, род, падеж, количество.
Key words: noun, gender, case, number.

Xarici dilin öyrənilməsinin elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində böyük əhəmiyyəti vardır. Müstəqillik dövründə xarici dillərin öyrənilməsinə maraq xüsusilə artmışdır. Bu təkcə maraq olaraq qalmır, həm də konkret fəaliyyətə çevrilir. Dövrümüzdə bir ncçə dil bilmək zəruri bir hala çevrilmişdir. Tədrisin bütün mərhələlərində leksik cəhətdən zəngin, məntiqi cəhətdən rabitəli nitqin əldə olunmasına cəhd göstərilir. Dillərin tədrisində yaddaş möhkəmliyi və müəyyən dil materiallarının mənimsənilməsi əsas amillərdəndir. Söz ehtiyatının zənginləşməsi bir çox hallarda səhvsiz olmur. Bu hallarda səhvlərin qarşısını necə almalı?

İsim

Alman dili ismi azərbaycanlılar üçün çətin qavranılan nitq hissəsindən biridir. Alman dilində isim cins, hal, kəmiyyət, müəyyən və qeyri müəyyənliyi ilə xarakterizə olunur və bu dildə sözdəyişmə sistemi ona az xasdır. Demək olar ki, hər şey artikl vasitəsi ilə edilir. İsimlər hallanır, kəmiyyətə görə dəyişir və s.

Alman dilində bütün isimlər qrammatik cinsə malikdirlər və 3 qrupa bölünürlər: - kişi, qadın və orta cinsli isimlər. Cins göstəricisi artikldır

der Stuhl kişi cinsi
die Tür qadm cinsi
das Zimmer orta cins

İsimlərin cins kateqoriyası sintaktik yolla ayırd edilir.

Sifət, əvəzlik, sayın müəyyən ismin birgə işlənməsi formasında. Məsələn:

ein kranker Mann - dieser Mann
einejunge Frau – junge Frau –
ein helles Zimmer - helles Zimmer

Qrammatik cins göstəricisi bioloji cins anlayışı de ola bilər.

Məsələn:

die Mütter
der Vater
der Sohn
die Tochter

Suffikslər də qrammatik cins göstəricisi ola bilər. Məsələn:

der Arzt - die Arztin
der Studcnt - die Studentin

Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmadığına görə bu tələbələr üçün çətin mənimsənilən materiallardır. Alman dilli isimlərin əksəriyyətində sözün ilkin forma-

sında cins formal ifadə olnur. Ona görə də tələbəni lüğətdə göstərilən ismin cinsini yadda saxlamağa istiqamətləndirmək lazımdır.

Alman dilindəki cins kateqoriyası, cümlədə sözlərin uzlaşması azərbaycanlılar üçün xüsusən çətindir.

Hal kateqoriyası alman və Azərbaycan dillərində əsas kateqoriyadır. Alman və Azərbaycan dillərindəki hallar bir-birindən həm kəmiyyətcə, həm də məna və sintaktik funksiyalan ilə fərqlənirlər. Müqayisə edək:

Kasus	**Hal**
l. Nominativ	l. Adlıq
2. Jenetiv	2. Yiyəlik
3. Dativ	3. Yönlük
4. Akkusativ	4. Təsirlik
5. Yerlik	
6. Çıxışhq	

Bu dillərin hal sistemini müəyyənləşdirmək üçün sual sözlərində və onların hallanmasında fərq vardır.

Alman	**Azərbaycan**
1. Wer? Was?	1. Kim? nə? hara?
2. Wessen?	2. Kimin? nəyin? haranın?
3. Wem?	3. Kimə? nəyə? haraya?
4. Wen? Was?	4. Kimi? nəyi? haranı?
5. Kimdə? nədə? harada?	
6. Kimdən? nədən? haradan?	

Bu dillərdə halların məna və kəmiyyətcə uyğun gəlməməsi Azərbaycan tələbələri üçün çətinlik yaradır.

Alman dilində hal kateqoriyası isim, sifət, say və əvəzliyə xasdır. Azərbaycan dilində isə hal kateqoriyasının əhatə sahəsi məhduddur. Alman və Azərbaycan dillərindəki hal sistemləri bir-birindən ciddi fərqlənir. Məsələn, yönlük hal "hara?" sualına cavab verərək hərəkətin istiqamətini bildirir:

in das Haus Akkusativ

Evə-

Zum Hause, hach Hause Dativ

Yönlük halın mənalanndakı bu fərqlər Azərbaycan auditoriyası üçün çətinlik törədir və aşağıdakı tipdə səhvlərə gətirib çıxarır. Jch gehe in die Universitat - Jch gehe inder Universitat Wir gehen nach Hause - Wir gehen zu Hause

Bundan başqa alman və Azərbaycan dillərində hallar müxtəlif saydadır. Azərbaycan dilindəki yerlik və çıxışlıq hallarının alman dllində qarşılığı yoxdur. Alman dilində hallar hal sonluqları və artiklla formalaşır. Əsas rol artiklın üzərinə düşür.

Alman dilində hal şəkilçiləri çox azdır.

Alman dilində hal sonluqlan çoxmənalıdır.

Azərbaycan dilində isə isimlərin hal şəkilçiləri təkmənalıdır.

Alman dilində isimlər qrammatik cinsdən asılı olaraq müxtəlif hallanma tiplərinə ayrılırlar.

Alman dilində isimlə ifadə olan mübtəda şəxsə və kəmiyyotə görə xəbərlə uzlaşır. Bu Azərbaycan dili üçün sabit deyildir.

Alman dilində miqdar sayı isimb kəmiyyotco uzlaşır. Bu azərbaycanh təbbəbr üçün çətinlik törədir və səhvlər meydana cıxır. Məsələn:

Du medizinische Universitat hat sieben Fakultatcn

əvəzinə

Fünf studenten arbeitete.

Sözlərin işlənməsi qanunauyğunluğu xarici dilin öyrənilməsində mühüm aspektdir. Dil materialının qrammatik və leksik cəhətdən zənginləşməsi dili öyrənənin məlumatım genişləndirir. Dili öyrənən etdiyi səhvin səbəbini bilsə, ondan yaxa qurtarar və lazımi bacarıq və vərdişlərə vaxtında yiyələnər.

Müasir alman dilçiliyinin sürətli inkişafı onun lüğət tərkibinin zənginləşməsində də özünü büruzə vermiş və verməkdədir. Hər bir dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir qismini, onun özünün öz zəngin lüğət fondu olmasma baxmayaraq, başqa dillərdən keçmiş sözlər təşkil edir.

Alman dili öz lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, fikri ifadə imkamnın həcminə görə dünyamn ən zəngin dillərindən biri hesab oluna bilər. Belə ki, dünyada dillər içərisində başqa dillərdən təcrid olunmuş, yalnız öz lüğət ehtiyatına əsaslanan bir dili təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Məşhur dilçi alim A. A. Reformatski qeyd etmişdir: «Yer üzündə elə bir dil tapmaq olmaz ki, həmin dilin lüğət tərkibi yalnız onun öz sözlərindən ibarət olsun».

Alman dilçiliyinin başqa bir alimi V.M.Jirmunski «Нсторн« немецкого «языка» əsərində bu məsələyə belə münasibət bildirir: «Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlər mühüm rol oynayır və bu proses xalqlar arasmda iqtisadi, hərbi-siyasi və mədəni əlaqələr sahəsində beynəlxalq münasibətlərin artaraq tənzimlənməsi ilə əlaqədardır».

Başqa dilçi alimlər M.D.Stepanova və S.S.Çernışeva «Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache» əsərində qeyd etmişlər: «Xalqlar və dövlətlər arasında mövcud olan ictimai, siyasi, iqtisadi və sosial əlaqələrin səviyyəsindən asılı olaraq, alınma sözlər kəmiyyətcə müxtəlif ola bilər».

Bu deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək ohır ki, dilin lüğət tərkibi daima dəyişkən, qeyri-sabit xarakter daşımış, həmişə müxtəlif yollarla zənginləşmişdir.

Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar A. İskos və A. Lenkova «Deutsche Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache» kitabmda müxtəlif dövrlərdə başqa dillərdən alman dilinə keçmiş alınma sözlərin inkişafmı bir neçə dövrə bölmüşlər:

1. Latın mənşəli sözlər. Latın dilindən alman dilinə keçən ilk alınma sözlər V-VII əsrlərə təsadüf edir. Latın manşəli alınma

Sözlər xristianlığın Almaniyada təşəkkül tapması ilə əlaqədar idi; bu ölkədə rəsmi dil kilsədə hakim olan latın dili idi. Məs:

Latın dilində	Alman dilində
Fenestra	Fenster
Auditorium	Auditorium və s.

2. Yunan mənşəli sözlər. Yunan mənşəli sözbr alman dilinə elmi terminlər kimi daxil olrauşdur:

Yunan dilində	Alman dilində
Choros	Chor
Bibliotheke	Bibliothek və s.

3. Fransız mənşəli sözlər. Bu qəbildən olan sözlər əsasən kübar cəmiyyətin həyatından mənimsənilmişdir:

Fransız dilində Alman dilində
Place Platz
Salon Salon və s.

4. Rus mənşəli sözlər. Rus dilindən alman dilinə keçən sözlər əsason II dünya müharibəsindən sonrakı dövrü əhatə edir:

Rus dilində	Alman dilində
daça	Datsche
soldat	Soldat
vodka	Wodka və s.

5. İtalyan mənşəli sözlər. Almaniya və İtaliya dövlətləri arasmda yaranan ticarət, maliyyə, musiqi sahəsindəki əlaqəbr hər şeydən əwəl bir dildən o biri dib sözbrin keçməsinə şərait yaratmışdır. Bunun nəticəsində bu gün alraan dilində xeyli italyan mənşəli söz işbnir:

Italyan dilində	Alman dilində
Banca	Bank
Kapella	Kapelle və s.

6. Türk mənşəli sözlər.

Türk dilində	Alman dilində
Divan	Diwan
Dilmanc	Dolmetscher
Yoqurt	Joghurt

Alınma sözlərin təhlili zamanı Azərbaycan dilində olan sözlərin və alınma sözlərin vurğuları arasındakı fərqli cəhətləri də tələbələrin diqqətinə çatdırmaq vacibdir. Belə ki, bəzən tələbə ana dilindəki sözlərdə vurğunu alınma sözə də tətbiq etmək istəyir ki, bununla da çox zaman yanlışlıq meydana çıxır. Məs:

Vurğu alman dilində	Vurğu Azərbaycan dilində
der Partner	partnyor
die Portiön	pörsiya
die Situatiön	situäsiya
die tnformatiön	informasiya
der Taxi	taksi
die Polizei	polis
das Kino	kinö
der Fussball	futbol
die Analogie	analoq və s.

Beləliklə, alınma sözlərdə və onların qarşılığında vurğunun işlənmə hallarını müşahidə edərək beb nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində birhecalı sözlərdə vurğu sonuncu hecaya düşürsə, onda alınma sözdə vurğu əvvəldə işlənir. Çoxhecalı sözlərdə isə vurğu əvvəldə, ortada, həm də sonda gələ bilər.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, alınma sözlərdə vurğunun yeri heç də həmişə sabit olmur.

Dərsliklərdə qarşıya çıxan bu və ya digər alınma sözləbrin düzgün təbffüz və mənasının tərcümə edilməsi üçün tələbələr dövrün müasir tələbləri ilə ayaqlaşmalı, daima xarici dildə disk və kasetlərə qulaq asmalı, yeni nəşr edilən qəzet və jurnal-

ların mütaliəsi ilə məşğul olmalı, həmçinin İnternet saytlarına müraciət etməlidirlər. Yalnız bu zaman tələbənin bilik səviyyəsi müasir dövrün tələblərinə uyğun gələ bilər.

Ədəbiyyat

1. F. Veysəlli. Fonetika və fonologiya məsələbri. Bakı, 1993.
2. Duden. Das Fremdwörterbuch. Band 5, Mannheim, 1997.
3. A. Iskos, A.Lenkowa. Deutsche Lexikologie Leningrad,
4. M. D. Stepanova, J.J.Çernişeva. Lexikologie der deutschen" Gegenswartssprache. Moskau, 1975.

З.Насирова

Анализ типических ошибок в обучении немецкого языка

Резюме

Процесс освоения грамматики немецкого языка облегчается путем изучения данной грамматики в сопоставлении с родным языком.

В немецком и азербайджанском языках имеются грамматические соответствия и различия. В связи с этим следует обратить внимание на трудности и ошибки студентов в изучении иностранного языка. Эта статья преследует цель в способствовании устранения трудностей в изучении имени существительного немецкого языка. В связи с этим проблемам, надо отметить что, в некоторых случаях трудности и ошибки допускаемыми студентами в процессе аудиторных занятиях легко исправляется педагогами немецского языка.

Z.Nasirova

The analysis of typical mistakes in the education of the German language

Summary

It's stated that teaching the grammar theme in close interrelation witlı thc native language makes the learning process of German Grammar easicr.

On teaching it's necessary to draw attention to the similarities and diffcrenccs in grammar of the German and Azerbaijan languages in order to avoid mistakes.

Difficulties in teaching German nouns and the ways of presenting thcm havc been mentioned in the article.

The article also gives information about the article , noun, and pronoun, its kinds the function in the sentence, at the same time about the demonstrative pronoun this ant the forming new meanings in the sentence.

Rəyçi: Yusif Süleymanov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LEYLA İBRAHİMOVA
AzTU
leyla@. ru

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ İNKARLIQ KATEQORIYASININ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: inkarlıq, implisit, konstituent, privativ.
Key words: negation, implicit, explicit, konstituent, privativ
Ключевые слова: отрицание, имплицит, эксплицит, конституант, риватив-ность

İnkarlıq bu və ya digər dillərdə həm də gizli üsulla ayrı-ayrı müsbət söz formalarının tərkibində və ya bütöv sintaktik konstruksiya kimi implisit şəkildə ifadə oluna bilər. implisit indikatorlarla ifadə olunması inkarlıq anlayışının mürəkkəb ifadə tərzi hesab olunur. Belə implisit vasitələrə – inkarlıq ifadə edən antonimlər, ritorik suallar və gizli inkarlıq aiddir.

Dilçilikdə implisit anlayışının həm geniş, həm də dar izahı mövcuddur. Ondan həm sırf qrammatik hadisə, həm də mətn kateqoriyası daxilində nitq aktının konkret şəraitdə istifadə olunur. İnkarın implisit ifadəsi inkar mənanın aşkarlanmasında müxtəlif rola və rəngarəng təbiətə malikdir. Dil sistemində implisit privativlərin funksional-semantik nisbətləri şübhəsiz ki, ayrı-ayrı dillərdə leksik-semantik və sözdüzəltmə sistemlərinin müxtəlif səviyyəliliyini, sahə konstituentlərinin struktur və funksional intensivliyini, tipoloji xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması müəyyən nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

İnkarlıq sahəsində bütün dil səviyyələrinə aid olan müxtəlif konstituentlər – eksplisit və implisit ifadə elementləri toplanır. İnkarlıq semantikasının ifadəsi üçün bütün dil səviyyələrindəki ifadə əlaqələri sintaktik, leksik-sintaktik, leksik-morfoloji, leksik-semantik, derivasiya səviyyəsinin müxtəlif indiqatorları bir-birini tamamlayır. Mətn linqvistikasında inkarlıq bir sıra kommunikativ, praqmatik, funksional-semantik və üslubi şərtlərlə bağlı olur. İnkarlıq sahəsi geniş dil bazasına əsaslanır. İstər mono, istərsə də polineqativ dillərdə inkar cümləsi təsdiq cümləyə ya inkarlıq konstituentlərinin əlavə olunması yolu ilə, yaxud da təsdiq cümlənin koordinativ distributiv komponentini kənarlaşdırmaqla yaranır. İnkarlıq müəyyən bir əşyanın, hərəkətin özünü deyil, onların real yoxluğunu, ətraf aləmdəki obyektlərə münasibətdə əlamət və hərəkətin nisbi yoxluğunu ifadə edir. Privativlik anladan implisit inkarlıq vasitələrinin ifadə variantlığı geniş mətn daxilində onların digər inkarlıq komponentlərilə əlaqələrinin fərqlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Duden qrammatikasında bəzi tədqiqatçılar morfoloji sintaktik aspektdə inkar elementlərinin tədqiqində bəzi səhvlərə yol verildiyini önə çəkirlər. Belə ki, versözönü Fleyşerə görə 4 əsas məna qrupuna bölünür. Bu qruplardan birinə verachten, verbiegen, verderhen, verkennen, vershütten, sich vergehen, sich versprechen, sich verschreiben kimi sözlərdə «səhv, təsdiqdən yan qaçma» məna komponentləri özünü göstərir. Fleyşer göstərir ki, inkar məna özünü həmçinin bir sıra isimdən yaranan fellərdə də göstərir, məs. : vergiften, versalzen, verwässern. Bu qrupda ver- morfoloji inkmr elementi kimi işlənir, çünki semantik strukturda bu şəkildə

inkar elementinə rast gəlmək mümkün deyil. Fleyşerə görə ver- inkar elementi hər vaxt inkar fellərinin yaranmasına xidmət edir. Bundan çıxış edən alimlər də məhz bu cəhətdən qrammatik vasitələrin bəzilərinin məna baxımından implisit inkar elementləri fikrini irəli sürmüşlər.

Belə aydın olur ki, məs. : verliren implisit inkar elementinə aiddir ki, bu da lieren kökünün müstəqil məna kəsb etməsinə gətirib çıxarır. Xaritonora belə implisit inkarlıq elementi «Affirmatik inkarlıq» adı altında müqayisə edir və belə felləri 2 qrupa ayırır: birinci qrupa inkarın emprik leksik məna daşıyan fellər aiddir.

schweigen – nichts sagen, keine Antwort geben

lügen – Die Unwahrheit sagen, die Wahrheit sagen

verchweigen – nicht erzählen

untersagen – nicht mitteilen

2-ci qrup kateqorial komponentlərə daxildir: aufhören, unterlassen, versämen, (sich)u enthalten, sich abgewöhnen, sich weigern, ablehnen, bestreiten, leugnen, aufgehen, hindern, abhalten, abraten, abstreiten, verhindern, verzichten u. a. ; tərgitmək, etməmək/ əlindən buraxmaq, gecikmək/ bitərəf qalmaq, tərgitmək / istəməmək, imtina etmək/ rədd etmək, etiraz etmək/ təkzib etmək, danmaq/ aralanmaq/ mane olmaq, çətinliyə salmaq/məsəlhət görməmək, inkar etmək.

Bu vasitələr xüsusi ifadə xarakterinə malik olmaqla ənənəvi qrammatik inkarlıq vasitələrindən fərqlənir. İmplisit inkra malik olan fellərin hərtərəfli öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn:

Eine monatliche Rente von 500 Euro bis zum 60. Leğensjahrbieten wir Ihnen schon fur einen geringen Beitrag-was wir uns leisten könen, weil wir auf Auβ endienst, Geschäftsstellen und auch sonst alles verzichten, was eine Versicherung teurer macht.

Xaritanova görə frei, schwer, anders, vorbei, angeschlagen, trotz kimi elementləri də inkarlıq çalarlığına malikdir. Məsələn:

1) Die Gerchte sollen unabhängig und frei von jeder Einmischung arbeiten.

2) Die Unternehmen werden anders als bisher selbstständig Arbeitkräfte einstellen und entlassen können.

3) Trotz des Vertrags mit USA wagt in China kaum jemend eine längerfristige Prognose.

4) Diese Epoche der proletarischen Eintönigkeit ist zumindest vorerst vorbei.

Bu nümunələrdən göründüyü kimi frei – nich gebunden, anders – nicht (mehr) so, trotz – nicht beachter, vorbei – nicht mehr da, angeschlagen kimi ifadələr implisit leksikləşmiş inkarlıq elementləri kateqoriyasına daxil olur.

Funksional-semantik inkarlıq sahəsi daxilində əsasən bu ifadə vasitəsi xüsusi nəzəri çarpır.

a) morfoloji səviyyəli ifadə vasitələri (nich, kein, weder – noch, ohne, dass, anstatt zu…);

b) leksik səviyyəli ifadə vasitələri (nichts, niemand, nimmer, fehlen, nie, nirgends …);

c) sintaktik səviyyəli ifadə vasitələri (Du and Mach? Sie ist jung, für solch eine Position …).

İmplisit inkarın ümumi reallaşdırıcıları sırasında qeyri-inkar mühakimələrdə onun leksik-qrammatik tərkibində inkar semanın göstəriciləri də mövcuddur.

İmplisit inkarın belə xüsusiyyətini müəyyən etmək üçün onların qeyri-inkar strukturlarda inkar şemanın ifadəsində mühüm əhəmiyyət daşıyan digər indikatorlarla qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyətdə nəzərdən keçirmək daha uyğundur.

İmpilsit inkarlıqla Arnold İ.V., Dolinin K A, Şendels E.İ. məşğul olmuşlar. Böyük ensiklopedik lüğətlərdə implisit (ingiliscə: implisit) «söylənməmiş» kimi ifadə olunur. V.N.Yartseven redaktəsi olan liqvistik lüğətlərdə isə implisitlik fenomeni «dilinq gizli kateqoriyaları» - bu eksplisit morfoloji ifadə vasitəsi deyil, öz və söz birləşməsinin semantik və sintaktik xüsusiyyətidir. Admoniyə görə inkarlıq təsdiqin kateqoriyası dildə əsas, bəzi linqvistlər isə təsdiqi və inkarlıq bir predikativ cümlə strukturunun komponenti kimi təhlil edirlər. Axmanova inkarlığı müxtəlif növlərini müəyyən edib:

- mütləq inkarlıq;
- ikiqat inkarlıq;
- məntiqi inkarlıq;
- sadə inkarlıq;
- təkrari inkarlıq;
- sintaktik inkarlıq (ritork sual şəklində leksik ifadə vasitələrilə olan inkarlıq);
- «Anngret, libe Anngret, lass deinen Berg von einemBullen auf mein Kühchen springen». Anngret steht auf der Wohnhaustreppe und schauf auf Sophie bummel und ihre Kleinkuh hinab;
- «Ist sie gesund, deine Kuh?» Hat sie keinen Katarrh Unter dem Schwanz keine Tuberkleltierchen im Leib?
- Die abgehetzte Sophie wisch ihrer Kuh mit der Schwürze die Augen aus;
- «Meine Kuh frisst wie ein Raubtier. Wird sie da krank sein?».

İmplisit inkarlıq alman dilində müxtəlif linqvistik dil elementləri ilə də ifadə oluna bilər. Konyunktiv II şəklində olan nida cümlələri irreal arzunu ifadə edə bilər:

1. «Lieber Instetten! Wenn ich hätte die!».

(Es tut mir leid, aber ich habe dieses Geld nich).

2. «Jetzt brauchen wir einen Stanislaus», sagte er.

«Ich hatte an einen Bodo gedacht», sagte Lena.

«Bodo? Ein grosser Hund konnte zur Not Bodo»heiβ en.

Müəyyən sintaktik mövqelərdə ayfrı-ayrı sözlərin ekspresiv-kinayəvi tərzdə istifadə olunması da implisit inkarın yaranmasına səbəb olur.

Bist du von der Sporthochschule?

1. «Sportstudent? Er lachte. Volksarmist auf Urlanb!» (Ich bin kein Sportstudent).

«Sie sind ein Frühaufsteher, Herr Spinel» sagte Hern Klöterjahns Gattin. «Zafallig habe ich Sie nun schon zwei-oder dreimal um halb acht Uhr am Morgen das Haus verlassen sehen».

«Ein Fühaufsteher? Ach, sehr mit Unterschied, gnädige Frau. Die Sache ist die, dass ich früh aufsteşe, weil ich eigentlich ein Langschläfer bin». (Eigentlich bin ich kein Frühaufsteher?

Mətn daxilində nəzakətli implisit inkar forması ən çox üzürlü hesab edilməni ifadə edir: təəsüflənmə, heyrətlənmə – Entshuldigen Sie, Verzeizhen Sie və forma olaraq «böyük məmnuniyyətlə ancq bilmərəm», «Gerne, aber ich kann nich».

İnkarlıq effektinin gücləndirilməsində təkrarın xüsusi yer var. İnkarlıq mənasının nisbi dərəcəliliyi konkret ünsiyyət çalarlığı, təkrarlanan hissələrin leksik-sintaktik tərkibində ritmik amillərdən asılı olur.

Der Bock soll dir zu Ezren Ole heiβ en.

Nein-nennt ihn Casanova.

Was hat Casanova geleistet?

Eigentlich nichts. Nein, nennt ihn Champion.

Champignon ist ein Pilz, Onkel Ole.

Er kann auch ein Siger auf der Rembahn sein. Wer hat ein Taschenmesser?

İnkarlıq anlayışı mətnlə sıx əlaqəlidir. Dildə inkarlıq müxtəlif növ cümlələrdə özünü büruzə verə bilər: nəqli, sual, əmr, nida və s. Privativlik anladan implisit inkarlq vasitələrinin ifadə variantlığı, geniş mətn daxilində inkarlıq komponentləri ilə əlaqə və təsir ümumən təsdiq və inkarın müxtəlif məna incəliklərinin, məntiqi və emosional-ekspressiv çalarlıqlarının fərqləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Dildə mövcud olan çoxsaylı sintaktik idiomlarda implisit inkarlığı tez-tez müşahidə etmək olur. Məsələn: mit seinen Latein am Ende sein-nicht meht weiterwissen; auf der Kippe stehen-noch nicht entschieden sein; das ist klar wie dicke Tinte-das ist nicht klar.

Privativlik semantikasının implisit ifadəsi cümlə daxilində predikativ semantik-sintaktik strukturu kommunikativ cəhətdən formalaşmasını tənzimləyir, semantik inkarlıq daha çox olan alman dili üçün daha geniş potensial imkanlar yaranır.

Beləliklə, implisit inkarlıq canlı danışıq dilində müxtəlif üslub məna çalarlarının ifadəsində xüsusi rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. S.Ə.Abdullayev. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inukarlıq kateqoriyası. Bakı, Maarif, 1998.
2. Буллах Н.А.Средства отрицания в немецком литературном языке. Ярославль, 1962.
3. Бондаренко В.Отрицание как логико-грамматическая категория. М. , Наука, 1983.
4. Адмони В.Г.Введение в синтаксис современного немецкого языка. –М. Изд. , лит. на иност яз. 1955.

Л.Ибрагимова

Реализация категория отрицаний в современном немецком языке

Резюме

Статья посвящена рассмотрению имплицитных отрицания в немецком языке. Целью является исследование различных лексических, морфологических и синтаксических средств отрицания на всех лингвистических уровнях для правильного понимания. Таким образом, косвенное и имплицитное отри-

цание обнаруживающие как сходства, так и различия языкового и прагматического характера, наполняют негативную реакцию говорящего самыми разнообразными оттенками, истинный смысл которых контекстном обусловлена проявляет агрессию и грубость, предоставлять коммуниканту широкий спектр возможностей реализовать отрицательную реакцию.

L.Ibraguimova

The implementation of catagorie negation in modern German language

Summary

The article is devoted to the implicit negation of the cerman language. It aims to exmine different lexical, morphological, syntactical means of negation in all lingual levels-for right understanding. This indirect and implicitğ negation, detect the similarities, the differences language and pragmatic character, fill a negative reaction speaking in a variety of shades, the true meaning of wich are contexitually caused, purposely to show aggresion and roughness, provides to communicant a wide range of options to negative reaction.

Rəyçi: Həbib Mirzəyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVİNC QULİYEVA
ADIU
sevinc. @. mail. ru

PRESENT PERFECT VƏ PAST PERFECT ZAMANLARININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: ingilis dili, indiki zaman, keçmiş zaman, dilçilik.
Ключевые слова: английский язык, настоящая время, прошедщая время, лингвистика.
Key words: english, present perfect, past perfect, linguistic.

Dilçilikdə nəzəri şərhdən sonra qarşılaşdırdığımız Azərbaycan və ingilis dillərində temporallıq sahəsinin üfüqi strukturunun təsvir etməyə çalışaq.

Zaman anlayışı hind-Avropa və türk dillərində ən ümumi şəkildə feldə ifadə olunur. Zaman hərəkətlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Buna görə də qarşılaşdırdığımız hər iki dildə mikrosahələrin nüvəsini felin müvafiq formaları təşkil edir.

Mikrosahənin modelini qurmaq üçün onun invariant mənasını təyin etmək lazımdır. Bəllidir ki, "keçmiş zaman danışanın şüurunda maddiləşən faktların və təcrübələrin xronikasıdır". Beləliklə, keçmiş zaman anlayışı əşyalar, hadisələr və onların xüsusiyyətləri arasında əlaqəni müəyyənləşdirən semantik münasibətlərin elə bir növüdür ki, onun əsas məzmunu keçmiş sefrasında əşyaları, hadisələri və onların xüsusiyyətlərini qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirməkdir. Deməli, keçmiş zaman mikrosahəsi üçün vahid invariant məzmun hərəkət və ya prosesin keçmişə aid edilməsidir.

Keçmiş zaman mənasının əsas morfoloji ifad\ vasitələri şühudi keçmiş zaman [-dı[4] şəkilçisi ilə] və nəqli keçmiş zaman [-mış[4], -(y) –ıb[4] şəkilçiləri ilə] formalardır. Bu formalarda keçmiş zaman mənası tam və birbaşa ifadə olunur. Buna görə də həmin formalar keçmiş zaman mikrosahəsinin nüvəsini təşkil edir.

Azərbaycan dilində keçmiş zaman mənasının başqa zaman formaları ilə ifadə edilməsi hallarına da təsadüf etmək olar. Həmin formaları keçmiş zaman mənasının ikinci dərəcəli morfoloji ifadə vasitələri adlandıraraq, nüvə ətrafı zonaya aid edirik. Onlar indiki [-(y)-ır[4] şəkilçisi ilə] və qeyri-qəti gələcək [-(y) ar[4] şəkilçisi ilə zaman formalarını ehtiva edir. İkinci dərəcəli morfoloji ifadə vasitələrinə feli sifət və feli bağlamaları aid etmək olar. Feli sifət və feli bağlamaların nisbi zaman bildirməsi barədə yuxarıda bəhs etmişik. Əlavə edək ki, onlar da nüvəətraflı zonaya aiddir.

Keçmiş zaman mikrosahəsinin periferiyasını keyfiyyətcə bir-birindən fərqlənən, sintaktik və leksik ifadə vasitələrindən ibarət iki lay təşkil edir. Birinci layda zaman mənası sintaktik səviyyədə çıxış edir, yəni sintaktik zaman özünün cümlə səviyyəsində əlaqə vasitələri, struktur sxemi ilə təzahür edir. İkinci layda temporallıq ayrı-ayrı sözlərin-zərflərin (dünən, bildir, onda, yaxında və s), sifətlərin (dünənki, bildirki, dabiq, keçmiş, əvvəlki və s), isimlərin (dünən, dün, keçmiş və s), müxtəlif söz birləşmələrinin (keçmiş günlərdə, dünən səhər, bir gün, günlərin bir günü, o gün və s) və frazeloji vahidlərin (Nuh əyyamından, dədə-babadan qalma, qədim zamanlarda (n), it ilində) leksik mənalarında təzahür edir. Perferiya haqqında deyilmiş bu mülahizələr həm keçmiş zaman mikrosahəsi, həm də gidər mikrosahlər üçün eynilik təşkil edir.

İndi ingilis dilində keçmiş zaman mikrosahəsinin komponentlərini müəyyənləşdirək:

Keçmiş zaman mənasının əsas morfoloji ifadəsi vasitələri dörddür: Past İndefinite, Past Continuous, Past Perfect, Perfect Continuous. Temporallıq sahəsinin nüvəsini qrammatik zaman kateqoriyası təşkil etdiyi kimi, keçmiş zaman mikrosahəsinin nüvəsini də felin keçmiş zaman formaları təşkil edir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də zaman anlayışının morfoloji ifadə vasitələri xarakterinə görə yekcins deyildir. Onların bəziləri birbaşa olaraq keçmiş zaman mənasını ifadə edir, digərləri isə bu mənanın ifadə olunmasında ikinci dərəcəli rol oynayırlar. Başqa sözlə desək, birincilər invariant keçmiş zaman mənasını özündə daşıdığına görə paradiqmatik səviyyədə zaman oppozisiyasının ünsürü kimi çıxış edə bilir. İkincilərin keçmiş zaman mənası isə konkret kontekstdə müəyyənləşir. Onlara Present İndefinite, Present Perfect, Present Continuous, Present Perfect Conyinuous formaları aiddir. Bu formalar nüvəyə aid edilə bilməz, çünki əsas invariant semanın birbaşa daşıyıcıları deyildir. Bununla belə, invariant semanın ifadəsindəki potensialları onlar nüvəni təşkil edən elementlərdən sonra ikinci yerə çıxarmağa tam əsas verir. Buna görə də onlar nüvəətrafı zonaya aid edilir.

İngilis dilində morfoloji zaman sistemində zaman kateqoriyasına malik olmayan, müstəqil zaman mənası daşımayan, yalnız nisbi zaman mənasına malik olan qrammatik vahidlərehtiva olunur. Onlar da nüvəətrafı zonaya aiddir. Bu qrammatik vahidlərə feli sifət (Participle I və Participle II), cerund və məsdərlər daxildir. Həmin vahidlər də kontekstdən asılı olan komponentlər kimi səciyyələndirilə bilər.

İngilis dilində keçmiş zaman mikrosahənin komponentləri arasında diqqəti cəlb edən vahidlərdən biri yarıqrammatikləşmiş təbiətə malik qrammatik-leksik konstruksiyalardır: used+infinitive, would+infinitive. Məhz yarıqrammatikləşmiş təbiət imkan verir ki, onlar ingilis dilinin zaman mikrosahələrindən morfoloji nüvə ilə leksik perifersiya arasında aralıq qatda yerləşdirilsin. İngilis dilinin zaman mikrosahələrində belə komponentlərin olması onu Azərbaycan dilindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri hesab olunmalıdır.

Azərbaycan dilində keçmiş zaman mikrosahəsində olduğu kimi, burada da periferiyanı sintaktik və leksik ifadə vasitələrindən təşkil olunan iki lay əmələ gətirir. Birinci layda zaman mənası sintaktik səviyyədə çıxış edir, yəni sintaktik zaman, özünün cümlə səviyyəsində əlaqə vasitələri, struktur sxemi ilə üzə çıxır. İkinci layda isə temporallıq ayrı-ayrı sözlərin-zərflərin (yesterday, Recently, Ever, then, since və s), sifətlərin (former, early, recent, previous, prior və s), isimlərin (yesterday, past, future və s), müxtəlif söz birləşmələrinin (in the pat, in bygone days, yesterday morning və s) və frazeoloji vahidlərin (in the day of old, the good old days, from time immemorial, since Adam wasa boy) leksik mənalarında təzahür edir.

Qarşılaşdığımız dillərdə keçmiş zaman mikrosahəsinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilinə nisbətən, ingilis dilində mikrosahənin mofoloji nüvəsi keçmiş zaman zonasını daha çox dərəcədə detallaşdırma gücünə malikdir. Həmin detallaşdırmanı ifadə etmək üçün kifayət qədər morfoloji ifadə vasitələrinin sayı azdır, buna baxmayaraq, həmin ifadə vasitələrinin potensiyası imkan verir ki, onlar keçmişlə bağlı olan semantik çalarları büruzə verə bilsin. Əlbəttə, hər iki dildə morfo-

loji ifadə vasitələri kommunikasiya prosesində informasiyanın ötürülməsində təkbaşına deyil, leksik, sintaktik və frazeoloji vahidlərlə birgə fəaliyyət göstərir.

İnsan psixikası ilə və insanın təbiətə və başqa insanlara emosional münasibəti ilə bağlı spesifik cəhət və xüsusiyyətlər digər zaman anlayışlarına nisbətən indiki zaman daha çox dərəcədə xasdır. Temporal semantikasnın bu geniş və kommunikativ cəhətdən mühüm sahəsinin nitqdə realizə edilməsində müxtəlif səviyyəli dil vahidləri, eləcə də onların müxtəlif kombinasiyaları birgə fəaliyyət göstərə bilər.

Keçmiş zaman mikrosahəsinin modelləşdirilməsində istifadə etdiyimiz ümumi prinsip əsasında müqayisə edilən dillər üçün indiki zaman mikrosahəsini də modelləşdirməyə çalışaq. Əvvəlcə modeli qurulan sahəni xarakterizə edən vahid semantik əlaməti, yəni indiki zamanın invariantı zaman mənasını müəyyənləşdirək.

İndiki zamanın statusunun müəyyənləşdirməsi həm fəlsəfədə, həm də dilçilikdə uzun müddət mübahisələrə səbəb olmuşdur. "İndi"nin semantik diapazonu çox yayğın, onun şərhi isə konkret situasiyadan asılı olaraq subyektiv səciyyə daşıyır. Fəlsəfi şərhdə "indiki zaman həmişə hansısa mövcud vəziyyətlər, hadisə ilə əlaqəlidir, həmin hadisənin uzunluğu və ya müddəti indiki zamanın "ölçülərini" müəyyən edir. İndiki zamanın müxtəlif uzunluğu və ya müddəti zaman spesifikasının təzahüründə xarakterik cəhətlərdən biridir".

Azərbaycan dilçiliyində indiki zamanla bağlı fikir bundan ibarətdir ki, indiki zamanın məzmununda iki məna nəzəri daha çox cəlb edir. Bu məna xüsusiyyətlərindən birincisi, indiki zamanda iş, hal və hərəkətin danışıq vaxtına bilavasitə uyğun gəlməsi, ikinci isə iş, hal və hərəkətin icra müddəti öz davamlılığına görə danışıq vaxtı müddətindən kənar çıxır.

Linqvistik indiki zaman formalarının əksəriyyəti özünün zaman mənasında obyektiv keçmişi və obyektiv gələcəyi ehtiva edir. Məsələn, deyək ki, indiki zamanda müxtəlif üsullarla hərəkət təkrarlanan, adət halına alan, zamanca qeyri-məhdud, yaxud nitq momentini ehtiva edən, ondan kənara çıxmayan az və ya çox müddətdə baş verən kimi təqdim edilə bilər. Əgər daimi, təkrarlanan və ya dəfələrlə təkrarlanan hərəkətlərin müəyyən kəsikləri nitq momentindən əvvəl, digəri isə nitq momentindən sonra gəlirsə, onlar bütövlükdə nə keçmişə, nədə gələcəyə aid edilə bilər. Belə hərəkətlərin indiki zamanla verilməsi tamamilə qanunauyğun haldır.

Beləliklə, indiki zaman şüurumuzda "indi" momenti ilə eyniləşir. Ona görə də linqvistik indiki zamanın məzmununu belə səciyyələndirmək olar: burada hərəkətlər nə nitq momentindən öncə, nə də sonra gəlir. İndiki zaman mikrosahəsinin bütün konstituentləri üçün invariant semantik əlamət kimi "indiki zaman oriyentasiyası oxunun vektor sıfırı ilə əlaqəliliyi" hesab olunmalıdır. O halda linqvistik indiki zaman formaları vasitəsilə nitq momentini ya zaman oxu üzərində nöqtə kimi, ya da daha geniş zaman kəsiklərini əhatə edərək ehtiva edən bütün hərəkət və proseslər ifadə edilə bilər. Məhz bu invariant məna sayəsində indiki zaman mikrosahəsi həm fasiləsiz, daimi, həm də dəfələrlə təkrarlanan hərəkətləri ifadə etmək iqtidarındadır. Beləliklə, indiki zaman mikrosahəsinin konstituentləri nitq momentini ya zaman oxu üzərində nöqtə kimi, ya da daha geniş zaman kəsiklərini əhatə edərək ehtiva edən bütün hərəkət və prosesləri ifadə etmək kimi invariant semantik məzmun ətrafında birləşir. Bu vahid invariant semantik əlamət müəyyənləşdirildikdən sonra mikrosahənin modelinin qurulmasına başlamaq olar.

Azərbaycan dili üçün indiki zaman mikrosferası belə təsəvvür edilir.

Keçmiş zaman mikrosahəsində olduğu kimi, burada da nüvəni əsa morfoloji komponent olan indiki zaman forması [-y)ır[4] şəkilçisi ilə düzələn forma] təşkil edir. – (Y)ır[4] şəkilçisi ilə düzələn indiki zaman forması bu zamana aid olan bütün məna xüsusiyyətlərini ifadə etmək potensiyasına malikdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, mikrosahələri əmələ gətirən komponentlərin bir cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar qapalı olaraq qalmır, sahələrarası qarşılıqlı əlaqədə olur, yəni bir sahəsinin sərəncamından olan ifadə vasitələri o biri sahələrin semantikasını ifadə etmək üçün də istifadə edilir. Belə əlaqələrin bir növü də zamanların üslubi işlənmə hallarıdır. Müəyyən

Hallarda başqa morfoloji komponentlər də indiki zamanın məna xüsusiyyətlərini ifadə edir. Bunları yuxarıda ikinci dərəcəli morfoloji ifadə vasitəsilə adlandırmışıq. Buraya qeyri-adi gələcək zaman forması [-dı[4] şəkilçisi ilə düzələn [-(y) ar[2] şəkilçisi ilə düzələn forma], şühudi keçmiş zaman [-dı[4] şəkilçisi ilə düzələn forma], nisbi zaman ifadə edən feli sifət və feli bağlama aiddir. Onlar nüvəətrafı zonaya daxildir.

İndiki zaman mikrosahəsinin periferiyası yaxın və uzaq olmaqla iki laya ayrılır. Yaxın laya indiki zaman mənasının sintaktik səviyyədə çıxış edir, yəni sintaktik zaman özünün cümlə səviyyəsində əlaqə vasitələri, struktur sxemi ilə təzahür edir. Buna xəbərlik şəkilçilərinin, vardır / yoxdur sözlərinin işləndiyi indiki zaman mənalı sintaktik konstruksiyalar, adlıq cümlələr nümunə ola bilər. İkinci layda indiki zaman mənası zərflərin (indi, anən və s) , sifətlərin (indiki, bugünki, çağdaş, müasir, cari və s), isimlərin (müasir, həmyaş və s), müxtəlif söz birləşmələrinin (bu an, bu anda, bu dəmdə, indiki halda, son zamanlarda, son dövrlərdə, son vaxtlarda və s) və frazeoloji vahidlərin (söz vaxtına çəkər, göz açıb yumunca, [bir] göz qırpımında) leksik mənaların təzahür edir.

İngilis dilində temporallıq makrosahənin indiki zaman mikrosahəsi aşağıdakı kimi modelləşdirilə bilər.

Mikrosahənin nüvəsində indiki zaman mənasını birbaşa ifadə edən morfoloji komponentlər cəmləşmişdir. Nüvəni dörd indiki zaman qrammemi təmsil edir: Present İndefinite, Present Continuous, Present Perfect, Present Perfect Continous.

İndiki zaman mikrosahəsində ingilis dilində "qnomik gələcək" (gnomik future) adlandırılan forma də işlənir. Onu indiki, keçmiş və gələcək zaman mənalarının özünəməxsus sintezi adlandırmaq olar. Bu zaman forması ümumiləşmiş ifadələrdə, hikmətli sözlərdə işlənir və hərəkətin danışıq adında baş verməsi inkar etmir. İndiki zaman mikrosahəsinin perferiyası tərkibinə görə yekcins olmayan leksik temporal vasitələr təşkil edir. Onları da əsas və ikinci dərəcəli leksik komponentlərə ayırmaq olar. Əsas leksik komponentlərə elə leksik vahidlər aiddir ki, onlar indiki zaman anlayışını leksik səviyyədə bilavasitə ifadə etmək potensiyasındadır. Onların əsas funksiyası hərəkəti indiki zamana aid edən zərflər (today, presently, now), sifətlər (present, curret, modern), isimlər (today, the moment) və sözönülü temporal birləşmələr aiddir.

Ədəbiyyat

1. A. C. Бархударов. Грамматтка английскогоязыка. M. 1999
2. Маняр-Белоручев Р. Кю. Общая теория перевобда и устный перевод.
3. Əlizadə. A.S. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı haqqında. Bakı-1988

4. N.A.Məmədov. Müasir ingilis dilində sifət düzəldən y şəkilçisi. Bakı. ADU. 1988
5. U.Məmmədov. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı-1968. Maarif nəşriyyatı.
6. В.Н.Ярцева. Становление и развитие современного английского языка. М. 1969, с. 131.
7. К.В.Бектаев, В.С.Лобин. Синтаксические приемы описания причин фонетических изменений в языке. Алма-Ата. 1969г.
8. Ə. Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı-1984. "Elm" nəşriyyatı

С.Кулиева

Лингвистический анализ настоящего и прошедшего времени
в английском языке

Резюме

В статье рассматривается лингвистический анализ настояшего и прошедшего времени в английском и азербайджанском языках, их координации в простых и сложных предложениях, а также его практическое употребления и сравнительный анализ в обоих языках. В данной публикациитакже анализируется катагория времени в сфере грамматической структуре в английском языкеи его адекватность в родном языке. present perfect и past perfect играют важную роль в категории времени глагола.

S.Kuliyeva

Linguistic analise of preset perfect fnd past perfect tens forms
In english en azerbaijani

Summury

The article speaks of the coordination of word-unit in simple and compound sentences, also its practical use in tnglish and aztrbaijani their comparative characteristic it both of language. The explination of the indicative past perfect fnd presen perfect in modern Azerbaijan en English was thouroughly given in this indicative mood, the expression method of modality by grammatical ways were also explaned. The article deals with linguistic analise of text and methoies of material en englis, also its some aspect in the linguistics.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TƏRANƏ MƏMMƏDOVA
ADİU
təranə@. imail. ru

TERMİNOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRDƏ ƏCNƏBİ SÖZLƏR

Açar sözlər: terminoloji birləşmələr, ingilis dili, əcnəbi sözlər.
Ключевые слова: терминологические соединение, англий ский язык, иностранные слова.
Key words: terminogical units, english, words outsides.

Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında ele növ terminlərə rast gəlmək olar ki, onlar ayrı-ayrılıqda iki elementdən ibarət olub, bir terminoloji məna ifadə edir və belə terminoloji birləşmələr texniki dilimizdə geniş surətdə yayılmışdır. Terminoloji birləşmələr söz birləşmələri şəklində texniki proses və avadanlığın bu və ya digər tərəfini, onun ayrı-ayrı hissələrini, iş prosesini, xarakteristikasını və s. texniki məfhumları ifadə edir. Terminoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında müxtəlif variantlarda özünü büruzə verir. Bir çox terminoloji birləşmələr Azərbaycan dili elementləri ilə qarşılıqlı şəkildə işlədilir. Bəzi terminoloji birləşmələr isə sırf Avropa dillərindən alınma sözlərdən ibarətdir.

Terminloji birləşmənin texniki dilimizdə işlənmə formasına görə iki böyük qrupa ayırmaq olar:

1. Azərbaycan dili komponentləri ilə qarşılıqlı işlənən terminoloji birləşmələr: rabitə kanalı, katod qoru, qaytanlı kamutator, teleqraf xətti, yoxlama generatoru, kontur sarğacı, saat mexanizmi, rezonans üsul və s.

2. Yalnız Qərbi Avropa mənşəli komponentlərdən ibarət terminoloji birləşmələr: mexaniki kamutator, mexaniki rele, elektron mexanatoru, balans modulyasiyası, elektrik modulyasiyası, telefon relesi və s.

Qeyd etmək lazimdır ki. texniki lüğət və istifadə olunan ədəbiyyatda birinci qrupa daxil olan Azərbaycan dili elementləri ilə qarşılıqlı işlənən texnoloji birləşmələr, sırf Qərbi Avropa dillərindən alınmalardan ibarət terminoloji birləşmələ nisbətə çoxluq təşkil edir və onların işlənmə dairəsi daha geniş və əhatəlidir. İndi isə sırf alınmalardan ibarət terminoloji birləşmələrlə qarşılıqlı şəkildə işlənən terminoloji birləşmələri ayrı-ayrılıqda təhlil edək:

I qrup. Azərbaycan dili elementləri ilə qarşılıqlı işlənən terminoloji birləşmələr.

Bu qrupa daxil olan terminoloji birləşmələrin komponentləri yerdəyişmə xüsusiyyətinə malikdirlər. Belə ki, terminoloji birləşmələrin birinci tərəfi bəzi terminlərdə Azərbaycan dili komponenti ilə, ikinci tərəfi isə Qərbi Avropa dillərinə məxsus komponet ilə ifadə olunarsa, bəzi terminlərdə isə əksinə birinci komponent Qərbi Avropa dillərinə məxsus komponentlərlə ifadə olduğu halda, ikinci komponent isə Azərbaycan dilinə məxsus komponentlərlə ifadə olunur. Bu baxımdan biz Azərbaycan dili elementləri ilə qarşılıqlı işlənən terminoloji birləşmələri dord növə ayıra bilərik:

I növ: Birinci tərəfi Azərbaycan dilinə məxsus komponentlərlə, ikinci tərəfi isə Qərbi Avropa mənşəli alınmalarla ifadə olunan qarşılıqlı terminoloji birləşmələr (QTB);

Məs: kömür membran, sıxılma kameri, közərmiş katod, mis kabel, sınama stendi, izafi faza, qoruma ekranı, qapalı kontur, doldurma aparatı, toplama maşını, maye karroziyası və s.

Bu növ texniki alınmaların bəziləri şəkilçilər qəbul etmədiyi halda, bir çox texniki alınmalar şəkilçilər qəbul edir və ana dili mənşəli elementlərlə uyğunlaşırlar. Şəkilçilərin işlənməsinə görə bu tip texniki terminləri öç növə bölmək olar.

1. Hər iki tərəfi adlıq halda işlənən, heç bir şəkilçi qəbul etməyən terminlər; məsələn:toplayan maşın, yumşaq mufta, fırlanan antena, ötürücü antena, həqiqi azimut, həqiqi pelenq, qazma platforma.

Bu qəbildən olan texniki terminlər heç bir nisbət şəkilçisi və yaxud digər şəkilçilər qəbul etmir.

2. İki komponentli terminlərdə Azərbaycan dili mənşəli birinci element heç bir şəkilçi qəbul etmədiyi halda, Qərbi Avropa mənşəli digər element isə nisbət şəkilçisi qəbul edir;

Məs: təsvir analizatoru, ölçü aparaturası, hesablama maşını, tikiş maşını, tezlik diapazonu, ölçü aparaturası, hesablama sistemi, çağırış relesi, fəza dedektru, mühafizə kondensatoru, rəqs konturu, dalğa diapazonu, seçki diski, qövs generatoru, fəza dedektoru və s. Bu qəbildən olan ele texniki terminlərə rast gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində işlənən komponentlər cəm halda işlədilir.

Məs: məlumatlar analitiki, rənglər atlası, məlumatlar bazası, quraşdırıcılar briqadası, qoruyucuların kalibrlənməsi. 3. Hər iki komponenti şəkilçi qəbul edən terminlər. Məs:şəkilçilərin deşifrələnməsi, təsvirin kvanlaşması, təsvirin kodlanması, şəkillərin koreksiyası, səsin izalyasiyası.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu növ terminlər texniki dilimizdə geniş yayılmış və praktiki olaraq, ümumişlək sözlərə çevrilmişdir. Onlar həmçinin texniki terminologiyamızın təkmilləşdirilməsində və zənginləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edirlər.

II növ. Birinci tərəfi Qərbi Avropa mənşəli alınmalarla, ikinci tərəfi isə Azərbaycan dilinə məxsus komponentlərlə ifadə olunan qarşılıqlı terminoloji birləşmələr. Məs: elektron yükü, induksiya sarğacı, katod örtüyü, maqnit pladı, rentgen şüası, metal hissə, alüminium lehimi, perlit poladı, kamerli soba, karusel soba, elektrik sobası və s. Qarşılıqlı işlənən terminoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin texniki lüğət və ədəbiyyatında ən çox yayılmışdır və onlar texniki dilimizin inkişaf etməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Strukturu baxımından bu növ QTB-lər (qarşılıqlı terminoloji birləşmələr) müxtəlif variantlarda işlədilir, belə ki, elə QTB-ə rast gəlmək olar ki, onların Azərbaycan dili mənşəli elementləri ilə işlənən birinci tərəfləri bəzi terminlərdə sadə, bəzilərində isə mürəkkəb formada işləndiyi halda, Avropa mənşəli alınmalar da həmçinin sadə və ya mürəkkəb şəkildə işlədilir.

Bu baxımdan biz onları aşağıdakı növlərə ayıra bilərik:

1. Azərbaycan dili mənşəli birinci tərəfi sadə komponentlərdən, ikinci tərəfi isə Avropa mənşəli alınmalardan ibarət mürəkkəb quruluşlu QTB-lər:

Məs:güzgülü qalvanometr, qoruyucu atmosfer, dəyişən transfarmator, qaynaq transfarmatoru, təbii radioaktivlik, süni radioaktivlik, qaynaq transfarmatoru, polad transfarmatoru, polad elektrodinamika və s.

2. Azərbaycan dili mənşəli birinci tərəfi mürəkkəb komponentlərdən, ikinci tərəfi də həmçinin, Avropa mənşəli alınma elementlərdən ibarət mürəkkəb quruluşlu QTB-lər;

Məs:lövhəvari rekulerator, boruvari rekulevator.

Birinci komponenti Qərbi Avropa mənşəli, ikinci komponenti isə Azərbaycan dilinə aid terminolji birləşmələrin bu və ya digər komponenti dilimizə məxsus şəkilçilər qəbul edib-etməməsinə görə aşağıdakı növlərə ayrılır.

1. Hər iki tərəfi adlıq halda işlənən, heç bir şəkilçi qəbul etməyən terminoloji birləşmələr; Məs:drenans qurğu, termik sarğac, spiral sarğac, avtomatik açar, metal örtük, ferrit həlqə, kristal qəfəs, metal sütun, magistral xətt, manipulyativ sürət, asinxran qurğu, telefon rabitə, neqativ dalğa, nominal güc, paralel zolaq, sement dayaq, amplitud yazı, impuls verici, akustik maneə və s.

2. Bu növ texniki terminlərdə Qərbi Avropa mənşəli komponentlər Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər qəbul edir:

1) "-lı, - li, -lu, -lü " sözdüzəldici şəkilçilər.

Məs:antenalı çevirici, batareyalı qəbuledici, şkalalı tərəzi, sferblatlı tərəzi, volframlı şüşə, periodlu düzləndirici, fazalı düzləndirici, kollektorlu mühərrik, lampalı verici, kanallı veriliş və s.

2) "-mış, -miş, -muş, -müş" nəqli keçmiş şəkilçiləri qəbul edən terminlər;

Məs:modullaşdırılmış dalğa, polyarlaşmış zəng, deşifrələnmiş şəkil, parafinləşmiş kağız, avtomatlaşdırılmış qurğu və s.

3) "-layıcı, -ləyici, " şəkilçiləri ilə:

Məs:skaperləyici güzgü, ionlayıcı şüalanma, fokuslayıcı sarğac və s.

4) "-lama, -ləmə" şəkilçiləri ilə:

Məs;kalibrləmə məlumat, bloklama dövrəsi, kroslama cədvəli, ekranlama əmsalı, maqnitlənmə əyrisi və s.

5) "-dan, -dən" çıxışlıq hal şəkilçiləriilə:

Məs:fondan şüalanma, rupordan şüalanma, stansiyadan veriliş və s.

6) Qərbi Avropa mənşəli elementlə ifadə olunmuş birinci komponent adlıq halda, Azərbaycan dili mənşəli komponentlər isə nisbət şəkilçisi qəbul edir.

Məs: atmosfer sönməsi, atmosfer şüalanması, atmosfer tüstüsü, vizir nışanı, orbit qasırğası, qaz kəməri, qaz qaynaqçısı, aparat sazlayıcı, faza dəyişməsi, radiasiya təzyiqi, stator dalağı, kros məftilli.

7) Hər iki tərəfi şəkilçilər qəbul edən terminlər:

Məs:atmosferin şüalanması, fazanın dəyişməsi, obyektlərin eyniləşdirilməsi və s.

III növ: Azərbaycan dili mənşəli elementlərlə Avropa mənşəli alınmalardan ibarət mürəkkəb quruluşda olan birinci tərəf, ikinci tərəfi isə sadə quruluşlu Avropa mənşəli alınmalardan ibarət QTB-lər şəkildə olur.

a) birinci tərəfin elementi alınma sözlə başlananlar:

atomdaxili enerji, malekuldaxili enerji, dentritlərarası qrafit, kristallararası karroziya, fotokimyəvi reaksiya, maşınqayırma texnologiyası və s.

b) birinci tərəfin birinci elementi Azərbaycan dili mənşəli elementlərlə başlananlar:

çoxkomponentli diaqram, ikiatomlu malekul, qeyri-maqnit, material, uzunfokslu obyektiv, qısafokuslu obyektiv, yarımavtomatik maşın, çoxkomponentli sistem, ikikomponentli sistem, vərəqştamplayan pres və s.

c) ikinci tərəfi Azərbaycan dili mənşəli elementlərlə qurtaranlar:

çoxelektrodlu qaynaq, dəmir-karbon ərinti, elektroqövs rəqsi, termocütlərin dərəcələnməsi, fazalar arası laylanma və s.

IV növ: Birinci tərəfi mürəkkəb quruluşlu Avropa mənşəli alınma elementlərdən, ikinci tərəfi isə sadə quruluşlu Azəebaycan dili elementlərindən ibarət QTB-lər.

Məs: hidrogen-oksigen alovlu, qaz elektrik qaynağı, atom-hidrogen qaynağı, aliminium-oksid silisiummanqanlı tunc, kristallaqrafik ox, maqnitotermik üsul, mikroskopik müşahidə, nikel-aliminumlu polad, poliperizasiya qətranı, heterekolyar qəfəs, pemeopolyar qəfəs, qaz-peesləmə qaynağı, kvazielastik əlaqə, termoelektrik hərəkət, antikorrizion polad, antifriksion ərinti, azbestmaqnezial qaytan, metallometrik tərəzi, volfarm-xromlu polad, metallostatik təzyiq, ferrostatik təzyiq, hidrodinamik təzyiq, elektrolitik dəmir, izotermik tablama, izotermik çevrilmə, intermetallik birləşmələr, interferensiya zolaqları, kobaltvolfram ərinti, kobalttitan ərinti və s.

II qurp. Hər iki tərəfi yalnız Qərbi Avropa dillərindən alınma elementlərdən ibarət terminoloji birləşmələr.

Bu növ texniki terminlər dilimizin lüğət tərkibində qarşılıqlı işlənən terminoloji birləşmələrə nisbətən sayca azlıq təşkil etsə də texniki lüğət və ədəbiyyatımızda onlardan geniş istifadə olunur və həmçinin müasir texnikanın imkanlarını, nailiyyətlərini, mahiyyətini geniş oxucu kütləsinə çatdırmaqda bizə yaxından kömək edir. Strukturu baxımından bu qrupa daxil olan terminoloji birləşmələrin tərəfləri sadə və ya mürəkkəb şəkildə ola bilərlər. Belə ki, bəzi terminoloji birləşmələrdə birinci tərəf sadə, ikinci isə mürəkkəb şəkildə olduğu halda, başqa növ terminlərdə isə əksinə, birinci tərəf mürəkkəb, ikinci tərəf isə sadə tərkibdən ibarət ola bilər. Bu baxımdan biz onları aşağıdakı növlərə ayıra bilərik:

a) birinci tərəfi sadə komponentdən, ikinci tərəfi isə mürəkkəb elementlərdən ibarət terminoloji birləşmələr:

impuls transfarmatoru, ralqonq transfarmatoru, elektron mikroskopu, differensial qalvanometr, kontakt elektromatoru və s.

b) birinci tərəfi mürəkkəb quurluşlu komponentlərdən, ikinci tərəfi isə mürəkkəb tərkibli komponentlərdən ibarət terminoloji birləşmələr:

elektrostatik induksiya, elektronoqrafik analiz, interkristallıq karroziya, intermetallik faza, elektrolitik ion, kristalloqrafik zona, efirsellelüz lakı, polistirol lakı, metastabil struktur, mikroskopik obyektivi, fotoqrafiya obyektivi, ionvariant sistemi, polixlorvinil lakı, peterpolyar malekul, enalotermik reaksiya, ekzotermik reaksiya, ferlit-perlit strukturu və s. Beləliklə Azərbaycan dilinin texniki terminologiyasında əcnəbi sözlərin işləndiyi terminoloji birləşmələr aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdirlər:

1) Terminoloji birləşmələr iki böyük qrupa bölünür:

- Azərbaycan dili elementləri ilə qarşılıqlı işlənən terminoloji birləşmələr (QTB)

- Hər iki komponenti sırf Qərbi Avropa mənşəli alınmalardan ibarət terminoloji birləşmələr.

2) Qarışıq terminoloji birləşmələr mənşəyi və quruluşu, habelə morfoloji dəyişikliyə uğraması baxımından müxtəlif növlərə malikdirlər.

3) Hər iki tərəfi sırf Qərbi Avropa mənşəli alınmalardan ibarət terminoloji birləşmələr strukturu baxımından sadə və mürəkkəb şəkildə olurlar, marfoloji dəyişikliyə uğrayırlar və şəkilçilər mənşəyi etibarilə müxtəlif olurlar.

Ədəbiyyat

1. M.Ş.Qasımov: Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı. Elmnəşriyyatı. 1968-ci il.
2. U.M.Seyidov. Dilçilikdə söz birləşməsi problemi ADU nəşriyyatı. "ELMİ XƏBƏRLƏR"Humanitar seriyası. 1959-cu il. səh. 6.
3. R.C.Cəfərov. Azərbaycan dilinin terminologiyasında fransız dili mənşəli alinma sözlər. Filologiya Məsələləri toplusu. səh. 14-17.

Т.Мамедова

Заимствованные слова в терминологических соединений

Резюме

В статье рассматривается заимствованные слова Западно-Европейского происхождения в Азербайджанском терминологическом системе, их употребление в терминологическом соединений, а также языковые связи азербайджанском языкам с другими Заападно-Европейскими языками. Статья посвящено также всесторонному исследованию Западноевропейскими языками в современной терминологическом системе, а также, выясняет, роль и место назначение английский, французский и другие
западноевропейскими языками.

T.Mamedova

Terms western-european of terminogical units

Summury

The article speaks about the borrowed words OF WESTERN-EUROPEAN origin in the Azerbaijani language, their use in terminological units and language relation on modern phase. This article is devoted to the comprehensive research of ongoing processes in the modern press language. The author clarified the role of language of the press in enriching of terminogical fund, nuances and features of the use of the adopted terms. Some important aspects in the process of terminogical units in English and Azerbaijan language.

Rəyçi: Yusif Süleymanov
filologiya üzrə fəksəfə doktoru, dosent

ЕЛЕНА ВЕЛИЕВА
Азербайджанская Государственная
Нефтяная Академия
elena@mail.ru

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРНЕТ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Açar sözlər: texnologialar, İnternetin imkanlari,üstünlüklər, ünsiyyət, sərbəstlik, idrak fəaliyyəti yüklənmək,kömək etmək, axtarış.
Key words: technologies, Internet possibilities, advantages, communication, individuality, informative activity, to load, to promote, initiative, search.
Ключевые слова: технологии, Интернет возможности, преимущества, общение, самостоятельность, познавательная деятельность, погружаться, способствовать, мотивация, поиск.

Глобализация, охватывающая все большее и большее пространство, стирает границы между государствами. Растет список организаций, работающих напрямую с иностранными партнерами, а, соответственно, увеличиваются и требования, предъявляемые к специалистам в различных областях. Неоспоримым является тот факт, что неуклонно повышается спрос на специалистов, владеющих хотя бы одним иностранным языком. Вузы готовят студентов к деятельности по выбранным специальностям, а перед преподавателями кафедр иностранных языков ставится задача подготовить студентов к осуществлению межкультурной коммуникации и снабдить их объемом знаний, необходимых для успешной профессиональной деятельности. В результате обучения иностранному языку в вузе, студент должен не только приобрести навыки использования иностранного языка как средства повседневного общения, но и стать компетентным в области иноязычного профессионального общения.

Одним из последних величайших изобретений человечества по праву считается Интернет. Он очень быстро вошел в жизнь практически всего человечества и прочно занял свои позиции. Интернет ресурсы предоставили людям практически неограниченные возможности, особенно в области образования. Одними из первых оценили возможности глобальной сети преподаватели иностранных языков, получившие возможность виртуально погрузиться в атмосферу тех стран, языки которых они преподают студентам. Использовать Интернет для обучения иностранным языкам очень удобно, плодотворно и перспективно. Всемирная паутина уверенно отвоевывает свое жизненное пространство у других средств распространения и обмена информацией. На сегодняшний день Интернет-технологии являются одним из наиболее эффективных средств обучения английскому языку.

С помощью Интернета можно решать разные дидактические задачи: формировать умения и навыки чтения, используя современные материалы из сети; совершенствовать умения письменной речи; пополнять словарный запас; формировать устойчивую мотивацию к изучению английского языка. Воз-

можности Интернет – технологий могут быть направлены на налаживание и поддержание контактов и дружеских связей со своими сверстниками из других стран.

Работа в Интернете интересна студентам, отражает современную реальность – компьютеризацию всех сфер деятельности человека. Такой вид деятельности способствует росту уровня мотивированности студентов к изучению иностранного языка, развивает самостоятельность, формирует информационную и языковую компетенции будущих специалистов, способствует развитию аналитических способностей. Информационные технологии способствуют раскрытию, сохранению и развитию личностных качеств обучаемых. Интернет создает сильную мотивацию к изучению иностранного языка.

По мнению Ю. Ветрова, организация профессиональной подготовки специалиста в вузе предполагает использование информационных технологий в качестве:

- средства обучения, обеспечивающего оптимизацию процесса познания, так и формирование индивидуального стиля профессиональной деятельности;
- предмета изучения – знакомство с современными способами обработки информации, учитывающими специфику организации информационных процессов в профессиональной среде;
- инструмента решения профессиональных задач, обеспечивающих формирование умений принятия решений в современной информационной среде (определение, организация и поиск профессионально важной информации; выборе средств, адекватных поставленной задаче; использование полученных результатов в оптимизации процесса решения профессиональных задач.

Внедрение информационных технологий в процесс обучения иностранному языку способствует его интенсификации, глубокому усвоению новых знаний, переходу от механического усвоения, реализации принципа межпредметных связей в обучении иностранному языку.

Работа с информацией способствует активному развитию коммуникативных умений, которые можно условно разделить на две группы:

- рецептивные умения (аудирование и чтение);
- продуктивные умения (говорение и письмо).

В свою очередь, развитие этих коммуникативных умений способствует формированию коммуникативной компетенции. Но, помимо этих умений, необходимо также обучать студентов методам самостоятельной работы при изучении английского языка. Как известно, успешное овладение иностранным языком в вузе в большей степени определяется эффективностью самостоятельной работы студентов дома.

Внедрение Интернет технологий в процесс обучения иностранному языку - это «путь создания новых методов обучения на базе синтеза основополагающих методик и реализации компьютерной грамотности преподавателя. С помощью компьютера можно решить такие учебные задачи: как овладение студентами лексико-грамматическими компетенциями, благодаря наглядному представлению закономерности построения высказывания, чтения и письма» .

Проанализировав сведения, представленные в этой таблице, можно утверждать, что использование Интернет ресурсов при обучении студентов иностранному языку имеет ряд преимуществ, особенно за счет расширения контента и его постоянного обновления.

Преподаватели иностранных языков неязыковых вузов часто сталкиваются с необходимостью работы в разноуровневых группах. Учебные же пособия, как правило, унифицированы и рассчитаны на один уровень. Отрабатывая новый грамматический материал в таких группах, получается, что часть аудитории справилась с заданиями очень быстро и скучает, (то есть им нужно подыскать дополнительное задание, что часто воспринимается студентам неохотно), а другие студенты с трудом справляются с поставленной задачей. Образовательные ресурсы Интернет заполнены разноуровневыми упражнениями на всевозможные грамматические явления. Преподавателю не нужно готовить дома раздаточный материал, достаточно найти необходимые материалы в сети и, если в том есть необходимость, обработать их. Выполняя индивидуальную работу дома, студенты могут пользоваться информацией нужного им уровня.

Технологии гипермедиа позволяют найти ссылки сразу на множество нужных сайтов, тем самым обеспечивая пользователю выбор, возможность объединения ресурсов, их обработки. Работая с поисковыми системами, путешествуя по просторам Интернета, студенты перемещаются с одних ссылок на другие. Даже не задумываясь о том, они тренируют навыки просмотрового и поискового чтения, стараясь найти нужную информацию. Сравнивая линейный текст с гипертекстом, Я. Браун в статье "Охота за богатствами Интернета" отмечает преимущества последнего и его влияние на мотивацию студентов: «…navigation with the use of hyperlinks is far faster and better suited to scanning than linear print media. All materials are real and authentic use of language that is generally very current and up to date. Students usually find using the Internet interesting and challenging and this generally increases their motivation to complete the task». Автор статьи придерживается мнения, что работа с компьютером в группах по 2-3 человека способствует развитию коммуникативных навыков студентом, даже в том случае, когда вид задания этого не предполагает. Это достигается потому, что работая над заданием, студенты обмениваются мыслями и идеями. Другие авторы Я. Кражка, и Д. Фокс солидарны с Я. Брауном в том, что работа с Интернет ресурсами благотворно влияет на мотивацию студентов. Все авторы сходятся во мнении, что роль преподавателя в работе такого рода очень важна. Все действия должны быть четко скоординированы и нужно осуществлять постоянный контроль за работой студентов, направляя их и подсказывая.

Сравнение обучения студентов иностранным языкам с применением Интернет технологий и без них можно представить в виде таблицы:

Обучение без привлечения Интернет-технологий	**Обучение с привлечением Интернет-технологий**
1. Линейный текст (возможно иллюстрированный), кассеты или диски (со стандартными записями, предложенные производителями учебных пособий)	1. Мультимедийный гипертекст (видео-, аудиоматериалы, фотографии, презентации и многое другое)
2. Довольно часто отсутствие высокой мотивированности и заинтересованности студентов	2. Высокая мотивированность и заинтересованность, побуждение к деятельности
3. Ограниченное количество информации, нередко отсутствие выбора, часто устаревшие сведения	3. Неограниченный доступ к свежей информации со всего мира, огромный выбор
4. Уровень предлагаемого материала заложен производителем учебника	4. Возможность привлечения разноуровневого контента в соответствии с потребностями студентов
5. Контроль и оценивание осуществляется сключительно преподавателем	5. Самоконтроль, контроль и оценивание преподавателем, при выполнении компьютерных тестов - оценка компьютера
6. Преподаватель и учебник являются источниками информации	6. У студента есть возможность самостоятельного активного поиска нужной информации
7. Общение с преподавателем и одногруппниками	7. Возможность общения (синхронного/асинхронного) с носителями языка, знакомство с культурой и традициями стран изучаемого языка
8. Процесс обучения ограничивается рамками урока и домашнего задания	8. Значительное расширение рамок процесса обучения иностранному языку при наличии доступа к Интернету

Таким образом, кажущаяся простота организации таких занятий на самом деле достигается только через огромный труд преподавателя по подготовке к занятиям и их ведению.

Из всего вышесказанного следует, что роль Интернета в процессе преподавания иностранных языков трудно переоценить. Благодаря его обширным ресурсам и возможностям, Интернет уже занял твердую позицию в образовании и стал неотъемлемой частью современного общества.

Литература

1. Щукин А.Н. Современные методы и технологии обучения иностранным языкам: Учебное пособие. – М.: Филоматис, 2008. – 188 с.
2. Ветров Ю., Глухов И. Информационные технологии в образовательном пространстве технического университета, Высшее образование в России.- №3 2004, с.76.
3. Потапова Р.К. Новые информационные технологии и лингвистика: учеб. пособие / Р.К. Потапова. -2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 320 с.
4. Brown, I. (1999) "Internet Treasure Hunts - A Treasure of an Activity for Students Learning English". http://iteslj.org/Lessons/Brown-TreasureHunts.html
5. Krajka, J. (2001) "Using the Internet in ESL Writing Instruction". http://iteslj.org/Techniques/Krajka-WritingUsingNet.html
6. Gerald Fox (1998) The Internet: Making it Work in the ESL Classroom http://iteslj.org/Articles/Fox-Internet.

Elena Vəliyeva

Xarici dillərin öyrədilməsində İnternet texnologialarının istifadəsinin üstünlükləri

Xülasə

Bu məgələ geyri-xarici dil olan ali məktəblərdə tələbələrin xarici dilini tədrisində İnternetin istifadə məsələlərinə həsr olunub. Məgələdə xarici dilin tədrisində ən-ənəvi metodla İnternet imkanlarının istifadəsi müqayisə olunur və axırıncının üstünlüyü geyd olunur. Bir sıra faydalı maarifləndirici mənbələrə idstinad edilib: Xarici dil, yeni informasiya texnologialar, İnternet, hipermedia.

Elena Valiyeva

Advantages of internet technologies use in foreign languages teaching

Summary

This article is devoted to the investigation of the questions connected with Internet applications for foreign languages teaching of non-linguistic students. The traditional method of teaching is compared with the method using Internet possibilities. Advantages of Internet applications in the education process are described.

Foreign language, new information technologies Internet, hypermedia have been analized.

Rəyçi: Dosent Rəhimə Məmmədova

R.BABAYEVA
ADNA
renaali@mail.ru

TO THE PROBLEM OF WRITING BUSINESS MESSAGES

Açar sözlər: Məlumat, məqsəd, dəqiq, səmərəli, mərhələ, tamamlamaq.
Key words: Message, goal, concise, efficiently, error, complete, step.
Ключевые слова: Ключевые слова: сообщение, цель, точный, эффективно, ошибка, завершить, ступень

The aim in business writing is to communicate as clearly and concisely as you can. In our high-tech culture we expect many tasks to take far less time than they do. Writing is one of them. The ability to write well – clearly and concisely – is not an ancillary skill; it is an essential skill. Contrary to general belief, writing is not something only 'writers' do; it is a basic skill for getting through life. However, writing is a high-level conceptual skill and it does take time. Many mental activities are taking place while you are writing: analyzing the audience, remembering and deciding on what information to present, organizing the information, putting it into comprehensible sentences, paying attention to the rules of good writing, proofreading, etc. When getting started, remember, if you gain control of yourself, you will gain control of your topic.

• First of all you ask yourself the question about the purpose of your writing:
Are you writing to inquire, inform, persuade, motivate, or do you have more than one purpose?
Second, get interested in its scope:
• Given your needs and your reader's needs, how much information should you include?
Third, see clearly the contents of your writing:
• What kind of information will help you to achieve your purpose? Do you have all information you need? How, or where, can you get additional information?
At last, you should ask yourself about the available constraints:
• What makes your task more difficult? Time or cost constraints? Your reader's attitudes? Your own lack of credibility?
Put yourself in your reader's place and look at the message through his eyes. Most of the readers want the results of your thinking, not the thinking itself. Remember that there is a difference between thinking and communicating. When experimenting with various ways to organize the information be guided by two factors: (1) your reader's knowledge and interest and (2) your purpose and the information itself. The contents
of any letter may be summarized as follows: (1) opening, (2) purpose; (3) action, and (4) polite expressions.

The number of business messages is increasing daily, each one competing for your audience's attention. So messages must be livelier, easier to read, more concise, and more interesting than ever before. Your message must be:

1. Purposeful Business messages provide information, solve a problem, or request the resources necessary to accomplish a goal. Every message you prepare will have a specific purpose.
2. Audience - centered Business messages help audiences understand an issue, collaborate on accomplishing a goal, or take some action. So every message you prepare must consider the audience's point of view.
3. Concise Business messages respect everyone's time by presenting information clearly and efficiently. Every message you prepare will be as short as it can be without detracting from the subject. The goal of effective business writing is to express your ideas rather than to impress your audience. One of the best ways to do so is to follow a systematic writing process.
What is the Three - Step Process?
Writing process may be viewed as comprising three simple steps: 1. planning
2. writing
3. completing your business messages.
1. Planning Think about the fundamentals of your message. Clarify your purpose in communicating, and analyze audience members so that you can tailor your message to their needs and expectations. Gather the information that will inform, persuade, or motivate your audience. Then adapt your message by selecting the channel and medium that both suit your needs and meet your audience's expectations, and finally, establish a good relationship with your audience.
2. Writing Once you've planned your message, organize your ideas and begin composing your first draft. This is when you commit your thoughts to words, create sentences and paragraphs, and select illustrations and details to support your main idea.
3. Completing Now that you have your first draft step back to review the content and organization for overall style, structure, and readability. Revise and rewrite until your message comes across clearly and effectively; then edit your message for details such as grammar, punctuation and format. Next produce your message, putting it into the form that your audience will receive. And finally, proof the final draft for types, spelling errors, and other mechanical problems.
Planning your message you begin with defining your purpose and analyzing your audience.

Define your purpose when planning a business message, you must decide on the general and specific purpose of the message. All business messages have a general purpose: to inform, to persuade, or to collaborate with your audience. To inform your audience, you need little interaction. Audience members absorb the information and accept or reject it, but they don't contribute to message content; you control the message. To persuade your audience, you require a moderate amount of participation, and you need to retain a moderate amount of message control. Finally, to collaborate with audience members, you need maximum participation. Your control of the message is minimal because you must adjust to new input and unexpected reactions. Business messages also have a specific purpose. That purpose may be clear and straightforward (such as placing an order) or it may be more encompassing (such as convincing management to hire more part - time employees during the holiday season). To help you define the specific

purpose of your message, ask yourself what your audience should do or think after receiving your message. Then state your specific purpose as precisely as possible, even identifying which audience members should respond. You must also consider whether your purpose is worth pursuing at this time. Too many business messages serve no practical purpose, and writing useless memos can destroy your credibility, your believability - based on how reliable you are and how much trust you evoke in others.

Develop an Audience Profile If you're communicating with someone you know well, perhaps your boss or a coworker, audience analysis is relatively easy. You can predict this person's reaction pretty well, without a lot of research. On the other hand, your audience could be made up of strangers - customers or suppliers you've never met, a new boss, or new employees. You'll have to learn about the members of your audience before you can adjust your message to serve them. 1. Identify the primary audience. 2. Determine audience size. 3. Determine composition. 4. Gauge your audience's level of understanding. 5. Estimate your audience's probable reaction.

There are four of the most common message organization problems:

1. Taking too long to get to the point. Make the subject and purpose clear.
2. Including irrelevant material. Include only information that is related to the subject and purpose.
3. Getting ideas mixed up. Group the ideas and present them in a logical way.
4. Leaving out necessary information. Include all the necessary information.

Why good Organization is Important

Does it matter whether a message is well organized as long as its point is eventually made? Good organization helps your audience understand your message, helps your audience accept your message, and save your audience time.

How good Organization is achieved

When writing messages good organization is achieved by defining the main idea, limiting the scope, grouping supporting points, and establishing their sequence by selecting either a direct or an indirect approach.

Define the main idea. In addition to having a general purpose, all business messages can be boiled down to one main idea - one central point that sums up everything. The rest of your message supports, explains, or demonstrates this point. Your main idea is not the same as your topic. The broad subject of your message is the topic, and your main idea makes a statement about that topic. Your main idea may be pretty obvious when you're preparing a brief message with simple facts that have little emotional impact on your audience. If you're responding to a request for information, your main idea may be simply: "Here is what you wanted." However, defining your main idea is more complicated when you're trying to persuade someone or when you have disappointing information to convey. In these situations, try to define a main idea that will establish a good relationship between you and your audience. For example, you may choose a main idea that highlights a common interest you share with your audience or that emphasizes a point that you and your audience can agree on.

Limit the scope. The scope of your message (its length and detail) must match your main idea. Whether your audience expects a one-page memo or a one-hour

speech, you must develop your main idea within that framework. Once you have a tentative statement of your main idea, test it against the length limitations that have been imposed for your message. If you lack the time and space to develop your main idea fully, or if your main idea won't fill up the time and space allotted, you'll need to redefine the main idea of your message.

Group your Points. To decide on the final structure of your message, you need to visualize how all the points fit together. One way to do so is to construct an outline. You're no doubt familiar with the basic outline formats, which (1) use numbers or numbers and letters to identify each point and (2) indent points to show which ideas are of equal status. A good outline divides a topic into at least two parts, restricts each subdivision to one category, and ensures that each group is separate and distinct.

Choose between the Direct and Indirect Approaches. Once you've defined and grouped your ideas, you're ready to decide on their sequence. When you're addressing a U.S. or Canadian audience with minimal cultural differences, you have two basic options:

1. Direct approach (deductive). The main idea comes first, followed by the evidence. Use this approach when your audience will be neutral about your message or pleased to hear from you.

2. Indirect approach (inductive). The evidence comes first, and the main idea comes later. Use this approach when your audience will be displeased about what you have to say.

To choose between these two alternatives, you must analyze your audience's likely reaction to your purpose and message. Audience reaction will fall somewhere between being eager to accept your message and being unwilling to accept your message. This direct approach is generally fine when audience members will be receptive - if they are eager, interested, pleased, or even neutral. But you may have better results with the indirect approach if audience members are likely to resist your message - if they are displeased, uninterested, or unwilling.

Use Functional and Content Words Correctly

Words can be divided into two main categories. Functional words express relationships and have only one unchanging meaning in any given context. They include conjunctions, prepositions, articles, and pronouns. Your main concern with functional words is to use them correctly. Content words are multidimensional and therefore subject to various interpretations. They include nouns, verbs, adjectives, and adverbs. These words carry the meaning of a sentence. In your sentences, content words are the building blocks, and functional words are the mortar that holds them together. Content words can be classified (1) by denotation and connotation and (2) by abstraction and concreteness.

Denotation and Connotation. Content words have both a denotative and a connotative meaning. The denotative meaning is the literal, or dictionary, meaning. The connotative meaning includes all the associations and feelings evoked by the word. The denotative meaning of desk is "a table used for writing." The connotative meaning of desk may include thoughts associated with work or study. In business communication, avoid using terms that are high in connotative meaning.

Abstractness and Concreteness. An abstract word expresses a concept, quality,

or characteristic. Abstractions are usually broad encompassing a category of ideas. They are often intellectual, academic, or philosophical. Love, honor, progress, tradition, beauty are abstractions. A concrete word stands for something you can touch or see. Chair, table, horse, rose, kick, two' are concrete words; they are direct, clear and exact. Remember that words such as small, numerous, sizable, near, soon, good and fine are imprecise. Try to replace them with terms that are more accurate. Instead of referring to a sizable loss, talk about a loss of $52 million.

Find Words that Communicate. Anyone who earns a living by crafting words is a wordsmith - including journalists, public relations specialists, editors, and letter and report writers. They are concerned with using language to be clear, concise, and accurate. To reach their goal, they emphasize words that are strong and familiar. When you compose your business messages, do your best to think like a wordsmith.

The Four Types of Sentences. Sentences come in four basic varieties: simple, compound, complex, and compound - complex. 1. A simple sentence has one main clause (a single subject and a single predicate), although it may be expanded by nouns and pronouns serving as object of the action and by modifying phrases. Ex. Profits have increased lately.

2. A compound sentence has two main clauses that express two or more independent but related thoughts of equal importance usually joined by and, but, or or. In effect, a compound sentence is a merger of two or more simple sentences (independent clauses) that are related.

Wages rates have declined by 5 percent, and employee turnover has been high.

3. A complex sentence expresses one main (the independent clause) and one or more subordinate thoughts (dependent clauses) related to it, often separated by a comma. F. ex. Although you may question Gerald's conclusions, you must admit that his research is thorough.

4. A compound - complex sentence has two main clauses, at least one of which contains a subordinate clause:

Profits have increased lately, and although you may question Gerald's conclusions, you must admit that his research is thorough.

Sentence Style. For most business audiences, clarity and efficiency take precedence over literary style. The following guidelines will help you achieve these qualities in your own writing.

Select Active or Passive Voice. You're using active voice when the subject (the "actor") comes before the verb and the object of the sentence (the "acted upon") follows the verb: "John rented the office." You're using passive voice when the subject follows the verb and the object precedes it: "The office was rented by John." As you can see, the passive voice combines the helping verb to be with a form of the verb that is usually similar to the past tense.

Reference

1. "Excellence in Business Communication" John V.Thill; Courtland L. Bovee.
2. "Английский язык для экономистов" Н.М. Дюканова

R.Babayeva

İşgüzar yazı probleminə dair

Xülasə

Əgər oxucu yazılı məlumatı başa düşürsə, onda biz onu səmərəli hesab edə bilərik. Yazı prosesi üç mərhələyə bölünür: 1. Planlaşdırma 2. Yazı 3. Tamamlama. Planlaşdırma mərhələdində müəllif məlumatın məqsədini təyin edir və auditoriyasının analizini aparır. Yazı mərhələsində öz yazısının layihəsini hazırlayır, tamamlama mərhələsində isə cümlə quruluşuna və yazının yoxlamasına həsr olunur. Məqalədə səmərəli yazı qaydaları və onlara nail olma üsulları göstərilmişdir.

Р.Бабаева

К проблеме делового письменного общения

Резюме

Письменное сообщение может считаться эффективным только в том случае, если оно правильно понято читателями. Для этого необходимо:

1. Правильно организовать информацию.
2. Эффективно донести до читателей.
3. Адекватно пользоваться языком (выдержать стиль и точно сформулировать свои мысли).

Делового письменного общение включает в себя следующие этапы:

1.Планирование (необходимо поставить цель общения, проанализировать аудиторию и увлечь их за собой интересом своего сообщения).

2. Письмо (сделать наброски своих мыслей и спланировано придерживаться основной идеи в письменной форме).

3. Завершение (отредактировать написанное).

Rəyçi: Dosent Xoşqədəm Əhmədova

HÜLYA AKTAŞ
Bakı Slavyan Universiteti
alashrafov@mail.ru

ÇAĞDAŞ TÜRKCƏLƏRDƏ SÖYLƏM: FORMA, SEMANTİKA VƏ FUNKSİYA

Açar sözlər: söyləm, kommunikativ sintaksisi, intonasiya, presupozisiya, fraza.
Keywords:saying, communicative, syntax, intonation, fraze, presupozation**.**
Ключевые слова: поговорка, коммуникативный, синтаксис, интонация, фрага, песупозисия.

Söyləm ünsiyyətdə danışığın aktuallaşmış ən kiçik vahididir. Söyləmdə intonasiyanın əsasında duran bir bütövlük mövjuddur. Söyləm iki fasilə arasında gələn danışıq parçasıdır.

Söyləm kommunikativ sintaksisin əsas anlayışlarındandır. Kommunikativ aspekt nitq fəaliyyəti ilə bağlıdır. «Kommunikativ» terminin iki mənası mövjuddur: konretləşdiriji kommunikativ; praqmatik və kommunikativ-sintaksis. Kommunikativ-praqmatik aspekt-nitq aktından, nitq hərəkətindən ibarətdir. Nitq aktının tiplərinə aiddir: konstatasiya, sual, xahiş, emosional ifadə və s.

Kommunikativ-sintaktik aspekt həm dil, həm də nitqə aiddir. Söyləm də kommunikativ sintaksisin vahididir. Söyləm nitqin kəsiyidir, bir prosesi ijra edir. Bu proses kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir. Nitq aspektində söyləm fərdi və situativ ola bilir. Söyləm nitq aspektində sonsuz və rəngarəngdir. Söyləm aktual üzvlənmənin baş göstərijisidir. Söz sırası və intonasiya onu səjiyyələndirir.

Dildə rəngarəng sintaktik hadisələr baş verir. Q.Zolotova sintaktik hadisələrin funksiyasının ünsiyyət daxilində öyrənilməsini vacib hesab edir və söyləmin konstruktiv bütöv yaratdığını nəzərə çatdırır **(1: 237).** Bunu da demək gərəkdir ki, müəyyənləşdirilmiş mətn öz sematikasını söyləm sərhəddində aça bilmir və mətnin daha da genişlənməsini tələb edir **(2:5).**

Kommunikativ sintaksis söyləmin daxili quruluşunu, həmçinin də sözlər arasında əlaqə tiplərini öyrənir. Demək olar ki, dil sistemində söyləmə yanaşma «aşağı səviyyədə» özünü göstərir.

Qrammatik quruluş, yəni forma söyləm üçün gərəkli özəllik saıla bilməz. Söyləmin ortaya çıxmasında intonasiya ən vacib, ən sadə vasitələrdəndir. Bir sıra hallarda, əsasən cümlə formasından məhrum olan söyləmlər mövcuddur, amma intonasiyadan məhrum olan söyləm yoxdur. (3: 33).

Söyləmin xüsusi intonasiyası əlahidə haldır. Rus dilçiləri hələ 50-ci illərdə yazırdılar ki, ifadələrin (söyləm nəzərdə tutulur-HA) iyerarxiya strukturunda intonasiya həlledici rola malikdir, ona görə ki, bu, söyləmlərin semantik yaxud qrammatik quruluşunu dəyişdirməyə, birtərəfləşdirməyə qabildir (4: 191).

Türkcələrdə söyləmlər formaca çox zəngindir, yəni müxtəlif birləşmələr (müstəqil fikir ifadə edən) kommunikativ vahid yaradır ki, bu da kommunikasiyanın təşkilində həm mühüm rol oynayır, həm də əlavə modal mənalar ifadə edir. Leksik mənasını itirən söyləmlər müəyyən fikir ifadə etməklə, münasibət bildirməklə, kommunikativ funksiya daşımaqla dil sistemində başlıca rol oynayır.

Söyləmin predmet sahəsinin bir çox semantik növləri mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

1) şərti söyləmləri. Bu mürəkkəb söyləmdir, adətən «əgər\eger», «onda», «elə isə» bağlayıcılarının iştirakı ilə düzəldilir. Məs.: *Eger çok yakında geri dönsen...; Onda mən razı deyiləm; Əslində isə mənə elə sən lazımsan; Hamısını ki görmüşdür.Hiçbir şey, beni kararımdan vazgeçilmez.*

2) Qiymətvermə (qiymətləndirici) söyləmləri. Bu söyləm vasitəsi ilə obyektə mütləq və müqayisə yolu ilə qiymət verilir: *Korkma sönmez bu şafaklarda yüzen an sancak\\Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak. Biz teslim olanın canına kıymayız.-Nə gözəl! Nə yaxşı, çox pakizə.*

3) Ucadan oxuma söyləmləri. Burada təsdiq və inkar münasibətləri öz əksini tapır. Məs.: *Biz daima doğudan batıya yürüdük. Milli varlığımıza düşman olanlarla dost olmayalım. Elə söyləm örnəkləri ilə qarşılaşmaq olur ki, onlar fraza keyfiyyətinə malikdir Bəzən ifadə ikinci replikada təçsdiqdə işlənir, inkar mənasını ifadə edir və yenə fraza yaranmış olur. Məs.: Belə uşağı da yetim qoymaq olar?-* ***Yetim niyə olur?*** *(M.İbrahimov).*

4) Təsiretmə söyləmləri; buna deskriptiv söyləm də deyirlər. Məs.: *Türk vatanseverliğinin birinci farkı vatan savunması karşısında her işi bırakarak silah altına koşmaktır.* Mənanın təsirini gücləndirmək üçün ifadə inkarda işlədilir:- *Evin yıxılmasın, evin tikilməsin* və s.

5) emosional söyləmlər:-Ağa, sən mənim canım, qoy otursun! Əlinə sağlık! Başıma küllər! Anamın ölmüşünə!

6) Predikativ söyləmlər: Ömürlük Sibirə sürgün olundu.- *Dəhşətdir!* (M.İbrahimov)

Söyləmlərin məntiqi və qrammatik aspektləri mövcuddur. Söyləmin məntiqi aspekti onun həqiqi mənada olmasıdır. Burada söyləmin mahiyyətində doğruluq, həqiqilik olmalıdır. Söyləmin qrammatik aspekti nəql etmək məzmununa malik olmasıdır. Məs.: *Gürcistan Cumhuriyeti Amerika kıtasındadır. Petrol bir süre daha bütün dünyada önemini koruyacaktır.*

Söyləmlərin kontekstual özəllikləri vardır. Bunlar təhlil olunmalıdır. Bu cür təhlildə söyləmin presuppoziya ilə əlaqəsi önə çəkilir. Belə ki, mətnin yaranmasında presuppozisiya mühüm rol oynayan faktorlardan biridir. Bu anlayış ən çox mətnin məzmun planına aiddir. Bir linqvistik termin kimi presuppozisiya cümlənin kontekstdən kənar, gizli semantikası kimi şərh edilə bilər. Belə məna kontekst və situasiyaya görə müəyyən edilir. Burada məna məntiqi-fəlsəfi aspektdə ifadəsini tapır. Məna yükü həqiqətən də burada qüvvətli olur.

Presuppozisiya ehtimal etməyə imkan yaradır ki, söyləmdə aşkar olmayan formada deyilmiş fikir mövcuddur, onu açıb göstərməyə, dərk etməyə cəhd etmək gərəkdir.

Beləliklə, presuppozisiya təbii dildəki söyləmlərin linqvistik təhlil funksiyası vəzifəsini yerinə yetirir. Onun iştirakı ilə mətnin mənası tam şəkildə açılır.

Söyləm-mətnin tərkib hissəsi kimi öyrənilməlidir.

Mətnin tərkib hissələri kimi söyləm, sintaktik bütövlər, period, frazafövqi vahid, mürəkkəb sintaktik bütöv (makromətnlər) və diskus, abzas, prozaik bəndlər (mikromətnlər) göstərilir. Bəzən bu anlayışlar eyniləşdirilir, sinonim kimi izah olunur.

Deyildiyi kimi, linqvistikada presuppozisiya təbii dildəki söyləmlərin linqvistik təhlil funksiyası daşıyır. Pressupozisiya söyləm komponentlərindən biridir. «Hər bir söyləmin presuppozisiyası vardır. Bu və ya digər əşya (və ya hadisə) haqqında hər hansı hökm bildirildikdə danışan bilərəkdən və ya kortəbii şəkildə, dərk edərək və ya başa düşmədən həmin əşya, hadisə barədə var olan məlumatını, biliyini nümayiş etdirir. Presuppozisiyanın söyləm komponenti kimi araşdırılması sözlərin məna cəhətdən tədqiqi nəzəriyyəsinin bir çox çətin problemlərinin həlli yollarının tapılmasına kömək göstərir» **(5: 43).**

Söyləmin başa düşülməsi əsas şətlərdən biridir. Yəni söyləmlər-söylənilən fikirlər, gizlin, aşkar olmayan məqamlar, eyhamlar həmsöhbət tərəfindən başa düşülməlidir, mənimsənilməlidir. Əlbəttə, söyləmlərdə aşkar olmayan müəyyən fikirlər mövcuddur. Onu müəyyən etməyə cəhd olmalıdır. Əks təqdirə söhbət alınmaz.

Hər bir söyləm müəyyən hökmün deyilməsi ehtimalını təxmin edir. Məs.:

Qaqauz dilində: *Dermenner üüderler un* (T.Arnaut); *Dəyirmanlar unu üyüdür* (Azərbaycan dilində). Bu söyləmdə belə bir hökm ehtimalı var:

-Bir dəyirman vardır.

-Bu dəyirmanda un üyüdülür (təsdiqdə).

-Bu dəyirmanda un üyüdülmür (inkarda).

Və yaxud, Azərbaycan dilində: Bu kəndin dəyirmanları köhnəlmişdir. Daha işləmirlər.- söyləmindəki hökmlər belədir:

-Kəndə iki dəyirman var: su dəyirmanı, elektrik dəyirmanı.

-Bunlardan biri-su dəyirmanı köhnəldiyi üçün işləmir.

-Elenktrik dəyirmanı isə işləyir.

-Heç biri işləmir.

Bu söyləmdə təsdiq və inkar hökmləri növbələşə bilir.

Türk dilində: *«Sürer Eker türk dil bilimçisidir»* söyləmini tam başa düşmək üçün müəyyən hazırlıq tələb olunur:

Sürer Eker elmlə məşğul oln şəxsdir.

O, çağdaş türk dili əsərininin müəllifdir və s.

Bu məlumatlardan xəbərsiz kimsə heç zaman Sürer Ekerin bir dilçi olmasını tam qavraya bilməz.

İrəli sürülən hökm doğru və yalan ola bilər. Yuxarıda gətirilmiş örnəklər doğrudur. Amma, məsələn, *«Köydə universitet açılmıştır»* cümləsinin presppoziyası yalan olduğu üçün söyləmin doğru olması sual altında alır. Ola bilsin ki, kənddə universitet olsun, ola bilsin olmasın. Söyləm həqiqətə uyğun ola da bilər, olmaya da bilər. Əgər pressupozisiya yalandırsa, o zaman söyləm də yalan olur. Belə təhlillər vasitəsi ilə söyləmlərin məna imkanları öyrənilə bilir.

N.Novruzovanın fikrincə, nitqdə söyləmi situasiya yaradır. Söyləm ilə situasiya birləşir, Həmin birləşmə «konsituativlik» adlanır. Bu termin ilə mətn terminin ümumi və fərqli əlamətləri vardır. Belə ki, mətn dil elementlərinin birliyi, konsituasiya isə dil və dildənkənar elementlərin birliyini nümayiş etdirir. Konsituasiya mətnlə birgə söyləmin məna ünsürlərini genişləndirir.**(6: 39).**

Cümlədən söyləmə bir yol gedir. Belə ki, cümlə intonasiya «cildinə» düşdükdən sonra söyləm səviyyəsinə yüksəlir. Ona görə də söyləmin əmələ gəlməsində intonasiya dominant rolunu oynayır.

Söyləm bu və ya başqa situasiyanı təsvir edir. Məsələn, qaraqalpaq dilində *«Teniz»* adlı mətndə belə bir situasiya təsvir olunur: «*jer betinde köllerden baska, tenizler de bar. Tenizler köllerden ülken. Onın suuları duzlı bolardı»* **(7: 11).** Bu tip təsvirlərdə bir sıra söyləmlər ayrılır: *Yer betində» (yer üzündə), köllerden başka, tenizler köllerden ülken, suları duzlu* və s. Bu təsdiq məzmunlu təsvir söyləmlərindən inkar formada da ifadə etmək olar, yəni, tutaq ki, dənizlər köllərdən kiçikdir, dənizin suyu şor deyil, şirindir və s. Söyləm və hökmlərdə doğru və yalan fikirlər görünür.

Söyləmin türk dillərində maraqlı struktur-kommunikativ tipləri özünü göstərir: söyləmin sual tipi; söyləmin cavab tipi: söyləmin təhrik tipi. Bu tipləin kompleks təhlilinə türk dillərinin materialları üzrə ehtiyac yaranmışdır.

Söyləm informasiya-ambivalent mənası genişlənə bilir. Məs.: *Mənim anam* divanda oturub. *Mənim qızım* otaqda fortepiano çalır.

Türk dillərində müəyyən səciyyəvi ritmik melodik modellərdən ibarət olan sintaktik söyləmlər özünü göstərir. Məs.: *Onlar söylədilər ki, gəzintini sevirdilər.* Bu tamamlıq budaq cümləsi iki sintaktik söyləmdən (onlar söylədilər; gəzintini sevirdilər) ibarətdir. Bu tip sintaktik söyləmlərə müqayisəyə cəlb edilən türk dillərində də rast gəlmək olur. Məs.: *Efendiler, bilirsiniz ki, hayat demek mücadile ve müsademe demektir.*

Türk dillərində söyləmin bir sıra kommunikativ tipləri vardır:

1) sual söyləmləri: Sen ne hakla bu işe karışıyorsun? (kızgınlık); Niçin sizinle ilgisi olmayan meselelerle uğraşıyorsünuz (uyarı, kızgınlık); Şu boğaz harbi nedir? Var mı ki dünyada eşi? (hayranlık); Birden karşıma çıkmaz mı? (şaşkınlık); Mümkün müdür ki kadına değer vermeyen toplumlar yükselsin? (Mümkün değildir)

2) Sual olmayan söyləmlər. Belə söyləmlər elliptik xarakter daşıyır. Məs.: İrəli! Kitabı! (mənə ver), İstanbula bir bilet (...), Baküye beni... və s.

3) Arzu, dilək, niyyət, məqsəd söyləmləri. Bu nitq aktının göstəricisi felin arzu şəklidir. Daha doğrusu, bu semantik çalarlar felin arzu şəkli ilə ifadə olunur. Məs.: Dəli bəg dilədi ki, Dədəyi dəpəyə çala... Ah, noleydi, bu öleydi, birinə dəxi vareydim (Kitabi Dədə Qorqud).

P.Adames söyləmin 4 tipini müəyyənləşdirib: Bu tiplər informasiyanın aktual xarakterinə görədir.

1) ümuminformativ söyləmlər. İnformasiya konktet aspektdə olur.

2) təsadüfi söyləmlər. İnformasiya təsadüfi aspektədir. (qeyri-tipik, tipik olmayan, istisna təşkil edən).

3) ümumiverifikativ-korreksiya söyləmlər. Yeni məlumatları ötürən söyləmlər; həmsöhbətin fikrinə reaksiya. Natiq artıq getdi. Görüş baş tutmadı.

4) reallıq aspektində olan söyləmlər- xüsusi söyləmlər. Məs.: Ankara-başkent, Bakı-paytaxt.

Söyləmin kommunikativ tipləri nəqli, sual, təhrik, arzu səciyyəlidir. Bunların hər birinin semantik çalarları mövcuddur.

Söyləm birobyektli və müxtəlif obyektli olur. Söyləm iki komponentdən ibarətdir: tema və rema (yeni). Söyləmin bu iki tipi kommunikativ dərəjəsinə görə bir-birindən asılıdır.

Beləliklə, söyləm nitqin maraqlı vahididir. Söyləm nitq faktı olduğu üçün cümlədən fərqlənir, cümlə isə dil vahidi kimi fəaliyyət göstərir.

Söyləm funksiyasına görə cümlə sayılır. Lakin söyləmdə ifadə tərzi, tərkib müxtəlif formalıdır. Söyləmin xüsusi intonasiyası vardır.

Söyləmlər çağdaş insanın analitik düşüncəsinin məhsuludur.Söyləmin formalarını, semantika və funksiyalarını birləşdirən ümümi öəzəllik onların emosionallıq keyfiyyətidir. Forma baxımından quruluşuna əsasən nizama salınmış, ənənəvi, «klassik» konstruksiyalardan fərqənən sintaktik vahidlər ilə frazalar (söyləmlər) arasında çox mühüm diferensiasiya vardır.

Ədəbiyyat

1.Золотова Г.А. Роль ремы в организации и типологии текста.- Синтаксис текста. «Наука», М.: 1979.
2.Леонтев А.А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации.- Синтаксис текста. «Наука», М.: 1979
3.Сизов А.И. Что такое синтаксис? М.: 1966.
4.Пешковский А.М. Интонация и грамматика.- «Избранные труды, М.: 1959.
5.Арутюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике.\\В журн.: Известия АН СССР, сер. Лия, 1973, т.32.
6.Novruzova N. Mətn sintaksisi. «Təhsil» nəşriyyatı, Bakı, 2002.
7.Sürer Eker. Çağdaş Türk Dili. 7 Baskı, Ankara, 2011.

Хулья Акташ

Значение термина «высказывание» и его границы

Резюме

Высказывание в современных турецких языках: форма, семантика, функция.

В статье *высказывание* исследуется как факт речи. *Высказывание* отличается от предложения, *являющимся* языковой единицей. Статья определяет степени эмоционального качества формы, семантики и функции, объединяющих в себе общие признаки *высказывания.* Здесь анализируются структурно-семантические типы *высказывания* (декларативный, вопросительный, подстрекательский, пожелательный) на основе материалов тюркских языков. Уточняются особенности, соединяющие и отделяющие *высказывание* с ситуацией. Исследуются контекстуальные особенности *высказывания.*

Существует множество семантических типов области предмета высказывания. По этой причине в данном исследовании условные, оценивающие, случайные, эмоциональные, воздействующие и другие *высказывания* определяются на основе примеров, приведенных из разных тюркских языков.

Hulya Aktash

Meaning and concept of the term "statement" and its boundaries

Summary

Statement in modern Turkic languages: form, semantics, function.

This article investigates the *statement* as a speech fact. *Statement* differs from the sentence, which is a linguistic unit. The article defines degrees of emotional features of form, semantics and function, that combine the common signs of *statement*. Structural and semantic forms (declarative, interrogative, instigating, optative) of *statement* are analyzed on the basis of Turkic languages in this article. This article specifies features connecting and separating *statement* with the situation, investigate contextual features of the statement.

There are many semantic types of field of subject of *statement.* Therefore, in this article conditional, estimating, emotional, effecting and etc. *statements* are defined on the basis of examples brought from different Turkic languages .

Rəyçi: Professor İsmayıl Kazımov

RƏŞİDƏ AĞAYEVA
ADU
rashida- az@rambler.ru

FRAZEOLOGİZMLƏRİN KOMMUNİKATİV, KOQNİTİV VƏ PRAQMATİK ASPEKTLƏRDƏN SEMANTİK TƏSNİFİ MƏSƏLƏLƏRİ

(İngilis dilinin materialları əsasında)

Açar sözlər frazeologizm, konnotasiya, semantic
Keywords: Фразеологизм, коннотация, семантик
Ключевые слова: Phraseologic, communicativ, semantic

Məlumdur ki, bədii əsərin müəllifi müəyyən sosial mühiti, bu mühitdə yaşayanları, onların adət-ənənələrini, həyat tərzini nəzərə alır. Bədii əsərdəki personajlar müəyyən leksik vahidlərdən, ifadələrdən, o cümlədən də frazeoloji vahidlərdən istifadə etməkdə də bir-birindən seçilirlər. Frazeoloji vahidlər, idiomatik ifadələr bədii əsərlərdə çox işlənir. Bədii əsərlərin dili elmi dildən, məişət dilindən fərqlənir. Bu, əsərin emosional bədii təsiri ilə əlaqədardır. Ona görə də bədii əsərdəki frazeologizmlər linqvokulturoloji baxımdan da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Frazeologizmlərin milli-mədəni konnotasiyası, onların aid olduqları xalqın mentaliteti ilə bağlılığı və beləliklə mədəni işarələr rolunu oynaması məlumdur. Frazeologizmlər milli dil və milli-mədəni mənzərəni yaratmaq vasitəsidir. Frazeoloji vahidlərin semantikasında milli-mədəni özünəməxsusluq vardır.

Frazeologizmlərin etnokultroloji və praqmatik xüsusiyyətlərinin açılması onların başqa dillərin frazeoloji vahidləri ilə müqayisəsini tələb edir. Frazeologizmlərin linqvokultroloji aspektlərinin tədqiqi prosesində onların müxtəlif semantik tiplərini ayırmaq mümkün olur. İngilis dili frazeologizmlərinin qeyd olunan aspektdən tədqiqi zamanı aşağıdakı semantik tiplərin aşkara çıxarılmasına diqqət yetirilir: 1)ingilis xalqının adət-ənənələri ilə bağlı olan frazeologizmlər; 2) ingilis realiyaları ilə bağlı olanlar; 3)ingilis antroponimləri ilə yaranan frazeologizmlər; 4)ingilis inancları ilə bağlı olanlar; 5) Böyük Britaniyanın tarixi ilə bağlı olanlar; 6) ingilis folkloru ilə bağlı olanlar; 7)ingilis mifologiyası ilə bağlı olanlar; 8) ingilis ədəbiyyatı ilə bağlı olanlar; 9) şekspirizmlər; 10) bibleizmlər. Əlbəttə, qeyd edilənlər linqvokultroloji və praqmatik səciyyəli bütün frazeologizmləri əhatə etmir. Tədqiqat prosesində başqa tiplər də aşkara çıxa bilər.

Xalqın məişəti, adət-ənənəsi, həyat tərzi, mentaliteti, tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti və s. ilə bağlı olan frazeologizmlər frazeoloji sistemin ayrıca bir qatını təşkil edir. Onların spesifik xüsusiyyətlərinin başqa dildə verilməsi çox çətindir. Ona görə də tədqiqat prosesində müəyyən müqayisə və paralellərin aparılması vacibdir.

Frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edən mürəkkəb dilçilik məsələlərindən biridir. Mürəkkəblik frazeoloji məna ilə leksik mənanın fərqlənməsi və fərqlənmə səbəblərindən doğur.

Frazeologizmlərdə onu təşkil edən komponentlər bir-biri ilə müxtəlif semantik münasibətlərdə olur. Komponentlərin sayı artdıqca semantik münasibətlər dairəsi

genişlənir. "Frazeologizmləşmə prosesinin nəticəsində sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri öz mənalarını itirir və birləşərək bütöv bir mənanın meydana çıxmasına xidmət edir. Bununla da, yeni keyfiyyətli bir dil vahidi yaranmış olur" (2, 92).

Frazeologizmlərin, o cümlədən də frazeologizmlərin komponentlərinin öz mənalarını itirməsi, yaranmış dil vahidinin bütün komponentlərinin semantik əlaqə və münasibətlər zəminində tam təşkil edərək yeni məna kəsb etməsi mürəkkəb səciyyə daşıyır. Burada komponentlərin ayrı-ayrılıqdakı mənaları, onların bir-biri ilə semantik bağlılığı da, şübhəsiz ki, yeni mənanın yaranmasında öz fyunksiya və rolunu oynayır. Əks təqdirdə, dilin hər bir leksik vahid əsasında idiomlar yaratmaq mümkün olardı.

Frazeoloji vahidin yaranması müxtəlif dil kollektivləri üçün eyni prosesi əhatə edir. Bu dil kollektivinin müəyyən sabit dil kompleksləri kimi hazır şəkildə nitqdə sabitləşməsi və möhkəmlənməsi prosesidir (6, 14). Məlumdur ki, nitqə hazır olmanın öz əlaməti vardır. "Nitqə hazır daxilolmanın əlaməti müvafiq birləşmənin məna tamlığıdır. Məna tamlığı ya mənanın idiomatikliyi və ya terminliliyi ilə səciyyələnir (1, 64).

Frazeoloji vahidlərin semantikası komponentlərin semantikası ilə müəyyən bağlılığa malikdir. Lakin bu semantik bağlılıq üzdə deyil, daha dərində gizlənmişdir. Bütövün hissələri, yəni komponentlər öz aralarında çox bağlılığa malikdir və bu, o dərəcədə möhkəmdir ki, hətta komponentlərin sabit mövqedə durmasına imkan yaradır. Komponentlərin sayının artması bütövün mənasına bəzən təsir göstərir, bəzən isə bu təsir olmur. Əslində idiomun ifadə etdiyi məna onun komponentlərinin sayından asılı deyildir. Lakin eyni vahidin genişləndirilməsi, ona yeni komponentin əlavə edilməsi mənanın əlavə çalarının yaranmasına səbəb olur.

İngilis dilində də tərkibində "it" sözü olan idiomlar müəyyən çoxluq təşkil edir. Bu idiomlar arasında semantikasına görə "it kimi tutmaq", "it kimi qapmaq" birləşmələrinin semantikası ilə eyni olanları vardır. Məsələn, "a doq in the manger"- "başqasına imkan verməyən", "hamını qapan", "hamını acılayan" və s. *We have got to celebrate. This is a big night for us. Don't be a dog in the manger. Well have fun together* (A.J.Cronin "The Northen Light, part 2, ch.12). *Bu hadisəni bayram etməliyik. Bu gün bizim üçün böyük gündür. "Quduz itə dönmək, bir yerdə şənlənmək"; Dog smbs footsteps//dog the footsteps of smb); sick as a cat when I realized what I had missed – Mən nəyi əldən buraxdığımı başa düşəndən sonra çox qəzəbləndim; dog smbs steps- it kimi kimi isə izləmək; a surly dog- kobud, hirsli, qəzəbli, hamını təhqir edən adam.* Sonuncu ingilis idiomu Azərbaycan dilindəki "it kimi dalamaq" vahidinin "it kimi dalayan" mənasına müvafiq gəlir. Verilmiş nümunə və misallar göstərir ki, istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dili frazeologizmlərində komponentlərin həm sayı, həm semantikası, həm də aralarındakı semantik əlaqələr birləşmənin mənasının formalaşmasına təsirini göstərir. Bu baxımdan idiomun mənasının leksik məna ilə qarşılaşdırılması məsələsinin araşdırılması idiomların semantik xüsusiyyətlərini öyrənməkdə özünəməxsus əhəmiyyət daşıyır.

Bütöv mənanın yaranmasında komponentlərin iştirak dərəcəsi idiomun sabit söz birləşməsinə qarşı qoyulma xüsusiyyətindən asılıdır. V.P.Jukova görə, frazeologizm sərbəst birləşmənin fonunda metaforik effekt verirsə, onda tam mənanın yaranmasında komponentlərin iştirak dərəcəsi bərabərdir. Əksinə, əgər birləşmənin bütöv mənası motivləşərsə, onda bu məna qismən tam olur və halda birləşmə-

nin ayrı-ayrı komponentləri semantik baxımdan ümumi mənaya doğru meyllənir (4, 133).

"Bütövün elementlərini bir-birindən ayırmaq, onların arasındakı bağlılığı yox etmək mümkün deyildir" fikrini irəli sürən M.Mirzəliyeva komponentlərin semantik yükünün müəyyən dərəcədə bütövün semantikasında açıq və ya gizli şəkildə yer almasını qəbul etməkdə haqlıdır. Komponentlər ilkin forma, vəzifə və məzmununu eyni zamanda, eyni anda itirə bilməz. *Out of heart. Purple Heart. Achilles hell. In the seventh heaven. Be a low into. Draconian laws. Till the last* və s. İdiomlarda komponentlərin semantik yükü və semantik əlaqələri vardır. Komponentlərdən heç biri ilkin formasını itirməmişdir. Onların ilkin vəzifələrini itirməsini qeyd etmək də yerinə düşmür. Komponentlərin ayrılıqda götürdükdə semantik yükündə dəyişmə baş vermiş, komponentlərin bir-biri ilə rabitədəki semantikasında yeni xüsusiyyət və məzmun yaranmışdır.

İdiomun ayrı-ayrı komponentlərinin mənası ilə bütövün mənası müasir dövrlə əsla əlaqədar olmur. Başqa sözlə, idiomun məna motivləşməsi itmiş olur.

İngilis dili idiomlarında komponentlərin həm semantikası, həm də semantik əlaqələrinin bütövün məzmunu ilə bağlılığını müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, *the jungle law* - qanunsuzluq, özbaşınalıq idiomunun hərfi mənası "cəngəllik qanunu"dur. Göründüyü kimi, ikinci komponent olan "qanun" sözü bütövün mənasının ifadəsində istifadə olunur. Eyni zamanda, "cəngəllik" sözünün ümumi mənasında xaos, hərcmərclik, özbaşnalıq yeri, müxtəlif , gözlənilməz təhlükələrin hər an meydana çıxdığı yer, növlərin daim yaşayış uğrunda mübarizə apardığı yer məzmunu vardır. Belə bir yerdə hər növün özünü qorumağa istifadə etdiyi yol, vasitə onun üçün düzgün qayda-qanundur.

The jungle law. "Eat or be eaten", which gove"rns the competition of individual in a given country, is extended to entire nations in the epoch of imperialism (V.Petro. American Imperialism).– Ayrı-ayrı kapitalistlər arasında rəqabətin əsasında duran "başqalarını ye, yoxsa sənin özünü yeyəcəklər" cəngəllik qanunu imperializm dövründə bütö millətlər arasında yayılır. *The law of the Medes and Persians* idiomunun tərcüməsi "Midiyalı və farsların qanunu" kimidir. İdiom "əbədi qanun" mənası verir. *Laws catch flies, but let hornets go free* – idiomu "hörümçək torunu eşşək arısı yan keçəcək, milçək isə ona ilişəcək qanunu" kimi tərcümə olunur. Bu idiom məsəl kimidir. Daha kiçiyin tələyə düşməsi, daha böyüyün tələni yan keçməsi kimi anlaşılır. Burada komponentlərin semantikası ilə əlaqə onların bir-biri ilə müqayisədə böyük və kiçikliyi, qorxulu-qorxusuz olmasında özünü göstərir.

Əgər idiomların komponentləri olan sözlər dilxarici hadisə, predmet və xassələri bildirirsə, idiomlar daha çox hiss və həyəcanın, fərdin və ya obyektin keyfiyyətlərini ifadə edir. Keyfiyyət, hal və vəziyyəti ifadə edərkən idiomun mənası onun komponentlərindən birinin keyfiyyəti, halı ilə bağlılığa malik olur. Burada komponentin semantikası deyil, komponentin bildirdiyi obyektin funksiyası, ona xas keyfiyyət bütövə məna verilməsində yardımçı olur. Bütövün ümumi mənası ayrı-ayrı komponentlərin mənalarından doğmur, açılmasına ehtiyac duyulan daxili formaya və ya obraza əsaslanır. Məsələn, "kiminsə toyuğuna daş atmaq" və ya "kiminsə toyuğuna kiş demək". "Bu birləşmənin mənası hər bir komponentin ayrı-ayrılıqda malik olduğu mənalardan irəli gəlmir. Çünki əslində bu komponentlər semantik baxımdan deaktuallaşmaya məruz qalmışdır. Çünki onların daxili forması və ya obrazı aydın görünür" (2, 93).

Bununla belə, adresat komponentin həm ümumi, həm də xüsusi mənaları əsasında məntiqi mülahizələr aparmaqla bütövün mənasını aydınlaşdıra bilər. Kommunikativ aktda beş komponent iştirak edir: adresant, adresat, kontakt, referent, kod. İdiomların hər biri bir nitq aktıdır və adresant mənası ona məlum olan idiomu komponentlərin qəbul olunmuş struktur vahidi kimi adresata ötürür. Adresat nitq aktını komponentlərin məna toplusu və ya komponentlərin mənasından asılı olmayan bütöv kimi qəbul etməyə hazır olmalıdır. Əgər adresat mətndə və ya şifahi nitqdə sözləri başa düşdüyü halda ötürülən mənanı qavramırsa, bu hal idiomatik ifadənin işlənməsi ilə bağlı olur.

Sam is a real cool cat. He never blows his stack and hardly ever flies off the handle. Bu cümlələrin tərkibində mənası məlum olan *cat* (pişik), *cool* (sərin), *blow* (əsmək), *stack* (mona), *fly* (uçmaq), *handle* (dəstək) sözləri vardır. Soyuq pişik, sərin pişik olmaq; *to blow ones stack*- nəyisə üfürüb dağıtmaq; *to fly off the handle* – dəstəyi uçurmaq kimi hərfi tərcümə qeyd olunan idiomları ifadə etmir. Lakin soyuq, sərin pişik semantikası pişik kimi sakit olmaq, sakit adam olmaq mənasını tapmağa müəyyən zəmin verir. Aydın olur ki, *to be a cool cat* – sakit adam olmaq, *to blow ones stack* – özündən çıxmaq, qəzəblənmək, *to fly off the handle* – qəzəblənmək mənalarını verir. Bu mənalardan çıxış etsək yuxarıda verilmiş cümlələr belə tərcümə olunur: Sem çox sakit adamdır. O, heç vaxt özündən çıxmaz, təsadüfən qəzəblənərdi (hirslənərdi).

İdiomların təsnifat formalarından biri də mərkəzi komponent əsasında aparılmadır. Mərkəzi sözü idiomların böyük əksəriyyətində təyin etmək mümkündür. Lakin idiomlar da vardır ki, onların mərkəzi komponentini dəqiqləşdirmək komponentin semantikası və ya idiomun yaranma səbəbi ilə bağlı olur.

İdiomların yaranma səbəbinin müəyyənləşdirilməsi də onun semantikasının haradan gəldiyini aydınlaşdırmağa kömək edir. Bu cür idiomlar, adətən qanadlı sözləri, zərb-məsəlləri əhatə edir. İdiomların tərkibində şəxs adlarının istifadə edilməsi də onların yaranmasının konkret şəxslə bağlı hadisə ilə əlaqəsini göstərir.

İdiomatik birləşmələrin sözlərin müəyyən leksik-qrammatik söz qrupları, daha doğrusu, nitq hissələrinə fərqlənməsi də onların təsnif formalarından biridir. Bu halda hər bir qrup üzrə semantik xüsusiyyətləri aydınlaşdırmaq olur. M.Çernov çuvaş dilində idiomatik birləşmələrin dörd semantik-qrammatik qrupunu ayırmışdır: 1) substantiv; 2) obyektiv; 3) adverbial və feli idiomatik birləşmələr (7, 99).

Feli idiomlar qrupunu tematik yarımqruplara ayırmaq olur. Tematik sahələr üzrə tədqiqat semantik xüsusiyyətləri, idiom komponentləri arasındakı daxili əlaqələri, idiomların yaranma mənbələrini üzə çıxarmağa imkan verir. Bu cür idiomların semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək məqsədilə feli idiomların aşağıdakı tematik qrupları fərqləndirilir: 1) insan hərəkətini, fəaliyyətini və vəziyyətini ifadə edən idiomlar. Məsələn, *to met some body halfway* - kiməsə qarşı getmək, kimisə müdafiə etmək, onunla razılaşmaq; *to have somebody in taw* - kiminləsə görüşmək; *to take care of somebody* - kiminsə qayğısına qalmaq, kiminsə qayğısını çəkmək; 2) heyvanlara xas keyfiyyət daşımaqla bağlı feli idiomlar. Məsələn: *to be smbs true dog* - kiminsə sədaqətli iti olmaq; *to be white as a dove*- dovşan kimi ağ olmaq; *to blead like a piq* – qanı axmaq, qan içində olmaq; 3) dəniz işi ilə bağlı olan feli idiomlar. Məsələn: *to trim ones sails to the wind* –burnunu küləyə tərəf tutmaq; *to leave smb. high and dry*– sahilə atılmış olmaq; 4) hərbi işlə bağlı olan feli

idiomlar. Məsələn: *to rule the roast*- rəhbərlik etmək; *to fall into line*- razılaşmaq, sırada durmaq; *to let of steam*- buxar buraxmaq, qəzəblənmək; 5) incəsənət və mədəniyyətlə bağlı feli idiomlar. Məsələn: *to lake the lead*- birinci skripkada çalmaq; *to bring down the curtain*- işi sona çatdırmaq, nəyəsə son qoymaq; 6) daşla bağlı feli idiomlar. Məsələn: *to ask for bread and be given a stone* – çörək istəyib daş almaq.

Qeyd olunanlar tematik qrupların yalnız müəyyən qismini təşkil etsə də, semantik qrupların müxtəlifliyi və rəngarəngliyi haqqında məlumat verir.

İngilis dilində semantikasına görə insanla bağlı olan idiomlar çoxluq təşkil edir. İdiomların linqvistik mahiyyəti onların semantikası əsasında müəyyənləşir. A.Rayxşteyn frazeoloji vahidlərdə, xüsusən idiomlarda ikiqat antroposentrizmin mövcudluğunu qeyd etmiş, bunu belə vahidlərin yaranma və istifadədə insanla bağlılığı ilə izah etmişdir (5, 32). İdiomların komponentlərinin semantikası və onların bir bütöv kimi mənasında insanla bağlılıq kifayət qədər aşkardır. Y.Arserntyeva bu sistemin dil mənsubluğundan asılı olmayaraq insan kollektivinə mənsub olan ümumi xüsusiyyətləri, eləcə də sırf ekstralinqvistik amillərlə bağlı cəhətləri ifadə etməsi qənaətinə gəlmiş sistem daxilində idiomların insanın fiziki, psixi vəziyyətini, fəaliyyətini, davranışını, maddi vəziyyətini göstərən semantik qrupları ayırır (3, 4-5).

İdiomların semantik xüsusiyyətləri son dövrlərdə kifayət qədər üzdə olan problemlərdən birinə çevrilmişdir. Bu sahədə tədqiqatların iki dil üzrə müqayisəli şəkildə yerinə yetirilməsinə daha çox diqqət verilir, ikinci dil kimi ingilis və alman dillərinin seçilməsi nəzərə çarpır (Zinekov; Kitkauskene; Azimova; Dolqopolova; Rayxşteyn; Arsenteva və b.). Tədqiqat işlərində idiomların semantikasının ümumi məsələləri ilə yanaşı, onların semantik kateqoriyaları, idiomların semantik təşkili, idiomların semantikası ilə quruluşu arasındakı münasibətlər də araşdırma obyektinə çevrilir.

Frazeologizmlərin semantikası mürəkkəb xüsusiyyətlərə malikdir. Hər bir frazeoloji vahidin semantik mürəkkəblik dərəcəsinin təyini xüsusi yanaşma və təhlil tələb edir. Onların mənası minimal semantika daşıyan komponentlərin mənalarının zəminində təyin olunur. Lakin bu o demək deyildir ki, idiomun semantik quruluşu elementləri bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqda olan mikrosistem kimi təsəvvür etmək olmaz. İdiomların semantik özümlüyü semlərin birləşmə xüsusiyyətlərindən asılıdır. İdiomun mənası onun komponentlərinin mənalarının mexaniki cəmi kimi təzahür etmir. Bu məna daha arxa planda qalan minimal məna komponentlərinin, semlərin özünəməxsus məcmusudur.

İnsan xarakterinin onun əxlaq və davranışı, həyat tərzi milli adət-ənənələrlə bağlıdır. İnsana aid bu xüsusiyyətlərin verbal ifadəsində müxtəlif dillərin daşıyıcıları müxtəlif söz və ifadələrdən istifadə edirlər. Belə bir cəhət frazeologizmlərdə də özünü göstərir. İnsan xarakteri mənfi və müsbət cəhətlərə malik olur. Ona görə də insan xarakterinin mənfi və müsbət cəhətlərini ifadə edən frazeologizmləri yarımqrup kimi bir-birindən ayırmaq mümkündür.

Satqınlıq, zülmkarlıq, məddahlıq, kobudluq, arsızlıq, qeybətçilik, ikiüzlülük, yaltaqlıq, biganəlik, xəsislik, yalançılıq və s. kimi keyfiyyətlər insan xarakterinin mənfi cəhətlərini təşkil edir. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilinin idiomatikasında insan xarakterinin mənfi cəhətlərin ifadə edən xeyli sayda frazeologizm vardır.

İdiomatik sistemin mənfi mənaya doğru meyli, ümumi semantik assimetriyası adamların mənfi hadisələrə emosional və nitq reaksiyasının nəticəsində baş verir. Kəskin mənfi emosional vəziyyətdə hadisəyə münasibət bildirərkən hazır sabit söz kompleksindən daha çox istifadə edilir.

Frazeologizmləri semantik qruplarda birləşdirərkən onların ifadə etdiyi bütöv məna əsas götürülür. İnsanın əclaflıq, satqınlıq, rəzillik kimi mənfi xarakterik xüsusiyyətini bildirən ingilis dili frazeologizmlərinə aid aşağıdakı nümunələr göstərmək mümkündür: *paint somebody blak, crowd the mourners, a bad actor, sell a person, Fiadle while Rome is burning, Swear black is white, shoot the sitting pheasant, hit a man when down və s.*

"Don't you think its playing it rather low to show the private which a women has written you? (W.Maugham); *When he started biting the hand that fed him I decided I wasn't going to look for any more excuses or listen to anyone else making them. Burge (rising in wrath). Sell the pass again (You accuse me of having sold the pass.*

İkiüzlülük, riyakarlıq bildirən frazeologizmlər qrupuna: *a double game; window aressing; play a double game; show a false face; look one way and row another; cry with one eyl and laugh with the other, shoot at a pigeon and kill a cro*ue və s.

Laurie had walth oyear – could hunt wi the hound and run wi the hare- and be whig or Torry, saint or sinner, as the wind stood.

Qəddarlıq, rəhmsizlik bildirən frazeologizmlər böyük qrup təşkil edir: *king stock; drop (weep) millstones (ones eyes drop millstones); to out –Herod* və s.

The woman looked at her for a long time. "An well forgive ya for your hard heart (J.Steinbeck).

Naqqallıq, zəvzəklik bildirən frazeologizmlər yarımqrupuna ingilis dilində *be a lat of notice; swap lies; shoot throw the boll; spend (waste) breath (ones breath);a man (a person) of many words* kimi frazeologizmlər daxildir.

But the condemnation is almost an idle beating of the air because it goes contrary to the movements of industry and trade.

Tənbəllik, iş görməyə həvəs göstərməmək bildirən frazeologizmlər: *it the bread idleness; a man of nothing to do; sit like a bump on a log* və s.

But Morris must understand, I can't sit still and twiddle my thumbs when its necessary to do something.

Tell stories; play (tip) the traveller, give a lurch frazeologizmləri yalançı olmağı, yalançılıq keyfiyyətini bildirir.

She makes me tell her everything I do, and of course I have to take up some yarn.

Dildə insan xarakterinin mənfi cəhətlərini ifadə edən frazeologizmlər olduğu kimi, xarakterin müsbət tərəflərini bildirənlər da vardır. Kişilik, qətiyyətlilik, cəsurluq, əməksevərlik, müstəqillik, xeyirxahlıq, xarakter bütövlüyü, sədaqətlilik, dözümlülük, əliaçıqlıq, təmkinlilik və s. İnsan xarakterinin müsbət cəhətlərini ifadə edir.

Have ones heart in the right place frazeologizmi mehriban olmaq, xoş hisslər bəsləmək mənalarını ifadə edir.

A heart of gold – qızıl ürək. She's so immeasurably kind. She has a heart of gold – Ceyn son dərəcə mehribandır. Onun ürəyi qızıldır.

Bu idiomatik birləşmədə istifadə olunan "qızıl" sözünün "dəyərli, qiymətli" olması birləşmənin ümumi semantikasında öz rolunu oynayır. Nəticədə insan xarakterinin yaxşılığı öz ifadəsini tapır.

Sink ones own interests; give away the shirt off ones back; give (lend stretch out a helping hand to smb; throw a pope to smb; drown dun out of the mire; help the lame dog over a stile; bear the blame idiomları insanın ədalətli, mehriban, yaxşı olmasını ifadə etmək üçün işlədilir.

İnsan xarakterinin neytral cəhətləri də frazeologizmlərdə ifadəsini tapır. Frazeologizmlərdə semantik baxımdan xarakterin neytrallığını bildirməsinə dair idiomlar ingilis dilində kifayət qədərdir. Məsələn, *easy game; small of the baby; not to be out of swaddling –clothes; wash the milk off ones liver; cant say bo to a goose* və s.

Some quiet inoffensive little soul who apparently cant say boo to a goose-all swectness and Christian meekness on the outside-and seeking with all the fury of hell underneath.

İnsanın zahiri görkəmi, onun davranışı və s. haqqında fikir formalaşdıran idiomlar çoxdur və onlar müxtəlif tematik semantik qruplarda yer ala bilir. Onu da qeyd edək ki, idiomatik bildirən sözlər çox işləkdir. Frazeologiyada somatik frazeoloji birləşmələr ayrıca bir qrup təşkil edir. İngilis dili frazeologizmlərini bədən üzvlərinə görə qruplaşdırmaq mümkündür. Təhlil göstərir ki, frazeologizmlərin tərkibində 40-a qədər bədən üzvü adını ayırmaq mümkündür. Məsələn, *qol (arm), dodaq (lip), ayaq (foot), çiyin (shoulder), burun (nose), diz (knee), bədən (body), baş (hed), qulaq (ear), ürək (heart), əl (hand), üz (face), ayaq (led), barmaq (finger), ağız (mouth), boyun (neck), dəri (skin)* və s. Qeyd olunanlar və başqa bədən üzvlərinin adlarının iştirak etdiyi frazeologizmlər müəyyən toplu təşkil edir. Belə idiomlar müstəqil nitq vahidi kimi işlənir. Birləşmə şəklində olan frazeologizmlər müstəqil dil vahidi kimi digər sözlərlə semantik-qrammatik əlaqələrdə olur. İdiomlar semantik tam kimi çıxış edir. Frazeologizmlərin komponentləri bir-birilə əlaqələnir, qaynayıb qarışır. Komponentlər öz müstəqilliyini itirir, məcazi məna alır, sabit məna bütövlüyü, daxili forma, sabitlik idiomlara xas olan əsas xüsusiyyətlərdir və bunlar frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I c., Bakı, 1982.
2. Mirzəliyeva M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. B., 1995.
3. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. Казань, 1989.
4. Жуков В.П. Русская фразеология. М., 1986.
5. Рахштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. М., 1980.
6. Ройзензон Л.И., Шугурова З.А. Теоретические проблемы компаративной фразеологии и лексикографии // Вопросы фразеологии и сопоставление фразеологических словарей. Б., 1964.
7. Чернов М.Ф. Фразеология современного чувашского языка. Чебоксары, 1985.

R.Agayeva

Dedicated to the semantic classification of phraseological units from communicative, cognitive and pragmatic aspect.

Summary

Article is dedicated to the semantic classification of phraseological units from communicative, cognitive and pragmatic aspect. It is known that national-cultural connotation of phraseological units , their relation to the nations mentality and also their role as cultural signs are known. The opening of ethno cultural and pragmatic qualities of phraseological units requires the comparison with the phraseological units of other language. It is possible to divide various semantic types of phraseological units while investigating their lingo cultural aspect.

Р.Агаева

Вопросам семантической классификации коммуникативной, познавательной и прагматической аспектам фразеологии

Резюме

Статья посвящена вопросам семантической классификации коммуникативной, познавательной и прагматической аспектам фразеологии. Известна национально-культурная коннотация фразеологизмов, их связь с менталитетом народа, а также их роль в культурных знаках. Раскрытие этнокультурного и прагматического особенностей фразеологизмов требует сравнения их с фразеологическими единицами других языков. Можно выделить различные семантические типы фразеологических единиц в процессе исследования их лингвокультурологических аспектов.

Rəyçi: Professor Balaxan Hüseynov

ŞÜKUFƏ İSLAMOVA
BBU
şükufə.@.ru.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN LEKSİK SİSNEMİNDƏ İDİOMATİK İFADƏLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: idiom, omonimik xüsusiyyət, sabitlik.
Key words: idiom, omonimic feature, stability.
Ключевые слова: идиома, омонимический характер, стабильность.

İdiomlar bizim leksikonomuzun bir hissəsidir. Onların istifadəsi dilə xüsusi məna, rəngarənglik qatır. Dilçilik ədəbiyyatında idiom termini xüsusi semantikaya malik sabit birləşmə kimi istifadə edilir. Burada əsas xüsusiyyət onların semantik cəhətdən qeyri müəyyən, tərkibindəki nitq hissələri əsasında təhlil edilməsi mümkün olmayan sabit birləşmələrdən ibarət olmasıdır. İdiomların semantik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri ilə əlaqəli bir sıra tədqiqatlar aparılsa da, deyilən fikirlər birbirindən fərqlənir. Məsələn: C.F.Hokket hesab edir ki, "İdiom mənanın mpvcud strukturu əsasında müəyyən edilməsi mümkün olmayan tək morfem və ya mürəkkəb formadan ibarət qrammatik formadır". (C.F.Hockket "A Course in Modem English" 1958, p.172). O, hər bir morfemin idiomatik xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd edirdi. A.Makkay isə C.F.Hockketin təsnifatına əks olaraq tək morfemli sözləri idiom kimi qəbul etmir. O, iki və ya daha artıq morfemdən ibarət vahidləri idiom hesab edir. Məhz A.Makkay idiomları qruplaşdırarkən *frazeoloji idiomlar* terminini irəli sürmüşdür.

Bir şox hallarda idiomlar heç bir struktura malik olmayan hazır ifadələr kimi də adlandırırlar, lakin nəzərə almaq lazmdır ki, onlar mühüm daxili struktura malikdirlər. İdiomlar heç bir qrammatik və ya leksik qaydaya tabe olmayan az əhəmiyyətli qeyri-adi birləşmələr kimi deyil, dil nəzəriyyəsində sabit birləşmələdin ən mühüm kateqoriyalarından biri tədqiq edilməlidir.

Hər bir idiomun özünün daxili strukturu vardır – özünün sintaksisi, morfologiyası, semantikası vardır. Beləliklə də, idiomlar sabit frazeoloji ifadələrdir, lakin heç bir xüsusiyyətə malik olmayan, heç bir dəyişiklik qəbul etməyən tamamilə daşlaşmış frazalar deyillər. Aşağıdakı misallara diqqət yetirək:

drag his feet - yubatmaq
he drags his feet
he is dragging his feet
he dragged his feet

Bu misallardan görünür ki, artıq qrammatik forma dəyişdirilmişdir. Fellərin zaman baxımından bu cür dəyişikliyi ilk baxışdan minimum görünsə də, idiomların daxili strukturunun mövcudluğuna dəlalət edən ilkin xüsusiyyətlərdəndir. Əks təqdirdə idiomun bir hissəsini təşkil edən *drag* feli, təklikdə müvafiq zaman dəyişikliyinə məruz qala bilməzdi. Eləcə də, ingilis dilində eyni qrammatik struktura malik bəzi idiomların məchul növdə istifadə edilə bilməsi, digərləginin isə məchul

növə çevrildiyi təqdirdə artıq idiomatik mənasını itirərək hərfi məna kəsb etməsi idiomun daxili strukturunun mövcudluğuna dəlalət edən faktorlardandır:

Spill the beans – sirri yaymaq
The beans were spilled – birləşmə idiomudur
Kick the bucket – ölmək
The buckeet was kicked – birləşmə idiomu deyildir

İdiomlar struktur cəhətdən qrammatik dəyişikliyə məruz qala bildikləri kimi, leksik baxımdan da müəyyən dəyişikliyə məruz qala bilərlər. İdiom daxilində sinonim sözlərin istifadəsi buna ən bariz nümunədir. Tərkib hissədəki sözün digəri ilə əvəzlənə bilməsi idiomların öyrənilməsində çətilnlik törədən göstəricilərdəndir. Belə ki, idiomlar sabit ifadələr adlansalar da, sabitliyi pozan bəzi istisnalar vardır. Bəzi idiomlarda sinonim sözlər istifadə edilə bilər, lakin bu bütün idiomlara şamil edilə bilməz.

Change horses in midstream = Swap horses in midstream
Pour cold water on something = throw cold water on something
Below the surface = beneath the surface
Dash somebody's hopes = Shatter somebody's hopes
Hand loose = stay loose
Go deep = run deep
Be no good to man or beast = be no use to man or beast
Pull a long face = wear a long face
Break something loose from somebody / something = Cut something loose from somebody / something = Tear something loose from somebody / something.
Cat light on something = Shed light on something = Throw light on something.
Do your level best = Try your level best.
A last-ditch stand = A last-ditch attempt = A last-ditch effort.
No be in the same league = Not be in the same class = Not be in the same street.
A barrel of laughs = A bundle of laugsh.
Hit the sack = Hit the hay.
Pluck up courage = screw up courage = summon up courage.
A country bumpkin = A country cousin v' s. (Oxford Idioms).

Bu şəkildə söz əvəzlənmələri mümkündür. Lakin yuxarıda verilən misallara ilk baxışdan uyğun gələ biləcək hər hansı digər söz əvəzlənmələri, məsələn, *alter horses in midstream, add (put) cold water on something, under the surface* və s. kimi əvəzlənmələr idiomun sabitliyini pozur. Bu cür idiomlarda bəzi leksik dəyişiklik mümkün olsa da, yalnız müəyyən sözlər çərçivəsində, yəni məhdud səviyyədə olur. Hər hansı bir dəyişiklik zamanı semantik məna dəyişilməz qalır, lakin semantik cəhətdən yaxın sözlərin hamısı bir-birilə əvəzlənə bilmir. İdiom istifadə edilməyən diskursda əksər hallarda danışan yeni cümlə qurarkən eyni semantik mənaya malik digər sinonim sözlərdən istifadə edə bilər, lakin hər hansı bir sinonimik

istifadə idiomlar üçün qəbuledilməzdir və onları idiom edən də ilk növbədə məhz sözlərin belə sabitliyidir.

Beləliklə də, idiomların sabitliyi təkcə onları xarakterizə etmir, həmçinin idiomları daxili struktura malik leksik vahidlər kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Sabitlik sözlərdəki morfemlərə də aid ola bilər. *Laziness – tənbəllik* sözündəki – *ness* morfemi *malik olma"* mənasını ifadə edir. – *Ness* və *-iry* eyni mənalı morfemlər olsa da, onlar qarışdırıla bilməz. İngilis dilində-*lazity* sözü mövcud deyildir. Söz öz morfemi ilə birlikdə sabit forma olmuş linqvistik vahid kimi qəbul edilir. Eynilə idiom daxilində də sözlərin sabitliyi onları idiom edir. Əgər hər hansı bir fərdi söz belə sabit forma olaraq daxili struktura malik olursa, o zaman idiomların da daxili strukturu barədə danışmaq olar.

İdioma hər hansı leksik əlavələrin daxil olması və leksik ixtisarlar idiomların sabitliyini pozan xüsusiyyətlərdəndir. Belə halda idiom daxilində idiomatik ifadənin dağılması və onun hərfi mənaya keçməsinə səbəb olmayacaq hansı sözün daxili və ya dəyişikliyi çox mühümdür.

*He kicked his filthy habi*t cümləsində idiom dailində *filthy* sözünün əlavəsi mümkün olsa da, *he kicked the green bucket* cümləsində *green* sözünün əlavəsi nəticəsində birləşmə artıq idiom deyil, hərfi mənaya malik söz kimi qəbul edilir. Eləcə də, idiomlar dəəyişilməz birləşmələr adlansalar da, bəzən cümlədə idiom daxilindəki sözlərin ixtisarına da rast gəlinilir: *gangle a carrot before the donkey – dangle a carrot – carrot* (Chitra Fernando "İdioms and İdiomaticity". 1996, p.51).

Bəzi idiomlar idiomatiklik itmədən müəyyən struktur dəyişikliyinə məruz qalırlar. Lakin, məsələn, *kick the bucket – ölmək* idiomu idiomatik məna saxlanılmaqla heç bir dəyişikliyə məruz qala bilmir, bu isə onun yüksək idiomatiklik dərəcəsinə malik olduğunu göstərir. *He kicked the bucket* idiomunda aşağıdakı heç bir dəyişiklik mümkün deyildir:

He kicked a green bucket yesterday;
He kicked buckets yesterday;
He kicked a bucket yesterday;
He kicked the bucket and the ball yesterday;
The bucket was kicked by him yesterday;
It was the bucket which was kicked by him.

Bütün bu hallarda yalnız hərfi mənaya malik cümlələr ortaya çıxır. Cümlələr idiom kimi qüvvədən düşür. Belə cümlələr ümumilikdə dil qaydalarına tabe olsalar da, idiom kimi məna və qrammatik qaydalara uyğun gəlmirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qrammatik cəhətdən özünəməxsusluğu ilə fərqlənən idiom daxilindəki sözlər həm morfoloji, həm də sintaktik baxımdan öz qeyri-adiliyi ilə maraq doğururlar. Məsələn, bəzi hallarda sifət, fel, sözönləri isim kimi işlənə bilirlər: *at large, on the cheap, make merry, on the loose, through thick and thin* (sifət isim kimi); *in the know, on the mend, the haves and the have-nots, the do's and don'ts* (fel isim kimi); *the back of beyond, the ins and outs* (sözönü isim kimi). Bu xüsusiyyət təkcə ismə deyil, digər nitq hissələrinə də aid edilə bilər. Belə idiomlar omonim konstruksiyası olmayan idiomlardır. Onlar dilin qayda-qanunlarına tabe olmayan idiomlarır və dildə qrammatik cəhətdən bir nizamsızlıq yaradırlar.

Bundan başqa idiom daxilində sayılmayan isimlər sayılan *(the shifting sands, split hairs, in deep waters, in all weathers, scare the daylights out of somebody* və s.) və ya əksinə sayılan isimlər sayılmayan isimlər kimi (*play ball with somebody, be no good to man or beast, man to man, put pen to paper, the light of day* və s.) işlənə bilər.

U.Vaynrixin idiomun omonimlik qarşılığı ilə əlaqəli söylədiyi fikirlər maraq doğuru və tətbiq baxımından yararlıdır. O qarşılığı olan idiomları xalis idiomlar *(pure idioms)* sinfində qruplaşdırır. O qeyd etmişdir ki, idiomları idiomatiklik xüsusiyyətinə malik metaforik/metonimik idiomlardan fərqləndirməyin yollarından biri kimi onların hərfi qarşılıqlarının olması ilə müəyyən etməək olar. (U.Weinreich. Problems in the Analysis of Idioms. 1969, 43-44).

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əgər idiomun hərfi omonim qarşılığı yoxdursa, metaforik/metonimik ifadələr qrupuna daxil olacaqdır. *Lend an ear, the heart of the city, the head of the family, the arm of the chair* və s. kimi ifadələrin hərfi qarşılığı vardır. Məsələn: *spill the beans* hərfi olaraq *"paxlanı töküb dağıtmaq"*, idiom kimi isə *"sirri yaymaq"* mənalarını ifadə edir.

Eyni xüsusiyyəti təşbehə də aid etmək olar: *as dead as a doornail, as American as apple pie, as blind as a bat, like a cat on hot bricks, like gold dust, as lose as a goose* və s. birləşmələrin omonimlik qarşılıqları yoxdur.

İdiomları qruplaşdırarkən belə omonimlik xüsusiyyət mühüm rol oynaya bilər, çünki məhz bu xüsusiyyət əsasında İngilis dilində xalis idiomlar (*pure idioms*) və qismən hərfi mənaya malik frazeoloji idiomlar *(semi-idioms)* fərqləndirilə bilərlər. Frazeoloji idiomlar belə xüsusiyətə malik olmurlar. Həmçinin bu xüsusiyət idiomu məna baxımından ən mürəkkəb məcazi ifadə kimi göstərir. Hərfi və məxazi mənada şərh edilən omonimlik xüsusiyyəti idiomlarla bağlı araşdırma apararkən onları qruplaşdırmaqda böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İdiomun sintaksisi ilə omonimlik hərfi qarşılığı arasındakı sintaksis bir-birinə tamamilə ziddir. Eyni sözlərdən ibarət birləşmələr olsalar da fərqli sintaktik quruluşa malik olurlar. Bu fikri yekunlaşdıraraq demək olar ki, metafora, metonimiya, təşbehdən ibarət idiomların, eləcə də frazeoloji idiomların omonimlik qarşılığı yoxdur. Belə ifadələr tamamilə məcazi formaya malikdirlər, hərfi mənaları yoxdur. Xalis idiomlar isə həm hərfi, həm də məcazi mənaya malik olurlar.

Həm hərfi, həm də idiomatik məna ifadə edə bilən idiomlar daha qədim tarixə malik olurlar. Zaman keçdikcə idiom kimi formalaşan birləşmələrin bəziləri müəyyən dərəcədə dəyişiklik və ya ixtisarla öz ilkin formasını itirərək müasir dövrümüzdə istifadə edilirlər. Qeyd edək ki, idiom daxilində xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrində bir sıra dəyişikliklərə, məsələn, söz əvəzlənmələri, sözlərin ixtisarı, yerdəyişməsi, əlavə sözlərin artırılması, köhnə sözlərin yeni sözlərlə əvəzlənmələrinə rast gəlinilir. Bu isə idiomlardan fərasətlə istifadə etmək bacariği tələb edir. Insan şüuru idiomu qəbul edərkən onun sabit şəkildə işlənməsi ilə bərabər, şəxsin quraşdırma bacarığı da göz önündə tutulmalıdır. Hər idiom dəyişiklik qəbul etmir. İdiom daxilində bütün mümkün ola biləcək dəyişikliklər isə idiomu dəyişdirmək üçün deyil, mətni daha rəngərəng etmək, bəzən yumor hissi gatmaq, bəzən də daha güclü üslubi çalarlar yaratmaq üçün müəllifin və ya danışanın istifadə etdiyi obrazlı formalardır. İdiomlar dilin xüsusi bir aspektini təşkil edirlər. Onlar qeyri-adi, sabit birləşmələr deyil, daxili struktura malik, maraqlı, danışığa gəngərənglik qatan çalarlardır.

Ədəbiyyat

1. Кунин А.В. Английская фразеология. Москва. 1970.
2. Chitra Fernando. Idioms and Idiomaticity. Oxford University Press.1996.
3. Amold I.V. The English Word. M.1986.
4. U.Weinreich. Problems in the Analysis of Idioms. University of California Press. 1969
5. Hockett C.F. A course in modem English. New York. Macmillan. 1958
6. Healey A. English idioms. Kivung. 1968.
7. Oxford Idioms (dictionary for learners of English). Oxford University Press. 2006.

Ш.Исламова

Употребление в лексическом системе идиомов в азербайджанском и английском языках

Резюме

Идиомы-это иыражения,которые ненвозможно понять из отдельных значений его составных частей.Идиомы не переводятся на другие языки дословно, так как они выражают только фигиративное значение. Данная статья посвящена внутренней структуре английских идиом и его употребления в современной английском литературном языке,его сравнительное характеристика с азербайджанском языком,а также некоторые виды идиоматических выражений в простых и сложных предложениях английского языка.Лексическая система английского языка богата идиомов и это богатства широко изучается учеными и лингвистами.

SH.Islamova

The use of idiomatic expression in the lexic sistems of english and azerbaijani

Summary

Idioms are the expressions which cannot be understood from the individual Meanings of its constituent parts. They are not directly translated to other languages as they express only figurative meaning. The article shows that each idiom has its own internal structure. Unlike the traditional view of idioms where they are shown like frozen, unchangeable elements, in the article idioms are investigated as expression having their internal structure.The article speks about the idioms in contemporary literatural English,its compare with Azerbaijani,also some kinds of simple and compound sentences of the English language.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

İRADƏ TAHİROVA
AAHM
iradə@.ru

ELLİPTİK CÜMLƏLƏRİN İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: mətn dilçiliyi, koheziya, ellipsis, ellipsisin növləri
Key words: text linguistics, cohesion, ellipsis, types of ellipsis
Ключевые слова: лингивистика текста, когезия, эллипсис, типы эллипсиса

Müasir dilçiliyin ən aktual məsələlərindən biri də mətn dilçiliyidir. Müvafiq olaraq mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektini mətn təşkil edir. Mətni xarakterizə edən, ona spesifik bir sıra əlamət və xassələr vardır. Bunlardan biri kimi mətnin tamlığını, bütövlüyünü qeyd etmək olar. Mətnin bütöv olması onun hərtərəfli dərk olunması üçün lazım olan başlıca tələblərdən biridir. Mətnin bütövlüyünü, tamlığını da şərtləndirən bir sıra amillər vardır. Bütöv olmaq üçün mətn eyni zamanda əlaqəli olmalıdır (1).

Mətndaxili əlaqələr, onların struktur semantik parametrləri mətn dilçiliyi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən onların öyrənilməsinə bir çox linqivistik tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Bu tədqiqatlar içərisində M.A.K. Halliday və R.Hasanın əsərlərini vurğulamaq olar. Müəlliflər öz əsərlərində mətndaxili əlaqəliliyi bildirmək üçün koheziya (cohesion) terminindən istifadə etmiş, koheziv vasitələrin əhatəli təsvirini vermişdir (2).

Burada irəli sürülən əsas konsepsiya və konseptual əsasda koheziyanın leksik və qrammatik üsullarının təsnifatı çox böyük uğur qazandı. Lakin bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, həmin konsepsiyanın bütün müddəaları bütün linqivistlər tərəfindən qeyd-şərtsiz qəbul edilmədi.

De Boqrand və Dreslerin koheziya termininin izahı ilə bağlı fikirləri mövcuddur. Sözü gedən dilçilər və onlara həmfikir bəzi dilçilər yuxarıda qeyd olunan konsepsiyanı tənqid edərkən haqlı olaraq göstərir ki, M.A.K. Halliday mətn əlaqələrində dərinlik və səthi planlar arasında həddi düzgün müəyyənləşdirmir (9).

Müəyyən məlumatın maksimal dərəcədə səmərəli ötürülməsi üçün mətn sintaktik və semantik çərçivəyə malik olmalıdır. Mətn həm də daxili təşkilatlanmaya, orqanizasiyaya malikdir (3).

Mətnin səthi struktur elementləri olan dil ifadələri arasındakı əlaqələrdən, yəni koheziyadan danışmaq lazım gəlir (8). Koheziya linqivistik cəhətdən eksplisitdir və mətnin elementləri arasında semantik əlaqələri vurğulamaqla özünü göstərir. Ardıcıl cümlələr arasında semantik bağlar koherensiya və koheziya üçün fundamentaldır. Fikrimizcə burada tematik ardıcıllıq, qanunauyğunluq olmalıdır. Məhz bu cür ardıcıllıq və qanunauyğunluq koheziya ilə koherensiyanın qarşılıqlı əlaqəsini və onların birinin digərini vurğulamasını şərtləndirən amillər sırasına daxildir.

Ulla Connor koheziyaya aşağıdakı təyinatı verir: "Koheziya cümlələr və mətnin hissələri arasında əlaqələri göstərmək üçün istifadə eksplisit linqivistik vasitələrin işlədilməsidir. " Bu cür koheziv vasitələr oxucunun öncəki müddəaları müvafiq olanlarla əlaqələndirməyə köməkçi olan ifadə və sözlərdən ibarətdir. (4)

Mətn tekstuallığın tələblərinə cavab verən kommunikativ hadisədir. Mətnin tamlığını təyin edən standartları mövcuddur ki, bunlara koherensiya (mətnin alt qatlarından bəhs edir, o, mətn istifadəçiləri arasında koqnitiv proseslərin məhsuludur.), intersionallıq və koheziya aiddir. Qeyd edildiyi kimi koheziya mətnin üst qatının komponentlərindən, yəni bizim eşidib yaxud gördüyümüz real sözlərin əlaqə daxilində qarşılıqlı birləşməsini bildirən yollardan bəhs edir. Fikrimizcə əsas olaraq bunlardan aşağıdakıları vurğulamaq lazımdır: qrammatik-referensiya; substitusiya; ellipsis; leksik-qrammatik-bağlayıcı; leksik koheziya;

Biz bu məqalədə qrammatik koheziyanın növlərindən biri olan ellipsisdən danışırıq.

Generativ dilçilikdə ellipsis termini bir sıra hadisələrə aid edilir, onların dərk edilən mənası linqivistik formalarla ifadə edilən mənasından daha əhatəlidir. Ellipsis o zaman yaranır ki, struktur cəhətdən vacib olan buraxılmamış, deyilməmiş olsun. (5)

Ellipsis leksiko-qrammatik kateqoriyadır. Mətnə xas olan bu hadisə zamanı adətən mətn vahidlərinin, yəni sözlər, birləşmələr, budaq cümlələr və s. işlədilməməsi baş verir. Ellipsisdə əvəz etmə mümkündür. Ellipsis anaforik səciyyə daşıyır, nadir hallarda katafori ola bilir (4). Bu fenomenon həm yazılı, həm də şifahi mətnlərə xas tipik cəhətdir, baxmayaraq ki, o daha çox danışıqda peyda olur, çünki danışıq daha az eksplisit olmağa meyllidir. Ədəbiyyatda, bədii əsərlərdə dialoq, danışıq əlavə edilirsə o, ellipsislə zəngin olur.

Ellipsis danışığa xas, situasiyadan doğan tipik hadisədir. Bu məqsədyönlü şəkildə edilən bir vasitədir. Ellipsis hadisəsi zamanı söz və ifadələri cümlələrdən bilərəkdən, məqsədəuyğun şəkildə buraxılır, baxmayaraq ki, məna başa düşülə bilir. Adətən o söz ifadələr buraxılır ki, onlar lüzumsuzdur, onların adı artıq əvvəl çəkilir və qeyd olunur. Ellipsis birləşmələrdə, qısa cavablarda və s. müşahidə olunur. Kiçik bir nitq nümunəsinə nəzər salaq:

A. Where are you going?

B. To town

Tam cavab belə olmalı idi. “ I’m going to town ”

Ümumiyyətlə ellipsis anlaşılması sadə, mətnin əlaqələnməsində isə olduqca mühüm əhəmiyyətə malik dil fenomenidir. Onun unikallığı lazımı dil vahidinin işlənmədiyi hallarda mətnin bütövlüyünün təmin olunması, məzmunu ötürücünün niyyətinə müvafiq olaraq çatdırıla bilməsidir.

Ellipsis bu və ya digər mətndə hər hansısa bir mətn vahidinin (sözlər, cümlələr, birləşmələr, budaq cümlələr) işlədilməməsi və yaxud məqsədəuyğun şəkildə buraxılması, asanlıqla bərpası mümkün olsa da, buna ehtiyacın duyulmadığını, əsasən şifahi şəkildə ifadə olunan mətnlərə xas, nitqə yüngüllük gətirən, lakin mənaya xələl vurmayan danışanın zaman və dil vahidlərinə qənaət niyyətindən irəli gələn, əvvəlki ifadədən və ümumi mənadan asanlıqla bərpa oluna bilən çox mühüm koheziya vasitəsidir.

Ellipsisin 3 növü vardır: Nominal ellipsis; Klausal ellipsis; Feli ellipsis;

1-ci növ ellipsis nominal birləşmə daxilində sözün buraxılmasıdır.

Məsələn, The teacher went to the board and (he\ the teacher) wrote on it.

Feli ellipsis dedikdə feli birləşmə daxilində mövcud hansısa elementin buraxılması nəzərdə tutulur.

Məsələn, Have you been swimming? Yes, I have (been swimming üçün boşluq qoyulmuşdur.)

I could tell you, but I won't.

Elliptik feli birləşmənin mənasının birləşmədəki sözlərdən anlamaq olur. Buraxılmış sözlərin yeri bir növ dolu olur.

Klauzal ellipsisdə ellipsisə fərqli yanaşılır. Budaq cümlə başlanğıc nöqtəsi kimi götürülür. İngilis dilində budaq cümlə müxtəlif nitq funksiyalarının (təsdiq, sual, cavab və s.) ifadəsi kimi başa düşülür. Bu iki hissədən ibarət olur. Modal element və propozisional elementə bölünür.

Məsələn, The Duke was (modal element) going to plant a row of poplars in the park

(propozisional element)

What were they going? Holding hands (They were üçün boşluq qoyulmuşdur)

Ellipsis hadisəsi o zaman müşahidə olunur ki, vacib bir struktur element cümlədən buraxılır və yalnız əvvəlki mətndəki elementə istinadən bərpa oluna bilir.

A. Why'd you only set three places? Paul's staying for dinner isn't he?

Aşağıda müəyyən bədii əsərdən götürülmüş nümunəyə nəzər salaq.

They hauled Piggy clear of the wreckage and leaned him against tree. The night was cool and purged of immediate terror. Piggy's breathing was little easier.

Did you hurt, Piggy

Not much.

That was Jack and his hunters, said Ralph bitterly. Why can't they leave us alone?

We gave them something to think about, said Sam. Honesty compelled him to go on. At least you did. I got mixed up with myself in a corner.

I gave one of them what for, said Ralph, Is mashed him up all right.

He won't want to come and fight us again in a hurry

So did I, said Eric. When I woke up one was kicking me in the face. I got an awful bloody face, I thing, Ralph. But I did him in the end.

What did you do?

I got my knee up, said Eric with simple pride, and I hit him with in the… You should have heard him holler! He won't come back in a hurry either. So we didn't do too badly.

Ralph moved suddenly in the dark; but then he heard Eric working his mouth.

What's the matter?

Just too loose.

Piggy drew up his legs.

You all right, Piggy?

Thought they wanted the conch.

Müəyyən əsərdən götürülmüş yuxarıdakı hissə əsasən dialoq nümunələrindən təşkil olunmuşdur və bu dialoqlarda müvafiq sözlərin buraxıldığını müşahidə etmək mümkündür. Diqqətlə nəzər salsaq, görərik ki, işlədilməyən elementlərin bərpa edilməsi istənilən halda mümkündür, lakin onların buraxılması nitqə ağırlıq gətirməmək üçün edildiyindən deyilməyən dil vahidlərinin mövcud olduğu ifadələrin verildiyi kimi saxlanılması məqsədəuyğundur.

Bildiyimiz kimi ellipsis zamanı hansısa bir söz buraxılır. Ellipsis bu cəhətdən koheziyanın digər növü subtitusiyanı xatırladır. Bu iki hadisəni ayırmaq çətinləşir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, ellipsis sözün birləşmənin cümlənin "sıfır" morfemlə əvəz olunmasıdır. Praktiki nöqteyi-nəzərdən hər iki anlayışa ayrıca yanaşmaq məqsədə uyğundur. Baxmayaraq ki, substitusiya da, ellipsis də mətnin hissələri arasında mövcud eyni fundamental əlaqəni əhatə edir və bunlar struktur mexanizminin iki müxtəlif növüdür. Ellipsis deyilməyəni ifadə edir (something unsaid). Lakin o demək deyil ki, deyilməyən anlaşılmayandır, əksinə "deyilməyən" altında "hər vəziyyətdə başa düşülən" nəzərdə tutulur.

Məsələn., Histories make men wise; poets witty; the mathematics subtle; natural philosophy deep; moral grave; logic and rhetoric able to contend.

Yuxarıda verilən cümlələrin strukturlarına nəzər salsaq, görərik ki, birincidən başqa hamısının xəbəri buraxılmışdır. Cümlələr mübtəda və komplementdən ibarətdir. Budaq cümlələri aşağıdakı şəkildə şərh etmək olar. İkinci budaq cümlə *poets make men witty*; üçüncü cümlə *mathematics make men subtle*; dördüncü cümlə *natural philosophy makes men deep* beş və altıncı cümlələr də müvafiq şəkildə şərh olunur.

Məsələn., Do you like Chinese food?

Yeah.

Yuxarıda verilən bu nümunədə isə qənaət prinsipi irəli sürülərək tam cavab kimi "*I like Chinese food*" cümləsi işlədilməmiş, bütün cümlənin məzmunu təsdiqləyici bir ədat vasitəsi ilə vermək mümkün olmuşdur. Bu üsul sayəsində nitqə ağırlıq gətirməkdən qaçınılmışdır.

Heç də fakt deyil ki, ellipsis işlənərkən danışan hər hansı bir ifadəni şərh etmək üçün öz fon biliklərinə istinad etməlidir, çünki bu hər zaman koheziyanın anlaşılmasına xidmət edir. Əksinə ellipsis olan yerdə müəyyən struktur boşluq olur və bu boşluğun doldurulması üçün nəzərdə tutulan bir vahid lazimi informasiyanın təmin olunmasına xidmət edir.

Yekun olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki həm koheziya, həm də onun ayrıca vasitəsi olan ellipsis yerindən və mövqeyindən, işləndiyi mətnin növündən və strukturundan, şifahi və yaxud yazılı olmasından, sadə və mürəkkəbliyindən və bu kimi bir sıra amillərdən aslı olmayaraq mətnin təşkilatlanmasında olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Koheziyanın (eləcə də ellipsisin) rolu mətndə daxili əlaqəliliyi təmin edib, onu qoruyub saxlamaqla, mətnin anlaşıqlı, mənalı olmasına zəmin yaratmaq, nəticə etibari ilə onun koherensiyasını təşkil etməkdən ibarət olur.

Mətnin üst qatının komponentləri kimi koheziya növləri və vasitələri onun dərin qatlarındakı məzmununun önə çıxarılmasına koqnitiv proseslərin məhsulu olan koherensiyanın aydın şəkildə təqdimatına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. A.Məmmədov "Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi" Bakı, "Elm" 2001. 144s səh 25-58
2. Halliday, M.A.K. and Hasan, R., Cohesion in English. London: Loğman, (1976)

3. Галъперии И.Р. Текст как объект лингивистических иследований. Москва, 1981.
4. Contrastive Rhetoric: Cross-Cultural Aspects of Second-Language Writing. Cabridge, Cambridge University Press 1996
5. Halliday, M.A.K. "Dimensions of discourse analysis: grammar" in T.A.Dijk (1985) Handbook of Discourse Analysis vol 2 London: academic press, 1985
6. Hasan R. Grammatical cohesion in spoken and written English. Part II, London, 1968
7. I.R.Galperin "Stylistics", Moscow "Higher school" 1977 p.231-232
8. Ə.Abdullayev "Aktual Üzvlənmə; Mətn və diskurs." "Zərdabi" LTD MMC, Bakı 2011. Səh. 176-217
9. www.wikipedia.org

I.Takhirova

Ellptic sentences in english and azerbaijani

Summary

This article deals with one of the types cohesion – ellipsis. Here the types of ellipsis are singled out and studied. The peculiarities of ellipsis are analyzed on the basis of certain examples.In the article the main conception of elliptic sentences is also analized in English and Azerbaijani and noticed the thoughts of wellknown scientists and lingnists. The article speaks about the ellipsis sentences in contemporary literatural English,its compare with Azerbaijani,also some kinds of simple and compound sentences of the English language.

И.Тахирова

Эллиптическая предложения в английском и азербайджанском языках

Резюме

В етой статъе рассматривается один из видов когезии эллипсис. Здес выделяются и изучаются определенные виды эллипсиса. Свойства эллипсиса анализируются на базе конкретных применов.В статъе также анализируются основные концерсия эллиптические придложения в англиском и азербайджанском язык.В данной статье также анализируются эллиптическая предложенияв современном английском литературном языке,его сравнение с азербайджанском языком,а также некоторые виды эллиптических предложений английского языка.

Rəyçi: Adilə Namazova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TƏVƏKKÜL İBRAHİMOVA
AAHM
təvəkkül.@.ru

VARIANT USE OF TENSE-ASPECT FORMS

Açar sözlər: Qeyri-müəyyən zaman, Davamedici zaman, Feil, Müxtəliflik, Hərdən-bir, Müqayisə etmək, Cümlə, Xəbər
Key words: The İndefinite Tense, The Continuous Tense, Verb, difference, Sometimes, Compare, Sentence, Predicate
Ключевые слова: Неопределенное время, Продолжительное время, Глагол, Разнообразие, Иногда Сравнивать, Предложение, Сказуемое

In the sphere of tens-aspect relations variants mostly appear as a result of generalized forms being used to denote actions whose grammatical properties are more accurately expressed by specialized forms. The most generalized tense-aspect forms are the so called Indefinite tenses, and these are sometimes used interchangeably with other forms.

The Indefinite and Continuous forms are sometimes used inddifferently. This occurs when either the meaning of the verb or the context shows that the action is in progress at some moment or period of past, present or future time.

There are a numberof verbs whose lexical meanings earmark them for variant use in the Indefinite and Continuous forms : they are verbs denoting stative actions, which makes it possible to construe them as continuous (or progressive) whether or not a special verb-form is used to denote continuty. Verbs which are so used most frequently are lie, sit, stand, wait, watch and wear. For example,

a) Mrs. Pimley came into the drawing-room where we were all sitting reading the papers after breakfast. (A. Powel).

b) Tnen she returned to the room in which he sat. (A. Powel).

c) But she did not like to look at the patients who were lying there (F. Swinnerton)

d) She looked across to where Queenie lay in bed dozing. (N. Dunn).

e) " I stood there and I had the funny feeling my father was standing there too" (P. H. Hewby)

f) Mum, was watching me, I knew. (P. Sykes).

g) There was a girl aged about twenty in the compartment. She wore a mini-skirt and had sligtly fat things. (D. Nobbs).

Other stative verbs are found in the two forms, Indefinite and Continuous, used indiscriminately to denote a passing state, among them beat, breathe,burn, dream, feel, hang, hold, hope, live, sing, sleep, smile, stare, talk, think, tremble and a few others.

Sometimes one of the two variants expresses a shade of meaning that is lacking in the other. Thus, the Continuous form is often more emotional and more personal than the Indefinite.

When a verb denotes an action covering a period of time the Indefinite and Copntinuous forms are sometimes used with little difference in meaning. Such use occurs in adverbial clause of time introduced by "as" and "while". In as-clauses

variants are normally found when the predicate of the principal clause is a terminative verb denoting a complete action.

a) I saw him going into Hannigans as I was passing. (J. Broderick).

b) Wright looked up as I passed.(M. Kelley).

c) As he dressed he lit a cigarette. (J. Garrick)

In clauses introduced by "while" variants normally occur when both the predicates cover the same period of time.

a) While Mr. Florian was speaking, someting was happaening to me.

b) While I spoke, I was working.

c) ... she came several times to the University, and sat about while I was working.

d) I would sit on a stool in his cold workshop while he worked.

If the predicate of the principal clause is a terminative verb denoting a completed action, the predicate of the " while" clause generally has a Continuous form, as in " While they were washing, he put the kettle on to boil".

The Past Indefinite, being a generalized tense-form, can do duty for the Past Perfect. Both these forms denote past actions but the Perfect form also specifies that the action precedes some past moment or occurrence. However, when the idea of precedence is alreday expressed lexically-by the meaning of the verb, the Indefinite form can be used without noticeably changing the sense. Verbs which can be used indifferently both in the Past Perfect and the past Indefinite are *anticipate, expect, fear, hope, intend, predicit, suppose* and a few others. Variant use of two forms with these verbs is mostly found in subordinate clauses, usually clauses of comparison.

a) The voice was very much softer than he'd expected.

b) The meal was more cheerful than Fisher expected.

c) ... the occasion wasn't nearly as bad as i had feared.

d) ... it turned out worse than I feared.

e) He had yielded quite a little of his confidence to Philip faber as Philib Faber had intended he should.

f) He caught her, as she intended he should.

Other verbs are sometimes used indiscriminately in the Past Indefinite and the Past Perfect, although less regularly than those mentioned above.

a) His own mare was going with less spring than when he had started.

b) However, the one he was riding was good enough for anything with such a horseman upon his back, and he was going as well as when he started.

In the following sentences the Past Perfect could well have been used instead of the Past Indefinite : *We walked down stirling Road, where James once lived; Peachy talked to the women for an hour, forgetting what he came for;*

The two forms are also often used interchangeably in adverbial clauses of time when either the context or the meaning of the conjunction makes it clear that the action of the subordinate clause precedes or is meant to precede that of the principal clause.

a) The cloak struck one before old Joylon had finished.

b) She was only four years older now than she had been when we had met and pickn;cked in the motor boat.

c) It was a worse night than the one when I met Henry a month before.

d) He switched the hall ligt off and went upstairs, not unsteadily but with a magesterial care resulting from the whisky he had drunk after Pam left.

The Past Indefinite and the Present Perfect are used with little or no differencein meaning in the following cases:

1) In adverbial clauses of time which are introduced by " since" and " if" the principal clause denotes a period continuing up to the moment of speaking while the subordinate clause marks the beginning of that period. The principal clause is represented bu such structures as *it's many years, it's a long time, it's ages, etc.* Verbs which are so used especially frequently are "be" and " see".

a) " It's a long time since I was at the Louvre."
b) " It's yeras since i've been to Florence."
c) It's twenty years since I was there.
d) It's some time since I saw you." Dorothy! It's ages since I've seen you."

2) In attributive clauses whose antecedent is a noun modified by superlative and whose predicate denotes an action, continuing up the moment of speaking. The predicate of the attributuve clause is often modified by "ever".

a) I think you're the nicest man I ever met.
b) She is the most honest person I think I've ever met.
c) I believe he was the handsomest man I ever saw.

3) with the verb "come" when it is followed by an infinitive of purpose and when the sentence represents direct speech.

a) I came to ask you to do me the honour of marrying me.
b) ... he's come to ask me if i can help him.
c) No, I've come to have a talk.

When the predicate of the principal clause is in a past tense that of the subordinate clause usually takes some past tense form,too. However, in a few instances the verb in the subordinate clause can be used indifferently both in a present and in a past tense form. Most often variants, that is shifted tense-forms used alongside nushifted ones, are found in object clauses which express something permanent or timeless. This may be a kind of universal or local truth or something that characterizes the subject either permanently or for a period of time including the moment of speaking. It is natural that the verbs " be" and "have" should be most suited for expressing such charactericticts.

a) She remembered that Charles had once said to her that the origin of poetry was emotion.
b) She wasn't convinienced that love is necessary to a successful union.
c) I was woindering, said Dinny, whether I am religious.

However, non-permanent, " passing" actions or states can also be rendered by both shifted and unshifted tense-forms if logically they belong to the present(or future).

a) She told me you are going away.
b) I suppose you knew, by the way, that Michel was here?"
c) I thouhgt Van Seddar was going next week.

The Present and past tense-forms can be used intercangeably also when the predicate of the principal clause has a Subjunctive Mood form which is homonymous with one of the past tenses of the Indicative.

a) Tell me, Dougal said, how old are you?- I should say I was sixty-four.
b) The last applicant called to the interview room was the senior assistant.
c) I should think that you have a good chance, she remarked.

Usually it is up to the speaker (or writer) which of the two forms to use-the more formal, shifted, or the more logical, unshifted. Sometimes the two variants

may be slightly different in their connotations. Thus, for example, when a sentence expresses a kind of universal or logical truth, the unshifted form makes this truth, as it were, more universal, less an expression of someone's private opinion than does the shifted form.

I hear, I heard and I have heard are used indiscriminately to express the meaning ' people say', it is rumoured.

a) I hear that you had a long talk with Roy last week.
b) I heard she'd gone to service at the vicarage.
c) I have heard that the boy works on one of Cameron's schooners.
d) I was down here a few times when you were in Paris. So I heard.

To express the meaning " *I don't remember" it is possible to use both I forget or I have forgotten.*

a) I forget what i was going to say.
b) I have forgotten what I was going to say.

The two tense-forms are used as variants especially frequently when " forgetting" refers to names, addresses, titles of books, and the like. Sometimes there is a decided preference for one of the forms. Thus, i forget is normally used when it is followed by a single word representing a whole sentence, as in " *someone told me, I forget who",* where " who" stands for who told me;

Sometimes the Present perfect may express-in accordance with its general meaning- a relation to past time.

In direct speech both that and that was why are used interchangeably if the predicate of the subordinate clause is in a past tence-form.

a) You see, ever since i first saw you I've been in love with you. The first time. That's why i dropped that shepherdess. I was looking at you, and thinking about you. And's why I didn't come to the shop.

b) That's was why i wanted to see her proper.

It is possible to construe the element 's in that's also as a contracted form of was. However, it seems more coorect to consider this element as a sort of amalgameted form uniting both is and was.

Literature

1. M. A. Belyayeva " English Grammar" (in Russian) M., 1999
2. I. Rahimov " Practical Grammar of English" (in Azerbaijan), Baku,2000
3. B. M. Strang " Modern English Structure", London, 2000
4. A.J. Thomson, A. V. Martient " Practical English Grammar", Oxford University Press,. 2004
5. A. E. Darbyshire " A Grammar of Style" London, 1999

Т.Ибрагимова

Варианты употребления временных отношений

Резюме

В данной статье рассматривается варианты употребления временных отношений на английском языке. В статье также рассматривается сущность грамматическое категория времени в английском языке и его сравнительное

отношения с азербайджанском языком.В публикации анализируется мотиви и употребление настоящего,будущего и прошедщего времен английского языка,одновременно,суть и связь категорий времен грамматики английского языка, а также изучается методика обучения категорий времен и лингвистический подход английского языка и их координации в простых и сложных преложениях.

T.İbrahimova

Zamanlarin işlədilmə variantlarinin aspektləri

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin qrammatikasında zamanların işlədilmə variantlarından bəhs olunur və həmçinin burada nəzəri hissə praktik nümunələrlə tamamlanır. Məqalədə həmçinin ingilis dilində zaman kateqoriyasına görə aşağıdakı məqamlar açıqlanmışdır:

– ingilis və azərbaycan dillərində zaman kateqoriyasının müqayisəli xarakteristikası;

– indiki,gələcək və ktçmiş zamanların ingilis dilində geniş şəkildə öyrənilməsi və zaman kateqoriyasının əlaqə vasitələri;

– sadə və mürəkkəb cümlə çərçivəsində zaman kateqoriyasının koordinasiyası və həmçinin onun linqvistik təhlili.

Rəyçi: Adilə Zeynalova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVDA RZAYEVA
filologiya elmləri namizədi
Bakı Avrasiya Universiteti
rzayevas@rambler.ru

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ İNNOVATİV METODLARINA İSTİFADƏ TƏCRÜBƏSİ

Açar sözlər: innovasiya, innovativ metod, fəal təlim prosesi, ixtisasartırma
Key words: innovations, innovation methods, active method of training, process of training, improvement
Ключевые слова: инновация, методы инновации, активные методы обучения, процесс обучения, повышение квалификации

İxtisasartırma kurslarına gələn xarici dil müəllimlərinin dərslərini müasir qloballaşma dövrünün tələbləri səviyyəsində təşkil etməsi üçün onlara birinci növbədə nitq problemlərinin aktuallığı məsələləri çatdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin öyrənilməsi çox çətin və gərgin əmək tələb edən bir prosesidir. Son illər respublikamızda xarici dillərin, xüsusən ingilis dilinin öyrənilməsi geniş vüsət almışdır. Xarici dillərin tədrisi prosesində yalnız ayrı-ayrı sözlərin mənimsənilməsi, onların cümlədə yerinin öyrənilməsi ilə məhdudlaşmaq olmaz. Yeri gəldikcə, müəllim dil hüdudlarından kənara çıxıb, dildənkənar fəaliyyətə də müraciət etməlidir.

Nitq problemi insanın ali sinir fəaliyyətinin mühüm və mürəkkəb problemlidir, nitq yalnız insana xas olub dil vasitəsi ilə onların bir-biri ilə ünsiyyət saxlamalarına kömək edir. Sözə yiyələnmək mənaya yiyələnmək deməkdir. Dilə yiyələnməklə insan təkcə sözlərin məna cəhətini mənimsəmir, həm də bu vahidlərin funksiyasını mənimsəyir. Məfhumlar və anlayılşar təfəkkürün məhsulu, söz isə bunların maddi qabığıdır.

Xarici dilin öyrənilməsi çətin bir prosesdir. Psixoloqladan L.İ. Bojoviç, D.N. Boqoyavlenski, S.F. Juykov və b. göstərmişlər ki, sözlərin formal qrammatik əlamətləri leksik mənalarına uyğun gəlmədikdə şagirdlər sözün əşyavi mənasından yayınaraq onu xüsusi formal əlamətlərinə görə bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya daxil edə bilirlər. Ona görə də xarici dilin örnənilməsi prosesində sözlərin qrammatik mənasının mənimsənilməsi qayğısına qalmaq lazımdır. Son vaxtlar xarici dilin öyrənilməsində diqqət kommunikativ ünsiyyətə və onun intensivliyini təmin edən amilərə yönəlmişdir. Xarici dilin öyrənilməsində diqqət kommunikativ ünsiyyətə verilsə də, dil bacarığı-dil kompetensiyasına yiyələnmək vacib şərtdir. Qrammatika və lüğətin (yeni sözlərin) təqdimatı, dinləyib anlama, danışma, oxu, yazı və qiymətləndirmə dil vərdişlərinin inkişafına kömək edən faktorlardır. Qrammatik nümunələr üzərində və situasiya daxilində öyrənilir, bundan sonra qaydalar izah olunur. Məsələn, müəllim payız fəslinə aid şəkil nümayiş etdirir və ya təbiətə ekskursiya təşkil edir. Bu zaman dialoq, sual-cavab, şəkil üzrə təsvir, hadisələr haqqında müxtəlif fikirlərin söylənilməsində əsas yer fellərin müəyyənləşdirilməsinə verilir. Belə ki, qrammatik tapşırıqlar nümunələrlə verildikdə şagirdlər daha çox sosial bacarıqlar əldə edirlər [2, s.17]. İxtisasartırma kurslarında xarici dil müəllimləri ilə təşkil olunan debatlar bu fikrin bir mənalı şəkildə əsaslı olduğunu təstiqləyir.

Təlimdə tətbiq olunan innovasiyalar - yeniliklər xarici dillərin öyrənilməsinin daha səmərəli təşkilinə şərait yaradır. Təlim kurslarında interaktiv metodlarla təşkil olunan seminar dərslərində müəllimlər fəal təlim texnikalarını mənimsəyir, onlarla işi aparmaq metodikasına yiyələnirlər. Məsələn, Venn diaqramı vasitəsi ilə Azərbaycan dili və xarici dil ingilis dilinin müqayisəsinin Venn diaqramı vasitəsi ilə aparılması aşağıdakı kimi təşkil olunur.

Fərqli Oxşar Fərqli

Nitq fəaliyyəti müsahibin kimliyindən asılı olaraq dəyişdiyinə görə qalır, həmişə ekstralinqvistik amillərin təsirinə məruz qalır. Paralinqvistik hadisələr (mimika, jestlər və s.), onlardan istifadənin milli xüsusiyyətləri müsahiblərin özünə xas, fərdi davranış tərzindən, maddi-mənəvi keyfiyyətlərindən asılıdır. Müasir dövrdə təhsil paradiqmalarının dəyişməsi, zəngin innovasiyalar, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi, bir tərəfdən, biliklər arasında əlaqənin, digər tərəfdən zəruri bacarıqların formalaşmasını ön plana çəkir. Avropa Təhsil sisteminə inteqrasiya olunmaqla Azərbaycan xalqının tarixi, milli xüsusiyyətləri, mənəvi dəyərləri, adət-ənənələrini özündə əks etdirən "Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" konseptual çərçivə sənədi olub, ümumi təhsil üzrə fənn kurikulumlarının məqsədlərini, məzmununu və strukturunu müəyyənləşdirir. Milli Kurikulum sənədində qeyd edilir ki, Azərbaycan dili təliminin məqsədi ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla, şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir. Buna görə də "nitq və dil bacarıqlarına yiyələnməklə ümumi nitq inkişafına nail olmaq; Azərbaycan dilinin düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olmasını dərk etmək; davamlı təhsil prosesində, praktik fəaliyyətdə istifadə üçün potensial bilik və bacarıqlara yiyələnmək" vacib hesab edilir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" sərəncamı dövlətçiliyimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. İndi ən mühüm və başlıca vəzifə Azərbaycan dilinin statusunun yüksəldilməsi, onun daha da inkişaf etdirilməsi, zənginləşdirilməsi, yad təsirlərdən qorunması, dövlətdə və cəmiyyətdə nüfuz dairəsinin genişləndirilməsinə diqqət və qayğı göstərilməsi ilə əlaqədardır. Alimlər subut ediblər ki, insan oz dilini yaxşı bilirsə, başqa dili də asanlıqla mənimsəyəcəkdir. Xarici dili mənimsəyən hər bir şəxs isə yeni bir ünsiyyət vasitəsinə yiyələnir, eyni zamanda yeni bir milli mədəniyyətlə tanış olur. Ünsiyyətin milli xüsusiyyətləri xa-

rici dillərin nəzəriyyəsinə və tədrisi metodikasına həsr edilmiş müxtəlif elmi əsərlərdə mühüm yer tutur. İxtisasatırma kurslarında müəllimlərlə aparılan sorğular belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, müəllim xarici dil dərslərində kommunikativ fəaliyyətdə uğurlu situasiyanın – motivasiyanın yaradılmasını daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Belə bir şəraitdə şagirdin özünüqiymətləndirmə bacarığı artır və kommunikativ fəaliyyətdə yenə də yaxşı nailiyyətlər qazanmaq, müvəffəqiyyət sevincini yaşamaq istəyi yaranır. Xarici dil dərslərində motivasiyanın maraqlı qurulması şagirdlərin diqqətinin əşya və hadisələrə cəlb olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərdə şifahi danışıq vərdişləri formalaşdırmaq üçün onların sevdikləri hər hansı bir əşyadan istifadə etmək tövsiyə olunur. Şagirdlərin söz ehtiyatını genişləndirmək üçün onlarla birgə şeirlər, mahnılar, qafiyələr əzbərləmək lazımdır. Əzbərlədikləri söz və nitq nümunələrini şagirdlər sonradan eşitdikdə asanlıqla tanıyır və yeni situasiyalarda öz mülahizələrini ifadə edərkən istifadə edirlər. Danışıq zamanı situasiyadan asılı olaraq istiqamətin soruşulması, sifariş verilməsi, fikirlərin soruşulması, təkliflərin hazırlanması, rədd cavablarının verilməsi üçün kommunikativ modellərdən istifadə olunur: "I think…", "It is nice...", "Excuse me, ..." və s. Nitq vahidi olan söz əşyanın arxasında duran əlaqə və münasibətləri ümumiləşdirməyə xidmət edir. Söz şagirdlərə imkan verir ki, əşyanın ən mühüm əlamətlərini müəyyənləşdirsin və onların müəyyən kateqoriyaya daxil edə bilsinlər. Nitq təfəkkürlə üzvi surətdə əlaqədardır. Şagird bir problem qarşısında durarkən istər-istəməz nitqə müraciət edir. Odur ki, müəllim dil öyrənmənin psixoloji əsasını bilməli və səmərəli metodikadan, fəal təlim metodlarından istifadə etməyi bacarmalıdır. Qloballaşmanın getdiyi indiki şəaitdə məktəb qarşısında tənqidi təfəkkürə malik şəxsiyyətlər yetişdirmək məsələsi ön plana çəkilir. Artıq məktəblərdə bununla bağlı bir çox işlər getməkdədir. Belə ki, dövlətimiz tərəfindən qəbul olunan "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" bu istiqamətdə atılan ən mühüm addımlardandır. [1, s.3] İnteraktiv metodları bu konsepsiyanın əsasını təşkil edən məzmun standartlarının mahiyyətini tam açır. İnteraktiv metodlar yaradıcı, tədqiqata əsaslanan təlim prosesini ehtiva edir. Burada müəllim biliklərin əldə edilməsi yolunun bələdçisi, şagird isə tədqiqatçı, bilikləri kəşf edən, təlimin obyektindən subyektinə çevrilən tərəf kimi çıxış edir. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiq edildiyi dərs təlimdə iki tərəfin (müəllim və şagird) eyni zamanda fəal olması ilə xarakterizə edilir. Bu zaman ən çox işlənən metod "Beyin həmləsi"dir (Brain storming). Bu metodun bir neçə texnikası (üsulu) vardır: şaxələnmə (klaster), əqli xəritə (mind map), hörümçək toru (web) və s. Beyin həmləsi metodunun üstünlüyü ondadır ki, burada az müddətdə ümumi məqsədlə bağlı müxtəlif ideyalar yaranır. Xarici dilin öyrənilməsində rollu oyun, layihə, esse yazılar, internet layihələri, şəkillər, modelləşdirmə, krasuel, müzakirə, qrafik cədvəl, diaqramlar və s. metodların tətbiqi yüksək effekt yaradır. İnteraktiv metodların bir neçə başlıca xüsusiyyətləri vardır. Onlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Müəllim tərəfindən dərsin mahiyyətini açmağa atılan ilk addım olan problemli vəziyyətin yaradılması;

2. Problemli vəziyyətin həlli zamanı şagirdlərin tədqiqatçılıq imkanlarının inkişafı üçün onların bu mövqeyinin təyini;

3. Müəllim tərəfindən verilən yeni biliklərin şagirdlər tərəfindən müstəqil dərk olunması, onların mənasının açılması və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması [7, s.11]

İnteraktiv təlim şagirdlərin verilən yeni biliklərin şagirdlərin dərs zamanı aktivliyini təmin etməklə şagirdi düşündürən vəziyyətin yaradılması,müəllim - şagird, şagird - şagird arsındakı ziddiyətsiz əməkdaşlığa, fikirləri müstəqil yürütməyə, sərbəstliyə, nitq və təfəkkürün inkişafına, şüurlu dərketməyə, biliklərin müstəqil əldə edilməsinə, biliklərin yaradıcı tətbiqinə və sübuta yetirilməsinə əsaslanır. İnteraktiv təlim prosesində müəllim istiqamətləndirici rolunu oynadığı üçün onun öhdəsinə bir çox vəzifələr düşür. Bu vəzifələrə müəllimin sinfində dərs prosesində şagirdlərin fəal, müstəqil hərəkət etmələri üçün işgüzar psixoloji şəraitin yaradılması, sosial bərabərliyin, şagirdlərin narazıçılığına səbəb olmamaq üçün obyektiv qiymətləndirmənin aparılması və s. daxildir. İnnovativ təlim metodları şagirdləri yeniliyi öyrənməyə həvəsləndirir, onların dərsə marağını artırır, bu da bilavasitə təlimin səmərələliyini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)". Bakı, 2006, 1 dekabr, "Azərbaycan Müəllimi" qəzeti
2. Sue Leather. Step to Succes. 2006
3. Bədiyev S.R. Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə mətnləri. Bakı: Dərələyəz-M, 2009
4. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları). //Kurikulum, 2010, № 3, s. 117-130
5. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV siniflər üçn fənn kurikulumları Bakı: Təhsil, 2008, 480 s.
6. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. Müəllim üçün vəsait, UNİSEF, 2009
7. İnnovativ dərs modelləri. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı, Açıq Cəmiyyət İnstitutu – Yardım Fondu, 2002

S.Rzayeva

The experience of using innovation methods at the foreign language lessons

Summary

The article discusses the training language teachers attending training courses. This language teacher's training meets the requirements of modern globalization. The teachers study the methods of organizing lessons and after completing the course will apply to schools foreign language lessons.

These lessons are conducted on the basis of innovative techniques, which should lead to great success in the learning process.

С.Рзаева

Опыт использования инновационных методов на уроках иностранного

Резюме

В статье рассматривается обучение учителей иностранного языка, посещающих курсы повышения квалификации, использованию инновационных методов ведение уроков иностранного языка. Это обучение учителей, отвечающее требованием современной глобализации. Учителя изучают методику организации урока, которую по окончании курса будут пременять в школах на занятиях. Это ведение уроков на основе инновационных методо в, которые должны привести к определенным успехам.

Rəyçi: Dosent Svetlana Məmmədova

SVETLANA MƏMMƏDOVA
Fəlsəfə elmlər doktoru, dosent,
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
rzayevas@rambler.ru

QAFQAZ AREALINDA MOTİVLƏŞMƏ YOLU İLƏ ƏMƏLƏ GƏLƏN XÖRƏK ADLARI

Açar sözlər: motivləşmə, semantik, xörək adları, plov, metafora
Ключевые слова: мотивация, семантический, название блюд, плов, метафора
Key words: motivation, semantic, the name of dish, pilav, metaphore

Semantik motivləşmə metafora və metonimiya hadisələri ilə bağlıdır. Bunlar insan təfəkkürünün mexanizmi ilə əlaqədardır. Belə ki, insan təfəkkürü varlıqda mövcud olan müxtəlif əşyalar arasındakı bənzər əlaqələri dərk edib onları eyni söz tərkibi ilə adlandırmağı bacarır. Bu isə metaforanın, eləcə də metonimiyanın geniş funksional diapozona malik olduğunu təsdiq edir. [1, s. 82]

Motivləşmə dilin terminaloji leksikasını zənginləşdirən vasitələrdəndir. Azərbaycan dilində terminaloji vahidlərin əksər hissəsi bu proses nəticəsində yaranır. Xörək adlarının da bir qismi leksik-semantik köçürmə yolu ilə motivləşmə vasitəsilə formalaşır.

Motivləşmə yolu ilə əmələ gələn xörək adları üçün səciyyəvi cəhət bir predmetin adının başqasının üzərinə köçürülüb işlədilməsidir. Məlumdur ki, əşyalar və predmetlər arasında bənzəyiş, müqayisə kimi münasibətlər vardır. Ona görə də həmin xüsusiyyətlərin mövcudluğu bir əşyanın adını digəri üçün işlətməyə imkan yaradır. Beləliklə, bir şeyə uyğun əlamət və ya keyfiyyət başqa bir əşya üzərinə köçürülür. Belə bir cəhət, hər şeydən əvvəl, semantik cəhətdən qohum anlayışların yaxınlaşmasına əsaslanır. [2, s. 103]

Motivləşmə mürəkkəb və söz birləşməsi şəklində olan xörək adlarında daha çox müşahidə olunur. Həmin birləşmələrin bir hissəsi hərəkət, əlamət və digər əşya adlarından düzəlir, daha doğrusu, hərəkətin əlamətin və digər əşyaların adları xörək adlarına çevrilir, keçirilir. Beləliklə, əşya, əlamət və hərəkət adları mürəkkəb şəkildə olan xörək adlarının əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Bu cəhətinə görə sintaktik üsulla əmələ gələn xörək adlarını aşağıdakı qruplara ayırmaq olar.

1. Hərəkət adlarının motivləşməsi yolu ilə xörək adlarının yaranması. Hər hansı bir xörək növü müəyyən bir hərəkətin, prosesin, fəaliyyətin nəticəsi kimi meydana çıxır. Latış dialektində yemək adlarını tədqiq etmiş B.Buşmene yazır ki, bir çox yemək adları xörəyi hazırlayanın gördüyü işlə bağlı yaranır. Maraqlıdır ki, həmin sözlərin bir çoxu bir neçə xörək adını bildirir. Bu da eyni bir işlə bir neçə xörəyin hazırlanmasının mümkünlüyündən irəli gəlir. [3, s. 17]

Nümunələrə müraciət edək: çəkmək/çəkilmək hərəkət adıdır. Azərbaycan dilində plovun bir növü həmin hərəkətlə bağlı adlandırılmışdır: çəkməplov. *Çəkməplovun* bişirilmə texnikası aşağıdakı kimidir: Bu plov ət, süd, əvəlik və s. ilə bişirilir. Su qaynamağa başlayanda qabaqcadan yuyulmuş düyü qazana tökülüb qarışdırılır. Duz atılır. Düyü bir qədər bişəndə içinə şüyüd və limon duzu tökülüb qa-

rışdırılır, suyu çəkilir, çəkmə plov əmələ gəlir. [4, s.23] Beləliklə, bu plovun adı suyun çəkilməsi, qurtarması ilə bağlı yaranmışdır.

Döşəməplov - döşəmək, yaymaq hərəkəti ilə əlaqədar adlandırılmışdır. Bu plovun üzərinə cürbəcür ədviyyat döşənir, yayılır.

Süzməxingəl adətən qurutdan (süzülmüş ayrandan) hazırlandığı üçün belə adlandırılmışdır. Adlandırmada süzülmə prosesi əsas götürülmüşdür.

Qiyməplov. Qiyməxəşil adları qiymələnmək, tikə-tikə doğranmaq hərəkəti ilə bağlıdır. Belə plovun üzərinə qiymələnmiş ət parçaları qoyulur, xəmir də qiymə-qiymə, tikə-tikə kəsilir.

Əzməkartof - əzmək, əzilmək prosesi ilə əlaqədar adlandırılmışdır. Qaynadılmış kartof soyulur və əzilir.

Dönərkabab - dönmək, fırlanmaq; *döyməkabab* isə döymək, əzmək prosesi ilə bağlı əmələ gəlmişdir.

2. Əlamət adlarının motivləşməsi yolu ilə xörək adlarının yaranması.

Mürəkkəb qruluşlu xörək adlarının nominasiyasında sifətlər də (əlamət bildirən sözlər) əsas yer tutur. Onlar, bir qayda olaraq, mürəkkəb qruluşlu yemək adlarının birinci komponentləri kimi işlənərək xörək adlarına xas olan səciyyəvi əlamətləri əks etdirir.

Mürəkkəb qruluşlu xörək adlarının əlamət bildirən birinci tərəfi sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlərdən ibarət ola bilər:

a) sadə sifət: *xam* bozbaş, *şirin* kələm dolması, *şirin* kətə, *şirin* südlüaş və s.

b) düzəltmə sifət: *ətli* kükü, *südlü* sıyıq, *sulu* küftə, *südlü* plov, *ətli* əriştə, *ətsiz* əriştə, *əriştəli* plov və s.

c) mürəkkəb sifət: *qır-qır* plov, *tər-çilov* plov.

3. Kənd təsərrüfatı məhsulları adlarının motivləşməsi yolu ilə əmələ gələn xörək adları. Xörək adlarının bir tərəfi *lobya, düyü, yarma, soğan, badımcan, pomidor, xiyar, kələm, kartof, qulançar, ispanaq, pərpətöyün, paxla, əvəlik, kəvər, balqabaq və s.* tərəvəz və göyərti adlarından ibarət olur: milli xörəklərimiz həmin ərzaq məhsullarından hazırlanır.

Bir komponenti *lobya* sözündən ibarət olan xörək adları: *lobya şorbası, lobyalı plov, lobya çığırtması, qoyun əti ilə göy lobya* və s.

Bir komponenti *kələm* sözündən ibarət olan xörək adları: *kələm dolması, şirin kələm dolması, kələm salatı* və s.

Bir komponenti *badımcan* sözündən ibarət olan xörək adları: *badımcan dolması, badımcan qızartması, badımcan çığırtması* və s.

Bir komponenti *soğan* sözündən ibarət olan xörək adları: *soğan bozbaş, soğan suyu, soğança.*

Bir komponenti *pomidor* sözündən ibarət olan xörək adları: *pomidor dolması.*

Bir komponenti *xiyar* sözündən ibarət olan xörək adları: *xiyar dolması, xiyar salatı* və s.

Bir komponenti *paxla* sözündən ibarət olan xörək adları: *paxlaplov.*

Bir komponenti *kartof* sözündən ibarət olan xörək adları: *kartof əzməsi, kartof püresi, kartof soyutması, kartof qızartması, kartof çığırtması* və s.

Bir komponenti *qulançar* sözündən ibarət olan xörək adları: *qulançar qovurması.*

Bir komponenti *ispanaq* sözündən ibarət olan xörək adları: *ispanaq qovurması.*

Bir komponenti *pərpətöyün* sözündən ibarət olan xörək adları: *pərpətöyün qovurması.*

Bir komponenti *əvəlik* sözündən ibarət olan xörək adları: *əvəlikçilov, əvəlikplov* və s.

Bir komponenti *kəvər* sözündən ibarət olan xörək adları: *kəvər küküsü.*

Bir komponenti *balqabaq* (boranı) sözündən ibarət olan xörək adları: *balqabaq qutabı, boranı qutabı, boranı aşı* və s.

Bir komponenti *düyü* sözündən ibarət olan xörək adları: *düyü xəşili, düyü supu, düyü canaçəkməsi.*

Bir komponenti *noxud* sözündən ibarət olan xörək adları: *noxud şorbası.*

Bir komponenti *mərci* (mərcimək) sözündən ibarət olan xörək adları: *mərci şorbası, mərcimək li aş, mərcimək liplov, mərciplov* və s.

Bir komponenti *bibər* sözündən ibarət olan xörək adları: *bibər dolması.*

Bir komponenti *göyərti* sözündən ibarət olan xörək adları: *göyərti qutabı.*

Bir komponenti *şüyüd* sözündən ibarət olan xörək adları: *şüyüdplov.*

Bir komponenti *darı* sözündən ibarət olan xörək adları: *darı sıyığı, südlü darı.*

Bir komponenti *qarabaşaq* sözündən ibarət olan xörək adları: *qarabaşaq sıyığı.*

Bir komponenti *yerkökü* sözündən ibarət olan xörək adları: *yerkökü salatı.*

Bir komponenti *buğda* sözündən ibarət olan xörək adları: *qırxbuğu (buğda)* aşı.

Bir komponenti *qabaq* sözündən və *-lı* şəkilçisindən ibarət olan xörək adları: *qabaqlı aş.*

Bir komponenti *zəfəran* sözündən ibarət olan xörək adları: *zəfəran plov.*

4. Meyvə adlarının və onların hissələrinin motivləşməsi yolu ilə yaranan mürəkkəb xörək adları. Bir komponenti *kişmiş* sözündən ibarət olan xörək adları: *kişmiş plov, kişmişli aş.*

Bir komponenti *yarpaq* (üzüm yarpağı) sözündən ibarət olan xörək adları: *yarpaq dolması.*

Bir sözü *nar, narlı* sözlərindən ibarət olan xörək adları: *nar qovurma, narlı aş.*

Bir komponenti *zoğal* sözündən ibarət olan xörək adları: *zoğalçilov.*

Bir komponenti *alma* sözündən ibarət olan xörək adları: *alma dolması.*

Bir komponenti *qozlu* sözündən ibarət olan xörək adları: *qozlu aş.*

5. Heyvan və quş adlarının, onların məhsullarının adlarını bildirən sözlərin motivləşməsi ilə əmələ gələn xörək adları. Birinci komponenti *toyuq* sözündən ibarət olan xörək adları: *toyuqplov, toyuq qızartması, toyuq çığırtıması, toyuq kababı, toyuq soyutması, toyuqla çəkməplov, toyuq kotleti, toyuq şorbası, toyuq bulyonu, toyuq supu, toyuq ətindən çoxonbili, toyuq paşteti* və s.

Birinci komponenti *cücə, çolpa* sözlərindən ibarət olan xörək adları: *cücə plov, çolpa supu, cücə şorbas, çolpa qovurması.*

Birinci komponenti *balıq* sözündən ibarət olan xörək adları: *balıq kürüsü, balıq kababı, balıq qızartması.*

Birinci komponenti *quzu* sözündən ibarət olan xörək adları: *quzuplov.*

Birinci komponenti *qoyun* sözündən ibarət olan xörək adları: *qoyun kababı, qoyun əti qızartması, qoyun ətindən bozartma, qoyun əti ilə göy lobya, qoyun əti ilə qiymələnmiş kartof.*

Birinci komponenti *kəklikli, turaclı, qırqovul* sözlərindən ibarət olan xörək adları: *kəklikli aş, turaclı aş, qırqovulplov.*

6. Ərzaq məhsullarının adlarından ibarət olan mürəkkəb xörək adları. Belə yeməklər heyvan və quşun ətindən və ya onun bir hissəsindən (heyvanın daxili orqanlarından) hazırlandığı üçün onlar müvafiq sözlərlə ifadə edilir. Məsələn: *tikə kabab, tikə taskabab, ət qutabı, qara ciyərdən ibarət paştet, ətli şorba, kəlləpaça, ətli dovga, qara ciyər kababı, bağırsaq kababı, curum kababı, bağırbeyin* və s.

7. Birinci tərəfi mətbəx əşyalarının adlarından ibarət olan mürəkkəb xörək adları. Məlumdur ki, yeməklər müxtəlif ölçülü qazanlarda, tavalarda bişirilir. Bu avadanlıqla bağlı mürəkkəb quruluşlu xörək adları əmələ gəlir. Aşağıdakı yemək adları bu cəhətdən səciyyəvidir: *tava kabab, qazan kotleti, qazan kababı.*

8. Birinci tərəfi un məhsulları adlarından ibarət olan xörək adları: *xəmiraşı, un xəşili, yarma xəşili.*

9. Tərəflərdən biri süd məhsulları adlarından ibarət olan mürəkkəb quruluşlu xörək adları. Qoyunçuluq və maldarlıq məhsullarından hazırlanan ərzaqlar insanların qidaya olan tələbatının ödənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Süd məhsulları bu baxımdan xörək adlarının yaranmasında fəaldır: *südlü sıyıq (yayma), dovğa, südlü aş, südlüplov, südlü darı sıyığı, atlama ovduq, ayranlı aş//ayranaşı.*

10. *Tərəflərindən hər ikisi yemək adlarından ibarət olan xörək adları:* qovurma plov, səbzi-qovurma plov, lülə kabab, qovurma bozbaş, küftə bozbaş, şilə plov, yarma plov.

11. Birinci tərəfi peşə adlarından ibarət olan xörək adları: *çobanaşı, çoban-quymağı.*

12. Birinci tərəfi xalq, millət və yer adını bildirən xörək adları. Məlumdur ki, hər bir xalqın özünəməxsus xörəkləri olur. Bu xörəklər onların öz adət və ənənəsinə, məişətinə uyğun bişirilir. Ona görə də bir xalqın yeməyini o birisindən fərqləndirmək üçün belə xörək adları işlənir. Məsələn: özbək plovu (bu plovu bişirmək üçün üç qaydaya əməl olunmalıdır: 1) yağ dağ edilməli; 2) zirvək hazırlanmalı; 3) düyü töküb plov hazırlamalı). [5, s. 20] Özbək plovunun bişirilməsi qaydası türk, türkmən plovuna şamil edilməz.

Rus dolması (Azərbaycan dolmasından fərqli olaraq həcmcə iri olur), *rus borşu, Şəki plovu, Şəki paxlavası, Tovuz xəngəli, gürcü xarçosu* kimi xörək adları da fərqləndirmə meyarına əsasən formalaşmışdır.

Xörək adlarının təhlili nəticəsində məlum olur ki, xalqımız qədim kulinariya mədəniyyətinə malikdir. Bu mədəniyyəti özündə əks etdirən xörək adları qədim formaları qoruyub saxlamış, dövrümüzə qədər gəlib çıxmış, müxtəlif fonomorfoloji variantlarını dilimizin dialekt və şivələrində mühafizə etmişdir. Tədqiqat nəticəsində hər bir xörək adının məna daralması və məna genişlənməsi aydınlaşır, ilkin şəkli müəyyənləşir, yeni xörək adları müəyyən edilir, mürəkkəb söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirakı açıqlanır, növdaxili əlaqələr aydınlaşır, dialekt və şivələrdəki çoxvariantlığı, sinonimliyi aşkar edilir, Azərbaycan dilində işlənən xörək adlarının ümumtürk, ümumqafqaz kontekstində daha çox formalaşdığı faktlar əsasında dəqiqləşdirilir, Azərbaycan dilinin özünəməxsus fonetik-orfoqrafik normalarına uyğunlaşdırılması məsələsi də aydınlaşdırılır.

Ədəbiyyat

1. T.Əfəndiyeva Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1980, s.82.
2. Z.İ.Budaqova. Metafora və müqayisə bədii təsvir vasitəsi kimi. – Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. "Elm" Bakı, 1969, s.103.
3. Б.К.Бушмане. Названия кушаний в латышских говорах. АКД, Рига, 1973, с.17.
4. M.Qocayev. Gənclərə kulinariya məsləhətləri, s.23
5. M.Quliyeva. Evdarlıq. Azərnəşr, Bakı, 1993, s.200.

Svetlana Mammadova

The name of movement, sign and other subjects passes to the names of dishes

Summary

Names of Dishes in the Caucasian Areal which have appeared on the basis of motivation. Semantic motivation related with metaphor and metonomy. Its related with a mechanism of human thinking. The development of transcriptions of the names from one subject to another is the important feature for the names of dishes which have appeared by the way of motivation.

The motivation observes most in the names of dishes as forms of complex words and word combinations.

Some of these combinations are formed from the names of movement, sign and other subjects.

Светлана Мамедова

Название блюд, возникших путем мотивации в Кавказском ареале

Резюме

Семантическая мотивация связана со случаем метафоры и метонимии. Это связано с механизмом человеческого мышления.

Важной особенностью для названий блюд, возникших путем мотивации является разработка переложения названия одного предмета на другой.

Мотивация больше всего наблюдается в названия блюд в форме сложных слов и словосочетаний. Часть этих сочетаний образуется от названий движения, признака и других предметов, вернее, название движения, признака и других предметов превращается, переводится на название блюд

Rəyçi: Sevda Rzayeva
filologiya elmləri namizədi

доц. **ГЮЛЬНАРА САДЫХОВА**
Азербайджанский Университет Языков
gulnarasadiq.70@mail.ru

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С КОМПОНЕНТАМИ «АДАМ» И « «ЕВА» ВО ФРАНЦУЗСКОМ, АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Açar sözlər: Adəm, Həvva, frazeoloji birləşmələr, Tövrat, Quran
Key Words: Adam, Eve, idioms, Old Testament, Quran.
Ключевые слова: Адам, Ева, фразеологизмы, Ветхий Завет, Коран.

Имена собственные являются частью лексической системы любого языка. Функционируя в качестве своеобразных культурно-исторических и языковых индексов, они создают благоприятные условия для комплексного изучения языка и культуры. Как справедливо отмечает М.Морошкин в своем Славянском именослове: «Имена собственные служат сокращенной историей внутреннего быта и духа народного, и там, где безмолствуют саги, начинают свою повесть имена» (4,с.4).

Фразеологизмы, содержащие в своем составе имена собственные персонажей Библии и Корана, занимают определенное место во фразеологии французского, азербайджанского и русского языков. Изучение ономастических фразеологизмов религиозного происхождения представляется нам интересным, так как они сами по себе являются идиоматичными символами. Как справедливо отметил И.С.Хостай, «подобные фразеологизмы являются «символами в квадрате»(7).

В связи с глубинным содержанием собственных имен подобные фразеологизмы можно отнести к так называемым «прецедентным именам».Под «прецедентными именами» мы, вместе с В.В. Красных и другими исследователями, подразумеваем «феномены, которые являются актуальными в когнитивном отношении, которые обладают ассоциативным потенциалом, обращение к которым постоянно возобновляется в речи» (3, с.63).

Прежде всего, отметим, что о многих библейских персонажах говорится и в Коране. Это еще раз говорит о том, насколько связаны генетическими узами иудаизм, христианство и ислам. Рамадан аль-Буты говорит по этому поводу: «Нет различий в монотеистических религиях, так как все они — звенья единой Божественной цепи. Однако же есть различия в законодательствах (шариатах), с которыми направлялись пророки». Как справедливо отмечает М.Б.Пиотровский, «в Коране есть явные отзвуки библейских канонических и апокрифических текстов. Все это – часть единого культурного мира» (6, с.27).

Одними из основных персонажей Библии и Корана являются Адам и Ева. Слово «Адам» в переводе с иврита обозначает «человек», букв. «вылепленный из земли или из глины». Слово «Ева», в переводе с иврита - «дающая жизнь». История Адама и Евы может рассматриваться в качестве прообраза истории всего человечества. Об Адаме и Еве впервые говорится в Ветхом Завете, в главе «Бытие»: *«И сотворил Бог человека по образу Своему, по образу Божию сотворил его; мужчину и женщину сотворил их. И благос-*

ловил их Бог, и сказал им Бог: плодитесь и размножайтесь, и наполняйте землю, и обладайте ею, и владычествуйте над рыбами морскими [и над зверями,] и над птицами небесными, [и над всяким скотом, и над всею землею,] и над всяким животным, пресмыкающимся по земле» (Быт. 1:27-28).

В отличие от Библии, где приводится систематизированное повествование об Адаме, в Коране Адам упоминается в нескольких отдельных сурах (2: 31-37; 3:33; 4:1; 7:19-27).

Имя жены Адама в Коране не упоминается, она фигурирует лишь в качестве его супруги: «И Мы сказали: О Адам! Поселись ты и твоя жена в раю и питайтесь оттуда на удовольствие…» (2:33). Во французском, азербайджанском и русском языках нами были выявлены эквивалентные и безэквивалентные фразеологизмы, содержащие компоненты «Адам» и «Ева». Несмотря на общность генетического источника, которая позволяет отнести эти фразеологизмы к значимой части интернациональной фразеологии, фразеологизмы французского, азербайджанского и русского языков с компонентами «Адам» и «Ева» имеют ряд семантических, лексических и структурно-грамматических расхождений.

Эквивалентные фразеологизмы с компонентом «Адам» в трех языках: ***depuis Adam***: «*Depuis Adam, il n'y a guère eu de méfait en ce monde où une femme ne soit entrée pour quelque chose* » (Thackeray W,-M, le livre des Snobs) - ***с Адамовых времен***: *«Внизу возле амбаров, где с адамовых времен собирались сходы, толпился народ»* (Л.Леонов. Необыкновенные истории о мужиках.) - ***Adəmdən xatəmə***: *«Adəmdən xatəmə görünməyib ki, bir nəfər rəiyyət oğlu bir xanzadənin üzünə ağ olsun»* (P.Makulu.) **-** издавна, с давних времен. Есть вероятность того, что в азербайджанском варианте данного фразеологизма, подразумевается первый пророк Адам и последний пророк Мухаммед, которого называли «Печатью пророков» (xaatamu-l-anbiyaa); ***pomme d'Adam - Adəm alması***: *«Adəm alması deyilən xirtdək sümüyündən heç bir əsər-əlamət görünməzdi»* (Ə.Əbülhəsən) **-** ***Адамово яблоко***: *«У Загарина на щеках горели два пятна, глаза ярко блестели, худая шея с крутым адамовым яблоком вздрагивала от нервной пульсации»* (П.Боборыкин. На ущербе.) **-** кадык, твердое возвышение на горле у мужчин. Фразеологизм восходит к библейскому сюжету о запретном плоде, который съел Адам, поддавшись уговорам Евы (Быт.2:16-17;3:1-6,9,11-12). Округло выступающее возвышение на мужском горле и есть постоянное напоминание о поступке Адама, в виде вставшего поперек горла запретного плода. Эквиваленты во французском и азербайджанском языках: ***fils d'Adam - Adəm oğlu, övladı***: *«Sənə kimdir adəm oğlu deyən? Allah! Allah! Allah! Bu sifətdə kim görübdür bəşəri cahan içində»* (İ.Nəsimi.) - сын Адама. Фразеологизм коранического происхождения: *«Biz, Adəm övladını şərəfli və hörmətli elədik...»*(Коран 17:70; 36:60). Эквиваленты во французском и русском языках: ***dépouiller le vieil Adam - совлечь с себя ветхого Адама***: *«Даже когда он (интеллигент) идет на смерть за «социальную идею» ему не удается совлечь с себя ветхого Адама»* (Г.Плеханов. Враждующие между собой братья.) **-** нравственно переродиться, сбросить с себя, как сбрасывают ветхую одежду, былые привычки, пороки, обратиться к новой, нравственной жизни. В Новом Завете, в Посланиях апостола Павла к Римлянам (Рим.6:5-6),

к Ефесянам (Еф.4:22), к Колоссянам (Кол.3:9-10), говорится о грешном человеке, который должен покаяться и духовно переродиться, стать внутренне другим: *«Ибо если мы соединены с Ним подобием смерти Его, то должны быть соединены и подобием воскресения, зная то, что ветхий наш человек распят с Ним, чтобы упразднено было тело греховное, дабы нам не быть уже рабами греху»* (Рим.6:5-6); ***chute d'Adam - грехопадение Адама***. Фразеологизм восходит к библейской истории об изгнании Адама и Евы из Райского сада за то, что те, нарушив волю Бога, вкусили от Древа познания добра и зла (Быт.3:1-7), (Коран 2:35, 7:19-27,20:117-126); ***côte d'Adam - ребро Адама*** - жена. В Ветхом Завете сказано: *«И создал Господь Бог из ребра, взятого у человека, жену, и привел ее к человеку»* (Быт.2:22); ***nous sommes tous enfants d'Adam - мы все произошли от Адама -*** мы все грешны; ***nu comme Adam - нагой (голый) как Адам***. В отличие от однозначного прилагательного *нагой* слово *голый* многозначно: у него есть семантика «лишенный чего-либо (растительности, покрова и т.д.)», «бедный». Поэтому на базе первичной семантики «нагой» у данного фразеологизма появляется вторичное значение «не имеющий никакого имущества»: *У меня ведь даже паспорта нет. Ничего нет. Гол как Адам* (Волков А. Ликвидаторы. 2001). В результате семантической эволюции данный фразеологизма приобретает новые значения: 1.чувствовать себя неловко, неудобно, стесненно, не так, как всегда; чувствовать себя незащищенным: *«Отними у человека ложь — и он почувствует себя голым, как Адам в театральном фойе»* (Гуцко Д. Осенний человек. 2001); 2. предельно откровенный: *«В своих стихах я голый как Адам»* (Елютин В.М. 2007). Но, необходимо отметить, что наиболее активные семантические характеристики прародителей человечества, это коннотации с обнаженностью первых людей: *«…в ночных локалах, где женщины совсем обнажены, как Евы…»* (Пильняк Б.А. Третья столица.). Причем, как правильно заметил В.М.Мокиенко, «по частотности употребления и количеству производных эта сема, пожалуй, наиболее продуктивна как в славянских, так и других европейских языках»(5); ***la postérité d'Adam - от Адама -*** потомство Адама, род человеческий. Русский вариант этого фразеологизма имеет и вторую коннотацию: с самого начала: *«Зачем вы от Адама начинаете, не понимаю!»* (Б.Ромашов. Воздушный пирог.). Безэквивалентные фразеологизмы во французском языке: ***se croire de la côte d'Adam*** - кичиться своим знатным происхождением; быть чрезвычайно самонадеянным, букв. «думать о себе, как о сотворенном из ребра Адама»; ***n'être pas de la côte d'Adam*** - быть незнатного происхождения, букв. «не быть сотворенным из ребра Адама»; ***être frère du côté d'Adam*** - очень дальний родственник, седьмая вода на киселе, букв. «быть братом со стороны Адама»; ***la fourchette d'Adam*** – пальцы, букв. «вилка Адама». Этот фразеологизм имеет следующие синонимы: ***le peigne d'Adam*** «расческа Адама»; ***le mouchoir d'Adam -*** букв. «платок Адама»; ***n'avoir pas péché en Adam*** - быть добродетельным, целомудренным, букв. «не грешить как Адам». Безэквивалентный фразеологизм в азербайджанском языке: ***babamız Adəm***: *«Bizim babamız Adəmə və anamız Həvvayə cənnətdə nə əskik idi, genə Allahın əmrini sındırdılar və cənnətdən qovuldular? İnsan belədir!»* (M.F. Axundov) - наш предок Адам. Бэзэквивалентные фразеологизмы в

русском языке: ***Адамова голова*** – изображение черепа с двумя лежащими перед ним накрест костями; ***Адамовы слезы*** – водка; ***проклятие Адама*** – необходимость зарабатывать себе на жизнь. В Ветхом Завете сказано: *«Адаму же сказал: за то, что ты послушал голоса жены твоей и ел от дерева, о котором Я заповедал тебе, сказав: «не ешь от него», проклята земля за тебя; со скорбью будешь питаться от неё во все дни жизни твоей ...В поте лица твоего будешь есть хлеб»* (Быт.3:17-19); ***профессия Адама*** – всякие виды сельскохозяйственных работ; ***Адам согрешил, а мы воздыхаем*** – все люди изначально грешны, и человеку эту ношу суждено нести всю жизнь; ***все Адамовы детки, все на грехи падки*** – все люди поддаются искушениям и соблазнам, и далеко не все способны им противостоять; ***Адамом сидеть*** – быть больным. Что касается слова «Ева», то фразеологизмы с данным компонентом были зафиксированы лишь во французском и русском языках. Очевидно, это связано с тем, что слово «Ева» не упоминается в Коране. Рассмотрим примеры. Эквивалентные фразеологизмы во французском и русском языках: ***fille d'Eve***: *«Jamais aucune fille d'Eve n'avait été petrie avec plus d'or dans son argile»* (Balzac, les Chouans.) - ***Евина дочка (внучка)*** - истинная женщина, обольстительная и любопытная. По библейскому преданию о запретном плоде, который Ева, соблазненная змеем, вкусила из любопытства (Быт.); ***la tenue d'Eve, la tenu d'Adam - одеяния (костюм) Адама и Евы*** - без одежды: *«Но я слышал, что у вас это преследуется. Еще как! Если обнаружат, что танцуют в костюме Адама и Евы, то тюрьмы не миновать»* (А.Жуков. Александр Трофимов). Безэквивалентный фразеологизм во французском языке: ***ne connaitre ni d'Eve ni d'Adam***: *«Aura-t-il la hardiesse de s'inviter chez des gens qu'il ne connait ni d'Eve ni Adam? Absurde»* (A.Salatko, Vingt-Deux Nuances de gris.) **-** ни о ком ничего не знать, букв. «не знать ни Адама, ни Еву».

Безэквивалентные фразеологизмы в русском языке: ***когда Адам пахал и пряла Ева, где родословное стояло древо?***- с иронией говорится человеку, кичившемуся своей родословной; ***Адам плотью наделил, Ева – грехом*** – все люди грешны.

Сопоставительный анализ фразеологизмов с компонентами «Адам» и «Ева» во французском, азербайджанском и русском языках выявил действие двух взаимосвязанных тенденций развития фразеологии. С одной стороны, проявляется межъязыковой параллелизм, обусловленный общностью ассоциативно-образного мышления носителей исследуемых языков и культурно-исторического наследия, с другой стороны, отражается национально-культурная специфика языковой картины мира, субъективная избирательность языка.

Литература

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Российское библейское общество. Москва, 2008
2. Коран. Перевод с арабского акад. И.Ю.Крачковского, 1963
3. Красных В.В., Гудков Д.Б, Захаренко И.В., Багаева Д.Б. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. 1997, № 3

4.Морошкин М. Славянский именослов, или Собрание славянских личных имен в алфавитном порядке СПб., 1867
5.Mokienko V.M. Adam v slavjanskikh jazykakh // Chislo Jazyk. Tekst. Minsk, 1998
6. Пиотровский М.Б. Коранические сказания. М. Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991
7. Хостай И.С. Системно-функциональные характеристики фразеологических единиц библейского происхождения в английском языке: Автореферат дис. канд. филол. наук. - М., 1997.
8.Qurani- Kərim. Tərcümə Z.Bünyadov, V.Məmmədəliyev. Bakı, 2005

G.Sadıxova

Fransız, Azərbaycan və rus dillərində "Adəm" və "Həvva" sözləri ilə yaranan frazeoloji birləşmələr

Xülasə

Məqalədə fransız, Azərbaycan və rus dillərində "Adəm" və "Həvva" sözləri ilə yaranan frazeoloji birləşmələr haqqında bəhs edilir. Hər üç dildə mövcüd olan misallar təqdim və təhlil olunur.

Onların arasında ekvivalentlər müəyyən olunmaqla yanaşı, ekvivalenti olmayan frazeoloji birləşmələr də təqdim olunur. Məqalədə Tövrat və Gurani-Kərimin Azərbaycan və rus dillərində olan tərcümələrindən istifadə edilib.

G.Sadixova

Phrases with the components of the "Adam" and "" Eve "in French, Azeri and Russian languages

Summary

The article is in French, English and Russian languages, "Adam" and "Eve" in the words of the phraseological units are talking about. Such examples are presented and analyzed in all three languages.

Among them, along with a set of equivalents, are presented in phraseological units are not equivalent. The article Torah and Quran translations in English and Russian languages were used.

Rəyçi: Ü.İbrahimov
filologiya üzrə fələfə doktoru, dosent

SUGRA RƏHMANOVA
Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
sugra@mail.ru

«DƏHNAMƏ » POEMASININ FONETİK, LEKSİK- QRAMMATİK DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: gönçə dəhan, eşq odu, xalq şeiri
Ключевые слова: цветочный губь, любовный ярость, народное стихотворение
Key words: lip bud, the gire of love, the poeen of people

Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan xalqının tarixində böyük sərkərdə, dövlət xadimi, mədəniyyət hamisi olaraq, şöhrət qazandığı kimi, görkəmli bir şair kimi də məşhurdur. Öz sücaəti və mədəni tədbirləri xalqına xidmət etmiş olan bu böyük vətənpərvər həm də qələmlə şeirində görkəmli bir şair kimi parlamışdır.

Həm klassik poeziya, həm də xalq şeiri janrlarında yazmaq Xətai dilinin əsas üslubi keyfiyyətləridir. Klassik janrlar onun leksikonunu zənginləşdirən, dorlğunlaşdıran aşıq dili çərçivəsindən çıxarır, folklor janrları isə bu dili anlaşıqlı şəklə salır. Aydınlıq fərdi üslubi bir kateqoriya kimi Xətai dilinin mahiyyətinin baş çalarıdır.

Ş.İ.Xətainin «Dəhnamə» əsərində ana dilinə güclü ruh, böyük psixoloji-mənəvi enerji ilə, səlahiyyətlə yanaşılmışdır.

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdi və laləzar gəldi
Quşlar qamusu fəğanə düşdü
Eşq odu yenə bu canə düşdü,
Yer geydi qəvayi-xızr pusah
Cümlə dilə gəldi ləbxənuşah.

Nümunədə müxtəlif leksikasında baharın gəlişinə rəngarəng çalar, boya çəkir. Sanki təbiət yaşıl donunu geyir, susanlar dilə gəlir, çöl göyərçini qönçə dəhəni ilə çəmində oxuduqda dişindən sanki nar açılır. Dəryada leysan tək dolan bulud görünür, laçın ova düşür. Alma ağacı dibindəki kölgə müqayisə olunur. Metafora şeirin dilinin təbiət gözəlliyindən vəcdə gələrək rövnəq saçdığını bəyan edir.

Alınma mənşəli leksik vahidlər qəvayı-xizrpuşah (yaşıl don), fəkta (çöl göyərçini), dəhan (ağız), ənar (nar), dəndan (diş) fərqləndirilir.

Fonetik prinsip bu və ya digər şəraitlə əlaqədar olaraq sözlərin fonetik tərkibində əmələ gələn dəyişikliyin tələffüzdə qanuniləşmiş növlərini ehtiva edir.

Qamusu əvəzliyinin söz əvvəlində q > h əvəzlənməsi müasir dillə müqayisədə fərqlilik kəsb edir.

Sintaktik xüsusiyyət sadə cümlələrin çoxluğu, II növ təyini söz birləşmələrinin işləkliyində səciyyələnir. İki izafətə (qəvayi-xizr, süfatı-hicran) rast gəlinir.

Morfologiyada arxaik isimlərə daha çox rast gəlinir.

Səbanın yatmağa getməsi.
Dedim ki: - Aya qamudan ulu
Oldu bu sözə könül təsəlli,
Əzm etdi həvəs ki, yazə namə,
Baş qoydu günəş məqami – şamə
Xurşid çü məğribinə batdı,
Bəs vardı Səba yerində yatdı.
Qol etdi mənə ki: «San atan çağ,
Bülbül budağa qonub ötən çağ,
Olmuş ola namə cümlə təhrir
Qələm aparam onu niqarə,
Başəd ki, ola bu dərdə çarə»
Ol getdi və məni də bağda qaldım
Aldun qələm ki, namə yazım,
Əhvali-dilim kəlamə yazım.

Haqqa müraciət olunaraq könülün təsəlli olmasını əzm edir. Səbanın günəşin şamda peyda olmasını, Qərbdə batmasını seyr edir. Bülbül budağa qonub ötən çağda nigara namə yazılır. Bununla da dərdi yox olur. Beləliklə, kəlamlarını namədə izhar edir.

Fonetik xüsusiyyət kimi «nigarə» leksik vahidində a> ə əvəzlənməsidir.

Morfologiyada nitq hissələrindən «çünki» bağlayıcısının çü kimi müəllif dilində təzahür etməsidir.

«Başəd ki» (ola bilsin ki) etimal ifadə edən modal sözünün müasir dillə müqayisədə arxaik formasının işlədilməsidir.

Təzahür leksik vahidi yeni semantika kəsb edərək «söylənilmiş» mənasını ifadə edir.

Fel həm keçmiş zamanda, həm də qeyri-qəti gələcək zamanla izhar olunur. Bəs sual, qamu-arxaik təyin əvəzliyi nümunəsinin leksik xüsusiyyətini müəyyən edir.

Hər bir misra bir sadə cümlə kimi təcəssüm olunur.

Məsnəvi.
Şah zari kimi dilimdə nalə
Düşdüm yenə mən şikəstə halə
Yandım qəm oduna sərbəsər mən,
Oldum yenə məsti-bixəbər mən
Dildən yenə atəş etdi çuşi,
Həm dərdi-dərun edib xüruşi,
Gördüm ki, kimsə yox rəfiqim,
Bu işdə ənis, həm şəfiqim,
Səbr etmək edim dedim banərhal,
Taş olmaya xalqa sirri-əfal
Heç səbrü təhəmmülünü yox idi,
Dərdim yügüsü qəmim çox idi.

Bir yar var idi mənə qədim
Kim, könlümün ol idi nədimi
Qılmışdı mənimlə elm təhsil
Çox ay rəfiqim idi çox il
Həm dərs oxuyardı bir səbəqdə
Ancaq nə səbəqdə bir vərəqdə.

Məsnəvidə bəyan olunur ki, mənim nailiyyətimin səbəbi mənə rəfiq olan nədimin (həmsöhbət) könlümü fəth etməsindən irəli gəlir. Məsnəvi-psixoloji məramı aşkar edən müəllif düşündüyünü «namə»də izhar edir.

Leksik tərkibdə nədim (həmsöhbət) bəhərhal – ömrün işığı, əhvalın bahar şəklində olmaq mənasını verməsi arxaizmlərin müəllif dilində işlədilməsi ənənədən irəli gəlir.

Morfologiyada «yüküş» arxaik sayı, xürus-fəryad mənasını bildirməsi arxaik leksik vahidlərinin işləkliyini 100/20 nisbətdə olmasını ifadə edir.

Sintakisidə izafət birləşmələrinin qeydə alınması, sadə cümlələrin bir-birilə misradaxili əlaqələnməsi müşahidə olunur.

Kitabın xatiməsi.
Yarəb iraq etmə cismü-canı,
Heç bəndəyə verməgil sən ahı

Vəslin dilərəm vəfalı yarın,
Kim fani olur məcaz fani.

Çox nəstə sifətdə zahir olmaz,
Görsət üzünü bizə nəhanı

Bu Fani ömür cəhanda qalmaz,
Bəxş et bizə ömrü-cavidanı.

Əsərin sonunda müəllifin haqqa tapınması diqqəti çəkir. Haqqa tapınan müəllif vəfalı yarına və özünə ömür arzulayır.

Leksik tərkibdə izafətlərə bəyahi-vaqe (baş vermiş həqiqət), ömrü-cavidan (həmişəlik ömür) rast gəlinir. Hər bir izafət komponentinin müasir dildə əks olunması müəllif dilinin leksik xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Morfologiyada və bağalayıcısının «u» şəklində (cismü can) ədəbi dildə normativ tələblərə müvafiq qaydada tələblərə cavab verir.

Felin «vərməgil» şəklində işlənməsi arxaik -gil, qrammatik göstəricisi müasir dildə işləkliyini bir daha sübut edir. Felin əmr forması, inkar forması, analitik forması (Fani olur) nitq hissəsinin müəllif dilində zənginliyindən izhar olunur.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, Ş.İ.Xətainin yaradıcılığı zəngindir, eyni zamanda bu kəmiyyətdən çox keyfiyyət zənginliyidir. Şair həm klassik üslubda, həm də folklor üslubunda yazıb yaratmışdır.

Qəzəlləri, qəsidələri, rübailəri, məsnəviləri vəs.

Klassik üslubda, qoşmaları, gəraylıları, bayatıları v s. folklor üslübundadır.

Şİ.Xətainin klassik üslubdakı yaradıcılığı folklor üslubundakı yaradıcılığından daha həcmli, keyfiyyətcə daha yüksəkdir. Bununla belə, şair ilk dəfə olaraq şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarına davamlı şəkildə müracəiət etmiş və xalq şeirinə klassik mövqe qazandırmışdı.

«Dəhnamə» əlyazması Britiş muzeyində mövcud Şarl Riyonun bizə xəbər verdiyi Xətainin digər əsərindən böyük və mövzu etibarilə ondan qayət dəyərli və Azərbaycan ədəbiyyatı üçün mühüm bir əsərdir.

Şairin xalq şeiri formalarına müraciət etməsi həyatın tləbindən irəli gəlirdi. Hökmdar və mürşid şair fikirlərini daha çox xalq şeiri ənənəsində tərbiyələnən, nisbətən az savadlı olan geniş kütlələrə çatdırmaq üçün doğma janrların daha əlverişli olduğunu duymuş, onların sevdiyi, anladığı, başa düşdüyü formalardan istifadə etməyi özünə borc bilmişdir. Bu şeirlərdə xalq ruhuna və zövqünə yaxınlıq, xüsusən, «Dəhnamə» əsərində özünəməxsus yer tutur. Xətainin əxlaqi, estetik baxışları və görüşləri bu şeirlərdə son dərəcə aydın və sadə tərzdə ifadə olunur. Ümumiyyətlə, Xətai əsərinə xas bu keyfiyyət sadəlik və aydınlıq daha parlaq şəkildə nəzərə çarpır.

Xətainin heca vəznində, xalq şeiri formalarında yazdığı əsərlər yeni bir istiqamətin başlancığı olmuş, bu meylin get-gedə güclənib aparıcı mövqe qazanmasına gətirib çıxarmışdır. Onun istər heca, istərsə də əruz vəznində yazdığı əsərlər klassik yazılı ədəbiyyatımızın Ən qiymətli nümunələrindən biri sayılır.

Xətayinin dilindəki müəyyən qism XVI əsrin sonuna doğru arxaikləşir. Belə leksikonun xalq şeiri janrlarında işlənilməsi göstərir ki, bu qəbil lügətin işlələklikdən düşməsi janır və üslub tələbi ilə baş vermir, ümumi təvəkkül təzindəki dönüşlə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Ş.İ.Xətai əsərləri, Bakı, 2004
2. H.Araslı, M.Əzizağa. Ş.İ.Xətai,Yazıçı, Bakı, 1988
3. T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1987

С.Рахманова

Фонетицеские лексицеские грамматицеские свойства поема «Дахнаме»

Резюме

Как классических поезиях, так в народном жанре творчество является главном параметром Хатаи. Классические жанры обогощает лексиком автора, ошсшраняем ашугский язык, в фольклорных жанрах обогащаем лищь языка.

Акт разговорного языка напоминает мне Хатаи. Мудрые мысли вовсе рядом с их позиции есть определенные идеи других, и он заканчивает xatimədə “Dахнаме”.

S.Rahmanova

Phonetic, lexical, grammatical features “Dehname”

Summary

Bath classical and folk poetry urite poetry the maier stylistic features of Khatai. Lekies enriches classical genres of folklore genres plump nunstrel leads the scope of the language is a language comprehensiple shape/ Clarity the meaning of the language of the individual stylistic schades of man as a kateqory/

Act of a spoken language reminds me of Khatai. Words of wisdom does hana inn, close to their location so that you listen to the conversation moralizing. There are certain ideas of others, and he ends xatimədə “Dehname” poem characterizes.

Rəyçi: F.Kərimli
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

AİDƏ BAXŞƏLİYEVA
AAHM
Aida.@.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ BAĞLAYICILARIN CÜMLƏDƏ ROLU VƏ İSİM DÜZƏLDƏN PREFİKSLƏRİN SEMANTİKASI

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ingilis dili, bağlayıcı, ön şəkilçi.
Ключевые слова: английский язык, союз, префикс, азербайджанский язык.
Key words: English,conjunction, prefixe, Azerbaijani.

1.Bağlayıcılar elə bir sözdülər ki, onlar cümlə üzvlərini və eləcə də bütöv bir cümləni bir-birinə bağlamaq üçün xidmət edir. Cümlə üzvləri və cümlə arasındakı bu əlaqə müxtəlif xarakterə malikdir. Elə bu səbəbdən bağlayıcılar müxtəlif xarakter daşıyır.

2.Bu hallarda sözlərin, söz birləşmələrinin və eləcə də ayrı-ayrı cümlələrin arasında əlaqə yaratmaq üçün bir sıra vasitələrdən – söz formalarından, informasiyadan, sözlərin sırasından və köməkli sözlərdən istifadə edilir. Həmin məqsədlə işlədilən köçəkçi sözlərdən biridə bağlayıcılardır. Digər köməkçi nitq hissələri kimi, bağlayıcıda cümlədə sintaktik funksiya daşıya bilmir. Onun başlıca vəzifəsi sözlər, söz birləşmələri və ya müstəqil cümlələr arsında kı əlaqəni ifadə etməkdən ibarətdir.

3. Tabeli xarakterə malik olan yeni bağlayıcılar digər nitq hissələrindən yaranır. Məsələn "Seeing" feli sifəti bağlayıcı xarakterinə o vaxt məxsus olur ki, cümlədə elə bir isim istifadə olunmasın və o feli sifətə bir mübtəda kimi anlaşılmasın. Müqayisə üçün iki cümlə götürək.

Məsələn: Seeing than he was tired, I stopped talking

Seeing that little time is left, it isnecessary to hurry up

1-ci halda biz feli sifəri ifadəli cümlə növündə ifadə olunub, onun yorğun olduğunu görərək mən söhbətimi kəsdim.

2-ci halda məsələ başqa tərzdə başa düşülür, yəni "seeing" sözü havada qalır, belə ki cümlədə elə bir söz yoxdu ki, onu cümlənin mübtədası kimi başa düşmək olsun. Belə bir halda felə məxsus olan seeing feli zəif formada işlədilir, o " to see" felindən sanki ayrılıb "baxmayaraq" mənasını ifadə edən bağlayıcı çevrilib.

4. Müasir ingilis dilində mövcud olan bağlayıcılar iki baxımdan təsnif edilə bilər:

1 Morfoloji quruluş baxımından

2 İfadə etdikləri qrammatik məna, əlaqə baxımından

Malik olduğu morfoloji quruluş baxımından ingilis dili bağlayıcıları aşağıdakı qruplara bölünə bilər.

1) sadə bağlayıcılar, məsələn:
   and, that, or, but, so və s.
2) düzəltmə bağlayıcılar, məsələn:
   until, unless, supposig, provided və s.
3) mürəkkəb bağlayıcılar, məsələn:
   whereas, however, whenewer, wherever və s.
4) tərkibi bağlayıcılar, məsələn

as soon as, as well as, for reason that, as long as və s.

5) qoşa bağlayıcılar, məsələn

either.... or, neither.....nor, not only...., but və s.

Ifadə etdikləri qrammatik əlaqə baxımdan ingilis dili bağlayıcıları iki qrupa bölünür:

1) tabesizlik əlaqəsi bildirən bağlayıcılar, məsələn:

and, ühile, but, for, so, or və s.

2) tabeli əlaqəsi bildirən bağlayıcılar, məsələn:

that, if, as, though, although və s.

Tabesizlik əlaqəsi ifadə edən bağlayıcılar (1) həmcins üzvləri və (2) müstəqil cümlələri bir-birinə bağlamaq üçün işlədilir, məsələn:

(1) She kicked off her slippers **and** put on her shoers **and** üent to the kitchen.(Abrahams.) Martin nodded, **but** felt a rasp of irritation. (London.). Ruth did not care to wait ten days **or** two weeks.(London)

He moved steadily, looking **neither** left **nor** right **neither** slackening **nor** hastening his footsteps. (Abrahams)

(2) His voice died away **and** there was slience.(Christie). The windows were open, for it was hot. (Galsworthy). He tried to read a chapter in Fiske, **but** his brain was restless and he closed the book (London).

Müasir ingilis dilində tabesizlik əlaqəsi bildirən bağlayıcılar ifadə etdikləri qrammatik mənalara müvafiq olaraq aşağıdakı yarım qruplara bölünür:

1).birləşdirici bağlayıcılar: **and, nor, as well as, both… and, neither …. nor, not only but ….(also)**, məsələn; The flat was on the top floor and the lif was out of order;....(Braine) İ do not ask you to have faith in me, nor in my writing.(London) **Neither** Strickland **nor** his wife spoke.(Morgham)

2).bölgü bildirən bağlayıcılar ; **or,either...or,or else,else**, məsələn

Had he really said that, or had, imagined it? (Braine). One by one, or, in groups, the seamen returned to the beach. (Stevenson).

3).ziddiyyət bildirən bağlayıcılar: **but,while, whereas**, məsələn:

Beauty has significance, **but** I never knew its significance before (London). I didn't say anything but sat in the driver's seat (Braine).He was gathering his harvest **while** it was yet spring (Wilde).

4).səbəb-nəticə bildirən bağlayıcılar:**,for,** məsələn:

The grass was drenching wet, **so** he dessended to the road, (Galsworthy).The windows were open, **for** it was hot. (Galsworthy).

Tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcıların başlıca vəzifəsi tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlamaqdan ibarətdir. Bu qrupa daxil olan bağlayıcıların təsnifi və onların həmin vəzifəsinə yəni onlardan hər birinin hansı növ budaq cümləni baş cümləyə bağlanmasına əsaslanır.

Müasir ingilis dilində tabelilik əlaqəsi ifadə edən bağlayıcılar aşağıdakı yarımqruplara bölünür:

1).mübtədaç predikativ və ya tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlayanlar**: that, if, whether**, məsələn;

That Ruth had little faith in his power as a writer did not alter her nor dmininsh her in Marten's eyes (London).But his chief trouble was **that** he did not know any editors or writers. (London). Martin did not know that Ruth was unsympathetic

concerning the creative joy (London).the question is whether you mey not succeed in giving offence to the wrong people.

2). zəriflik budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar. Bu yarımqrupa daxil olan bağlayıcılar da öz novbəsində aşağıdakı növlərə ayrılır:

a). məkan budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar:**where, wherever** məsələn;

I lookied where, she was pointing. She took her coat fron where she'd left it in the stall.

b).zaman budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar:

till until, since, bifore, after, while as long as, as soon, as, məsələn;

Before we sat down to table, I looked forth from an upstairs window. **As soon as** you get rid of him you had better go and lie down a bit . I never talk my affairs until thy're carried through.

c). məqsəd budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: **that, in order that, so that, lest**, məsələn;

Try to come early **so that** I may have to see you alone.

q).şərt budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar**: if, supposing, inlees, provided** məsələn;

"We shall loseoue way in the dark if we stay any longer" I shall go **provided** you consent to accompany me.

d). nəticə budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: **that, that,** məsələn;

The sku **so** blue, and the sun **so** bright, that an eternal summer seemed to reigh over the prospect. He laughed so uproariouslv that the people sitting near us looked.

e). müqayicə budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: **as if, as as not so as, than, though,** məsələn;

I held it to his mouth **as though** he were a child. Moter, did you love my father a I

Love Prince Charming?

ə). Güzəşt budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: **though, although,** məsələn;

The curtains were not yet drawn **though,** the lamps autside were lighted.

f). Səbəb budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayanlar: **as, since** məsələn;

They kill me **because,** they are afraid of me. They laughed and their voices sank again as the wind howled.

Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığı baxımından isim ən zəngin nitq hissəsi hesab olunur.Affikslər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrindən geniş şəkildə isim törənir.Lakin ön şəkilçiləri vasitəsilə törənən isimlərin sayı suffikslər vasitəsilə törənən isimlərin sayından xeyli azdır.Müasir ingilis dilinin prefikslər sistemini ilk dəfə təsdiq edən K.B.Piottux müasir ingilis dilində 5 isim törədən ön şəkilçisinin olduğunu qeyd edir: (-ex,-arch,-ana,-dys,-per)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu prefikslər o qədər də məhsuldar prefikslər deyil. O.D.Meşkov prefikslərin bir nitq hissəsinə çevirmək imkanı baxımından onları 2 yerə bölür.

A)nitq hissəsini dəyişdirə bilən prefikslər

B) nitq hissəsini dəyişdirə bilməyən prefikslər.

Bu prefikslər aşağıdakı sxemləri yaradır.

Pref+N=V

Pref+A=V

Pref+N=A

Pref+V=st

b)Nitq hissəsini dəyişdirə bilməyənlər.

Pref+N=N

Pref+A=A

Pref+V=V

Göründüyü kimi bütün isim törədən prefikslər nitq hissəsini dəyişdirməyən prefikslərdir, yəni onlar isim əsasından isim törədirlər.

Pref+N=N

1.a+N=N

Bu model vasitəsilə yaranan isim ifadə etdiyi əşyanı əks etdirmir. Məs. abiology, achondrite və s.

2.anti+N=N

Bu isimdən törənən isimlər əks vəziyyət, əks istiqamət ifadə edir. Məs: antisentre, anticyclone və s.

Bu ictimai siyasi cərəyanı və istiqaməti ifadə edir.Məs:antimilitarism

3.anti+N=N

Hemi +N=N

Bu modal vasitəsilə törənən isimlər nəyinsə yarısı məfhumunu ifadə edir. Məs: hemisp herere

Hyper+N=N

Bu qebildən olan isimlər həddindən artıq ifrat normadan çox məfhumunu ifadə edir. Məs: hypertension,hypercriticism

In+N=N

Mis+N=N

Bu qəbildən olan isimlər əsasın ifadə etdiyinin əksini ifadə edir. Məs: misfortune, mistrust

Non+N=N

Bu qism isimlər əsasın əksini ifadə edir.non-acceptance,non-attendace,non-ability

Out+N=N

Bu qəbildən olan isimlər sərhəddən xaric kənar məhfumunu ifadə edir: outfield

Over+N=N

Bu isimlər nəyinsə üzərində yerləşən,mövcud olmaq məhfumunu ifadə edir:over-bridge,over-mental

Post+N=N

Postposition,postgraduate

Pre+N=N

Bu isimlər vaxtindan əvvəl məhfumunu ifadə edir:pre-election

pro+n=N

Ədəbiyyat

1.M.Hüseynzadə: Müasir Azərbaycan dili.Bakı-1983 il.Maarif nəşriyyatı.
2.Oruc Musayev: İngilis dilinin qrammatikası. Bakı-Qismət. 2007.
3.А.А.Шахматов: Синтаксис русского языка. М.1941.
4.H.Sweet(1892).A New English Grammar Logical and Historical.Oxford.

А.Бахшалиева

Значение союза в предложениях и семантика префиксов английского языка

Резюме

В статье рассматривается роль и значение союза в простых и сложных предложениях английского языка,а также анализируются различные виды союзных слов в синтаксисе родного и иностранного языков,их практическое употребление в разговорной речи,а также выделяется усилительные союзные слова в обоих языков.

В статье также рассматривается разносистемные префиксов в современном английском языке их употребление в морфологическом системе изучаемое иностранного языка и их сопоставление с азербайджанском языком

A.Baxshaliyeva

Significance of conjunctive word in the sentences and semantics of prefixes in english

Summary

The article deals with the conjounction of variant systems English language and their wse in the grammar of given language and their comparison with the Azerbaijani language.

The article deals with the varians kinds of connections in English and Azerbaijani,their use in the simple and complex sentences,also stressed connect,ons in the both language are analyscol.The article deals with functional peculiarities of compound noun and prefixials in the syntactical units in the contemporary English language,also semantical-functional rol of compound words in the simple sentence is analised.

Rəyçi: Həbib Mirzəyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent.

GÜLNAR NAĞIYEVA
AAHM
gülnar.@.mail.ru.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Frazeoloji birləşmələr, struktur dəyişiklik, leksikologiya, funksiya, tədqiqat.
Key words: Phraseological components, structural changes, lexicology, function, observation.
Ключевые слова: Фразеологические компоненты, структурные изменения, лексикология, функция, исследование.

İnsanın nitq fəaliyyəti dilin bütün vahidləri kimi, frazeoloji vahidlərin də əmələgəlmə mənbəyidir. Frazeoloji vahidlər, hər şeydən əvvəl, söz birləşmələri olub, kommunikativ məqsədlərə xidmət edir. Frazeoloji vahidlərin çoxsaylılığı və onların nitqdə tez-tez işlənməsi bir çox tədqqiqatçıların nəzərini cəlb etmişdir. Frazeologiyanın tədqiqinə xeyli məqalə, dissertasiya, monoqrafiyalar həsr olunmuş və indi də olunmaqdadır. Dilçilik elmində frazeoloji vahidlərə maraq çoxdan mövcud olsa da, onlara müasir elmi baxışın əsasında Ş.Balli və V.Vinoqradovun frazeoloji nəzəriyyəsinin müddəaları 0905-ci ildə Cenevrədə dərc olunan ”Precis destylistique” kitabında Ş.Balli sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq frazeoloji tərkibləri üç yerə bölmüşdür: seçmə azadlığının və ya sərbəstliyinin müəyyən hədlərlə məhdudlaşdığı adi uyuşmalar *(une qrave maladie, “ağır xəstəlik”),* iki ünsürün, demək olar ki, bir vahidə çevrildiyi halda mümkün olan frazeoloji qruplar (*remporter une victorie “qələbə almaq”, “zəfər çalmaq”*) və bölünməz bir bütövə çevrilmiş frazeoloji vahidlər (*faire table rase “yer(i) boşaltmaq” – “təmizləmək”*). Sonralar həmin təsnifat bəzi dəyişikliklərlə müəllifin rus dilində tərcümə olunmuş “Fransız dilinin üslubiyyatı” kitabında təkrarlanmışdır. Ş.Balli sözə ekvivalent olan frazeoliji tərkiblər arasında iki əsas tipi fərqləndirmiş, onları frazeoloji vəhdətlərdə birləşdirmişdir. V.V.Vinoqradov rus dili frazeologiyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərini dərindən öyrənməklə, semantik cəhətədən bölünməz olan frazeologizmlər arasında frazeoloji vəhdət (birliklər) və frazeoloji qovuşmaları ayırd etmişdir.

V.V.Vinoqradovun frazeoloji vahidlərin tipləri məsələsini özünün “Linqvistik təlim kimi rus dili frazeologiyasının əsas anlayışları” və “Rus dilində frazeoloji vahidlərin əsas tipləri” adlı klassik əsərində keçirmişdir. O, rus-sovet dilçiliyində ilk dəfə olaraq frazeoloji vahidlər məsələsinin əhatə dairəsinə inandırıcı şəkildə müəyyənləşdirmişdir. O, Şaxmatovun və bir sıra xarici alimlərin, ilk növbədə isə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Ş.Ballinin fikirlərini inkişaf etdirərək frazeoloji vahidlərin bölünməzliyi və sabitliyi əsasında fərqləndirilməsi və təsnif edilməsi prinsiplərinin təklif etmiş, onların tarixi təbiətinin izah edilməsi yollarını göstərmiş, frazeoloji vahidlərin üç tipini müəyyən etmişdir: frazeoloji qovuşma, frazeoloji vəhdət (birlik) və frazeoloji uyuşma. V.V.Vinoqradov göstərir ki, frazeoloji qovuşmalar motivlənmir və nitqdə yaranmır. Onların mənası ilə tərkib hissələrinin mənaları arasında heç

bir əlaqə yoxdur. Qovuşmanın bütövün semantik bölünməzliyini tərkib hissələrinin zahiri qrammatik sərhədləinin qalması müşayiət edir. Frazeoloji qovuşmaların əsas əlaməti onun semantik cəhətdən bölünməzliyi, bütövün mənasının tərkib hissələrinin mənalarından yaranmasıdır.

Frazeolji vəhdətlər (birliklər) semantik cəhətdən bölünməzdir, vahid mənanın ifadəsidir, ancaq bunlarla bütöv məna motivlənir, leksik tərkib hissələrinin mənalarının qovuşmasından nəşət edir. V.V.Vinoqradov frazeoloji vəhdətlərin dörd əlamətini göstərir: onların semantik bölünməzliyini yaradan məcazi, obrazlı məna; ekspressiv dolğunluq; frazeoloji vəhdətin leksik ünsürlərindən heç birinin əvəz oluna bilməməsi; bütövlükdə frazeoloji vəhdətin (birliyin) müvafiq söz və ifadə ilə əvəz oluna bilməsi. Müəllif qeyd edir ki, frazeoloji uyğunluğlaq üçün onların leksik tərkib hissələrinin bir-birinə sıx yanaşması ilə bərabər, yenə də onlara xüsusi mənası olan ayrıca sözlərin duyulması, sezilməsi xasdır.

N.N.Amosova ”İngilis frazeologiyasının əsasları” əsərində rus sovet dilçiliyində frazeologiyiy həar olunmuş ilk tədqiqat işlərinin təsviri xarakter daşıdığını qeyd etdikdən sonra əlavə edir ki, sovet dilçiliyində ingilis dilinin frazeoligiyası problemlərinin müstəqil işlənməsi üçün akademik V.V.Vinoqradovun yuxarıda adları çəkilən tədqiqatları mühüm stimul olmuşdur. Belə ki, son vaxtlara qədər ingilis frazeologiyası fonduna aid heç bir iş onun frazeoloji konsepsiyasından kənara çıxmamışdır. N.N.Amosova V.V.Vinoqradovun frazeoloji konsepsiyasının aşağıdakı ilkin ideyalardan çıxış etdiyini göstərir:

1. Frazeoloji vahidlər “sabit” söz kompleksləri olub, sintaktik söz birləşmələrinə qarşı dururlar, bunlar hazır törəmələr olub, yaradılmırlar, olsa-olsa nitq prosesində hasil edilirlər.

2. Frazeoloji vahidlərin təşkiledici xüsusiyyəti olaraq onun tərkib hissələrinin semantik birləşməsi (bitişikliyi), yaxud bölünməzliyi xidmət edir ki, bu da ya onların mənaca qarşılıqlı bağlılığı, ya da bir tərkib hissəsinin birtərəfli şəkildə başqasından asılılığı şəklində çıxış edir.

3. Həmin halların bir-birində frazeoloji vahidlərin daxili semantik qaynayıb-qovuşmasının nəticəsi, yaxud təzahürü olaraq bütöv vahidin, yaxud omun tərkib hissəsinin müəyyən leksik mənası xidmət edir.

4. Tərkib hissələrin semantik cəhətdən qaynayıb-qarışması, onların leksik tərkib hissələrinin. Bəzi hallarda isə morfoloji cəhətdən formalaşması və sintaktik təşkilinin sabitliyini nəzərdə tutur.

5. Tərkib hissələrinin semantik qaynayıb-qovuşmasının üç dərəcəsi vardır ki, frazeoloji vahidlərin üç tipini müəyyən edir:

a) qovuşmalar, yaxud idiomlar – bunlar motivini itirmiş vahidlər olub, sözün ekvivalenti kimi ıxış edirlər;

b) vəhdətlər – motivləşmiş vahidlərdir ki, tərkib hissələrinin dəyişikliyinə meylli olub, sözün ekvivalenti kimi çıxış edirlər;

c) frazeoloji birləşmələr ki, onlarda bir tərkib hissəsi semantik cəhətdən o birindən asılı olur və bununla əlaqədar olaraq qeyri-sərbəst, frazeoloji bağlı məna kəsb edir, özü də həmin məna məhdud sözlər dairəsi ilə əlaqədar təzahür esir. Hər tərkib hissənin ayrıca mənası olsuğundan belə birləşmələr sözün ekvivalenti ola bilmir.

N.Amosova V.V.Vinoqradovun frazeoloji konsepsiyasını bütövlükdə belə qiymətləndirir: "Akademik V.V.Vinoqradovun konsepsiyası "bölünməz birləşmələr" nəzəriyyəsinin inkişafında xüsusi bir mərhələ, rus dilçiliyində ona qədər edilənlərlə müqayisədə daha yüksək bir mərəhlədir. Həmin konsepsiyanın əsas məziyyəti bundan ibarətdir ki, onun sayəsində frazeoloji vahidlər artıq əsaslandırılmış, məhz xesusi semantik özünəməxsusluğu olan leksik komplekslər kimi müəyyənlik kəsb etmişdir". N.N.Amosovanın frazeoloji vahidlərin tədqiqi sahəsində ingilis və amerikan dilçiliyində mövcud olan vəziyyətə dair qeydləri də diqqətəlayiqdir. O yazır: "Nəzərə almaq lazımdır ki, frazeologoya sahəsində bizim anlayış və metodlarımız nə qədər işlənib hazırlanmış olsa da, ingilis və amerikan dilçiliyində belə bir təlim yerli-dibli yoxdue. Ona görə də orada dil haqqında elmin belə bir, yaxud ona oxşar bölməsinin sözlə ifadəsi da yoxdur. ... İngilis və amerikan dilçiliyində idiomatikanın elmi şəkildə işlənməsi faktiki olaraq bəzi "ifadələr" lüğətlərindən, yaxud dil üzrə təcrübi cəsaitlərə yazılmış qısa qeydlərdən ibarətdir". Bu fikrin təsdiqi kimi NəNəAmosova ingilisdilli müəlliflərdən L.R.Smit, E.Patric, F.X.Vizentelli, L.C.Bekkerin frazeologiyaya aid mülahizələrini araşdırır və aşağıdakı qənaətə gəlir: "Bütövlüklə etiraf etmək lazımdır ki, ingilis və amerikan dilçilərinin işlərində nə tədqiq hüdudlarını, nə obyektiv təhlil metodikasını, nə də "sabit söz birləşmələri" nəzəriyyəsinin elmi şəkildə işlənib-hazırlanmış əsas anlayışlarını tapmaq olar". İngilis dilinin frazeologiyasının tədqiqi sahəsində A.V.Kuninin gördüyü işlər xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Həa şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, o dəfələrlə nəşr olunmuş "İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət"in müəllifidir. Lüğətin "Bir lingvistik təlim kimi ingilis frazeologiyasının əsas anlayışları" adlanan müqqədiməsində həmin dövrə qədər bu sahədə əldə edilmiş nailiyyətlər ümumiləşdirilmişdir. Bundan başqa. A.V.Kunin hal-hazırda ingilis dilinin frazeologiyasının tədqiqi sahəsində, demək olar ki, klassika sırasına keçmiş daha iki əsərin müəllifidir. Eyni zamanda onun "Курс фразеологии английского языка" əsərini də bu sıraya daxil etmək olar. İngilis dili frazeologiyasının ilk sistemləşdirilmiş təsviri A.İ.Kuninnin "İngilis dilinin frazeologiyası" əsərində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatçı özünün qəbul etdiyi frazeoloji konsepsiyaya uyğun olaraq bir sıra məsələləri (variantlıq, struktur sinonimlik, frazeoloji vahidlərin asılılığı, frazeoloji mənanın tiplərinin, frazeologizmlərin struktir və struktur-semantik tiplərinin ayırd edilməsi, frazeoloji kontekst nəzəriyyəsi, frazeologizmlərin öz prototiplərindən ayrıldığı hallarının təsviri və s.) yenidən həll etməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı tədqiqat üsulu kimi frazeoloji eyniləşdirmə metodundan istifadə etmişdir. İ.V.Arnold da N.N.Amosovanın qeyd etdiyi kimi, burada da ingilis və amerikan dilçiliyində həmin sahədə bo.luğun olduğunu göstərir. Müəllif qeyd edir ki, ingilis və amerikan dilçiləri sabit söz birləşmələrinə daha çox tətbiqi dilçilik problemi olaraq yanaşmış, səylərinini idiomatik birləşmələrin lüğətlərini tərtib etmək üzərində cəmləşdirmişdir. İ.V.Arnold göstərir ki, burada belə bir elm sahəsi yoxdur və frazeologiya termini üslubi məqamlarda işlənir. İ.V.Arnold sabit söz birləşmələrini ifadə etmək üçün ingiliscə *"set expression"* terminindən istifadə edir. Bu iş rus dilçiliyinin frazeologiyanın tədqiqi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərin onkret bir xarici dilin materiallarına tətbiq edilməsinin ilok təşəbbüslərindən biri kimi nəzəri cəlb edir. Onun fikrincə sabit söz birləşmələri sərbəst söz birləşmələri və yarımsabit (semi-fixed) birləşmələrə qarşı durur. Bu məhdudiyyətlər obyektlərin dildən xaric gerçəklikdəki bağlılığından asılı olmaya, linqvistik amillərlə şərtlənə bilər, ya da xalqın

tarixində bunların dildən xaric səbəbləri ola bilər. İ.V.Arnold yarımsabit birləşmələr haqqında yazır: "Yarımsabit tərkiblərdə təkcə bunların hansı əvəzlərinin olmasından söhbət getmir, həm də onların sərhədləri, onları əvəz edə biləcək sözlərin semamntik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Bu isə o deməkdir ki, yarımsabit birləşmələrdə leksik-semantik hüdudlar verilmiş nümunələrdə (modellardə) işlənə bilən söz tiplərinin üzərində qoyulmuş məhdudiyyətlərdə təzahür edir. Məsələn, *"go"* feli tərtib olunmu. Nümunələrdə ondan sonra sözönləri və artiklsiz ad gəlir (*"to go hand in hand", "to go cap in hand"* və s.) bunlar yaknız müəyyən hərəkət və vəzifələrin icra olunduğu məkan adları ilə işlənir. Tədqiqatçı sabit söz birləşməsi üçün belə bir qayda müəyyənləşdirir: "Əvəzetmə yalnız əvəzliklə, yaxud üzvlərdən birinin yalnız azsaylı sinonimləri ilə bağlıdırsa, yaxud mmkün deyilsə, yəni ifadənin üzvləri həmişə eyni olaraq qalır və bir-birindən ötrü sabit kompleks təşkil edirsə, o, sabit söz birləşməsidir". A.İ.Alyoxina "Frazeoloji vahid və söz" əsərində frazeoloji fondların öyrənilməsi sahəsində ən son nailiyyətləri nəzərə almaqla belə hesab edir ki, həmin işin miqyası necə olur-olsun, frazeoloji fondlar frazeoloji və qeyri-frazeoloji xaraktirli sabit söz birləşmələrini ehtiva etməlidir. Bütün bunlar predmeti frazeoloji vahid olan frazeologiyaya daxil olmalıdır. Tədqiqatçı A.V.Kuninin "İngilis frazeologiyası" əsərində təqdim etdiyi təsnifatı struktur-semantik təsnifat kimi səciyyələndirir və onun əvəzində yeni bir təsnifat – funksional-semantik təsnifat təqdim edir.O, belə hesab edir ki, bu təsnifat keksik-frazeoloji paradi-qmlərin strukturunu əks etdirir ki, onlardakı əlamətlərdən biri özlərinin qrammatik, yaxud ümumiləşdirilmiş mənaları və işlənmə sahələrinə görə qarşılıqlı nisbətdə götürülə bilən nitq hissələri və frazeoloji vahidlər sisteinin olmasıdır.

A.İ.Alyoxina aşağıdakı funksional semantik təsnifatı təqdim edir:

1. əşyalıq mənalı substantiv idiomlar sinifi: *a bird in the hand – nəğd pul*;

2. antributivlik: *in the twinklinq of an eye – bir qırpımında;*

3. komparatilik: *as if butter would't melt in one's mouth – ağzında yağ kimi əriyir;*

4. hərəkət məzmunlu abverbial idiomlar sinifi: *burn the candle in both ends;*

5. cümlənin əsas üzvləri əsas üzvləri arasında münasibət məna propozisional idiomlar sinfi: *in the light of, in the face of;*

6. modallıq, hərəkətin ardıcıllığı, konkretləşdirmə, yaxud dəqiqləşdirmə mənalı əlavəedici idiomlar sinfi: *in tfuth – həqiqən, əslində*;

İngilis dili frazeologizmlərin sistemləşdirilməsinin ilk təşəbbüslərindən biri L.P.Smitə məxsusdur. Onun ingilis dilinin frazeologiyasına həsr etdiyi əsərdə N.D.Şmelyovun yazdığı müqqədimədə deyildiyi kimi, həmin işdə frazeologizmlərin struktur tiplərinin aydınlaşdırılması yox dərəcəsindədir. L.P.Smit tərəfindən əsas materialın əks etdiyi mənbələrə müvafiq şəkildə yerinə yetirilir. N.D.Şmelyov qeyd edir ki, L.P.Smitin qəbul etdiyi idiomların qruplaşdırılması üsulu onların məna strukturunu müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Əslində isə o belə bir vəzifəni öz qarşısına qoymamışdır. L.P.Smit ingilis dili frazeologiyasının zənginliyini və rəngarəngliyini göstərməyə, onların hansı mənbələrdən ümumi dilə nüfuz etdiyini, onlarda hansı məna dəyişikliklərininbaş verdiyini müəyyənləşdirməyə cəlb edir.L.P.Smit qeyd edir ki, başqa dillər kimi, ingilis dilinin də özünəməxsusluğu önlüklərin (önqoşmaların) işlənməində parlaq şəkildə təzahür edir. Odur ki, ingilis idiomlarının böyük qrupunu isim və sifətlərin önqoşmalarla birləşməsindən ibarət olan

adverbial xarakterli vahidlər təşkil edir. İdiomların bundan da böyük və çoxsaylı qrupunu fellərin qoşmalarla birləşmələri təşkil edir.Beləliklə, biz görürük ki, dili frazeologiyasının tədqiqi sahəsində əsasən frazeoloji vahidlərin normativ-kommunikativ xüsusiyyətləri frazeoloji vahidlərin semantik-struktur cəhətdən nita hissələrinə mənsubiyyət baxımından təsnifatı, onların sabitlik və dəyişkənliyi kimi məsələlər diqqət mərkəzində dayanır.

Ədəbiyyat

1. A.Qurbanov "Müasir Azərbaycan dikinin frazeologiyası"ş Bakış 1963.
2. M.Əlizadə "Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində qoşa sözlərin mövqeyi". Bakı. 2002.
3. İ.V.Amond "The English Word". M-L.1966
4. V.H.Collins "A book of English idioms with explanations". 1958
5. H.W.Fawler "A dictionary of modern English usage". 2-nd edition/Oxford University Press. 1986. 725 p.
6. L.P.Smith "Words and Idioms". London. 1948.136 p.

G.Nagiyeva

Phraseology compounds lexical-semantic and morphology characteristics

Summary

Observations show that there phroseological components play an important role in English teaching, in lexicology, in translating from English to Azerbaijan or from Azerbaijan to English, in forming English-Azerbaijani dictionaries. So learning of theoretical problems of these phraseological components deeply and systematically, searching of their forming process make easy to enlarge dictionaries.

Г.Нагиева

Лексико-семантическая и морфологическая характеристика фразеологических соединений на английском и азербайджанском языках

Резюме

Статья посвящена исследованию лексико-семантических групп фразеологических единиц в английском и азербайджанском языках.данная работа посвящена лексико-семантических исследованию фразеологических единиц в английском,азербайджанском и других Западноевропейских языках. В этой статье также рассмотрено некоторые важные аспекты в процессе перевода фразеологические соединенй в английском и азербайджанском языках,их рольи значение в простых и сложных предложениях,а также некоторые трудности и проблемы и их проаделение в обоих языках.

Rəyçi: Adilə Zeynalova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent

AYTƏN HÜSEYNOVA
AAHM
aytən.@.mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ MODAL FELLƏRİN MƏSDƏRDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, məsdər, ingilis dili, modal fellər.
Ключевые слова: Азербайджанский язык. инфинитив, модальные глаголы, английский язык,
Key words: Azerbaijani, infinitive, modales verbs, English,

İngilis dilində modal fellər perfekt formasında olan infinitivlə birləşmədə işləndikdə müxtəlif zaman çalarları ifadə edir.

I. Can, may, must modal felləri perfekt formasında olan infinitivlə birləşdikdə keçmişdə baş vermiş hərəkətin mümkünlüyü haqqında gümanı bildirir, yəni hərəkət haqqında onun baş verməsindən əvvəlki vaxtı, zamanı ifadə edir. Məsələn:

1. What do you think can have happened? (Ruck Pearl, TH., p.315) «Nə baş verə biləcəyi haqqında sən nə düşünürsən?».

2. He cann't have taken it upstairs his morning (Galswarthy. Silver Box, p.4) «Ola bilməz ki o, mücrünü bu gün səhər yuxarı aparmamış olsun».

3. He caught her wrist; she wrexchered it away. "And where may you have been? he asked (Galswarthy. Man of Proper. p. 235) «Oğlan qızın biləyindən tutdu; qız dartındı. Bəs sən harada idin?» - deyə, oğlan soruşdu.

4. And she may have the pain of knowing that he does so (Dickens. The adventure of Oliver Twist p.337). «Oğlanın hətta belə hərəkət edə biləcəyi düşüncəsindən qız bir ağrı duya bilərdi».

5. It must have been something love (Mark Twain. The Ad-venture of Tom Sowyer p.275). «Bu nə ise bir sevgi olmalı idi».

6. You cann't have said İ am coming (Dickens. The adven-ture of Twist. P.335). «Sən mənim gəldiyimi deməyə bilərdin».

7. She may never have understood us. (Dickens. The adven-ture of Oliver Twist p.248). «0 heç vaxt bizi başa düşə bilməzdi».

Bizim burada araşdırmadığımız müxtəlif modal çalarlar əm leksik mənaların müxtəlifliyi, həm də onların inkarlıq və sual modallığının qarşılıqlı təsiri ilə şərtləş-mişdir. Bütün birləş-mələr üçün ümumi olan modal çalarlıq modal felin qrammatik və semantik mənalarının məcmusundan - xəbər şəklinin məzmunu və gümanının ümumiləşdirilmiş mənasının birləşməsindən əmələ gəlir. Bunu şərti olaraq «real, güman» termini ilə adlandıraq. Zaman münasibətlərinin ifadəsinə gəlincə onlar birləşmənin hər iki komponentinin məlum dərəcədə bölünməsi, parçalanması ilə ifa-də edilir. Modal fel gümanın, indiki zaman infinitivi isə hərəkətin həmin zamandan əvvəlki zamana aid edildiyini göstərir. Keçmişdə baş vermiş hərəkətin müəyyən anı və ya zaman kəsiyindən əvvəl baş vermiş hərəkəti ifadə etmək üçün perfektdə olan infinitivlə, uyğun olaraq, ***could*** və ***might*** modal fellərin keçmiş zaman formaları işlədilir.

1. The old felling that she had never understood him, never done him justice bit him while he stared at home.

«Why couldn't you have made me a good wife?» he asked.

«Yes, it was a crime to marry you». (Galswarthy. In Chan-nel.P.74).

«Qadının heç vaxt başa düşmədiyi əzəli hissləri ona heç vaxt haqq qazandırmırdı, o, qadına diqqətlə baxanda bu hisslər ona toxunurdu».

«Nə üçün siz mənə yaxşı arvad axtarmadınız?» - deyə, o soruşdu.

«Səni evləndirmək - cinayət olardı»

Should və ***would*** modal fellərin perfektə olan infinitivlə birləşməsi zamanın analitik formalarmı (Future Perfect in the Past) əmələ gətirir. Artıq qeyd edildiyi kimi, modal birləşmələrə xas olan ümumiləşdirilmiş güman mənası artıq özözlüyündə zaman əlaqəsini də nəzərdə tutur. Could və might modal fellərin də keçmiş zamana aidlik fel formasında, yəni morfoloji vasitələrlə ifadə edilir. Must modal felində isə xüsusi keçmiş zaman forması mövcud olmadığı üçün keçmiş zamana aidlik mənasında potensial şəkildə müəyyən situasiyaya, yaxud keçmişdəki müəyyən məqama zaman aidliyi qoyulmuş konkretləşdirici, əlaqələndirici mətn vasitəsilə, yəni semantik-sintaktik vasitələrin qarşılıqlı təsiri ilə həyata keçirilir. Hər iki halda modal fel perfektdə oları infinitivlə ifadə olunmuş əvvəl icra olunan hərəkəti onun öz mənası ilə əlaqədar olduğu keçmiş zamanın bu və ya digər zaman kəsiyi və ya zaman anı ilə əlaqələnir. Hərəkətin icra zamanını bildirməyən və əslində yalnız zaman münasibətlərini dəqiqləşdirmək mənasında birləşdirici halqa rolunu oynayan modal fel hərəkətə modallıq çalan verir, onun gerçəkliyə münasibətini müəyyənləşdirir. Bütün birləşmənin modallıq - zamanlıq mənası, beləliklə, onu təşkil edən komponentlərin məzmununun toplusunda əmələ gəlir. ***Could*** və ***might*** modal fellərin əmələ gətirdiyi birləşmələri nəzərdən keçirdikdə bu formaların qrammatik şəkil mənasının fərqləndirilməsindəki çətinliyi bir daha qeyd etmək lazımdır. Lakin keçmişə aid olan mətndə sadə infinitivli birləşmələrdə felin lazım şəklinin mənasını dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirmək çətin olduğu halda, perfekt infinitivli birləşmələrdə indikativ modallığı aşkara çıxarmaq çətinlik törədir. ***Ought, should, could, might*** modal fellərinin lazım şəklində işlənən formalarının perfektdə olan infinitivlə əmələ gətirdiyi birləşmələrin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Burada, hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, belə birləşmələrdə irreallıq modal mənalarının ifadəsi öz müxtəlif çalarlarında üstünlük təşkil edir. Zaman münasibətləri real (və ya real kimi təsəvvür edilən) zaman əlaqələrini bilavasitə inikas etdirmək məqsədlərinə xidmət etmir. Hətta hərəkətin perfekt infinitivlə göstərilən (ifadə edilən) hərəkət real olduqda belə, birləşmənin məna vəzifəsi hərəkətin reallığını təsbit etmək deyil, onun özünəməxsus inkarından (təkzibindən), baş verə biləcək hadisəyə zidd olan hərəkətin modal ifadələrindən ibarətdir. Nümunə üçün perfektdə olan infinitivlə ifadə edilmiş real hərəkəti (a) və qeyri-real, həqiqi olmayan (b) hərəkəti müqayisə edək:

1. Stealing! You shouldn't have said. Eliza (Shaw. Pyg-malion, p.120). «Oğurluq! Eliza, sən bu haqda heç bir şey deməmişdin».

2. I suppose she is right, I ought not have tried to speak to her (Galswarthy. Island Pharavn, p.98). «Güman edirəm ki, o haqlıdır, mən onunla danışmağa çalışmamalı idim».

3. It seemed incredible that his father could this have van-ished without, as it were announcing his intention, without last words to his son, and due farewells (Galswarthy. In Channel, 64 .44). «Sanki ağlabatan deyildiyi, onun atası öz niyyətləri haqqmda oğluna son sözlərini deməmiş, bu şəkildə yoxa çıxa bilərdi».

4. I should have explained that I was busy with my affeirs (Mark Twain, A Connecti cut Yankee in king Arthurs court, p.64) «İzah etməli idim ki, mən işlərimlə məşğul olmuşam».

5. You should to have replied no such thing (C.Bronte. Jane Eyre, p.51). «Sən belə şeylere cavab verməməli idin».

B. 1. Surely Kolly might have told him all this before (Mid, p.130). «Şübhəsiz, Holi bunlan ona əwəl danışmah idi».

2. I should have sent her away, only I thought perhaps you wanted her to talk into your machines (Shaw, Pygmalion, p.34). «Mən onu buradan göndərməli idim, ancaq mən fikirləşdim ki, sən onunla maşmda danışmaq istəyərsən».

3. «1 ought to have told Svames», he thought, «that I think him comik» (Galswarthy. In Channel, p.167). «Mən Samsa deməliydim», - o fikirləşdi, «mən onu gülməli hesab edirəm».

4. You should have sent her to school (C.Bronte. Gane Eyre, p.66). «Sən onu məktəbə göndərməli idin».

5. This extraneous circumstance ought to have influenced their proceedings (Dickens. "The adventure of Oliver Twist, p.47). «Bu yad münasibət onların hərəkətlərinə təsir etməli idi». Belə qarşılaşdırma aydın şəkildə göstərir ki, bu və ya digər halda əşyaların real vəziyyəti danışan tərəfindən, onun fikrincə, əslində hadisənin baş verməli olduğu situasiya ilə ziddiyyəti təşkil edən bir hərəkət kimi qiymətləndirilir. Başqa sözlə desək, danışanın fikrincə iş, hərəkət, hadisə bu cür yox, onun düşündüyü. kimi olmalı idi. Beləliklə, zaman əlaqələri şüurda real olanın təsəvvür edilənə, gerçək olanın arzu edilənə modal ziddiyyətli (qarşılaşdırılmış) inikası kimi çıxış edir. Onlar şərtlənmiş səciyyə daşıya bilər və hərəkətin modal dəyərləndirilməsi ifadəsinin əsas məqsədinə tabe olur. Modal mənaların qamması olduqca, müxtəlif olur, cümlədə inkarlığın sual sözlərinin mövcud olmasından, düyümlə kin intonasiya-melodik strukturu və bir sıra bəzi şərtlərin mövcudluğundan asılı olaraq, gerçəkliyin ziddiyyətin ifadəsindən gümana, şübhə (ekspressiv emosionallıq - heyrət, təəccüb, şübhə və s. məqsədləri ilə) ifadəsinədək çalarda dəyişə bilər. Nəzərdən keçirilən birləşmələrin ümumi modal çalarlıqların şərti ehtimal etmə kimi müəyyənləşdirmək olar. ***Ought, should*** və ***might*** modal fellərinin perfektdə olan infmitivlə birləşmələrinin zaman əlaqələrinin göstərilən modal çalarlarının nəzərə alaraq, onları belə fərqləndirmək bölmək olar. a) indiki zamandan əvvəl baş verən hərəkəti bildirmək, b) keçmiş zamandan əvvəl baş verən hərəkəti bildirmək, c) şərti keçmiş zamanı bildirmək. a) İndiki zamana münasibətdə keçmiş zaman anlayışından əwəl baş verən hərəkət anlayışını hüdudlandırmaq çətindir, onlar asanca bir araya siğa bilir. Bəzi hallarda keçmiş zaman mövcud olan şərait, sanki, belə hüdudlandırmaya kömək edir:

1. But I think you might have told us this half an hour age (Show. Pygmalion, p. 183). «Lakin elə düşünürəm ki, sən bu haqda bizə yarım saatdan sonra damşa bilərsən».

2.1 might have been free in a night (Dickens. The adventure of Oliver Twist, p. 329). «Gecə mən sərbəst ola bilərdim».

3. «1 ought to have left here», said Narry (Oscar Wilde. Se-lections, p.164). «Naru dedi: «Mən buranı tərk etməli idim».

Lakin real olmayan hərəkətə aidlik şərti olduğu üçün zaman əlaqələrini konkretləşdirən şərait də daha çox irreal hərəkət və emosional ifadəlilik çalarını göstərir və bununla da zamana dəqiqləşdirir.

b) Bir zaman planı hüdudlarında zaman ardıcıllığının ifadə-si, təbii ki, daha aydm görünür. Buna görə də keçmiş zamanda baş vermiş müəyyən bir anı və ya situasiyanı qabaqlama, ondan əvvəl baş vermə real hərəkət üçün nəinki təkcə aşkar görünür, həm də ehtimal edilən, real olmayan və ya şərtlənmiş hərəkətə münasibətdə də ağıla bata bilər.

1. She had no nerves, he ought never to have married a woman eighteen years younger than himself (Galswarthy. In Channel, p.37). «Qızm əsəbləri yoxdu; O özündən on səkkiz yaş cavan olan qadınla evlənməməlili idi».

2. Perhaps, he might have been alive new (Dickens. The ad-venture of Oliver Twistp.359). Güman ki, o indi sağ olmalı idi».

3. You ought never have met with such a love (Oskar Wilde. Selections, p.253). «Siz belə bir sevgi ilə heç vaxt qarşılaşmamalı idiniz».

c) Perfektdə olan infinitivlə ifadə olunmuş hərəkət daxil olanda keçmişdəki, müəyyən bir məqamla (anla) və ya situasiyadan əvvəl baş vermiş kimi deyil, eyni zamanlı kimi assosiasiya verə bilər. Bu halda *ought, should, could* və *might* modal fellərinin perfektdə olan infinitivlə birləşməsi ifadəyə söyləmə şərtlənmiş keçmiş zaman modal çalarlığı verir.

1. If he had brought a veapen Seames might have used it at that moment (Galswarthy, In Channel, p.203) «Əger o, Sotsun silahım gətirsəydi, onu bu meqamda işletmək mümkün olardı».

2. Had she been a man she might have been described as a bright young man of business (Galswarthy. Island Pharavn, p. 195). «0, kişi olsa idi, qadm gənc parlaq biznesmen kimi təsvir edilə bilərdi».

3. Golyon smiled because he could have cried (Galswarthy, In Channel, p.191). «CuIion gülürdü, çünki ağlaya bilmirdi».

4. I might have got clear off, if I had split upon her (Dick-ens. The adventure of Oliver Twist, p.249). «Əgər ondan çuğulluq etseydim, mən canımızı birdəfəlik qurtarardım».

5. If they were here he couldn't have moved (Oskar Wilde. Selections, p.54). «Əgər onlar burada olsaydılar, o tərpənə bilməzdi».

Bu nümunələri diqqətlə nəzərdən keçirsək, perfektdə olan inflnitivin zaman mənasımn dəyişdiyini görmək olar: keçmiş zamanda ewəldə (yəni, əsas hərəkətdən qabaq) baş vermiş hərəkət əvəzinə infinitivlə keçmiş zamana aidlik mənası verilir.

1. Curious how he jebbed away from sight of his wife and child. One would have thought he must have rushed up at the first moment. On the contrary, he had a bort of phisical from it - ... (Galswarthy. In Ghannel, p.245). «0, hər şeydən əvvəl, yuxarıya - onlara tərəf tullanmah idi»...

2. ...and there was sucn a joyous svund in her Merry laugh, that the sternt es misanthrope must have smiled to hear it (Dick-ens, Pickwick, Cl p.221). «...ən ciddi mizantron belə gülümsəməli idi...».

3. And if Holly had not insisted on following her example, and being trained too, she must inevitably have «cried off» (Galswarthy. In Channel, p.182). «...qadın, şübhəsiz, bunu atacaqdı...»

4. If a man could die from longing and anxiety, sıırely San-nan must have died then (Galswarthy. Dark FJamingo, p.24).

Ədəbiyyat

1. Бархударов Л.С, Стелинг, Д.А. Грамматика английского языка, М., 1965.
2. Ганшина М., Василевская 11. Английская грамматика, М., 1945.
3. Долгополова 3. Модальные глаголы английского языка. М., 1961.

А.Гусейнова

Особенности развития модальных глаголов в инфинитиве на английском языке и их выражение на азербайджанском языке

Резюме

В статье рассматривается некоторые пути разития модальных глаголов в неопределенном форме глаголов на английском языке и их фдекватносеь на азербайджанском языке,а также анализируется модальность в современном английском и азербайджанском языках,их роль и значение в простых и сложных предложениях,их место назначение в части речи в обоих языках.В данной статье также выражается иопрос о средствах употребления модальностьи в английском и азербайджанском языках и в ней анализируется позиции различных направлений.

A.Kuseynova.

Development characteristics of modal verbs in english and expression of their in azerbaijani

Summary

The explanation of the indicative model expressing modality in modern Azerbaijani and English language was thoroughly given in this article.The category of the indicative mood the expression method of modality by grammatical and morphological ways were also explained. The article deals with the ways of expressing modality in English and Azerbaijani language.Different approaches on this problem are analized.The most flexible way of expressing modal meanings and features is intonation. The conclusion is that one of fundamental features is intonation.

Rəyçi: Yusif Süleymanov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

f.e.n., dos. ALLAHVERDİ HACIYEV
f.e.ü. fəlsəfə doktoru TAMAM MEHRABOVA
allahverdi@mail.ru

AZƏRBAYCAN ETNONİMLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, onomastika, Etnonim, toponim, etnotoponim, paleoetnonim
Keyword: English, onomastics, ethnonym, toponym, ethnotoponym, Paleoetnonim, paleotoponim
Ключевые слова: На русском языке, ономастика, этноним, топоним, этнотопоним, палеоэтноним

Etnonimlər Azərbaycan dili leksikasının bir hissəsini təşkil edir. Dilimizdə başqa söz qruplarından fərqli olaraq etnonimlər daha qədim fonetik, qrammatik, leksik, semantik, xüsusiyyətlərə malikdir. Etnonimlər xalqın ictimai-siyasi həyati ilə bağlıdır və tarixin müxtəlif mərhələsində meydana gəlmişdir. Buna görə də onların araşdırılması zamanı daha çox tarixi yazılı mənbələrə müraciət olunur. Tayfa, qəbilə, xalq və millətlər haqqında öz sözünü birinci tarix elmi deyir, eyni zamanda, tayfa, qəbilə, xalq və millət adlarını da yaşadan tarix özüdür. Bu mənada Azərbaycan tarixinə dair keçmiş yazılı abidələr və əsərlər etnonimlərin dilçilik istiqamətində öyrənilməsi üçün etibarlı mənbədir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, xalqımızın keçmiş qəbilə və tayfa adları indiyədək tarixi-filoloji baxımdan bütövlükdə az tədqiq olunmuşdur.

Qədim Azərbaycan etnonimləri haqqında müxtəlif məlumatlara bır çox mənbə və məxəzlərdə, tədqiqat əsərlərində rast gəlinir. Həmin əsərlərin, mənbə və məxəzlərin araşdırılması göstərir ki, Azərbaycan xalqının mənşəyinə, keçmiş tarixinə, etnogenezinə dair daha dəqiq, obyektiv fikirlərin irəli sürülməsində bu etnonimlər çox mühüm rol oynayır. Etnonimlərin tədqiqi, araşdırılması, etimologiyasının açılması bu gün də türkologiyanın, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas problemlərdəndir. Məşhur türkoloq N.A.Baskakov qeyd edir ki, türk etnonimlərinin etimologiyası türkologiyanın ən mürəkkəb məsələlərindəndir.

Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı türk etnonimlərinin etimologiyasına dair maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır. Mövcud elmi ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, Azərbaycan etnonimlərinin bu səviyyədə araşdırılması sahəsində çox az iş görülmüşdür. İndiyədək bır sıra etnonimlərin mənşəyinə toxunulmuşdur. Lakın müxtəlif mənbə və məxəzlərdə, bədii ədəbiyyatda rast gəlinən etnonimlərin əksəriyyəti barədə heç bır elmi fikir deyilməmişdir.

Azərbaycanın qədim və orta əsr etnonimləri haqqında məlumatlara əsas etibarilə antik müəlliflərin əsərlərində, qədim erməni və gürcü mənbələrində və orta əsrlərə aid farsdilli əsərlərdə rast gəlmir.

Antik müəlliflərin əsərlərində Albaniya ərazisində - kaspi, muğ, alban, sakezin, kadus, apariak, enion, silv, qədim erməni və gürcü mənbələrində - alban, hun, qarqar, lbin, çilb, djiqt, her, maskut, uti, sarvan, ijmak, kəngər və b. etnonimlər qeyd olunmuşdur. Onların bəziləri müəyyən qədər öyrənilmişdir.

İlk orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisinə Şimaldan bolqar, suvar, avar, peçeneq. Xəzər və qıpçaq tayfaları gəlib məskunlaşmışlar. Doğrudur, mənbələrdə həmin tayfaların müəyyən hissələrinin buraya gəlməsi qeyd olunur, lakın onların məhz hansı tayfalarının gəlməsi və Azərbaycanın hansı zonalarında məskunlaşması haqqında heç nə deyilmir. Yalnız etnotoponimik tədqiqatlar həmin tayfaların adlarını və areallarını müəyyən etməyə imkan verir.

Nəticədə aydın olur ki, erkən orta əsrlərdə şimaldan Xəzər, bolqar, qapan, kazan, tele, kul, kuviar, yerdim, suvar, avaz, tirkəş, kuzen, tərtər, oran, sal, kavar (nobar), kulas, karaçur, beləncər, tuk, puk, kuç, anca, cuvan, tulu, çakar, kazak, kıpçak, taria, bozal, tuba, kov, vərəndə və b. etnonimlərin daşıyıcıları gəlib məskunlaşmış və yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışdır (Xəzəryurd, Bolqarçay, Qapanlı, Qazançı, Dəllər, Qullar, Xubyarlı, Yartimli, Biləsuvar, Avazlar, Tərkeş, Quzanlı, Tərtərçay, Aran, Salyan, Avaran, Kəbirli, Hulaşlı, Qaraçorlu, Biləcər, Tuq, Xuc, Əncəli, Cuvanlı, Tullar, Çaxırlı, Qazax, Qıpçaq, Tərrıöyüt, Bozallı, Tuhakənd, Qovlar, Vərəndə).

X-XII əsrlərdə oğuz tayfaları və XIII-XIV əsrlərdə monqol-türk tayfaları Azərbaycana gəlmişlər. Mənbələrdə bu tayfaların hansılarının Azərbaycan ərazisində məskunlaşması haqqında heç bır məlumat yoxdur. Yenə də etnotoponimlərin səlcuqların və türk-monqolların işğallarında iştirak etmiş tayfalarının adları ilə müqayisəsi əsasında Azərbaycan ərazisində oğuzların Bayat, Əfşar, Qacar, Xələc, Bəydili, Bayandur, Düyər, Eymur, Çuvaldar, Çəpki və monqolların qurqan, sukait, kinqit, djuryat, tanqut, elciqin, çəlair, uryat, onqut, çirkin, tatar, xarənqan, dolan, oryat və b. tayfaiarm burada məskuniaşması müəyyənləşdirilmişdir (Boyat, Äbşeron, Xələc, Bəydili, Bayandurlu, Düyərli, Eymur, Çaundurçay, Çəpki, Qorqan, Qumqait, Küngüt, Corat, Zunud, Tanqıt, Əlciyançay, Cəlair, Oriyat, Üngütlü, Quzey-Çirkin, Tatarlı, Xarxatan, Dolanlar, Araşkənd).

XV əsrdə Səfəvilərin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi başlanır. Səfəvilər "Oızıibaş" adlanan türk-Azərbaycan tayfalarına əsaslanırdılar: Ustaclı, Rumlu, Şamlı, Zülqədər, Əfşar, Qacar, Qaradağlı, Türkmən, Cəvirli, Alpout, Bayat və b. Qızılbaşların bəzi tayfalarının və həmin tayfalara mənsub tirələrin də adları toponimiyada əksini tapmışdır.

XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli Azərbaycan alimi A.Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində çoxlu Azərbaycan tayfalarının adını çəkir: "Quba və Şırvanda Zəngənə, Xəlilli və Kəngərli.; Şirvanda Qaramanlı, Təkəli, Samlı və Çakərli; Qubada Osallı, Ərşəli, Ustacallı və Qacar tayfaları; Quba, Dərbənd və Şirvanda Bayat qəbiləsi; Şəkidə, Şirvanda Qarcıqoyunlu, Xələc və s. bır çox tayfalar vardır".

Bu kiçik bir parçada 14 etnonim verilir. Ümumiyyətlə, A.Bakıxanov "Gülüstanı-İrəm" əsərində 109 etnonim qeyd edir. Lakin bunların hamısı deyil, bır qismi Azərbaycan etnonimləridir. Buraya Ahdallı, Ağqoyunlu, Bayat, Qaraqoyunlu, Qarcımanlı, Qacar, Qüreyş, Qırxlı, Əfşar, Zəngənə, Zülqədər, Zıx, Kəngərli, Kosa, Əhmədli, Muradxanlı, Otuziki, Səlcuq qəbiləsi, Təkəli, Tərəkəmə, Türk, Udulu, Ustacallı, Xançobanlı, Xəzər, Xəlilli, Çakərli, Cəbrayıllı, Cəlayir, Şamlı, Şahsevən tayfa adları daxildir. Bunlardan başqa müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda olmuş səyyahların əsərlərində, lüğətlərdə, ərəb mənbələrində, türk yazılı abidələrində, habelə xalqımızın tarixi, ədəbiyyatı, dili ilə məşğul olan alimlərin, yazıçıların əsərlərində Padar, Qazax, Xubyarlı, Xəlfəli, Quşçu, Qazançı, Xələc, Bəydili, Muğ,

Düyərli, harlı, Ayrım, Çobanilər, Eldəgizlər, Qızılbaşlar, Səfəvilər, Elxanilər, Şirvanşahlar və s. etnonimlərə təsadüf edilir.

Beləliklə, bu qısa icmaldan göründüyü kimi, Azərbaycan onomastik leksikasında külli miqdarda etnonim əksmi tapmışdır. Əlbəttə, həmin etnonimlərin etimoloji tədqiqatı hələ qabaqdadır. Məsələ burasındadır ki, həmin etnonimlərin əksəriyyəti Azərbaycan ərazisinə hazır vəziyyətdə gəlmişdir və biz onların yarandığı arealları və vaxtı bilmirik. Şübhəsiz ki, etnonimlərin tədqiqi, araşdırılması, etimologiyalarının açılması ümumən türkologiyanın, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas problemlərdəndir.

Məsələn, əgər biz qədimdə Albaniya ərazisində məlum olan alban, qarqar, kaspi, sakezm, Şırvan, ijmax və s. etnonimlərin dil mənsubiyyətini ayırd edə bilsəydik, həmin tayfaların etnik mənsubiyyəti haqqında müəyyən fikir irəli sürə bilər və bununla da xalqımızın mənşəyi probleminin həllinə böyük kömək etmiş olardıq.

Etnonimlərin tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixi nöqteyi-nəzərindən də faydalıdır. Mənbələrdə etnonimlərin yazılış formaları ilə toponimiyamızda onların tələffüz formaları arasındakı fonetik fərqlər bu cəhətdən çox vacibdir. Yuxarıda biz ilk orta əsrlərdə (III-XIII əsrlərdə) Azərbaycan ərazisinə gəlmiş tayfaların adlarının bəzilərini sadaladıq. Aydın görünür ki, qədim türk dillərindən Kavar (Kabar), Kazan, Kuvnar, Kulas, Tıık, Kuç, Kul, Köv və b. etnonimlər Azərbaycan ərazisində kəbir, qazan, xubyar, hulaş, tut, xuç, qul, qov fonetık formalar kəsb etmişdir (Kəbirli, Qazcınçı, Xubyarlı, Yulaşlı, Tuq, Xuç, Qullar, Qovlar toponimlərində). Göründüyü kimi, bu fonetik çevrilmələr məhz qədim vaxtlarda baş vermişdir. Buradan belə bir nəticəyə də gəlmək olar ki, həmin etnonimlər yerli azərbaycanlı əhali tərəfindən göstərilən fonetik şəkillərə salınmışdır.

Eynilə, sukait, kınqit, elviçin, cirənin, suit, kanqlı və b. türk etnonimləri toponimiyamızda Sumqayıt, Küngüt, Əlican, Çirkin, Zunid, Qaplı formalarını kəsb etmişdir. Burada da müəyyən fonetik dəyişikliklər göz qabağındadır.

Azərbaycan etnonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq istər də tarixi, istərsə də müasir ədəbi dil üçün maraqlı faktlar verir. Buna görə də etnonimlər bir onomastik vahid kimi həmişə dilçi alimləri maraqlandırmışdır. Hələ XIX əsrdə A.Bakıxanov "Gülüstani- İrəm" əsərində dilçi kimi bır sıra etnonimlərin (hun, alan, qaspı, ləzgi, massaqet, zıx və s.) leksik-semantik izahını verməyə çalışmışdır. XV əsrdə yaşamış Qızılbaş tayfasının adı haqqında Şərəfxan "Şərəfnamə" əsərində belə bir leksik-semantik izahı verir: "Onlara (Qızılbaşlara - A.Q.) ona görə "qızılbaş" deyilirdi ki, başlarında 12 qırmızı zolaqlı çalma gəzdirirdilər. Belə rəvayət vardır ki, Şeyx Heydər 12 imam şərəfinə səfəvi döyüşçülərinə 12 qırmızı zolaqlı çalma qoymağı əmr edir. Bu zamandan etibarən başlarına qırmızı çalma qoyan səfəvi tərəfdarları Qızılbaşlar adlanırlar. Göründüyü kimi, verilən məlumat etnonim şəklini almış "qızılbaş" siyasi termininin semantikasının açılmasına düzgün istiqamət verir. "Qızılbaş" sözü iki leksik vahiddən - "qızıl" və "baş" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Lakin hər iki söz həqiqi mənalarında deyil, məcazi mənada işlənmişdir. "Qızıl" sözü dilimizdə "qırmızı" mənasında bu gün də işlənir: Qızıl bayraq, Qızıl meydan, qızıl qan. Deməli, "Qızıl" əvəzinə "qırmızı" işlətsək, "qırmızı baş" birləşməsi alınar. Lakin bu birləşmədə də verilən tarixi məlumata əsasən, "baş" - "çalma" əvəzinə işlənir. Yəni "qırmızı çalmanı" birləşməsi "qızıl- baş" ifadəsi ilə əvəz olunmuşdur.

Azərbaycan etnonimləri semantik əlamətlərinə görə müxtəlifdir. Bunlardan bir qismi zooetnonim (ağqoyunlu, qaraqoyunlu, quşçu və s.) kimi diqqəti cəlb edir. A.Bakıxanov ağqoyunlular və qaraqoyunluların mənşəyi haqqında müəyyən dərəcədə məlumat verir. Lakin onun verdiyi məlumatda nə üçün həmin tayfaların məhz ağqoyunlular və qaraqoyunlular adlandırıldığı aydın olmur. Tarixçilərin verdikləri məlumata görə, Qaraqoyunlular öz bayraqlarına qara qoyun, Ağqoyunlular isə ağ qoyun şəkil çəkdiklərinə görə, onlar "qaraqoyunlu" və "ağqoyunlu" adlanmışlar. Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, qaraqoyunlu və ağqoyunlu tayfaları XII əsrdən etibarən Azərbaycanın cənub torpaqlarında və İran ərazisində yaşamışlar. Sonralar qaraqoyunlu tayfaları Qaraqoyunlular dövlətini (1378-1468-cı ıliər), ağqoyunlu tayfaları Ağqoyunlular dövlətini (1370-1502-ci illər) yaratmışlar. Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular türkdilli tayfa birləşmələrindən ibarət olmuşdur. Mənşəcə Qaraqoyunlular oğuz tayfalarından ibarət idi. Ağqoyunluların tərkibi Qacar, Bayandur və başqa tayfaların birləşməsindən ibarət olmuşdur.

Hal-hazırda dilimizdə Azərbaycan tayfa, qəbilə adlarından əmələ gəlmiş çoxlu miqdarda toponimlər (etnotoponimlər), hidronimlər (etnohidronimlər), antroponimlər (etnoantroponimlər) mövcuddur.

Respublikamızın ərazisində rast gəlinən İlxıçı, Təklə, Dəmirçilər, Muğanlı, Xəlfəli, Dəllər, Bucaq, Dondarlı, Qazax, Quşçu, Biləsuvar, Zəngənə, Eymur, Qurdlar, Qaradonlu, Alpout, Qaraqoyunlu və s. toponimlər, Qarqarçay, Tərtərçay, Biləsuvarçay, Aipançay, Bayandırçay, Tatar çayı və s. hidronimlər; Abdal, Bayandur, Altay, Xəzər, Əfqan, Tatar, Zülqədər və s. antroponimlərin mənşəyi eyniadlı etnonimlərlə bağlıdır. Bu cür adlara bədii ədəbiyyat nümunələrində də rast gəlirik:

"Qarabağın atlı və piyada qoşunu... Vərəndə, Dizan və Xaçın mahallarının məlikləri meşədə, yollar və keçidlərdə qızılbaş qoşununu tutub qarət edirdilər" (Mirzə Cama1 Cavanşir. Qarabağ tarixi. 1959, səh.27).

"Var olsun Qarabağ əcəb səfalı,
Başa Xaçın axar, ayağa Qarqar
(A ş ı q Ə l ə s g ə r)

"Bu vaxta qədər kimsə Ayrım qızından "yoruldum" sözünü eşitməmişdi' (A.Şaiq).

"Horadizin yuxarı tərəfində "Hüngütlü adlı bir kənddən iki çolpa alıb evə qayıtdım" (Ə.Vəliyev).

"Sınıq körpü indi Qazax, Şəmsəddin və Dəmirçi-Həsənli camaatı arasındadır" (M.C.Qarabağı).

"Xətm oldu bizə, düzdi-vilayət kefə baxsın,
İymiri, Dirağırdı, Safikürdi, Şıxavənd".
(Q.B.Zakir)
uSəfikürdü, Hacı Samlu, Kolanı
Tutarlar, soyarlar dalda qalanı
(Q.B.Zakir)

"Cəmiyyətin sədri Gövhər xanım Qacar savadlı, işgüzar, bacarıqlı qadın idi' (C. Məmmədquluzadə).

'Xızının üstündən görünür Quşçu
Dağların başında bir kənddir ki, bu,
Bu saat qar basmış, görünməyir heç

(M.Müşfiq)

"Göycə gölü yaylaqlarından Ağrı dağının vadisinə enən çayın lap başlandığı yerdə kiçik bır kənd salıb adını da Qaraqoyunlu qoymuşdur" (F.Kərimzadə).

Azərbaycan etnonimlərinin linqvistik və tarixi istiqamətdə araşdırılması göstərir ki, onlar digər onomastik vahidlərə nisbətən daha qədimlərdə yaranmışdır. Bu cəhəti etnotoponimlər, etnohidronimlər və etnoantroponimlərin təhlili sübut edir. Bunu, eyni zamanda, etnonimlərin fonetik tərkibinin nəzərdən keçirilməsi zamanı da yəqin etmək olur.

İlk mənbələrdə rast gəlinən tele" etnonimini tədqiqatçılar qədim türk mənşəli tayfa adı kimi izah edirlər. Həqiqətən də məlum olur ki, Tele tayfası VI-VII əsrlərdə yaşamış qərbi türk xalqının böyük tayfa birləşmələrindən biri olmuş və Şimali Qafqaz çöllərində yaşamışdır. Sonralar onların müəyyən hissəsi Azərbaycana gələrək burada məskən salmışdır. Bunun nəticəsində respublikamızın ərazisində Dəliər (Ağsu, Saatlı), Dəllər Cəyır, Dollər Cırdaxan adlı oykonimlər yaranmışdır. Bu qədim etnonimin (tele) fonetik tərkibində tarixən t-d, e-ə, e-i əvəzlənmələri Azərbaycan dili əsasında baş vermişdir: "tele' etnonimi dilimizdəki "dəli" sözünə uyğunlaşdırılmışdır. Sonralar həmin tayfanın bir qrupu dəli+lər adlanmış və toponim kimi Dəllər şəklinə düşmüşdür. Göründüyü kimi, bu etnonim uzun bir tarixi dövr ərzində əsaslı fonetik dəyişikliyə uğramışdır.

Belə etnonimlərdən biri də qədim türk mənşəli Qov//Kovdur. Tədqiqatçılara görə, bu etnonim qıpçaqlara məxsus bir tayfanın adını bildirir. Bu qədim tayfanın adı rus mənbələrində də çəkilir. Məlum olur ki, müxtəlif zamanlarda bu tayfalardan hissə-hissə Azərbaycana gələrək müxtəlif yerlərdə məskən salmışlar. Bunun nəticəsində Qovlar (Sabirabad, Tovuz), Qovlarsarı (Xanlar) toponimləri əmələ gəlmişdir. Göründüyü kimi, k-q əvəzlənməsi "Kov"u "Qov" etmişdir.

Azərbaycan ərazisindəki Kəmərli adında gizlənən kəmər etnonimində də kəskin fonetik dəyişikliklər baş vermişdir.

Eləcə də Sumqayıt toponimi sukait tayfa adından əmələ gəlmişdir.

Qədim tayfalardan birinin adını əks etdirən peçeneq uzun müddət ərzində fonetik transformasiya p-b, e-i, e-d fonetik əvəzlənmələri nəticəsində biçənək şəklinə düşmüşdür. Çox güman ki, Şahbuz rayonundakı Biçənək kəndinin adında həmin etnonim yaşayır. Azərbaycan ərazisində mövcud olan Lək (Bərdə, Ucar, Xanlar), Ləkər (Lerik), Ləkit, Ləkit Kötüklü, Ləkit Malax (Qax), Ləkətağ (Culfa), Ləkin (Cəlilabad), Ləkçılpaq (Göy-çay), Ləkərqışlaq (Qusar) toponimləri çox güman ki, öz adım qədim türk tayfası olan leq etnonimindən götürmüşdür. Burada da e-ə, q-k fonetik əvəzlənməsi nəticəsində həmin etnonim "lək" formasına düşmüşdür.

Ümumiyyətlə götürdükdə, qeyd etmək lazım gəlir ki, Azərbaycan etnonimlərinin qədim variantının aşkar olunmasında fonetik xüsusiyyətlərin, ünsürlərin, daha doğrusu, fonetik transformasiya prosesinin izlənməsi daha çox köməyə çatır. Azərbaycan toponimlərinin, etnonimlərinin, hidronimlərinin fonetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi nəticəsində məlum olur ki, qədim türk tayfalarının əksəriyyətinin adı bu arealda yaşamaqdadır. Salyan rayonundakı Oğrukənd (hazırda Təzəkənd) toponimi uyğur etnoniminin təhrif formasıdır. Eləcə də Türklər, Türkoba, Türkəndi, Türkəçı və s. oykonimlər Azərbaycanın qədim "türk" tayfa adını yaşadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan etnonimlərinin çoxunun mənşəyi mübahisəli və qeyri-dəqiq verilir. Bu sahədə qarşıda duran vəzifə etnonimləri tam şəkildə toplamaq və onların həqiqi elmi etimologiyasını verməkdən ibarətdir.

Bəzi etnonimlərin etimologiyası

Dilçiliyin ən çətin sahələrindən biri etimologiyadır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlarda çox zaman müvəffəq olunmur. Buna baxmayaraq etimoloji tədqiqatlardan yan keçilməməlidir. Haqqında bəhs olunan etnonimin bəzi xüsusiyyəti haqda obyektiv fikir söyləmək indi ən vacib işdir.

Biz burada bir neçə etnonim haqda qısa məlumat verməyi məqsədəmüvafiq bildik.

"Uyğur" etnonimi haqqında

Qədim uyğurların tarixi haqqında L.N.Qumilyevin kitabında ətraflı məlumat verilmişdir. Uyğur etnoniminin mənşəyi və etimologiyası barədə də bır çox mübahisəli fikirlər deyilmişdir. Bu mübahisələrin əksəriyyəti etnonimi tərkib hissələrinə ayırmaq üstündə gedir. Bəzən etnonimin kökü "uymaq" feli ilə bağlanır (uymaq - yəni başqasının hərəkətinə qoşulmaq, uymaq)-. Bəziləri uyğur etnonimini iki hissəyə: - "uy" (meşə) və "qur" (xalq) bölür (yəni "meşə xalqı") Bu etnonimi "qur" sonluğu ilə bitən "uyğur" feli hesab edənlər də vardır.

D.Aytmuratov bu etnonimdən bəhs edərkən göstərir ki, "uyğur" iki komponentdən ibarətdir: "uy" - yun, saç + "ğur'V/kara//kıra//xura//xür - qara, Yəni "uyğur" - qara saçlı deməkdir. Ümumiyyətlə, D.Aytmuratov qaraqalpak etnonimi ilə uyğur, qarabörk, çərkəs, başqırd, qırğız etnonimlərinin mənasının yaxınlığı nəticəsində gəlir. D.Aytrnuratovun gəldiyi nəticələr türk dillərinin tarixi - müqayisəli prinsip əsasında araşdırılmasından irəli gəlir. Belə olduqda istər-istəməz türk mənşəli sözlərin eyni kökə bağlılığı meydana çıxır. Ümumiyyətlə, etnonimlərin etimoloji təhlili düzgün elmi nəticə çıxarmağa imkan verir. Bır sıra alimlər etnonimlərin və başqa qrup xüsusi adların mənşəyinin izahında müxtəlif əfsanələrə, rəvayətlərə və s. uyaraq yalançı, aldadıcı nəticələrə gəlir.

"Türk" etnonimi haqqında

Elmi ədəbiyyatda bu etnonim müxtəlif mənalarda izah edilir: "yaranmış", "insan"; "güc", "qüvvət"; "qanun", "adət" və s. M.Qaşqarimin "Divani-lüğət-ittürk" əsərində "türk" sözünə üç birləşmədə rast gəlinir: Türk kuyaş edi; türk üzüm edi; türk yiqit. Bu birləşmələrin birincisində "türk" - "günəş", ikincisində "zaman", üçüncüsündə ugənc" mənalarında işlənmişdir.

Akademik A.N.Kononov "türk" etnoniminin etimologiyasına xüsusi məqalə həsr etmişdir. Həmin məqalədə o, "türk" etnonimi haqqında müxtəlif fikirləri araşdırdıqdan sonra özü belə bır qənaətə gəlır: türk+k. Burada sözün birinci hissəsi türk/tür şəklində "güc, qüvvət" mənasında, ikinci hissəsi olan -k isə vaxtilə "qadın'' mənasında işlənən "-çüp, küp" kimi izah edilir.

D.Aytmuratov "türk" etnonimini "dürre türre " sözü ilə bağlayır və mənasını "saçlı, hörüklü" və həmçinin "coza" kimi izah edir.

Türkoloji ədəbiyyatın hərtərəfli araşdırılması "türk" etnonimi haqqında müxtəlif fikirlərin mövcud olduğunu göstərir. Bunları ümumiləşdirdikdə iki başlıca mövqe məlum olur. Bir qrup alimlər "türk" etnonimmi etnoqrafik termin kimi, başqa bir qrupu isə siyasi termin kimi izah edir. Lakin bunların içində ən ağlabatanı A.N.Kononovun izahıdır. O, "türk" sözünün kökünü tür+ə, tür+ü, tör+ə şəklində də

izah edir və mənasını “yaranmaq”, “doğurmaq", “əmələ gəlmək” kimi verir. Gələcək tədqiqatlarda bu fikri daha da inkişaf etdirmək üçün “törə+mək” felinin “türk” formasına necə düşməsini türk dillərinin materialları əsasında araşdırmaq daha məqsədəuyğun olardı.

“Muğ” etnonimi haqqında

Məlum olduğuna görə qədim yunan tarixçisi Herodot (e.o. V əsr) Midiya dövlətinin 6 tayfanın birləşməsi əsasında yarandığını və onlardan birinin maq adlandığını qeyd etmişdir. Sonrakı tarixi dövrlərdə bu tayfa Maq və Muğ adı altında tanınmışdır. Məhz Maq və ya Muğ tayfasının ovsunçuluqla məşğul olması bir sıra xalqlarda qədim ibtidai icma dillərindən bırı olmuş ovsunçuluğun “maqiya” adı ilə adlandırılmasına səbəb olmuşdur. Muğların müəyyən ovsunları musiqi ilə müşayiət etmələri çox ehtimal ki, dilimizdəki mağar (toy şənliyinin keçirildiyi yer, toyxana), muğam (mahnı), (mağ+nı), müğənni sözlərinin yaranmasını şərtləndirmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, Nizami Gəncəvinin “Müq kimi çal Muğanı” mısrasındakt (“İsgəndərnamə”də) “muqam” sözü (muqanı – “muğ təhər”, “muğ kimi”) də Muğların musiqi ilə məşğul olduğunu göstərir.

Göründüyü kimi, “muğ sözü “mağ ” sözünün fonetik şəkiidir. Bu fonetik əvəzlənmənin (a-u) hansı dii əsasında baş verdiyini demək çətındır, lakin yalnız müqayisə üçün demək olar ki, a-u əvəzlənməsi bir sıra qədim türk etnonimləri üçün xarakterik haldır: Savar - Suvar; Bolqar - Bulqar və b. Görünür ki, bu əvəzlənmə həiə o zaman baş vermişdir. Çünki digər yunan tarixçisi Hekatey (e.ə. VI-V əsr) Araz kənarında Muk tayfasının yaşadığını qeyd edir. Bir sıra tədqiqatçılar Muğan toponimini məhz muğ toponimindən və fars dilindəki məkan və cəm bildirən “an” şəkilçisindən ibarət olduğunu söyləyirlər.

Maq etnoniminin etimologiyası indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Daha dəqiqi, bu etnonim İran dilləri vasitəsilə izah olunur. Son illərdə bu etnonimin qədim türk dilləri əsasında izah olunması təşəbbüsü olmuşdur. Midiyalıların ilana sitayiş etmələri haqqındakı mülahizəyə görə maq sözü qədim türk di illərindəki bükə (m-b əvəzlənməsinə görə) "böyük ilan”, yakut dilində moqoy - “ilan’ monqol dilində moqoy -- “ilan” muqa - “ilan” vo b. müqayisə edilmişdir. Lakin tədqiqatçılar bu zaman müəyyən qədər diqqətsizliyə yol verirlər. Onlar farsların maqları mar - “ilan” kimi adlandırmasını irəli sürdükdə (daha dəqiqi, ehtimal etdikdə) unudurlar ki, erməni mənbələrində midiyalıların mar adlandırılması ilə fars dilındəkı mar - “ilan” sözü arasında əlaqə tapmaq çətındir. Çünkı qədim erməni dilindəki mar (“midiyair”) sözü parfiya dilindəki mad (“midiyalf’) sözündəki “d” səsinın “r” səsinə çevrilməsi nəticəsidir, Bu haqda çox deyilmişdir. Doğrudur, Midiya ərazisində mar adlı qədim tayfanın yaşaması da məlumdur. İ.H.Əliyev öz əsərində bu tayfa haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Lakin həmin mar tayfasının adı farsların İran yaylasına gəlişindən (xe.ə. IX-VIf 1 əsrlər) əvvələ aid qədim mənbələrdə çəkilmişdir, deməli, həmin etnonimdə fars dilindəki mar (“ilan”) sözü iştirak edə bilməzdi.

Əlbəttə, bu, heç də maq sözünün türk mənşəli ola biləcəyi ehtimalını kənara qoymur.

Beləliklə, maq (muğ) etnoniminin aydınlaşdırılmasını başa çatmış hesab etmək olmaz.

Muğ formasında bu etnonim Muğan düzünün adında öz əksini tapmışdır. Bir etnonim kimi Muğan VII əsrdən məlumdur və 642-ci il. hadisələri ilə əlaqədar ərəb

müəllifləri Muqan toponimini qeyd edirlər. Ərəb coğrafiyaçıları Cənubı Azərbaycan ərazisində Muğan şəhəri haqqında məlumat vermişlər, Əl Müqəddəsi Muğan şəhərinin iki çay arasında və meyvə bağları ilə əhatə olunduğunu yazmışdır. Həmin müəllif qeyd edir ki, Muğan şəhəri Ərdəbil ılə Gilan arasında yerləşir.

Muğan düzü, məlum olduğuna görə həm cənubda və həm də şimalda yerləşən geniş ovalığın adıdır və görünür, öz adını məhz Muğan şəhərindən almışdır. Bu düzdə yaşamış azərbaycanlı tayfalar məhz Muğanlı adlanmış və Zaqafqaziyada bir sıra Muğanlı toponimlərində iz qoymuşdur.

Bir müşahidə də maraqlıdır. Güman etmək olar ki, hələ qədimdə muğ adını daşıyanlar Azərbaycan ərazisinə də keçmiş və burada məskunlaşmışlar. Bunu Quba rayonundakı Muğ dağının adı və Səngi-Muğan (fars dilindəki sənq "daş" və muqan) adasının adı, Azərbaycanın şimalı-qərb zonasında "moq ", "muq " sözləri ilə başlayan bir sıra toponimlər aydın göstərir. Hələ qədim gürcü mənbələrində Albaniyanın şimal-qərb hissəsində Movakan adlı əyalətin adı qeyd olunmuşdur. Maraqlıdır ki, ərəb coğrafiyaşünasları həmin toponimi də Muğan kimi qeyd etmişlər. Deməli, erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində Muğan adı ilə iki toponim (əyalət adı) mövcud olmuşdur.

Şübhəsiz ki, bu məsələdə hələ qaranlıq yerlər çoxdur, gələcək axtarışlar son sözü deyə biləcəkdir.

Azərbaycanın bır neçə rayonunda bir sıra yaşayış məntəqələrinin adı Quşçudur. 1914-cü ilə aid məlumata görə ümumiyyətlə, Qafqazda Quşçu və Quşi adlı 25 to- ponim qeyd olunmuşdur. Quşçu adlı kəndlər İran Azərbaycanında Türkiyədə və Orta Asiyada da vardır. Zaqafqaziyada Quşi və Quşçu adlı kəndlərin əksəriyyəti Azərbaycanda, az qismi isə Ermənistan və Gürcüstanda yerləşir.

Şübhəsiz ki, eyni və tamamilə oxşar toponimlərin geniş bır areala malik olması onların ancaq müəyyən bır tayfanın müxtəlif vaxtlarda məskunlaşması ilə əlaqədardır. Axtarışlar göstərmişdir ki, həqiqətən də, Quşi və Quşçu toponimləri etnotoponimlərdir və Quşçu tayfasının adını əks etdirirlər. Quşçu etnonimi qazaxlarda Kuşsi, başqırdlarda Kuşçi və koşsı, türkmənlərdə kuşçi, noqaylarda kuşsi, qırğızlarda kuşçu və b. fonetik formalarda məlumdur.

Kuşçu və yaxud Quşçu etnoniminin mənşəyi indiyədək tamamilə aydınlaşdırılmamışdır. Burası aydındır ki, etnonimin sonunda duran "-çu" şəkilçisi başqa bir sıra etnonimlərdə (Qazançı, Danaçı, Sahunçu, Göyərçi(n) və b.) mənsubiyyət bildirir. S.M.Abramzon və Ə.Hüseynzadə bu etnonimin kökündə türk və Azərbaycan dillərindəki kuş (quş) sözünün durduğunu və bütünlükdə etnonimin "ovlavan quşla məşğul olan" mənasını verdiyini söyləmişlər. Deməli, həmin müəlliflər etnonimdəki şəkılçisnin məşğuliyyət bildirdiyini güman etmişlər. Doğrudur, orta əsrlərdə ov quşları ilə ova getmək qaydası olmuşdur və ov quşunu (şahın, qızılquş və b.) öyrədənlər və ov vaxtı onu əlləri üstündə aparanlar quşçu adlanmışlar. Lakin geniş areala malik Quşçu toponimləri və Quşçu tayfa adları aydın göstərir ki, onların ov quşu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

V.V.Bartolda görə Quşçu etnoniminin qısa tarixi belədir: eradan əvvəl II əsrdə Orta Asiya hunların basqınına məruz qalır. Hunlar tərəfindən məğlub edilmiş və qərbə sıxışdırılmış xalq Çin mənbələrində yoeçji, daha dəqiqi yoeşi adı ilə məlumdur ki, bu da Quşi etnoniminin Çin dilində tələffüz formasıdır. Orta Asiyada indiki Turfan şəhərinin yerləşdiyi əyalət də o zaman Quşi adlanmışdır. Qusi etnonimini

daşıyanlar türk xalqları içərisində Quşçu, farslar içərisində isə Quşan ("quş" vo cəm bildirən "an" şəkilçisi) adlanmışdır. Məlum olduğu kimi, məhz ilk orta əsrlərdə Orta Asiyada məşhur Kuşun çarlığı da məhz bu tayfanın adını əks etdirir. N Piqulevskaya yazır ki, kuşanların içərisində türk tayfaları da vardı. Bunu Kuşan çarlarının yabqu adlanması da aydın göstərir ki, bu da "şahzadə" deməkdir. Təsadüfi deyildir ki, Təbəri (IX əsr) Kuşan çarlarını "Xoqan " adlandırmışdır.

Beləliklə, "Quşçu " etnonimi kuş (quş) komponentindən və mənsubiyyət bildirən "çu" şəkilçisindən (müqayisə edən - fars dilində "an" şəkilçisini) ibarət olub, "Kuş (cjuş) tayfasına (elinə) mənsub olanlar" mənasını verir. İndi kuş (quş) etnonimının sonuna "Uçu" şəkilçısinin nəyə görə əlavə edilməsinin səbəbi aydınlaşır. Əgər kuş (quş) komponentinə "lu" şəkilçisi əlavə edilsəydi, onda məhz Quşlu "Kuş (quş) tayfasına mənsub" mənasını yox, "quşu (ov quşu və ya başqa quş) olan, quş saxlayan" mənasını verərdı.

Deməli, Kuşçu etnonimi Azərbaycana hazır vəzıyyətdə gətirilmişdir, başqa sözlə, "-çu" şəkilçisi "kuş" (quş) komponentinə Azərbaycandan kənarda əlavə edilmişdir.

Digər mühüm məsələ, Quşçu tayfasınımn Azərbaycana və Cənubi Qafqaza gəlməsi vaxtının müəyyən edilməsidir.

N.A.Arıstov ilk dəfə Kuşçu tayfasının hunlarla əlaqədar olduğunu söyləmişdir. M.H.Vəiiyevə görə, quşçular III—VI əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş hunların qalıqlarıdır. Onun fikrincə, Azərbaycana 227-ci ildə gəlmiş hunlar "quşan" (qara hunlar) və hun-sabirlər idilər. Həmin fikir Azərbaycan tarixinin I cildində də əksini tapmışdır. Ə .Hüseynzadə isə Quşçu tayfasının Azərbaycana gəlişini monqolların Şimali Qafqazı tutması ilə əlaqələndirmişdi

Lakın Ə.Hüseynzadənm fikri inandırıcı deyildir, çünki VII əsrə aid qədim erməni mənbəsində Azərbaycan ərazısində şarvan, bakcın və b. tayfalar ilə yanaşı, quşi tayfasının da adı çəkilir.

Maraqlısı odur ki, Cənubi Qafqaz toponimikasında bu etnonim həm Quşi, həm də Quşçu formalarında əksini tapmışdır. Qəbələ rayonundakı Quşlar kəndinin adı əslində Quşilərdən təhrifdir. Keçən əsrin 70-ci illərində Şamaxı qəzasında Pir Mərdəkan dağında 194 ailədən ibarət Quşi adiı tayfanın yaşaması göstərilir. Keçən əsrdə Şuşa, Zəngəzur və Bakı qəzalarında Quşilər, Quşilər dağı, Quşi-Təzəkənd, Quşi-xariba qışlaq və b. toponimlər do vardı. Buradan aydın olur ki, Azərbaycanda bu tayfa iki adda - həm qədim formasında Quşi, həm də Quşçu formalarında gəlmişdir. Lakin onların hər birinin buraya gəlmə vaxtları və gəlmə arealları hələ ki, aydın deyil.

Baharlı XIII əsrdən Ön Asiyada məlum olan tayfanın adıdır, Əslində bu tayfanın adı eyniadlı toponimdən götürülmüşdür. Bahar İranın şərqində - Xorasanda orta əsrlərdə mövcud olmuş bir əyalətin adıdır. Orta Asıyadan monqollar tərəfindən köçürülmüş türk tayfalarından hansısa Bahar əyalətində bır müddət yaşamış və Baharlı adını qəbul etmişdir. Baharlı adı ilə bu tayfa əvvəlcə

Türkiyə ərazisinə, sonra isə elbaşı Bayram xanın başçılığı ilə İrana və Cənubi Azərbaycana gəlmişdir. İranın fars əyalətində Xəmsə adlanan beş tayfanın biri indi də Baharlı adlanır. XIV əsrdə Baharlılar Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların tərkibində, XV əsrdə isə Qızılbaşların içərisində olmuşlar. Səfəvi şahları, başqa tayfaların

sırasında, Baharlı tayfasına Ermənistanda yer ayırmışdır. Sonralar müəyyən hissəsi Azərbaycana keçmişdir.

M.H.Vəliyev (Baharlı) öz əsərində həmin tayfadan olduğuna görə Baharlı haqqında çox geniş məlumat vermişdir. Lakın o, bu tayfanın nə üçün Ciyə Baharlı adlandığını izah etməmişdir, görünür, ona məlum olmamışdır.

" Təklə" etnonimi haqqında

Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında 5, Gürcüstanda isə I kəndin adıdır. Təklə türkdilli tayfalardan biri olmuşdur. Təklə tayfasının bır hissəsi Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayır, maldarlıqla məşğul olur, qışı Muğanda, yayı isə Savalan dağlarında yaylaqlarda keçirir.

Təklə etnoniminin etimologiyası açılmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar onu səlcuq oğuzların Təkəli tayfasının adı ilə əlaqələndirirlər. Türkmənistan ərazisində indi də "Təko" tayfası yaşayır ki, bu da (təkə - "erkək keçi", "sürünün qabağında gedən keçi" sözündəndir) görünür, həmin tayfanın totemi olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində yaşamış Təklə tayfası yerli deyildir. 1540-cı ildə Türkiyə ərazisindən Qazıxan başda olmaqla Təklə tayfası İrana gəlmiş və şah I Təhmasibin tabeliyinə keçmişdir. Şah təkəlilərin bir hissəsini həmişəlik yaşamaq üçün indiki Salyan rayonu ərazisinə köçürmüşdür. XX əsrin əvvəllərində bu tayfa 14 tirədən ibarət bir tayfa idi: Talıbxanlı, Boşçalar, Budaqlı, Bulutlu, Hacıı, Evdələr, Xələfqululer, Ağamalılar, Muradxanlı, Murtulu və s. Bundan başqa bu tırələrin bəziləri daha xırda hissələrdən ibarət idilər.

Bu tayfa yayı Kiçik Qafqazın Muradtəpə, Keçəltəpə, Sırtyeri, Sərçəlı və b. dağlarında, Kəlbəcər rayonunun Ağçınqıl, Qotur İstisu, Muxurtalayan və Çal Bair, Təpəsideşik dağlarında, qışı isə Muğan düzündə keçirmişdir.

"Ayrım" etnonimi haqqında

Azərbaycan qəbilə birləşməsindən biri Ayrım olmuşdur. Bu sözün semantikasını müxtəlif cəhətdən yozurlar. Bəziləri bu etnonimin "ayrılmaq" felindən düzəldiyim ehtimal edir. Guya islam dinini qəbul etmədiklərinə görə həmin tayfa bu dini qəbul etmiş qəbilə, tayfa birləşmələrindən ayrılıb uzaq dağ rayonlarında məskən salıb yaşamışlar. Bəziləri həmin etnonimi yenə də "ayrılmaq" feli ilə əlaqələndirərək müəyyən yerdən, ərazidən uzaqlaşmaq, ayrılmaq mənasında izah edirlər. Belə şərh olunur ki, guya bu qəbilə rumluların tərkibindən ayrıldıqlarına görə Ayrım adlanmışdır.

Ayrtm etnonimini "aya sitayiş etmək" və "ayını ram etmək" mənalarında da izah edənlər vardır.

M.Seyidov bu etnonimdən danışarkən onu mifik təfəkkürlə bağlayaraq iki tərkibdə ("ay" və "rım") izah edir. O, "ay" tərkibini "Qaşqay" etnonimindəki "ay"la eyniləşdirərək ilahə, "tanrı", "ulu baba" adlarındakı "ay"la bır kökdən hesab edir. Alımın dediyinə görə, qırğız, altay, teleut, şor, saqay və b. dillərdə "rım" qabaqca dan "xəbər vermək" "peyğəmbərlik etmək" deməkdir.

Fikrimizcə, "Ayrım " etnonimini "ayrılmaq " feli ilə bağlamaq daha ağlabatandır. Çünki Ayrım adi ilə tanınan tayfalar hazırda, əsasən, ucqar dağ rayonlarında yaşayırlar. Ehtimal kı, onlar vaxtilə aranda yaşayan tayfa, qəbilə birləşməsindən ayrılıb o yerlərdə məskən salmışlar.

Çox güman ki, "ayrılmaq" mənasında Ayrım adını aran sakinləri onlardan incimiş, narazı qalmış şəkildə vermişlər. İndi də bəzən aran rayonlarında yaşayanlar ipə-sapa yatmayan adama "ayrım" deyirlər.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan etnonimlərinin etimoloji təhlili hələ istənilən səviyyədə aparılmır. Verilmiş etimoloji təhlillərdə dini-mifik təfəkkürlə bağlılıq, təsvirçilik və s. meyillər daha üstünlük təşkil edir. Həmin sözlərin yaranma və formalaşması tarixinə çox az yer verilir. Halbuki elm üçün bu, çox faydalı nəticələr verə bilir.

Ədəbiyyat

A.Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. B.1951
Cəfər İbrahimov . Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər . B.1958
Dəmirçizadə Ə. 50 söz . B.1958
Dəmirçizadə Ə. Azərbaycanın ədəbi dilinin tarixi. I hissə, B.1979
Cəlilov F. Qədim türk etnonimləri (Qamer - Kimmer), Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş konfransın materialları B.1987
Hüseynzadə Ə. Müasir Azərbaycan toponimiyasının tayfa adlarının izi. Az.EA. Xəbərləri. 1973, № 2
Hüseynzadə Ə. Boyat (Bayat) coğrafi adının mənşəyi. ADU-nun elmi əsərləri. 1976, № 5
Rəhimov A. "Midiya" və "Maq" sözlərinin mənşəyinə dair. "Azərbaycan filologiyası məsələləri", I buraxılış, B. 1983
Aytmuratov Doulen. Tyurskie etnonimi. Nukus, 1986
Qeybullayev Q. O proisxojdenie nekotorix etnonimov Azerbaydjana. "Azerb. Etnoqrafiçeskix sbornik". B. 1981 № 4
Qeybullayev Q. O proisxojdenie nekotorix etnonimov Azerbaydjana. (Deller, Tirkeş,Şadılı,Tulus,Çalqan,Kuzanlı).Az.EA. Xəbərləri.1978, № 1
Baskanov N.A. Modeli tyurskix etnonimov i ix tipologiçeskix klassifikatsiya. "Onomastika Vostoka" məcmuəsi. M. 1980
Qumliev N.Q. Drevnie tyurki. M., 1967

Аллахверди Гаджиев
Тамам Мехрабова

Азербайджанские этнонимы

Резюме

В статье в историко-лингвистическом аспекте исследуются названия родов и племен тюркского происхождения, принимавшие участие в формировании этногенеза азербайджанского народа. В ходе исследования выяснилось, что информация об азербайджанских этнонимах древнего периода и средних веков, встречается, в основном, в произведениях античных авторов, в древних армянских и грузинских источниках, персоязычных произведениях, относящихся к средним векам.

После краткого обзора истории возникновения азербайджанских этнонимов рассматриваются их лексико-семантические особенности и этимология

некоторых, в том числе уйгурских, тюркских этнонимов, а также этнонимов Муг, Гушчу, Бахарлы, Текле, Айрым.

Allahverdi Hadjiev
Tamam Mehrabova

Azerbaijani ethnonyms

Summary

In an article in the historical- linguistic aspect studied genera and tribes of Turkish origin, who participated in the formation of the ethnogenesis of the Azerbaijani people. The study found that the information about Azerbaijani ethnicons ancient period and the Middle Ages , is found mainly in the works of ancient authors, ancient Armenian and Georgian sources , Persian writings relating to the Middle Ages .

After a brief review of the history of the Azerbaijani etnonimov considered their lexical and semantic features and etymology of some , including the Uyghur, Turkic ethnonyms and ethnonyms Mug Gushchu, Baharly, Tekle, Ayrim.

Rəyçi: Minaxanım Nurulu
filologiya elmləri doktoru, professor

ESMİRA BEHBUDOVA
ADU
esya.b@box.az

İNGİLİS DİLİNDƏ COXMƏNALI FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN FRAZEOLOJİ OMONİMLƏRLƏ OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: çöxmənalılıq, homonim, məcazi, metoforik
Key words: polysemantic, homonyms, fiqurative, metaphorical
Клюевые слова: многозначность, омонимия, переносный, метофорический

Çoxmənalılıq kimi omonimlik də dilin frazeoloji sistemində az yer tutur. Bildiyimiz kimi, frazeoloji birləşmələrdə omonimliyin yaranması üsulu da leksik omonimliyə oxşayır. Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi sərbəst birləşmələrin omonimliyindən məna, forma və kəmiyyətcə fərqlənir. Frazeologizmlərin komponentləri bir-birindən leksik, morfoloji (paradiqmatik), sintaktik (sintaqmatik) və semantik asılılığına görə seçilir. Bu zaman forma quruluşca uyğun olmalıdır (2,177).

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi məsələsi dilçilikdə öz həllini hələlik tapmamışdır. Ona görə də frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı və omonimliyi arasındakı sərhəd də tam mənası ilə müəyyənləşdirilməmişdir.

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyindən danışarkən akademik V.V.Vinoqradovun fikirlərinə əsaslanmağı lazım bilirik. O yazır: "Frazeoloji qruplar və ya frazeoloji birləşmələr omonimlikdən, əsasən məhrumdurlar. Onlar söz və ifadələrin yalnız sinonim cərgəsinə daxil olur. Frazeoloji qruplarda omonim söz birləşməsi olmasından ötrü qrupun hər bir üzvü üçün omonim sözlərin olması zəruridir. Bununla bərabər frazeoloji birləşmələrin özləri, frazeoloji vahidlər və ya qovuşmalar omonim də ola bilər" (4) .

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyinin iki yolunu göstərmək olar*: a) frazeoloji* birləşmələr səs tərkibi etibarilə nominativ məzmunlu birləşmələrlə eyniyyət təşkil edir və frazeoloji birləşmələr ilə sərbəst birləşmə arasında omonimlik yaranmış olur. Bu cür omonimlik xarici omonimlik adlanır; b) omonimlik frazeoloji birləşmələrin müxtəlif növləri (frazeoloji birliklərlə frazeoloji birləşmələr, yaxud da frazeoloji birləşmələr və qovuşmalar) arasında yaranır. Bu cür omonimlər daxili omonimlər adlanır. Məsələn, *"The fact is accident has just put some information in my hands*" (Gals., 114). Bu cümlədəki *"put some information in one's hands*" – "əlinə bəzi məlumatlar vermək /təqdim etmək" frazeoloji birləşməsi sərbəst və sabit birləşmələr arasındakı omonimliklə yanaşı, xarici omonimlik də özünü göstərir. Başqa bir misal:

1) Mrs Robinson has three children to support and she doesn't make very much money at her job. She is barely *keeping her head above water (*maddi cəhətdən güclə yaşamaq).

2) Peter is having a difficult time at the university, because he was not very well prepared academically, but he is somehow managing *to keep his head above water* (6. 46).

Birinci cümlədəki *keep her head above water* – "maddi cəhətdən güclə yaşamaq, başını sudan çıxartmaq" mənasında işlənmişdir və *head* sözü öz həqiqi mənasını az-çox saxlamışdır, *above water* birləşməsi ilə əlaqəyə girərək məcazi məna qazanmış və nəticədə çoxmənalı frazeoloji birləşmə əmələ gəlmişdir. İkinci cümlədə isə *one's head above water* frazeoloji birləşməsi tam məcazi məna kəsb etməklə frazeoloji qovuşma yaranmışdır. Hər iki frazeoloji birləşmə fonetik tərkibcə eyni olsa da mənasına və tərəflərin məcazlaşma dərəcələrinə görə fərqlənərək omonimləşmişdir.

Bəzi dilçilər omonimlik və çoxmənalılığın müqayisəsindən danışaraq göstərir ki, omonim frazeoloji birləşmələr eyni formaya malik olan fərqli birləşmələrdir. Məsələn, *an open hand* frazeoloji birləşməsi özünün ilkin mənasından əlavə (əliaçıq olmaq, səxavətli olmaq) yeni bir məna da qazanır. Belə ki, bu birləşmə həqiqi mənada işlənən sərbəst birləşmədir. Bunu *shake hands with smb* -əl sıxmaq, görüşmək birləşməsi haqqında demək olar (3).

Başqa misal: He ploughed his way along, *head down* (2, 118). Bu birləşmə də həm həqiqi mənada "başını aşağı salıb getdi" kimi, həm də "utanaraq getdi" kimi anlaşılır.

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi bir neçə yolla əmələ gəlir. Onların bəziləri çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin dağılması və ya parçalanması nəticəsində yaranır. Bu yol frazeoloji birləşmələrin uyğun mənalarının differensiyası ilə əlaqədar olur. Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi iki şəkildə özünü göstərir: frazeoloji birləşmələr nominativ məzmunlu sərbəst birləşmələrlə fonetik cəhətdən eyni olur və bu zaman frazeoloji birləşmələrlə sərbəst birləşmə arasında omonimlik yaranır. Məsələn, *to speak through the nose* – burnunda danışmaq. Bu frazeoloji birləşməni bir neçə variantda anlamaq olar: xəstələnərkən burnunda danışmaq, anadangəlmə qüsurun nəticəsi kimi burnunda danışmaq; yaxud da, *to put (bring) smb. on his knees* – bir kəsi ayağa qaldırmaq və yaxud kimisə "dizi üstünə qoymaq" həqiqi mənada.

Omonimlər frazeoloji birləşmələrin daxilində, tərkibində baş verir. Belə omonimlər ifadə planına görə tamamilə eyni, məzmunca müxtəlif olan frazeoloji birləşmələrdir.

Omonim frazeoloji birləşmələri mənalarına görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) iki mənaya malik olan omonim frazeoloji birləşmələri; 2) bir neçə mənaya malik olan omonim frazeoloji birləşmələr. Məsələn, *in hand* - əlində (həqiqi mənada) və yanında /cibində (pul haqqında) = He had enough money *in hands* to play the bill. Burada omonim frazeoloji birləşmələrin iki mənası mövcuddur.

Amma *to come to hands* frazeoloji birləşməsinin bir neçə mənası vardır ki, onlar da omonimlik yaradır.

Məsələn, 1) ələ keçmək (xüsusilə məktub, kitab haqqında); 2) əlinə düşmək; 3) əlbəyaxa olmaq; yaxud da, *to keep in hand* (çox vaxt *keep well in hand* kimi işlənir) = 1) əlində yaxşı saxlamaq; 2) məşğul olmaq; 3) yanında saxlamaq (pul haqqında); 4) müzakirəyə səbəb olmaq və s (3). Frazeoloji birləşmələrin omonimliyindən ancaq sinxron planda danışmaq olar.

Bəzən müəyyən dövrdə omonim kimi çıxış edən frazeoloji birləşmələrin mənalarından biri zaman keçdikcə ya leksik vahidlə, ya da başqa frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunur. Bəzən də əksinə, müəyyən dövrdə omonim xarakteri daşımayan bir çoxmənalı frazeoloji birləşmə ya çoxmənalılığın inkişafı, ya da fonetik quruluşca təsadüfi oxşarlıq nəticəsində sonralar omonimlik xüsusiyyəti qazanır.

Məsələn, *fade out* frazeoloji birləşməsi həm "zəifləmək, gücdən düşmək" mənası, həm də "yox olmaq" mənasında işlənir. Amma *to fade out* sərbəst birləşmə kimi də işlənir, "solmaq" mənasını verir. Demək, omonimlik yaranır.

Frazeoloji omonimlik eyni sabit birləşmələrin tamamilə fərqli mənalarda işlənməsi nəzərdə tutulur. Frazeoloji omonimlər sözlərin məcazi mənada işlədilərək vahid bir məfhum ifadə edən söz ekvivalentinə çevrildiyi zaman yaranır.

Çoxmənalılıq çox zaman omonimliklə oxşarlıq təşkil etdiyindən onunla qarışdırılır. Bu, özünü frazeoloji sistemdə daha qabarıq şəkildə göstərir.

Omonimlik anlayışı dildə təsadüfən uyğunluq və ya mənanın üst-üstə düşməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu anlayışı hətta dildə olan çatışmazlıq kimi də anlamaq olar. Çünki bu kimi birləşmələr heç bir üstünlüyü olmadığı halda, üstəlik çaşqınlıq, məna uyğunsuzluğu yarada bilər. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələr isə dildə əhəmiyyətli rola malikdir. Onlar dildə yarana biləcək artıq elementlərin qarşısını xeyli miqdarda alır və danışıq üçün lazım olan birləşmələrin də sayı ona uyğun olaraq azalır. Lakin çoxmənalılığı və omonimliyi dildə olan ikiqiymətlilik yarada bilən anlayışlar kimi dəyərləndirmək olar. Məlumdur ki, hər bir dil öz təbiətinə görə ikiqiymətliliyə malikdir. Janrından, xarakterindən, predmet sahəsindən və ölçüsündən asılı olmayaraq, dildə yaradılmış hər hansı mətn bir neçə mənaya uyğun gələn frazeoloji birləşmələrdən ibarət ola bilər. Dildə bu xüsusiyyət aşağıdakı kimi özünü göstərir:

-iki dil vahidinin ya qismən, ya da tamamilə omonimləşməsi nəticəsində;

-sabit birləşmələrin yenidən məcazlaşması nəticəsində;

-sərbəst birləşmənin sabitləşməsi nəticəsində;

-çoxmənalı frazeoloji birləşmələrdə əvvəlki mənalardan tamamilə uzaqlaşması nəticəsində;

-başqa dillərdən kalka yolu ilə frazeologizmlərin alınması nəticəsində.

Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin tədqiqi omonimliyin tarixi inkişafı baxımından da çox maraqlıdır. İngilis dilində çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin diaxron planda tədqiqi göstərir ki, bu qrupa daxil olan frazeologizmlərin maraqlı tarixi inkişaf yolu vardır. Yuxarıda dediyimiz kimi, müəyyən dövrdə omonim kimi çıxış edən birləşmənin mənalarından biri zaman keçdikcə, ya leksik vahidlə, ya da başqa frazeoloji vahidlə ifadə edilir.

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi sərbəst birləşmələrin omonimliyindən çox zəifdir. Bunun müəyyən səbəbləri vardır: frazeoloji birləşmələrin məna sistemi sərbəst birləşmələrə nisbətən daha mürəkkəbdir. Sərbəst birləşmələrin strukturqrammatik imkanları geniş, frazeoloji birləşmələrin imkanları isə məhduddur; frazeoloji birləşmələrdə tərkibcə bir neçə sözün uyğun gələrək vahid bütöv yaratması, frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin ikinci dəfə məcazi mənada işlədilməsi zəruridir.

Omonim frazeoloji birləşmələr sərbəst birləşmə kimi, həqiqi mənada da başa düşülür, onların tərəfləri öz leksik mənalarını qoruyub saxlaya bilir. Belə birləşmələr sabit xarakterli olduqda, mətndən daha çox asılı olur. Onların mətndən asılılığı mütləqdir, çünki həmin birləşmələr mətnsiz çox vaxt sərbəst birləşməni xatırladır. Sərbəst birləşmə kimi işlənərkən onların mətndən asılılığı nisbi olur, çünki mətndə onların mənası birləşməni əmələ gətirən sözlərin mənası ilə əlaqədar olur. Belə çıxır ki, belə birləşmələr sərbəst işlənərkən həmin birləşmələrin komponentlə-

rinin mənası ilə bağlı olur. Frazeoloji birləşmələrin mənaları isə sabit və bölünməzdir.

Dilçilik ədəbiyyatından bəllidir ki, çoxmənalılıq problemi omonim problemi ilə bağlıdır. Omonimlərin əksər qismi də çoxmənalı sözlərdən düzəlmişdir. Belə ki, tarixi inkişaf nəticəsində çoxmənalı sözün mənaları bir-birindən uzaqlaşmış və omonimlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrlə omonim frazeoloji birləşmələr arasındakı fərq də bundan yaranır. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin bütün mənaları bir əsas məna ətrafında qruplaşıb bir sistem təşkil etdiyi halda, omonim frazeoloji birləşmələr bir-biri ilə əlaqəsi olmayan dil vahidləridir. Omonim frazeoloji birləşmələr formaca eyni, mənaca müxtəlif birləşmələr olduğundan onların arasında heç bir məna əlaqəsi yoxdur. Belə birləşmələr mənaca fərqli olur, lakin eyni cür deyildir. Omonim frazeoloji birləşmələr dilin müstəqil vahidləridir. Bu qrupa mənaca müxtəlif, eyni cür formalaşan, yəni eyni tipli quruluşa malik olan frazeoloji birləşmələr daxildir. Omonim frazeoloji birləşmələr frazeologiyan ən az işlənmiş sahəsidir. Daha doğrusu, omonim frazeoloji birləşmələrlə çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin sərhəddi, hüdudu qəti müəyyənləşdirilməmişdir. Ona görə də omonim frazeoloji birləşmələri çoxmənalı frazeoloji birləşmələrdən ayırmaq üçün çox dəqiq və dərin tədqiqat aparmaq lazımdır. Hər iki kateqoriyaya daxil olan frazeoloji birləşmələrin fonetik tərkibi və ifadə tərzi eyni olduğundan onları yalnız mətnin köməyi ilə ayırd etmək mümkündür. Belə birləşmələrin komponentləri və strukturu oxşar olur, leksik mənasına görə fərqləndiyindən bir frazeoloji birləşmə iki məna ilə işlənə bilmir, iki müstəqil ifadəyə çevrilir.

Məsələn, *with open hand* – 1) əliaçıq olmaq (məsələn. səxavətli olmaq); 2) əlini açıq saxlamaq mənasında; *to open one's eyes* – 1) bir kəsin gözünü açmaq (həyata); 2) yuxudan duranda gözünü açmaq. Belə frazeoloji birləşmələrə dilçilik ədəbiyyatında omonim-frazeologizmlər deyilir.

Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin variantlarından birinin omonimləşməsi də çox maraqlıdır. İngilis dilində bir sıra frazeoloji birləşmələr keçid xarakterli omonimlik yaradır. Situasiyadan asılı olaraq onlar sərbəst, ya da sabit birləşmə kimi işlədilir. Bu cür birləşmələrin sərbəstliyini və yaxud sabitliyini ancaq mətn daxilində situasiya ilə müəyyənləşdirmək olar, çünki onlar eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır, formasına, strukturuna, modellərinə və qrammatik əlamətlərinə görə eyni olur, lakin müxətlif mənalara aid olurlar. Məsələn, *to fall away* üç mənada işlədilir: 1) atmaq, üz döndərmək = all his old friends *fell away* from him; 2) dönmək (etiqaddan, məsləkdən); 3) azalmaq, enmək, əskilmək, zəifləmək - İn London trade always *falls away* during summer. Belə birləşmələrin hər biri həm həqiqi, həm də məcazi mənadadır. Deməli, onların hər biri iki birləşmədir, iki mənaya malikdir.

Frazeoloji birləşmələr ikili səciyyə daşıdıqda, yəni mətnə görə həm həqiqi, həm də məcazi məna bildirdikdə, onların tərkibindəki leksik vahidlər öz müstəqilliyini itirəndə həmin frazeoloji birləşmə öz ilkin mənası ilə struktur cəhətdən sintaktik omonim olur.

Məsələn, *to fall down* - 1) yıxılmaq, üzüquylu düşmək; 2) axınla aşağı getmək (gəmi və s. haqqında); 3) (amer., d.d.) iflasa uğramaq; 4) uçulmaq, yıxılmaq (bina və s. haqqında). Bu frazeoloji birləşmə həm həqiqi məna, həm də məcazi məna daşı-

dığı üçün semantik-sintaktik omonimdir. Frazeoloji birləşmələrin tərkibində omonimlər bir sistemdə birləşən müstəqil leksik məna qruplarına nisbətən kəmiyyətcə məhduddur.

Frazeoloji birləşmələrdə omonimlərin bütün növlərinə frazeoloji birləşmələrdə rast gəlmək olmur, lakin tədqiqat zamanı topldağımız dil faktlarına əsasən deyə bilərik ki, omoqraflar nisbətən çoxluq təşkil edir. Məsələn, *off colour* – 1) xəstə görkəmi olmaq; 2) pis əhval-ruhiyyədə olmaq; 3) ədəbsiz, nalayiq, yaramaz ləyaqətsiz (əsasən lətifə, hekayə haqqında); 4) keyfiyyətsiz, qeyri-qənaətbəxş və s. Yaxud da *to come in view of* – 1) görünmək; nəzərə çarpmaq; 2) görmək və s.

Ədəbiyyat

1. Haciyeva Ə.H. İngiliscə-azərbaycanca frzeoloji lüğət, Bakı, 2006
2. Haciyeva Ə.H. İngilis və Azərbayçan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları, Bakı, 2008
3. Vəliyeva N.C. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət,Bakı, 2006
4. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, М., 1988
5. Кунин А. В., Курс фразеологии современного английского языка. М, 1986
6. Something to Crow About, A Concise Collection of American English İdioms for Everyday Use,1993

E.Behbudova

Similarity and Differences Between Polysemantic and Homonymous Phraseology in English

Summary

The article is devoted to the similarity and differences between polysemantic and homonymous phraseology in English. In this article similarity and differences between polysemantic and homonymous phraseology in English is determined and is based on the language material.

Polysemy is differ from homonyms. Polysemantic phraseological combinations are used to denote the presence of several meanings. They usually appear in one and the same word on the basis of their original meaning. They are comprehendable out of context, but homonymous phraseology needs context. Polysemantic phraseological combinations imply that the main word in it may retain their previous meanings and at the same time acquire one or several new ones.

Э.Бехбудова

Сходства и различия между полисемантическими и омонимическими фразеологизмами на английском языке

Резюме

В статье изучаются сходства и различия между полисемантическими и омонимическими фразеологизмами на английском языке. Явление омонимии близко к полисемия, при которой одному звуковому комплексу соответствует несколько значения.

Разграничение полисемии и омонимии может легко осуществляться. Многозначность во фразеологии является понятием более широким, так как помимо ценочного и радиального развития многозначности рассматривается и паралельное, называемое собственно фразеологическим. Многозначность фразеологии присущая ему сама по себе не зависит от контекста. В то же время значения фразеология может установливаться по контексту.

Rəyçi: Əzizə Hacıyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

SEVİNC QƏMBƏROVA
Gəncə Dövlət Universiteti
sevinc.qemberova@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏRB ŞİVƏLƏRİ VƏ TÜRK DİLİNİN QARS ŞİVƏLƏRİNDƏ ƏLAMƏT BİLDİRƏN SÖZLƏR

Açar sözlər: qərb, şivə, xüsusiyyət, səciyyəvi, müqayisə;
Keywords: west, dialect, element, typical, comparative;
Ключевые слова: запад, говор, особенность, характерные, сравнение

Azərbaycan dilinin qərb şivələrinin yerləşdiyi ərazi ta qədimdən türk tayfalarının məskəni olmuşdur. Bunu göstərən tarixi faktlar və toponimik göstəricilərlə yanaşı, qərb şivələri leksikasının əsasını təşkil edən qədim türk təbəqəsi də bunu bir daha təsdiqləyir. Oğuz türklərinin "böyük hörmətlə əldən-ələ dolaşdırdıqları" "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin Azərbaycan ərazisində və Azərbaycan dilində yaranması da təsadüfi deyildir. Qorqudşünaslıqda sübut olunmuşdur ki, "İç Oğuz (Kürlə-Araz qovşağında yerləşən torpaqları əhatə edən ərazi) "Oğuz eli"nin siyasi mərkəzidir. Bayındır xanın və Qazanın "divanları" da burada, Mil-Qarabağ düzənliyində yerləşirdi"[5,s.263]."Kitabi-Dədə Qorqud"da istifadə edilən sözlərin böyük bir qismi öz ilkin variantlarını mühafizə edərək qərb şivələrində işlədilir.

Tarixən çəkişmələr meydanına çevrilib fasilələrlə müxtəlif dövlətlərin əsarətində olan Qars torpaqlarının tarixi də, burada yaşayan etnosların şivələri də Azərbaycanla sıx şəkildə bağlıdır. Tarixə nəzər yetirsək görərik ki, bu gün Qarsda azərbaycanlıların ən çox məskunlaşdıqları Sürməli Çuxuru Qəsri-Şirin (1639) müqaviləsinə əsasən Səfəvi dövlətinə tabe edilmiş, XVIII əsrin II yarısından isə İrəvan xanlığının ərazisinə qatılmışdır[10]. Ağcaqala Sürməli adı "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da çəkilir [5,s.258].Hazırda Qarsda azərbaycanlılar Duzluca, İğdır və Aralıq qəzaları daxil olan Sürməli Çuxuru ilə yanaşı, Arpaçay, Qars mərkəzi və mərkəzə bağlı olan kəndlərdə də yaşayırlar. Mənbələrdə bu əhalinin müxtəlif tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq, əsasən, Qərbi Azərbaycan, Qarabağ, Gəncə və digər regionlardan köçmələri göstərilmişdir [9].

Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrində yetərincə ortaq sözlər vardır. Hər iki şivədə bu sözlərin bir hissəsi öz ilkin variantlarını qoruyub saxlayaraq, bir hissəsi isə müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğramış şəkildə işlədilir. Bəzi sözlər isə öz əsl, qədim mənasında yox, başqa bir anlayışı bildirmək üçün istifadə edilərək semantik arxaizm kimi çıxış edir. Məqalədə ortaq dialektizmlərin bir qisminin-əlamət bildirən sözlərin tədqiqat obyekti kimi götürülərək qədim yazılı abidələrlə müqayisəyə cəlb edilməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, bu sözlər qədim türk dilinin hər bir anlayışı dəqiq ifadə edə bilmək bacarığını göstərən güclü potensialının və zənginliyinin göstəricisidir.

Alabaydax-pis sifətlə xalq arasında məşhur olan adam. Məs.:-Maydan Məhəmməd camahatın arasında köhnənin alabaydağıdı (Qazax) [1,s.18].

Qarsın Ərdahan-Posof yerli şivəsində isə eyni mənanı ifadə edən bu vahid bir qədər fərqli fonetik tərkibdə "albay" şəklində istifadə edilir. Məs.: -Getdim, beş on

tene neçelig oturmuş. Bi onların albayları vardur, bene sordu "Ey Kemalist" dedi, "nerden galdin?" [9,s.228]

Beçərə-yazıq, fağır. Məs.: -A beçərə, sənin heş şeydən xəvərin yoxdu (Qazax) [1,s.45].

Qars azərbaycanlıları və tərəkəmələrinin şivələrində bu dialektizm geniş istifadə olunur. Məs.: -Ne yafsın, ne eylesin bu biçere? s.365; -Beçare nahırçı hardan mollalığ elesin?[9,s.314]; -Arvat gahdı, eteni topladı beçere [9,s.356].

"Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət"də beçəl "yazıq, məzlum, köməksiz, əlsiz-ayaqsız" sözü qeydə alınmışdır[8,s.82].Göründüyü kimi, bu sözlər arasında həm forma, həm də məna uyğunluğu vardır.

"Qisseyi-Yusif"də bu söz işlədilir. Məs.: -Biçarələr ümidi həm rəhim, mənnan [7,s.34].

Cahılbaş-gənc <qız, gəlin>. Məs.: -Bəsdi cahılbaş gəlindi, ona hər nə geysə yaraşır (Gəncə)[1,s.70]. Bu sözün "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə verilən izahı ilə razı deyilik. Hesab edirik ki, həmin söz təkcə Gəncə şivəsində deyil, digər qərb şivələrində də işlədilir və yalnız qıza, gəlinə yox, ümimilikdə insanlara şamil edilə bilər.

Qars tərəkəmələrinin şivəsində bu sözdən "cahal, cahıl" variantlarında istifadə edilir və mətndən də göründüyü kimi gənc oğlan haqqında danışılarkən işlədilir. Məs.: -Bu getdihden sora bunnarın köyünde gözü açıh bir yirmi yirmi beş yaşlarında bir cahal var imiş; -Cahıl bir gedesen, belke bu işi sen bejeresen [9,s.342].

Cinə-balaca. Məs.: -Cinə balaca deməx di dayna (Qarakilsə). Qarakilsə şivəsində "əsəbi" mənasında işlədilən "cingənə" sözü də qeydə alınmışdır [1,s.79]. Gəncə şivəsində isə bu söz "kiçik və hərəkətli (bir yerdə dayanmayan)" mənasını ifadə edir. Olduqca dəcəl uşaq haqqında "cingənədi-cingənə"deyilir.

Yerli Qars şivələrində bu söz "çinge" şəklində istifadə edilir. Məs.: -Gelir, "buyrun efendiler" diyir, "dün sizine arhadaşlıh yapdıh" diyir, "benim de" diyir, "bir barça, beyefendi, çinge bir bardah çayımı için"[9,s.189].

Çığ-tamam. Sünbül çığ dəndi (Qazax)[1,s.99].

Qarsın Ərdahan-Posof yerli şivəsində bu söz "çığın" şəklində işlədilir. Məs.: -Onu gördüm ki garidür, etmegi getürdi. Oti de, çığın gapısını aşdi bağın da "o, dedesi moğu tifan" dedi [9,s.227].

"Dastani-Əhməd Hərami"də bu söz işlədilir. Məs.:-Birin-birin çığın taşra varınız [3,s.31].

Çəpix -çevik, cəld, diribaş. Bu söz Cəbrayıl, Qazax və digər qərb şivələrində qeydə alınmışdır. Məs.: -Lətif çox çəpiy adamdı (Goranboy) [1,s.96].

Qars tərəkəmələrinin şivələrində bu vahiddən istifadə edilir. Məs.: -Bu bizim gavağımıza eldi. Hanı ya... Geldi, beğ dedi, namıs elden getdi, çepiğ ol [9,s.339].

Ey-yaxşı. Məs.: -Sizdən ey olmasın, Məhəmməd mənim yaxın dosdumdu (Borçalı); -Sənin işin saf ey oldu (Qazax) [1,s.152].

Yerli Qars şivəsində bu söz müxtəlif variantlarda işlədilir. Məs.: -Tabi bu çocuğa epey para verir, bahşış verir; -Da sennen eyi adam olur mu? Benim esaletim eyi, kötü?[9,s.179]; -Bunnar da eyceme keflenir ki iki fiyetine aldıh [9,s.170].

Qədim türk yazılı abidələrində edqü "yaxşı" sözü işlədilir. Məs.: Bizin tenqrimiz edqüsi redni tiyür (Manixey poeziyası 3№li mətn) "Bizim tanrımızın yaxşılığı cəvahirdir, deyirlər" [2,s.110].

Kaşğarinin lüğətində edhgü "yaxşı, gözəl" sözü qeydə alınmışdır[4,s.175]. Hesab edirik ki, şivələrdə işlədilən "ey, eyü" dialektizmləri qədim türk yazılı abidələrindəki "edqü, edhgü" sözlərinin fonetik deformasiyaya uğramış variantlarıdır. Hazırda Türkiyə türkcəsində ədəbi dil səviyyəsində işlədilən "iyi" sözünü də bura aid etmək olar. Analoji hadisəni adhığ "ayı" sözündə də müşahidə edirik.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da bu söz işlədilmişdir. Məs.: -Qara başım sağlığında eyilüklər edəm, köpək saŋa! –dedi [5,s.45]; -Yanıma, ala baqduğımda qonşuma eyü baqdım [5,s.73].

"Qisseyi-Yusif"də bu söz işlədilir. Məs.: -Məsləhətlü iş eyüdür inan buna [7,s.85].

Nəsiminin dilində əyü "yaxşı" sözü işlədilir. Məs.: -Əyu gəldi, yavuz getdi, nə dersən kənduyə etdi [6,s.119].

İlkindi-axşamüstü, günbatan vaxtı. Bu söz Ağdam, Borçalı, Hamamlı, Qazax və digər qərb şivələrində işlədilir. Məs.: -Xoruz sə:r də maŋlıyır, günorta da maŋlıyır, ilkindi də (Şəmkir) [1,s.233].

Qars tərəkəmələrinin şivəsində də bu vahidə rast gəlinir. Məs.: -İlkindiynen gün ortan çağında [9,s.365].

Qədim türk yazılı abidələrində ekinti "ikinci" sözü işlədilir. Məs.: ...ebimə ekinti ay altı yanqıka tüsdim (MÇ q43) "...onda... xalqı evimə ikinci ayın altısında qayıtdım" [2,s.64-68]; Ekinti sünqüsdim (Terxin c25) "İkinci dəfə döyüşdüm" [2,s.74-77].

"Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət"də ikinci mənasını ifadə edən "ikinti" sözü qeydə alınmışdır [8,s.38]. Hesab edirik ki, bu sözlər arasında forma uyğunluğu olduğu kimi, məna uyğunluğu da vardır. Belə ki, hazırda şivələrdə işlədilən "ilkindi" sözü günortadan sonranı, yəni günün ikinci yarısını bildirir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da bu söz işlədilmişdir. Məs.: -Aydır: "Mərə qocalar, ekindü vəqti munı maŋa çevirəsiz, yiyəm" –dedi [5,s.101].

Görk-nümunə. Məs.: -Görk üçün özüm yığacam (Füzuli). Bu sözdən yaranan görk olmax "nümunə olmax, ibrət olmaq" feli də işlədilir. Məs.: -Bu saŋa görk olsun, bir də belə iş görmə (Şəmkir). Ağdam şivəsində isə görklü "görkəmli" dialektizmi də istifadə edilir [1,s.186].

Qars azərbaycanlılarının şivəsində bu sözdən istifadə olunur. Məs.: - Bah görküne bir ana dogguz ay, dogguz sahat, doqquz gün bir evlat ananın bedeninde beslene, geçene [9,s.266].

Qədim türk yazılı abidələrində kört "gözəl" sözü işlədilir. Məs.: Körtlə tüzün tenqrim külüqüm küzünçüm (Manixey poeziyası 3№li mətn) "Gözəl, əsil tanrım, şöhrətlim, hafizim (qoruyucum) [2,s.110-111]; ...kadğurdukça kaşı körtləm kavışığsayur men (Manixey poeziyası 4№li mətn) "...həsrət çəkdikcə, qaşı gözəlim qovuşmaq istəyirəm" [2,s.111]. Bu faktlardan da çıxış edərək söyləmək olar ki, kört sözü səs dəyişməsinə uğrayaraq körk şəklinə düşmüşdür.

Kaşğarinin lüğətində bu söz "körk" şəklində qeydə alınıb mənası "gözəllik" kimi izah edilmişdir. Daha sonra müəllif qeyd etmişdir ki, "gözəl və görkəmli olana "görklüg" deyilir"[4,s.360].

"Kitabi-Dədə Qorqud"da bu söz işlədilmişdir. Məs.: -Ağız açub ögər olsam, üstimizdə təŋri görkli! [5,s.32].

"Qisseyi-Yusif"də bu söz işlədilir. Məs.:-Güzgü içrə görkin görib ögdünmü, de!? [7,s.81]; -Görklü-görksüz cümləsi yoq oldacıdır [7,s.93].

Nəsiminin dilində görklü "gözəl, qəşəng" sözü işlədilir. Məs.: -Görklü yüzün nurindən aləm münəvvər oldı [6,s.437].

Bu sözün tarixi inkişaf qanunauyğunluğunu izlədikdə aydın olur ki, Azərbaycan dilinin qərb şivələrində işlədilən görk "nümunə" vahidi semantik arxaizmdir. Qars şivələrində isə bu söz öz ilkin mənasına uyğunluğunu daha çox qoruyub saxlamışdır.

Puslu-dumanlı. Məs.: -Çox puslu gündə yağmur yağar. Gürcüstanın Axalsxi şivəsində bu sözlə yanaşı, puslammax "dumanlanmaq" feli də qeydə alınmışdır [1,s.409].

Ərdahan-Posof yerli şivəsində bu vahiddən istifadə edilir. Məs.: -Herkese yaz gelmiş, acap buray neden gış? Yaylaları pusli duman görindi; Kars Ardahan, Çildir birden görindi [9,s.225]; -Hava pus miydi, açuh miydi? [9,s.233].

Tülü, tüli- hiyləgər, bic, fırıldaqçı. Qərbi Azərbaycan və Borçalı şivələrində bu söz istifadə olunur. Məs.: -Firidun tülidi, hamma yaxşı xasiyəti də var (Meğri) [1,s.512]. Gəncə, Şəmkir, Şuşa şivələrində isə bu vahid "tüləx́" şəklində işlədilir. Məs.: -Qulu çox tüləx́di (Gəncə); -Döylətdilər çox tüləx́ olur (Şuşa) [1, s.511]. Qərb şivələrində tülü səs tərkibində işlənib "oğru" mənasını verən dialektizm də qeydə alınmışdır. Məs.:-Kəndə tülü ha tökülmüyüf, niyeymənirsən? (Çənbərək) [1, s.512].

Qars azərbaycanlılarının şivələrində də bu sözə rast gəlinir. Məs.: -Muhammedin arvadı dedi "peh peh, üş dene dev Mehemmedin belini gırammadı" dedi, "peleh basdı belini gırdı" dedi, "sizin kimin tülüler çıhdı bura? Yoh" dedi, Mehemmedin başına bir iş aşdığız" [9, s.308].

Azərbaycan dilinin cənub şivələrində də işlədilən bu söz quruluşuna görə (tulı-dul [8,s.51]) qədim türk sözüdür. Hesab etmək olar ki, şivələrdə incələşmiş variantda saxlanılan bu vahid semantik arxaizm kimi çıxış edir.

Saf-lap. Məs.: -Söynün oğlu saf özünə oxşo:r (Qazax) [1,s.414]. Qərb şivələrində bu söz "sap" şəklində də işlədilir. Məs.: -Onunla qonşu olmaq sap ürəyimnəndi (Tovuz) [1,s.419].

Yerli Qars şivəsində bu vahiddən istifadə edilir. Məs.: -Altmuzda ne hasir var, ne ot var. Safi guru torpah [9,s.167].

"Qisseyi-Yusif"də bu söz işlədilir. Məs.:-Aza etmiş kimsənəniz safi olun [7,s.56]; -Könlin ilə bu iş üzrə safi olgil [7,s.79].

Şeşə-dik. Məs.: -Şeşə buynuz cöngədən yaxşı öküz çıxajax (Şəmkir) [1,s.459].

Qars tərəkəmələrinin şivəsində bu söz istifadə edilir. Məs.: -Bir yanı şeşeli, bir yanı deller [9,s.363].

"Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət"də şış, şiş "şiş, ur, qabarıq" sözləri qeydə alınmışdır [8,s.143]. Hesab edirik ki, bu vahid müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlədilən "şiş" sözü ilə yanaşı, şivələrdə işlədilən "şeşə" dialektizminin də əsasında durur.

Yengi– təzə, yeni. Məs.:-Yengi mövlix́ləri hər gün suvarın, qurımasın (Meğri) [1,s.548].

Yerli Qars şivəsində bu sözdən istifadə edilir. Məs.: -Gidiller ki çifci de yengi tarlayı gurtulmuş; tapannı bitirmiş, tarladan çıhır [9, s.162]; -Aşşağa da yengi alacalıh düşmüş [9,s.198].

"Qisseyi-Yusif"də bu söz işlədilir. Məs.: -Misiridən yengisinə dəfn qıldı s.174; -Arım bu gəz yenkiləmiş bayıq buldı [7,s.169].

Yengili: yengili başdan-yenidən. Məs.: -Durağ indi yengili başdan arx çəkəx´? (Ağdam); -O suyu yengili başdan təmiz bədirəyə <vedrəyə> yığıram (Füzuli) [1,s.548].

Yerli Qars şivəsində bu vahiddən istifadə edilir. Məs.: -Günün bir gününde gelir ki çifci baba da yengil tarlayı yarirmiş [9,s.162].

"Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət"də yeŋgə "yenə, təkrar"[8,s.170] sözü qeydə alınmışdır ki, bu da şivələrdə işlənən vahidlə yaxından səsləşir.

Zayfa-zəif, cansız. Bu söz Qazax, Borçalı şivələrində qeydə alınmışdır. Cəbrayıl, Çənbərək, Tovuz şivələrində "zayıl" sözünə də rast gəlinir ki, bu da bir neçə məna ifadə edir: 1.səfeh, axmaq; 2.avara; 3.bacarıqsız [1,s.555].

Qars tərəkəmələrinin şivəsində "zay" sözü işlədilir. Məs.: -Bir beş on gün daha gidir, bahir ki çocuh git be git nerdeyse zay oluf maf olmadadı [9,s.352].

Hesab edirik ki, hər iki şivədə işlədilən sözlər arasında məna uyğunluğu vardır.

"Qisseyi-Yusif"də bu söz işlədilir. Məs.: -Altı aylıq iləmək zay oldı imdi [7,s.73]; - Altı aylıq qamu rəncim zaye oldı [7,s.74].

Nəsiminin dilində zaye´ "zay, faydasız, boş" sözü işlədilir. Məs.: -Zaye´ keçürmə fürsətün anunla, bir nəfəs [6,s.331].

Zor – ağır, çətin. Məs.: Bu çox zor işdi, öhdəsinnən gəlmiyəjəx´səŋ (Ağcabədi). Qərb şivələrində bu sözdən yaranan zorru "güclü", zort "qaba, kobud (adam), zortdammax "acıqlanmaq, üstünə qışqırmaq" sözləri də işlədilir. Məs.: Zort adamı dindirməsəŋ hamısınnan yaxşıdı (Gədəbəy); Sən nə zortdanısan mə:m üsdümə? (Cəbrayıl) [1,s.565].

Yerli Qars və Ərdahan-Posof yerli şivələrində bu vahiddən istifadə olunur. Məs.: Yoharda onnar ona zor verdi. O da geldi bize gırdi [9,s.176]; -Neriye idim, özümü zor gurtarirem [9,s.356].

Dialektoloji ədəbiyyatda türk dilinin Qars şivələri qarışıq xarakterli şivələr kimi səciyyələndirilir. Qərb-Oğuz ədəbi ləhcəsinə daxil olan Azərbaycan və türk dilinin təsir dairəsində olan Qars şivələri ilə Azərbaycan dilinin qərb şivələri arasında kifayət qədər ortaq leksik material vardır. Qədim yazılı abidələrdə istifadə olunan bir çox sözlər belə sonradan ədəbi dil səviyyəsində işləkliyini itirərək öz varlıqlarını şivələrdə qoruyub saxlamışlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 568 səh.
2. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Tərtib edəni Ə.A.Quliyev. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994, 280 səh.
3. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 120 səh. Tərtib edəni Əlyar Səfərli

4. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. I cild.Bakı, "Ozan", 2006, 512 səh. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər
5. Kitabi-Dədə Qorqud.Tərtib edənləri F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı:Yazıçı,1988, 265 s.
6. Qəhrəmanov C. Nəsimi "Divanı"nın leksikası. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1970, 568 səh.
7. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 216 səh. Nəşrə hazırayanlar: Elməddin Əlibəyzadə və Əbülfəz Hüseynli
8. Rəcəbli Ə.Ə. Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət. Azərb.,Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı. Bakı, 2001, 192 səh.
9. Ercilasun A.B. Kars ili ağızları: Ses bilgisi. Ankara, Gazi Universitesi yayını, 1983, 386 seh.
10. Kırzıoğlu F. Kars tarihi. Istanbul, 1953.

С.Гамбарова

Слова выражающие признаки в западных говорах азербайджанского языка и в Карсских говорах турецкого языка

Резюме

Не смотря что до сих пор в различных направлениях западные говоры азербайджанского языка и Карсские говоры турецкого языка достаточно исследовались, но в сравнительной форме исследований не было. В обеих говорах достаточно общих слов и поетому для нашего языкознания значимо сравнительное исследование лексики этих говоров.

В статье рассматриваются некоторые общие слова выражающие признаки в западных говорах азербайджанского языка и в Карсских говорах турецкого языка в сравнении с древнетюркскими письменными памятниками.

S.Gambarova

The words containing sign in the western dialects of Azerbaijan language and in the Kars dialects of Turkish language

Summary

Western dialects of Azerbaijan language and Kars dialects of Turkish language were investigated in different directions, but were not explored in a comparative way. There are many common words in the vocabularies of these accents, therefore it is very important for linguistics to investigate these accents in a comparative way.

In the article a part of the common words - which carry the same phonetic content and are used in the same meaning or differ a bit – the words containing sign were explored in a comparative way with anicent written monuments.

Rəyçi: Məhərrəm Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

ГЮЛЬШЕН АББАСОВА
доктор философии по педагогическим наукам
Азербайджанского Института Туризма
gulshen.abbasova@rambler.ru

СВЯЗНЫЙ ТЕКСТ И ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Açar sözlər: mürəkkəb sintaktik bütöv, mətnin komponentlərinin əlaqəsi, mətnin funksional-semantik tipləri, sinsemantiya siqnallar və kontekst, mətndə cümlələr arası əlaqə vasitələri.
Ключевые слова: сложное синтаксическое целое, связь компонентов текста, функционально-семантические типы текста, сигналы синсемантии и контекст, средства связи между предложениями в тексте.
Key words: Complex syntactical whole , link of text components , functional-semantic types of text, sinsemantic signals and context, communication tools between sentences in the text

Всякая работа по развитию речи студентов-азербайджанцев должна быть главным образом работой над связным текстом. Ведь не секрет, что многие студенты-азербайджанцы, правильно составляя отдельные предложения для подкрепления грамматических правил русского языка, нередко затрудняются в употреблении подобных же конструкций в связной речи. Объясняется это тем, что для овладения навыком связной речи недостаточно усвоить построение предложения; надо уметь еще сочетать предложения друг с другом, располагать их в известной последовательности, используя для этого определенный порядок слов, интонацию и прочие грамматические средства. Иначе говоря, соединение самостоятельных предложений в целом тексте имеет свои специфические особенности, несводимые к особенностям синтаксической связи слов в составе простых или сложных предложений. Поэтому возникает настоятельная необхадимость в ознакомлении студентов с общими закономерностями построения связных текстов. Известные перспективы в решении этого вопроса открывает не формально-традиционный, а структурно-смысловой компонентный анализ (1, с. 12).

Несмотря на разногласие в определении понятия «текст», всеми лингвистами признается, что текст не мыслим вне связности. В частности, К.Кожевникова считает связность конституирующим признаком текста (2, с. 66).

Связность речи – «… это функционально-семантическая категория, выражающая информационно-лексическую последовательность высказываний посредством использования системы единиц всех уровней языка и определенных способов употребления этих единиц, выступающих в функции средств выражения этой категории» (3, с. 105).

Опираясь на представление о тексте как линейно строящейся речи (его процессуальность), и одновременно как высшем коммуникативном целом (его результативность), связность рассматривается в двух аспектах: 1) связность как отражаемое, передаваемое или создаваемое речью наличие общего в двух

или более фактах, явлениях и т.д., 2) связность как отражаемое, передаваемое или создаваемое речью объединение фактов, явлений и т.д. в одно замкнутое в смысловом отношении целое (4, с. 37).

В связи с этим следует отметить, что именно коммуникативное членение выступает организатором связности в указанных двух аспектах. С помощью коммуникативного членения прекращается один вид связности – внутренняя связность – на границах отдельных высказываний, а также устанавливается другой вид связности, внешний для высказывания, но внутренний для относительно самостоятельной группы высказываний (сверхфразовых единств или целого текста) (5, с. 73).

Текстопорождающие слова являются необходимым свойством всех функционально-смысловых типов речи (описания, повествования, рассуждения). Однако их текстовая роль, связь с контекстом в разных типах текста неодинакова. Так, в описательных текстах (в рамках одного сложного синтаксического целого) присутствует, как правило, одно текстопорождающее слово, которое, как семантический центр, вмещает в себя содержание всех составляющих сложное синтаксическое целое предложений, но в то же время ни с одним из них не вступает в причинно-следственные или другие отношения (невозможно: *Погода была прекрасная, так как светило солнце, на небе не было ни облачка…* в отличие от правильного: *Погода прекрасная. Светит солнце. На небе ни облачка…*).

Отношения между первым предложением, в котором находится текстопорождающее слово с оценочно-качественным значением «прекрасная», и всеми остальными – гипо-гиперонимические. Между предложениями, находящимися после первого, в свою очередь отсутствует взаимосвязь, взаимообусловленность, и мысль развивается не слева направо, а, напротив, справа налево. Сравним:

В повествовательных текстах, как правило, напротив, каждое предложение, начиная со второго, взаимосвязано с последующим, взаимообусловлено предыдущим, и в каждом отдельном предложении находится как бы свое «текстопорождающее» слово, функционирующее на своем маленьком текстовом поле. Таким образом, между этими «порождающими» словами возникают иерархические отношения, а мысль развивается слева направо. Ср. такое повествование:

Выбежали солдаты, *обступили* Жилина; кто ему хлеба, кто каши, кто водки, кто шинелью прикрывает, кто колодку разбивает. *Узнали* его офицеры, *повезли* в крепость. *Обрадовались* солдаты, товарищи *собрались*. (Л.Н.Толстой).

В коммуникативно правильных текстах семантическое наполнение, развитие текстопорождающих слов, как можно предположить, происходит этими описанными способами.

Текстоконструирующие средства – это такие формальные средства, которые способствуют структурному объединению предложений в тексте и через посредство которых реализуется эксплицитный способ выражения связности текста.

Вся монологическая речь представляет собой иерархию автосемантичных и синсемантичных предложений. «Части иерархической прозы, – пишет А. Н. Щукин, – плотно подгоняются друг к другу, создавая сплошную ткань повествования, характеризуемую смысловой соотнесенностью формирующих ее единиц, коммуникативным неравенством сообщений и их синтаксической зависимостью от контекста» (5, с. 67). Поэтому особую важность приобретает вопрос о сигналах синсемантии.

Под сигналами синсемантии понимается не все то, что обычно относится к средствам связи между отдельными предложениями в сложном синтаксическом целом. Например: Несомненно, что такие станции необходимы для обработки системы и тренировки космонавтов *перед полетами к другим планетам* Солнечной системы, длительность которых будет измеряться годами. *Да и сами полеты к планетам*, очевидно, будут начинаться не с поверхности Земли, а с орбитальных станций… (Из газеты).

Во втором компоненте есть сигналы синсемантии: союз *да, и* в присоединительном значении и местоимение *сами*. Если исключить их из предложения, то оно становится автосемантичным, хотя и связанным с предыдущим лексическим повтором. Отсюда следует, что сами по себе лексические повторы, выступающие в качестве лексического средства связи отдельных предложений в сложном синтаксическом целом, не служат сигналами синсемантии данного предложения.

Важнейшее средство объединения отдельных предложений в сложное синтаксическое целое – соотносительность глагольных форм времени и вида – тоже не следует относить к сигналам синсемантии. Видо-временная соотносительность глагольных сказуемых – такой неотъемлемый признак сложного синтаксического целого, как и предикативность в отдельном предложении (6). Например: *Волнуется* молодежь. Студенчество *выступает* за демократизацию всей системы образования, за создание своих демократических независимых организаций. То и дело *вспыхивают* молодежные манифестации, нередко заканчивающиеся острыми стычками с полицией (Из газеты).

Здесь компоненты связаны исключительно соотнесенностью глагольных сказуемых в форме настоящего абстрактного. Но если предложение изолировать, то вопрос о соотносительности снимается вообще, так как это явление возможно лишь при наличии минимум двух глаголов-сказуемых.

Из сигналов синсемантии следует исключить и такое синтаксическое средство объединения предложений, как полный или частичный параллелизм. Например: Строго говоря, никто, кроме наводчика, не виноват. Что командир расчета приостановил огонь, отвлекся для выговора оплошавшему солдату, было в порядке вещей. А что наводчик как раз в этот момент вдруг проявит

такую инициативу, сам произведет выстрел, никто ждать не мог (К. Симонов. Последнее лето).

Синсемантия третьего предложения создается не синтаксическим параллелизмом, а наличием специальных слов (*а, как раз, в этот момент, вдруг*), исключив которые мы получим автосемантичное предложение: *Что наводчик проявит такую инициативу, сам произведет выстрел, никто ждать не мог.*

Итак, не всякое средство связи отдельных предложений в единое целое выступает сигналом синсемантии.

Анализ сложных синтаксических целых позволил выделить некоторые сигналы синсемантии, указывающие на левый контекст. Это союзы, частицы, вводно-модальные слова, анафорические местоимения, наречия.

Союзы в сложном синтаксическом целом выполняют две функции: 1) являются синтаксическими средствами связи и 2) служат сигналами синсемантии. Как правило, это сочинительные союзы: *и, а, но, или – или, тоже, также, да, да и, однако*. Ср. примеры: Василий Петрович совсем пал духом. Чувствуя душевное состояние отца, мальчики *тоже* приуныли (В. Катаев. Хуторок в степи); Павлик, еще не вышедший из детского возраста, совсем не понимал, что на них свалилось большое несчастье, и продолжал жить в полное свое удовольствие. *Но* Петя понимал все (В. Катаев. Хуторок в степи).

В связной речи определенная группа частиц (*же, даже, только, лишь, вот* и некоторые другие) расширяет свои функции. С одной стороны, они выражают присущее им грамматическое значение, а с другой – выступают связующим элементов, подобно союзам (7). Сигналами синсемантии эти частицы могут быть только в том случае, если они находятся вначале предложения или, по крайней мере, на втором месте. Ср.: Настроение отца всегда легко передавалось мальчику, и теперь Петя был весь охвачен сильным душевным беспокойством. Он притих и не спускал с отца блестящих вопросительных глаз. *Павлик же*, которому недавно исполнилось восемь лет и который был уже гимназистом, ничего того не знал и не замечал, исключительно занятый первыми впечатлениями гимназии, интересами своего приготовительного класса (В. Катаев. Хуторок в степи).

Усилительная частица *же* не только подчеркивает здесь слово *Павлик*, но и выступает в функции союза, приближаясь к противительным союзам *но, а, однако, зато* и выражая отношения противопоставления. Ср. другие примеры: Я вхожу в комнату. Вроде все в порядке. *Только* настольная лампа почему-то закрыта газетой (В. Андреев. Город не кончается); Она очень любила чай с молоком. *Даже* в день смерти мама попросила такого чая (В. Андреев. Город не кончается).

Эти частицы, приближаясь по своим функциям к союзам, в какой-то степени грамматикализуются. Однако и в этом случае они придают высказыванию различные экспрессивные оттенки. Поэтому частицы следуют, на наш взгляд, отнести к лексико-грамматическим сигналам синсемантии.

Определенная группа вводно-модальных слов не только выражает отношение говорящего к высказываемой мысли, но и соотносит данное предложение с предыдущими, подобно союзам. Анализ позволил выделить следующие группы вводно-модальных слов в роли сигналов синсемантии: 1) сло-

ва логического характера, подчеркивающие порядок мыслей, их взаимоотношения: *итак, таким образом, словом, наоборот, значит, наконец, во-первых, во-вторых* и т.д.; 2) слова, выражающие различную степень уверенности-неуверенности говорящего в достоверности сообщаемого: *конечно, действительно, правда, разумеется*. Вводно-модальные слова второй группы функцию связующих элементов выполняют менее четко. Ср., например: Машина легко, будто на крыльях, взлетает на широкий горб Крестовского моста. Я сразу переключаю скорость. *Конечно*, мост не прогнется и не развалится, если я промчусь даже на самой бешеной скорости, но знак *«20 км»* все-таки висит (В. Андреев. Город не кончается).

В особую группу выделяются местоименные сигналы синсемантии. Это анафорические личные местоимения, указательные, определительные, личные в значении притяжательных (*его, ее* и т.д.). Синсемантичность местоимения создается в силу его указательной семантики. Местоимение, сигнализируя о связи с левым контекстом, выполняет, как правило, заместительную функцию. Ср.: Схватившись обеими руками за фуражку, Петя бросился в сторону, наткнулся на что-то горячее. *Оно* опрокинулось. *Это* была жаровня возле фруктовой лавочки (В. Катаев. Хуторок в степи).

В то же время с помощью местоимений текст оказывается более тесно спаянным. Поэтому местоимение выступает также и важнейшим лексическим средством связи отдельных предложений в сложном синтаксическом целом.

В качестве сигналов синсемантии выступают две группы наречий. Первую составляют местоименные по происхождению наречия: *там, так, тут, тогда, туда, оттуда, потому, поэтому* – или сочетания данных наречий с частицами: *туда же, так же, вот именно тогда, вот так, тотчас* и др. Эти наречия обнаруживают сходство с местоимениями по выполняемой ими заместительной функции. Они замещают отдельные слова или словосочетания предыдущего предложения, воспроизводя, как и местоимения, не слово, а данное понятие, стоящее за этим словом. Например: Я всегда смотрю на *эту ротонду*, когда еду по Крестовскому мосту. *Она* оттуда хорошо видна из окна автобуса (В. Андреев. Город не кончается); Через месяц с небольшим *в этом сквере*, что напротив вокзала, каштаны выбросят тускло-серебряные цветы-елочки. *И там* по вечерам будут сидеть влюбленные, воображая, что они на морском бульваре южного города (В. Андреев. Город не кончается).

Вторую группу составляют наречия *сперва, сначала, сейчас, теперь, потом, дальше, затем*. Они, как правило, заместительной функции не выполняют, а служат для выражения временной последовательности описываемых событий. Обычно они располагаются в начале предложения, тем самым создавая частичный синтаксический параллелизм. Например: Серпилин поморщился. *Сначала* не хотел вдаваться в эту тяжелую историю, только чудом оставшуюся для него самого без всяких последствий. *Но потом* превозмог себя и сказал, что думал и писал в своих объяснениях тогда, в марте сорок третьего, под Харьковом… (К. Симонов. Последнее лето).

Представленный в самом общем виде набор сигналов синсемантии здесь не исчерпан. Он может быть дополнен и другими сигналами синсемантии, указывающими не только на левый, но и на правый контекст.

Обобщая, можно отметить, что тип текста и характер межфразовых связей – явления взаимообусловленные; типы текстов и коммуникативно-синтаксические типы предложений находятся в состоянии взаимодействия и взаимозависимости. Исследование вопроса о взаимозависимости типа текста и типа предложений и более частного вопроса о взаимозависимости типов текстов и характера межфразовых связей в коммуникативном плане имеет большое значение. Выявление особенностей функционирования единиц связной речи позволяет сформулировать правила их образования и использования в речи, а реализация этих правил приводит к коммуникативной правильности речи студентов-азербайджанцев на уровне текста.

Литература

1. Абдуллаев К. М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа // Советская тюркология, 1978, № 5, с. 10-19.
2. Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте // Синтаксис текста. М., «Наука», 1979.
3. Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методический аспекты. М.: Русский язык, 1981.
4. Щукин А.Н. Методика обучения иностранным языкам. М.: 2004.
5. Дудкина О.И. Средства организации связного текста. Дидактический материал. Фрунзе, 1991.
6. Карпухин С. А. Русский глагольный вид в языковом сознании // Русский язык в школе, 2004, № 3, с. 101-108.
7. Бондаренко М.А. Служебные части речи в системе обобщённого повторения // Русский язык в школе, 2012, № 2. с. 3-9.

G.S Abbasova

Interactive text and training of the russian language to Azerbaijani students

Summary

In the article based on interactive text opportunities to develop speech of Azerbaijani students in the russian language are studied. Functional meaning types of the text are mainly compared. Mutual connection of sentences in the text is explained in the dialectical unity level of the language and speech. Special attention is paid to formal tools connected sentences in the linked text. Particularly sinsemantic signals – conjuctions , particles, modal words , pronouns, adverbs etc play an important role here.

G.Abbasova

Əlaqəli mətn və rus dilinin azərbaycanlı tələbələrə öyrədilməsi

Xülasə

Məqalədə əlaqəli mətn əsasında azərbaycanlı tələbələrin rus dilində nitqini inkişaf etdirmək imkanları öyrənilir. Mətnin funksional məna tipləri əsaslı olaraq müqayisə edilir. Mətndə cümlələrin qarşılıqlı əlaqəsi dil və nitqin dialektik vəhdəti səviyyəsində şərh edilir. Əlaqəli mətndə cümlələri birləşdirən formal vasitələrə xüsusi diqqət yetirilir. Burada, əsasən, sinsematik siqnallar – bağlayıcılar, ədatlar, modal sözlər, əvəzliklər, zərflər və s. vacib rol oynayır.

Rəyçi: Alima Osmanzadə
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

MƏMMƏDXAN SOLTANOV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, dosent
AİDƏ SOLTANOVA (Quliyeva)
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Təhsil Problemləri İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
smammedxan@mail.ru

«ƏKİNÇİ» QƏZETİNDƏ VƏ AŞIQ YARADICILIĞINDA İŞLƏNƏN BƏZİ TOPONİMLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: onomastika, toponim, etimologiya
Ключевие словы: ономастика, топоним, этимология
Key words: onomastika, toponim, etymology

İslam dünyasının bir sıra müqəddəs şəhərləri vardır. Bu şəhərlər islam dininin mərkəzi şəhərləri olmaqla yanaşı, həm də dünya müsəlmanlarının ziyarət ocaqlarıdır. Bütün dünya müsəlmanları bu müqəddəs şəhərləri, dini ocaqları ziyarət etməklə Allah qarşısında olan borclarını qürurla yerinə yetirir, müəyyən dini rütbələr alırlar. XIX əsr mətbuatında – «Əkinçi» qəzetinin səhifələrində və aşıq yaradıcılığında da müəyyən üslubi məqamlarla bağlı olaraq bir sıra müqəddəs şəhərlərin - dini mərkəzlərin adı çəkilir. Belə müqəddəs yer adlarından biri Məkkə şəhər adıdır.

Məsələn:

«Çünki soltan Berqaş Məkkəyə İstanbuldan gedəcək və özü vəhabi olduğuna müsəlmanlar onun ziyarətindən narazı olacaqlar». [1. «Ə». 22 iyul 1875. № 1.].

«Ona binaən İstanbulda sakin olan həmvətənlərimiz yaxşı elərdilər ki, Məkkəyə gedənlərimizə ibtidayi-elm kitabların göstəreydilər və əgər hər Məkkəyə gedən özü ilə bir neçə kitab gətirsə, bir neçə ilin müddətində müsəlmanlarımızın hamısında ol kitablar oxunur». [1. «Ə». 25 iyul 1876. № 14.].

«Pəs, qardaşlar, məktəbxanalar bina edib oxuyun ki, heç olmasa öz qardaşlarınızın dilini öyrənib, müsəlmanlığın əvvəlinci şərtlərindən birinə, yəni Məkkəyə gedib müsəlmanların ittihadına əməl edə biləsiniz, yoxsa bizim gözəl qurban bayramı və Məkkə səfəri ölünün əyninə geyilən faxir libasa oxşayır». [1. «Ə». 22 dekabr 1876. № 24.].

Eləsi var qurbanı Məkkədə kəsib,
Eləsi var niyyətlidi, ya nəsib.
Eləsi var nə dövlətli, nə kasıb,
Bir babətdi, ruzusu bol olu. [2.13.]

Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Hər zaman kuyində ziyarətindi.
Qiblə deyib qatlarına baş əymək,
Gecə-gündüz mənim ibadətimdi. [3.186.]

Nazlı yarım məclisində sağıdır,
Qaş Məkkədir, gözlər mənə yağıdır,
Beş barmağım bal eləsəm ağıdır,
Heç bab ilə yaramadım yara mən. [4.188.]

Məkkə müqəddəs şəhərdir. Bu şəhər Səudiyyə Ərəbistanının qərbində yerləşir, Hicaz əyalətinin inzibati mərkəzidir, Qırmızı dəniz sahilindən 70 km. aralıdır. Salınma tarixi məlum deyildir. Yaşayış məntəqəsi kimi Zəmzəm quyusunun yaxınlığında yaranmışdır [5.138.]. Əfsanəyə görə, Zəmzəm quyusu İbrahimxəlil peyğəmbərin zamanında, yəni eramızdan təxminən 2800 il əvvəl qazılmışdır. Quyu müqəddəs həsab edilir. Bir ərəb əfsanəsində göstərilir ki, guya İsmayıl peyğəmbər anadan olanda anası Hacərə su lazım olur. Gəzib su tapa bilmir. O, uşağın yanına qayıdanda görür ki, uşaq ayaqlarını yerə sürtür, yerdən su çıxır və ətrafa axır. Bunu görən Hacər: -Zəm-zəm! - deyir. Həmin vaxtdan həmin quyunun və oradan çıxan suyun adı "Zəm-zəm" qalır. "Zəm-zəm" isə guya "dayan-dayan" deməkdir və ad da bu əsasda meydana çıxmışdır [5.91-92.]. Qeyd etmək lazımdır ki, islam dininin banisi Məhəmməd peyğəmbər də Məkkədə anadan olmuşdur. Məkkə ziyarət ocağıdır və buradakı Kəbəni ziyarət edən müsəlmanlara islam dininin ali titulu olan "Hacı" adı verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, "Əkinçi" qəzetində və aşıq yaradıcılığında Kəbə toponimik vahidinə daha çox təsadüf olunur.

Məsələn:
Sevgilimin qaşı Kəbə küncüdü,
Mən öləndə kimlər ona yöncüdü?
Ağız süddüu, diş dürr, dahan incidi,
Sərraf mənəm, zər almağa gəlmişəm. [6.40.]

Abbas deyər hac olanda,
Kəbəyə merac olanda,
Doğru yoldan kəc olanda,
Namus gedər ar əylənməz. [6.57.]

Hər kəs yarı mənə inayət eylər,
Elə bil Kəbəni ziyarət eylər,
Qafil gedən qasid xəyanət eylər,
Yar özü ilqara, imana gəlsin. [6.186-187.]

Güləbatın qıyı tər sinən üstə,
Nə gözəl yaraşır, qız, köynəyinə!
Sinən Kəbə, köynək Kəbə örtüyü,
İzin versən, sürtəm üz köynəyinə. [7.40.]

Ələsgərəm, oldum dəli-divana,
At müjganın, sinəm qoydum nişana.
Sallanışın bənzər hurü qılmana,
Kəbəm, qibləm, din-imanım, yavaş get! [7.34.]

Bu təzə kəlamdı, olsun yəqini,
Kəbə - qibləm, dinim - Məhəmməd dini,
Atam Alməmməddi, Göyçə sakini,
Adım Ələsgərdi, yaxşı bil, tanı! [7.77.]

Çərşənbə günü yapıldı Kəbənin daşı,
Yetmiş min il yoldu dünyanın başı.
Yer altdakı göy mahinin göz yaşı,
Sərində tükləri səfid rəng idi. [8.61.]

On dörd min şam yandırarlar Kəbədə min səksənə,
Gecə-gündüz rəzm içində ona baxar, gah sənə,
Xaliq özü müqərrərdir, dilin açar əhsənə,
Beş dəfə beş iyirmi beşdi, siludin mənası var. [9.181.]

Kəbə Məkkədə müsəlmanların müqəddəs məbədidir. Hündürlüyü 15 metr, uzunluğu 13 metr, eni 12 metr yastıdamlı, kubaoxşar binadan ibarət olan Kəbə üstüörtülü sütunlarla əhatə olunmuş həyətin ortasında boz daşdan tikilmişdir. Kəbə sözünün ərəbcə mənası da «kub» deməkdir. [5.117.] Müsəlmanların sitayiş mərkəzi olan qara daş da Kəbədədir ki, burada o, Həcər ül-əsvəd adlanır. Məhəmməd peyğəmbər Kəbəni «Allahın evi» («Beytüllah») adlandırmış, onu müsəlmanların ziyarətgahı kimi qəbul etmişdir. [5.118.]

«Əkinçi» qəzetində bir neçə yerdə başqa bir müqəddəs şəhərin - dini mərkəzlərdən biri olan Mədinənin də adı çəkilir. Aşıq yaradıcılığında da bu sözə kifayət qədər rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

«İstanbuldan xəbər var ki, soltan Berqaş öz vilayətinə qayıdan vaxtda Məkkə və Mədinəni ziyarət edəcəkdir». [1. «Ə». 22 iyul 1875. № 1.].

«Kərbəlayi-müəllada, Nəcəfi-Əşrəfdə, Məşahidi-müqəddəsədə, Məkkə və Mədinədə, İranın paytaxt şəhərlərində, bəlkə dini-islama peyrəvilik edən dehatda baş çapmaq əsası yoxdur». [1. «Ə». 17 mart 1877. № 6.].

«Sonra cənab rəisi-külli-darültəbaə və darültərcümeyi-məmaliki-məhruseyi-İran Səniüddövlə Məhəmmədhəcən xan («İran» qəzetinin münşisinin ismi və ləqəbidir) Mədinə şəhərində İran hacıları ilə Osmanlı və ərəblər elədiyi duadan bir neçə kəlmə danışıbqəzetin baqisinin üstə ki, olsun bir vərəq bir çərək (tamam qəzet vərəq yarımdır) Tehran şəhərinin tarixini yazır». [1. «Ə». 23 iyun 1877. № 13.].

Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm,
Hər zaman kuyində ziyarətindi.
Qiblə deyib qatlarına baş əymək,
Gecə-gündüz mənim ibadətimdi. [3.186.]

Mədinə dərs verdi, Kərbəla şöhrət,
Dərsi dərs içində sanılı ibrət.
Təbibi kar oldu, sağaldı min dərd,
Yurd saldı, sənəti bir gülşən oldu. [10.61.]

Mədinə indi Səudiyyə Ərəbistanının şimal-qərbində yerləşən qədim və müqəddəs bir şəhərdir. Əhalisi 250 minə yaxındır. 622-ci ildə Məhəmməd peyğəmbər Məkkədən Mədinəyə köçmüş və buradaislam icmasını yaratmışdır. Şəhər 632-656-cı illərdə Ərəb xilafətinin paytaxtı olmuşdur. Məhəmməd peyğəmbər burada vəfat etmiş və burada dəfn olunmuşdur.

Mədinə şəhərinin əsl adı Yəsribdir. Məhəmməd peyğəmbərin ölümündən sonra onun şərəfinə bu şəhər Mədinətülnəbi, yəni ərəbcə «peyğəmbər şəhəri» adlandırılmışdır [5.137.]. Mədinətülnəbi dil vahidində mədinə - «şəhər», nəbi – «peyğəmbər» deməkdir, -tül - isə izafət birləşməsində müəyyənlik artiklıdır. Zaman keçdikcə Mədinətülnəbi onomastik vahidində artikl və nəbi sözləri düşmüş, Mədinə sözü şəhərin adı kimi qalmışdır.

Ədəbiyyat

1. «Əkinçi» (1875-1877). Bakı. 1979.
2. Borçalılı Şair Nəbi. Yazılanlar gəldi başa. Bakı. 1991.
3. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı. 1981.
4. Azərbaycanın aşıq və şair qadınları. Bakı. 1991.
5. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların və terminlərin şərhi. Bakı. 1993.
6. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. I cild. Bakı. 1983.
7. Aşıq Ələsgər. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər. Bakı. 1988.
8. Qurbani. Bakı. 1990.
9. Əliyev V. Aşıq poeziyasında «Çıraq» obrazı. Bakı. 1999.
10. Aşıq Alı. Şeirlər. Bakı. 1982.

Мамедхан Солтанов,
Аида Солтанова (Кулиева)

О некоторых топонимах, используемых в газете «Экинчи»
и в творчестве ашугов

Резюме

Ономастические единицы один из интересных языковые единицы который используется в Азербайджанском языке. Ономастические единицы собственные словы. В газете «Акинчи» и в творчестве ашугов используется о многих ономастических единицы. В этой статье рассказывается о топонимах Мекке и Медине, используемых в газетах «Акинчи» и в творчестве ашугов. А также проводится лингвистический анализ и выясняется этимологическое происхождение этого слова.

Mamedkhan Soltanov,
Aida Soltanova (Qulieva)

Some toponims in the "Akinchi" newspaper and ashuq activites

Summary

Onomastik are unique one (of) in the Azerbaijani from unique of interesting language (tongue). Onomastik is unique special words developed (used) in the language (tongue), they are odd words being (been). Creative work (activities) of "Akinchi" newspaper and tuning peg onomastik is rich with unique. The topograhies which are used in the Mekke and Medine are started a conversation, then the same words are spent from onomastics analyse and are explained the etimoloji root of the words in this article.

Rəyçi: Professor Qəzənfər Kazımov

ÜLVİYYƏ HƏKİMOVA-AYDIN
AMEA-nın Xarici Dillər Kafedrası
ulviyyehekimova@yahoo.com

TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏSİNİN DİAXRONİK ASPEKTİ

Açar sözlər: konsept, termin, ənənəvi terminologiya nəzəriyyəsi, sosiokoqnitiv yanaşma
Ключевые слова: концепт, термин, традиционная теория терминологии, социально-когнитивный подход
Key words: concept, term, traditional theory of terminology, sosial cognitive approach

Ümumi dilçilik nəzəriyyəsinin bir sahəsi olan terminologiya hələ XIX əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərindən etibarən araşdırılmağa başlanmışdır. Daha doğrusu, sənayeləşmənin təzahürü ilə elmin, texnikanın inkişafı sayəsində meydana gələn yeni əşya, prosses və seylərin adlandırılması ilə bağlı məsələlərin həll edilməsi yolunda atılan bu ilk addımlar sonralar öz tədqiqat obyektini, nəzəri əsaslarını, metodologiyasını formalaşdıraraq bir elm sahəsi kimi dilçiliyin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Çoxmənalı söz olan terminologiyaya bu vaxta qədər bir neçə aspektdən yanaşılmışdır. O, əsasən aşağıdakı mənada təyin olunur. 1) Terminologiya hər hansı ixtisas sahəsinə aid olan terminlərin məcmuyudur. (6;77, 2;27) 2) Terminologiya terminoloji vahidləri toplamaq, təşkil etmək kimi fəaliyyətləri özündə ehtiva etməklə bir baxımdan terminoqrafiya ilə sinonimlik təşkil edir. 3) Terminologiya terminlərin öyrənilməsi məsələlərinin prinsip və metodlarının toplusu kimi özünü göstərir. Burdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ""Terminologiya" anlayışı bir mənada dilin terminoloji sistemini öyrənən elmdir" (3;28)

Terminologiyanın bir tədqiqat sahəsi kimi qəbul edilməsi heç də birmənalı olmayıb. Terminologiyanın terminlərin məcmusundan ibarət olduğunu hesab edən dilçilər və terminoloqlar onun tədqiqini nizamlayan bir sıra prinsip və metodların mövcudluğunu qəbul edirlər. Lakin öz tədqiqat obyektinə və tədqiqat metodlarına malik olan terminologiyanın bir fənn kimi ali məktəblərdə tədris olunması fikrinin tərəfdarları isə azdır.

Qərb dilçiliyində terminologiyanın bir elm sahəsi kimi hüquq qazanması, onun bir fənn kimi universitetlərdə tədris olunması üçün fəaliyyət göstərən alimlərdən biri olaraq Öjen Vüsteri xüsusi vurğulamaq lazımdır. Vyana terminologiya məktəbinin banisi hesab olunan və həyatını terminologiyaya həsr etmiş Öjen Vüsterin bu sahədə qarşına qoyduğu əsas məqsədlərdən biri də terminologiyanın bir fənn kimi qəbul edilməsi və onun elm statusu alması idi. Beləliklə o, bu sahənin Vyana Universitetində bir fənn kimi tədris olunmasına nail oldu. 1979-cu ildən isə terminologiya üzrə ilk kafedra Kvebekdə (Kanada) Laval universitetində fəaliyyət göstərməyə başladı. (9;2)

İxtisas etibarilə mühəndis olan və 1931-ci ildə Ştutqart universitetində "Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik" (Texnikada, xüsusilə elektrotexnikada beynəlxalq dil standartlaşması) adlı doktor-

luq işini müdafiə edərkən terminologiyanın nəzəri məsələlərindən daha çox onun metodoloji və normativ aspektlərinə toxunan Ö.Vüster sonralar terminologiyanın bir elm sahəsi kimi tanınması üçün onun təqdiqat obyektini dəqiqləşdirərək nəzəriyyəyə əsaslandırılması məsələsinin vacibliyini dərk edirdi. Beləliklə, "*The Machine Tool. An interlingual Dictionary of Basic Concepts*" (1968) (Dəzgahlar Lüğətini) tərtib edərkən onun bu sahədə mütəxəssis olması konseptual strukturu qurmağa imkan verdi ki, bu konseptual struktur üzərində daha sonra adlandırma mərhələsinə keçdi. Onun fikrincə termin mövcud olmadan öncə onun adlandırdığı anlayış mövcuddur. Bu onomasioloji addım (yəni məzmundan formaya doğru) onun nəzəriyyəsinin əsasıdır və beləliklə, terminoqrafiyada o, semasioloji addımı (yəni formadan mənaya doğru) tamamilə kənarlaşdırırdı.

Əsərlərində heç bir zaman nəzəriyyə adını çəkməyən Ö.Vüster məsələyə nəzəri yanaşmadan daha çox praktik çözüm gətirən "Lehre" (təlim) ifadəsini istifadə etmişdir. Vəfatından sonra isə xələfi hesab olunan H.Felber onun mühazirələri əsasında ideyalarını və terminologiyada qoyduğu prinsipləri əks etdirən "Einführung in die allgemeine Terminologielehre und Terminologishe Lexikographie" (Ümumi terminologiya nəzəriyyəsi və terminoloji leksikoqrafiyaya giriş) adlı əsərini 1979-cu ildə nəşr etdirdi. Beləliklə də, Ümumi (bəzən də klassik və ya ənənəvi) Terminologiya Nəzəriyyəsi anlayışı Avropa terminologiya məktəbində işlənməyə başladı. Avropa terminologiya məktəbinin fikrincə mütəxəssislər arasında kommunikasiya zamanı texniki terminlərin qeyri-dəqiqliyi, standart olmaması, təbii dillərin müxtəlifliyi və polisemiya məsələlərindən meydan gələn problemlərin həlli yolundan çıxış edərək terminologiyanın prinsip və metodologiyasını işləyən Ö. Vüster müasir terminologiyanın və ÜTN-nın banisidir. (4;11)

Ümumi Terminologiya nəzəriyyəsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanırdı.

1. Terminologiya dil ünsürünü nəzərə almadan Konsepti çıxış nöqtəsi olaraq götürür.
2. Konsept tamamilə aydındır və məntiqi- ontoloji cəhətdən formalaşmış anlayışlar sistemində yer tutur.
3. Konsept ən vacib (daxili) definisiya (əlamət) vasitəsilə ideal bir şəkildə təyin olunur
4. Bir Konsept bir terminlə ifadə olunur və bir termin bir konseptlə təyin olunur
5. Konsept / termin münasibəti daimidir.

Bu nəzəriyyə terminin ehtiva etdiyi anlayışı kontekstdən kənarda ələ aldığı üçün diskurs (yazılı və ya şifahi mətn) onun maraq əhatəsində deyildi. Nəticə etibarilə, yalnız elm və texnika sahəsi ilə maraqlanan Ö.Vüster öz obyektini professional kommunikasiya, xüsusilə də beynəlxalq çərçivədə olan kommunikasiyada təkmənalı, standartlaşmış terminoloji vahidlərin istifadəsi ilə məhduslaşdırırdı.

Terminologiyadan bəhs edərkən Vyana məktəbi ilə yanaşı Praqa, Sovet və Kanada məktəblərinin adları da çəkilir. Daha gənc məktəb sayılan Kanada terminologiya məktəbi Vyana məktəbindən fərqli olaraq terminoloji analizdə semasioloji addimi heç də kənarlaşdırmır. R. Kokurek hər iki yanaşmanın bir –birini tamamladığını və hər iksinin də müasir texniki dilçiliyin tədqiqində yanlış yol olmadığını qeyd edir. (6;35) Skandinaviya məktəbinin nümayəndələri hesab edilən Lauren and Pichtin fikrinə əsaslansaq, ümumi prinsiplərə, oxşar tədqiqat obyektlərinə, fundamental tədqiqat strategiyalarına (metodologiyalara) malik olmaları baxımından

Vyana, Praqa, Sovet məktəblərini oxşar "elmi məktəb" hesab etmək olar. (7;18) Texniki terminologiyanın unifikasiyası və standartlaşdırılması problemi ilə bağlı 1931-ci ildə nəşr etdirdiyi "Очередные задачи научно-технической терминологии" adlı konseptual məqaləsi ilə onomosioloji yanaşmadan çıxış edərək D.S. Lotte Sovet terminşünaslığının təməlini qoymuş və sonralar V.V.Vinoqradov, T.L.Kandelaki, İ.S.Toropsov, kimi dilçilər də öz tədqiqat işlərini bu metodologiya əsasında aparmışlar. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dilçiliyinin terminologiya sahəsində olduqca dəyərli addımlar atılmışdır. Hələ 1922-cü ildə XKS nəzdində Terminologiya komissiyası, 1929-cu ildən Terminologiya Komitəsi, 1952-ci ildən isə Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyəti yanında terminologiya komitəsi qurulmuşdu ki, bu da onun elmi əsaslar üzrə yenidən təşkili demək idi. (1;165) Azərbaycan dilçiliyində ilk terminoloji lüğət hesab olunan Ü. Hacıbəyovun "Türk-rusi və rusi-türk lüğəti" (1907), "Ruscadan türkcəyə yollar texniki istilahlar lüğəti" (1921), "İctimai-iqtisadi istilahat elmiyyə lüğəti" (1922), ilk hərbi terminloji lüğət olan Ə.Şıxlinskinin "Rusca-Türkcə qısa hərbi lüğət"i (1926) kimi lüğətlərin işlənilib hazırlanmasına baxmayaraq Azərbaycanda bu sahənin nəzəri əsaslara söykənərək inkişaf etdirilməsində B.Çobanzadənin fəaliyyətini qeyd etmək lazımdır. 1924-cü ildən terminologiya komissiyasının sədr müavini, sonra sədri vəzifəsində çalışan B.Çobanzadə "sabit elmi-ədəbi dilə malik olmaq üçün onun istilah terminologiyasının olmasının" vacibliyini qeyd edərək milli terminologiyamızın yaradılması məsələsinin aktuallığını vurğulamış və bu məsələnin nəzəri prinsiplərə əsaslandırılmasında demək olar ki, ilk addımları atmışdır. "О системе научной терминологии" adlı məruzəsi ilə I Ümumittifaq Türkoloji qurultayında çıxış edən B.Çobanzadə milli terminologiyanın təşkili zamanı elmi anlayışların adlandırılmasında üç bazanın – 1) ümumtürk lüğət fondunun 2) ərəb-fars mənşəli alınmaların və 3) avropa mənşəli alınmaların istifadəsini təklif edirdi. Onun fikrincə terminologiyada Avropa mənşəli alınmalara o zaman müraciət etmək olar ki, alınan Avropa mənşəli terminlərin adlandırdıqları elmi konseptlər də Avropa mənşəli olsun. B.Çobanzadənin 1930-cu ildə nəşr etdirdiyi "İstilah terminoloji işləri " adlı məqaləsində "İnsan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahani olaraq doğulan birinci əsər elmdir. Dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elm sayıla bilməz. Bu elmin dili də cahani və beynəlmiləl olmalıdır... Bügünkü elmlərdə isə bu cahanilik dildə də özünü göstərməkdədir. Texnologiya, medisina, riyaziyyat kimi elmlərin dilinin doxsan faizi ümumidir. Bir ingilis doktoru ilə bir türk, yaxud çin doktoru (hər üçü də indiki əsrin doktorluq elminə vaqif olmaq şərtilə) bir-birini qolayca anlar və bir-birinin reseplərini oxuya bilər" fikrinə nəzər salsaq bəlkə də belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sənaye inqilabı nəticəsində elm və texnikanın inkişafı və genişmiqyaslı olmasa da müxtəlif sahələr üzrə bilik və təcrübə mübadilələrinin aparılması ilə 30- cu illər üçün səciyyəvi hal alan elmi-texniki terminologiyanın yaradılması və xüsusilə də terminlərin beynəlxalq səviyyədə standartlaşdırılması məsələsi onun da diqqətindən yayınmamışdır. "Pantürkist" damğası ilə Sovet represiyasının qurbanına çevrilməsə idi B.Çobanzadənin milli terminologiyamızın təşkili zamanı nəzəri və praktiki məsələlərin həllində atdığı diqqətəlayiq addımlarının davamını izləmək maraqlı olardı. B.Çobanzadədən sonra xüsusi xidmətləri olan M.Şirəliyev də termin yaradıcılığında Birinci türkoloji qurultayında elmi terminologiyanın tərtib edilməsində göstərilən 3 bazanı əsas götürürdü.(1;166) Terminologiyamızın inkişafı ilə bağlı ilk fundamental tədqiqat işi isə 1972-ci ildə

"Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları" adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə edən M.Qasımova məxsusdur. Sovet hakimiyyəti illərində aparılan bu tədqiqat işində sözsüz ki, Sovet terminologiya məktəbinin təsiri özünü hiss etdirir.

Ümumiyyətlə isə Konseptin termin üzərindəki üstünlüyünü nəzərə alan ənənəvi terminologiya nəzəriyyəsi və eyni mövqedən çıxış edən terminologiya məktəbləri öz dövrlərinin hakim dilçilik konsepsiyasının – strukturalizmin təsiri ilə məsələyə yanaşırdılar. R.Temmermanın fikrincə F. de Sössürün strukturalist semantikası nöqteyi nəzərindən 1) sözün mənaya malik olması və bu mənanın sərhədlərinin aydın təsviri, 2) mənanın aydın təsvirinin verilməsi üçün onun digər anlayışlar əhatəsində sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, 3) yenə mənanın aydın şəkildə təsvirinin verilməsi zamanı sözün konnotativ deyil, denotativ və məcazi deyil, hərfi mənasınıın əsas götürülməsi və 4) mənanın sinxron vəziyətdə təsviri prinsipləri ilə klassik terminologiya nəzəriyyəsinin terminoloji analizdə tətbiq etdiyi 1) başlanğıc nöqtə olaraq sərhədləri aydın şəkildə müəyyənləşdirilmiş konseptin əsas alınması, 2) bu konseptin məntiqi-ontoloji baxımdan nəzərdən keçirilən anlayışlar sistemində yerinin müəyyənləşməsi, 3) anlayışlar sisteminin terminlər sistemindən müstəqil şəkildə mövcudluğu və nəticə etibarilə sözlərdən fərqli olaraq terminlərin kontekstdən asılı olmaması (çünki, terminin mənası elə konseptdir) və 4) terminologiya üçün dilin inkişafı və təşəkkülünün tədqiqi deyil, anlayışlar sisteminin əhəmiyyət kəsb etməsi və nəticə etibarilə terminoloji analizə sinxron yanaşma prinsipləri arasındakı oxşarlıqlar bu təsirin (10;53) mövcudluğu haqqında danışmağa imkan verir.

Terminologiyanın sistemliliyi və təkmanalılığı, terminlərin bütün dilllərdə ekvivalentliliyi, müəyyən sahə üzrə konseptin dəqiq və universal olması və onların adlarının bütün dillərdə formal olaraq təsviri, beləliklə də beynəlxalq terminologiyanın təşkili kimi fikirləri reallığa uymayan, idealist mövqe olaraq dəyərləndirən müasir Avropa və qərb dilçiləri artıq terminologiyada tənqidi yanaşmalarla və yeni nəzəri fikirlərlə çıxış etməyə başlayırlar. Terminologiyanın obyektinin (yəni terminoloji vahidin) sərhədlərinin müxtəlif şəkildə müəyyən olunması və bu obyektin müxtəlif nöqteyi-nəzərdən tədqiq edilməsi ənənəvi terminologiyaya qarşı müxtəlif tənqidi fikirlərin mövcud olamasına gətirib çıxarır. Kabre yazır ki, əgər tədqiq edilən terminoloji leksika hər hansı lüğətin məzmunudursa, o zaman, terminologiyanın sistemliliyindən, müxtəlif dillərdə terminlərin ekvivalentliliyindən, hər bir sahədə konseptin dəqiqliyindən, xüsusi sahə üzrə konseptin universal olmasından və nəticə etibarilə beynəlxalq terminologiyadan danışmaq düzgün olardı. Lakin əgər terminoloji leksika aid olduqları təbii mühitlərində - diskursda nəzərdən keçirilərsə, o zaman bu leksika heç də sistemli, heç də təkmənalı və digərlərinə (digər leksikaya) nəzərən heç də universal deyillər. (5;178) Beləliklə, terminoloji leksikanın təbii mühitlərində tədqiq olunması fikrinin tərəfdarları sosiokoqnitivst terminologiya, sosioterminologiya kimi anlayışları aktuallaşdırdılar. Bu nöqteyi nəzərdən R.Temmermanın, M.T. Cabrenin, Marsel Diki-Kidirinin yanaşmalarına nəzər salaq.

R.Temermanın sosiokoqnitiv terminologiyası sahə mətninin başa düşülməsini öz tədqiqat obyekti olaraq seçir və terminin hansı kateqoriyaya aid olduğunu anlamaq məqsədilə onun aid olduğu mətn mühitində öyrənilməsi fikrini irəli sürür. Beləliklə o, ənənəvi terminologiyanın yanaşması olan "anlayış" yanaşmasını termin və onun mətn daxilindəki vəziyyətləri üzərində mərkəzləşmiş "idrak" yanaşması ilə əvəz etməyi təklif edir. Əslində R.Temmerman ənənəvi terminologiyanın "konsept"

anlayışının mövcudluğu ilə yanaşı, prototip strukturlu kateqoriyaların mövcudluğundan da bəhs edir və onları *idrak vahidi* olaraq adlandırır.

M. T. Kabrenin fikirlərinə nəzər saldıqda isə görürük ki, müxtəlif strukturlu dillərə, müxtəlif mədəniyyətlərə, iqtisadi və texniki inkişaf baxımından fərqli səviyyələrə malik olan ölkələr arasında nəzəri və təcrübi bilik və ixtisasların (bu bilik və ixtisas sahələri təkcə texniki elmlərlə məhdudlaşmır, onlar həmçinin ictimai və sosial elm və fəaliyyətləri də ehtiva edir) müxtəlif ehtiyaclar səbəbindən beynəlxalq səviyyədə mübadiləsi nəticəsində çoxdilli kommunikasiyaların artması, xüsusi bilik sahələrinin kütləvi kommunikasiya vasitələri ilə ötürülməsi və xüsusi sahələrin tədrisinin bütün təhsil səviyyəlləri üçün ümumiləşdirilməsi, texnologiyanın bütün professional sektorlarda istifadəsi kimi faktorlar onun klassik nəzəriyyəyə olan baxışının dəyəşməsinə gətirib çıxarmışdır. O, yeni bir nəzəriyyə işləyərək terminin çoxşaxəli xüsusiyyətini üç fərqli elm yönündən tədqiq etmişdir. Onun "Qapılar nəzəriyyəsi" ("La théorie des portes") termini - dil işarəsi, idrak vahidi və kommunikasiya elementi kimi tədqiq edir. (7;6) Kabre ÜTN-nə qarşı Kommunikativ Terminologiya nəzəriyyəsini qoyur. Bu nəzəriyyənin əsas obyekti klassik terminologiya nəzəriyyəsindən fərqli olaraq anlayış deyil, terminoloji vahiddir.

Tədqiqat obyekti olaraq götürülən terminoloji vahidlərin linqvistik/qeyrilinqvistik, koqnitiv və sosiokommunikativ xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların dilçilik, koqnitiv və sosiokommunikativ elmlər nöqteyi-nəzərindən öyrənilməsi (Qapilar nəzəriyyəsi və ya Yanaşmalar nəzəriyyəsi), dil nəzəriyyəsi baxımından terminoloji vahidlərin leksik vahidlərlə (sözlərlə) oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin aşkarlanması (struktur baxımdan terminoloji vahidlər də leksik vahidlər kimi morfem, sintaqma və sintaksik vahidlərdir, semantik baxımdan isə müəyyən minimal konseptual strukturun sərbəst vahidləridir.), yenə dil nəzəriyyəsinə əsasən terminoloji vahidlərin sözlərdən ayrı deyil, əksinə diskursun praqmatik şərtləri daxilində leksik vahidlərin əldə etdiyi xüsusi dəyər kimi təsvir olunması prinsipləri KTN-nin fundamental prinsipləridir. (12)

Demək olar ki, onomasioloji addımı inkar edən və yeni terminoloji nəzəriyyələr irəli sürən bu dilçilər konseptin çıxış nöqtəsi olaraq götürülməsi əvəzinə mahiyyət etibarilə linqvistik işarə olan terminin öyrənilməsinə diqqət yetirmişlər. Sadəcə işarə və işarə olunanın (signifiant et signifié) ayrılmaz bütünündən ibarət hesab edilən dil işarəsinin terminə çevrilərkən motivləşməsi, yəni müəyyən konsepti ehtiva etməsindən çıxış edərək, bu dil işarəsinin üç üzünü - işarə edən (signifiant), işarə olunan (signifié) və konsept yönünü dilin sosial-mədəni faktorlarını nəzərə alaraq tədqiq etməyi irəli sürən Marsel Diki Kidiri-nin fikirlərinə diqqət etdikdə görmək olar ki, o da terminin struktur-semantik, leksik-semantik və koqnitiv cəhətlərini xüsusi diskurs daxilində təhlil etməyi təklif edir. (8;29)

Beləliklə, terminologiya sahəsində yeni yanaşmalar termini ümumi dilin bir hissəsini təşkil edən xüsusi dilin mühitində, yəni diskurs (yazılı və şifahi mətn) daxilində kommunikativ aspektdən nəzərdən keçirir. Məhz diskurs (sahə mətni) leksik vahidin sadəcə praqmatik şərtlər çərçivəsində xüsusi dəyər qazanması aspektini izah edir.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Azərbaycan dilinin tarixi, Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1996
2. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminoilogiyasının əsasları Baki, Elm, 1973
3. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri Bakı, Elm, 2002
4. Cabré M. T. Terminologie et linguistique: La théorie des portes. Rifal Réseau international francophone description d'aménagement linguistique 21,Revue semestrielle coéditée par l'Agence de la francophonie et la Communauté française de Belgique N° 21 juin 2000., pp.10-15
5. Cabré, M. T. 2003. «Theories of Terminology: their description, prescription and explanation ». Terminology 9(2), pp. 163-200.
6. Kocourec R. La langue française de la technique et de la science. Wiesbaden, Brandstetter, 1982
7. Marcel Diki-Kidiri Terminologie et diversité culturelle Rifal Réseau international francophone d'aménagement linguistique 21,Revue semestrielle coéditée par l'Agence de la francophonie et la Communauté française de Belgique N° 21 juin 2000, pp. 5-6
8. Marcel Diki-Kidiri Une approche culturelle de la terminologie Rifal Réseau international francophone d'aménagement linguistique 21,Revue semestrielle coéditée par l'Agence de la francophonie et la Communauté française de Belgique N° 21 juin 2000, pp. 27-31
9. Temmerman R. Towards new ways of terminology: the sosiocognitive approach/ John Benjamins Publishing Company, v.3, 2000
10. Temmerman R. Questioning the univocity ideal. The difference between sociocognitive Terminology and traditional Terminology Erasmushogeschool B-Brussels. Hermes, Journal of Linguistics no. 18 – 1997, pp.51-90
11. Temmerman R. Une théorie réaliste de la terminologie: sosiocognitivisme. Rifal Réseau international francophone d'aménagement linguistique 21,Revue semestrielle coéditée par l'Agence de la francophonie et la Communauté française de Belgique N° 21 juin 2000, pp.58-64
12. http://www.upf.edu/pdi/dtf/teresa.cabre/docums/ca07passe.pdf

У.Хакимова-Айдын

К вопросу о диахроническом аспекте терминологии

Резюме

В статье рассматриваются вопросы терминологии в диахроническом аспекте. Рассматриваются фундаментальные принципы Коммуникативной Теории терминологии М.Т.Кабре, Социокогнитивная теория Р.Теммермана и взгляды на терминологию с социально-культурной точкой зрения Марсел Дики-Кидири в сравнении с традиционной терминологической теорией, характеризующейся концептуальной и ономасиологической точкой зрения, представленной Э. Вюстером. В этих подходах в отличие от традиционной теории отношение концепт/термин исследуется по следующим аспектам – язык, когниция и коммуникация.

U.Hakimova-Aydın

A diachronic approach to the problem of terminology

Summary

The article examines diachronic aspect of terminology. And also briefly examines the fundamental principles of the Communication theory of terminology of M.T.Kabre and, Sosial cognitive theory of R.Temerman and Marcel Dickey Kidiri's approach to the terminology with the socio-cultural point of view in comparison with the E.Wuster's Traditional theory of terminology characterized as konseptual-onomasiological approach. In these approaches differing from the traditional theory the concept/term relation is investigated from the language, cognitive and communication aspects.

Rəyçi: Səidə İbrahimova
filologiya elmləri doktoru, professor

VƏFA BAĞIRZADƏ
AMEA-nın Xarici Dillər Kafedrası
vafabagirzade@yahoo.com

CÜMLƏ VƏ SÖYLƏM DİLİN SİNTAKTİK SƏVİYYƏSİNİN ƏSAS VAHİDİ KİMİ

Açar sözlər: predikativlik, modallıq, qrammatik üzvlənmə, aktual üzvlənmə
Key words: predicativity, modality, grammatical division, actual division
Ключевые слова: предикативность, модальность, формальное членение, актуальное членение.

Bir dili bilmədən, həmin dilin qanunlarına tam yiyələnmədən fikri tam şəkildə ifadə etmək, doğru-düzgün cümlələr qurmaq çox çətindir. Bu hallar yaxşı danışmayan, dili tam mənimsəməyən az yaşlı uşaqlarda və xarici vətəndaşlarda özünü aydın şəkildə göstərir.

İnsan öz fikrini cümlə vasitəsilə bildirir. Cümlə fikrin qrammatik cəhətdən tərtib olunmuş bir formasıdır. Cümlə insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsidir. Fikrin formalaşması, ifadəsi, başqasına ötürülməsi vasitəsi olan cümlə özünün çoxaspektli olması ilə səciyyələnir. Struktur, semantik və kommunikativ aspektlər cümlədə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olur. Kommunikativ aspekt cümlə strukturunda çox mühüm yer tutur və məhz kommunikasiya ehtiyacı cümlənin semantikasını və quruluşunu müəyyənləşdirir. Ona görə də cümlə problemi sintaksisin mərkəzində durur.

Bəs, sintaksis nədir? Qrammatikanın bir bölməsi olan sintaksis yunan dilindən tərcümədə düzülüş, sıra, ardıcıllıq, tərtibat deməkdir. Yəni sözlərin söz birləşmələrində və cümlələrdə birləşməsi üsulları, cümlələrin mürəkkəb cümlələrdə birləşməsi, cümlə və söz birləşmələrinin tipləri və mənalarını öyrənmək sintaksisin payına düşür.

Nitqimizi təşkil edən cümlələr ayrı-ayrı sözlərin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gəlir. Sözlərin cümlədə birləşməsi isə onların morfoloji cəhətdən dəyişməsi və sintaktik cəhətdən əlaqələnməsi əsasında mümkün olur. (3;7)

Cümlə hər bir dilin öz qaydaları əsasında qurulur. Bu qaydalar isə bu və ya digər dilin öz daxili inkişaf qanunlarına əsaslanır. Cümlənin qurulmasında iştirak edən ciddi dəyişikliyə uğramayan, çox zaman sabit olan qaydalar tarix boyu fəaliyyətdə olur.

Cümlə sözlərin elə birləşmə və əlaqələnməsidir ki, sözlərin belə əlaqələnməsindən bitmiş bir fikir ifadə olunur və nəticə çıxarılır. Dildə cümlənin əhəmiyyəti çox böyükdür. Başqa sözlə desək, cümlə dilin özüdür. Cümlənin əmələ gəlməsində dilin, demək olar ki, bütün vasitələri, bütün hissələri iştirak edir. Sanki cümlə dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin (fonetika, leksikologiya, semasiologiya, morfologiya...) tədqiq etdiyi dil faktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliklərin yekunudur. Elə bil ki, bunların hamısı nəhayəti etibarı ilə cümlə qurmaq üçündür və bununla da onlar öz işlərini bitirir. Cümlə dilin bütün başqa hissələrindən, bütün leksik və qrammatik kateqoriyalardan birinci növbədə ona görə fərqlənir ki, o (yəni cümlə) ünsiyyət vasitəsidir, fikir ifadə edir. "Dil cəmiyyətin bütün üzv-

ləri arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmaqla cümlədən əsas ünsiyyət forması kimi istifadə edir". (5;56)

Cümlənin cümlə kimi formalaşması üçün onun bir sıra əlamətlərə malik olması lazımdır. Bunlar predikativlik, modallıq, bitmiş intonasiyadır. Bu əlamətlərdən hansısa birinin yoxluğu cümlənin sintaktik konstruksiya kimi formalaşmadığını göstərir. Dilçilikdə bəzən bu əlamətlər nəzərə alınmadığından cümlə və söz birləşməsi qarışdırılmış, cümlə söz birləşməsinin bir növü hesab edilmişdir. Söz birləşməsi və cümlənin hüdudu məsələsinə istər rus dilçiləri, istərsə də türkoloqlar müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşmışlar.

Qrammatikaya dair yazılmış ilk əsərlərdə belə hesab olunurdu ki, sintaksisin mahiyyəti yalnız söz birləşmələrini, yəni iki və daha artıq məna bildirən sözün birləşməsini öyrənməkdən ibarətdir. Söz birləşməsi adı altında nitqdəki təyinatından və formasından asılı olmayaraq qrammatik və məna göstəricilərindən ibarət tammənalı sözlərin hər cür birləşməsi başa düşülürdü. Beləliklə, cümlə də söz birləşmələri sırasına aid edilirdi və sintaksis bütünlüklə söz birləşmələrini öyrənən qrammatikanın bir bölməsi hesab edilirdi.

Rus dilçilərindən F.F.Fortunatov, onun ardınca isə A.M.Peşkovski və M.M.Peterson sintaksisi söz birləşmələrini öyrənən bir bəhs, cümləni isə söz birləşməsinin bir növü hesab edirdilər. Fortunatov söz birləşmələrini bitmiş və bitməmiş söz birləşmələri deyə iki növə ayırırdı. Müəllif bitmiş söz birləşmələri ilə cümlənin tam olması və dilçilikdə sinonim kimi işlənməsini qeyd edir. Fortunatovun baxışları öz əksini söz birləşmələrini daha geniş mənada başa düşən A.M.Peşkovskinin tədqiqatlarında tapdı. Söz birləşməsinin fikirdə və nitqdə birləşən iki söz və ya sözlər sırası olmasını qeyd edən Peşkovski iki və bir neçə cümlənin birləşməsinə də söz birləşməsi kimi baxılmasının mümkün olduğunu qeyd etdi. Bir qədər sonra Peşkovski, söz birləşməsinin ayrılması (fərqlənməsi) meyarlarını təqdim edir ki, buraya da o, təkcə ayri-ayrı formaların birləşməsini deyil, həmçinin formaya malik olmayan, lakin həmin birləşməyə daxil olan sözlərin rolunu, söz sırasını, intonasiya və ritmi, sözlər arasındakı əlaqələrin xarakterini də daxil edir. (6; 35) M.M.Peterson da öz həmkarları kimi söz birləşmələrini sözlərin hər cür birləşməsi hesab edir. O, həmçinin müxtəlif ölçülü sadə cümlələri və mürəkkəb cümlələri söz birləşmələri hesab edirdi.

A.A.Potebnya,A.A.Şaxmatov, V.V.Vinoqradov və başqaları isə həmkarlarının "sintaksis yalnız söz birləşmələrini öyrənir və cümlə də söz birləşmələrinin bir növüdür" fikri ilə razılaşmır, cümləni sintaksisin başlıca vahidi hesab edirlər. Bu baxış indiyə qədər dilçilikdə hakim mövqe tutmaqdadır. Düzdür, A.A.Şaxmatov F.F.Fortunatovun söz birləşmələrini iki yerə ayırması fikri ilə razılaşır. O, bitmiş söz birləşməsinin əsas əlamətinin predikativlik olduğunu qeyd edir. Lakin buna baxmayaraq o, söz birləşmələrinin cümlənin tərkibindən ayrıldığını söyləyərək, cümlənin söz birləşmələrinin bir növü olmadığını vurgulayır.

Doğrudur, cümlə özü də sözlərin birləşməsindən ibarətdir. Lakin "söz birləşməsi ilə sözlərin birləşməsi" anlayışları fərqləndirilir. Cümlə ünsiyyət vasitəsidir, fikir bildirməyə xidmət edir, söz birləşmələri isə nominativlik (adlandırma) xüsusiyyətinə malikdir. Predikativliyin yalnız cümləyə məxsus olması bu iki dil vahidini bir-birindən fərqləndirir. Predikativlik cümləni qeyri-kommunikativ vahidlərdən (sözlərdən, söz birləşmələrindən) fərqləndirən bir kateqoriyadır. A.M. Peşkovskinin

fikrincə sözün təkcə anlayışa deyil, bütöv bir fikrə uyğun gəldiyini göstərən cəhət sintaksisdə xəbərlik adlanır və fellik xəbərliyin əsasını təşkil edir. (9) Predikativlik cümləyə hazır şəkildə gətirilmir. O nitq prosesində yaranır. Predikativliyin əsas daşıyıcısı xəbər olduğuna görə çöx zaman predikativliklə xəbərlik qarışdırılır.

V.V. Vinoqradovun fikrincə, predikativlyin ümumi mənası modallıq, zaman, şəxs kateqoriyaları ilə ifadə olunur. Hər bir cümlədə modallıq olur. Bu o deməkdir ki, hər bir cümlədə obyektiv aləmə məxsus bu və ya digər hadisə haqqında məlumat verilməklə, həmin hadisəyə, danışanın söylədiyi fikrə münasibət də bildirilir. Yəni hər bir cümlə həm kommunikativ, həm də ekspressiv funksiya daşıyır. Cümlənin emosional-ekspressiv funksiyası modallığı yaradır. (10) Modallıq insan şüuru, təfəkkürü, nitqi, psixologiyası ilə sıx bağlı olduğundan fəlsəfi, məntiqi, psixoloji və linqvistik kateqoriya kimi öyrənilir. Linqvistik modallıq dilin bütün səviyyələrində təzahür edən və dilin bütün vahidləri ilə əks olunan bir kateqoriyadır. (1;280-281) Modallıq müxtəlif vasitələrlə ifadə oluna bilər: modal sözlərlə, müxtəlif söz və ifadələrin birləşməsi əsasında yaranan modal konstruksiyalarla, qrammatik-morfoloji vasitələrlə (felin əmr, arzu, vacib, lazım, şərt formalarının şəkilçiləri) .

Cümləni formalaşdıran əlamətlərin içərisində intonasiya mühüm yer tutur. Intonasiyanın köməyi ilə cümlə daha aşağı səviyyəli vahidlər olan söz birləşmələrindən, tək-tək sözlərdən fərqlənir. Fikrin formalaşmasında, onun anlaşılmasında biz intonasiyanın köməyindən istifadə edirik. Hər hansı bir cümlədə intonasiyadan düzgün istifadə edilmədikdə cümlə tamamilə mənasını itirir. Yəni, danışıqda yalnız intonasiyanın köməyi ilə biz danışanın məqsədinin nə olduğunu başa düşürük (nə isə soruşduğunu, nə barədə isə məlumat verdiyini və yaxud onun bu və ya digər məsələ ilə bağlı narazıçılığını və s.). Akademik V.V. Vinoqradovun dediyi kimi, intonasiyanın sayəsində nəinki sözlərin birləşməsi, həmçinin ayrı-ayrı sözlər də cümlə mənası kəsb edir. (5;76) İntonasiyasız cümlə canlı cümlədən (intonasiyalı cümlədən) meyit canlı varlıqdan fərqlənən kimi fərqlənir. Qeyd etmək zəruridir ki, hətta он пришел (o gəldi) tipli predikativ söz birləşməsi müvafiq intonasiya olmadan cümlə tamlığına və bitkinliyinə malik deyildir. (7;36) İntonasiya və predikativliyin bir-biri ilə sıx əlaqədə olması inkaredilməzdir.

Dilimizin sintaktik quruluşu daim inkişaf edir, səlisləşir. Bu inkişaf və tədricən mürəkkəbləşmə isə xalqın təfəkkürünün zəngin olması ilə əlaqədardır. Bu da onu göstərir ki, dillə təfəkkür daim bir-birindən asılı olmuşdur. Dil və təfəkkürün əlaqəsi özünü sintaksisdə də göstərir. Dil və nitq, cümlə və söyləm dixotomiyası ta qədimdən dilçiləri düşündürən məsələlərdən olmuşdur. Hələ eramızdan əvvəl II əsrdə frakiyalı Dionisiy nitqi "sözlərin bitmiş bir fikri ifadə edən birləşməsi" adlandırırdı. Elə bu tərifin özündə də dil və təfəkkürün əlaqəsi özünü göstərir (fikrin yaranması və ifadəsi). (2;11) Dionisiy və o dövrün bir sıra dilçiləri aktual sintaksis baxımından cümlədə söz sırasının rolundan bəhs etmişlər. Dionisiy söz sırasına həsr etdiyi əsərdə filosofları və ritorika ilə məşğul olan alimləri cümlədə söz sırasına lazımi diqqət yetirməməkdə suçlayır. Bunun səbəbi kimi Dionisiy ona işarə edir ki, cümlə daxilində söz sırasının seçimi nitqə təsir edir. O, söz sırasının seçimini arxitektura, manufaktura, toxuculuq işi ilə müqayisə edir və belə qənaətə gəlir ki, bu adı çəkilən sahələrdə materialın seçimi və bölünməsi nə qədər vacibdirsə, cümlə quruluşunda söz sırasının seçimi də o qədər vacibdir. (8;15)

Yaşadığımız dövrün nəzəri qrammatikası ilə məşğul olan alimlər sintaksisi öyrənərkən onun bir neçə aspektinin olduğunu göstərirlər və bu aspektlər içərisində aktual sintaksisin də adını çəkirlər. (6;76)

Sintaksisin, xüsusilə cümlə bəhsinin ikili xüsusiyyəti hətta müəyyən təsnifatlara da daxil olmuşdur. İ.F. Vardul dil sistemini üç deyil, dörd təbəqəyə (yarusa) bölür: fonoloji yarus, morfoloji yarus, sintaktik (potensial) yarus, suprasintaktik (aktual) yarus.(4;17) Belə bir bölgü nitqin və dilin təbiətinə uyğundur. Əgər potensial sintaksis dil faktlarını əhatə edirsə, dilin qrammatik quruluşuna aiddirsə, aktual sintaksis üsluba, üslubiyyata xidmət edir. Buna görə də V. Trnka belə hesab edir ki, dildə sintaktik planla yanaşı, suprasintaktik plan (və ya üslubi plan) mövcuddur.

Aktual sintaksisin bünövrəsinin kim tərəfindən qoyulması ilə bağlı bir sıra mənbələr mövcuddur. Bəzi mənbələrə əsasən cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə söyləmin aktual üzvlənməsinin oxşar və fərqli cəhətlərinin bir çox hallarda qarşı-qarşıya durmasını izah etməsi baxımından aktual sintaksisin banisi Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndəsi, çex alimi V. Matezius hesab olunur. (12) Amma bəzi mənbələrdə bunun əksi deyilir. Aktual üzvlənmə baxımından fransız dilçiliyində cümlənin elmi linqvistik cəhətdən araşdırılması məsələsi A.Veylin adı ilə bağlıdır, çünki öz dövrünə görə bu məsələnin ən ağılabatan həllini A.Veyl tapmış və onun tədqiqatı Avropa dilçiləri və əsasən də "cümlənin aktual üzvlənməsi" terminini təqdim edən V.Matezius tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. (2;26,90), (11).

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dilin sintaktik quruluşu iki cür nəzərdən keçirilir: bunlardan birincisi ilə ənənəvi (potensial) sintaksis, ikincisi ilə aktual sintaksis məşğul olur. Potensial sintaksisin obyekti dilin, aktual sintaksisin obyekti nitqin sintaktik quruluşudur. Potensial sintaksisin əsas vahidi cümlə, aktual sintaksisin əsas vahidi isə söyləmdir. Söyləm müəyyən fikir ifadə edən ünsiyyət vahididir. Söyləm əksərən cümləyə uyğun gəlsə də, bəzən cümlə çərçivəsindən kənara çıxır, nitq sisteminin müstəqil vahidi sayılır və aşağı səviyyənin vahidi olan cümlədən fərqləndirilir. Bir cümlə kommunikativ funksiyasından asılı olaraq, bir neçə söyləmin ifadəsinə xidmət edə bilər. məs.: İndi ağaclar yaşıldır –cümləsi məntiqi vurğunun həmin cümlədəki yerindən asılı olaraq söyləmin 3 cür təzahürünə səbəb ola bilər. Ağaclar <u>indi</u> yaşıldır. İndi <u>ağaclar</u> yaşıldır. Ağaclar <u>yaşıldır</u> indi. (10)

Cümlənin söyləm funksiyasının əsas göstəricisi aktual üzvlənmədir. Aktual üzvlənmənin əsas vahidləri tema və remadan ibarətdir. Burada tema köhnəni, rema yenini bildirir. Cümlənin qurulmasında danışanın məqsədi həlledici amil olduğundan aktual üzvlənmə sırf qrammatik hadisə deyil, məntiqi-qrammatik hadisədir. Beləliklə, tema və rema söyləmin iki tərkib hissəsidir və bunlardan ikincisi, yəni rema kommunikasiyanın nüvəsi, yeni informasiya mənbəyidir. (10) Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi hər bir söyləm aktuallıq baxımından üzvlənir. Lakin bəzən söyləm üzvlənməyə də bilir. Bu cür hallarda o, yalnız remadan ibarət olur (tema əvvəlki cümlələrə əsasən təsəvvür edilir). Temanın buraxılması halları əsasən dialoqlarda işlənən yarımçıq cümlələrdə müşahidə edilir.

Beləliklə, qrammatik və aktual üzvlənmə arasındaki fərq cümlə və söyləm terminlərinin də fərqləndirilməsinə gətirib çıxarır. Müəyyən kommunikativ funksiya daşıyaraq konkret nitq prosesində, kimə isə müraciətdə səslənən cümlə söyləmə çevrilir.

Aktual üzvlənmə nəzəriyyəsi əsasən nəqli cümlələrin əsasında öyrənilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi qrammatik və aktual üzvlənmə arasında oxşarlıq mövcuddur. Məsələn, sadə cümlələrdə tema mübtəda ilə, rema isə xəbərlə üst-üstə düşə bilər, lakin buna baxmayaraq qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə arasında tam oxşarlıqdan söhbət gedə bilməz.

Xeyli müddət ümumi dilçilikdə aktual üzvlənmə problemi ayrıca götürülmüş cümlə əsasında, cümlə daxilində öyrənilmişdir. Lakin məlumdur ki, hər bir cümlə yalnız mətn daxilində düzgün şərh oluna bilir. Çünki danışıqda, yazıda məqsəd tema deyil və qeyd olunduğu kimi, tema danışana da, dinləyənə də məlum faktı ifadə edir. Cümlənin kommunikativ əsasını təşkil edən yeni məlumat fikrin irəliləməsinə, dərinləşməsinə, inkişafına səbəb olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi cümlə üçün söz sırası və intonasiya çox zəruridir. Məs.: indi ağaclar yaşıldır - cümləsindəki əsas hissə qeyd etdiyimiz kimi həm məntiqi vurğunun, həm də söz sırasının köməyi ilə, yəni söz sırasının inversiya edilməsi yolu ilə aktuallaşır. İntonasiya vasitəsi ilə predikativliyin ifadəsini isə bu misalla göstərmək olar: Yazı masalarının cərgə ilə düzüldüyü bir otaq. Divardan asılmış yazı taxtası. Müəllimlərini diqqətlə dinləyən şagirdlər kimi söz birləşmələri ayrılıqda heç bir predikativ münasibət bildirmir. Lakin bu söz birləşmələrinin müəyyən ardıcıllıqla düzülüşü, mətn yaratması və müəyyən intonasiyaya malik olması ilə burada predikativlik yaranmışdır.

Cümlənin aktual üzvlənməsi əsasən məntiqi vurğu ilə sıx əlaqədardır. Məntiqi vurğunu tədqiqatçılar öz yerində olmayan fraza vurğusu da adlandırırlar. Məntiqi vurğu öz mahiyyətinə görə söyləmdə əsas məna daşıyan hissəni qeyd edən intonasiya vasitələrindəndir. Yəni məntiqi vurğunun vəzifəsi cümlədə bu və ya digər sözü və ya söz birləşməsini vurğulamaqdan ibarətdir. Məntiqi vurğu hansı cümlə üzvünə aid olarsa, həmin cümlə üzvü əsas hissə, yəni rema hesab olunur. Deməli, cümlədə əsas məna daşıyan hissə remadır.

Söz sırası ilə bağlı A.Veylin yazdığı "Qədim dillərdə söz sırasının müasir dillərdə söz sırası ilə müqayisəsinə dair" əsəri xüsusi maraq doğurur. 1844-cü illərdə doktorluq dissertasiyası kimi nəşr olunan bu əsərində A.Veyl cümlədə söz sırasının rolundan bəhs etmişdir. Öz əsərində o, özünə qədər meydana çıxan fikirləri ümumiləşdirmiş və bir sıra maraqlı nəticələrə gəlmişdir. A.Veyl danışan və dinləyən üçün daha maraqlı fikirlərin cümlənin əvvəlində, ikinci dərəcəli fikirlərin isə cümlənin sonunda gəlməsi barədə iddiaları rədd edərək, normal nitqdə əvvəlcə söyləmin çıxış nöqtəsinin, sonra əsas məqsədinin işləndiyini isbat etmişdir. Bu nəzəriyyənnin əsasında cümlənin aktual üzvlənməsi durur. (10)

Ümumiyyətlə XVII və XVIII əsrlərdə filosofların və dilçilərin əsərlərində cümlənin onomasioloji aspekti qismən inkişaf etməyə başlamış, fikrin cümlə şəklində ifadəsində bir sıra linqvistik vahidlərin və əsasən də söz sırasının rolu dilçilərin diqqətini daha çox çəkmişdir. Cümlənin mənasının dəyişməsində söz sırasının rolu xatırlanır, cümlənin məntiqi üzvlənməsi (subyekt-predikat) ilə qrammatik üzvlənməsi (cümlə üzvlərinə görə fərqləndirilməsi) arasındakı əlaqənin dərk edilməsinə cəhdlər edilir. (2;26-27)

Aktual üzvlənmədə qrammatik üzvlənmədən fərqli olaraq məlumla yeninin yerdəyişməsi baş verə bilir. Məs.: "Anar danışır" cümləsini "Danışır Anar" kimi işlətsək bu zaman birinci cümlədə məlum hesab etdiyimiz Anar iknci cümlədə yeni

olur. Qrammatik üzvlənmədə isə komponentlərin yerdəyişməsindən asılı olmayaraq cümlə üzvləri öz mövqelərini saxlayır. Anar mübtədadır, danışır isə xəbərdir.

Beləliklə, dil və nitq, sintaksis (potensial) və suprasintaksis (aktual), cümlə və söyləm, qrammatik üzvlənmə və aktual üzvlənmə dixotomiyaları ta qədimdən dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Bu da dillə təfəkkürün daim bir-birindən asılı olmasını göstərir.

Cümlədə struktur, semantik və kommuniativ aspektlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olduğuna görə cümlə həm potensial sintaksisin, həm də aktual sintaksisin əsas tədqiqat obyekti olmuşdur. Cümlənin kommunikativliyinin nəzərə alınması, qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə arasındakı fərq cümlə və söyləm terminlərinin də fərqləndirilməsinə gətirib çıxarır.

Qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə qarşılaşdırılarkən onların arasında əlaqənin olması aşkar olunur. Lakin bu o demək deyil ki, onlar tamamilə eynidir. Qrammatik üzvlənmə nominativ, aktual üzvlənmə kommunikativ planda olur. Qrammatik üzvlənmə dedikdə cümlənin struktur özəyini təşkil edən mübtəda və xəbər və onları genişləndirən üzvlərin ayrılması nəzərdə tutulur. Aktual üzvlənmədə isə cümlə subyekt və predikata ayrılır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Cahangirov F. F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi, fil.ü. dok.dissertasiyası Bakı, 2006
2. İsmayılov B.B. Fransız dilinin aktual sintaksisi və onun tədrisi problemləri Bakı-Nurlan-2008
3. Şirəliyev M., Rəcəbov Ə. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Azərtədrisnəşr 1962.

Xarici dildə:

4. Вардуль И.Ф. Об одной дизъюнктивной универсалии. Языковые универсалии и лингвистическая типология. Издательство «Наука», М.,1969
5. Грамматика русского языка том II, ч.1.
6. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении.–Изд. 7-е М.: Учпедгиз 1956.
7. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. М., «Наука», 1981
8. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка, 1957
9. Deny de Halicarnasse. Traité de l'arrangement des mots. Suite des Principes de la littérature par M. l'abbé Bateux. P., 1788.
10. http://www.philology.ru/linguistics1/steblin-74c.htm
11. www.qkazimov.gen.az/arxiv/1.htm
12. http://tapemark.narod.ru/les/022f.html
13. http://dic.academic.ru/dic.nsf/es/35240/Матезиус

V.Baghirzade

The phrase and the statement as the basic units of syntax

Summary

The article deals with structural, semantic and communicative aspects of sentence. Here the sentence is considered both from grammatical and actuality point of view. The sentence, the main unit of potential syntax and the statement which is the main unit of actual syntax are being differentiated for some features which are considered in our article.

В.Багирзаде

Предложение и высказывание – основная единица синтаксического уровня языка

Резюме

Статья посвящается структурным, семантическим и коммуникативным аспектам предложения. Предложение рассматривается и с грамматической точки зрения и с точки зрения актуализации его. Предложение - основная единица потенциального синтаксиса и высказывание будучи основной единицей актуального синтаксиса различаются по некоторым особенностьям, которые освещаются в статье.

Rəyçi: Səidə İbrahimova
filologiya elmləri doktoru, professor

SEVİNC BAĞIROVA
ADİU
sevinc.@.mail.ru

SİFƏT ƏSAS HİTQ HİSSƏSİ KİMİ
(azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında)

Açar sözlər: indilis dili,sifəf,azərbaycan dili, grammatika, sifətin dərəcələri.
Ключевые слова: английский язык,имя прилагательное, грамматика, степени прилагательных
Key words: englais, adjective, grammar, degree of arjective.

Azərbaycan dilinin qrammatikası görkəmli dilçi alimlərimiz tərəfindən əhəmiyətli dərəcədə öyrənilmişdir. Lakin bildiyimiz kimi dildə tədqiqə ehtiyacı olan və yaxud mubahisə doğuran məsələlər həmişə təbii ki, olur və onlar da aydınlaşdirlmışdır və təkmilləşdirilməlidir. Azərbaycan dilində belə mübahısəli məsələrdən biri də sifətin dərəcəliridir.Uzun müddət Azərbaycan dilinin qrammatikasında sifətin müqaisə dərəcələrinin sayı ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxəlif sayda verilmiş , bir dərəcə əlaməti digər dərəcə əlaməti kimi qəbul edilirmişdir. Müasir dövürdə də bəzi dilçilər qeyd edilər ki, sifətin dərəcələri ilə əlaqədər olan mübahisələri aradan qaldırmaq məqsədilə Azərbaycan dilində sifətin dərəcələrini adi, çoxaltma, azaltma, adı altında 3 yerə bölmək olar. Aydın olur ki, bu məsələ hələ də mübahisəli olaraq qalır.1948-ci ilə qədər dərsliklərdə sifətin ən azı 5 dərəcəsi verilirdi : 1) adi, 2) kiçiltmə 3) müqaisə, 4) üstünlük , 5) şiddətləndirici,

Məsələni konkretləşdirmək üçün Ə.Dəmirçizadə sifət haqqındakı məqaləsində sifətin 3 dərəcəsini göstərir: adi, azaltma.

Qeyd: İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə (Hind-Avropa və türk) mənsub olsalar da, bu dillərdə müəyyən qanunuauyğunluğları vardır.ğ

Azərbaycan dilində dərəcə əlaməti sayılan *çox, xeyli,az və.s* sözlər əslində dərəcə əlaməti deylidir. Məsələn, ingilis dilində *çox, xeyli,az* sözlərinə uyğun gələn *a most , very* sözləri dərəcə əlaməti sayılan bilər. müqayisə edək .

1)It s <u>the most interesting</u> book I have ever read

Bu ən maraqlı kitabdır (oxuduğum kitablar içərisində)

1) it s a most interesting (a very interesting) book

Bu , çox maraqlı kitabdır

1-ci cümlədə *book* (kitab) sçywnw təyin edən *interesting* sifəti *the most* (ən) ifadəsi ilə birlikdə

Ilə birlikdə cümlənin bir üzvü olur .eləcə də Azərbaycan dilində : Bu ən maraqlı kitabdır . 2-ci cümlədə isə *a most* ifadəsi zərfdir və cümlə üzvü kimi dərəcə zərfliyi (adverbial modifier of degree) fünksiyasını da seyir . İnteresting sözü isə *book* sözünü təyin edir və cümlə üzvü kimi təyin (attribute) olur . *Bu çox maraglı kitabdır.* Cümləsində də çox sözü nitq hissəsi kimi zərfdir , bu cümlədə " nə dərəcədə" sualına cavab verir və cümlə üzvü kimi dərəcə zərifliyi olur.

Ingilis dilində sifətin üç dərəcəsi var: adi dərəcə (The positive degree), müqayisə dərəcəsi (The Comarative degree) , üstünlük dərəcəsi (The Superlative Degree).

Adi dərəcədə olan sifət müqayisə bildirmir. Müqayisə dərəcəsində olan sifət bir əşyanın başqüalarında əlamət və keyfiyətcə fərqini bildirir. Üstünlük dərəcəsində olan sifət isə bir əşyanın bütün başqa eyni əşyalardan əlamət və keyfiyyətçə üstün olduğun bildirir.

S*umgait is a large city*
Sumqayıt böyük şəhərdir .
Ganja is larger than sumgait .
Gancə sumqayıtdan böyükdür .
Baku is the largest city in Azerbaijan.
Baki azərbaycanın ən böyük şəhəridir.

Ingilis dilində sifətlərin müqayisə və üstünlük dərəcələri iki qayda ilə əmələ gəlir .

1) bir qisim sifətlər müqayisə və üstünlük dərəcəsində - *er*, üstünlük dərəcəsində -*est* qəbul edir.

2) bir qisim sifətlərin isə müqayisə dərəcəsi , *more* , üstünlük dərəcəsi most sözü vasitəsilə əmələ gəlir.

Birhecalı sifətlərin müqayisə dərəcəsini əmələ gətirmək ücün adi dərəcədə olan sifətin sonuna -*er* səkilçisi əlavə edilir.

Long-uzun *mall –kiçik*
Longer-daha uzun *maller- daha kiçik*

-*er* şəkilçisi (ə) kimi oxunur. Dilimizə bu şəkilçi "nisbətən" sözləri vastəsi ilə tərcümə edilir.

*This pen is longer.B*u qələm daha (nisbətən) uzundur.

Iki əşyanı bir-birilə müqayisə ederkən , Azərbaycan dilində keyfiyətçə üstün olmayan əşyanı bildirən isim çıxışlıq halında olur. Həmin halın vəzifəsini ingilis dilində than bağlayıcı icra edilir. Than bağlaycısı icra edilir. *Than* bağlayıcısı ingilis dilində than bağlayıcısı ingilis dilində müqayisə dərəcəsində olan sifətdən sonra gəlir.

This pen is longer than that pen.
Bu qələm o qələmdə uzundur.
This book is thicker thanTHAT book.
Bu kitab o kitabdan qalındır .

Qeyd : bəzən *this, that* işarə əvəzliyi ilə təyin olunmuş iki isim müqaiysə edildikdə təkrar etməmək məqüsəli ilə ikinci isim əvəzinə *one sözü* işlədilir və *o biri* sözü vasitəsi ilə tərcümə edilir:

This is the longest pen.
*B*u ən uzun qələmdir.

Sifətin üstünlük dərəcəsi ilə təyin olunan isimdən əvvəl adətən *the* müəyyən artikli işlədilir:

Baku is the langest city in azərbaijan.
Bakı Azərbaycanda ən böyük şəhərdir.

Tərkibində qısa səsli olan birhecalı sifətlərin müqayisə və üstünlük dərəcələrin əmələ gətirərkən belə sifətlərin sonunda olan səssiz qoşalaşır:

Thin – nazik *thinner*- daha nazik *thinnest*- ən nazik
Big- böyük *bigger* - daha boyk *biggest* - ən böyük

Tələffüz edilməyən -e hərfi ilə bitən sifətlərin müqayisə və üstnlük dərəcələrini əmələ gətirərkən sözün sonundakı –e hərfi düşür.:

Larger – böyük *larger* – daha böyük *largest* - ən böyuk

Əgər sifət –*y* *h*ərfi ilə bitərsə və -y hərfindən əvvəl səssiz olarasa, belə sifətlərin müqayisə və estünlük dərəcəsini əmələ gətirərkən –y hərfi –I hərfinə çevrilir , sora isə -er və -est şəkilçiləri əlavə edilir.

Bütün çoxhecalı və əksər ikihecalı sifətlərin müqayisə dərəcəsi mori (çox, daha) , üstünlük dərəcəsi most (ən, ən çox) Sözləri vasitəsilıə ilə əmələ gəlir:

Difficult-çətin

More difficult-daha çətin

Most d*ifficult*- ən çətin

İngilis dilində bəzi sifətlərin müqayisə və üstünlük dərəcələri supletivizm , yəni soz kökünün dəyişməsi yolu ilə əmələ gəlir:

Good-yaxşı	*letter*- daha yaxşı	best- ən yaxşı
Bad—pis	*worse*-daha pis	worst-ən pis
Little-kiçik	*less*- daha kiçik	least-ən kiçik
Many –cox	*more*-daha çox	most-ən çox

Bəzi sifətlərin üstünlük və müqayisə dərəcələrini şəkildə olur:

Far-uzaq	farther-daha uzaq	farthest
Near-yaxın	further	furtest-ən uzaq
Late-sonra	nearer-daxa yaxın	nearest-ən yaxın
Old-qoca	later- daha sonrakı	next
		Latest-ən son
		last

farther , further və eləcədə *farthest*, *furthest* formaları məsafəni göstərərkən işlədilir:

He lives in farthest(furthest)fartof thevillage. –O, kəndin ən uzaq yerində yaşayır.

Further sözü "əlavə" və "sonrakı " mənasında da işlədilir:

The passessed further information on this problem.- Onun bu məsələ barəsində əlavə məlumatı var idi.

Nearest sözü məsafəni , next sözü isə növbəni bildirib, dilimizə "növbəti" ertəsi o biri ay , gün il sözləri ilə işlədildikdəisə "gələn," sözü vasitəsi ilə tərcümə edilir:

The nearest village- ən yasxın kənd

The next day-ertəsi gün

Next month-gələn ay

Next year- gələn il

Late və *later* sifətləri vaxt göstərir. Latest sifəti "son"mənasında işlədilir. Latter və last ardıcılıq gostərərkən işlədilir.

Last və *latest* sifətləri dilimizə "son" sözü vasitəsi ilə tərcümə edilir. Hər iki sifət dilimizə "son" sözü ilə tərcümə edilsə də bunların arasında məna çalarlığı vardır. Bunların arasında məna çalarlığı vardır. Yaşayan birşəxsin "son əsəri" haqqında danışarkən latestsifəti işlədilir.

The poet s latest poem was great success

Şairin son seri böyük müvəffəqiyyət qazandı.

Vəfat etmiş bir şəxsin son əsəri haqqında danışarkən last sifəti işlədilir.

Uzeyir Hajıbeyov s last comasition is the opera Firuza

Üzeyir hacibəyovun son əsəri "firuzə" operasıdır.

"Latest news" –son xəbərlər dedikdə daha yeni xəbərlərin olacağı mümkündür. Müəyyən bir iş haqqında "last information" son məlumat dedikdə isə bu barədə yeni bir məlumatın olamayacağı nəzərdə tutulur.

Older və *oldest* sifətləri "qoca" , "yaşlı," , "qədim" və kohnə mənasını verir.

The maiden tower is one the oldest buildungs in baki

Qiy qalası bakıda ən köhnə binalardandır

Timur is older than el

Timur məndən yaşlıdır.

My father is old.

Mənim atam qocadır.

Elder və eldest sifətləri bir ailə üzüvlərinin yaşca bir-birindən böyük oldğun göstərmək üçün işlədilir.

Sona has three sons : Ali , Hassan and Ahmed , Ali is her eldest son. Hassan is 4 years younger than Ali and two years younger than Ali and Two years older than Ahmed . Hassan is the elder son.

Sonanın üç oğlu var: Əli, Həsən və Əhməd. Əli ən böyükdür. Həsən əlidən 4 yaş kiçikdir ,Əhməddən isə 2 yaş böyükdür. Həsən ortancıl oğludur.

Older həmişə sifət olduğun kimi *elder* isim kimi də işlədilir:

Elder sözü ilə heç zaman *than* bağlayıcısı işlədilmir.

They are our elders.

Onlar bizim böyüklərimizdir.

` *She is older than her brother.*

O öz qardaşından böyükdür.

Eyni keyfiyyətli iki əşyanın bir-birinə bənzətmək üçün adi dərəcədə olan sifətlə *as… as…* bağlayıcısı dilimizə…da (də) … kimi vasitəsi ilə tərcümə edilir:

This story is as interesting as that one .

Bu nağıl da o nağıl kimi maraqlıdır.

İki nağıl əlamətli əşyadan birinin keyfiyətinin o birindən fərqini göstərmək üçün not so…as bağlayıcısından istifadə edilir:

This story is not so interesting as that one.

Bu nağıl o nağıl kimi maraqlı deyil .

Aşağıdakı söz birləşmələrinin tərcüməsinə diqqət yetirin:ğ

Toice as much as	iki dəfə artıq
Four times as long as	dörd dəfə uzun
Four times as high as	dörd dəfə hündür
Ten times as much as	on dəfə çox
Half as much as	iki qat az
Halt as many as	
Half the size- iki dəfə kiçik	
Half the eveight-iki dəfə yüngül	

İngilis dilində müqayisə bildirən cümlələrdə sifətin və ya zərfin müqayisə dərəcəsi *the …the* ilə də işlədilir. Belə cümlələrdə olan *the…the* dilimizə *nə qədər… o qədər* kimi tərcümə edilir.

The sooner you learn the language the better you evill knov it.
Dili nə qədər tez öyrənsəniz , bir o qədər yaxşı bilərsiniz.
The more speak the better eve understand each other.
Biz nə qədər çox danışırıqsa , o qədər o qədər bir-birimizi daha yaxşı başa düşürük.

Ədəbiyyat

1.I. rəhimov , T.Hidayətzadə : "İngilis dilinin praktik qrammatikası " Bakı .1966 il
2.O.Musayev: "İngilis dilinin qrammatiksı " Bakı .1979 .səh 219
3. H.Quliyev : " Muxtəlif sistemli dillərdə felin sematik təsnifatı " Bakı -2001il

С.Багирова

Прилагательное как основной части речи

Резюме

В статье рассматриваются степени сравнения прилагательных в современной азербайджанской и английской литературных языках, их сравнительная характеристика, а также суперлативная форма прилагательных и создание новых прилагательных с помощью изменения корни слова.В статье также анализируется употребление прилагательного в английском языке,иего эквиваленты в азербайджанском языке и особенно отличается степени прилагательных в простых и сложных предложениях.

S.Bagirova

Adjective like principle parts of speech

Summary

The article investingates the degrees of comparison in Engilish lierary language and in its comparative e characteristics with Azerbaijani , also the superlotiv e degree of some adjectives in Engilish , it means their forming by chamging the roots of the words.The article investigates the degress of comparaison in English literary language and its comparative characteristics with Azerbaijani,also the superlative degree of some adjectives in English,it means their forming by changing the roots of the words.

Rəyçi: Yusif Süleymanov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KƏMALƏ HÜSEYNOVA
AzTU
kəmalə.@.mail.ru

XARİCİ DİL ÜZRƏ TERMİNOLOJİ LEKSİKASININ ÖYRƏDİLMƏSİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: ingilis dili,terminoloji leksika,azərbaycan dili, dilçilik.
Ключевые слова: английский язык,терминологическая лексика, азербайджанский язык,лингвистика.
Key words: azerbaijany,linguistics,terminology lexicon,englais.

Dilçilik ədəbiyyatında sübut edilmişdir ki, yeni yaranan sözlərin və terminoloci lüğətin 80%-i sahə terminologiyasına aiddir. Şübhəsiz ki, milli auditoriyaların ilk kurslarında təlim prosesinin düzgün və səmərəli aparılması üçün tələbələrin seçmiş olduqları ixtisas üzrə yeni yaranmış söz və terminləri bilməli, onların məna açımına yiyələnməli və yeri gəldikcə ümumidilçilik baxımından onları cümlədə işlətməyi bacarmalıdırlar. Terminoloci xarakter daşıyan yeni sözlərin (hər hansı bir sahəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq) tələbələrə çatdırılması və öyrədilməsi üçün tapşırıqların üstün cəhətlərini qeyd etməmək olmaz. İndi isə aşağıda terminoloci leksikasının öyrədilməsi üçün tapşırıqların növləri və onların metodiki əhəmiyyəti haqqında bəzi fikirlərimizi qeyd edək: 1. Əyani öyrədici tapşırıqlar**.** Bu növ tapşırıqların əhəmiyyəti və rolu ondan ibarətdir ki, yeni yaranma aparatı və ya hər hansı bir terminologiyanı tələbələrə əyani olaraq nümayiş etdirərək və ona verilən məfhumu tələbələrə çatdırılır. Məfhum mənşə dildə necə səslənirsə, eləcə də tələffüz olunur və ana dilində onun qarşılığı axtarılır. Məsələn: «*dedektor*»-u tələbələrə nümayiş etdirməklə yanaşı, ona aid yeni yaranmış məfhum və söz birləşmələrini fikirləşib axtarmalı olurlar.

Dedektor və onun törəmələri:
noist dedektor – qaldırıcı dedector
diod dedektor – led dedektor
katod dedektor- catodes dedector
kuproks dedektor- kuproks dedector

2. Terminlərin düzgün quruluşu üzrə tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqların məqsədi hər hansı bir model və ya aparatı tələbələrə göstərməklə yanaşı ona, yəni modelə aid terminlərin siyahısı verilir. Tələbə isə fikirləşməli və terminləri elə düzməlidir ki, onun quruluşu məfhumun məzmununu düzgün ifadə edə bilsin. Bu növ tapşırlar adətən çoxsözlü terminlərə aid edilməlidir. Məsələn: «*qurğu, məlumat, işləmə*» sözləri tələbələrə çatdırılır. Tələbə fikirləşərək məfhumun düzgün alınması üçün:

- məlumatların işlənmə qurğusu çoxsözlü terminini söyləyir və yaxud: yer, şüalanma, effektiv sözlər tələbələrə çatdırılır;
- yerin effektiv şüalanması termini yaradılır;
- aeroşəkillərin xəritə ilə əlaqələndirilməsi;
- analoq kod dəyişdiricisi;
- aralıq infra-qırmızı diapazon terminlər yaradılır.

Təcrübə göstərir ki, əyani xarakter daşıyan tapşırıqlar yaradıcı xarakter daşıyır, tələbələrin dünyagörüşünü artırmaqla yanaşı, onların öz ixtisaslarını hərtərəfli və dərindən öyrənməyə imkan verir.

3. Tərcümə üzrə tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqlar adətən qrammatik xarakter daşıyır, belə ki, çoxkomponentli terminlərin siyahısı verilməklə yanaşı, müəllim tələbələrə hansı şəkilçilərin işlənmə ehtimalını da onlara şifahi və ya yazılı şəkildə çatdırır. Belə növ tapşırıqlarda tələbələr həm xarici dildən, həm də ana dilindən terminlərin morfoloci quruluşunu tənzim etməklə yanaşı, belə növ çoxkomponentli texniki terminlərdə məna çalarlığının incəliklərinə yiyələnirlər.

4. Semantik tapşırıqlar. Müəllim lövhədə tələbələr üçün belə bir sxem çəkir:

2-elektrodlu elektron lampa	3-elektrodlu elektron lampa	4-elektrodlu elektron lampa	5-elektrodlu elektron lampa

Müəllim mötərizə açmaqla orada həmin elektron lampaların adlarını xarici dildə yazmağı tələbələrə tapşırır. Öz ixtisasına dərindən yiyələnmiş tələbə yəqin ki, mötərizələrdə aşağıdakı terminləri yazacaqdır. Sonra müəllim texniki biliklərin əsasında tapşırığın həcmini daha da genişləndirərək, həmin elektron lampaların hansı məna daşımalarını xarici dildə yazmaqla yanaşı, sxemdə göstərmələrini tapşırır. Tələbələr ani fikirləşdikdən sonra belə bir sxem çəkirlər:

2-elektrodlu elektron lampa	3-elektrodlu elektron lampa	4-elektrodlu elektron lampa	5-elektrodlu elektron lampa
Katod və anodu olan elektron lampa	İdarəedici setka, anod və katodu olan elektron lampa	Ekran, idarəedici setkaları, anod və katodu olan elektron lampa	Müdafiə, ekran, idarəedici, anod və katodu olan elektron lampa

5. Müqayisə tapşırıqları. Müqayisə xarakteri daşıyan bu növ tapşırıqların məqsədi ayrı-ayrı terminlərin müxtəlif məna çalarlığına malik olmanın aydınlaşdırılmasıdır. Məsələn: elə növ terminlər də vardır ki, bunlar müxtəlif sahələrdə eyni məna yox, o sahənin özünə görə məna daşıyırlar. Belə növ terminləri tələbələrə yazdırmaqla, onların müxtəlif məna çalarlığına malik olmalarını və göstərməyi onlara tapşırır.

6. Sinonimik tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqlarda müəllim çalışmalıdır ki, tələbə eyni məna daşıyan, ancaq müxtəlif şəkillərdə işlənən terminlərin tapılmasını fikirləşsin. Düzdür, söz ehtiyatı zəif olan tələbə bu tapşırığı yerinə yetirməkdə çətinlik çəkəcək, onun həll edilməsinə uzun müddət vaxt sərf edəcəkdir. Belə məqamda müəllim tələbələrə fərdi yanaşmalı və onları lazımi ədəbiyyatla təmin etməlidir ki, tələbələr ədəbiyyat üzərində işləmək iqtidarında olsunlar.

7. Şifrlənmiş terminlərin açılması üzrə tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqları verməkdə məqsəd tələbələrdə öz ixtisaslarına aid bilikləri inkişaf etdirmək və həmin terminləri mənşə dildə necə işlənməsi və dilimizə hansı yolla gəlməsini aydınlaşdırmaqdır. Məsələn: «LAZER» terminini bir çox tələbələr alim, yəni həmin şüanın yaradanın adı kimi başa düşürlər. Müəllim həmin terminin baş hərflərini lövhədə yazır. İngilis dilində həmin terminin açılışı belədir:

Light amplification by stimulated emission of radiation.

Azərbaycan dilində tərcüməsi:

Kənar təsirli şüaların köməyi ilə işığın gücləndirilməsi.

Sonra müəllim tələbələrə belə bir tapşırıq verir: Azərbaycan və ingilis dillərində hansı sözlər bir-birini tamamlayır. Çox da çətin olmayan bu tapşırığı tələbələr belə izah edirlər:

- *kənar- emission,edge*
- *ilə - by,with*
- *kömək – stimulated,help*
- *Işıq - ligth*
- *Şüa – radiation,beam*
- *gücləndirici- amplification*

Sonra lazım gələrsə tələbələr «LAZER» terminin texniki xarakteristikasını verirlər. Didaktikanın sadədən mürəkkəbə prinsipinə əsasən, asan modellərdən başlayıb çətinə gəlmək lazımdır. Qrammatik çalışmalar maqnitafon lentinə belə sxem üzrə yazılır. Əvvəlcə lentə çalışırmanın şərti, ona aid bir nümunə və bundan sonra fasilələr qoyulur. Fasilələr çalışmanın xarakterindən asılı olaraq uzun və qısa ola bilər. icra olunmuş çalışmanı yoxlamaq üçün maqnitafon lentinə diktor mətni yazılır. Qrammatik qaydalar texniki vasitələri ilə tədris edildikdə və təkrarlanıb möhkəmləndirildikdə tələbələr həmin materialı gec unudurlar. Dilin öyrədilməsi prosesini intensivləşdirmək tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirməkdən ötrü valqaldırandan, maqnitafondan, diafiom və kino-filmlərdən istifadə etmək təxirə-salınmaz bir vəzifədir. Adı çəkilən bu vasitələr dərsdə dil mühiti yaradır, tələbələrdə dilin öyrənilməsinə maraq oyadır və müəllimin işini bir növ yüngülləşdirir. 1. Valqaldıran. Təlimin texniki vasitələri ilə işləmək üçün tələbələrdən ötrü ən asan valqaldırandır. Şifahi nitqi inkişaf etdirmək məqsədilə valqaldırandan tədrisin aşağı mərhələsində daşa çox istifadə etmək lazımdır.vallarda şifahi nitqi inkişaf etdirmək məqsədilə rəngarəng dialoqlar və şifahi nitq mətnləri lazımdır. Bu dialoqları müəllim bir neçə dəfə səsləşdirdikdən sonra, orada tələbələrə məlum olmaayn yeni sözləri lövhədə yazır və onların da yazmasını tələb edir. Şifahi nitqin inkişafının təmə-lini müəllim əvvəl valqaldıran la, sonra başqa texniki təlim vasitələri ilə möhkəm-ləndirir. 2. Maqnitafon. Xarici dilin təlimində maqnitafondan istifalə üsulundan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, həmin aparatdan təlim işində düzgün istifadə edilmədikdə dərsə verilən vaxtın çoxu hədər gedir və maqnitafon nəinki xeyir verir, əksinə təlim işini pozur. Məllim maqnitafondan düzgün və yerində istifadə etdikdə isə həmin apparat tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirməklə bərabər müəllimin öz ustalığını da artırır. Maqnitafondan xarici dilin tədrisində aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə etmək yaxşı nəticə verir. Maqnitafon lentinə yazılan materialın məzmunu elə olmalıdır ki, tələbələr onu eşitdikdədə materiala həvəslə qulaq assınlar. Şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün maqnitafonla aşağıdakı iş formalarından istifadə etmək lazımdır. Eşitmək bacarıq və vərdişlərinin yaradılması pisxoloq və metodistlərin diqqətini cəlb etmişdir. Psixoloqlar eksperimental laboratoriya işlərilə sübut etmiş-lər ki, xarici dildə eşitmə danışma üçün zəmin yaradır. Tədrisin ilk mərhələsində ve-rilən çalışmalar tələbələrdə eşidib anlama vərdişini inkişaf etdirməyə xidmət etməlidir. Azərbaycan məktəbləri üçün yazılmış dərslikdərdə maqnitafonla çalışma işi aparmaq daha faydalıdır. Bu çalışmalardan bəzi müəllimlər vaxtlı-vaxtında istifadə etmirlər. Ona görə də məktəbi qurtaran kənclərin nitqi, eşidib anlama vər-

dişləri lazımi dərəcədə inkişaf etmir və bunun təsiri ali məktəbdə də özünü göstərir. Xarici dili eşidib anlama, kinofilm, kompyüter texnikası nümayiş etdirilən zaman da aşılana bilər. Xarici dilin tədrisində yazı, dilin başqa aspektləri ilə şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçn üzvi surətdə bağlıdır. Psixoloqlar sübut etmişlər ki, yazı şifahi nitqin təməlini qoyur. Ona görə də yazılı çalışmalara tədrisdə çox yer vermək məsləhətdir. Yazı təlimini maqnitafonun köməyi ilə aşağıdakı çalışmalarla aparmaq olar:

- xarici dildə eşitdiyini dəftərə yazdırmaq. Belə yazı sadə və mürəkkəb ola bilər;
- hərf birləşmələrinin altından xətt çəkmək;
- cümlələrdəki mürəkkəb sözlərin altından xətt çəkmək;
- maqnitafonda eşidilən mətnə aid sual-cavab yazmaq;
- eşidilən mətnə aid plan yazmaq.

Maqnitafonala leksik çalışma növündən də istifadə etmək olar:

- söz və söz birləşmələrini yazmaq;
- yeni öyrənilmiş söz və söz birləşmələrini situasiyada vermək;
- boş buraxılmış yerə lazımi sözlərin yazılması. Diktor cümləni axıra qədər oxumur, yarımçıq qalan hissəsini tələbələr tamamlayırlar. Sonra tamamlanmış cümlə oxunur;
- ev tapşırığı üçün veriləcək söz və söz birləşməsinin maqnitafon lentinə yazılması;
- müəyyən mövzu ətrafında söhbət aparmaq. Yazılan suallar oxunun və onlara cavab verilir;
- «açar» sözlərlə cümlə düzəltmək və bu nümunələri lentə yazdırıb sonra oxutdurmaq.

Şifahi nitq laboratoriyasına daxil olan linqafon aparatı tələbələrin şifahi nitqinin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu apparat tələbələrin monoloji və dialoji nitqinin inkişafında daha çox istifadə edilir.

Linqafon aparatı ilə iki proqramda iş aparılır. Bunun birincisində tələbələr müəllim və ya yoldaşlarını eşidirlər. Burada tələbələr kartoçkadan geniş istifadə edirlər. İkinci proqram əsasında tələbələr mətnin məzmununa aid çalışmalarla işləyirlər. Linqafonla aparılan işrə içərisində xarici dildə şifahi danışmaq məsələsi ən məhsuldar iş hesab edilir. Çünki, tələbələr bu apartla işlərkən bir növ dil mühitində olurlar. Linqafon yalnız tələbələrin şifahi danışması bacarıq və vərdişlərini deyil, həm də onların eşidib anlama bacarıq vərdişdlərini ig etdirmkədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dillərin tədrisi zamanı kompyüterlərin də rolu böyükdür. Kompyuterdə verilən material həddən artıq çox olmamalıdır. Kompyüter texnikası nümayiş etdirilərkən aşağıdakılara fikir verilməlidir:

- təsvirlər hər cəhətdən düzgün olmalıdır;
- onlar tələbələrin diqqətini özünə cəlb etməlidir;
- təsvirlər tələbələrin söz ehtiyatını artırmalıdır;
- təsvirlər mümkün qədər dil proqramına uyğun seçilməlidir;
- təsvirlərin dili aydın və anlaşıqlı olmalıdır.

Hər bir təsvir tələbələrə xarici dildən bu və ya digər qaydanı öyrətmək, yaxud təkrarlamaq məqsədi daşımalıdır.

Xarici dilin tədrisində belə mühüm əhəmiyyət kəsb edən texniki vasitələrdən hər bir xarici dil müəllimi istifadə etməlidir.

Ədəbiyyat

1. T.Haciyev:Azərbaycan ədəbi dil tareixi.ADU nəşriyyatı,1976.
2. T.Abbasquliyev:Azərbaycan və ingilis dillərində atalar sözləri.”Elm” nəşriyya tı.Bakı 1981 il.
3. O.Musayev: İngilis dilinin grammatikası.Bakı 1979 il.səh.219.
4. İ.Rəhimov.İngilis dilinin praktik grammatikası.Bakı.1966.”Elm” nəşriyyatı.

К.Гусейнова

Основные принципы обучения терминологическую лексику иностранного языка

Резюме

В статье рассматривается некоторые основные принципы обучения студентам иностранного языка,особенно английского языка в высших учебных заведениях,отмечается обучения терминологическую лексику в национальных аудиториях резко отличается от других принципов обучения.Встатье также рассматривается некоторые основные задачи для успешного обучения иностранного языка в ВУЗ-ях:

-задачи для переводов;
-задачи по семантикам;
-сравнительные задачи;
-синонимические задачи;
-шифровые задачи и др.

Все задачи обучения реализуется студентами в аудиториях ВУЗ-ах.

K.Kousseynova

The bazic principles training terminology vocabulary foreign language

Summary

The article examines the a few,the basic principle teaching students foreign language especially English institutions of higher education it is noted training terminology vocabulary national audience strongly differs from the other principles of training. The article examines also the main tasks of the oak for success ful learning Foreing language institution of higher education: -translation tasks, semantics of the tasks,comparable tasks,sinoymes tasks,encrypted tasks. All tasks training realizable students audiences.

Rəyçi: Həbib Mirzəyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MAHİRƏ QULİYEVA
AAHM
mahirə.@.mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ AVROPA MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər:leksikoloji**,** alınma sözlər, dilin lüğət tərkibi, təsir.
Key words:leksical, loan words, vocabulary of the language, influence.
Ключевые слова: лексический,заимствованные слова, влияние

Leksikanın xüsusi təbəqəsinin həm nominasiya proseləri nöqteyi nəzərindən, həm də əsaslandırma planında alınma planında alınma sözlər təşkil edir. Dil kontaktı və digər dil sosiumlarının təsiri altında verilmiş dil kollektivinin təcrübəsinin genişləndirilməsi nəticəsində əmələ gəlmiş nominasiya tələblərinə mümkün cavablardan biri olaraq, onlar nitq zamanı dil cəhdlərinin müəyyən qənaətini təşkil edir, belə ki bu dildə əmələ gələn nominative boşluqları doldurmaq üçün başqa dilin hazır vahidlərindən istifadə olunur. Eyni zamanda, sözlərin alındığı dildə mövcud olan əvvəlki assosiativ əlaqələrin itirilməsi dildə alınma sözlərə məxsus olan əsaslı mənbələrin də itirilməsinə gətirib çıxara bilər ki, bu da nitq prosesində onların mənalarının başa düşülməsində çətinliklər yaradırş Alınma sözlər bir dilin elementlərinin başqa dildə istifadə olunması prosesi kimi, həm dilçilik, həm də dialektik cəhətdən dil əlamətlərinin ziddiyyətli təbiətinə səbəb olmuşdur: sözlərin götürülməsinə təkan verən ixtiyarilik və sözlərin götürulməsinə mane olan qeyri-ixtiyarilik. Elə bununla da izah etmək olar ki, ingilis dilində söz əmələ gətirmə və semantik derivasiya prosesləri ilə müqayisədə alınma sözlər kəmiyyətcə xeyli geri qalırş. Bu, heç də o demək deyil ki, müasir ingilis dilində alınma sözlərin rolu yoxdur. Təxminən dünyanın 50 dilindən daxil olmuş leksik vahidlər ingilis dilinin lüğət tərkibinin təqribən 70%-ini təşkil edir və ingilis dili müxtəlif tarixi mərhələlərdə, müxtəlif- tarixi, coğrafi, social, iqtisadi, mədəni və s.inkişaf və mövcud olma şəraitinin təsiri altında leksik təbəqələri əhatə edir.

Dillərin uzun müddətli qarşılıqlı tarixi əlaqələrinin nəticəsi olaraq, alınma sözlər həm bir proses kimi, həm də bu prosesin nəticəsi kimi dil tarixində maraq oyadır, bunun da sayəsində sözlərin alınma səbəbləri və mənbə dillər, alınma yolları, forma və tipləri, alınma sözlərin məruz qaldığı dəyişiklər barədə ətraflı məlumat toplamaq mümkün olur. Alınma sözlərin sinxron, leksikoloji cəhətdən öyrənilməsi onların bu dilin leksik quruluşuna təsiri və bir sıra genetic xüsusiyyətlərini saxlamaqla keçdiyi dildə özünün xüsusi status ilə maraq doğurur.

Alınma prosesində təkcə ayrı-ayrı vahidlər deyil, mənbə dildə aralrında müəyyən əlaqənin olduğu söz qruplarının da iştirak etməsi zamanı bu təsir daha aydın görünür. Mənbə dildə sözlər arasında relevant əlaqələrin və soz götürən dildə derivasiya miqdarı (m\sş rural-“kənd”-L.Rusrlis rus, rurus “kənd, əkin yeri, tarla”, cardiac “ürək”-Gk, kardiakos, kardia “ürək” sözündən və b.) mənbə dildə genetic cəhətdən törəmə rol oynayir və struktur-semantik ilə asılılığı ilə xarakterizə olunur.

Belə söz əmələ gətirən sözlərin cüt sözlərin hər ikisinin alınması zamanı onların arasında derivasiya əlaqəsi digər dildə də qorunub saxlanılır. Məsələn,

"glossa, haşiyə, kənarlarda qeydlər, sərhlər" – glossary "qlossari, lüğət", dynasty "sülalə" – dynastic "sülalə (sif.) və s. Bu və ya digər tip yanaşma ilə qarşılıqlı əlaqədə olan alınma sözlər qrup xarakterli və çox saylı olması nəticəsində, ingilis sadə və törəmə sözlər sisteminin artmasında rol oynayır. Xeyli sayda morfoloji üzv vahidləri əmələ gəlir ki, bunun kompleksliyi ingilis dilində danışanlar tərəfindən daha çox hiss olunur, bunun da nəticəsində yeni söz yaradıcı modellərin formalaşması baş verir. Beləliklə, İngilis dilinin təkcə morfem tərkibi deyil, həm də derivasiya imkanları genişlənir. Alınma sözlərin keçdiyi dildə "taleyi" də maraqlıdır. Alınma sözlər çoxu daxil olduğu sistemin təsiri ilə mühüm fonetik, qramatik və hətta semantic dəyişiklərə uğrayaraq həmin sistemin fonetik, qramatik, semantic qanunlara uyğunlaşırlar. Assimilyasiya prosesi o dərəcədə dərin olur ki, həmin sözlərin xarici dil mənşəli olması ingilis dilində danışanlar tərəfindən hiss olunmur, yalnız etimoloji təhlil vasitəsilə müəyyən olunur. Bu, skandinaviya və latın dilindən erkən alınma sözlər üçün, xüsusilə, uyğundur, məsələn: get "almaq", skill "bacarıq", sky "səma", skirt "ətək", skin "dəri", they "onlar", street "küçə" və s. Tam assimilyasiya olunmuş və mənimsənilmiş alınma sözlərdən fərqli olaraq, qismən assimilyasiya olunmuş xarici dil vahidləri özlərinin fonetik (məs. (garage) chaise – longue chic), qramatik (məs. tək datum, nucleus, antenna – cəm datd, nuclei, antennae) və semantik (məs. taiga, tundraŞ rouble və s. rus dilindən alınma, ingilislər üçün başqa məna verən sözlər) xüsusiyyətlər kimi xarici mənşəli izlərini saxlayır. Bunların ingilis dilinin izahlı lüğətlərində adekvant təsvirini vermək üçün leksikoqraflar ensiklopedik məlumatdan chox istifadə edir, verilən obyekt və hadisənin yayılma yerləri, mövcud olduğu formalar, istifade etmə üsulları və s. barədə məlumat verirlər Etimoloji nöqteyi-nəzərdən, leksikanin alınması xalqların iqtisadi, siyasi, elmi və mədəni əlaqələr zəminində yaxınlaşmasının nəticəsidir. Çox vaxt alınma sözlər dilə yeni əşyaların adlandırılması və əvvəllər məlum olmayan məfhumların ifadə edilməsi vasitəsi kimi gəlir. Alınma sözlər artıq məlum olan əşya və hadisələrin ikinci dəfə adlandırmaq üçün də istifadə oluna bilər. Bu o zaman baş very ki, alınma söz predmentin hər hansı başqa xüsusiyyətini bildirmək üçün istifadə olunur , o, ümumi qəbul olunmuş beynəlxaıq termindir və ya (hərbi işğal zamanı) xarici sözlər dilə məcburi səkildə tətbiq olunur. Çoxmənalı sözlər adətən öz mənalarından birində götürülür və alınma zamanı sözün məna həcmi daralır. İngilis dilinin lüğət tərkibinin inkişafında latın dilindən alınma sözlər böyük rol oynayır və latın leksikasının daxil olması əsasən ingilis xalqının tarixində üç hadisə ilə əlaqədar olmuşdur: Roma hakimiyyəti, İngiltərədə xristianlığın yayılma və İntibah dövründə mədəniyyətin inkişafı.

Hələ german tayfaları, anqllar, sakslar və yutlar Britaniya adalarında məskunlaşmamişdan bu tayfalarla romalılar arasında dillərində də öz izlərini buraxan ticarət əlaqələri var idi. Latın dilindən birinci mərhələdə alınma sözıər roma və german tayfalarının mədəni-iqtisadi və hərbi münasibətlərinin xarakterini əks etdirir. Yeni sözlər adətən bu mərhələdə Roma xalqının daha yüksək mədəniyyətə qoşulması ilə əlaqədar əmələ gələn yeni məfhumları ifadə edir. Bu alınma sözlərə bunlar aiddir: (lat.portus), cycene kitvhen (lat. Coquina), piper pepper (lat. Piper) və s. Bu sözlərin anql-sakslar tərəfindən Britaniya adalarına köçməmişdən öncə qəbul edilməsi ehtimalı müqayisəli tarixi təhlilin göstəricilərinə əsaslanır. Müxtəlif german dilləri və dialektlərinin leksik tərkibini müqayisə edərkən, müqayisəli – tarixi dilçi-

lik bu dillərdə çoxlu latın mənşəli sözlərin ümumiliyini müəyyən etmişlər. Təbii ki, bu sözlərin anql-sakslar tərəfindən gətirildiyi də zənn olunmuşdu. Bu sözlərin çoxunun anql-saksların adalarda üzləşdiyi keltlərin dilində də mövcud olması, abidələrin yoxluğu üzündən, bu sözlərin qədim ingilis dilinə bilavasitə latın dilindən keçdiyi və ya artiq Britaniya ərazisində kelt dilindən alındığını dəqiq təyin etmək olmur.

İngilis dilində latın dilindən alınma sözlərin əksəriyyəti "kitab" sözləri təşkil edir. B sözlər dilə xalqlar arasında bilavasitə canlı ünsiyyət nəticəsində deyil, yazılı sənədlər, kitablar və s. Vasitəsilə keçmişdir. Kitab alınma sözləri keyfiyyətcə digər alınma sözlərdən fərqlənir. Hər şeydən öncə, bu sözlər dəyişiklərə, xüsusilə də semantik dəyişiklərə az məruz qalmışlar. Bunun məntiqi izahı ondan ibarərdir ki, kitab alınma sözləri uzun illər boyunca məhdud sferada- bu dilin ədəbi formasında istifadə olunmuşdur. Daha sonra bu alınma sözlər əsasən mücərrəd, abstrakt və ya terminoloji xarakter daşıyır.

İngilis dilində latın alınma kitab sözləri 16-cı əsr, həmçinin 15-16-cı əsrlərə, yəni İngiltərədə İntibah dövrünə təsadüf edir. Uiklif, Lenqland və Çoserin əsərlərində mindən artıq əvvəlcə ingilis dilində rast gəlinməyən latın dilindən alınma sözlər işlənmişdir. İntibah dövründə tibb, ədəbiyyat, ilahiyyat sahələrində sözlər, texniki terminlər və s. Yaranır. Bu sözlərin sıyahısını qısa fəsil çərçivəsində vermeək mümkün deyil. Bunun üçün xüsusi lüğət tərtib etmək lazımdır.

Bu alınma sözlərin çoxunu morfolji əlamətlərinə görə təyin etmək olar, məsələn: məsdər formasında –ate- şəkilçisi olan, latın dilində fellərin 1-ci təsrif formasının keçmiş zaman feli sifətindən əmələ gələn fellər –ute- şəkilçisi olan, latın dilində fellərin 3-cü təsrif formasının keçmiş zaman feli sifətindən əmələ gələn fellər – prosecute, execute; latın dilində indiki zaman feli sifətlərindən əmələ gələn –ant- və ent- şəkilçili sifətlər, məsələn, evident, transparent,patient, triumphant, apparent, obedient.

Sonrakı əsrlərdə - 17-ci, 18-ci əsrlərdə latın dilindən alınma kitab sözləri müşahidə olunmuşdur. Əsasən bu "elmi sözlər" latın sözlərinin morfoloji xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamişlar, məsələn:inertia, sanatorium, genus, radius, curriculum, datum, vacumm.

Nəhayət, müasir ingilis dilində elə alınma sözlər də vardır ki, onlar bütünlükdə öz latın "simasını" saxlamışdır, yəni, hech bir assimilyasiyaya uğramamış və halhazırda da uğramır. Bu söz və ifadələr dildə latın dilindən sitat kimi işlənir. Onların istifadə olunma sferası məhduddur: onlar adətən elmi nəsr üslubunda, işgüzar sənədlərdə, yüksək natiqlik üslubunda işlənir. Belə alınma sözlərə aiddir: alma mater, bina fide, ex officio, condito, sine qua non və s.

Alınma sözlərin daxil edilməsinin nəticələrindən biri də etimoloji dubletlərin yaranmasıdır. Etimoloji dubletlər – etimoloji cəhətdən eyni kökə aid olan, lakin dildə müxtəlif məna, tələffüz və yazılışa malik sözlərdir. Məsələn: channel və canal.

Etimoloji dubletlərin yaranması müxtəlif konkret səbəblərlə izah olunur. Eyni söz müxtəlif zamanlarda, müxtəlif mənbələrdən alına bilər.

Məsələn: latınca canalis "kanal" ingilis dilində mərkəzi Fransa dialekti vasitəsilə "channel" formasında və şimali Fransa dialekti vasitəsilə "canal" formasında gəlib və bu formalar mənasına görə ayrılır.

Latınca quies, quietus "sakitlik, istirahət" bilavasitə ingilis dilinə daxil olmuş, quiet formasına malikdir, fransız dilindən keçən həmin söz dildə quite kimi möcuddur.

Qeyd olunduğu kimi, bir dildən digər dilə sözlərin keçməsi zamanı elə hallar da baş verir ki, eyni söz iki dəfə götürülür. Bu, yalnız təmasda olan xalqlar arasında uzun müddət tarixi-mədəni əlaqələrin olması zamanı baş verə bilər. Latın dilinin ingilis dilinə təsir tarixi məhz belədir. Bir çox latın sözləri ingilis dilində iki dəfə gəlib: bir dəfə fransız dilindən, bir dəfə bilavasitə latın dilindən. İkinci dəfə alınma birincidən xeyli vaxt fasiləsi ilə ayrılır ki, bu da sözün yeni söz kimi qəbul edilməsi üçün zəruridir. Beləliklə, etimoloji fransız-latın dubletləri əmələ gəlir.

Müasir ingilis sözlərində audio – lat. dinləmək, qulaq asmaq: auditorum, audience. Bios – yun. həyat: biology, biography. Centum – lat. yüz: cent, century, centenary. Demos – xalq: democracy, demography. Grapho – yun. yazmaq: graphic, phonograph. Homos – yun. eyni: homonym, homophone. Lexis – yun. lüğət: lexico, logy, lexicography.

Onoma – yun. ad: synonim, antonim, pseudonym

Phone – yun. səs: phonetics, phoneme, phonology

Scribe, scriptum – lat. yazmaq, yazılmış:describe, subscribe, scritwriter, inscription

Tele – yun. uzaq: telescope, telegraph

Video – lat. görmək: visus lat. görünüş, mənzərə: visible, vision, revise, television, evidence.

Vita – lat. həyat: vital, vitality, vitamin.

Latın dilindən ingilis dilinə keçən beynəlxalq sözlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar: obligation, constitution, alibi, agriculture, microscope, modern, laboatory, program, system, socialism, communism, capitalism, climate, radius, tardition və s. Başqa dillərdən alınma sözlər dilin lüğət tərkibinə ayrı-ayrı təsirlər göstərir. Bəzi dillərdə alınmalar dilin lüğət tərkibinə elədə təsir göstərə bilməmişdilər. Müxtəlif tarixi dövrlərdə söz alınmaları dilin lüğəti tərkibinə elə çox əhəmiyətli təsirini göstərmişdir ki, hətta başqa dillərdən alınmış misal üçün, əvəzlik, önlük kimi xidməti sözlər, qədim xidməti sözləri sıxışdırıb istifadədən çıxarırdılar. Başqa dillərdən sözlərin alınma prosesi hər bir dilə xas olduğuna və ingilis dilinin leksikonunun ayrılmaz hissəsi oduğu üçün, bu tema həmişə aktual olaraq qalır və həmişə onun öyrəmilməsi və nəzərdən keçirilməsi üçün kifayət qədər materiallar var. Çünki fəal dil həmişə inkişaf olunan dildir. Nə iə təzə bir şey gəlir, lazımsızlar, artıqlar yoxa çıxır, burada leksikologiya səhəsində çalışan alimlər üçün də həllin tələb edən çox suallar qalır.

İngilis dilinin müasir lüğəti dəyişir və uzun əsrlər boyu təkmilləsdirilərək, indi də ehtiyatda çox sayda sözləri var ki, onun vokabulasının formalaşmasına öz çoxmənalı təsirini göstərir. Bütün bunlara baxmayaraq, ingilis dili öz orijinalığını itirib "hibrid" dilinə çevrilməmişdir. Əksinə, öz tarixi boyu, o özünü ən gözəl dil elementləri ilə zənginləşdirib.

İngilis dili heç bir məhdudiyyət çərcivəsində olmadığına baxmayaraq öz "simasını" itirməmişdir: o alman dili qrupunda, inkişafın bütün dövrlərində, öz səciyyəvi xüsusiyyəti ilə qalır və alınma sözlər onun söz tərkibinin daha da zəngin olmasına xidmət edirlər

Ədəbiyyat

1.R.C.Cəfərov: Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər. Bakı.2000 il.Nurlan nəşriyyatı.
2.N.Ə.Rzayeva.Dildə sözalma prosesihaqqında. AMEA. İ.Nəsimi ad.Dilçilik İnstitu. Tədqiqlər.Bakı.2003 il.
3.N.Məmmədli. Alınma terminlər. ”Elm” nəşriyyatı, 1997.314 səh.
4.O.Musayev.İngilis dilinin grammatikası.Bakı.Maarif nəşriyyatı.1979 il.

М.Кулиева

Роль и значение заимствованных слов европейского происхождения в обогащении словарного состава английского языка

Резюме

В статье рассматривается рол и значения заимствованных слов Западно-Европейского происхождение в развитие и обогащении словарного состава английского языка и его влиянние на другие сферах изучаемого языка.Как известно,словарный состав английского языка широко распростренены слова и термины Западно-Европейского происхождение,особенно латинских слов употребляется в техническом и художественнном литературе,а также,в практическом разговорном речи.Поэтому,студенты и лингвисты всегда и везде изучает и анализируют заимствованных слов Европейского происхождения в английском языке.

M.Kouliyeva

The role and importance of the borrowed word european origin enrichment vocabulary english language

Summary

The article speaks about the borrowed words of Westen-Eurepean origin in the Englis language their use terminological units and lingual relation on modern phase.The roleand importance of te borrowed word European origin enrichment vocabulary English language,the article deals with the grammatical category of time in English and is comparative caracteristics of time Azerbaijan,analyses mutual en English origine words used in the vocabulary of Azerbaijan also some semantical peculiarities of English terms in Azerbaijani.The article deals with the structural-semantical models of the contemporary English and Azerbaijani language and their comparison analize of theoretical character.The article deals with the connection and essence of the category of tense in the Engsh grammar.

Rəyçi: Adilə Zeynalova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVDA CHARKAZOVA
Azerbaijan State Oil Academy
sevda charkazova@mail.ru

HOW TO MOTIVATE UNMOTIVATED STUDENTS

Açar sözlər: daxili, xarici, həvəsləndirmək, uğur qazanmaq, təzyiq
Key words: intrinsic, extrinsic, to motivate, to succeed , pressure
Ключевые слова: внутренний, внешний, стимулировать, иметь успех, давление

Students arrive in our classrooms with the full-range of motivations – and sometimes with what we see as a remarkable lack of motivation. Motivating students is one of the most challenging things we do as educators, and some of us want to throw up our hands in frustration or proclaim that there is little we can do to motivate students to learn.

It is true that students carry with them a lot of past experience that contribute to their motivation in our classrooms. However, teachers can make a difference, for better or for worse, in motivating students to learn. This module is written to give you a basic understanding of what motivates students and to provide some sense of how you can create this motivation.

As you read, you will note that many of the ideas we have covered elsewhere are identified here as important to motivation.

Keep the following points in mind:

• Our ideal goal as teachers is to help students to develop the intrinsic motivation that will allow them to become life-long learners.

• While this module provides many tips you can use to motivate students, many of the ideas outlined here come under a simple rule: respect your students as learners.

• Active learning – engaging students in the class and working with their peers –is an important contributor to student learning.

Extrinsic Motivation

Extrinsic motivation is what we are most familiar with in education; it is motivation to act that comes from the external environment, outside of the person. When we are motivated extrinsically, we act with the anticipation of rewards – grades, praise, money, time off from work, or some other incentive.

For instance, teachers motivate students to come to class regularly and join in discussions through the use of participation grades. When used wisely and thoughtfully, extrinsic motivation can be quite helpful in furthering student learning.

We can use extrinsic motivation to our advantage as educators if we know what motivates students, but we need to do so carefully.

For example, many students are concerned about their grades, either because of a desire to continue on at school or due to pressure from their parents, and they

will do what it takes to earn good grades. So, if we know that grades are important, we can use tests and papers to motivate students to build the skills and knowledge we expect them to have.

For instance, if students can succeed simply by memorizing, then they will memorize. However, if tests and papers require analysis and integration of ideas, then students will learn these higher-order skills.

Intrinsic Motivation

If extrinsic motivation comes from without, then intrinsic motivation comes from within. Intrinsically motivated learners want to learn because they are curious, they want to improve, they seek knowledge, and learning gives them satisfaction. This form of motivation nurtures and encourages the habit of lifelong learning. As students leave school, external motivators for learning, such as grades and praise, are replaced by long-term goals and less immediate rewards. Intrinsic motivation encourages us to continue learning regardless of what rewards come our way.

How Do We Motivate Students?

Some students worry about grades; others need to satisfy a course prerequisite. Still others want to learn and explore ideas. In fact, many students are probably motivated to learn and succeed by a combination of intrinsic and extrinsic elements.

The key for us as teachers is to understand what we can do to build students' motivation to learn in our classroom, and to nurture the intrinsic motivation that will guide future learning.

We know that students respond positively to three elements in most classes:

• A well-organized course;
• A teacher who is enthusiastic about the material and about teaching;
• A teacher who shows he or she cares about the students and their learning.

The first point is very important to motivation.

Below are some basic actions you can take to motivate students in your classroom. You will note, as you read, that these ideas are interconnected; they are part of a complete effort to build relationships with and motivate students.

• Communicate high but attainable expectations and goals. Most students want to be challenged and feel that they are directing their energies towards a worthwhile experience.

• Give students the chance to succeed. High standards for student work are fine, but it is important to make those standards clear and give students a chance to discover and meet them.

You may want to consider the following suggestions to help students to succeed:

• Give a test, quiz or paper early in the semester, return it to students, and give them a chance to retake or rewrite it. This lets them learn the standards and have a chance to improve.

• Rather than giving a few large tests and assignments, give smaller , more frequent ones.This makes the material students must learn more manageable and gives them more chances to succeed.

• Increase the difficulty of tests and assignments over time. Tell students you are doing this to help them to learn your expectations and to develop knowledge and skills to draw upon.

• Give early, immediate and comprehensive feedback. The idea of giving feedback is closely related to giving students a chance to succeed. In order to learn, students need and want to know the standards and expectations you have for their performance.

Thorough comments from you on tests and assignments show students what is needed to succeed. But your comments do more than just this: they also show the students that you respect them and are committed to their learning. Students notice when a teacher does (or does not) put forth effort in making comments on student work, and they respond accordingly.

• Create a learning community in your classroom. Interaction, particularly with peers, is an important motivator for many students. There are several easy steps you can take to create an environment where students see themselves as a part of a community of learners rather than as isolated individuals.

• Reward success publicly. This does not need to be an elaborate effort. Thank students for their comments, compliment good points by saying "good point," and refer back to individual students for their contributions when you can.

• Share exemplary work with students. Copy, distribute and discuss outstanding papers or assignments. This helps students to see your standards and it recognizes students who do outstanding work.

• Use collaborative/cooperative learning groups. Students respond to interaction with their peers. Putting students in groups can therefore promote their learning.

• Know your students and their interests. If you know who your students are and what they are involved in, you can adjust your class to connect with their interests. This can help them to see the relevance of the material and to motivate them to engage in class.

• Use a variety of teaching methods. No matter how gifted you are as a teacher, using the same method to teach each class can become monotonous – for you and for the students – causing the students to lose interest and motivation. When possible, vary your methods within and between classes. Break students into groups, give mini-lectures, have class discussions, use case studies, stage a debate, etc. This variety engages and motivates students.

• Avoid individual competition. Competition in and of itself is not necessarily a negative. Pitting groups against one another in games that help them to learn the material can be a useful motivator. However, you should avoid creating a situation where students see themselves in direct competition with one another for grades.

• Try to prevent too much anxiety from developing among students. Most of us tend to work a little harder or a little longer when we are worried about an important test or a big event and want to make sure we succeed. However, too much

anxiety can make us want to give up and not even try. This is why it is important to have reasonable goals and expectations and give students a chance to succeed.

The Unmotivated Student

If you have taught, you know what it feels like to look out at students' faces and see some of them who just do not look engaged in class. We often want to look at them and say, "I give up. I can't motivate you!"

When you feel this way, it is important to remember that, for students, our course is one small component of their lives. They are taking other courses, making friends, participating in activities, working to pay their way through school, and even taking care of families. In short, they are leading complex lives that affect how much energy and attention they can give to our classroom.

It is important to remember that there is a limit to just how much we can actually motivate students. But it is also important not to stop trying because you may find that, just as you become tired and frustrated, whatever pressures have been pulling the student down will eventually ease. And when this happens, they will appreciate the efforts you have made.

References

1. Centre for Excellence in Teaching. (1999). Teaching Nuggets. Los Angeles: University of Southern California.
2. Davis, Barbara Gross. (1993). Tools for Teaching. San Francisco: Jossey-Bass.
3. Luce, Ronald W. (1990). Motivating the Unmotivated. Innovation Abstracts, 15 (9). McKeachie, J. Wilbert. (1999). Teaching Tips: Strategies, Research and
4. Theory for College and University Teachers (10th ed.). Boston: Houghton Mifflin Company.
5. UCLA Office of Instructional Development. (1997). The TA Handbook 1997-98.

S.Çərkəzova

Həvəssiz tələbələri necə həvəsləndirməli

Xülasə

Tədris prosesində müəllimlərn bir sıra çətinliklərlə üzləşmələtinə baxmayaraq, onlardan ən çətini həvəssiz tələbədir. Tələbənin həvəssiz olmasının bir çox səbəbləri ola bilər. Bununla belə, bu həvəssizliyi aradan qaldırmağın yolları var. Bir az səbirlə müəllimlər tələbələri həvəsləndirmək və ruhlandırmaq üçün yollar tapa bilərlər.

Dərs prosesində tələbəni həvəsləndirməyin əsas yollarından biri dərsə verilən balın artırılması da ola bilər. Həm tədris prosesində, həm də dərsdən kənar məşğələlərdə gəncləri maraqlandıran mövzuların seçilməsi də tələbələrin dərsə marağını artıra bilər.

Akademiyada keçirilən fənn olimpiadalarında və konfranslarda iştirak etmək də tələbələri həvəsləndirə bilər. Müəllim həvəssiz tələbəni həvəsləndirmək üçün fərdi yanaşma prinsipindən də istifadə etməlidir.

С.Черкезова

Как заинтересовать незаинтересованных студентов

Резюме

Несмотря на некоторые затруднения педагогов в процессе обучения, самое сложное – это незаинтересованные студенты. Вместе с тем , есть пути решения проблем с незаинтересованными студентами.

Педагоги должны набраться терпения, чтобы заинтересовать и вдохновить студентов в процессе обучения.

Академия может побудить к участию в олимпиадах и конференциях студентов. Педагог должен использовать принцип индивидуального подхода, уделять больше внимания отстающих в учебе студентов.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

XATİRƏ KƏRİMOVA
ADPU
karimovaxatire@yahoo.com

METHODS AND TECHNIQUES

Açar sözləri: Metod, texniki üsullar, grammatika
Key words: method, techniques, gramma
Ключевые слова: Метод, техника, граммофон

In this chapter we look at how theory has been realized in methodological practice. Within the general area of "methodology" people talk about approaches, methods, techniques and models, all of which go into the practice of English teaching. These terms, though somewhat vague, are definable:

Approach: this refers to theories about the nature of language and language learning that serve as the source of practices and principles in language teaching. An approach describes how language is used and how its constituent parts interlock – in order words it offers a model of language competence. An approach describes how people acquire their knowledge of the language and makes statements about the conditions which will promote successful language learning.

Method: a method is the practical realization of an approach. Thisoriginators of a method have arrived at decision about types of activities, roles of teachers and learners, the kinds of material which will be helpful and some model of syllabus organization. Methods include various procedures and techniques as part of their standard fare.

When methods have fixed procedures informed by a clearly articulated approach, they are easy to describe. The more all- embracing they become, however, the more difficult it is to categorize them as real methods in their own right.

Techniques: a common technique when using video material is called 'silent viewing'. This is where the teacher plays the video with no sound. Silent viewing is a single activity rather than a sequence, as such is a technique rather than a whole procedure. Likewise the ' finger technique' is used by some teachers who hold up their hands and give each of their five fingers a word. The use of videotapes has been a common feature in language teaching for many years. It is rare, these days, for a publisher to produce a major course book without a video component added in, and teachers frequently liven their classes with off-air material or tapes produced for language learning. Many of the seeds which have grown into present-day methodology were sown in debates between more and less formal attitudes to language and the place of the students first language in the classroom. Before the nineteenth century many formal language learners were scholars who studied rules of grammar and consulted lists of foreign words in dictionaries. But in the nineteenth century moves were made to bring foreign language learning into school curriculum and so something more was needed. This gave rise to the grammar-translation method. This method did exactly what they said. Students were given explanations of individual points of grammar and they were given sentences which

exemplified these points. As we know many teachers use the audio material on tape, CD or hard disk when they want their students to practise listening skills. This has a number of advantages and disadvantages.

Advantages: recorded material allows students to hear a variety of different voices apart from just their own teacher's. It gives them an opportunity to meet a range of different characters, where real people are talking. But even when recordings contain written dialogues or extracts from plays, they offer a wide variety of situations and voices. Audio material is portable and readily available. Tapes and CDs are cheap and machines to play them are inexpensive. Now that so much audio material is offered in digital form, teachers can play recorded tracks in class directly from computers.

Disadvantages: in big classrooms with poor acoustics, the audibility of recorded material often gives cause for concern. It is sometimes difficult to ensure that all the students in a room can hear well. Another problem with recorded material in the classroom is that everyone has to listen at the same speed. If the students are to get the maximum benefit from a listening, then we should replay it two or more times, since with each listening they may feel more secure and with each listening they will understand more than they did previously. We said that a disadvantage of recorded material was that students all had to listen at the same speed – that is the speed of the recording, rather than at their own listening speed. There are things we can do about this:

Students control stop and start: some teachers get students to control the speed of recorded listening. They tell the teacher when they want the recording to be paused and when they are happy for it to resume. It is possible that students may feel exposed or embarrassed when they have to ask the teacher to pause the recording. One possible way of avoiding this is to have all students listen with their eyes closed and then raise their hands if they want the recording to stop. No one can see who is asking for the pause and no one loses face.

Students have access to different machines: if we have the space or resources, it is a very good idea to have students listen to different machines in small groups. This means that they can listen at the speed of a small group rather than at the speed of the whole class.

Students work in a language laboratory or listening centre: in a language laboratory all the students can listen to material at the same time if they are in lockstep. The three solutions above are all designed to help students have more control even when they are members of a large group. To some people videotape is merely a glorified version of audiotape, and the use of video in class is just listening `with pictures. But there are many reasons why video can add a special, extra dimension to the learning experience :

Seeing language-in-use: one of the main advantages of video is that students do not just hear language, they see it too.This greatly aids comprehension, since for example, general meaning and moods are often conveyed through expression, gesture and other visual clues. Thus we can observe how intonation can match facial expression. All such paralinguistic features give valuable meaning clues and help viewers too see beyond what they are listening to, and thus interpret the text more deeply.

Cross-cultural awareness: video uniquely allows students a look at situations far beyond their classrooms. This is especially useful if they want to see, for ex, typical British "body language" when inviting someone out, or how Americans speak to waiters. Video is also of great value in giving students a change to see such things as what kinds of food people eat in other countries, what they wear.

The power of creation: when students use video cameras themselves they are given the potential to create something memorable and enjoyable. The camera operators and directors suddenly have considerable power. The task of video – making can provoke genuinely creative and communicative uses of the language, with students finding themselves "doing new things in English".

Fingers and thumbs: students can be irritated by teachers who can not find what they want or get back to wear they have just been on the tape on disk. Teachers themselves become frustrated when they machine does not work the way they want it to. The only answer is for us to family areas ourselves with the system we are using. A term that is used in discussions about teaching is ' model' –used to describe typical procedures or sets of procedures, usually for teachers in training. Such models offer abstractions of these procedures, designed to guide teaching practice. Confusion occurs when these models are elevated to the status of methods, since their purpose is pedagogic in terms of training, rather than inspirational as statements of theoretical belief.

The way in which people announce and develop new teaching practices can make discussions of comparative methodology somewhat confusing. Some methodologists, for ex, have new insights and claim a new 'approach' as a result. Others claim the status of method for a technique or procedure. Some methods start as procedures and techniques which seem to work and for which an approach is then developed. Some approaches have to go in search of procedures and techniques with which to form a method. Some methods are explicit about the approach they exemplify and the procedures they employ. Others are not.What the interested teacher needs to do when confronted with a new method is to see if and how it incorporates theories of language and learning. In the case of techniques and activities, two questions seem worth asking: are they satisfying for both students and teachers and do they actually achieve what they set out to achieve?

Popular methodology includes ideas at all the various levels we have discussed, and it is these methods, procedures, approaches which influence the current state of English Language teaching. The fact is that many of the approaches and teaching methods we have discussed in this chapter are based on a very western idea of what constitutes "good" learning. for ex, we have expected active participation in class, and we have encouraged adventurous students who are prepared to "have a go" even when they are not completely sure of the language they are trying to use. We sometimes ask students to talk about themselves and their lives in a potentially revealing way. We tell students that they should take charge of their learning, that the teacher is a helper and guide rather than the source of knowledge and authority. Yet all of these tenets fly in the face all the educational traditions of some different cultures. Thus British and American teachers working in other countries, for ex. Sometimes complain that their students have " nothing to say" when in fact it is not an issue of the students intelligence, knowledge, creativity which makes

them reluctant to communicate in a British and American way, but their educational culture. The situation is not easier for the students themselves who are being subjected to methods which they find extremely uncomfortable, or for which they are simply unprepared. These are some of the realities of the classroom which methodological theories sometimes ignore. Where teachers blindly follow one other method or procedure even in the face of student resistance or incomprehension. Teachers need to understand student want and expectations. If students are not used to giving instant opinions in class, for example, teachers can introduce the procedure gradually. Perhaps, instead of trying to get students to say. If the teacher perceives that students are very worried about making mistakes in their sentence completion, she can check the sentences first before the students read them aloud. There is nothing special about this procedure, of course, but it is possible that activities like this will gradually move students, over time, to a position where they are more prepared to speak spontaneously in class. They bridge the gap between original teacher intention and initial student discomfort. Teaching and learning is about making the kind of bargain that Thorp describes. Even where teachers and students come from the same town, village or social group they are likely to live in different cultures- that of teacher and student. Reaching an accommodation between those two cultures is part of what all teachers do to a greater or lesser extent. It is one of the things which makes teaching consistently challenging. It is extremely difficult to come to conclusions about which approaches and methods are best and most appropriate for our own teaching situations. Both theorists and practitioners argue constantly about how languages are learnt and the best ways to encourage this. Certain conclusions can be drawn:

Exposure to language: students need constant exposure to language since this is a key component of language acquisition.

Input: students need comprehensible input but this is not enough in itself, unless there is some language study or some opportunity for noticing or consciousness- raising to help students remember language facts.

CLT: communicative activities and task- based teaching offer real learning benefits, though neither tasks nor communicative activities on their own are sufficient for a whole language programme.

Grammar and lexis: lexis is as important as grammar. Showing how words combine together and behave both semantically and grammatically is an important part of any language learning programme.

Methodology and culture: teaching methodology is rooted in popular culture. Assumptions that methodologists and teachers make are not necessarily shared by students from different traditions. Compromise may be necessary.

Discovery: where culturally appropriate, students should be encouraged to discovery things for themselves, as this is likely to lead to better retention in the long run.

How, why and where: the actual way we do things depends not on the choice of a method , but rather on why and where we are teaching. We need to analyse these features and then choose from the procedure and techniques at our command those that best fit the situation we are in. At all the levels and at all stages of teaching we should be able to say clearly why we are doing.

Ədəbiyyat

1. Jeremy Harmer. The Practice of English Language teaching.Third edition. səh,78
2. Penny Ur. A Course in Language Teaching.səh, 242
3. R. Cooper. The teacher Trainer. 1993. səh, 7
4. T. Rodgers and J. Richards. Approaches and Methods in Language Teaching. 1986. Səh,16

X.Kərimova

Metod və texniki üsullar

Xülasə

Bu məqalə metod və texniki üsullardan bəhs edir. Burada metod və texniki üsullar yeni materialın daha da yaxşı mənimsənilməsində böyük rol oynayır. Dərs zamanı müəllimə video material, CD və bəzi başqa vasitələrdən istifadə edərkən bir sıra problemlərlə rastlaşır.

Meydana gələn bu cür problemlərin həlli öz əksini bu məqalədə tapmışdır.

Х.Каримова

Метод и Техника

Резюме

Это статья рассказывает о текнических способов и методов. Здесь методы и технические методы лучше играет большую роль в освоении нового материала. Учительнича использует СД и видео материал.

Это статья поможет преподавателям и студентам. СД и видео материалов делают урок очень интересно.

Rəyçi: Faida İsayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

САДАЯ АЛИЕВА
Азербайджанский Университет Языков
s.eliyeva1973@box.az

ВОЗМОЖНЫЕ ФОРМЫ ИНТЕГРИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: informasiya-təhsil məkanı, biliklərin sistemləşdirilməsi, yaradıcılıq fəaliyyəti.
Ключевые слова: информационно-образовательное пространство, систематизация знаний, креативная деятельность.
Key words: information-educational expanse, educational order, creative activity.

В настоящее время происходит борьба двух моделей образования: «классической» и «прагматической». Первая модель основана на передаче знаний от учителя к ученику. Вторая модель условно называется «американской» и базируется на конструктивисткой теории. Она близка личностно-ориентировниой модели обучения, так как акцент с лидирующей роли учителя смещается на самостоятельную работу ученика в процессе познавательной деятельности (5, стр. 11).

«Индивидуализацию и дифференциацию обучения; усиление САмостоятельной работы студентов можно обеспечить путём вовлечения их в информационно-образовательную среду». Формированию таковой способствует «технология открытого обучения, которая может быть реализована в условиях развитой информатизации образовательных учреждений». В процессе информатизации образовательного учреждения «создаётся качественно новая информационно-образовательное пространство, в котором увеличивающийся информационный поток заставляет всех участников процесса переходить от модели накопления знаний к системе овладения навыками самообразования». Информационные технологии позволяют «коренным образом изменить организацию процесса обучения учащихся, формируя у них системное мышление; использовать компьютеры с целью индивидуализации учебного процесса и обратиться к принципиально новым познавательным средствам».

При правильной организации и соответствующей методологии исПользование Интернет технологий делает образовательный процесс более открытым для новых идей и источников знаний. «Интернет делает образование и самообразование исключительно увлекательным и привлекательным для молодёжи».

Информатика легко интегрируется с преподаванием английского языка, так как умение работать с информацией относится к обще-учебным умениям. Она позволяет учащимся взглянуть на английский язык «с информационной точки зрения, что приводит к углублению и систематизации знаний, появлению новых ассоциативных связей, кроме того, интерфейс многих мультимедийных программ использует английский язык, что создаёт основу для интеграции этих двух предметов».

Внедрение ИКТ в процесс преподавания предмета может принимать форму минимального или максимального изменения учебного плана. Минимальная инновация влечёт некоторые изменения в способе предъявления определённого учебного материала учащимся. Максимальная инновация повлечёт значительные изменения всего учебного плана. Для обеспечения высокого уровня образовательного процесса при внедрении разного рода инноваций необходимо владение педагогическим дизайном. «педагогический дизайн - это область, в рамках которой предписываются конкретные педагогические действия для достижения жизненных педагогических методах для осуществления желаемых изменений в знаниях и навыках с учётом конкретного содержания курса и целевой аудитории» (3, стр. 46).

По моему глубокому убеждению, нельзя заставить учителя применять ИКТ на своих уроках и, тем более, проводить интегрированные уроки с учителем информатики. Здесь важен внутренний «драйв», который побуждает учителя внедрять технологии в свой педагогический процесс. Для реализации такого рода инноваций учитель-предметник должен владеть информационной компетентностью, т.е. системой, компьютерных знаний и умений, обеспечивающих необходимый в конкретной профессии уровень получения, переработки, хранения и представления профессионально детерминированной информации». Он должен сам проявлять интерес к освоению новых информационных технологий и владеть компьютером хотя бы на уровне пользователя. Так как процесс информатизации преподавания иностранных языков только набирает темп, необходимо, чтобы учителя, добившиеся определённых результатов на этой ниве, делились опытом со своими коллегами, облегчая им путь в данном направлении.

Применение ИКТ на уроках английского языка является эффективным фактором для развития мотивации учащихся. Уроки с применением компьютера также могут способствовать повышению внутренней самооценки отдельных учащихся и укреплению их авторитета в ученическом коллективе. В большинстве случаев очень нравится работать в компьютерном классе, так как уроки проходят в неформальной обстановке, детям предоставлена большая свобода действий, и некоторые из них могут «блеснуть» своими познаниями в сфере ИКТ. Однако учителю следует следить за соблюдением Рабочей дисциплины и выполнение всеми учащимися всего объёма работы.

Учащиеся используют ИКТ для выполнения проектных заданий и письменных работ. Например, они изготавливают рождественские открытки и валетинки, используя приём работы в Power Point, Adobe Photo Shop и Corel Draw. Выполняя письменные проекты учащиеся могут представить их на электронном носителе. Это способствует развитию их умения.

Программное обеспечение урока - это могут быть мультимедийные программы и материалы, найденные в Интернете. «Мультимедийные программы имеют ряд несомненных преимуществ в обучении иностранному языку: во-первых, это средство обучения расширяет дидактические возможности учителя, опирается на потенциал личности (его интерес), полнее использует имеющийся ресурс, а также позволяет эффективно организовать САмостоятельную работу учащихся». Эти материалы могут выступать в роли

«реального культурного носителя» в процессе межкультурной коммуникации. При этом роль учителя английского языка состоит в том, чтобы адаптировать их к данному учебному курсу, изучаемой теме и языковому уровню учащихся. Это довольно трудоёмкий процесс.

Использовать Интернет - материалы можно и без доступа в Интернет, запуская их по локальной сети. В этом есть и преимущество, так как исключается самостоятельный выход учащихся во «всемирную паутину» во время урока. Более удобны лабораторные работы, созданные самим учителем. Они уже адаптированы к учебному курсу, теме и уровню учащихся. При этом их легко хранить в банке учебных материалов, корректировать и тиражировать для использования другими учителями английского языка и учащимися в самостоятельной работе.

Эффективность:

- Общекультурное развитие учащихся
- Совершенствование навыков владения компьютером
- Совершенствование языкового уровня
- Индивидуализация обучения
- Самоутверждение учащихся
- Повышение мотивации в изучении иностранного языка
- Экономия расходования материалов учителем
- Эстетичность презентации учебных материалов
- Совершенствование процесса проверки работ учащихся
- Повышение авторитета учителя

Развитие образования в наши дни органично связано с повышением уровня его информационного потенциала. Эта характерная черта во многом определяет как направление эволюции самого образования, так и будущее всего общества. Для наиболее успешного ориентирования в мировом информационном пространстве необходимо овладение учащимися информационной культурой. Глобальная сеть Интернет создаёт условии для получения любой необходимой учащимся и с учителем информации, находящийся в любой точке земного шара.

Как информационная система, Интернет предлагает своим пользователям многообразие информации и ресурсов. Базовый набор услуг может включать в себя:

- электронную почту
- телеконференции
- видеоконференции
- возможность публикации собственной информации, создание собственной домашней странички
- доступ к информационным ресурсам
- справочные каталоги
- поисковые системы
- разговор в сети

Эти ресурсы могут быть активно использованы на уроке английского языка. Овладение коммуникативной и межкультурной компетенцией невозможно без практики общения, и использование ресурсов Интернет на уроке

иностранного языка в этом смысле просто незаменимо: виртуальная среда Интернет позволяет выйти за временные и пространственные рамки, предоставляя её пользователям возможность аутентичного общения с реальными собеседниками на актуальные для обеих сторон темы (3, стр. 253).

Существует множество компьютерных программ, помогающих учителю английского языка и учащимся при овладении английским языком. Компьютерные обучающие программы имеют много преимуществ перед традиционными методами обучения. Они позволяют тренировать различные виды речевой деятельности и сочетать их в разных комбинациях, помогают осознать языковые явления, сформировать лингвистические способности, создать коммуникативные ситуации, автоматизировать языковые и речевые действия, а также обеспечивают реализацию индивидуального подхода и интенсификацию самостоятельной работы учащихся. Новые информационные технологии привлекают учащихся и являются одним из главных их интересов. Поэтому использование ИКТ в учебном процессе способствует формированию положительной мотивации. Преимущество использования компьютера заключается в том, что он позволяет повысить профессиональный уровень преподавателей. Знакомство с новыми ИКТ поражает своими возможностями, которые открываются для совершенствования учебного процесса и системы образования в целом. Новые информационные технологии, внедряемые в образовании, способствуют его подъёму на качественно новый уровень (4, стр. 21).

ИКТ, несомненно, способствует повышению у детей мотивации к изучению английского языка и формированию индивидуальных, творческих, познавательных способностей. Именно информационные технологии способны сделать учебный процесс для школьника личностно значимым, в котором он сможет полностью раскрыть свой творческий потенциал, проявить свои исследовательские способности, фантазию, креативность, активность, САмостоятельность. Очевидно, что уже в ближайшее время изучение иностранных языков с внедрением новых информационно-коммуникативных технологий получит широкое распространение.

Литература

1. Bracamonte, P. Introducing Technology in Language Teaching: Videos and Computers. In Kennedy, Exploring Change in English Language Teaching. Macmillan Heinamann, 1999, pp. 86-91
2. Белкова М.М. Информационные компьютерные технологии на уроках английского языка // Английский язык в школе, 2008, стр. 73-75
3. Иванова Н.В. Эффективное использование новых информационных технологий в преподавании английского языка в средней школе. В сборнике материалов I региональной конференции: Красноярск, 2004, стр. 109-112
4. Овсишер Т.М., Овсишер М.В. Интернет и образование: первые шаги. В сборнике: Стратегии обучения английскому языку: теория и практика. Самара, 1998, стр. 88

S.Aliyeva

Possible forms of integration of information technologies and teaching English

Summary

Information technologies allow changing students' organization process fundamentally. Introduction IKT into the process of teaching subject can take the form of minimum or maximum changes of course outline. Using information technologies at the English lessons is effective factor for improving student's motivation.

S.Əliyeva

İnformasiya texnologiyalarının mümkün formalarının inteqrasiyası və ingilis dilinin tədrisi

Xülasə

İnformasiya texnologiyaları tələbələrin dərs prosesinin təşkilinin köklü şəkildə dəyişilməsinə imkan yaradır. Fənnin tədris edilməsi prosesində İKT-nin daxil edilməsi tədris planının minimal və ya maksimal dəyişilmə formasını ala bilər. Ingilis dili dərslərində İKT-nin tətbiqi tələbələrin motivasiyasının inkişafı üçün xeyirli amildir.

Rəyçi: Sevinc Hüseynova
fIlologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

fil.ü.f.d., dos. NƏRMİN ƏLİYEVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

MOSKVA SEMANTİK MƏKTƏBİ HAQQINDA

Açar sözlər: məna, semantika, feil, inteqrallıq prinsipi, dil vahidi
Ключевые слова: значение, семантика, глагол, интегральный принцип, языковая единица
Key words: meaning, semantics, verb, integral principle, language unit

"Məna – mətn" nəzəriyyəsi İ.A.Melçuk tərəfindən maşın tərcüməsi məsələlərinin həlli üçün yaradılmışdı. Bu nəzəriyyəsinin köməyi ilə dil modellərinin qurulması təmin edilməli idi. Nəzəriyyənin yaradılması İ.A.Melçukun maşın tərcüməsi işləri ilə bağlı idi (5). Digər tərəfdən, qeyd etməliyik ki, mövcud olan maşın tərcüməsi proqramları bu nəzəriyyəyə dayanmalı idi. MMN Rusiyada hazırlanmış bəzi maşın tərcüməsi sistemlərində, əsasən, ETAP - ingilis-rus avtomatik tərcümə sistemində istifadə olunurdu. ETAP - ingilis-rus avtomatik tərcümə sistemi İ.A.Melçukun imiqrasiyasından sonra Y.D.Apresyanın qrupu tərəfindən yaradılmışdı. MMN ideyasının bəzi ünsürləri N.N.Leontyev, Y.S.Martemyan, Z.M.Şalyapinanın rəhbərliyi altında yaradılmış digər maşın tərcüməsi sistemlərində də istifadə olunmuşdu. Bütün bu sistemlər eksperimental səciyyə daşıyırdı, bununla belə dilçilik üçün faydalı məlumatları özündə əks etdirirdi. Qeyd edilməlidir ki, nəzəriyyənin praktik cəhətdən işlədilməsi daha çox əhəmiyyət kəsb etdi. 1960-1980-cı illərdə maşın tərcüməsi dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafına təsir göstərsə də, maşın tərcüməsi üçün böyük təsir göstərməmişdir. MMN-nin tərtibçiləri öz işlərini nəzəri dilçilik və ya leksikoqrafiya sahəsində davam etdirmişlər.

MMN-nin sintaktik komponenti iki sintaktik – üst və dərin səviyyənin mövcudluğunu nəzərdən tutmuşdur. Sintaktik münasibətlərin təsviri üçün asılılıq sintaksis aparatı (L.Tenyer) istifadə olunur. Bu zaman aktantlar sirkonstantlara qarşı qoyulur, üst sintaktik və dərin sintaktik əlaqələr üzə çıxarılır. Bu proses zamanı leksemin idarə olunması modelindən çıxış edərək anlamın strukturu nəzərdən keçirilir.

Bütövlükdə qeyd etmək olar ki, MMN çərçivəsində sintaktik nəzəriyyə feilin idarə etmə xüsusiyyətlərinin təsvirinin aşkarlanmasına həsr olunmuşdur. Bu zaman leksik semantika ilə bağlılıq üzə çıxır, belə ki, sintaktik xüsusiyyətlərə görə feilin təsnifi semantik korrelyata malik olur. MMN-in yarandığı dövrdə Avropa və amerikan dilçiliyində bu sahədə tədqiqatlar çox az idi, leksikanın semantik təsnifi vacibliyi sonradan anlaşıldı. Digər tərəfdən, bu sahə, əsasən, qərb sintaksistləri tərəfindən tədqiq edilmişdisə, MMN burada öz əksini tapmamışdı.

MMN sintaktik konsepsiya çərçivəsində somali (3) və ingilis dillərinin (5) təsviri yaradılmışdı. Dilçilik tarixində MMN-in mənasını qiymətləndirmək çətindir. Müasir dövrdə onun davamçıları azdır, gənc dilçilərin bu nəzəriyyəyə marağı da azalmışdır. Qərbdə bu nəzəriyyə İ.A.Melçukun əməkdaşlarından başqa o qədər də məlum deyil (5).

Rusiyada bir çox sintaksist bu nəzəriyyəyə qarşı çıxış etmişdir. Onların nöqteyi-nəzərindən MMN dilçilik nəzəriyyəsi deyil, belə ki, ancaq empirik qayda təşkil edir. Eyni zamanda rus dilçiləri də bu nəzəriyyəni kəskin tənqid edir, lakin qeyd

etmək lazımdır ki, məhz bu nəzəriyyənin əsasında Moskva semantik məktəbi öz müddəalarını inkişaf etdirmişdir. Bu məktəbin tədqiqatları ikili səciyyə daşıyır: a) təbii dillərin materialı əsasında semantikanın ümumi nəzəriyyəsini qurmaq; b) bu nəzəriyyənin praktik cəhətdən təminatını təşkil etmək. Bu iki məqsəd bir-biri ilə əlaqəlidir. Leksikoqrafik praktika nəzəriyyə üçün material verir, nəzəriyyə isə, öz növbəsində, sistemli surətdə leksikoqrafik praktikanı qurmağa imkan yaradır.

Moskva semantik məktəbinin bütün nəzəri və leksikoqrafik işlərinin əsası iki əsas prinsip üzərində qurulmuşdur. Onlardan biri linqvistik təsvirlərin inteqrallıq prinsipi, ikincisi dünya dilləri xəritəsinin rekonstruksiyasına yönəlmiş təminatdır. Birincisi linqvistik təsvirin necə qurulmalı olduğu haqqında göstərişləri, digəri isə dilin necə qurulduğu məsələlərini əhatə edir.

İnteqrallıq prinsipinə əsasən, leksikoqraf leksemi təsvir edərkən, dilin bütün qanun və qaydalarını nəzərə alaraq, həmin leksemə xas olan bütün xüsusiyyətləri qeyd etməlidir. Qrammatist də öz növbəsində dilin müəyyən qaydalarını formalaşdırarkən, leksemə tabe olan bütün leksemləri göstərməlidir.

Bu məktəb, A.Vejbiskovanın məktəbini çıxmaq şərtilə, müasir semantik məktəblərdən fərqlənir, belə ki, hansısa dil vahidlərinin mənasının təsviri xüsusi semantik metadilin analitik təfsiri əsasında qurulur. Moskva semantik məktəbin metadili A. A.Vejbiskovanın dilindən etnospesifikliyi, lüğətdə bir çox lazımi leksemlərin təsfirini özündə əks etməsi ilə fərqlənir (10).

Semantik komponent qrammatikanın tam təfsiri üçün vacib komponent olaraq qəbul edilmişdir. Müxtəlif dil nəzəriyyələri semantik təvsirin ümumi müddəalarının formalaşmasına müəyyən aydınlıq gətirmişdir. Semantik komponentin qurulmasında qrammatik prinsiplər C.Kats, C.Fodor, R.Cekendof tərəfindən hazırlanmışdır. Bu prinsiplər Moskva semantik məktəbinin nümayəndələri olan Y.D.Apresyan, A.K.Jolkovski, İ.A.Melçuk və başqaları tərəfindən davam etdirilmişdir. Semantik komponent lüğəti özündə təcəssüm etdirir. Bu lüğətdə hər bir sözün hansı mənada işləndiyi, verilən dildə onun mənasına yaxın mənalar qarşı qoyulur. Sonra bu sözlərin daha mürəkkəb konstruksiyalarda, əsasən, cümlədə işlənməsi ön plana çəkilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, struktur dilçiliyin bir çox nəticələri verilən problemin dəqiq bölünməsindədir, məhz problemin dəqiq bölünməsi struktur semantikada hökm sürürdü. Bu dövrdə tarixi dilçilik sinxroniya və diaxroniyanın qarışdırılması ilə özünün xüsusi linqvistik metodlarının olmamasında ittiham olunurdu. (8). Prinsip cəhətdən qeyd olunmalıdır ki, N.Xomskinin modeli bölünmə ideologiyasını irəli sürərək, dilçiliyin təsvirində insanın koqnitiv qabiliyyətini önə çəkirdi. Lakin keçən əsrin 60-cı illərində ingilis dilində düzgün ifadələri törədən model üçün sintaktik qaydalar sisteminə şərhi də əlavə etmək fikri irəli sürüldü. Bu məsələ barədə Katz, Fodor və Giarətsin məqalələri maraq doğurur.

Bu, refensiya problemindən praqmatikaya bir addımdır, burada xüsusi referentin rolu önə çəkilir, belə ki, bu rolu anlamadan *come* və *go* feili kimi sadə hərəkət feilləri olan cümlələri nə şərh, nə də törətmək olar (9). Sonradan göstərildi ki, bəzi cümlələri düzgün şərh etmək üçün semantik strukturu bilmək kifayət deyil, belə ki, "Duzu ötürə bilərsinizmi?" cümləsi bir növ təsdiqdə olur. Bütün bunları praqmatik baxımında başa salmaq üçün semantik modelə komponent birləşdirmək lazımdır. Bu komponent danışan və qulaq asan arasında, onların mədəniyyətləri arasında olan münasibətləri ortaya çıxmalıdır. Gördüyümüz kimi, burada yenə

linqivstik təsvirin genişlənməsi baş verir, bu zaman biz də dilçilik hüdudlarından çıxaraq sosiologiya, psixologiya və etnoqrafiya və s. ilə ortaq nöqtələr tapmalıyıq. Bütün bunlar heç də təsadüfi deyil. Belə ki. dilin formal alqoritmik modelini qurmaq üçün getdikcə alqoritm və qaydalar da mürəkkəbləşir. Hər dəfə görürük ki, təbii dilin bəzi fraqmentləri törəmir, törənən fraqmentlər isə yeni-yeni mükəmməlləşdirmə tələb edir. Buradan belə bir sual doğur: bəlkə insan alqoritmik düşünmürsə, onda necə olsun? Bu baxımdan N.Xomskinin törədici qrammatikasına cavab olaraq koqnitiv semantika yarandı.

Digər tərəfdən, N.Xomski demişdir ki, dilçilik insanın koqnitiv qabiliyyətlərini öyrənməlidirsə, semantika (eləcə də, qrammatika) psixologiyanın bir hissəsidir, lakin N.Xomskinin modelləri təcrübələrdə özünü doğrultmasa da koqnitiv linqvistika kimi yeni istiqamət açdı.

Lüğətdə sözün mənası lüğət təfsiri ilə təsvir olunur. Bu məna təbii dildə və ya sırf bu məqsəd üçün yaradılmış süni semantik dildə ifadəsini tapır. Məsələn, ingilis dilində table "*stol*" sözü polyak dilində iki sözlə - *stol* və *stolik* verilirsə, Azərbaycan dilində *stol* kimi tərcümə edilir. *Chase* feilinə polyak dilində iki söz: *scigac* "yetişmək" və *gonic* "təqib etmək" feilləri uyğun gəlirsə, *təqib* feili uyğun gəlir. Müəyyən cəhətlərə görə onların tərcüməsi *chase* feilinin tərcüməsindən fərqlənir. *Persuade* feilinə gəlincə, polyak dilində onun ancaq bir *przekonac* feili uyğun gəlir, lakin bu sözün ingilis dilində iki məna ekvivalenti var: *persuade* və *convince*, lakin ingilis dilində bu sözlər bəzi cəhətlərə görə həm bir-birindən, həm də *przekonac* feilindən mənaca fərqlənir. *Persuade* feili Azərbaycan dilində *inandırmaq, söz anlatmaq, qulağını doldurmaq, tovlamaq, yola gətirmək* kimi mənaları verir, amma qeyd etmək lazımdır ki, bu mənalar da tam əminliklə bu feilin mənasını əks etdirmir. Bu mənalar arasında *persuade* feili *inandırmaq* feilinin mənasına daha uyğun gəlir.

N.Xomski tərəfindən belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, *table, chase* və *persuade* kimi ingilis sözləri universal insani anlayışlar üçün sadəcə "yarlıq" rolunu oynayır. Bu fikir bizə əsas verir ki, o bu sözü empirik tədqiqatlara əsaslanmadan söyləmişdir. Belə fikirlər əsrlər boyu deyilmişdir. Lakin belə fikirləri linqvistik, tipoloji əsaslara dayanaraq sistematli təcrübi tədqiqatlar nəticəsində demək lazımdır.

Semantikada modelləşdirmənin obyektini "dili mənimsəmə" fenomeni adlandırmaq olar. Dili mənimsəmə - lüğət və qrammatikada öz əksini məntiqi bilikdən gerçəklik biliyi ilə məhdudlaşır. Məntiqi və gerçəklik biliyi linqivstik modellərdə təsvir olunmur, o, təfəkkür modeli və "dünya haqqında biliyi" əks etdirən modellər tərəfindən öyrənilməlidir. Belə güman etmək olar ki, dilin formal modeli əşyaların real vəziyyətini: məntiqi – qeyri-məntiqi, ziddiyət – qeyri-ziddiyyət, mənalılıq – mənasızlıq, uyğunluq – qeyri-uyğunluğu əks etdirir. Dili mənimsəmə onun daşıyıcılarında üç qabiliyyətdə özünü göstərir: 1) verilən mənanı müxtəlif üsullarla ifadə etmə qabiliyyəti, yəni dildə müxtəlif sayda sinonimik cümlələr qurmaq; 2) verilən cümlədən mənanı hasil etmək, xaricdən müxtəlif, daxildən üst-üstə düşən cümlələrdə sinonimliyi aşkara çıxarmaq; 3) dilə münasibətdə düzgün cümləni düzgün olmayan cümlədən ayırmaq qabiliyyəti.

"Məna – mətn" modeli müəyyən təbii dildə olan lüğət və qrammatikanın bütövlüyünü özündə əks etdirir. Bu, bir növ, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dil daşıyıcısının üç qabiliyyətini göstərir. "Bütövlük" və ya "inteqral" linqvistik təsvir

konsepsiyası 1964-cü ildən məlumdur. "Məna – mətn" modelinə münasibətdə aşağıdakı tezisləri göstərmək olar: 1) lüğət qrammatika ilə bağlı olaraq dilin tam nəzəri təsvirinin bir hissəsidir; 2) dil nəzəriyyəsinin hissəsi olan formal lüğət və formal qrammatika dil məlumatını bölüşdürmək münasibətində bir-biri ilə uyğunlaşdırılmalıdır, yəni qrammatik qaydalar lüğət mateiral ilə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır, 3) söz, frazem, qramem, konstruksiya, prosodik ünsürlər olan dil vahidlərinin mənaları eyni semantik dildə öz əksini tapmalıdır, bu, əsasən, qrammatik və lüğət məlumatının uyğunluğunun qoyduğu tələbdir (8, 3).

"Məna – mətn" modeli bütün səviyyələrdə cümlənin qurulması üçün formal dillər dəstidir, buraya səviyyədaxili dəyişmələr qaydası və formal göstərişlərin düzgünlüyü şərti daxildir. Formal göstərişlərin düzgünlüyü şərti cümlələrə münasibətdə asılılıq ağaclarının proyektivliyi və ya asılılıq ağacları və qrafalarında aktant sintaktik münasibətlərin qeyri-təkrarlığı, leksemin vacib valentliyin zənginliyi, tema və remanın kəsişməməsi, presuppozisiya və təsdiqin kəsişməməsi, presuppozisiyanın ziddiyyəti, modal çərçivə və təsdiq arasında ziddiyyətin olmaması kimi göstərişlərini və səviyyələrarası dəyişmələrin ikitərəfli qaydalarının ümumiləşməsini göstərir.

Dəyişmələr nəticəsində qonşu səviyyələrin obyektlərinin xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirən "hibrid" obyektlər meydana çıxır. Səviyyələrarası və səviyyədaxili qaydaların hər bir növündə izahlı kombunator lüğətin materialları istifadə olunur. Hər bir səviyyənin nəticəsi mətn, əsasən, cümlə və ya mənadır. Bu məktəbin tədqiqat obyekti dərin sintaktik və üst semantik göstərişləridir. Bizi maraqlandıran səviyyələrin hər birində cümlə göstərişi a) uyğun gələn səviyyənin strukturu, b) cümlənin kommunikativ təşkili haqqında məlumat, c) müxtəlif qovşaqların referent – qeyri-referent – birgə referentliyi haqqında məlumat, ç) bir vahidin digərinə nisbətdə işləndiyi sahələr haqqında qeydlərdən ibarətdir.

Cümlənin göstərişinin əsas hissəsi onun strukturudur. Bu zaman dərin sintaktik və üst semantik strukturlar nəzərdən keçirilir. Dərin sintaktik struktur komponentləri ilə birlikdə olan asılılıq ağacıdır. Bu zaman onun oxları nəinki qovşaqları, həm də qovşaq qruplarını birləşdirir. Dərin sintaktik strukturun qovşaqlarında zəruri xarakteristikaları ilə dərin sintaktik dilin ad leksemləri durur, asılılıq oxları isə dərin sintaksisin universal tabelilik münasibətlərindən birinə uyğun gəlir. Əvvəlcə dərin sintaktik dilin lüğətini, sonra onun sintaksisibi səciyyələndirək. Dərin sintaktik dilin lüğət vahidinlərinə a) təbii dilin bütün məzmunlu sözləri, b) frazeoloji vahidlərin adları onların hər biri vahid qovşağa cəlb olunmuşdur, c) üst sintaktik münasibətlərin semantik izahı olan fiktiv dərin-sintaktik sözlər, ç) bütövlükdə dilin sözyaratma sisteminin qabaqcadan xəbər verdiyi və perifraziyanın bəzi ümumi qaydalarını mühafizə etmək üçün daxil edilən fiktiv potensial sözlər daxildir.

Dərin sintaktik münasibətləri altı aktantlı, koordinativ münasibətlər, habelə atributiv və birləşdirici münasibətlər daxildir. Koordinativ münasibətlər tabesizilik konstruksiyaların müxtəlif növlərini, atributiv təyinedici, tərzi-hərəkət, appozitiv, kəmiyyət, məhdudlaşdırıcı, izahedici, məxsusi atributiv və bəzi digər konstruksiyaları təsvir edir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin dərin sintaksisi universaldır, dərin sintaktik münasibətlər isə qeyri-semantikdir, bütün semantik komponentlər təkrar şərh olunmuşdur, yəni qrupların fiktiv sözlərinə təkrar emal olunmuşdur. Buradan belə bir məsələ doğur ki, dərin sintaktik sözlərdə daha çox üst sintaktik münasibətlər əks olunmalıdır.

Aşkardır ki, hər bir fiktiv dərin sintaktik söz müstəqil izaha malik olmalıdır, onun lüğətdə xüsusi girişi olmalıdır. Dərin sintaktik dilin söz və münasibətlərindən dərin sintaksis qurulur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dərin sintaktik qovşaqlarında dilin dərin sintaktik leksemlərin adları və səciyyələri durur. Qovşaqda olan leksemdə onun dərin sintaktik cəhətləri, səciyyəsi, hansı leksik funksiya daşıdığı və s. haqqında məlumat toplanmışdır.

Morfoloji səviyyə təbii dilin morfologiyası cihazını, üst sintaktik səviyyə onun sintaktik konstruksiyalarını izah edirsə, dərin sintaktik səviyyə leksikanın, söz yaradıcılığının təsvirini izah edir. Həqiqətdir ki, təbii dilin sözlərinin qeyri-müstəqil leksik uyğunluğu leksik funksiyalar terminlərində təsvir olunur. Digər leksik funksiyalar terminlərində dilin bəzi müntəzəm və məhsuldar sözyaradıcı modelləri və onların konkret söz təzahürləri nəinki ənənəvi söz yaradıcılığında, eləcə də suppletiv, semantik söz yaradıcılığından təsvir olunur. Leksik funksiyaların bəzi növü təbii dilin semantik söz siniflərini təsvir edir. Aktant dərin sintaktik münasibət təbii dilin predikativ sözlərinin valentlik cəhətini təsvir edir. Nəhayət, leksik funksiyalar və dərin sintaktik münasibətlər terminlərində frazanı yenidən qurmaq qaydalarını – təbii dilin leksik sinonimiyasını təsvir edən semantik bərabərliyi formalaşdırmaq olar.

Moskva semantik məktəbində, adından göründüyü kimi, sözün semantik cəhətinə böyük üstünlük verilirdi. “Semantik cəhət” termini mənanın komponent təhlili adlanan dövrdə yaranmışdır, bu da dil vahidinin müəyyən tərkibi mənasını bildirir. Bu, bir növ, semantik cəhətlə diferensial fonoloji cəhətlər arasında analogiyaya uyğun göstərilir. Semantik cəhətlərə “cins” (“qadın”, “kişi”), nəsil (“gələcək”, “keçmiş”) və s. misal göstərmək olar. “Cins” əlamətində ata anaya qarşı qoyulursa, oğul da qıza qarşı qoyulur. Belə semantik cəhətləri bayağı cəhətlər adlandırırıq, sistemdə müəyyən leksemlərin mənasını ikiləşdirir. Nəzəri anlayış kimi onlar aşkar anaxronizmi təcəssüm etdirir.

Qeyri-bayağı semantik cəhətlər sintaktik cəhətlərin xüsusiyyətlərinə malikdir. Birincisi, onlar linqivstik məlumatı qısa və ümumiləşdirilmiş şəkildə yazmağa imkan verir. İkincisi, bir çox hallarda onların hər biri bir semantik qaydada deyil, bir-birindən müstəqil olan bir neçə qaydada iştirak edir. Üçüncüsü isə onlardan hər biri semantik motivləşmişdir, yəni sözün müəyyən semantik xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Semantik cəhətlər sintaktik cəhətlərdən onunla fərqlənir ki, onlar üst-semantik qaydalarda, qramem-leksem, leksem-leksem münasibətlərində fərqlənir.

B.Y.Qorodeski, İ.M.Kobozevanın əsərlərində Moskva semantik məktəbin terminlərində sahə vahidləri arasında əlaqə növlərinin sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsi aparmışlar. İ.M.Kobozeva hər bir korrelyasiya haqqında dəqiqləşdirilmiş təsnifat vermişdir. Bu təsnifatı olduğu kimi veririk (4):

1) sinonimik korrelyasiya (bu zaman tam, ekspressiv-üslubi və sintaktik sinonimiya);
2) hiponimiya;
3) qeyri-uyğunluq;
4) “hissə - tam” korrelyasiya;
5) antonimik korrelyasiya (buraya vektor və kontrar antonimiya daxildir);
6) konversiv korrelyasiya;
7) semantik törəmə korrelyasiya;
8) assosiativ münasibətlər.

Semantik korrelyasiya semantik sahələrdə struktur növləri ilə uyğun gələ bilər. Ç.Fillmorun əsərində aşağıdakı strukturlar mövcuddur:

1) kontrastiv dəst (semantik oppoziya);
2) taksonomik strukturlar (dominantlıq münasibəti ilə bağlı söz qrupları);
3) paradiqmin partonimiya ("hissə" – bütöv) münasibətləri;
4) sikllər: səhər – axşam, gün – gücə;
5) ranq münasibətləri ilə bağlı sözlər, məsələn, hərbi rütbə ilə bağlı olan sözlər;
6) bir neçə sadə münasibət üzərində qurulan şəbəkə (məsələn, qohumluq münasibətləri);
7) freym (9).

Ç.Fillmor freymi belə izah edir: "bütövün aksional və konseptual aspekti və ya müəyyən hissəni təşkil edən söz dəsti" (9, 49). Ç.Fillmorun təsnifatı Moskva semantik məktəbin ideyalarına zidd deyil, nəzər salsaq, görə bilərik ki, bəzi maddələrdə onlar hətta üst-üstə düşür.

Semantik metadil təsvir olunan təbii dil standart və sadələşmiş yarımdildir. Yarımdil üçün sadə sözlər, sözün qrammatik formaları və onun əsas mənalarının sintaktik konstruksiyaları götürülür. Metadil lüğətinin nüvəsini siniflərin sistem yaratma mənalarını, yəni semantik bəsitləri və daha mürəkkəb söz mənalar əmələ gətirir. İdealda hər bir söz ad və mənanın uyğunluğu tələbini yerinə yetirməlidir, bu standartlaşmanın tələbidir. Başqa sözlə desək, metadildə onun sinonim və omonimi olmamalıdır. Bu qaydadan kənara çıxma ancaq o zaman baş verir ki, qrammatik və ya əlaqələnmiş kontekst verilən mənanın standart adlandırmasının istifadə imkanını istisna edir. Güman edilir ki, belə kənara çıxmalar dil daşıyıcılar üçün şərhlər dilində zərurilik tələb olunanda aradan qaldırılır.

Metadil üzərində qurulmuş və tələblərə uyğun gələn şərhlər, bir tərəfdən, lüğətdə leksemlər arasında semantik əlaqələrin nümayişi və yaradılması üçün əsas alətdirsə, digər tərəfdən, mənaların qarşılıqlı əlaqə qaydaların formalaşdırılması üçün əsasdır. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, leksemin tam semantik görünüşündə şərhdən başqa, buraya ona tabe olan lüğət qaydalarından əlavə, semantik qeyri-bayağı semantik əlamət, konnotasiya və leksemin praqmatik xüsusiyyətləri haqqında məlumat da daxildir.

Moskva semantik məktəbində leksem praqmatik, sintaktik, kommunikativ-prosodik, morfoloji, fonetik, semantik xüsusiyyətlərin məcmusunu özündə əks etdirən bir söz kimi nəzərdən keçirilir. Leksem təkcə ayrı-ayrılıqda sözün mənası deyil, dilin çoxcəhətli vahididir.

Moskva semantik məktəbi aşağıdakı dil mənaları haqqında nəzəri əsasları və onların elmi təsviri imkanları əks etdirir:

1. Təbii dilin bir çox leksik mənaları qrammatikaya nisbətən sistemli surətdə təşkil olunmuşdur.
2. Leksik sistem təsnifi və operasion aspektlərə malikdir.
3. Təsnifi sistem kimi leksika semantik sinif və yarımsiniflər iyerarxiyasını əks etdirir.
4. Operasion sistem kimi o, mətndə mənaların qarşılıqlı qaydalarını səciyyələndirir.

5. Həm təsnif, həm də mənaların qarşılıqlı qaydaları eyni sistem təşkil edən mənaların dəsti əsasında qurulur.

6. Verilən dilin bütün tərkibi vahidlərinin mənaları – leksik, morfoloji, sintaktik və söz yaradıcı – eyni bir semantik metadildə təsvir oluna bilər.

7. Semantik metadil kimi dünyanın dil xəritəsinin milli spesifikliyini nəzərə alaraq, universal süni dil deyil, öyrənilən təbii dilin yarımdil qatları istifadə olunmalıdır.

8. Hər hansı bir tərkibi dil vahidlərinin təsviri metadildə onların mənalarının analitik təfsiridir. Analitik təfsir mənanın beş layının ortaya çıxdığı çoxlaylı strukturdur: assersiya, presuppozisiya, modal çərçibələr, müşahidə çərçivələri. Motişləşdirmə.

9. Analitik təfsir leksemin tam semantik görünüşünün əsas hissəsidir, buraya qeyri-trivial semantik cəhətlər, konnotasiya, praqmatik məlumat, lüğəti semantik qaydalar daxildir.

10. Tam semantik görünüş onların müqayisəsi, təfsirin müqayisəsi yolu ilə qurulmalıdır. Lüğətdə bütün semantik əlaqələr müxtəlif leksemlərlə nümayiş etdirilə və mətndə onların bir-biri ilə və digər vahidlərlə semantik qarşıdurması qaydalarını formalaşdırıla bilər (M, 10-11).

Asılılıq ağacının komponentlərinə giriş semantik fərqlərin sintaktik görünüşdə öz əksini tapmasındadır. Bu da cümlənin tərkibində müəyyən vahidin hərəkətin müxtəlif sahələrində işlənməsindən meydana gəlir. Məsələn, *Uşaq beş gündür ki, xəstə deyil* cümləsinin iki anlamı var: *Uşaq büş gün ərzində xəstə deyildi* və ya *Uşaq beş gündən az xəstə idi*. Burada *deyil* predikativinin işlədilməsi feillə bağlıdır. Rus dilində bu, sintaktik strukturla verilir. a) (komponentsiz) ... не <— болел -> день..., b) (komponentlə) не <— [болел -> день ...]. Lakin son dövrlər göstərilir ki, optimal sintaktik struktur – ağac deyil, daha mürəkkəb quruluşa malik qrafalardır. Məsələn, bəzi dilçilər *Я никому и ничего не говорил* tipli cümləni ənənəvi ağacla deyil, qrafalar şəklində olmasını irəli sürür: *Я никому —» и —> ничего не <— говорил, никому —» и —> ничего не <— говорил*.

Nəticə etibarilə qeyd etməliyik ki, Moskva semantik məktəbinin son məqsədi ikili statusa malik olan lüğətlərin yaradılması idi. Birincisi, dili mənimsəmə fenomeni dilin tam elmi təsvirinin hissəsi kimi qrammatika ilə yanaşı nəzərdən keçirilir. İkincisi, lüğət qrammatika ilə birlikdə verilən dilin mənimsənilməsində praktik vəsait kimi çıxış edir, belə ki, o, ünsiyyətin müxtəlif şəraitlərində danışanlar tərəfindən düzgün işlədilməsi üçün vacib olan hər bir leksem haqqında vacib müəlumat verir.

Ədəbiyyat

1. Городецкий Б.Ю. К проблеме семантической типологии. М., 1969, 563 с.
2. Жолковский А.К., Леонтьева Н.Н., Мартемьянов Ю.С. О принципиальном использовании смысла при машинном переводе // Машинный перевод. Труды института ТМ и ВТ АН СССР. Вып. 2. М., 1961.
3. Жолковский А.К. Лексика целесообразной деятельности // Машинный перевод и прикладная лингвистика. Вып. 8. М., 1964.
4. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. М., 2000, 350 с.
5. Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей С м ы с л <=> Т е к с т . М., 1974.

6. Филлмор Ч. Об организации семантической информации в словаре: пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1983. Вып. 14, с. 23–60.
7. Katz J. J., Fodor J.A. The structure of semantic theory // Language, 39, 1963, p. 170-210.
8. Geeraerts D. Cognitive grammar and the history of lexical semantics //Rudzka-Ostyn (ed.), 1988a, p. 647-677.
9. Fillmore Ch.J. How do we know whether you're coming or going //Rauh G. (ed.). Essays on deixis. Tubingen: Narr, 1983, p. 219-227.
10. Wierzbicka A. English speech act verbs. A semantic dictionary. Sydney; Orlando etc., 1987.
11. http://lpcs.math.msu.su/~uspensky/journals/siio/36/36RAKHILIN.pdf. Рахилина Е.В. Когнитивная семантика: история. персоналии. результаты.

Нармин Алиева

О Московской семантической школе

Резюме

В статье рассматривается тезисы Московской семантической школы. Согласно этой позиции, мы просмотрели теорию "Смысл-Текст", так как она тесно связана с этой школой. На основе этой теории было основана Московская семантическая школа. Московская семантическая школа расширило содержание тезисов. Мы сравниваем тезисы этой школы и тезисы Филлмора и видем некоторые аналогические черты.

Narmin Aliyeva

About Moscow semantical school

Summary

The theses of the Moscow semantical school is considered in the article. According to this position, we considered "Text-Meaning" Theory, as it is closely connected with this school. On the basis of this theory Moscow semantical school is founded. Moscow semantical school enlarged the theses. We compare the theses of this school and Fillmore's theses and see the analogical features.

Rəyçi: Professor Əbülfəz Rəcəbli

XUMAR MƏMMƏDOVA
ZEMFİRA MƏMMƏDOVA

DİL SİYASƏTİ

Açar sözlər: dil planlaşdırılması, bilinqvizm, sosiolinqvistika, ideologiya, milli düşüncə
Ключевые слова: планирование языка, билингвизм, социолингвистика, идеология, национальная мышление
Key words: language planning, bilingualism, sociolinguistics, ideology, national thinking

Müasir sosiolinqvistika dil situasiyasını sosiolinqvistik, etnolinqvistik, linqvistik komponentlərin məcmusu kimi nəzərdən keçirməlidir. Biz də A.N.Baskakovun nöqteyi-nəzərini qəbul edirik, lakin makrososial ümumiliyin sosial və kommunikativ situasiya ilə şərtlənən dil kommunikasiyanın sinxron vəziyyətini vurğulaya bilmərik.

Dil siyasəti təkcə dil situasiyanı formalaşdıran ən mühüm faktorlardan biri deyil, həm də onun mühüm aspektlərdən biridir. Bununla belə, dil siyasəti nəzəriyyəsində hələ çoxlu həll edilməmiş mübahisəli problemlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar dil siyasəti dedikdə təkcə təhsil problemlərini, dilin təhsil prosesində tətbiqi problemlərini, çoxdilli ölkələrdə tədrisin hansı dildə aparılması və s. bu kimi məsələləri nəzərdə tuturlar. Məsələn, Y.D.Deşeriyev haqlı olaraq yazır ki, dil siyasəti milli siyasətin bir hissəsidir və onun çoxmillətli və birmillətli dövlətdə həyata keçirilməsinin öz xüsusiyyətləri vardır (3, 255). Sosiolinqvistikanın vəzifəsinə hər hansı dil siyasətinin həyata keçirilməsi, onun ideoloji əsasları və praktik nəticələri məsələlərini öyrənmək daxildir. Lakin Y.D.Deşeriyevin sosiolinqvistikaya həsr olunmuş əsərinin dil siyasətinə toxunan bəhsində çoxmillətli (çoxdilli) dövlətdə dil quruculuğu prosesində dövlətin yeritdiyi dil siyasəti araşdırılır (3, 254-266). Buna görə də hər şeydən əvvəl dil siyasətinin nə olduğunu, dil siyasətinin özünü dəqiqləşdirmək, bu anlayışın "dil quruculuğu" və "dil planlaşdırılması" anlayışlarına münasibətini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu terminlər yaxın mənalı olsa da, onları fərqləndirmək olar.

Sosiolinqvistika məsələlərinə həsr edilmiş əsərlərdə bu terminlər sinonim olaraq işlədilir. Dil siyasəti "sosial dil fəaliyyətinin məqsədyönlü və şüurlu təhbərliyi" (7, 806) olaraq subyektin müxtəlif növləri tərəfindən həyata keçirilir. N.B. Meçkovskayanın qeyd etdiyi kimi, birincisi, bunlar dövlət və onun məxsusi orqanları, ikincisi, məktəb işlərini təşkil edən komitetlər, kütləvi kommunikasiya, teart, kino və nəhayət, müxtəlif institut və təşkilatlar – siyasi partiya, müəllim heyəti, şair, jurnalist və s.-dir (5). "Dil siyasəti milli siyasətin bir hissəsidir və onun çoxmillətli və birmillətli dövlətdə həyata keçirilməsinin öz xüsusiyyətləri vardır. Dil siyasəti cəmiyyətin dilə şüurlu təsiri ilə bağlı kateqoriyalara aiddir. O, bu və ya digər sosial və ideoloji prinsiplərə əsaslanır" (8, 57).

Bir sıra tədqiqatçılar üç anlayışın sinonim kimi işlədilməsinə şübhə ilə yanaşır, etiraz edirlər. V.A.Avrorinə görə, dil siyasəti anlayışını dilin funksional cəhətinə, onun vasitəsilə isə müəyyən dərəcədə dilin strukturuna şüurlu, tənzimləyi-

ci tədbirlər sistemi müəyyən ictimai siniflərin, partiyaların, dövlətin dil siyasətini təcəssüm etdirir. Bu tərifə aşağıdakıları da əlavə etmək düzgün olardı: dil siyasəti dövlətin ictimai qrupların, siniflərin, partiyaların ümumi siyasətinin bir hissəsidir, yəni onların öz mənafeləri naminə, qarşılarına qoyduqları siyasi məqsədlər naminə yürütdəkləri siyasətin bir hissəsidir.N.A.Kataqoşşina isə belə bir tərif verir ki, dil siyasəti termini ilə dövlət miqyasında və müəyyən dil şəraitində mərkəzləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilən tədbirlər yolu ilə funksional vahid kimi dilə göstərilən şüurlu və məqsədyönlü təsir kimi nəzərdə tutur. Bu halda dilə göstərilən şüurlu və məqsədyönlü təsir təşəbbüsləri, cəhdləri diqqətdən kənarda qalır ki, onlar dövlət orqanlarından nəşət etmir və mərkəzləşdirilmiş və ya məcburi səciyyə daşımır, lakin bununla yanaşı, dil siyasəti müəyyən ictimai qüvvələrin, partiyaların, siniflərin və s. siyasi kurslarının bir hissəsidir. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarının hökuməti və ABŞ-ın hakim dairələri ingilis dilinin ingilisdilli ölkələrin hüdudlarından kənarda yayılması, habelə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə onun mövqelərinin saxlanması və möhkəmlənməsi üçün geniş fəaliyyəti bol-bol maliyyə vəsaiti ilə təmin edir. İngilis dilinin Asiya, Afrika və Latın Amerikası ölkələrində ikinci (xarici) dil kimi öyrənilməsi məsələləri ilə dövlət tərəfindən maliyyələndirilir. Dünyanın onlarla ölkəsində ingilis dilini öyrənmək üçün pulsuz kurslar açılmışdır. Hər il dünyanın müxtəlif ölkələrində ingilis dilində müxtəlif müsabiqələr keçirilir və həmin müsabiqələrin qalibləri dilini (ingilis dilində danışmasını) təkmilləşdirmək üçün müəyyən müddətə (əksər hallarda bir illiyə) Amerika Birləşmiş Ştatlarına dəvət edilir. Bütün bu tədbirləri ABŞ hökuməti maliyyələşdirir.

Milli-homogen dövlətdə bu və ya digər dövlətin, sinfin və ya partiyanın ümumi siyasi kursunun bir hissəsi olan dil siyasətindən istənilən qədər nümunələr gətirmək olar. Belə siyasətin obyekti bu və ya digər millət, xalq və ya etnik qrup olmur, müəyyən sinif və ya sosial qruplar olur. Bu baxımdan diqlossiyanın mövcud olduğu situasiya daha səciyyəvidir. Məsələn, Norveçdə dil situasiyası iki ədəbi standartın və bir neçə dialektin mövcudluğu ilə səciyyələnir. 1951-ci ildə Norveç stortinqi (parlamentin) dil komissiyasının qarşısında iki ədəbi dilin xalq danışıq nitqi əsasında yaxınlaşmasına kömək etmək vəzifəsi qoymuşdu. Məhz xalq danışıq nitqi şəhər burjuaziyasının mənafeyini əks etdirən partiyaların kəskin müxalifətinə səbəb olmuşdur (2, 224).

Beləliklə, dil siyasəti – istər milli-homogen dövlətdə bu və ya digər sinfə və ya sosial qruplara münasibətlərə görə daxili siyasət olsun, istərsə bu və ya digər ölkəyə və ya bir qrup ölkəyə münasibətdə xarici siyasət olsun, istərsə də çoxmillətli dövlətdə milli siyasət olsun – həmişə bu və ya digər siyasi kursun üzvü, tərkib hissəsi olmuşdur.

İnsan ilə cəmiyyətin görüşdüyü yer olan dil çox mühüm hadisə kimi, heç saman siyasətdən, onun müdaxilələrindən kənarda qala bilməz. Dil siyasəti və dil quruculuğu da bu problemlərdən biridir. Dil siyasəti siyasətin müxtəlif şəkillərindən biridir. Dil siyasəti dövlətin, ictimai qrupların, siniflərin, partiyaların, hətta ayrı-ayrı şəxslərin ümumi siyasətinin bir hissəsidir.

Dil siyasətinin ümdə vəzifələri, adətən, dilin funksional cəhəti, cəmiyyətdə fəaliyyət göstərməsi, onun yerinə yetirdiyi sosial-kommunikativ funksiyalar və onun tətbiqi dairəsi ilə əlaqədardır. Lakin bunlara bənzər vəzifələri həll etmək, dilin strukturuna müəyyən təsir göstərmədən, çətin ki mümkün olsun. Dilçilik ədəbiyya-

tında bir struktur vahid kimi bu cinsdən olan şüurlu və məqsədyönlü təsir haqqında kifayət qədər yazıya rast gəlmək olar.

Dilin struktur cəhətinə şüurlu təsir, adətən, məktəb, ədəbiyyat, teatr, şifahi təbliğat və digər kütləvi kommunikasiya vasitələri ilə, yəni son nəticədə dilin funksional cənhəti ilə bilavasitə əlaqədar olan faktor və şəraitlərlə həyata keçirilir. Şüuru idarə dilin strukturuna yalnız funksional cəhət vasitəsilə təsir göstərir. Bu təsir zaman keçdikcə artır, yenə də hər halda kortəbii inkişafla müqayisədə olduqca məhdud hüdudlara malikdir və təbii dildə, çətin ki, nə vaxtsa tam dəf edilsin.

Tədqiqatçılar belə şüurlu və məqsədyönlü təsirə ümumtəhsil normalarının (tələffüz, orfoqrafik, leksik, qrammatik) müəyyənləşdirilməsini, söz işlətmənin reqlamentləşdirilməsi üzrə işlərin, terminologiyanın yaradılması və təkmilləşdirilməsini, ümumməcburi dil normalarının tətbiqini və yayılmasını aid edirlər.

Dil siyasəti – əslində kifayət qədər mürəkkəb struktura malik hadisədir; hər şeydən əvvəl ona görə ki, burada dilin təbii imkanları, tarixi situasiya və subyektiv maraqlar, yaxud iddialar qarşılaşır, yəni, bu və ya digər dil siyasəti konkret bir dilin mövqeyindən, mövcud beynəlxalq, sosial – siyasi şərait nəzərə alınmaqla aparılır.

Dil siyasəti: a) aktiv və passiv, b) humanist və mürtəce, c) qlobal, regional və milli ola bilər. Bizim fikrimizcə, aktiv dil siyasəti mövcud tarixi şəraitdə şəxsiyyətin iradəsi ilə həyata keçirilir. Passiv dil siyasəti isə bir növ dillərin təbii inkişafının diktəsinə əsaslanır. Humanist dil siyasəti, prinsip etibarilə, dillərin təbii inkişafının məntiqinə əsaslanmaqla aparıldığı halda, mürtəce dil siyasəti bu məntiqin ziddinə, yaxud onun detallarını nəzərə almadan yürüdülür və bir qayda olaraq, konyuktur səciyyə daşıyır.

Digər növlər içərisində mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş dil siyasətini fərqləndirmək lazımdır. Dövlətin həyata keçirdiyi və ümumi məcburi tədbirlər sistmini nəzərdə tutan dil siyasəti mərkəzləşdirilmiş dil siyasəti adlanır. Yerli hakimiyyət orqanlarının həmin regionun hüdudlarından kənarda məcburi qüvvəsi olmayan dil siyasəti, habelə ayrı-ayrı partiyaların və ictimai cərəyanların dövlət tərəfindən dəstəklənməyən dil siyasətləri mərkəzləşdirilməmiş siyasətdir. Məsələn, Qəl liqasının proqramını buna misal göstərmək olar, belə ki, bu liqa irland milliazadlıq hərəkatının çərçivəsində irland dilinin bərpa edilməsi və onun milli dilə çevrilməsi uğrunda mübarizə aparırdı.

Dil siyasəti dilin cəmiyyətə şüurlu təsiri ilə bağlıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən o, müəyyən bu və ya digər dövlət-siyasi sistemin ideoloji və prakti münasibətlərini təyin edən metodoloji və sosial bazanın məqsədyönlü ifadəsidir və sistem xalq və ya xalqların həyatındakı rolu, dillərin əlaqəsini və inkişafını özündə təcəssüm etdirir. Dil siyasətinin diqqət mərkəzində daha iri həcmli ideoloji və sosial səciyyəli millidil münaqişələri və problemləri durur, çox vaxt bu xırda dəyişikliklər və reformalar, məsələn, orfoqrafiyada bəzi dəyişikliklər, dil mədəniyyətinin keyfiyyətinin qaldırılması və s. onun hərəkət dairəsinə daxil olmur.

Dil siyasəyi, əsasən, leksik-semantik sistemə, xüsusən ictimai-siyasi leksikaya, eləcə də dövlət tərəfindən aparılan reformalar nəticəsində ədəbi dilin üslubi diferensiallaşmasına, dilin dialekt üzvlənməsinə, dialekt fərqlənin aradan qaldırılmasına böyük təsir göstərir. Mədəniyyət sahəsində müəyyən siniflərin ideoloji mənafeyi ilə əlaqədar olaraq dil siyasəti perspektiv və retrospektiv ola bilər. Sovet elmi ədəbiyyatında belə siyasət dil quruculuğu, Avropa və amerika elmi ədəbiyya-

tında dil planlaşdırılması adlanır. Sosialist cəmiyyətində əsas diqqət millətlərin bərabərliyi, onların dil problemlərin həlli, milli dövlətlərin yaradılması, doğma dilin bazasında milli mədəniyyətin qurulması məsələləri durur ki, bu məsələlərin həlli üçün hər cür şəraitin yaradılması ümdə məsələlər sırasındadır. Bu zaman yazısı olmayan dillərin əlifbalarının yaradılması, doğma dildə təhsil, milli dillərin əsasında elm və mədəniyyətin inkişafı, kütləvi mətbuatda (radio, televiziya, kino, mətbuat) doğma dilin istifadəsi, həmçinin rəsmi yazışma zamanı doğma dildən istifadə prinsiplərinin hazırlanması ön plana çəkilir.

Dil siyasəti dövlət və ya müəyyən ictimai sinfin dillərin funksional bölüşdürülməsi və yeni və ya köhnə dil normalarının yeridilməsi üçün aparılan işlərin məcmusudur. Bu, bir növ dövlət siyasətidir. Formalaşan dil siyasəti ictimaiyyətin müxtəlif siniflərinin maraqlarını yerinə yetirməyə çalışır: a) müəyyən siniflərin maraqları, b) etnodil cəmiyyətinin maraqları, c) mədəniyyət sahəsində məqsədlər, ç) dini maraqlar və s (6, 161).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dil siyasətində retrospektiv və perspektiv istiqamətlər vardır. Perspektiv dil siyasəti dil quruculuğunu, məsələn, yazısız dillərin əlifbalarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Retrospektiv istiqamət geniş mənada dil mədəniyyəti və ya nitq mədəniyyətini göstərir, yəni bu zaman ədəbi dil normalarının saxlanılması və onların cəmiyyətə məqsədyönlü yeridilməsi, dil daşıyıcılarında normaların işlədilməsi prosesini önə çəkir.

Retrospektiv dil siyasətini belə təsəvvür etmək olar:

a) normaların təyini (bu suala ancaq bu sahədə peşəkar olan dilçilər cavab verə bilər);

b) normaların kodlaşdırılması, yəni lüğət və qrammatikada bu normaların möhkəmlənməsi. Qrammatika və lüğətlərdə nəinki normalar göstərilir, həm də bu normalardan sapma öz əksini tapmalıdır;

c) normaların yeridilməsi. Bu, icraedici prosesdən asılıdır, yəni bu zaman dilçilərin icraedilmiş fəaliyyətinin nəticəsi olan qrammatika və lüğətlərə müraciəti özündə əks etdirir.

Dil siyasətinin əsas alətləri – 1) qrammatika və lüğətləri yaradan akademik institutlardır. Bu institutlar, bi növ, dil siyasətinin bazis, nəzəri, passiv alətləridir, 2) dillə bağlı icraedici orqan olan dövlətdir.

Dil siyasəti dünya ictimaiyyətində milli dilin vəziyyəti ilə də bağlıdır. Bu və ya digər dildə ünsiyyətin funksional rəngarəngliyinin həcmi dilin kommunikativ səviyyəsini təyin edir. Kommunikativ səviyyət aşağıdakılardan - 1) bu dildə danışanların sayından; 2) bu dildə danışan etnosun kəmiyyətindən; 3) dilin digər dövlətlərdə işlənmə dairəsindən; 4) bu dilin sosial və ictimai funksiya daşımasından asılıdır.

Dil siyasətini cəmiyyətdə olan qayda-qanun kimi də nəzərdən keçirmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dil siyasətinin iştirakçıları çox vaxt dil situasiyasını görüb təyin etmək iqtidarında, baş verənləri aradan qaldırmaq üçün alətlərə, təhlil metodlarına malik deyildir.

Dil siyasətinin praqmatik strategiyasını müəyyən dəyərlər və iqtisadi düşüncələrə görə siyasi elita təyin edir. Bu strategiyaya parlaq nümunə kimi Sinqapur Respublikasını misal göstərmək olar. Millətarası ünsiyyət üçün 1826-cı ildən koloniya yaradıldıqdan bəri rəsmi dil olaraq ingilis dili seçilmişdir. İndiki dövrdə bir neçə

rəsmi dil: ingilis, çin, malay və tamil dilləridir. Bütün bu dillərdə qəzet çıxarılır, radio və televiziya verilişləri aparılır. Aşağı siniflərdə uşaqlar oz doğma dillərində təhsil alırsa, yuxarı sinif və ali müəssisələrdə təhsil ingilis dilində aparılır (9).

Bundan əlavə, böyük bir kütlənin ingilis dilini mənimsəməsi mürəkkəb xüsusi işlərin, müasir texnologiya və texnikanın asanlıqla öyrənilməsi prosesini asanlaşdırır. Belə situasiya on illiklərdir ki, davam edir, daxili siyasətin effektiv iqtisadi təməli və daxil stabilliyin qorunub saxlanılması milli siyasi elitanın formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Dövlət hələ kolonial dövrdə çinli və malaylar arasında baş verən münaqişəni yadda saxlayaraq gələcəkdə belə münaqişələrin qarşısını almaq məqsədilə ölkəsində heç bir etnos üçün doğma dil olmayan ingilis dilini "neytral" dil kimi önə çəkmişdir. Bu təcrübənin effektliyi özünü çox keçmədən doğrultdu. Xalqın böyük bir hissəsinin ingilis dilini bilməsi faktoru regional bazarda Sinqapurun xüsusi mövqe tutmasına gətirib çıxardı. Müasir dövrdə Sinqapur ən vacib iqtisadi mərkəzdir, onun portlarında böyük həcmdə Asiyanın şərq və qərbi üçün vacib strateji yüklər keçirilir. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, düzgün qurulmuş dil siyasəti gələcəkdə bir çox problemlərin qarşısını almaq iqtidarındadır.

Dil siyasəti tarixi şahidlik edir ki, dilin inkişafına cəmiyyətin şüurlu qarışmasının bütün uğurlu cəhətlərində dilin inkişafının daxili ənənələri nəzərə alındığı kimi, dilin fəaliyyət göstərməsinə təsir edən sosial faktorlar da nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan dili bugünkü səviyyəyə çatanadək dil sahəsində müəyyən maneələrlə rastlaşmışdır. Lakin hər bir ictimai-siyasi quruluş öz izlərini dildə əks etdirmiş, müəyyən dərəcədə dilin inkişafına zəmin yaratmışdır: "Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq Azərbaycan dilinin yüksək formasıdır və bu dil birdən-birə təşəkkül tapmamışdır. O, əsrlərin məhsuludur və əsrlər boyu azərbaycanlılara fikir mübadiləsində ləyaqətlə xidmət edən kamil bir ünsiyyət vasitəsidir. Azərbaycan ədəbi dili müstəqil dil olsa da, dünya dilləri sistemində türk dillərinə mənsub dillərdən biridir və onun da inkişafı, əsasən, dünya dillərinin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarına müvafiq olmuşdur. Zaman keçdikdə bu ədəbi dil xidmət etdiyi xalqın ehtiyac və tələblərinə görə dəyişmiş, təkmilləşmə, səlisləşmə yolu ilə inkişaf etmişdir" (1, 3).

Böyük insan, dahi siyasətçi, müdrik dövlət xadimi Heydər Əliyev xalqın təkidi və tarixin hökmü ilə Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra dövlətçiliyimizin qorunub saxlanmasına, ölkədə iqtisadi, ictimai-siyasi, ideoloji-mənəvi həyatın normallaşmasına, sabitləşməsinə nail oldu. Onun hərtərəfli yaradıcı fəaliyyətində ana dili, dil və dövlət, dil və mədəniyyət, dil quruculuğu kimi önəmli məsələlər – dövlət səviyyəsində inkişaf etdi.

Azərbaycana hələ sovet dönəmində rəhbərlik etdiyi vaxtdan Heydər Əliyev öz zəngin təcrübəsi, yüksək intellekti, milli mədəniyyətimizə və mənəviyyatımıza dərindən bələd olması sayəsində ardıcıl milli dil siyasəti işləyib hazırlamış və bütün çətinliklərə sinə gərərək onu dönmədən həyata keçirmiş, Azərbaycan dilinin dövlət dili olması uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır.

1974-cü ildə "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinin müəllifləri – Ə.Dəmirçizadə, S.Səfərov, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov və A.Həsənova dövlət mükafatı verilməsi Azərbaycan dilinə, Azərbaycan dilçiliyinə, azərbaycandilli təhsilə böyük qiymət idi.

Dil siyasəti konstuktuv və desktruktiv səciyyə də daşıya bilər. Konstruktiv dil siyasəti deyəndə dillərin funksiyalarının, onların tətbiq dairəsinin sosial-kom-

munikativ rolunun genişləndirilməsinə, ədəbi dillərin yaranması və inkişafına yönəlmiş siyasət nəzərdə tutulur. Destruktiv dil siyasəti dedikdə, elə bir siyasət nəzərdə tutulur ki, həmin siyasət, azlıqda qalan xalqların arasında hər cür dövlətçilik rüşymlərini öldürsün, mədəniyyəti əlil etsin, dili sıxışdırsın, onları cəhalətdə saxlasın və nəhayət, imkan dairəsində onları ruslaşdırsın.

Qlobal dil siyasəti, ümumən dünyada gedən dil proseslərini nəzərə almaqla aparıldığı halda, regional dil siyasəti dillərin qarşılıqlı əlaqəsində bu və digər regionu əhatə edir. Milli dil siyasəti isə bir ölkə, yaxud dövlət daxilində aparılır.

Dil quruculuğu terminini hər hansı dil siyasəti üçün işlətmək olmaz. Bu terminin ifadəsi dillərin ictimai funksiyasının genişləndirilməsi, onların terminoloji sistemlərinin mükəmməlləşdirilməsi və tamamlanması, ədəbi dillərin yaradılması və kodlaşdırılmasıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dil situasiyalarının tipindən asılı olaraq dil siyasətinin şəkillərini fərqləndirmək lazımdır: Əvvəla, birdilli dövlət şəraitində dil siyasətini; ikincisi, çoxdilli dövlət şəraitində dil siyasətini; üçüncüsü, həmin dövlətin hüdudlarından kənarda dil siyasətini fərqləndirmək lazımdır.

Dil siyasətinin bu tipləri tam mükəmməlliyə iddia etmir. Lakin sadalanan əlamətlərin nəzərə alınması, dil siyasətinin əsas tiplərini müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir. Dilin müstəqil inkişafı, zənginləşməsi və nüfuzu dövlətçiliklə bilavasitə bağlı olduğu üçün dil dövlətçiliyin ən aparıcı atributlarından biri hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1979, 270 s.
2. Rəcəbli Ə.Ə. Sosiolinqvistika. Bakı, Nurlan, 2004, 520 s.
3. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. М., 1977, 382 с.
4. Дешериев Ю.Д. Языковая политика // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990, с. 616.
5. Мечковская Н.Б. Национально-языковая политика // Социальная лингвистика: по-собие для студентов гуманит. вузов и учащихся лицеев. М., 1996, с. 117–127.
6. Самойлова М.Н. Языковая ситуация и языковая политика в современном обществе. Вестник Волг. гос.ун. , серия 2. языкоз. , 2009, 1 № 9, 160- 165.
7. Скворцов Л.И. Языковая политика. Культура русской речи: энциклопедический словарь-справочник. М.: Флинта: Наука, 2003, с. 806–809.
8. Carol L. Social science. Oxford University Press, 2001, 232 p.
9. Аюпова Л. Л., Салихова Э. А. Роль языковой компетенции и ценностных ориентаций индивида при описании языковой ситуации. http://www.work.vegu.ru/vegu/vestnik/DocLib/Аюпова,Салихова_14-23.pdf

Хумар Мамедова
Земфира Мамедова

Языковая политика

Резюме

В статье рассказывается о языковой политике. Авторы показывают что, общество должно заботиться о языке и язык имеет большое влияние на общество. Если язык умрет, то общество тоже погибнет. Автор считают, что каждое правительство должен иметь свою собственную языковую политику и развивать его.

Khumar Mammedova
Zemfira Mammedova

Language policy

Summary

The article is considered about language policy. The authors show that the society must take care of the language and the language has great influence in the society. If the language died, the society died, too. The authors thought that the every government must have its own language policy and develop it.

Rəyçi: Nərmin Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TAMİLLA MƏMMƏDOVA
ADU
tamilamamadova@mail.ru

MÜASİR ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FELİN ƏMR ŞƏKLİNİN İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: əmr şəkli, şəxs əvəzlikləri, ünsiyyət prosesi
Key words: the imperative mood, personal pronouns, the process of communication
Ключевые слова: повелителъные наклонение, личные местоимение, процесс коммуникации

Kommunikativ-praqmatik cəhətdən felin əmr şəklinin təsnifi məsələləri Y.İ Belyayeva, O.V.Boqemova, N.M.Xabirova, L.Y.Biryulin, N.İ.Formanovskaya, O.A.Papkova, T.M.Timoşenkova, R.V.Nikifirova kimi tanınmış tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq və təhlil edilmişdir.

L.Y.Biryulin felin əmr, xahiş, məsləhət, xəbərdarlıq, icazə, qadağan, inandırma, məlumat, təklif, tələb və s., Y.İ.Belyayeva əmr, xahiş, dəvət, məsləhət, icazə, qadağan, təklif, göstəriş, sifariş, tələb və s., N.M.Xabirova əmr, xahiş, dəvət, məsləhət, icazə, qadağan, tələb və s., O.A.Papkova, T.M.Timoşenkova əmr, xahiş, məsləhət, təklif, ciddi məsləhət, təlimat və s., O.V.Boqemova isə əmr, xahiş, məsləhət, təklif, zəmanət kimi formalarını ayırd edirlər.

Felin əmr şəklinə tədqiqatçıların münasibətlərini ümumiləşdirən formaların bu və ya digər aspektdən təsnifi zamanı aşağıdakıların ayırd edilməsində fikir eyniliyi müşahidə edilir: 1) əmr; 2) xahiş; 3) xəbərdarlıq; 4) məsləhət; 5) icazə; 6) qadağan; 7) təklif; 8) tələb.

Azərbaycan dilçiliyində də felin əmr şəklinin formalarına bir sıra tədqiqat işlərində münasibət bildirilir. Z.Budaqovanın fikrinə görə, "təkid ifadə edən əmr cümlələri, adətən, yüksək tonla, məsləhət, öyüd, nəsihət, xahiş bildirən əmr cümlələri isə nisbətən aşağı intonasiya ilə tələffüz olunur".

Əmr şəklinin çoxformalılığı dilimizin istər tarixi, istərsə də dialekt və şivələri haqqında yazılmış bir sıra əsərlərdə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Z.İ.Budaqova əmr cümlələrinin "təkid, təklif, xahiş, məsləhət, nəsihət və çağırış, M.A.Cahangirov isə əmr şəklinin bir qədər əhatəli və geniş şəkildə - buyruq, təhrik, təbliğ, çağırış, müraciət, xahiş, yalvarış, arzu, istək, nəsihət kimi çalarlarının olduğunu qeyd edir. N.Sarunbayevin fikrincə isə, əmr şəklinin qrammatik məzmunu sözün müstəqim mənasında heç də sırf əmr etmək deyil, hərəkətin danışan tərəfindən buyruq, xahiş, təhrik, ehtimal olaraq müəyyən subyektə yönəldilməsi kimi xarakterizə olunur. Bunu da belə əsaslandırmaq olar ki, felin əmr şəklində təkcə əmr mənası deyil, digər məna çalarları da vardır.

Alman dilində imperativin köməyi ilə qəti əmr, qadağan, məsləhət, xahiş, arzu, təklif və s. ifadəsini tapdığı göstərilir. Eləcə də, Azərbaycan dilində imperativin əmr, xahiş, qadağan və s. ifadə etməsi fikri öz əksini tapır. Ona görə də imperativin məna növlərinin olmasına münasibətdə fərqli fikirlərin yaranmasının əsasında məsələyə hansı aspektdən yanaşma mühüm rol oynayır.

Alman dilində felin əmr forması II şəxs təkdə birbaşa fel kökündən düzəlir. Başqa sözlə desək, əmr forması II şəxs təkdə heç bir şəkilçi ilə işlədilmir. Məs.:

Komm!, Geh!, Lauf!, Fahr!, Such!, Schreib!, Spiel!, Hör - zu!, Schau - her!, Fass – an!, Komm – zurück!, Nimm dich – zusammen!, Halt – fest!, Tritt – in Aktion!

Fellərin əksəriyyətinə fakultativ olaraq II şəxs təkdə -e [-ə] şəkilçisi əlavə olunur. Məs.:

Öffne!, Atme!, Fürchte!, Seufze!, Vollende!, Gehorche!, Rechne – ab!, Denke – nach!, Freue dich!, Verteidige dich!, Rechfertige dich!

-l- və -r-köklü fellərin ikili əmr forması vardır, standart dil normalarına müvafiq olaraq- *Sammle!, Feiere!* və şifahi-danışıq dilində isə *[zaməl], [faea]*.Təsriflənərkən II şəxs təkdə kökdəki -e saiti -i saiti ilə əvəzlənən fellərdə isə bir qayda olaraq - e şəkilçisi əlavə olunmur.Məs.:

Lies! (ich lese/du liest/er liest)
Gib!(ich gebe/du gibst/er gibt)
Nimm! (ich nehme/du nimmst/ er nimmt)
Tritt-ein! (ich trete –ein/ du trittst –ein/ er tritt – ein).

Yuxarıda göstərilən bu kimi nümunələrdə əmr, xahiş, təklif və s. ifadə edilir. Onun dəqiq olaraq hansı növə məxsusluğunu təyin etməkdə isə konkret situasiya, kontekst mühüm rol oynayır.

Cəmdə əmr forması felin məsdər kökünə -t şəkilçisinin əlavə olunması və şəxs əvəzliyinin işlədilməməsi ilə düzəlir. Məs.:

PLURAL DES İMPERATİVS	HÖRER/PLURAL DES PRÄSENS
Kommt mal her!	*İhr kommt mal her!*
Ratet mal!	*İhr ratet mal*

Alman dilində imperativi ən çox əvəz edən fel formaları aşağıdakılardır:

1. Felin indiki zamanı (Präsens Indikativ).
2. Gələcək zamanın birinci formasının (Futurum I)xəbər şəklində işlənməsi.
3. Felin qeyri-müəyyən forması (Infinitiv).
4. Bəzi adlıq cümlə quruluşlu sintaktik formalar.

Felin xəbər şəklinin prezensi konkret mətndə və ünsiyyət prosesində əmr şəklini əvəz edir. Dil faktları göstərir ki, belə transformasiya yalnız qrammatik deyil, həm də üslubi səciyyə daşıyır və əmr şəkli ilə müqayisədə əlavə emosional çalarlar ifadə edir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

Sie essen mehr Gemüse, Herr Meier!
Du trinkst auf das Wohl des Geburtstagskindes.

Bu cümlələrdə xəbər şəklinin əmr çalarında işlənməsi açıq-aydın görünür. Dil faktlarına əsasən, həmin formaların tez-tez əmr şəkli əhatəsində işlənməsi fikrini söyləmək olar. Gələcək zamanın I forması (Futurum I) qəti təhrikin ifadə forması kimi işlənir. Həmin formanın daha çox danışıq dilində və bədii üslubda işlənməsi onun funksional məhdudluq dairəsindən xəbər verir.

*Sie sagen dem Herrn, er soll(*yaxud:*solle) noch einen Augenblick draußen warten!*

Sie bitten die Dame, sie möge sich noch einen Augenblick gedulden!

Nümunələrdən göründüyü kimi, xəbər şəkli heç də təsdiq və inkar mənalı müəyyən bir məlumatı diqqətə çatdırmır. Bu cümlələr *"Sagen Sie dem Herrn" "Bitten Sie die Dame"* cümlələri ilə eyni-paralel məzmunlu cümlələrdir. Həmin cümlə formaları demək olar ki, daha çox danışıq dilində işlənir.

Azərbaycan dilində əmr formasının müxtəlif məna çalarlıqları ifadə etməsi müəyyən səviyyədə tədqiq edilmişdir. Xəbərin ifadəsinə görə əmr cümlələrinin iki növü vardır:

1. Feli xəbərli əmr cümlələri;
2. Əmr sözləri ilə ifadə olunan əmr cümlələri.

Xəbəri birinci şəxsin cəmi ilə ifadə olunan əmr cümlələrində aşağıdakı mənalar öz ifadəsini tapır: 1) çağırış; 2) xahiş, təklif. Məs.:

Gehen wir heim!
Bleiben wir noch hier!
Seien wir doch froh!

Xəbəri ikinci şəxsin tək və ya cəmi ilə ifadə olunan əmr cümlələri aşağıdakı mənaları bildirir.

1.Təhrik, tələb ifadə olunur.
2.Məsləhət, nəsihət və təskinlik bildirir.
3.Qəzəb bildirir.
4.Xahiş, təklif, yalvarış və arzu bildirir.
5.Çağırış, tələb bildirir.
6.Alqış və təşəkkür bildirir. Məs.:

Sei vielmals gegrüßt von Deinem...Briefschlußformel.
Seid umschlungen, Millionen, diesen Kuß der ganzen Welt!
Laß dich hier nicht mehr sehen!
Laßt euch bloß nicht erwischen!

IMPERATIV MIT BESETZTEM VORFELD	IMPERATIV MIT FREIEM VORFELD
Jetzt erklärt mir mal, was ihr da geschrieben habt!	*Erklärt mir jetzt mal, was ihr da Geschrieben habt!*

Xəbəri üçüncü şəxsin tək və ya cəmi ilə ifadə olunan əmr cümlələri aşağıdakı mənaları ifadə edir.

1.Təkid bildirir.
2.Alqış bildirir.
3. Qəzəb bildirir. Məs.:

Bitte, nehmen Sie mir das nicht übel!
Seien Sie mir bitte nicht böse!
Tragen Sie mir das nicht nach, bitte!
Bitte, nehmen Sie dort Platz!
Nehmen Sie die Tabletten, die ich Ihnen hier aufschreibe, dreimal täglich vor den Mahlzeiten ein!

Felin əmr formasında işlədilməsi əmr cümlə növlərinin əsas tələbidir. Əmr cümləsində verilən fellər danışanın icrasını göstərmək istədiyi hərəkətləri bildirir. Bir sözlə, əmr cümlələri hökm ifadə etmir, çünki onlar hansısa bir məlumat bildirmir. Məlumdur ki, əmr cümlələri xəbəri yalnız felin əmr şəkli ifadə olunan cümlə formaları ilə məhdudlaşmır. Belə cümlələrdə müxtəlif semantik çalarların ifadəsində intonasiya mühüm rol oynayır. Felin iştirak etmədiyi cümlələrdə intonasiya əmr cümlələrinin yeganə ifadə vasitəsinə çevrilir.

Beləliklə, müasir alman dilində təsrif olunan felin cümlənin ön mövqeyində işlənməsi və cümlənin intonasiya ilə ifadəsi əmr cümlələrini formalaşdıran başlıca vasitələrdən bir kimi göstərilməlidir. İstər müasir alman, istərsə də müasir Azərbaycan dilində felin əmr forması xüsusi morfoloji əlamətə malik olmayıb, quruluş etibarı ilə fel kökü və şəxs sonluqlarından ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası, Bakı. “Maarif”, 1998
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, - 334 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: 1962, - 271 s.
4. Jung, Walter: *Grammatik der deutschen Sprache*, 5., durchgesehene Auflage, Leizig, VEB Bibliographisches Institut Leipzig, Leipzig, 1973
5. Erben, Johannes: *Deutsche Grammatik*, Ein Abriss, 11., völlig neubearbeitete Auflage, Max Hueber Verlag, München 1972
6. Harald Weinrich: Textqrammatik der deutschen Sprache, Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag
7. Helbig / Buscha: Deutsche Grammatik, 17. Auflage 1996, Verlag Enzyklopädie Leipzig
8. Ulrich Engel: Deutsche Grammatik, 3., korrigierte Auflage. Heidelberg: Groos, 1996

Tamilla Mammadova

On the usage of the Imperative Mood in Modern German and Azerbaijani Languages

Summary

The article deals with the theoretical problems of the Imperative Mood in Modern German and Azerbaijani languages. Here are the verb forms that are used to substitute for the Imperative Mood: the Present Indefinite, the Future Indefinite, the non-finite form of the verb, that’s the Infinitive, syntactic forms with the structure of some impersonal sentences. In the article the emotional meanings of the Imperative Mood are also investigated.

Тамилла Мамедова

Об употребление повелителъного наклонения в современном немецком и азербайджанском языках

Резюме

Статья посвящена теоретическим вопросам повелителъного наклонения в современном немецком и азербайджанском языках.Вот формы глагола, которые употребляются вместо повелителъного наклонения: настоящее неопределенное время, будущее неопределенное время, несклоняемая форма глагола, то есть инфинитив, синтаксические формы со структурой неимянными предложениями. Здесь же рассматриваются эмоциональное значение повелителъного наклонения.

Rəyçi: Elxan Yusifov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

GÜLŞƏN ƏHMƏDOVA
ADU
ahmadova_g@yahoo.d

ALMAN DİLİ FRAZEOLOGİZMLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

Açar sözlər: ekvivalent, ekvivalentsiz, analoq, kalka, paralel
Key words: equivalent, non-equivalent, analoq, tracing-paper, parallel
Ключевые слова: эквивалент, не эквивалент, аналог, калька, параллель

Son illər alman və Azərbaycan dillərinin müxtəlif problemləri müqayisəli-tutuşdurma metodunun köməyi ilə tədqiq olunmaqdadır. Məlumdur ki, müqayisə metodu faktların, hadisələrin tutuşdurulması ilə bərabər, tədqiqində və tədrisində istifadə olunur, təfəkkür prosesi buna əsaslanır və yalnız müqayisənin köməyi ilə bu və ya digər faktları ümumiləşdirmək, müəyyən oxşar qanunauyğunluqlar və fərqli cəhətlər əldə etmək olar.

Dillərin milli-mədəni özünəməxsusluğu ilə xarakterizə olunan frazeoloji vahidlər də müqayisəli-tipoloji tədqiqatlar üçün mühüm mövzulardan sayıla bilər. Çünki hər bir dilin milli keyfiyyətindən asılı olaraq frazeoloji vahidlər spesifik əlamətlərə malikdir və bu, təbiidir. «Aydındır ki, bu və ya digər dilin öz qayda-qanunları mövcuddur. Elə bu qayda-qanunlara, orijinallığa əsasən də dillərin fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxır. Lakin xalqların və dillərin əlaqələrinin daha da yaxınlaşdığı, dillər arasında ünsiyyətin xeyli dərəcədə artdığı bir dövrdə frazeoloji vahidlərin leksik-semantik özəlliyinin, eləcə də ümumi cəhətlərin dərindən araşdırılması tipoloji dilçiliyin qarşısında bir məsələ kimi dayanır».

Alman dilinin frazeologizmləri öz zənginliyi və müxtəlifliyi ilə digər dillərin frazeologizmlərindən fərqlənir. Bu frazeologizmlərin başqa dillərə tərcüməsi dilçilikdə ən mühüm və mürəkkəb məsələlərdən biridir.

Frazeologizmlərin başqa dillərə tərcüməsi çox çətin və məsuliyyətli bir işdir. Görkəmli yazıçı M.Qorki belə hesab edirdi ki, hər hansı bir fikri tərcümə etmək üçün hər bir dilin kifayət qədər imkan və vasitəsi vardır. Bu müddəa eyniylə Azərbaycan dilinə də aid ola bilər. Təcrübə göstərir ki, dünyanın ən zəngin dillərində verilmiş elə bir fikir tapmaq çətindir ki, onu bizim dilimizdə ifadə etmək qeyri-mümkün olsun. Bununla belə, alman dilində olan frazeologizmləri Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən müəyyən çətinliklərə də təsadüf olunur ki, bunlar alman dili ilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu arasındakı fərqdən irəli gəlir.

Alman dilindəki sabit söz birləşmələrinin Azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə tam, eyni ilə uyğun gəlməməsinin əsas səbəbi onların alman dilinin qayda-qanunları əsasında, xalqın həyat tərzindən, məişətindən, dünyagörüşünə təsir edən amillərdən asılı olaraq həmin dilin yüz illər boyu davam edən tarixi inkişafı nəticəsində sabitləşməsidir. Buna görə də frazeologizmlərin lüğətlərdə dəqiq qarşılığının verilməsi, demək olar ki, mümkün də deyil. Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli kaloritini, adət-ənənəsini, nəhayət dil sistemindəki özünəməxsus leksik-qrammatik formalarını əks etdirdiyindən, belə ifadələr Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən orijinaldakı xüsusiyyətlərinin hamısını eyni dərəcədə saxlamaq imkanı xaricindədir.

Digər tərəfdən, sözün daxili formasında və bir sıra başqa hadisələrdə dillər arasındakı yalnız fərqli cəhətlərin deyil, həm də uyğun gələn cəhətlərin frazeologizmlərdə mövcud olmasını görməmək mümkün deyil. Belə ki, frazeologizmlərin leksik vahidlərinin mənalarını hər iki dilə məxsus lüğətlərlə tutuşdursaq, onlar arasında müəyyən məna yaxınlığı tapmaq olar.

Müxtəlif dillərə məxsus frazeoloji birləşmələrin məna və formaca bəzən birbirinə uyğun olması insan təfəkkürünün eyni istiqamətdə, eyni qanunlar üzrə inkişaf və təkamül etməsini göstərən əlamətlərdən biridir. Burada həm də oxşar tarixi şəraitin, mənəvi yaxınlığın rolu böyükdür. Buna görə də müxtəlif dillərdə həm semantik-üslubi, həm də formaca bir-birinə uyğun gələn frazeologizmlərin tərcüməsi o qədər də çətinlik törətmir. Belə tərcümədə yazıçının demək istədiyi fikir dəqiq çatdırılır, əsərin bədii emosionallığı qorunub saxlanılır.

Frazeologizmlərin yanlış tərcüməsinin əsas və ilkin səbəblərindən biri onların verilmiş mətndən düzgün seçilməməsi, sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırılmasıdır. Digər bir səbəb isə tərcüməçinin seçilmiş bu frazeologizmləri yanlış dərk etməsidir ki, bu da çox zaman mətnin təhrifinə gətirib çıxarır. Buna görə də frazeologizmlərin tərcüməsində səhvə yol verməmək üçün tərcüməçi ilk növbədə onları verilmiş mətndən düzgün seçməli, onları düzgün dərk etməli və orijinaldakı fikri təhrif etmədən ifadə edə bilməlidir. Onun orijinalda təsvir olunan xalqın həyatını və milli varlığını təşkil edən xüsusiyyətlərini bilməsi vacibdir. Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı lüğətdən düzgün istifadə olunmalı, dil və üslubi məsələlərə dərindən diqqət yetirilməlidir. Frazeologizmlərin tərcüməsi dedikdə, hər şeydən əvvəl aşağıdakı iki başlıca amil nəzərdə tutulur:

a) tərcümə olunacaq frazeologizmin tam olaraq dərk edilməsi;

b) dərk edilmiş frazeologizmin adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması.

Bu iki amilin vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində alman dilində söylənilmiş frazeologizm semantik, üslubi və qrammatik nöqteyi-nəzərdən təhlil olunur. Bütün bunlar ana dilinin normaları ilə tutuşdurulur və nəticədə alman dilində söylənilmiş frazeologizm ana dilindəki ifadə vasitələri ilə müəyyənləşdirilir. Tərcümə prossesi tutuşdurma və müqayisə metodu əsasında aparılır.

Alman dilindəki frazeologizmlərin dəqiq və mükəmməl formada tərcüməsi Azərbaycan dilinin frazeologizmləri arasındakı əlaqədən, uyğunluq dərəcəsindən asılıdır. Frazeologizmlər tərcümə nöqteyi-nəzərindən iki qrupa bölünür: ekvivalent frazeologizmlər və ekvivalentsiz frazeologizmlər.

Tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olan frazeologizmlərə ekvivalent frazeologizmlər deyilir. Bu frazeologizmlərin iki növü var: a) tam frazeoloji ekvivalentlər, b) natamam frazeoloji ekvivalentlər.

a) Tam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə məna, leksik tərkib, bədiilik, qrammatik quruluş və üslubi çalarlıq baxımından tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə uyğun gələn və yaxud üst-üstə düşən, dildə hazır şəkildə olan frazeologizmlər daxildir. Bunlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Vom Wege abbringen – yoldan çıxartmaq, *j-m Wunsch an den Augen ablesen* – kiminsə arzusunu gözlərindən oxumaq; *einen Grüß bestellen* – salam göndərmək; *Guten Weg* – yaxşı yol; *Willkommen* – Xoş gəlmisiniz!

b) Natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bədiilik və məna baxımından nisbətən uyğun gəlməyən frazeo-

logizmlər daxildir. Belə frazeologizmlər tərcümə edilərkən onun ifadəliliyi, emosionallığı da nəzərə alınmalıdır. Natamam frazeoloji ekvivalentlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

Gott sei Dank – Allaha şükür; *mir stehen die Haare zu Berge* – tükləri biz-biz olur; *Lügen haben kurze Beine* – Yalan ayaq tutar yeriməz.

Dildə ekvivalentsiz frazeologizmlər sayca çoxluq təşkil edir. Belə frazeologizmlərin sırasına tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olmayan frazeologizmlər daxildir. Onların tərcüməsi frazeoloji deyil, leksik vasitələrin köməyi ilə verilir. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsini heç bir zaman dəqiq tərcümə adlandırmaq olmaz. Belə ki, frazeologizmlərin tərcüməsində çox vaxt bəzi çatışmamazlıqlara təsadüf edilir (bədiilik, ekspressivlik, məna çalarları və.s.). Məsələn: *Immer in seinem Bau sitzen* – qapalı həyat sürmək; *das Pulver hat er nicht erfunden* – O, ağıldan kasıbdır; *Da haben wir die Bescherung* – Əcəb işdir.

Alman dilində verilmiş frazeologizmin Azərbaycan dilində maksimal adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün tərcümənin müxtəlif yollarından istifadə edilir. Bunların sırasına ekvivalent, analoq, kalka və ya hərfi, paralel tərcümə növləri daxildir.

Ekvivalent tərcümə növü alman dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını, bədiilik xüsusiyyətlərini ana dilimizdə tam olaraq əks etdirir.

Analoq tərcümə növü isə alman dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını Azərbaycan dilində ifadə edə bilsə də, onların bədiilik xüsusiyyətlərini ya tam, ya da qismən fərqli əks etdirir.Məsələn: *Einen Affen an j-m gefressen haben* – kiməsə valeh olmaq, vurulmaq

Kalka və ya hərfi tərcümə növü ekvivalentsiz frazeologizmlərin milli-etnik xüsusiyyətlərini saxlayaraq onların maksimal tərcüməsini verir. Frazeologizmlərin bədiiliyini vurğulamaq üçün kalka və ya hərfi tərcümədən istifadə olunur. Tərcümənin bu növünə orijinaldakı frazeologizmin Azərbaycan dilinə başqa yolla tərcüməsi mümkün olmadıqda müraciət edilir. Məsələn: *Mein Haus ist meine Burg* – Mənim evim mənim qalamdır.

Bir çox əsərlərdəki frazeologizmlərin böyük bir qismi dilimizə hərfi tərcümə olunur. Hərfi tərcümə bədii dil baxımından səmərəli olmasa da, tərcümə praktikasında geniş yayılmışdır. Tərcüməçi orijinaldakı frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətlərinə dərindən yiyələnmədikdə, onların mənasını fərqləndirmədikdə sözləri sadəcə olaraq tərcümə etdiyi dilin sisteminə uyğun düzür, nəticədə hərfi tərcümə alınır. Bununla belə, tərcüməçi müəyyən ifadələri hərfi tərcümə edərkən ümumxalq alman dilində geniş yayılmış frazeoloji birləşmələrin leksik-qrammatik quruluşunu saxlamağa, onların mənasını Azərbaycan oxucusuna aydın şəkildə çatdırmağa cəhd göstərir. Tərcüməçi hərfi tərcümədən imtina edərkən də son dərəcə diqqətli olmalıdır, çünki tərcümə forma cəhətdən uyğunluq təşkil etsə də, məna təhrifinə səbəb ola bilər.

Tarixi mətnlərin tərcüməsi zamanı kalka tərcümə növü ilə yanaşı paralel tərcümə növündən də istifadə olunur. Tərcümənin bu növü alman dilindəki verilmiş frazeologizmin qısa tarixi şərhini verir. Məsələn: *Eine ruhige Kugel schieben* – asan bir iş görmək; tələsmədən səbrlə hərəkət etmək. Bu frazeologizmin yaranma tarixi Keqli oyunu ilə bağlıdır. XVII-XVIII əsrdən bəri məşhur olan bu oyunun vətəni Almaniya hesab olunur. Oyunun qaydalarına görə oyunçu əsasən plastmasdan olan, müəyyən ardıcıllıqla düzülmüş keqliləri bir şar ilə vurmalıdır. XIX-XX əsrdən

etibarən bu oyun dünyanın bir çox ölkələrində yayıldı və onu təkcə əyləncə deyil, həmçinin idman növü də hesab edirlər.

Bir sözlə, frazeologizmlər bir dildən başqa bir dilə tərcümə edilərkən həm təmsil etdiyi milli düşüncələrindən, eləcə də bədii əsərin kontekstindən uzaqlaşdırılmamalı, həm də tərcümə olunduğu dilin tələblərinə cavab verməli, başqa bir xalqın düşüncəsinə yol tapmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Erben, Johannes: *Deutsche Grammatik*, Ein Abriss, 11., völlig neubearbeitete Auflage, Max Hueber Verlag, München 1972
2. Fleischer W. Phrazeologie der deutschen Gegenwartssprache, Leipzig, 1982
3. Friederich W. Moderne deutsche Idiomatik. Max Hueber Verlag. München, 1966
4. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somantik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Nurlan, 2004
5. Harald Weinrich: Textqrammatik der deutschen Sprache, Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 1993
6. Helbig / Buscha: Deutsche Grammatik, 17. Auflage 1996, Verlag Enzyklopädie Leipzig
7. Jung, Walter: *Grammatik der deutschen Sprache*, 5., durchgesehene Auflage, Leizig, VEB Bibliographisches Institut Leipzig, Leipzig, 1973
8. Mehdiyeva Esmira. İngilis dilində feli frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilində ifadəsi, Bakı, 2004
9. Qurbanlı Ç. Alman paremlərinin Azərbaycan dilinə transformasiya problemləri. Elmi xəbərlər – Bakı, 2004
10. Ulrich Engel: Deutsche Grammatik, 3., korrigierte Auflage. Heidelberg: Groos, 1996

Gulshan Ahmadova

Translation methods of German phraseologisms into Azerbaijani

Summary

The article deals with the translation methods of German phraseologisms into Azerbaijani. Phraseologisms are divided into two ways from the point of view of translation: phraseologisms with equivalent and non-equivalent phraseologisms. Phraseologisms with equivalent can be wholly and partially.

They include some translation methods as equivalent, analoq, tracing-paper, parallel. Unlike them the non-equivalent phraseologisms are never considered as exact translations.

Гюльшан Ахмедова

Методы перевода фразеологизмы немецкого языка в азербайджанском языке

Резюме

Статья посвящена методом перевода фразеологизмы немецкого языка в азербайджанском языке. С точкой зрение перевода фразеологизмы бывают как эквивалентные и неэквивалентные. Эквивалентные фразеологизмы тоже делится на две части: полные эквивалентные фразеологизмы и неполные эквивалентные фразеологизмы.

Здесь определяются некоторые методы перевода: эквивалентные, анналоговые, калька, или дословные, параллельные. В отличие от них неэквивалентные фразеологизмы никогда не считаются как точные переводы.

Rəyçi: Elxan Yusifov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ƏLİMUXTAR MUXTAROV
AMEA-nın Gəncə Bölməsinin Azərbaycan
Ədəbiyyatı ixtisası üzrə doktorantı
alimuxtar@gmail.com

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ LİRİK-EPİK ƏSƏRLƏRİNDƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ İDEALI

Açar sözlər: rübai, poema Nizami Gəncəvi,Məhsəti Gəncəvi,"Xosrov və Şirin",lirik-epik əsər.
Key words: quatrain, the poem Nizami Gancavi, Mehseti Gancavi, "Khosrow and Shirin", lyric-epic works.
Ключевые слова: четверостишие, стихотворение Низами Гянджеви, Мехсети Гянджеви, "Хосров и Ширин", лирико-эпической работы.

Azərbaycan yazarlarının bədii əsərlərində Nizami Gəncəvi ilk növbədə azad şəxsiyyəti ilə yadda qalan bir obrazdır ki, elmi tədqiqatlarda da ilk növbədə tarixən məhz bu məsələyə münasibət göstərilmişdir. Lütfəli bəy Azər Bəydili "Atəşgədə"sində, Mirzə Məhəmməd Axundzadənin "Şeyx Nizami" əsərində, Firidun bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları"nda, Salman Mümtazın "Şeyx Nizami" məqaləsində, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Nizami" monoqrafiyasında Nizaminin dünya buxovlarından azad ruhunun tərənnümü qırmızı xətlə keçirdi. Nizami haqqında yazan ilk üç Azərbaycan ədəbiyyatşünası şairin daxili azadlığının, ruhi yüksəlişinin səviyyəsini göstərmək üçün Qızıl Arslanla olan görüşü haqqındakı məşhur rəvayəti müfəssəl nəql edirdilər. M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin nəfs mücadiləsini şairin öz sözlərinə istinadən belə ifadə edirdi: "Şərəfli adamın ən böyük dəyəri nəfsinə hakim olmaqdır: "Havalanmaq – azğınlığın əsəri, hava və həvəsə qapılmamaq isə peyğəmbərliyin hünəridir!" Nizamiyə görə, həyatı gözəlləşdirən ən böyük əsas yaxşılıq etməkdir. "Xalqa qarışmaq, xalqa faydalı olmaq – iştə insanlığın sifəti!" Ədəbiyyatşünaslığın müasir mərhələsində Azadə Rüstəmova da öz tədqiqatında bu xüsusa diqqət verərək yazırdı: "İradəsiz olma… İradəsizlər həşərat kimi torpaqda sürünərlər. Ah çəkib, of deməklə arzuya yetişmək olmaz!" – Nizaminin həyat fəlsəfəsində bu sözlər də vurğulu səslənirdi:

Neçin alçaqlara boyun əyirsən?
Oyuncaq olursan namərdlərə sən?
Nə üçün boynuna min yük alırsan?
Zalımın zülmündən razı qalırsan?
Qəlbi yumşaqlığı bir dəfə unut,
Çiynini dağ kimi ucalıqda tut!

Nizami Gəncəvi haqqında tarixən yazılıb günümüzə çatdırılan ədəbi-elmi əsərlərdəki azad şəxsiyyət obrazı XX əsrin ikinci yarısında lirik-epik əsərlərin də mövzusuna çevrilmişdir. Bu baxımdan Mirvarid Dilbazinin "Məhsəti" (1940-1945), Balaş Azəroğlunun "Nizami" poemaları səciyyəvidir.

Mirvarid Dilbazinin poeması, adındandan göründüyü kimi, Nizaminin müasiri olan görkəmli rübai ustası Məhsəti Gəncəviyə həsr edilmişdir. Şair təxəyyülünün gücündən istifadə edərək eyni dövrdə və eyni məkanda yaşamış sənətkarları öz əsərində bir ortama gətirərək münasibətlərinin bədii əksinə nail olmağa çalışmışdır. Tarixi mənbələrin heç bir məlumat vermədiyi bu münasibəti dəlillərlə sübut etmək mümkün deyildirsə də, təsəvvürə gətirmək o qədər də çətinlik yaratmır.

"Məhsəti" poeması müəllifin Gəncənin kənarındakı qəbirstanlıqda məzar daşının üstündə oturaraq meditasiyasıyla başlayır:

Bir yerdi, bir göydü orda, bir də mən,
Bir də ki üstündə yosunlar bitən
Uzun əsrlərin dilsiz qəmxarı –
Qırılıb tökülmüş qəbir daşları...

...Mən dalğın, mükəddər fikrə gedərək
Bir daşın üstündə oturmuşdum tək.

Müəllif məzar daşının üzərində xəyala dalaraq uzaq keçmişə gedir. Müəllifin xəyalı gecə qaranlığında Məhsəti Gəncəvinin otağının qapısını çalır. Onu bura gətirən "gecənin bu keçmiş qərib zamanı" kamanı dindirən sənətkarın kim olduğunu, niyə belə fəğan etdiyini öyrənmək istəyidir. "Fikirlər içində qapını çalıb", "Gəl! – deyə otaqdan cavab alandan" sonra içəri girərək çaşıb qalır:

Səmavi tüllərdən əynində köynək,
Füsunkar bir gəlin oturmuşdu tək.
Vardı qarşısında köhnəlmiş sarı,
Narın cilidlərdə əlyazmaları.

Müəllif xəyalən Məhsəti ilə tanış olur. Onun bu gecənin qaranlığında fəryad çəkən dərdlərini dinləyir. Burada şair dərin bir fəlsəfi meditasiya yaradır ki, bu, XII əsr Azərbaycan cəmiyyətində savadlı insanların, xüsusilə, öz dövründən zamanca irəlidə olan bir gənc qadının iztirablarını səmimi və təbii şəkildə dilləndirirdi. Məhsəti öz sirrini müəllifə açaraq deyir:

Dedi: Qızıl quşu əsir alanda,
Onu mahir ovçu bəndə salanda
Gözünü bağlayar günlər uzunu.
Əgər ovçu belə etməsə bunu,
Quşun qəzəbindən ürəyi çatlar.

Müəllifin bunun Məhsətiylə nə əlaqəsi olduğu sualına şairin xəyalı cavab verərək "yaman bir əyyamda qız doğulduğundan" şikayət edir:

Susdurmaq istəyir zəmanə məni;
İçi sənət dolu bir piyaləni –

Deyir – öz əlinlə özün vur daşa,
Elsiz, aşiyansız, sevgisiz yaşa!

Müəllif Məhsətinin halını öz dilindən anlayır ki, "dərdi qadınlığın faciəsidir", çaldığı kamanın səsi "şair qızın üsyan səsidir". Get-gedə kaman səsi kəsilir, Məhsətini yataqda huş aparır. Səhər erkən "qara paltarında, başında göy şal" Cahan nənə astaca qapını açır. Məhsəti Xətib oğlundan xəbər sorduqda Cahan nənə ona məktub uzadır. Xətib oğlu məktubunu qəzəllə yazıb ayrılıqdan şikayətlənir. Məhsəti cökənin dibində süfrə açılmasını, hamının oraya yığışmasını sifariş edir. Cahan nənə Məhsətinin himayə edib böyütdüyü Ayişənin toy zamanını müəyyənləşdirməyi şairədən bu məqamda xahiş etdikdə o, cavab verir:

Mənim boynumadır – söylədi – cehiz,
Toyunu başlayın gələn həftə siz.

Əsərdə Məhsətinin səxavətinin nəhayətsizliyi göstərilir ki, o, toyun bütün xərcini öz üzərinə götürür. Şairin səxavəti başqa bir epizodda da öz əksini tapır. Səhər ev adamları süfrə başında əyləşərkən mavi darvazadan "bir ağsaqqal nurani qoca" həyətə daxil olur. Qocanın "zəfərandan sarı" üzü, "üstünün-başının yamaqları" "ömrün zillətindən xəbər verirdi". Döyüşlərdə həlak olan altı cəngavər oğlun atası Goranlı Nəsib qoca əlləri qabar bağlayana qədər çalışsa da, nəvələrini doyura bilmir. Məhsəti qocanın dərdinə ürəkdən acıyaraq onların da dolanışığını təmin etməyi öz üzərinə götürür. Bir qədər düşündükdən sonra Xətib oğlunun mehr olaraq ona bağışladığı bağ-bağatı qocaya bağışlayır. Məhsəti Ayişənin toyunda öz daş-qaşlarını ona hədiyyə edir.

Poemada Məhsəti – Xətib oğlu münasibəti ayrıca bir xətt təşkil edir. Xətiboğlu obrazını Ayşənin toy tədarükü epizodundan etibarən görürük. Ova getmiş Xətib oğlunun nigarançılığını çəkən Məhsəti "bayırda itlərin hürüşmə səsi"ndən, "sonra birdən-birə at kişnəməsi"ndən Xətib oğlunun gəldiyini anlayıb eyvana atılır. Xətib oğlunun portreti oxucunun gözləri önündə canlandırılır:

Girdi Xətib oğlu əlində ox, yay,
Sanki qaranlığa işıq saçdı ay.
Küləkdən, yağışdan paltarı solmuş,
Rəngi yaz günündən mis kimi olmuş;
Artmış gözlərinin ancaq işığı,
Elə bil çoxalmış yar-yaraşığı.
Boyu sərv kimi, sinəsi gendi,
Baxdıqca Məhsəti onu bəyəndi.

Əsərdə Xətib oğlunun atıcılıq məharəti də tərifənir. Ayişənin toy mərasimində cıdır qurulur. Bir qaraltını yeddi oxla vurmaq şərti qoyulur. Atıcılar arasında yalnız Xətib oğlu "yeddi oxla yeddi nişana" vura bilir. Xətib oğlunun savad dərəcəsi də əsərdə öz əksini tapır:

Yığıb Xətib oğlu cildləri qat-qat,
Onların sehrli vərəqlərindən
O əxz eləyirdi elmi dərindən.

Məhsətiylə Xətib oğlunu bağlayan bağ onların dünyagörüşü, maraq dairəsi, sənət, elm olduğunu da əsərdə aydın görə bilirik. Məhsəti özünü sənətə həsr etməsiylə sanki Xətib oğlunun qarşısında özünü günahkar sayır:

Məndən sənət aldı eşqi, ilhamı,
Sən niyə götürdün içi boş camı?
Cavansan, incitsə bu halım səni –
Daşa çal içi boş bu piyaləni.

Xətib oğlu isə onun ruhuna, təfəkkürünə heyran olduğunu etiraf edərək deyir:

Mən səni sanmadım adi bir qadın,
Sərrafı başqadır adi arvadın.
Adi mey içməyə etmədim həvəs,
Sənsiz haram olsun mənə hər nəfəs!

Məhsətinin bu sözlərdən ürəyi açılır, bütün düşündüklərini birnəfəsə Xətib oğluna eşitdirir. Məhsəti ona bir məktəb açmağı, oğlanlara onun, qızlara isə özünün müəllimlik etmələrini təklif edir. Məhsətini düşündürən savadsızlıq, cahillikdir ki, bu da zəmanə qızlarının "alınıb-satılan bir dilsiz mal" kimi ömürlərinin puç olmasının əsas səbəbidir. Qadının faciəsi Məhsətinin dilindən səsləndirilir:

Qadın ki sevgini dərindən duyar,
Lakin onda varmı buna ixtiyar!
Ürək bulandıran hansı bir yemək,
Gəlsə süfrəsinə o yesin gərək.

Bu fikirlər poemanın əsas motivlərindən biridir. Burada yalnız qadının savadsızlığı deyil, həm də kişinin cahilliyyi əsas səbəblərdən biri kimi göstərilir:

Neyləsin silahsız ayişəciklər –
Elmsiz, savadsız, biliksiz bir ər,
İnsan kamalında məna ararmı?
Bunlara yetməyə qüdrəti varmı?

Məhsətinin Xətib oğlunun qarşısında özünü ona xidmətini əsirgəməkdə günahlandırır, dərin vicdan sızıltılarını yaşadığını etiraf edir. Xətib oğlu isə cavabında Məhsətini daha yüksək qiymətləndirdiyini söyləyərək onun iztirablarına son qoyur:

Tək işvədə deyil qadının canı,
Nəhayət işvə də yorur insanı.
Dərin söz istəyir o zaman ürək,
Onda sənin kimi bir dərya gərək.

Belə bir dəryadan hər coşğun ləpə,
Sənin sözlərin tək incilər səpə!
Təbin coşğun olsun, sözlərin dərin,
Mən sənin dostunam – deyiləm ərin.

Müəllif bu məqamda dastan dilindən istifadə edərək səhnəni dəyişdirir:

Qoy bu arzuların bahar çağında
Qoyaq şairəni yar otağında.
Görək: öz hökmüylə qələmində qan –
Onun taleyinə nə yazır dövran.

Əsərdə bir yanda Məhsətinin əleyhinə işləyən fitnələr, bir yanda isə bu kiçik ailənin gördüyü böyük işlər öz təsvirini tapır. Məhsətinin evi bir şeir ocağı kimi təsvir olunur. Bir axşam şairlər hamısı – Xaqani, Fələki, Əbül-üla, Beyləqani, Nizami bu ocağa məktəbin təşkili münasibətilə təbrik üçün toplaşırlar:

Söhbət hər tərəfə qol-qanad atdı,
Böyük Xaqaniyə söz gəlib çatdı.
Dedi: Çox bəyəndik tədbirinizi,
Gəldik təbrik üçün ürəkdən sizi.
Doğrudan, Gəncəyə yaraşıqsınız,
Elmə və sənətə bir aşiqsiniz.
Məktəbi açmaqda hünər etdiniz,
Siz yenə dövrandan öndə getdiniz.

Məhsətinin məktəb fəaliyyəti öz çevrəsini genişləndirir, qadınları maarifləndirir. Bu isə cəmiiyyətin cahilliyindən faydalanan yuxarı dairələri razı salmırdı. Buna görə də fitnələr işə salınır, Sultan Səncərin düşüncəsi ona qarşı yönəldilirdi. Vəzir Mülki Nizam Məhsətinin fəaliyyətini azğınlıq kimi təqdim edərək Sultan Səncərin qəzəbini coşdurur:

Şah dedi: nə qadın, nə haqq yol, vəzir?
Fikrini gizlətmə açıq söylə bir!
O kimdir incidir mötəbərləri?
- Gəncə mahalında illərdən bəri,
Ata-analara o uddurur qan.
Hər qızın əlinə verib bir kaman.
Özü məktəb açıb, təlim edir, şah,
Bunca küfrləri götürməz Allah.

Sultan Səncərin xislətinin açılmasında da bu dialoqdan istifadə olunur:

- Rəvamı dünyanı sarsıdan Səncər
Aciz bir qadına qaldırsın xəncər?

Göründüyü kimi, müəllif Sultan Səncəri vəzirdən fərqli olaraq mərd bir insan kimi təsvir etmişdir. Məhsətiylə Sultan Səncərin deyişməsi də dövrün problemlərini işıqlandıran təsirli epizoddur. Məhsətiylə fikirləri toqquşan şah vəzirin hiyləsinə uymayıb şairi qətl etdirməkdən çəkinir, onu sürgün etdirir. Lakin Məhsəti ölümü vətəndən ayrılmaqdan üstün tutduğunu dilə gətirsə də, şahı fikrindən daşındıra bilmir. Məhsəti üç gündən sonra gecə insanlardan xəbərsiz şəhərdən çıxarılır. Əsərdə Məhsətinin sürgünü təsvir olunaraq dərin təsir oyandırır:

Karvan lal dərələr, təpələr aşdı,
Şərqi qədəm-qədəm gəzdi dolaşdı.
Gözəl Qarabağdan Hicaza qədər,
Aylarla yol getdi yorğun dəvələr.
Bir müddət Zəncanda eyləyib güzar,
Xorasan səmtinə yetdilər onlar.
Çıxıb Xorasandan üçüncü yazda,
Şairə dayandı uzaq Hicazda.

Əsərin bu məqamında yeni bir səhifə açılır. Məhsətinin Nizami ilə münasibəti əsərin yeni bir inkişaf xəttini təşkil edir. Şairə ən çətin məqamında çox sevdiyi, dəyərləndirdiyi, güvəndiyi dostuna – Nizamiyə məktub yazaraq öz halını bəyan edir. Nizamini "dərdli xəyalımın yaxın həmdəmi" adlandıraraq qürbətdən, qəriblikdən acı-acı şikayətlənir. Məhsəti Nizanini xarabata işıq salan təzə ay kimi dəyərləndirərək həyatın təhlükələrindən onu xəbərdar edir. Sarayı şeirin, sənətin məzarı adlandırır, bu suda üzən hər qayıq kimi, özünün də batdığını etiraf edir. Nizami dühasını gözləyə biləcək təhlükəni isə ona belə bəyan edir:

Şahlar sənətkarın gücün duyanda
Onu saraylarda salırlar bəndə.

Bunun bir nəsihət olduğunu da Nizaminin nəzərinə çatdırır:

Bu bir nəsihətdir, saxla yadında,
Əzizim Nizami, sənin adında
Duyacaq nəsillər ehtişamını, -
Ellər çeşməsindən doldur camını.

Nizaminin də Məhsətiyə məktubunda eyni motiv hakimdir. Ədəbiyyat tariximizin ən ağrılı məqamları bu məktubun mövzusuna çevrilmişdir:

Bizdə kim olmamış saray qurbanı? –
Şeirin ustadları nə oldu, hanı?
Payı möhnət oldu Əbül-Ülanın.
Qırdı zəncirini şöhrətin, şanın.
Şabranın qaranlıq zindanlarından
Fələki "əl" - deyə eylədi fəğan.
Xaqani adını qoydu – Xəlqani,

Onun da qürbətdə çürüdü canı.
Batdı Beyləqani qızıl qanına...
Lənət sarayların şöhrət, şanına!

Nizami "ayrı bir eşqin pərvanəsi olduğunu" dilə gətirir, saraylarda məna görmür. "Mənə həyat verən xalqın səsidir" – deyə öz məramını bildirir. Şair Məhdətiyə təsəlli verərək yazır:

Kədərsiz kim vardır bizim dünyada,
Sən öz sözlərini bir gətir yada:
...Qəlbinə eşqdən söz yazan hər kəs
Bir ləhzə ömrünə puç deyə bilməz!..

Nizami xalq üçün, el üçün yanan ürəyə sahib sənətkar kimi Məhsətinin dərdinə laqeyd qala bilmir. Dostunun ayrılığına, həsrətinə tab gətirməyib saraydan bir cavab almaq ümidi ilə geyinib evdən çıxır. Nizaminin nəzəri ilə şahın siması canlandırılır. Gözlərində dərin min günah olan şah vəziri sağ yanında oturmuşdur. Saçına dən düşmüş, etdiyi cinayətlər üzündə dərin izlər salmışdır. Nizamiylə üz-üzə qalan şah əvvəlcə özü dillənir:

Deyir: Gəl, Nizami, zamandır daha,
Yerdə şaha inan, göydə Allaha.
Mən də qocalmışam, qarışmış halım,
Sarayım, dövlətim, cahım, cəlalım
Rövnəq verəcəkdir sənətinə, gəl! –
Gəl qoyaq birlikdə sənətə təməl.

Şahın dərin qüssəsi, ağarmış saçları bir anlıq şairin qəlbini riqqətə gətirir, ancaq bu yalnız bir anlıq olur. Yenə xəyalından qanlar içində olan Beyləqanini, "soyuq zindanlarda, eldən aralı" Fələkini, Əbül-Ülanı xəyalından keçirir. "Hər kəs öz evində özünə şahdır" – deyə cavab verən Nizami onu saraya "ayrı bir təmənna"nın gətirdiyini bildirir:

Böyük Məhsətini qaytar, amandır!
Anasız bir xalqın bəxti yamandır!..

Şah düşüncəli halda, əli üzündə xəyaldaykən vəzir onun əvəzinə dillənir ki, onun adını çəkmə, mey və kaman ustadını "bu ellərə ana etmə bir daha". Bu sözlərdən Nizaminin halı dəyişir, gözü qaralır, rəngi batan günəş kimi saralır. Onun halını hiss edən sultan söhbəti bir az yumşaldaraq bu tələbindən əl çəkməyini məsləhət görür. Nizami isə cavabında deyir:

Şeirə və sənətə vurğun sandığım,
Bütün sultanlardan çox inandığım,
Böyük Səncəri də bu tac ilə təxt –
Təəssüf olsun ki, elədi bədbəxt.

Nizami pərişan halda geriyə dönərkən uçuq bir divardan bir bağa aşır. Şair Məhsətinin sönmüş ocağını ziyarət edir. Burada gördüklərini müəllif oxucunun gözləri önündə anbaan canlandıraraq təəssüflərə qərq edir. Xətib oğlunun vəziyyətinin təsviri xüsusilə qəlbin ən həssas simlərini dilə gətirir:

Kimdir o çıraqla baş-başa qalan,
Eşqin sorağını xəyaldan alan,
O saçı, saqqalı vaxtsız ağarmış,
Üzərindən keçən min boranlı qış?
Əziz Nizamiylə durmuş üz-üzə,
Lakin başlamayır nədəndir sözə?
Yenə öz halında qəmgin oturur,
Yoxsa qalmamışmı gözlərində nur?

Nizami gözlərində yaş Xətib oğlunu "qardaş" deyərək çağırıb önündə diz üstündə düşür. Müəllif bu anda öz hisslərini də dilə gətirməkdən özünü tuta bilmir:

Söhbət kimdən oldu səhərə qədər?
Bunları yazmıram, onsuz da kədər
Hər sətir başında izləyir məni.

Məhsətidən sonra evin şənliyi bitmiş, xoşbəxtlik buradan ömürlük köç etmişdir. Xətib oğlunun pərişanlığı, Ayişənin bədbəxtliyi bu evin çırağının söndüyündən xəbər verir.

Zaman ötdü, Sultan Səncəri də "ölüm apardı", "əcəl vəziri də bir gün qopardı, solğun yarpaq kimi torpağa atdı. O da şah Səncərin yanında yatdı". Məhsəti də eldən uzaqda vətən həsrəti ilə artıq qocalmışdır, "onun da günləri yetirdi sona". Səncərin vəfatından sonra son baharda Məhsətinin karvanı Hicazdan Gəncəyə dönür. Məhsətinin Nizami ilə görüşməsi epizodu oxucunu riqqətə gətirir:

Baxdı Nizamiyə o dərin-dərin,
Qırdı zəncirini dərdin, kədərin.
Gülüşlər oynadı hər baxışında,
Şahlar dünyasının qara qışında
Doğan bu günəşə etdi tamaşa...
Nizami gör necə dolmuşdu yaşa!

Poemada Məhsətinin ölüm yatağının bir tərəfində Xətib oğlu, bir tərəfində də Nizami təsvir olunur.

1945-ci ildə tamamlanmış əsərin sonunda müəllif yenə qəbristanlığa dönür. Beş il əvvəlki məzarların halı dəyişmişdir:

Baxıb tanımadım o qəbristanı,
Qırılmış, tökülmüş o daşlar hanı?
Xeyli düşündürdü bu görüş məni,
Burda çağırırdı çiçək çəməni.

Nizaminin təmir olunmuş türbəsinin də əksini poemada görə bilirik:

Tikilmiş türbələr görürdüm təzə,
Onlar üz döndərib baxır Kəpəzə.
Gəncədən yüksələn coşğun nəğmələr
Gəzib bu yerləri hər axşam, səhər,
Şanlı türbələrə salam edirdi,
Günəş bu torpağı öpüb gedirdi.

Mirvarid Dilbazinin "Məhsəti" poemasında XII əsr Azərbaycanında dövrü təfəkkürü ilə qabaqlamış alim mərtəbəli şairlərin çəkdikləri iztirablar yüksək sənətkarlıqla öz bədii əksini tapmışdır. Tarixi faktlarla isbatı mümkün olmasa da, şairlərin süjetdə təsvirini tapmış ruhi yaşantılarını təkzib etmək olmaz. Dövrünün yeganəsi olan bu seçilmiş insanlar öz arzuları, əməlləri, düşüncələri ilə cəmiyyət tərəfindən, təbii ki, dərk oluna bilməzdilər. Bu həqiqəti şairlər dönə-dönə etiraf etmiş, göz yaşlarını əllərinin altındakı qiymətli əlyazmalarına mürəkkəblərinə qarışdıraraq axıtmışdırlar.

Nizami idealını əks etdirən lirik-epik əsərlərdən biri də Balaş Azəroğlunun "Nizami" poemasıdır. Poema Gəncənin yağışlı bir yaz səhərinin təsviri ilə başlayır. Şair yağan bu yağışı vətən torpağına bəxş olunan nemət kimi dəyərləndirir, təbiət hadisəsini Nizaminin doğumu ilə əlaqələndirərək şairin dünyaya gəlişindən əvvəlki bir zəmin kimi təqdim edir:

Buludlar toqquşur Kəpəzin üstə,
İldırım tökülür meşəyə, dağa.
Kiçik bir otaqda bir qadın xəstə,
Az qalır, az qalır ana olmağa.

Nizaminin dünyaya göz açması göy üzündən bulud qatarının çəkilməsi ilə müşaiyət olunur ki, bu da şairin əbədiyyətə doğan günəş kimi rəmzləşdirilməsidir:

Yağışın altında islanan qarı
Uzadır anaya loğman əlini...
Çəkilir cənuba bulud qatarı,
Kəpəzdən başlayan o dağ selini
Təpələr qoynunda yığıb saxlayır.
Ağaclar yamyaşıl budaqlarıyla,
Çiçəklər rəngbərəng yarpaqlarıyla,
Bu körpəcə gölə qundaq bağlayır.
Mama müjdə verir cavan ataya,
Deyir: - Oğlun olub sənin, ay bala.

Nizaminin dünyaya gəlməsini sanki təbiət də yer üzünə xəbər verir:

Göylər qarısı da bütün dünyaya
Sanki bu xəbəri yayır az qala:

Yeddi rəngə çəkən ipək hananı
Üfüqdən üfüqə çəkib bağlayır.

Poemada şairin yoxsul bir ailədə göz açması təsvir olunur. Təbrikə gələn qonşuları və qohumları qarşılamaq üçün ailə şənlik qura bilmir. Müəllif burada da bədii təsvir vasitələri ilə poetik sözün qüdrətini artırır:

Ana gələnlərdən çəkdi xəcalət,
Bir fincan çay qoydu,
Şəkər yerinə -
Şirin dil tökürdü gələnlərinə.

Nizaminin atası yoxsul olmasına baxmayaraq, gözütox, müdrik bir insandır. "Görmüşdü dünyanın hər ədasını", bir gün dünyaya gələnin bir gün gedəcəyini yaxşı dərk edirdi. Buna görə də əlinə bel götürüb həyətdə bir çinar əkir. Müəllif təbiətin bir parçası olan bu çinarı da şairin ömrü ilə müqayəsəyə çəkir. Nizami bu çinarla qoşa böyüyür. Nizaminin "Xəmsə"si beş çinara bənzədilərək atanın əkdiyi bu çinarın ömrü ilə müqayisə olunur:

Nizami kəlməsi sərhədlər aşdı,
Ölkələr dolaşdı, ellər dolaşdı,
O, özü Gəncədə beş çinar əkdi,
Dibinə sözlərdən incilər tökdü...
Hünərlə böyütdü özü beşin də,
Zamanın, həyatın keşməkeşində
Ata əkən çinar yıxıldı bir gün.
Zamanın, həyatın hökmü belədir,
Bir gün yarananlar bir gün də gedir.
Çinar da qurudu, yox oldu bir gün.

Lakin oğul əkən çinar qurumadı, yağışdan, tufandan zərər görmədi. Göygölün dupduru suyndan içən biu əsərlərin önünündə əsrlər əyilib keçdi. Yarpaqlarını xəzan saraltmadı, zaman qopartmadı varaqlarını. Nizami "nizamlı, nizamsız" zamanın ötüb keçməsiylə nə qədər şairlərin adının təzkirələrə, cünglərə düşmədən dünyadan köçmələrini müşahidə etdikcə öz əbədi həyatı haqqında da düşünməyə başladı:

Nizami düşündü: - Yəqin bir zaman
Mənim də qəsdimə dayanmış dövran,
Siləcək məni də bu yer üzündən,

De, hansı şeirimdən, hansı sözümdən
Bəlli olacaq ki haradanam mən.

Müəllif Nzaminin künyəsində onun vətəninin adını da yer almasını dərin bir məna daşıdığını, milli kimliyi ilə şairin fəxr etməsini dilə gətirirdi:

Mənə nemət verib böyüdən ölkə,
Niyə şöhrətimə şərik olmasın?!

Niyə öz yurdumda adım qalmasın?!
Mən ki Gəncədənəm, bəli Gəncədən!
Nizami Gəncəvi, bilin mənəm, mən!

Balaş Azəroğlu özündən əvvəlki şairlər kimi, Nizaminin adı ilə Gəncənin də tarixlərə düşdüyünü fəxarətlə qeyd edirdi:

Cəbəlli Tarixdən Hindi çinədək,
Nizami kəlməsi olmamışdır tək.
Onlar ki Gəncəni heç tanımazdı,
Nizami yazanda Gəncə də yazdı.

Balaş Azıroğlunun "Nizami Gəncəvi" poeması əsərin adının altında "Xosrov və Şirin" haqqında düşüncələr" kimi qeyd olunaraq əsərin məzmunundan xəbər verir. Poemada proloqda Nizaminin şair ömründən bəhs olunduğu kimi, sona qədər dahi sənətkarın həyatını və fəaliyyətini işıqlandırmır. Burada Nizaminın "Xosrov və Şirin" əsərinin bir müəllifi kimi yaradıcılıq prosesindəki duyğuları, düşüncələri, iztirabları, sənətkarlıq qayəsi öz əksini tapır. Poemada gah Balaş Azəroğlunun, gah da Nizaminin bir müəllif kimi səsi eşidilir. Məsələn, Balaş Azəroölu bir müəllif kimi çıxış edərək Nizaminin yeni bir dastan yaratması haqqında məlumat verərək deyirdi:

Düzüldü kağıza söz inciləri,
Böyük Nizzaminin öz inciləri.
Bu nə "Şahnamə"di, nə də "Gülüstan",
Xosrovla Şirinin məhəbbətindən
Nizami yazırdı təzə bir dastan.

Nizaminin dastan müəllifi kimi fikirlərini bu şəkildə eşidirik:

Şirin məhəbbətin düşüb toruna,
Gərək mən, mən kömək eyləyəm ona.

Və yaxud;

Odu şölələnsə bir məhəbbətin,
Ondan qaçmaq çətin, qurtarmaq çətin.
Bu yolda Şirini tək qoymaram mən,
Girdabda, çətində tutub əlindən,
Eşqin zirvəsinə çatdıram gərək.

Göründüyü kimi, Balaş Azəroğlu Nizaminin öz qəhramanlarının daxili aləminə bir sənətkar qüdrətilə nüfuz edərək inkişafda olan xarakterlər yaradıcısı kimi idealını tərənnüm edirdi. Əsər sona kimi bu üslubda davam edərək şairin bir dastan üzərində işləmə texnikasını müəllifin gözü ilə əks etdirir.

XX əsr Azəırbaycan ədəbiyyatında lirik-epik əsərlərdə Nizami Gəncəvi obrazı vənətpərvərlik, insanpərvərlik təcəssümü, sufiyanə baxışları ilə, müdrikliyi, azad iradəsi ilə əsrlərin ən qüdrətli şairi kimi öz tərənnümünü tapmışdır.

Ədəbiyyat

1.Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Bakı, Elm, 2007.
2. Mirvarid Dilbazi. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, Gənclik, 1968.
3. Balaş Azəroğlu. Nizami Gəncəvi. Bakı,
4. Mehmet Emin Resulzade. Nizami. Ankara, 1951 – Milli Eğitim basımevi.

Alimukhtar Mukhtarov

Nizami Gancavi like ideal in the lyric-epic works of Azerbaijan's literature

Summary

Release the identity of the authors of works of art of Azerbaijan in the first place, the rest of Nizami Ganjavi part is that research on the issue in the place, it has been shown historically. Nizami Ganjavi written about the history of literary and scientific works delivered today released an image of the identity of the second half of the twentieth century turned to the subject of the lyric-epic works.In the respect, Mirvarid Dilbazi "Meskhetian" (1940-1945), Balash Azerioglu "Nizami"poems are typical. Lyrical-epic works of twentieth century literature and Azerbaijan Nizami Gancavi image of patriotism, humanism embodiment, sufiyanə views, wisdom, free will is the most powerful poet of the century found their admiration

Алимухтар Мухтаров

Низами Гянджеви как идеал в лирико-эпической произведения Азербайджанской литературы

Резюме

В произведений искусства Азербайджанских авторов Низами Гянджеви в первую очередь осталос в памяти отпустите личность, части в том, что исследования по этому вопросу,было показано, исторически. Низами Гянджеви написано об истории литературных и научных работ, поставляемых сегодня выпустила образ личности второй половины XX века обратился к вопросу о лирических-эпических произведений. В этом отношении, Мирварид Дильбази "месхетинцев" (1940-1945), Балаш Азериоглу "Низами" стихи типичны. Лирические-эпических произведений XX века литературы и Азербайджан Низами Гянджеви изображения патриотизм, воплощение человечности, мистические взгляды, мудрость, свободная воля является самым мощным поэт века нашли свое восхищение.

Rəyçi: Nizami Cəfərov
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

İBRAHİM QULİYEV
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnsttunun elmi işçisi
vhqazet@mail. ru

XƏMSƏÇİLİYİN NİZAMİYƏ QƏDƏRKİ ƏNƏNƏSİ

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, "Xəmsə", zərdüştilik, hind mifologiyası, "Pənçatəntrə", mantra, mantravka
Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Хамса», зароастризм, индийская мифология, «Панчатантра», мантра, мантравка
Key words: Nizami Ganjavi, Khamsa, zaroastrianism, indian mythology, "Panchatantra", mantra, mantravka

Böyük Azərbaycan şairi, klassik şərq poeziyasının ideya istiqamətini, bədii-estetik prinsiplərini və struktural quruluşunu müəyyən edən Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatına "Xəmsə" ilə daxil olmuş və bununla da yeni ədəbi məktəbin bünövrəsini qoymuşdur. Demək olar ki, bütün tədqiqatçılar məhz "Nizamidən sonra onun poemalarının "Xəmsə" adı altında toplandığını və bununla da xəmsəçiliyin özülü qoyulduğunu" (1. 9) bildirsələr də, şairin özünün də əsərlərinə "pənc-gənc" (beş xəzinə) adı verdiyi məlumdur. Üstəlik o da məlumdur ki, "Nizami hələ sağ ikən ona nəzirə yazmağa başlanmışdır" (2. 147). Lakin böyük mütəfəkkirin mükəmməl tədqiqatçısı Bertelsin yazdığı kimi "bu nəzirələr çox halda açıqdan-açığa ədəbi oğurluq xarakteri daşıdığı üçün" və "həmin əsərlər yüksək bədii dəyərə malik olmadıqlarından" bizə gəlib çatmamışlar (2. 147-148). Ancaq XIII əsrdən başlayaraq xəmsəçilik bir ədəbi məktəb kimi formalaşmağa başlamış, XV-XVI əsrlərdə özünün kuliminasiya nöqtəsinə çatmışdır. Bu məktəbə mənsub olan müəlliflər sistemli surətdə "Xəmsə"ni canlandırmağa çalışır, öz nəzirə və cavabları ilə sanki böyük ədəbiyyat qarşısında imtahan verirdilər. Q.Əliyev "Temı i süjetı Nizami v literaturax narodov Vostoka" adlı biblioqrafik əsərində Nizami mövzularının ardınca gedən müxtəlif millətlərə məxsus 288 şairin adını çəkmişdir. Bu sırada Əmir Xosrov Dəhləvi, Salman Savəci, Katibi, Əşrəf Məraği, Əbdürrəhman Cami, Zülali, Hatifi, Əlişir Nəvai, Ətayi, Behişti, Cəlili, Fikri Çələbi, Xətayi Təbrizi, Qasimi Hüseyn Təbrizi, Həbibi, Möhsün Fani Kəşmiri və digər şairlərin adları sadalanmışdır. Maraqlıdır ki, Şərq ədəbiyyatında bir çox hallarda beşdən artıq əsər yazanlar da xəmsə müəllifi sayılmış və xəmsəçilik məktəbinin nümayəndələri hesab olunmuşlar. Məsələn, Əbdürrəhman Caminin xəmsəsi beş yox, yeddi əsərdən ibarətdir. Elə Nizami Gəncəvinin özünün də "İsgəndərnamə" əsərinin iki müstəqil "namə"dən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, onda onu beşlik yox, altılıq müəllifi hesab etməliyik. Lakin səkkiz yüz illik böyük bir ədəbi dövr ərzində ədəbiyyatda istedad və bədii təxəyyülünü sınamaq istəyənlər ilk növbədə xəmsə imtahanı vermişlər. Akademik Bertelsin "bu növ nəzirələr fars dilində deyil, bir başqa dildə yazılsaydı, Avropa ədəbiyyatşünasları, onları tərcümə adlandırardı" (2. 148) kimi səciyyələndirdiyi epiqonçu ədəbiyyatı bir kənara qoysaq, xəmsəçilik imtahanına şüurlu şəkildə qoşularaq öz böyük istedadı ilə dünya ədəbiyyatını zənginləşdirən şairlərin niyə öz işlərini çətinə saldığı, "sözün ucalığının özüylə başa çatdığını" (Nizami

Gəncəvi "Leyli və Məcnun") bəyan edən Nizami "Xəmsə"si ilə qarşı-qarşıya gəlməyə cəhd etməsi müəyyən suallar doğurur. Və ümumiyyətlə, Nizami özü niyə, məsələn, altılıq, dördlük yox, məhz "Xəmsə" yaratmışdır? O, şüurlu şəkildə qarşısına belə bir məqsəd qoymuş, yoxsa bu təsadüfən belə alınmışdır?

Nizami Gənəvi yaradıcılığından danışan tədqiqatçılar əsasən onun əsərlərinin mövzu və süjet xəttindən, bədii – estetik dəyərindən, didaktik-fəlsəfi mahiyyətindən ətraflı danışsalar da, bütövlükdə "Xəmsə"nin strukturuna, forma xüsusiyyətlərinə, beşlik ideyasının yaranmasına çox az toxunmuşlar. Yalnız şairin 1178-1179-cu illərdə (h. q. 570) qələmə aldığı ilk irihəcmli əsəri olan "Sirlər xəzinəsi"ndən danışılarkən bu əsərin həm süjet xəttində, həm də ruhunda Sənai Qəznəvinin mistik-sufi baxışlarını əks-etdirən "Hədiqət-ol həqiqət"inin təsiri qeyd olunmuş, sonrakı "həvəs" dastanlarının üçünün mövzusunun Firdovsinin "Şahnamə"sindən götürüldüyü, "Leyli və Məcnun"un süjet xəttində isə "həm cahiliyyə, həm də islam dövründə ərəblərdə məşhur olan bir əfsanənin" dayandığı bildirilmişdir. (4. 703).

Göründüyü kimi, mövzu, süjet, bədii - estetik, dini-fəlsəfi dəyərlər baxımından Nizaminin əsaslandığı qaynaqlar və irəli sürdüyü fikirlər kifayət qədər geniş və əhatəli təhlil olunmuşdur, lakin şairin xəmsə yaratmaq fikrinin haradan qaynaqlanması məsələsi qapalı qalmışdır. Əslində bu məsələ Yaxın Şərq ədəbiyyatının 800 illik bir dövrü üçün forma-struktural quruluşu müəyyən etdiyindən, bir məktəbə çevrildiyindən onun üzərində dayanmağa ehtiyac var. Bəri başdan qeyd edək ki, Nizami müraciət etdiyi bütün mövzuları yaradıcı şəkildə işləmiş, onu öz ideya – fikir sisteminin ifadəsi üçün yalnız bir vasitə kimi qəbul etmişdir. Bunu nüfuzlu nizamişünasların əksəriyyəti etiraf edir və hətta onun Tuslu sənətkarla müqayisəsinin yersiz olduğunu bildirərək "şairin poemalarının Firdovsinin quru epopeyasından çox-çox uzaq olduğunu vurğulamışlar". (5. 180) Bu mənada şairin beşlik yaratmaq ideyası da təsadüfi sayılmamalıdır. Doğrudur, bir çox tədqiqatçılar "İsgəndərnamə"nin iki hissədən ibarət olduğunu nəzərə alaraq Nizaminin beşlik yox, altılıq yaratdığını iddia edirlər, lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi şair özü də əsərlərini küll halda "pənc gənc" adlandırmışdır. (6. 142) Əslində, dünya, kainat, yaradılış və onun mahiyyəti, insan cəmiyyəti, ilahi idarəetmə və s. haqqında beş mərhələdə danışılması Nizamiyə qədər də mövcud olmuşdur. Bəşəriyyətin ilk dini kitabı sayılan "Avesta"nın beş kitabdan ibarət olması buna nümunə sayıla bilər. Nizaminin "Xəmsə" yaratması bununla bağlı ola bilərmi? Bu məsələnin üzərində dayanmazdan öncə uzun müddət Nizami yaradıcılığı ilə məşğul olan Baloğlan Şəfiyevin bir fikrini diqqətə çatddırmaq yerinə düşər. Alim yazır:"... Nizami mövzularının ədəbiyyatşünaslıqda "Şahnamə" motivləri ilə bağlılığından çox danışılır. Ancaq Nizaminin ilk mənbələrdən – yəni "Avesta" mətnlərinin özündən bəhrələnmədiyini söyləməyə əlimizdə heç bir əsas yoxdur. . . " (7. 297) Buradaca qeyd edək ki, B. Şəfiyev özü də Nizami yaradıcılığına "Avesta" və zərdüştiliyin təsirindən danışanda ancaq mövzu, epizodik obrazlar, zərdüştiliyə aid bir sıra ayin və mərasimlərin adlarını çəkməklə kifayətlənib. Əslində isə, bu təsir süjet-kompozisiya qurluşundan başlamış, bədii – estetik xüsusiyyətlərə və "Xəmsə"nin ideya-məzmun istiqamətinə, Xəmsə ideyasına qədər geniş bir apektdə özünü göstərir.

Məlum olduğu kimi, beş kitabdan ibarət olan "Avesta" yüksək poetik dillə, simmetrik ölçüdə, poetik vasitələrdən gen-bol istifadə edilməklə yazılmış dini-fəlsəfi, mifik-kosmoqonik əsərdir. "Avesta"da Zərdüşt özünəqədərki qədim poeziya-

nın ənənələrindən, mif və əsatirlərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Bununla bərabər, "Zərdüştin poeziyası daha çox etik məzmuna malik olan didaktikadır". (8. 39) "Zərdüşt dilinin virtuozluğu, müqayisə, metafora, epitet və zəngin obrazlar bu didaktikaya yüksək kolorit verir" (8. 39)

Təbii ki, bədii cəhətdən belə bir bitkin əsər Nizaminin baxış bucağından kənarda qala bilməzdi. Həmin quruluşdan, üslubi cəhətlərdən və bədii vasitələrdən Nizaminin istifadə edib-etməməsi indiyədək araşdırılmamışdır. Bu yazıda isə biz Nizaminin Xəmsəçilik məktəbi yaratmasında hansısa ənənəyə söykənib-söykənməməsi mövzusunu araşdırdığımızdan , "Avesta"nın bədii xüsusiyyətlərinin Nizami yaradıcılığına təsiri üzərində dayanmırıq.

"Avesta"şünasların demək olar ki, hamısı "Avestanın" beş kitabdan ibarət olmasını təsdiqləyirlər: "Vendidad", "Yəsna", "Vispered", "Yəşt", "Xord Avesta". 22 fərgərddən ibarət olan "Vendidad"ın 1-ci və 2-ci fəsli mifoloji mahiyyət daşıyır və burada Ahuranın dünyanı yaratmasından və Anqramanyunun əks aləmi yaratmasından danışılır. Bu fəsillərdə xalqın səfər etdiyi 16 ölkədən söhbət gedir. "Yəsna"da zərdüştilik dininin əsas ayinləri təsvir olunur. "Vispered"də dünyanın dərkindən danışılır. Burada "bütün zamanlar" üçün ibadətin forma və məzmunu izah edilir, bütün vilayətlərin başçılarına müraciət olunur. "Yəşt"fəslində isə dini ibadət, gigyenik proflaktika, lənətləmə zamanı insanın tutmalı olduğu poza, cinlərin qovulması üçün zəruri olan jestlər, tövbə etmək formulu təsvir edilir. "Xord Avesta" isə sadəcə olaraq pəhləvi dilində yazılmış şərhdir.

Doktor Məhəmməd Moin "Fərhəng-e farsi" əsərində "Avesta"nın ayrı-ayrı kitablarından qısaca bəhs edərək deyilir: "Qədim iranlıların və zərdüştilərin müqəddəs kitabı olan "Avesta" beş hissədən ibarətdir: "Yəsna" (buraya qatlar və digərləri daxildir), "Yəştha", "Vispərd", "Vəndidad", "Xord Avesta". "Avesta"nın hissələri müxtəlif zamanlarda bir çox şəxslər tərəfindən yazılmışdır. Onlardan yalnız Qatların sürudlarının bir hissəsi Zərdüştin özünə aiddir. "Avesta"nın mündəricatı Ahurəməzdanın, Emşəspəndanın, Yəzdanın kökündən, insanın dünyaya gəlməsindən, behişt, cəhənnəm və milli dastanlardan ibarətdir. Deyirlər ki, İskəndər İran şahlıq sarayının bünövrəsini yandıranda "Avesta"nı da yandırdı. Sonradan Bəlaş Əşkani fərman verdi ki, dağılmış "Avesta"nı İran şəhərlərindən toplasınlar. Ərdəşir Babəkan Tənəssürə onu hazırlamaq vəzifəsini tapşırdı. Ondan sonra oğlu I Şapur atasının işini davam etdirdi. Lakin bəzi tədqiqatçılar bu rəvayətə şübhə ilə yanaşırlar". (9. 197)

Doktor Rzazadə Şəfəqin "Tarix-e ədəbiyyat-e İran" əsərində də "Avesta"nın beş hissədən ibarət olmasından bəhs edilir: "Tarixlərdə qalmış və daha çox əsl Avestaya əsaslanan əlimzdəki "Avesta" beş kitabdan ibarətdir: Yəsna, Vispərd, Vəndidad, Yəşt, Xord Avesta. Bunlar hamısı tayı-bərabəri olmayan böyük xuda olan Ahurəməzdaya, yəzdana və fereştaqana dualar, pak sitayiş , düz danışmaq, düzgün f əaliyyət, səy göstərmək, divlərin və əhrimənilərin pis əməlləri, yalan, xəyanət, aldatmaq barədədir. Eyni zamanda dini əmr və hökmlər haqqındadır. " (10. 4)

Hətta bu bölgü ilə razılaşmayanlar belə "Avesta"nın çoxtərkibli olmasından imtina etmirlər. Məsələn, A. O. Makovelski "Vendidad"ı, "Vispered"i, "Yəsna"nı bir kitab kimi götürsə belə, onların hər birini ayrı-ayrılıqda təhlil edir. Bir sözlə, qədim "Avesta"nın beşmərhələli quruluşunu heç kəs təkzib etmir. Üstəlik, həmin müəlliflərin hamısı "Avesta"nın özünə qədərki bütün xalq əfsanə və əsatirlərini

özündə birlşdirən yüksək bədii dilə və poetikaya malik əsər olduğunu etiraf etmişlər. Yeri gəlmişkən, bu məsələ üzərində bir qədər geniş dayanmağa dəyər. Məlum olduğu kimi, tarixdə iki Zərdüşt olmuşdur: biri Zərdüşt peyğəmbər, digəri Zərdüşt Bəhram Pəjdo adlı şair. Amma peyğəmbər Zərdüştə məxsus "Avesta" da xüsusi simmetrik formada yazılmış və burada zəngin bədii vasitələrdən istifadə edilmişdir. "Avesta"nın dil, üslub və poetik xüsusiyyətləri barədə söhbət açan Gertelin tədqiqatılarında onun 7, 8, 9, 10, 11, 12 –lik heca vəznində yazılmış bir əsər olduğu və simmetrik fasilələrlə oxunduğu diqqətə çatdırılır. "Qatların heca sayları əsasında ölçü ilə yazılması qədim dövrdən bəlli olsa da, Qertel "Avesta"nın bütün hissələri üçün heca ölçüsünün xarakterik olduğunu sübut etmişdir ". Eyni zamanda qatlar əsasən 7, 9, 11 hecaya malik olduğu halda, qalan "Avesta" 8 hecalı şeirlərdən, müəyyən hissələr isə 10 və 12 hecadan ibarət olmuşdur. Dəqiq təhlil Qertelə imkan vermişdir ki, Avestanın şeir ölçüsünü "Riqveda" ilə müqayisə etsin". (8. 43)

Onu qeyd edək ki, birbaşa Zərdüştün də özünə aid edilən qatlarda özünü peyğəmbər yox, "mantran", yəni ilhama malik olan nəğməkar şair adlandırmışdır. O, yalnız bir yerdə 46-ci qatın 3-cü bəndində özünü "seçilmiş" elan edir. "Mantra" poema deməkdir (bəzən "atalar sözü" kimi də işlənir), o zaman poemalar mahnı kimi oxunurdu, bunu bildirmək üçün "mantravka" sözündən istifadə olunurdu. Bu sözün ikinci kökü "vak" oxumaq deməkdir. Bu, uca səs "dan üzü öz səsini qaldıran xoruzun" oxumasına uyğundur. Yəsnada 50-ci qatın 6 bəndində deyilir: "Diz üstə təzimdən sonra ədalətlə öz dost səsini qaldıran şair Zaratustradır". (8. 44) Onu da qeyd edək ki, Qatlar "sürud" yəni himn, xorla oxunan nəğmə adlanır.

Sonrakı dövrlərdə Zərdüşt Bəhram Pəjdo (Pəjdonun oğlu Bəhram, Bəhramın oğlu Zərdüşt) adlı zərdüşti şair məhz bu nəğmələrin təsiri və onları bərpa etmək məqsədi ilə "beşlik" yaratmışdır. Onu çox vaxt "Zərdüştiliyin ilk bütöv söz ustadı kimi təqdim edirlər. Onun mühüm əsəri bizə gəlib çatmışdır. Onun Məzdyəsna ədəbiyyatının bir hissəsi olan əsərləri, xüsusilə də Zərdüşt peyğəmbərin dastanı İran və hind zərdüştilərinin bütün əsərlərindən əhəmiyyətlidir. Ehtimal ki, onun xanədanı Xəvafda olmuş özü isə Reydə yaşamışdır. Onun "Zərdüştnamə", "Ərdəvirafnamə", "2-ci Ərdavirafnamə" , "Çəngər Neghace" və "İranlı şahzadə ilə Ömər bin Xəttab" dastanları Zərdüşt xəmsəsi adlanır". (9. 211)

"Tarix-i ədəbiyyat-e İran" kitabında da "Avestanın bədii məziyyətlərindən geniş danışılır və onun yüksək poetikaya malik olduğu bildirilir: "Avesta"nın bəzi hissələrinin ədəbi məziyyətləri vardır, Allahın sitayişində və təbiətin vəsfində fəsih və şirin cümlələr işlənmişdir. Eyni zamanda "Avesta" ləfzi məziyyətlərə malikdir, onun bəzi hissələri mənzum və qafiyəli olmuşdur. Belə ki, "Avesta"nın ən qədim hissələrindən sayılan qatlarda nəzm və simmetriya indiyədək qalmışdır. Qatlar başdan-başa nəğmə, minacat və ali əxlaqi şeirlərdən ibarətdir və o zamanın ən lətif dini hislərindən danışır" . (10, 5)

Çox ehtimal ki, Nizami "Yeddi gözəl" poemasını "məcus Zendi" kimi "cilvələndirməkdən" danışanda məhz həmin kitabın bədii keyfiyyətlərindən təsirləndiyini nəzərə çarpdırmaq istəmişdir:

زان سخنها که تازیست و دری
در سواد بخاری و طبری.
وز دگر نسخها پراکنده
هر دری در دفینی آکنده.

هر ورق کاو فتاد در دستم
همه را در خریطه ای بستم.
چون ازآن جمله در سواد قلم
گشت سرجمله ام گزیده بهم.
گفتمش گفتنی که بپسندند
نه که خود زیرکان بر او خندند.
دیر این نامه را چو زند مجوس
جلوه زان داده ام به هفت عروس

(11. 1119)

(Ərəb və dəricə sözlərdən, Buxara və Təbəri əsərlərindən və digər pərakəndə nüsxələrdəki dəfinənin hərəsindən bir dürr çıxardım. Əlimə düşən vərəqlərin hamısını bir yerə topladım. Qələmin bəyəndiyi bir cümlə sərcümləm oldu. Bəyənilə biləni dedim, nəinki istedadsızların gülə biləcəyini. Bu namənin məbədini məcus Zəndi kimi yeddi gəlinlə cilvələndirdim. *Tərcümə - məqalə müəllifinindir.)*

Onu da vurğulayaq ki, "Xəmsə" nəşrlərində əsasən "zend-e məcus" kimi verilən məcus Zəndi "Yeddi gözəl"in 1941-ci il nəşrində Azərbaycan dilinə "Zend Avest" kimi tərcümə edilmişdir. (12. 14)

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, Zərdüşt peyğəmbər yüksək poetik dilə və üsluba malik olan əsər yaratmışdır və bu əsərin Nizami yaradıcılığına həm forma, həm üslub və həm də məzmun baxımından təsir edə bilməsi mümkündür. Əslində Zərdüşt "Avesta" ilə simmetrik nəsrin təməlini qoymuş sonrakı müqəddəs kitablarda da bu ənənə davam etmişdir.

Bundan əlavə, Nizamiyə qədər Şərqdə digər bir beşlik də olmuşdur. Bu, məşhur hind qissə və dastanlarının məcmusu olan didaktik -əxlaqi "Pənçatəntrə" ("beş kitab")dir. "Yeri gəlmişkən, buradakı əhvalat və təmsillər "Kəlilə və Dimnə" kitabının əsasını təşkil edir. O, beş fəsildən ibarətdir və buna görə də onu beş kitab adlandırırlar. Onun hazırki sanskrit surəti nisbətən yenidir. Onu yaradan həkim Vişnu Kirmən 5-ci əsrdə yaşamışdır. Lakin kitabın əsli daha qədimdir. (8. 355) Bu kitabda da xalqın dini-fəlsəfi düşüncələri poetik şəkildə öz əksini tapmışdır. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi", "Yeddi gözəl" poemasındakı bir çox hekəyətlər şairin bu kitabla da yaxından tanış olduğunu göstərir.

Bir sözlə, beşlik Nizamiyə qədər olmuş və çox ehtimal ki, mütəfəkkir şair onlardan xəbərdar olmuşdur. Amma beşliyin dini-mifik topludan ayırılaraq bir ədəbi poeziya məktəbi halına gətirilməsi yalnız Nizami Gəncəvinin xidmətidir. Bunu təkzib etmək mümkün deyil.

Ədəbiyyat

1. Əlyar Səfərli. "Müdriklik zirvəsi"// Nizami Gəncəvi – 850. Bakı, Bakı Universiteti, 1992, səh. 9. 368 s.
2. Bertels E. A. "Böyük Azərbaycan şairi Nizami". Bakı, 1940, EAAaF nəşriyyatı. s. 147, 149 s.
3. Yenə orada. s. 148-149
4. Tarix-e ədəbiyyat dər İran, 2-ci cild. Əz miyan-e qərn-e pəncom ta ağaz-e qərn-e həftom behicri, doktor Zəbiullah Səfa, İbn Sina kitab ticarəti nəşriyyatı, Tehran, 1132 səh.

5. Pizzi L. "Storia della persiana". Vol. II, Torino, 1894
6. Rəsulzadə M. Ə. "Azərbaycan şairi nizami", Bakı, 2001, Təknur, s. 142, 518 s.
7. Şəfiyev B. "Nizami yaradıcılığına "Avesta" və zərdüştiliyin təsiri"// Nizami Gəncəvi-850. Bakı, 1992, Bakı Universiteti nəşri, s. 297, 366 s.
8. Makovelski A. O. "Avesta", Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1960, s. 39, 43, 143 s.
9. "Fərhəng-e farsi", talif-e doktor Məhəmməd Moin, celd-e pəncom, Tehran, , çapxaney-i Bəhmən, 1345, s. 197, 211, 1392 s.
10. Tarix-e ədəbiyyat-e İran, təlif-e doktor Rzazadə Şəfəq, Tehran, 1313 h. q. , çapxane-yi Firudin və bəradər, s. 4
11. Kolliyyat-e Xəmse-yi Nizami Gəncəvi ba moqəddime-yi doktor Moin Fər, çap-e dovvom, Tehran, 1362, enteşarat-e Zərin, s. 1119. 1130 s.
12. Nizami Gəncəvi, "Yeddi gözəl" , Bakı, 1941, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, s. 14, 311s.

Ибрагим Кулиев

Традиция «Пятерицы» до Низами Гянджеви

Резюме

В статье затрагивается тема появления идеи великого Азербайджанского поэта Низами Гянджеви о создании "Хамса". По мнению автора, то что древние религии состоят из пяти книг, вдохновили поэта к объединению понятий мир, создание, жизнь, смерть и общественный строй в пятерице. Как пример, даются книги "Авеста" и индийское сказание и сборник дастанов "Панчатантре".

İbrahim Quliyev

Tradition of Khamsa before Nizami Gandjavi

Summary

The article touches upon the emergence of prominent Azerbaijani poet Nizami Ganjevi's ideas about creating "Khamsa". According to the author, the fact that ancient religions consist of five books, inspired the poet to the unification of concepts of world, life, death, creating and social order. As example can be given, "Avesta" and Indian legend books and compilation of dastans "Panchatantra".

Rəyçi: Professor Mövsüm Nağısoylu

САМИРА ТАРИВЕРДИЕВА
Бакинский славянский университет
samira_tariverdiyeva@mail. ru

«ПРАВДА ЖИЗНИ» И ПРОИЗВЕДЕНИЯ В.ТЕНДРЯКОВА 50-60-Х ГОДОВ

Acar sozler: analiz əsər "həyat həgigəti" əks "ərimək"
Ключевые слова: анализ рассказ "правда жизни" отражение "оттепель"
Key words: analysis story "truth of life" reflection "thaw

В течении всей «оттепели» в литературе шел спор о «правде жизни», к которой обратились писатели после долгих лет «бесконфликтной» литеРатуры, тяготеющей к «лакировке действительности», к заглаживанию острых углов, умалчиванию негативных сторон социалистического общества.

На первых порах «правда жизни» воспринималась как прямое, непосредственное изучение действительности и её отражение в литературе переломного этапа, каковым явился период, начало которого ознаменован смертью Сталина, II съездом советских писателей, XX съездом партии, период, получивший название «оттепели».

Литераторы чувствовали необходимость освобождения от шаблонных, утвердившихся в предшествующей литературе стереотипов, показа жизни «такой, какая она есть». Поэтому знаковым явлением этого периода стала, как и в любое переломное время, публицистика и художественная литература, тяготеющая к публицистичности и очерковости.

Начало этой тенденции последователи видят в очерках В. Овечкина. Его имя в эти годы было у всех на устах. «Районные будни» (1953) сделали их автора известным всей стране. Цикл очерков о современной деревне средней полосы России, где прочно укоренился колхозный строй, раскрывал «будни» советского села совсем в другом ключе, с другой интонацией, чем это было за все годы советской литературы. Здесь были и показ недостатков, неблагополучия, и постановка вопросов, требующих ответа, и тревога – словом, все то, что противоречило установившемуся мнению о социализме как сплошном празднике и ударном труде и об отдельных «вредителях», которых легко узнать, устранить и обезвредить.

Эта линия развития литературы, начавшаяся в середине 50-х годов, определила новый художественный стиль, который был продолжен многими писателями. Они использовали эту форму документализованного вымысла, который отличался особым суровым аскетизмом, а самое главное, взяли на вооружение проблематику, ориентированную на исследование пороков современности.

Позже исследователь творчества писателя И. Крамов писал: «Тендряков отличался редким своеобразием, он был решительнее других в постановке острых проблем, смелее в поисках художественной выразительности. С первых же его шагов в нем не было и следа нередкой для начинающих робости…

В сочинениях чувствовалась исповедь сердца и жар надежд – ярчайшая особенность того периода» (1, 171).

Одним из тех, кто продолжил эту линию документального исследования противоречий советской действительности вслед за В. Овечкиным, пытаясь показать «правду жизни», был В. Тендряков. Уже его ранние рассказы стилизованы под очерки. Вся художественная палитра их свидетельствует о нарочитой репортажности, сознательной скупости изобразительных средств, усилении публицистичности. Конфликт – сугубо социальный и связан с производством.

Однако В. Тендрякова интересует не столько сама ущербная система, сколько человек, который испытывает на себе разлагающую силу этой системы. Не случайно, критика того времени упрекала писателя в перевесе «проблемности» над «художественностью». Так, например, И. Соловьева отмечает: «Безусловно, существует логика решения проблем, но существует и логика настроения художественной прозы. Проблема, введенная в прозу, должна держать собою художественную конструкцию вещи, а не наваливаться на нее сверху, иначе плохо и для проблемы и для прозы» (3, 249). Но этот «перевес» социально-производственного, проблемного начала, острота социального конфликта – свойства его писательской манеры, что докАзывается его последующими произведениями. Но, естественно, в произведениях 50-60-х годов – это еще было продолжением новаторской позиции В. Овечкина, открывшего путь показа «правды жизни» в ее непокрытом, непосредственном выражении. Желание показать систему, ее противоречия, ущербность было для писателя, который вместе со многими другими использовал ситуацию «оттепели» как возможность открытого разговора о ранее запретных темах.

Такова была и повесть «Падение Ивана Чупрова» (1953). Но именно в ней появляются герои, которыми начнется галерея художественных образов, отстаивающих свое право быть человеком, а не винтиком в огромной «социалистической машине». Нравственная доминанта уже преобладает над социальной. И это было подмечено В. Овечкиным, который писал: «Это не шаг, а прямо бросок вперед. Писатель повернулся лицом к острым конфликтам, пошел бесстрашно навстречу сложным жизненным противоречиям» (1, т. 2, с. 152). Сегодня это можно интерпретировать как «протииворечия» социалистического хозяйствования, советского образа жизни, которые, не давая покоя писателю, выражались в раскрытии нравственных противоречий, которые владели его героями.

Уже в ранних рассказах и повестях проявляются не только характерные для В. Тендрякова проблемы, но и характерные особенности стиля писателя, для которого важнее всего – исследовать изменения в душах людей, происходящие в атмосфере «реального социализма», нарисовать образ современника.

В романе «Тугой узел» (1956) в центре повествования образ секретаря райкома партии Павла Мансурова. И в этом произведении мы наблюдаем, как шаг за шагом герой идет к своему нравственному «падению». Он Перестает следовать нравственным принципам, постепенно переставая различать добро от зла.

Психология волюнтариста советского времени, коммунистического функционера прекрасно раскрыта в этом образе. В характере героя В. Тендряков подчеркивает и такие качества, как стремление к риску, своеобразную отвагу. «Или грудь в крестах, или голова в кустах». Именно этой формулы придерживается герой, когда берет на себя непомерно высокие обязательства. Он взваливает на район, которым руководит, нереальные задачи. Движет им ложно понятая забота о процветании и прогрессе. На самом же деле – это его собственное стремление к карьере, которое является движущей силой его энергичных поступков. Под лозунгом борьбы за новое идет борьба за собственное выдвижение. Эта ложная цель порождает и ложные средства её достижения, что неизбежно приводит не только к профессиональному, но и нравственному краху Павла Мансурова, который показан как типичный представитель партийных деятелей, руководителей советской эпохи. И в дальнейших своих произведениях В. Тендряков будет в разных ракурсах освещать эту тему.

Одним из волнующих автора проблем является проблема выбора, которая в своеобразном преломлении отражается в характере героев, переживающих под влиянием атмосферы времени моральное и социальное перерождение. В ситуации выбора оказывается и герой рассказа «Ухабы» (1956). Здесь воссоздана драматическая ситуация, требующая от человека решительного выбора. Директор МТС Княжев, который, когда на размытой дождем дороге перевернулся грузовик, активно помогает тащить носилки с Ранеными, спасает людей, отказывается выделить трактор для доставки раненого в больницу, и человек этот погибает. У Княжева две морали. Как человек он сделал все, что смог для спасения попавших в беду людей. Но как коммунистический руководитель, как государственная личность, он убежден, что не может распоряжаться государственным добром ради отдельного человека. В. Тендряков вскрывает одно из главных противоречий того времени – благо человека и благо государства не совпадают, человек и государство отчуждены друг от друга.

В 60-е годы В. Тендряков продолжает эту линию, намеченную в вышеприведенных произведениях, углубляя её. Он прослеживает более детально те изменения, которые происходят в сознании людей. Основной пафос «правды жизни» в произведениях В. Тендрякова 50-х годов – это разоблачение негативных сторон отдельных партийных руководителей, которых система подталкивает к совершению противозаконных действий во имя «высоких идей». Решительные, энергичные герои, начав с благих намерений в результате дутых рекордов, фальшивых успехов, надуманных инициатив предстают перед нами в конце произведения нравственно опустошенными, а иногда и морально деградирующими людьми, не говоря уже о крахе идеи, во имя которой они идут на это.

В 60-е годы появляются герои, которые не только являются носителями отрицательных качеств, а скорее, жертвами сложившейся системы. Это, прежде всего, героиня повести «Подёнка – век короткий» (1965) Настя Сыроегина, знатная свинарка, которая вместе с председателем колхоза встает на путь очковтирательства. Осознав свою неправоту, она продолжает в отчая-

нии совершать новые преступления. Она поджигает свинарник, чтобы скрыть приписки. Но самый зловещий образ колхозной действительности советского времени создан в повести «Кончина» (1968). В центре произведения председатель колхоза «Власть труда» Евлампий Лыков. Именно в его образе и в образах его «свиты» вскрыта сущность колхозного социума, в котором подчеркнуты все его пороки. Начинается роман «Кончина» с описания дома Евлампия Лыкова, в котором он сейчас умирает. «Добротность дома не просто откровенна, она назойлива и даже в чем-то бесстыдна. Хозяин, который строил этот дом, по-мужицки считал – красиво то, что вечно. Ему САмому вечность была не суждена. Сейчас он умирал в этом доме» (4, т. 4, с. 7). Такой зачин повести не случаен. Здесь уже намечены черты характера хозяина, которого односельчане почитали чуть ли не за пророка. Они считали его своим кормильцем, давшим всем им безбедную жизнь. И вот теперь он умер. События в повести разворачиваются ретроспективно. Мы видим, как колхозники вспоминают о тех временах, когда их колхоз богател, даже во время войны. Односельчане знают одно: Лыков спасает от нищеты. Лыков – человек особый, гений своего рода. Поэтому они почти обожествляют его, позволяя ему все решать за них. Развитие сюжета позволяет проследить, кАкой ценой было достигнуто это благополучие и кто такой на самом деле Евлампий Никитич Лыков – председатель колхоза - миллионера, знаменитый в области человек с непререкаемым авторитетом и безграничной властью.

Характер Лыкова раскрывается в диалектике. Писатель прослеживает его перерождение на протяжении многих лет – от первых коммун до конца 50-х годов. Писатель не отказывает ему в способностях, в уме. Но он подчерКивает через развитие действия повести, как Лыков умело пользуется обстоятельствами, которые то и дело принуждают его входить в сделку с моральными принципами, ставить материальные ценности превыше моральных.

Лыков – типичный представитель своего времени, времени «колхозной действительности». В то же время – это разоблачение самой идеи колхозного строительства. Имя Лыкова становится нарицательным, породив термин «лыковщина». Созидая, как бы трудясь на благо народа, он сеет вокруг себя разрушительные семена. Спиваются его сыновья, сохнет его жена – бессловесная Ольга Лыкова, уставшая от похождений своего мужа, он собирает вокруг себя прихлебателей, «лыковцев». Это еще одно «падение», теперь уже не Чупрова, а Лыкова.

В характере Лыкова типизируются противоречия «колхозной истории». Тендряков не раз повторял, что для него типизация – это нечто характерное, доведенное до исключительности. Именно таков и Лыков – феноменальный, исключительный тип колхозного прошлого. Именно в силу такой позиции писателя критика считала Лыкова – исключительной фигурой. Но никогда еще сила обобщения не звучала у Тендяркова с такой силой, как в этом романе.

Антиподом Лыкову показан Сергей Лыков – племянник председателя, молодой агроном, который пробуждает в людях сомнения в самих основах хозяйственного и нравственного кодекса Евлампия Лыкова, делившего людей на своих и чужих, отгородившего от всякого остального мира неприступной стеной землю своего колхоза.

Через судьбу Евлампия Лыкова дана типизированная картина колхозной жизни, получившая название «лыковщины». Но в отличие от предшествующих произведений, отрицание этого явления дается не как оценка сверху, а рождается изнутри. Показаны и силы, противостоящие ей. И как это не удивительно, возглавляет эту оппозицию племянник самого Евлампия Лыкова, человек из его ближайшего окружения.

«Лыковщина» – это доведенная до исключительности искаженная реалиизация идеи социалистического строительства. Зло, порожденное Лыковым и его прихлебателями, затрагивает и нравственно разрушает всех окружающих его людей: односельчан и даже членов его семьи. Жестокий и циничный, обладающий неограниченной властью, он сеет вокруг себя зло, которое глубоко укореняется, формируя особый менталитет лыковцев, для которых Лыков- символ счастливой жизни. Так дискредитируется идиллия колхозной жизни. Повторяются с горечью в конце повести слова: «Евлампий Лыков умер, Евлампий Лыков жив» (4, т. 4, с. 219-220).

В произведениях о колхозной жизни В. Тендряков создает и целую галерею художественных образов, в которых запечатлены характерные черты «советского образа жизни», показаны те психологические искривления, изломы, которые она спровоцировала. Сила В. Тендрякова в том, что он, продолжая тенденцию показа «правды жизни», начатую В. Овечкиным и его очерками, выражающуюся в опасности «отступлений» от социализма, утверждает, что это не «отступления», а сама суть феномена колхозного социума, социалистического переустройства жизни России того времени.

Более откровенно абсурдность системы была раскрыта в ряде рассказов начала 70-х годов («Пара гнедых», «Параня», «Хлеб для собаки» и др.), в которых писатель обращается ко времени начала коллективизации. Но эти рассказы смогли увидеть свет лишь после перестройки, пополнив ряды «возвращенной литературы» 80-90-х годов.

Так, в завуалированной или открытой форме, В.Тендряков в своих произведениях о селе показывает «правду колхозной жизни», вскрывая ее противоречия, являющиеся следствием самой системы и её идей, присутствующие с самых первых шагов «новой жизни».

Литература

1. Крамов И. В зеркале рассказа. М. : Советский писатель. 1986. 271 с.
2. Овечкин В. Районные будни // В. Овечкин. Избранные произведения. В 2-х тт. , т. 2. М. : Гослитиздат, 1963. 479 с.
3. Соловьева И. Проблемы и проза. Заметки о творчестве В. Тендрякова // Новый мир, 1962, № 7, с. 249.
4. Тендряков В.Собрание сочинений в пяти томах. ТТ. 1-5. М.: Художественная литература, 1987-1988.

S. Tarıverdiyeva

V. Tendryakovun 50-60-cı illərdə yazdığı əsərlər və "həyat həqiqəti"

Xülasə

Məqalədə V. Tendryakovun 50-60-cı illərdə yazdığı "İvan Çuprovun iflası", "Möhkəm düyün" və "Çala-çuxur" kimi əsərləri təhlil olunur.

Burada V. Oveçkindən sonra Tendryakovun "sovet gerçəkliyinə" yazıçı münasibəti əks olunur.

Məqalədə müəllifin "Möhkəm düyün" romanının qəhrəmanı Pavel Mansurovun və digər personajların simasında "insan faktoruna" yazıçı münasibəti araşdırılır.

S. Tarıverdiyeva

Tendryakovs works of 1950-60-s and «life reality»

Summary

This article V. Tendryakovs works «Ivan Charpoys facture», «Tight knot», «Cough spots» written 1950-60-s are analyzed.

Hers after V. Ovechin – V. Tendryakovs creative approach to «soviet reality» is expressed.

In the article we analyze the character – Pavel Mansurov in the novel «Tight knot» in all characters created by the Author the essential is human factor.

Rəyçi: Professor Flora Hacıyeva

f. f. d. , dos. NİGAR İSMAYILZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
e-mail:ismailzadenigar@rambler. ru

TƏSƏVVÜF VƏ ƏDƏBİYYAT

Açar sözlər: təsəvvüf, sufilik, əxlaq, təsəvvüf ədəbiyyatı.
Key words: Sufism, eternity, morality, sacral, poetry.
Ключевые слова: Суфизм, вечность, нравственность, сакральность, поэзия.

Təsəvvüf əbədi səadətə qovuşmaq, maddi-mənəvi kirlərdən təmizlənib, gözəl əxlaq və xüsusiyyətlər qazanaraq, dinin mahiyyətinə uyğun bir biçimdə yaşamaqdır. Ancaq ağlın həll etməsinin mümkün olmadığı maddi, ya da mənəvi hadisələrdəki sirli məqamlar və uca müəmmaları əhatə edən bir görüş kamilliyinə çatmaqdır. Könlün sonsuz mənəvi həzzlərə duyduğu cazibə önündə bir maneə olan nəfs problemini həll etməyə çalışmaqdır. Ruhun həbs edilmiş olduğu nəfsani təmayüllərini aşaraq bütün hadisələrin mahiyyətindəki mücərrəd həqiqətləri idrakın sərhəddindəki pərdənin arxasında baş verən ibrət və hikmət səhifələrini arifanə bir üslubla tamaşa edə bilməyi təmin edən bir sıra hallar və bilgilərin elmidir.

Təsəvvüfün qayəsi gözəl əxlaqı, yəni mərhəmət, şəfqət, comərdlik, şükür kimi ülvi xislətləri mömində bir zövq halına çevirə bilməkdir. Sufi, qəlbini kin-küdurətdən təmizləyən, insanlardan uzaqlaşan, nəzərində qızıl və palçıq bərabər olan adamdır. Sufi nəfsini riyadan təmizləməli, ibadəti pak olmalı, Haqqdan başqasından qorxmamalı, ümidini bütünlüklə Haqqa bağlamalı, nəfsini pak etməlidir.

Təsəvvüfün geniş izahının verilməsi, onun mövzusunun genişliyindən qaynaqlanır. Təsəvvüfün mövzusu çox genişdir. Çünki o, insanın nəfsi və ruhu ilə bağlı olan məsələlərlə maraqlanır. Əsas məsələ sufinin tam ixlasla, can-ı dildən Rəbbini tanıması, ona qulluq etməsi məsələsidir.

Təsəvvüf xam insandan kamil insan səviyyəsinə çatmaq üçün keçiləcək yolları mövzu seçir. Təsəvvüf dünyanın bər-bəzəyindən üz çevirmək, insanların meyl edəcəyi müvəqqəti ləzzətlərdən qorunmaq, xalq ilə bərabər Haqqa yönəlməkdir.

Təsəvvüf İslami bir hadisə olub bu və ya digər dərəcədə sosial ədalətsizliyə, dini fanatizmə qarşı çevrilmiş, həmçinin tərkidünyalığa əsaslanmaqla real həyatla zahirən bağlı olan fəlsəfi hərəkatdır. Təsəvvüf zahirdən çox batinə önəm verən bir təlimdir. Təsəvvüf İslamiyyətin öz bətnindən, ictimai və fərdi böhranların nəticəsindən doğaraq, çıxış yolunu Quranın gizli mənalarında görməkdən, hədislərə məcazi anlam verməkdən yarandı.

Həzrət-i Peyğəmbər peyğəmbər olaraq göndərilməsinin səbəbini belə izah etmişdir: “Mən əxlaqi gözəllikləri tamamlamaq üçün göndərildim” (4, 35-36).

Təsəvvüfün məqsədi əxlaqı gözəlləşdirmək, nəfsi tərbiyə etmək, yəni nəfsi dinə ram etmək, dinin hökmü altına salmaq, saleh, gözəl əməllər və gözəl əxlaq ilə süsləməkdir.

Təsəvvüfün mövzusu ilk insana, ilk peygəmbərə qədər uzanır. Təsəvvüf qaye olaraq insanı əsas götürür və insana özünü kəşf etməyi tövsiyə edir. O İslamı əsas bilərək Tanrının sifətləri üzərində, kainat üzərində, insan və onun mənası üzərində dərinliklərdən ibarətdir.Yəni Allahı bilmək və ona bağlanmaqdır. Təsəvvüfün

çatmaq istədiyi məqsəd əxlaqın kamil mərtəbəsinə yetişmək üçün hər xüsusda peyğəmbərimizin getdiyi və göstərdiyi yoldan keçib daxili və xarici kamilliyi etibarilə kamilliyinə ən gözəl örnək olan Kainatın həqiqi varisi olmaqdır. Təsəvvüf əslində dinin mahiyyətini təşkil etməsi baxımından Hz. Adəm ilə başlayıb bütün peyğəmbərlərin həyatında var olmuşdur. Hər peyğəmbərlərin həyatında təsəvvüfün nümunələrini tapmaq olar.

Təsəvvüf, Quranın və Hz. Məhəmmədin göstərdiyi inam əsaslarına bağlı olaraq ibadət, zikr, təfəkkür, pəhriz və nəfsani arzuları cilovlayaraq ruhu saflaşdırmaq və nəticədə qəlbən öz mənliyindən və dünyadan keçərək sadəcə Allaha bağlanmaqdır.

Səadət əsrində kəlam, fiqh, etiqada aid məzhəblər hələ yaranmamışdı. İlk mütəsəvviflər düşüncə və təcrübələrini ətraflarında toplanan insanlara öyrətməklə yanaşı, təriqət qurmamışdılar. Bununla bərabər fiqh, kəlam və etiqada aid hökmlər var idi, lakin sistemləşdirilməmişdi. Bir müddət keçdikdən sonra "fiqh" elmində nüfuz sahibi olan alimlər və onların tələbələri "məzhəb" adı ilə bəzi üsulları adlandırmağa başladılar. Məzhəblər də böyük alimlərin adı ilə adlandırılırdı.

Təsəvvüfün təlqin etdiyi üsullar da xalqı dünya malına təslim olmaqdansa ilahi ruzi qazanmağa çağırırdı. Həmin şəxslər mənəviyyatı rəhbər tutaraq insanları kamilliyə çatdırmaq, nəfsi təmizləmək kimi üsulları təbliğ etmişlər. İslam təsəvvüfünün hədəfi də mömini bütün bu məsələləri gerçəkləşdirə biləcək mənəvi keyfiyyətə və ucalığa çatdırmaqdır. Nəticədə bir təsəvvüf məktəbi sayıla bilən bu ustadların adı ilə sufi təriqətlər yaranmışdır.

Təsəvvüf tarixi ilə qaynaqlar bu mənada ilk sufi təriqətləri olaraq: Muhasibiyyə, Qəssariyyə, Teyfuriyyə və s. adlarını qeyd edirlər. XII əsrdən etibarən sufi təriqətlərin hər birinin inkişaf edərək müstəqil bir məktəb və təşkilat halına gəldiyi müşahidə olunur. Hər bir təriqətin qurucusu tərəfindən müəyyən edilən bəzi qanunları, adətləri vardı. Təsəvvüfün qanunlarını müəyyən edən mütəsəvviflər ümumilikdə öz adları ilə zikr edilən təriqətləri qurdular.

Təsəvvüfün daha təsirli olmasını, xalq arasında daha sürətli bir şəkildə yayılmasını təmin edən təriqətlər, varlıqlarını bütün islam dünyasında günümüzə qədər davam etdirdilər. Təriqət qurucusu başlıca mütəsəvviflər bunlardır: Əbdülqadir Gilani (Qadiriyyə), Əhməd Rüfai (Rüfaiyyə), Nəcməddin Kübra (Kübrəviyyə), Mövlanə Cəlaləddin Rumi (Mövləviyyə), Səfiyəddin Ərdəbili (Səfəviyyə), Ömər Xəlvəti (Xəlvətiyyə), Hacı Bayram Vəli (Bayramiyyə), (5, 18-19).

Təsəvvüf, əslində insan elmidir. Aləmdən sıyrılaraq öz ruhunda dərinləşən insan hikmət və həqiqiətlər sarayının qapısına çatar. Qurani-Kərimi anlayan və onu gerçək imanın yolu olaraq yaşayanlar həqiqi təsəvvüf ərləridir. Mütəsəvvif içində yaşadığı toplumun dini yaşayışından özünü Allahın qarşısında məsuliyyət daşıyan bir şəxs kimi hiss edən insandır.

İslam alimləri Quran və sünnəyə bağlılığı əsas götürdüklərinə görə, təqva yolunda hərəkət edən mütəsəvviflər də ortaya qoyduqları əsərlərdə təsəvvüfi görüşləri həqiqətlərlə əsaslandırmışlar. Təsəvvüf əhlinin başlıca ilham qaynağı Qurani-Kərim olduğundan mütəsəvviflər təfsir elminə böyük xidmətlər göstərmişlər. Təsəvvüfün bilik qaynağı fiqh, hədis elmləri kimi nəql ilə və ya fəlsəfə və kəlam kimi ağılla məhdud deyildir. Bunlarla birlikdə ilahi qaynaqlı ilham və kəşf də onun bilik qaynaqlarındandır.

Həzrəti Mövlana belə deyir: "Qurani-Kərimin zahirini bir qab mürəkkəblə yazmaq mümkündür. Ehtiva etdiyi bütün sirrləri ifadə etməyə isə sahilsiz dəryalar mürəkkəb, yer üzündəki bütün ağaclar da qələm olsa, yenə də kifayət etməz" (6, 85).

Təsəvvüfün təfəkkür sisteminin ən mühüm ifadə vasitəsi ədəbiyyat olmuşdur. Müsəlmanlar arasında təsəvvüf hərəkatı inkişaf edib yayıldıqdan sonra bunun ədəbiyyatda da əks olması qaçınılmaz hal idi. İslamiyyət hərşey kimi, ədəbiyyat üzərində də şübhəsiz dərin bir təsir yaratmalıydı. İslam dininin qəbul etdiyi ədəbiyyat ilə təsəvvüf ədəbiyyatı eyni pillədədirlər.

Təsəvvüf mənəvi, hiss, fikir və həyəcanları bəlli bir üslub və ədəb daxilində sətirlərə, misralara, sözə çevirmişdir. Qovuşa bilmədiyi hər hansı bir şəxsə sətirlər vasitəsilə çataraq, sadəcə könüllərə deyil, dərinlik və məzmun genişliyinə sahib olduğuna görə də ədəbiyyata böyük bir zənginlik vermişdir.

Ədəbiyyat insanın dünyagörüşünü genişləndirən, könlünü dərinləşdirən, düşüncə və duyğu incəliyi ilə idraka zəriflik verən bir bədii sənət olmaq xüsusiyyəti ilə müstəsna bir zirvəyə çatmışdır. İnsanı mütləq həqiqət ilə üz-üzə gətirən kainatdakı ümumi ahəngin dərin sirlərini ruhlara çatdıran sufiyanə ilhamın bu ilahi eşq və nikbin fəlsəfəsi şairanə təxəyyüllər üçün də çox mükəmməl zəmin yaradırdı. İslam ədəbiyyatında bu tərz şeirlər böyük bir sürətlə inkişaf etdi və bütün ədəbiyyatı əhatə etdi (3, 150-151).

Hz. Məhəmməd şairlərə, şeirə çox rəğbət bəsləmişdir. O, müşrik şairlərin İslamı tənqid edən şeirlərinə cavab verən şairləri təqdir etmişdir. Ən başda Hassan ibn-i Sabit olan Abdulla ibn-i Rəvahə və başqaları.

Şeir gözəl nitq sənətidir. Bu yönüylə də şeir, yəni ədəbiyyat əzəlidir. İlk insan, ilk peyğəmbər Həzrəti Adəm, ona göndərilən kitabı, səhifələri, cüzləri övladlarına, insanlara çatdırmışdır.

Təbii ki, sözlə çatdırmışdır. Təbliğin də iki istiqaməti var. Biri söz, digəri isə yazıdır. Bu halda Hz. Adəm gözəl nitqi və yazmağı bacarırdı. Müqəddəs Qurani Kərimdə də Allahın Hz. Peyğəmbərə "Oxu!" əmri və "Sənə qələmlə yazmağı öyrədən Rəbbinin adıyla oxu!" əmri, oxunun da, yazının da ilahi bir töhfə olduğunun isbatıdır. Tanrının göndərdiyi kitablar, tayı-bərabəri olmayan söz sənəti ilə toplanaraq enmişdir.

İslamdakı söz yaradıcılığı, sənət sevgisini fövqəladə kəlamlarda görürük. Hz. Peygəmbərin şeirə çox rəğbət bəslədiyini vurğuladıq. Buna örnək olaraq Peyğəmbərin "Şeir söylə, ya Hassan, Ruhül Qüds səni təqdir etsin!" deyə buyurmuşdur. Kəəb bin Züheyrə oxuduğu "banət suad" qəsidəsi üçün xirqəsini əynindən çıxarıb öz mübarək əlləri ilə ona geyindirmişdi (1, 78).

Ədəbiyyata, şeirə bütün cəmiyyətin – istər qədim zamanlarda, istərsə də müasir dövrdə maraq olduğu aydındır: istər qədim ərəblərdə, istərsə də qədim türklərdə.

Təsəvvüf Hz. Peyğəmbərin dünyasını dəyişdikdən sonra meydana gələn İslami elmlər kimi üzə çıxmış, bir həyat davranışını nizamlayan, İslam cəmiyyətində üzünü Hz. Peyğəmbərə döndərən bir ədəbiyyat olaraq meydana çıxmışdır.

İslam təsəvvüfü sahəsindəki ilk nəsr əsərləri ərəb dilində, daha sonra fars dilində yazılmışdır. Fars dilində ilk əsər yazanın Əbu Səid Əbül-Xeyr olduğu qəbul edilir. Sonra Hücviri "Kəşfül-məhcub" adlı əsərini yazmışdır. Sufi ədəbiyyatının nəzmlə məlum olan farsca ilk divanını yazanın Əbu Səidin tələbəsi Baba Kuhi, Ab-

dullah Bakuvi olduğu iddia edilir. Baba Tahir və Sənai kimi şairlər təsəvvüfi düşüncələrini farsca şeirlərlə ifadə edərək bunu təsəvvüfün dili halına gətirmə yolunu tutdular. Bu yolda onların ardınca Nizami Gəncəvi, Əttar və Mövlanə kimi məşhur sufi şairlər gəlir (5, 19).

Türk təsəvvüf ədəbiyyatının qabaqcıl tədqiqatçılarından Fuad Köprülünün "İslamdan sonrakı türk ədəbiyyatında olan milli zövqü anlaya bilmək üçün ən çox tədqiq edilməyə layiq bir dövr, xalq dilini və xalq vəznini işlətmək surətilə geniş bir kütləyə xitab etmiş və əsərləri yüzilliklər boyunca yaşamış böyük mütəsəvviflər dövrüdür" şəklində səciyyələndirdiyi dini-təsəvvüfi türk ədəbiyyatı zəngin və müxtəlif struktura sahibdir (5, 19).

Təsəvvüf ədəbiyyatı Türk cəmiyyətində təsəvvüfə əsaslanaraq inkişaf etmişdir. VII-VIII əsrlərdən başlayaraq təsəvvüfün təsiri türk şeirinə dərin və əsaslı iz buraxaraq "sufiyanə" şeirlərin meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır. Təsəvvüfi dərinlik və məzmunun ədəbiyyata ayrıca bir zənginlik və kamillik bəxş etdiyi bir gerçəklikdir. Şeir və ədəbiyyat zövqünün geniş xalq kütlələrinə aşılanmasında belə böyük bir məzmundan bəslənməsinin də ciddi təsiri var. Belə ki, ədəbiyyat tarixçisi Nihat Sami Banarlı yazmışdır:

"Türk ədəbiyyatını ortaya çıxaran, inkişaf etdirən və kamiilləşdirən təsəvvüfdür" (6, 98).

Təsəvvüf türklərin dünyagörüşünə uyğun olduğu üçün böyük təriqətlərdə təmsil olunmağa başladığı gündən genetik yaddaşımızda var olan əski inamları İslam donuna büründürüb və min illərlə yayılmış şamani ezoterik bilgiləri yenidən canlandırdı. Böyük dövlətlər quran türklərin mistik hallar yaşaması və mistik elmlərlə maraqlanması təbii görünməsə də İslamiyyətin qəbulundan sonra şamanlıqda mövcud olan ezoterik mahiyyətli bilgilər bir az da mistik xəmirdə yoğrularaq türk təsəvvüfünü ortaya çıxartdı. Türk sufizmi xalq içinə endiyindən yeni bir xüsusiyyət qazandı. Türk təsəvvüfü daha çox ədəbiyyat, sənət və musiqi yönü ilə ortaya çıxmışdır.

Türk xalqlarının böyük əksəriyyətinin İslamiyyəti qəbul etməsini nəzərə alsaq tarixi-xronoji və tarixi-mədəni baxımdan türk ədəbiyyatını İslama qədərki və İslamdan sonrakı dövrlərə ayırmaq olar. İslama qədərki ədəbiyyat üslub, ifadə, ideya və dünyagörüşü baxımından türk müsəlman ədəbiyyatından fərqlənir. İlk yazılı türk ədəbiyyatı şərq və qərb olmaq üzrə iki qolda inkişaf etmişdir. İlk yazılı əsərlər Uyğur kağanlığı zamanında yazılmış tərcümə ədəbiyyatıdır. Kaşğarlı Mahmudun "Divanü luğatit türk" əsərində sözləri daha yaxşı izah etmək üçün verdiyi şeir parçaları X-XI əsrin poetik nümunələri kimi ümumtürk ədəbiyyatının həm əruzda, həm də hecada yazılmış nümunələridir.

Ümumtürk ədəbiyyatının Yusuf Has Haciblə davam edən və türk ədəbiyyatının ilk məsnəvisi olan "Qutabqu bilik" əruzda yazılmış böyük bir əsərdir. Bu əsər dövləti idarə etmək, hökmdarla xalq arasındakı münasibətləri əks etdirən əsərdir.

Onun arxasınca gələn Ədib Əhməd Yuğnəki, Xoca Əhməd Yəsəvi XI-XII əsrlərin İslami türk ədəbiyyatının ilk möhtəşəm örnəklərini və ilk sufi təkkə ədəbiyyatını yaratdılar.

Əhməd Yəsəvi ilk dəfə təsəvvüfi həyat tərzini və düşüncəsini türkcə ifadə etməyə başladı. Bu baxımdan onun "Divan-ı Hikmət" əsəri dərin və şairanə təsəvvüf əsəri olmaqla bərabər dini və əxlaqi öyüdlərdən, təriqət üsul və ədəbinə aid bir yığın öyrədici mənzumələrdən meydana gəlmiş və sufilik fikirlərilə əhatə olunmuş,

lakin lirizmdən məhrum olan bir əxlaqi əsərdir. Hoca Əhməd Yəsəvinin əsəri türk xalqları arasında sürətlə yayılaraq bütün Türk ədəbiyyatında "təsəvvüf xalq şeiri" dövrü açmışdır.

Əhməd Yəsəvi, Ədib Əhməd kimi ilklərin təməlini atdığı bu anlayış Yunus Əmrədən Nəsimiyə, İzzəddin Həsənoğludan Qasım Ənvara, Məhəmməd Füzulidən Niyazi Misriyə, Qayğusuz Abdaldan, Şah Xətaiyə, Ruhi Bağdadidən Şeyx Qalibə, Həmzə Nigaridən Alvarlı Lütfi Efeyə və daha yüzlərlə sufi şair ilə inkişafını davam etdirdi. Təkkə və ya təsəvvüf ədəbiyyatı ümumtürk ədəbiyyatında mühüm yer tutur, türk ədəbiyyatını onsuz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Təkkə ədəbiyyatı adlanan sadə, axıcı, bəzən lirik, bəzən də didaktik növdə olan ədəbi nümunələrə dini-təsəvvüfü dəyərlər çox təsir etmişdir. Allahın birliyindən bəhs edən tövhid, Ona yalvarışları ifadə edən münacat və Həzrəti Məhəmmədə duyulan eşq, məhəbbəti mövzu seçən nət kimi ədəbi növlər xalqın mənəviyyatının güclənməsində, könüllərin təsəlli tapmasında, qəflətdən uzaqlaşdırılmasında, cəmiyyətdə sevgi, qardaşlıq, dostluq, sülhün təmin edilməsində çox faydalı bir vəzifə yerinə yetirmişdir.

Təsəvvüf və ya təkkə ədəbiyyatı termininin dini-təsəvvüfü, yaxud sufi ədəbiyyatı istilahından fərqləndirən başlıca cəhət "təsəvvüf və ya sufizm" termininin daha geniş məna kəsb etməsi, dini-fəlsəfi anlam bildirməsidir. Dini-təsəvvüfü ədəbiyyat sufizmin nəzəri əsaslarını şərh edən risalə, traktat və s bildirir. Təkkə ədəbiyyatının əsas özəlliyi də onun dini-irfani qayə ilə yazılmasıdır. Təkkə ədəbiyyatının böyük şairləri – Cəlaləddin Rumi, Nəsimi, Həbibi, Xətai, Şeyx Qalib və b. təkkə konsepsiyasını açmış, dini hüdudlardan çıxmışlar.

Türk təkkə ədəbiyyatının yaranmasında həlledici rol oynayan xalq sufizmi əsaslandığı dünyagörüşə, söykəndiyi etnik-mədəni dəyərlərinə görə həm ərəb, həm də əcəm sufizmindən fərqlənir.

Türk dərvişləri yalnız təkkələrdə qapanıb qalmadılar, geniş xalq kütləsinin içinə girməklə onların mənəvi dayaq nöqtəsinə çevrildilər. Türk sufizmi xalq sufizmi olaraq qonar-köçər, yarımköçəri kütlələr, kənd əhalisi, şəhər sənətkarları və ordunun içində yayılıb müridlik prinsipi ilə formalaşmışdı. Türk nəzəri sufizmi isə iri şəhərlərdə oxumuş, dini təhsil görmüş zümrə arasında yayılmışdı. Bütövlükdə sufizmin, o cümlədən türk sufizminin xarakterik cəhətlərindən biri də batini (mərifət) zahiri elmdən üstünlüyünü qəbul etməsidir. Elm onlara görə bir vasitədir. Mürid biliklə bilmədiklərinin çoxluğunu görüb, bu çoxluq və əzəmətlər qarşısında heyrətə gəlir, anlayır ki, biliklə dərk edilə bilməyən o qədər şeylər var ki, onları öyrənmək üçün duyğu, hiss, vəcd gərəkdir.

Türk sufizmin yaranmasında türk mistizminin də böyük rolu olmuşdur (2, 97-99).

Təkkə şeirinin yaranmasının bir sıra başqa səbəbləri ilə yanaşı təriqətlərdə geniş yayılan, musiqi və rəqsə əsaslanan səmanın da rolu da əhəmiyyətlidir. Səma konsepsiyası məqsəd və yönünə, ifa tərzinə görə əski şaman mərasimlərinin islami variantı təsirini bağışlayır. Şamanın musiqi və rəqsdən ekstaz vasitəsi kimi istifadə etməsi, dərvişin səma prosesində vəcdə gələrək Haqq ilə qovuşmasına adekvatdır. Dərviş ilahi qüvvətin təsiri ilə şeirlər söyləyir, avazla oxuyur. Bu kamillik yolunda Dərviş üçün musiqi, rəqs və şeirin rolu böyükdür.

Təkkə şeirinin yaranmasının kökündə təriqət ideyalarının poetik dillə xalqa daha asan çatması, təsir etməsinə əsaslanır. Böyük türk mütəsəvvüfləri İslamiyyəti məhz bu yolla millətin arasında yayırdılar. Əhməd Yəsəvi hikmətləri İslam dinini anlamağa xidmət edirdisə Yunus Əmrənin, Gülşehrinin, Aşıq Paşanın, Qayğusuz Abdalın, Nəsiminin, Hacı Bayram Vəlinin, Pir Sultanın, Seyid Nigarinin şeirləri də eyni məqsədlə yazılıb yayılırdı.

Türklərin qədim ədəbiyyatı olan divan ədəbiyyatı da bir İslam ədəbiyyatıdır. Nədim də, Şeyx Qalib də İslam ədəbiyyatının şairləridir. Nədimin şeirlərində dünyəvi zövqə əsaslanan şeirləri vardır, lakin həmin şeirləri İslam dini rədd etsə də, bu şeirlər İslamın çərçivəsindən kənara çıxmır.

İstər Divan ədəbiyyatında, istərsə də xalq ədəbiyyatında, Fuad Köprülü tərəfindən tədqiq edilən dünyəvi ədəbiyyat belə təsəvvüfdən qaynaqlanmışdır. Anadoluda Hacı Bayram Vəlidən, Yunus Əmrəyə qədər şeir iqliminə zəmin yaradan təsəvvüf ədəbiyyatıdır. Təsəvvüf ədəbiyyatı ondan sonra inkişaf edən Türk ədəbiyyatına bünövrədən təsir etmişdir.

Bəzi alimlər qədim ədəbiyyatımıza, hətta təsəvvüf ədəbiyyatına, orada istifadə edilmiş bəzi sözlərə, istilahlara, təşbehlərə istinad edərək onu dünyəvi eşqlə qarışdırırlar:

Bir sakiden içtim şarap,
Arştan yüce meyhanesi...
Ol sakinin mestleriyiz,
Canlar onun divanesi...

Yunus Əmrənin dilə gətirdiyi eşqdə bu hansı eşqə, hansı şəraba və hansı meyxanaya işarədir. Yəqin ki, burada izaha heç bir ehtiyac yoxdur. Təsəvvüf şairləri haqq aşiqi terminə istinad edirlər. Eşq şərabını içən aşiqin Haqqa qovuşmasını təmin edən şərabın simvolik içkiyə işarə olması bunu təsdiqləyir. Bu təriqət şairlərinin insanı özündən keçirən, ağlını, məntiqini ilahi eşqə yönəldən kamilliyin başlanğıcıdır.

Həmin təsəvvüf yanğısı divan ədəbiyyatında da təcəssüm olunmuşdur. Divan və təsəvvüf ədəbiyyatında mütləq həqiqət olan Allaha eşqlə qovuşmaq mümkündür. Divan ədəbiyyatında eşq mövzusunda işlənən əsərlərin içərisində Mövlanənin ölməz "Məsnəvi"si ən gözəl örnəkdir.

Yunus Əmrənin "Divan"ı, Aşıq Paşanın "Qəribnamə"si, Əşrəfoğlu Ruminin "Divan"ı, Dədə Ömər Rövşəninin "Neynamə"si eşq təsiri altında meydana gəlmiş əsərlərdəndir (7, 19).

Divan ədəbiyyatı da təsəvvüfün meydana gətirdiyi bir ədəbiyyatdır. Bu ədəbiyyat nə zamana qədər davam etmişdir?...Tənzimatla birlikdə bütün sosial həyatda. Qərbdən nümunə almaqla birlikdə başlayan bu dəyişmə ədəbiyyata da təsir etdi və orijinal ədəbiyyat artıq Qərbə yönlənmiş oldu.

Amma bununla bərabər Qərb təsiri ilə davam edən ədəbiyyatla birlikdə yenə də təsəvvüfün incəlikləri ədəbiyyatda duyulmağa başladı. Bu ədəbiyyatdan bir qədər aralıda İslami havanı əsdirən, həmin şüurda olan ədəbiyyatçıların əsərlərində təsəvvüf hiss olunmağa başladı. Bunu Süleyman Nəzif, Müəllim Naci, Yahya Kemalın əsərlərində hiss edə bilərik. XX əsr ədəbiyyatşünası Nəcib Fazildə bu təsəvvüf təsiri daha açıq görünməkdədir. Hətta XX əsrin böyük şairi Nazim Hikmətin ilk

yaradıcdılığında təsəvvüfün izlərini görmək olar. Şairin Mövlanə Cəlaləddin Rumiyə həsr etdiyi şeirlər vardır və o yaradıcılığının başlanğıcında bu təriqətin təsiri altında mövləvilik təriqətinin incəliklərini əks etdirən şeirlər yazmışdır. Buna səbəb isə Nazim Hikmətin babasının öz evlərində daima Mövlanə məclisləri qurması ilə bağlı idi.

Sararkən alnımı yokluğun tacı
Silindi könüldən nəşəylə acı.
Qəlbə məhəbbətdə buldum ilacı
Mən də müridinəm iştə Mevlana.

Təsəvvüfün təsiri hələ də ədəbiyyatda nəzərə çarpmaqdadır. Müasir dövr türk şairləri təsəvvüf fəlsəfəsindən qaynaqlanan əsərlər qələmə alırlar və bu əsərlər də gəlişi gözəl olaraq yazılmır, insanı həqiqətə, eşqə çatdırır.

İslam davam etdikcə təsəvvüf də davam edəcək. Təsəvvüf fikir həyatımızı, düşüncə həyatımızı meydana gətirən bir məktəbdir. Təsəvvüf geniş mənada İslam mədəniyyətinin bütün sahələrində təzahür etdiyindən türk təsəvvüfü də orijinal ədəbiyyyat olaraq ümumtürk mədəniyyətini zənginləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. İnan Akif. Tasavvuf ve Edebiyat. Mehmed Zahid Kotku ve Tasavvuf. Sempozyum Konuşmaları. Eskişehir 1995.
2. Füzuli Bayat. Türk Təkkə (təsəvvüf) ədəbiyyatı. Bakı, 2011.
3. Köprülü M. Fuad. Türk Edebiyatı Tarihi. Ankara 2011.
4. Mahir İz. Tasavvuf. Mahiyeti, Büyükleri ve Tarikatler. İstanbul, 1981.
5. Mehmet Rıhtım. Seyid Yəhya Baküvi. Bakı, 2013.
6. Topbaş Osman Nuri. İmandan Ehsana Təsəvvüf. Bakı, 2009.
7. Türk Ansiklopedisi. Cilt 4. İstanbul, 1991.

Nigar Ismailzade

Sufizm and literature

Summary

Sufizm it is amalgamation with eternal happenings, acquiring high morality and generosity features, to live in appropriated rules of religion Sufism. Sufism in achieving of humankind perfection chose passing way in character of sacral reasons of Sufism found itself in literature.

In beginning of VII-VIII centuries Sufism feature influence on Turkish poetry. The greats representatives of Sufism literature like Jammladdin Rumi, Unus Emre, Sheikh Galib and others in their literature there are definition the main conception of Sufism literature.

Нигяр Исмаилзаде

Суфизм и литература

Резюме

Суфизм означает приобщение к вечному счастью, материально-духовное очищение, обретением прекрасных качеств и нравственности жить соразмерно сущности религии. Суфизм означает приближение к Истине вместе с народом.

Суфисская литература развивалась в турецком обществе, основываясь на суфизме. С VII –VIII веков суфизм оказывал влияние на турецкий стих. Ходжа Ахмед Ясеви в XI-XII веках создал первые образцы исламской турецкой суфисской литературы. Выдающиеся представители суфисской литературы Джалаледдин Руми, Насими, Юнус Эмре, Шейх Галиб раскрыли концепцию суфизма.

Rəyçi: Akademik Vasif Məmmədəliyev

ŞƏBNƏM ƏLİYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shebnur@mail.ru

NİZAMİ DÜŞÜNCƏLƏRİ MƏCNUN DİLİNDƏN...

Açar sözlər: Məcnun, sufi, qarı, eşq, quyu, zəncir,Leyli
Key words: Majnun, sufi, well, old woman, chain, love, Layli.
Ключевые слова: Маджнун, суфи, цепь, старуха, колодец,любовь, Лейли

Məcnunu sərsəri zənn etmə ki, sən,
Deyildi gördüyün divanələrdən.
Gizli mənalara o yol açardı,
Qəlbində göylərin min sirri vardı.
(1,216)

Böyük mütəfəkkir Nizami eşq məhfumuna ayrıca bir poema həsr etmişdir, desək yanılmarıq. Şairin "Leyli və Məcnun" əsəri ilahi eşqin tərənnümündə əvəzsiz poemadır. Məlumdur ki, təsəvvüf ədəbiyyatında nəfsi tərbiyədə eşq mühüm və aparıcı rol oynayır.Nizamiyə görə, eşq sevdası dünya nemətlərindən daha dəyərli, eşqdən doğan divanəlik bütün ağıllardan daha üstündür. Kim aşiq deyilsə eqoist, təkəbbürlü olduğu üçün öz eqosuna vurğundur. Aşiqlik Məcnun kimi özünü unutmaqdır, eşqdən o qədər dərd, qüssə və həsrət çəkər ki, nə vüsal ona sevinc gətirər, nə də ayrılıqdan əzab çəkər. Çünki o, özünü büsbütün eşqin ixtiyarına vermişdir. Hər kəs Leylinin camalını görüb, ona aşiq olmaq keyfiyyətinə malik deyil, necə ki İbn Səlam bunu bacarmadı. Leyliyə aşiq olmaq üçün Məcnunun gözü lazımdır və Nizami də bu gözə artıq sahiblənmiş bir kimsə idi.

Böyük mütəfəkkir Eynalqüzzat özünün "Təmhidat" əsərində Leyliyinin Məcnunun ilahi eşqindəki rolunu gözəl açıqlayır : "Bu ondan ötrüdür ki, aşiqin gözü günbəgün yetkinləşsin, Haqqın pərdəsiz görüşünə taqət gətirə bilsin. Əziz dost, Leylinin camalını tələyə qoyulmuş dən kimi təsəvvür et. Tələnin nə olduğunu hardan bilirsən? Əzəl ovçusu eşq nurunu Məcnunun vücuduna hopdurdu, lakin onun əzəli eşqin tələsinə düşməyə istedadı çatmırdı, həmin eşqin bir şöləsi ilə məhv ola bilərdi. Ona görə Leylinin eşqini onun vücuduna hopdurdu ki, bu məsələdə bişsin. Bu sınaqdan sonra Məcnun haqq sevgisinin yükünü çəkməyə qadir oldu." (4, 83)

Beləliklə, ey mənim kimi Məcnunun Leyliyə olan eşqinin sirrindən qafil olan kəslər, bir şeyi bilməliyik ki, Haqq dostlarının anlatdıqları hekayələr quru bir hekayə deyildir. Hekayənin zahirini dinləməli, fəqət buğdanı samandan ayırmağı unutmamağımız lazım.

Övladı cünun olan atasının Məcnuna olan sualı bəlkə də, hekayəyə zahirdən yanaşan hər kəsin sualıdır:

Heç aşiq sən kimi bədbəxt olmamış
Bu qədər dərd çəkib darda qalmamış.

Neçin yorulmadın, usanmadın sən
Düşmən tənəsindən, qəm qəfəsindənn,
Qəlbin doymadımı bu məzəmmətdən?(1, 89)

Həqiqətən, nə idi Məcnunu bu qədər dözümlü edən? Məcnunun Leyliyə eşqi bütpərəstlik deyildimi? Zahirə aşiq olan, faniyə bel bağlayıb, ürək verən biri bu qədər əzaba dözə bilərdimi? Ümumiyyətlə, bu məqama çata bilərdimi?

Eşqin yolu çox çətin və möhnətlidir. Bu eşqə mübtəla olan aşiq həmişə qəm, kədər içindədir. Bu eşqin dərmanı yoxdur... Aşiq isə bu dərddən, bəladan heç vaxt ayrı düşmək istəmir. Aşiq bu dərdə, bəlaya səbr eləməklə Allaha qovuşa bilər. O, hər dəm canını cananına qurban verməyə hazırdır. Əgər aşiq bundan çəkinərsə, o həqiqi aşiq deyil.

Eşqdən xəbərsiz olan, aşiqin halından bixəbərlər özlərinə bənzəməyənləri "cünun" ,"dəli", "şair" adlandırarlar. Necə ki məxluqat arasında ən dəyərli insanı, dərin hikmət elminə sahiblənmiş Allah Rəsuluna da bu sözləri deməkdən çəkinməmiş,"Bu adamda, sadəcə olaraq, bir dəlilik var." (Muminun 25) demişlərdir.

Eşqdən xəbərsiz adamlar ki, var,
Onu "Məcnun"deyə çağırırdılar.
Biçarə Qeys də əlacsız qaldı,
Bu "Məcnun" sözünü üstünə aldı. (1, 68)

Yaxud Leylinin dilindən verilən bu kəlmə özündə nə böyük və əzəmətli, toxunulmaz, əsrlərlə olmuş və olacaq həqiqəti əks etdirməkdədir:

Ağlın nə qədər ki, kamala doldu,
Adın zamanənin Məcnunu oldu (1, 248)

Nizami hər zəmanənin zahirpərəstlərinə-Leylinin kimliyindən xəbərsizlərə , kamil,eyni zamanda həqiqi eşqdən anlayışı olmayanlara ,hər zəmanənin Məcnunlarının dili ilə belə səslənir:

Gah mənə "bir sərxoş" deyir bu yerlər,
Gah da " bir bütpərəst aşiq" deyirlər.
Elə zənn etmə ki, bir bütpərəstəm
Mən torpaqla deyil, gül ilə məstəm(1,79)

Yaxud :

Dünyadan əl üzüb, düşmüşdü uzaq,
Leyli bəhanəydi bu yolda ancaq (1, 217)

Necə anlasınlar ki, Məcnun onlardan fərqli olaraq, sənətə deyil, sənətkara aşiq idi. Yaradılana Yaradandan ötrü aşiq idi.. Çöldəki ahulara, vəhşi heyvanlara aşiq idi.. Hər əşyada Leylidən bir nişanə və oxşarlıq gördüyü üçün, sahib olduğu hər şeyi ona fəda etmişdir Məcnun. Məsələn, tələyə düşmüş ahuları görən Məcnun onları tələyə salan ovçuya öz ceyran atını verərək onları tələdən azad etmiş və ahuya:

Öpdü ceyranların qara gözündən
Bu yar gözü deyil, ona oxşardı,
O qara gözlərdən bir yadigardı (1,125)

Yaxud ahuların içində bir ahuya olan meylinin səbəbi yenə də Leyli idi:

Qəribə çox şıltaq bir ahu vardı
Oynağan və zirək bir ahuydu bu,
Ayrıca bir qayğı bəslərdi ona.
Yanına çəkərək o yoldaşını
Tutub sığallardı onun başını
Hər gün o gözləri öpməyi vardı,
O gözlər Leylini xatırladardı. (1, 165)

Necə ki, Mövlanə həzrətləri bu xüsusda belə buyurmuş və Məsnəvidə belə bir hekayət yazmışdır: "Leylisi uğrunda və onun eşqi ilə çöllərə düşən Məcnun, ağzının köpüyü axan, tükləri tökülmüş bir köpəyi sevib oxşayır və gözlərindən öpürdü. Bu qərib halı görən birisi özünü saxlaya bilmədi, Məcnunun üstünə bağırdı:

-"Ey dünyadan bixəbər Məcnun! Bu nə oyundur çıxardırsan?! Bu murdar heyvanı nə üçün qucaqlayıb öpürsən?!

Məcnun cavab verdi:

-" Sən başdan-başa bir surətdən, bir şəkildən, bir bədəndən ibarət olduğun halda mənim tutduğum işi hardan anlaya bilərsən ki?! İçəri dal, yəni ruh aləminə boylan və ona mənim gözümlə bax!

Bu köpəyin necə böyük məziyyəti var , bunu bilirsənmi? Bu köpəkdə sənin çözə bilməyəcəyin ilahi bir sirr vardır. Allah onun könlünə sahibinə qarşı duyduğu məhəbbət və vəfanın xəzinəsini gizləmişdir. Hələ buna bax ki, bu qədər kəndin içində gedib-gedib Leylinin obasını özünə yurd etmiş və onun gözətçiliyini öz üzərinə götürmüşdür!

Köpək deyib xor baxma. Sən onun himmətinə nəzər sal. O, mənim könül dünyamın mübarək üzlü Qitmiridir. (Ş.Ə. Qitmir- Kəhf surəsində adı keçən it.) Mənim sevinc və qəm ortağımdır. Bunun tək bir tükünü kükrəyən aslanlara dəyişmərəm! Könlünə, canına, irfanına diqqət et ki, onun fəzilətini görüb dərk edə bilə-sən! Leylinin kəndini yurd seçən köpəyin ayağını basdığı torpaq belə mənim üçün candan əzizdir"

"Məsnəvi"-də başqa bir Leyli hekayəsi:

Dövrün hökmdarı, Leylini görür və heyrət edir:

"-Məcnunun pərişanlığına səbəb olan Leyli sənsənmi? Sənin ki, digər həmcinslərindən elə bir fərqin yoxdur"-deyir

Leyli dərhal cavab verir:

"- Sən Məcnun olmadığın üçün sus!"

Bu mənada Mövlanə həzrətləri belə buyurur:

"Eşq ağıllısına dəli demə! Ruhla eyni xirqəyə bürünmüş kimsəyə yalançı deməyə qalxma! Dibi və sahili olmayan ümmana qədəh adını taxma! O öz adını özü bilir!".. (2,135)

Leylini görə bilmək, onun gerçək mahiyyətini müşahidə etmək sənin də Məcnun kimi sadiq bir aşiq ola bilməyinə bağlıdır.

Əgər Məcnun Leyli məhəlləsində olan iti sevirsə, bu eşq itə aid deyil, Leyliyə xatirdir. Məhbubəyə - sevgiliyə aid olan hər bir məhəbbət onun sevgisinin təsirindəndir. Məcununun Leyliyə olan eşqi biz insanlara sevməyi öyrədir əslində. İnsan hər nə varsa, onu Allaha aid olduğu üçün sevməlidir. Çünki bütün varlıqlar Onun xilqətidir, Onun hərəkətinin məhsuludur. Onun xilqətini Ona xatir sevmək şirk deyildir.Bir şeyin gözəlliyini onun özündən biləriksə, ona nəfsimizin gözüylə baxmış olarıq.

Əsərin "Qarının Məcnunu Leylinin qapısına aparması" adlı hissəsi olduqca ibrətamizdir. Bir gün Məcnun bir qarıya rast gəlir. Qarının yanında bir zəncirə vurulmuş dəli var idi. Məcnun hal-qəziyyəni soruşduğu an, qarı cavab verir ki, bu zəncirli əslində dəli deyildir. Sadəcə olaraq bunu zəncirlərə ona görə bağladım ki, qapı-qapı düşək dilənək, aldığımız pulu yarı bölək. Məcnun birdən qadının qarşısında diz çöküb zənciri onun boynuna salmasını və Leylinin qapısına aparmasını istəyir. Qazanacağı pulları da tamamilə özünə götürməsini təklif edir. Qarı bu təklifdən çox sevinir və zənciri Məcnunun boynuna keçirir və Leylinin qapısına gəlmək üçün diyar-diyar dolaşır. Məcnunun bu halını görən qafillər Məcnuna gülür, aqillər isə göz yaşları tökürdülər:

Qafillər Məcnuna baxıb gülürdü,
Aqillər gözündən yaş tökülürdü.
Ayağında buxov, boynunda zəncir
Məcnun tənələrə dözürdü bir-bir (1,133)

Məcnunun bu halı günahkar qulun Rəbbi qarşısındakı etiraf və tövbə etməsinə bənzəyir:

O, yerə baş döyüb deyirdi: "Canan,
Özündən ayrıyam, dərdimlə həmcan.
Zəncirdən,quyudan qaçdığım üçün
Yanında təqsirkar olmuşam bu gün(1,133)

Atası Kəbəyə apardığı zaman Məcnundan əl açıb Allahdan belə niyaz etməsini rica etdi:

De ki: böyük Tanrı, bu hərzəlikdən
Canımı bir dəfə azad eylə
Mən eşq əsiriyəm, bir məni yad et,
Eşqin bəlasından məni azad et. (1, 84)

Bu istəyə qarşılıq olaraq Məcnun Allahdan Leyliyə olan eşqini daha çox artırmağını istəyir:

İlahi sən saxla mənim Leylimi
Çoxalt hər dəqiqə ona meylimi!
İlahi, sən saxla mənim Leylimi,
Çoxalt hər dəqiqə ona meylimi!(1,85)

Lakin Leylinin qapısın gələn Məcnun "Zəncirdən, quyudan qaçdığım üçün "bağışlanma diləyir. "Zəncir", "Quyu" "Qarı" sıxıntı, qəm, kədər, dünya anlamını verməkdədir. Yəni verdiyin qəm və kədərə riza göstərmədiyim və bu qəmdən azad olmağım üçün səbirsizlik göstərib dərdə dərmanı başqalarından istədim. (dostu Nofəldən dərdinə dərman istəyir):

Qaranlıq könlümə işıq verənsən,
Bu xəstə ömrümün dərmanı sənsən(1,117)

Amma artıq Leylinin qapısına Məcnun səhvini anlayaraq gəlmişdir. Bu arada Niyazi Mısrının sözü lap yerinə düşür

derman arardım derdime
derdim bana derman imiş
burhan arardım aslıma
aslım bana burhan imiş..

Həqiqi aşiq qəm və kədərdən qaçmaz, əksinə o qəm və kədərə meyl edər, necə ki Mövlanənin anlatdığı kimi : " Ey Haqq yolçusu! Qəm və kədərin varsa sevin! Onlar, yarın sənin üçün hazırladığı qovuşma tuzağıdır. Qəm və kədər həm də könül aynasının üzərindəki tozları üfürən mənəvi bir lütf rüzigarıdır; əsla onu pis fırtınaya bənzətmə!" (2, 211)

Məcnunun zənciri boynuna keçirib küçə-küçə gəzməsi, bir Allah dostunun, Mahmud Hudayi həzrətlərinin halını xatırlatdı. Mənəvi tərbiyə üçün mürşidi, Məhəmməd Uftadə həzrətləri ona çox bahalı paltarda çiynində ciyər daşıyaraq bazarları dolaşmasını bildirir. Mahmud Hudayi mürşidi ilə rastlaşmamışdan qabaq vəzifəli bir şəxs-qazi olduğundan mürşidi nəfsi tərbiyədə məhz bu metodu seçmişdir. Bu heçlik məqamına çatmaq üçün bir çarpışma idi. Məcnunun zəncirlə küçə-baca dolaşması nəfsini "heç" etmək istəyindən irəli gələn bir hərəkət idi. "Heç" ləfzi mənəmlikdən qurtulmağı ifadə edən bir kəlmədir. Çünki ilahi sirlərdən nəsib ala bilmək, nəfsi arzulardan uzaqlaşmaqla başlayır. Bu səbəblə mənəvi təkamüllərin başlanğıc nöqtəsi "heç"ə vasil olduqdan sonradır. Təsəvvüfün bir qayəsi də qulun ilahi əzəmət, səltənət və tənzim qarşısında öz acizliyini ,"heç"liyini müşahidə etməsidir. Bəyazid Bistami heçlik halını bu duası ilə çox gözəl sərgiləyir : "İlahi ! Mənim mənliyimi aradan çıxart ki, mənliyim səndə fani olsun, mən arada heç olum! Çünki mən səninlə olduğum təqdirdə, hamı ilə birlikdə olmuşam deməkdir. Əgər hamı ilə bərabər olaramsa, səninlə ola bilmərəm; bu da mənim sənin yolunda ən böyük əskiklik və xamlığım olar." Bistami həzrətləri bu istəyi ilə Məcnunun halını arzulamaqdadır. Məcnunun istəyi diri ikən, ölü olmaq, yəni " ölmədən öncə ölməkdir". Füzuli demişkən:

Fəna bir mülkdür, asudədir xəlqi hər afətdən
Xilas olmaq dilərsən, gəl fani ol, fani.

Nizami isə özünü zahirpərəstlərdən fərqləndirərək öz qəhrəmanına məcnun kimi deyil sirlərdən vaqif olan loğman kimi yanaşır:

Məcnunu sərsəri zənn etmə ki, sən,
Deyildi gördüyün divanələrdən.
Vaxtının ən böyük bir alimiydi,
Aləmi şərh edən Loğman kimiydi.
Gizli mənalara o yol açardı,
Qəlbində göylərin min sirri vardı. (1,216)

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi . Seçilmiş əsərləri. Leyli və Məcnun, Bakı,2004
2. Osman Nuri Topbaş. Mövlanə Dərgahından əsintilər. Bakı,2008.
3. İki Zirvə-Yunus İmrə Aşıq Veysəl Bakı, Yazıçı, 1982
4. Eynülqüzzat Həmədani. "Təmhidat", Bakı 2006,

Шабнам Алиева

Мысли Низами от языка Меджнуна...

Резюме

Видный представитель азербайджанской литературы является Низами Ганджави. Основная идея в его произведений является самосознание. Наша цель доставить эту идею до читателя Азербайджана правильно. Основными произведениями Низами являются пять поэм, объединённых общим названием „Пандж Гандж", что переводится с персидского как„ Пять драгоценностей", более известных как „Пятерица". До наших дней сохранилась только небольшая часть лирической поэзии Низами, в основном это касыды (оды) и газели (лирические стихи).

Shabnam Aliyeva

Nezami`s thoughts from language Majnun...

Summary

The prominent representative of the Azerbaijan literature is Nezami Ganjavi. The main idea in his works is self-consciousness.Our goal deliver this idea to the reader of Azerbaijan correctly. Nezami is best known for his five long narrative poems, which have been preserved. He wrote poetical works; the main one is the Panj Ganj (Persian: Five Jewels) "Quinary", also known by, "Khamsa". Only a small corpus of his lyric poetry, mainly qasidahs ("odes") and ghazals ("lyrics") have survived.

Rəyçi: Yeganə Mirzəyeva
filologiya elmləri namizədi

LAYLA ROŞAN (LALƏ QARAYEVA)
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı
neba_11@mail.ru

ŞƏRQ – QƏRB ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA GİBBİN ROLU

Açar sözlər: şərqşünas, Osmanlı şairləri, Türk alimləri, irs, Gibb
Key words:E.J.W.Gibb, "A history of Ottoman poetry", Ottoman and Azerbaijani poetry, translations, East-West literary connections.
Ключевые слова: Э.Дж.В.Гибб, «История Османской поэзии», османская и азербайджанская поэзия, переводы, восточно-западные литературные связи.

Uzun bir inkişaf yolu keçmiş klassik Azərbaycan poeziyasının ingilis dilli qaynaqlarda öyrnilməsi tarixi yeni fenomen deyil. XIX yüzilliyin ilk çağlarından başlayaraq Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli və digər klassiklərin əsərləri Qərb şərqşünaslığında araşdırılır və ingilis dili ilə yanaşı digər Avropa dillərinə də tərcümə edilir. Qərbin Purqstal, Redhaus, Atkinson, Arberri, E.Braun, V. Holbruk, C.A.Boyl kimi tanınmış şərqşünasları dönə-dönə klassiklərimizin əsərlərinə müraciət etmiş və maraqlı fikirlər söyləmişlər. Lakin Şotlandiyalı şərqşünas Elias Con Vilkinson Gibbin bu şərqşünaslar arasında müstəsna yeri var.

Gibbin yaradıcılığındakı üç mühüm cəhət onu digər Avropa şərqşünaslarından daha yüksək pilləyə qaldırır. Birincisi, Gibb, Türk poeziyasının tədqiqi və poeziyadan etdiyi tərcümələrləzəngin Osmanlı ədəbiyyatının və mədəniyyətinin mövcudluğunu geniş ingilisdilli oxucu təbəqələrinin nəzərinə çatdıran ilk Britaniya alimi olmuşdur. İkincisi, o, özünün icad etdiyi və əsaslandığı tərcümə üsullarının dəqiqliyi sayəsində bu ədəbiyyatdan olan nümunələrin, demək olar ki, ingilisdilli analoqunu yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Üçüncüsü, Gibb şairlərimizdən "Azərbaycanlı şairlər" kimi bəhs edən ilk Avropalı alim idi.

İngilisdilli mənbələrdə 1870-ci illərin sonuna qədər Türk poeziyasının varlığı haqqında heç bir yazılı məlumat yox idi. Gibbin qeyd etdiyi kimi, ingilislər türk mədəniyyətindən, əslində, bixəbər idilər (4, 7). Maraqlısı odur ki, mənbələrdə də göstərildiyi kimi belə bir əsər, nəinki xarici dildə, heç türk dilində də mövcud deyildi. Təxminən, XIX yüzilliyin sonlarına yaxın, Türk dilində ayrı-ayrı şairlərin həyat və yaradıcılığından bəhs edən monoqrafiyalar buraxılmağa başlanmışdır. Hətta qəzet və jurnal səhifələrində incəliklərə varmayan, ümumən Türk ədəbiyyatı haqqında ötəri məlumat verən bəzi məqalələr də yavaş-yavaş işıq üzü görməkdə idi. Əlbəttə, bu silsilədən olan məqalələr böyük maraq doğururdu və onların içində çox qiymətli yazılara da rast gəlmək mümkün idi. Lakin onlardan heç biri ümümi kütlələrin tələbinə cavab vermirdi. Dr Mine Mengi bu faktı təsdiq edərək yazmışdır ki, Türkiyənin özündə ilk ədəbiyyat tarixi adını daşıyan əsər Abdullah Memduhun XIX yüzilliyin sonlarında qələmə aldığı "Tarih-i Edebiyyat-i Osmaniyye" əsəri olmuşdur.

Ser Jeyms Redhaus (James Redhouse) tərəfindən 1879 –cu ildə qələmə alınmış "Essey on the History, System and Varieties of Turkish poetry" əsəri ingilisdilli oxuculara Türk poeziyasının mövcudluğu barədə ilk məlumatı vermişdi. Redhausun

türk poeziyası haqqında yazdıqları oxuculara Osmanlı ədəbiyyatının ideya və quruluşu haqqında dolğun məlumat çatdıra bilməsə də, onun yığcam təqdimat baxımından dəyərli olduğu bir çox mənbələrdə vurğulanır. Avstriyalı şərqşünas Cozef von Hammer-Purqstall öz "Geschichte der osmanischen Dichtkunst" əsərində almandilli oxuculara Turk ədəbiyyatı haqqında ilk məlumat verənlərdən olmuşdur (5). Von Hammer-Purqstall kitabına 2200 osmanlı şairinin əsərlərindən parçaların tərcüməsini daxil etmişdir. Servan de Sugny "Muse Ottomanz" əsərində avstriyalı şərqşünasın seçdiyi nümunələri fransız dilinə çevirərək, fransız oxucularına çatdırmışdır.

Lakin Von Hammerin bu monumental əsəri belə, öz adını doğrultmaqda çətinlik çəkirdi. Əsərdə, şairlərin yaradıcılığından nümunələr gətirilməklə, onların həyatlarının məhsuldar, çiçəklənən dövründən bəhs edən külli miqdarda işə – Təzkirələrin adlarına rast gəlmək mümkündür. Von Hammerin "Osmanlı Poetik İncəsənət Tarixi" adı altında çap olunan qiymətli əsəri, əslində, həmin təzkirələrin xronologiya ilə düzülmüş tərcüməsindən başqa bir şey deyildi. Qeyd etmək lazımdır ki, Cozef von Hammer-Purqstall öz kitabında, Osmanlı poeziyasının təkamülünü, bu təkamülə səbəb olan qüvvələri, şairlərin və görkəmli qələm ustalarının tutduqları mövqeləri, həm onların öz əcdadları qarşısında borc prinsipləri baxımından, həm də onların öz xələflərinə və gələcək varislərinə edə biləcyi nüfuz baxımından açıqlamağa cəhd göstərmişdir.Məhz bu nöqteyi-nəzərdən, Von Hammerin "Osmanlı Poetik İncəsənət Tarixi" kitabını tarixi əsər adlandırmaq olar.

Elias Con Vilkinson Gibb Von Hammerin yuxarıda adı çəkilən əsəri haqqında bildirmişdir ki, kitabda bəzən ilk baxışdan belə aşkar görünən nöqsanlara rast gəlinsə belə, ümumən, iş məlumat kitabı kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Alim kitabına daxil olan hər bir detalı zərrə-zərrə, dənə-dənə həm təzkirələrdən, həm də başqa Türk mənbələrindən toplayıb və mükəmməl bir sistem şəklinə salıb. "Von Hammer haqqında səthi məlumata belə rast gəldiyi heç bir şairi, heç bir qələm ustasını nəzərindən qaçırmamış, onlar haqqında əldə etdiyi məlumatı yazdığı vərəqlərə daxil etmişdir" (4, vii). Doğrudur kitabda bəzi şairlərin adına iki və ya daha artıq yerdə rast gəlmək mümkündür ki, bu da şübhəsiz, mənbələrdə olan qarışıqlıqlardan irəli gəlmişdir. Bütün sadalanan üstün cəhətlərdən çıxış edərək qətiyyətlə demək olar ki, Von Hommerin "Osmanlı Poetik İncəsənət Tarixi" dördcildliyi çap edildiyi ildən bəri Osmanlı poeziyası ilə maraqlanan, bu poeziyanı öyrənənlər üçün ən qiymətli mənbələrdən biri olaraq qalacaqdır.

İngilis oxucularının Türk poeziyası ilə tanışlığının təməli isə məhz Gibbin 1882-ci ildə nəşr etdirdiyi "Ottoman poems" ("Osmanlı şeirləri") kitabı ilə qoyulmuşdur (3) və sonrakı "The history of Ottoman poetry" ("Osmanlı poeziyasının tarixi") altıcildliyi ilə bu tanışlıq daha yüksək səviyyələrə qaldırılmışdır. Mənbələrdə göstərildiyi kimi, Elias Con Vilkinson Gibb Von Hammerin dördcildliyinə olan münasibətindən söhbət açaraq demişdir: "…Osmanlı poeziyasının tarixi" əsərinə gəlincə, mənim məqsədim heç də Von Hammerə qarşı çıxmaq, onu sıxışdırıb yerini tutmaq deyil, əksinə, onun gördüyü işi tamamlamaq, əməyini başa çatdırmaqdır. …Osmanlı şairlərinin kamil lüğətinə böyük ehtiyac duyulur… Mənim kitabımı əldə tutan tələbə Von Hammersiz keçinə bilməyəcəkdir; Von Hammerin toxunduğu şairlərdən mənim əsərimin səhifələrində təxminən, bir neçə onluq özünə yer tapmışdır. Ən böyük niyyətim bu mövzunun istedadlı və əməksevər ədəbi sələfim tərəfindən, nədənsə, nisbətən diqqətsiz qalan məqamlarını işıqlandırmaq və üzə

çıxarmaqdan ibarətdir. Bacardığım qədər, Osmanlı poeziyasının keçdiyi uğurlu yol, bu uğura səbəb olan amilləri üzə çıxarmağa çalışmışam və bu üsulla da Poeziyanın yüksəliş və inkişaf yolunu oxuculara bir panorama kimi təqdim etmək məqsədini güdmüşəm. Bu kitabı yazmaqda mənim fikrim, heç də, şərqşünasları Osmanlı poeziyasının yüksəlişi barədə xülasə ilə təmin etmək deyil, sadə ingilis oxucularına onların asan qavraya biləcəyi şəkildə, ingilisdilli yazıçıların demək olar ki, toxunmadıqları ədəbi mövzunu çatdırmaqdır. Ərəb və Fars ədəbiyyatına gəlincə, onlar haqqında kütlələrin müəyyən məlumatı var idi. Türk ədəbiyyatı haqqında isə, təəssüflə demək olar ki, məlumat yox dərəcəsində idi və bu da bir çox hallarda, istər-istəməz, türklərin ədəbiyyatının yoxluğu kimi yanlış nəticəyə gətirib çıxarırdı. Mənim ümidim və cəhdim belə bir cahilliyi aradan götürmək üçün bir yol tapmaq idi. Mən üzümü, ilk növbədə, şərqşünaslıq elmindən bütövlükdə xəbərsiz olan, sadə ingilis oxucusuna tuturam. Məhz elə bu baxımdan, bir sıra məqamları və qeydləri də, yeri gəldikcə, dönə-dönə izah etmişəm. Aydındır ki, Qərb şərqşünaslarının əsərlərində İslam ədəbiyyatı "Məhəmmədçi", "Məhəmmədçilik", "Məhəmmədçi ədəbiyyat" kimi ifadə edilirdi. Əgər əsərimi təkcə ziyalılar və alimlər təbəqəsi üçün qələmə alsaydım bütün bunları açıqlamağa ehtiyac qalmazdı" (4, 5-6).

Göründüyü kimi, Gibbin əsas hədəfi avropalıların diqqətini türk ədəbiyyatına yönəltmək olmuşdur (8, 8). Həqiqətən də, şərqşünas Epifaniəs Vilson(Epiphanius Wilson) 1901-ci ildə "Türk ədəbiyyatını avropalı və amerikalıların tanış olmadığı bir sahə" kimi vurğulamış və Elias Gibbin bu istiqamətdə gördüyü işləri yüksək qiymətləndirmişdir (10, III-IV).

Qərbdə çox az inkişaf etmiş belə bir çətin predmetin gözəl izahını açıqlamağa Gibbə imkan verən, müasirlərinin fikrincə, təkcə təbii zövq və bacarıqla harmoniya təşkil etmiş nadir dəqiqlik və əməksevrəlik deyil, həm də sevgi və rəğbət hissi idi. Bütün həyatını ümumən şərq və xüsusən Türk dilinin və ədəbiyyatının öyrənilməsinə sərf etmiş alim, türkləri sevmiş, başa düşmüş, güclü və zəif cəhətlərini duymuş, lakin həmişə onların qüdrət və gələcək imkanlarına dərindən inanmışdır. Məhz bu inam hissi və bu sevgi Qərb mənşəli alimə Türklərin ədəbiyyat tarixinin inkişafının mənzərəsini məharətlə əks etdirməyə ilham verən əsas amil olmuş və Gibbin bütün yaradıcılığının əsas məğzini təşkil etmişdir.

Britaniyada Şərq ədəbiyyat və mədəniyyətinə maraq hələ XVIII əsrin sonlarından oyansa da, bu maraq, nədənsə, qədim Şərq ədəbiyyatında cəm olunmuşdu. Osmanlı ədəbiyyatının bütün bu illər ərzində nə səbəbdən diqqətdən kənarda qaldığı sualının ən doğru cavabını Britaniyalı şərqşünas E. Braun vermişdir. O, qeyd etmişdir ki, ümumən Şərq ədəbiyyatına olan böyük sevgi və alüdəçilik hissi bir çox şərqşünas alimlərə xas olan cəhətdir. Belə alimlər konkret bir dövr (əsasən qədim) üzərində dayanır, ona valeh olur, lakin öz istiqamətlərinin əsas subyektini təşkil edən xalqın, dilin və ədəbiyyatın sonrakı inkişafından bəhs etməyə gəldikdə, bunu məqsəd və maraq dairələrindən kənar olan hal kimi qiymətləndirirlər. Edvard Braunun sözləri ilə desək: "…Öz fikrini Norman Qəsbi ilə bitən "klassik dövr"də cəmləşdirən, bununla da təkcə Bayronun, Şellinin və Tennisonun deyil, eləcə də Çoserin, Şekspirin və Miltonun əsərlərini diqqətəlayiq saymayıb üstündən keçən Asiyalı İngilis dili tələbəsi barədə nə fikirləşə bilərik? … Əlbəttə, cavab verilə bilər ki, millətlər öz xarakterlərini bütövlükdə dəyişə bilərlər, lakin mən buna inanmıram. Müasir ingilis öz İngilis-Sakson əcdadından hələ də çox xüsusiyyətləri saxlamışdır.

Müasir farsSasani dövründə yaşayan ulu babalarına bənzəyir və hətta müasir yunanın, ümumən düşünüldüyü kimi, öz "klassik" prototipindən tamamilə fərqləndiyi şübhə altındadır"(1, xı-xx).

Fransız, İtalyan və Alman dillərində sərbəst danışan və bu dillərdən uğurlu tərcümələr edən Gibb, Türk dilini elə mükəmməl bilmiş, bu dildə elə mükəmməl abidələr yaratmağa qadir olmuşdur ki, onun türk dilində "Konstantinopol" jurnalında linqvistik mövzularda nəşr olunmuş məqalələrinin qeyri-türk tərəfindən yazılmasına heç kim inana bilmirdi. Şərqşünas çox gənc yaşlarından, təxminən 1881-ci ildən Kral Asiya Cəmiyyətinə (Royal Asiatic Society) də üzv olmuş, ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilmişdir. Osmanlı poeziyasının ərəb və farslaşdırılmış ərəb poeziyasına əsaslandığından, poeziyada işlədilən sözlərin bir qismi Türk qrammatikasına uyğunlaşdırılmış ərəb və fars dilindən alınma sözlər olmuşdur. Bu baxımdan, alimin Qlazqo universitetində oxuduğu zaman mənimsədiyi ərəb və fars dilləri onun Osmanlı poeziyasından etdiyi tərcümələrin dəqiqlik və adekvatlığına xidmət etmişdir.

Deyirlər, əsl cərrah üçün ölümün pəncəsindən qurtardığı xəstənin çöhrəsindəki təbəssümdən, həqiqi alim üçün isə, əməyinə verilən yüksək qiymətdən ali heç bir mükafat ola bilməz. Elias Con Vilkinson Gibbin türk dili və ədəbiyatı sahəsində necə mahir bir alim olduğunu təsdiqləyən ən obyektiv faktor, təbii ki, türklərin özlərinin alimin yaradıcılığı haqqında xoş təəssüratları, ona göndərdikləri sevgi dolu məktublar olmuşdur.

Artıq qeyd olunduğu kimi, Gibbin Britaniya Şərqşünaslığına gətirdiyi yenilik, Turk ədəbiyyatı haqqında ilk və mükəmməl tədqiqatlarından başqa, həm də tərcümələrinin özünün kəşf etdiyi və bütün yaradıcılığını əsaslandırdığı Şərqdilli ədəbiyyatın, Şərq şeirinin İngilis dilinə tərcüməsi prinsipləri üzərində qurulmasıdır.

Xarici dildən tərcümə metodları barədə rəylər, təbii ki, müxtəlifdir. Tərcüməçilərin böyük bir qismi tərcümə zamanı tərcümə olunan şeirin mənasını saxlayıb, vəznin tərcümə dilinin (orijinal üçün əcnəbi dil nəzərdə tutulur) şeir prinisplərinə tabeliyini saxlamaq tərəfdarıdırlar. Vilkinson Gibbin etdiyi tərcümələr isə qəbul olunmuş xarici dildən zəif və səthi tərcümə meyarlarını rədd edir. O, edilən tərcümənin dəyərini əsərin mənasını olduğu kimi çatdırmaqla yanaşı, şeirin doğma vəznini vəahəngini də mümkün qədər orijinala yaxın saxlayaraq əcnəbi dilə çevirməkdə görür. Alimin fikrincə, əgər, tərcüməçinin işində bu iki əsas məsələ vəhdət təşkil edərsə, tərcümənin kamilliyinə şübhə qalmaz.

Elias Con Vilkinson Gibb etdiyi tərcümələrin xarakteri barədə fikirlərini izah edərək göstərmişdir: "… Nail olmaq istədiyim nəticəni adi tərcümə vasitəsilə əldə edə bilməzdim, çünki bu qəbildən olan tərcümələr əsnasında orijinalın xarici quruluşu bütünlüklə məhv edilir. Arzusunda olduğum son nəticəyə, yalnız bu quruluşu saxlamaq, yenidən qurmaq vasitəsilə nail olmaq mümkün idi. Belə forma, mənim fikrimcə, qaneedici tərcümənin ən vacib şərtlərindəndir" (4, 9).

Gibbin təqdim etdiyi "Şərqdilli əsərlərin İngilis dilinə tərcüməsi prinsipləri"nin tam tərəfdarlarından olan İngilis şairi və ədəbi tənqidçisi C.A.Saymonds bu barədə öz fikrini belə izah etmişdir: "…Düzgün edilmiş tərcümə qəlibi xatırlatmalıdır. İncəsənət əsəri bürünc və ya mərmərdən hazırlandığını əks etdirmək iqtidarında olmasa da, dəqiq formanı saxlamalıdır. Cənab Con Pennin "Min bir gecə" və Ömər

Xəyyamın rübailərindən etdiyi tərcümələrin parlaq uğurunu göstərən amillər özünü məhz yuxarıda ifadə edilmiş prinsiplərdə tapmışdır" (4, ıx).

Elias Gibb Şərq şeirlərinin ingilis dilinə tərcüməsi zamanı, tərcümənin keyfiyyətini təmin edən məsələlərə toxunaraq göstərmişdir ki, Şərq poeziyasından tərcümələr özündə aşağıdakı keyfiyyətləri cəmləşdirməlidir:

1) Ritmə uyğun surətdə şeirin xarici quruluşunu saxlamaq və hətta, əgər mümkünsə, hər bir misrada olan hecaların sayını belə pozmamaq;

2) Ahəngi (ritmi) olduğu kimi saxlamaq

3) Tərcümə zamanı orijinalda olan söz və ifadələri itirməmək

Gibb yazmışdır: "Tərcümənin formasını necə əks etdirmək məsələsinə gəlincə, yuxarıda sadalanan şərtlər mənim üçün həmişə əməl etdiyim praktiki qanunlar olmuş və olacaqdır. Xarici quruluşa yetirdiyim böyük diqqətə baxmayaraq, forma naminə şeirlərin əsas ideyasını poza biləcək dəyişikliklər etməyə özümə heç vaxt icazə verməmişəm… Həmişə mümkün qədər dəqiq olmağa, heç bir vacib məqamı nəzərimdən qaçırmamağa cəhd göstərmişəm" (4, 15).

Əcnəbi sənət ustalarının yaradıcılığını qiymətləndirməyə çalışan tərcüməci, bu işin öhdəsindən o zaman yaxşı gəlmiş olar ki, öz qaçılmaz nöqsan və çatışmazlıqlarını yaddan çıxarmasın. Əcnəbi tənqidçi və ya tərcüməçi müəyyən sahədə təcrübəli olsa da və yamövzu ilə bağlı dərinelmi biliklərə malik olsa belə, o, yenə də həmin dilin ana dili olduğu məktəbli uşaq qarşısında, müəyyən mənada, çıxılmaz vəziyyətdə qala bilər. Söz və ya ifadə, çox vaxt, dilin lüğəti mənasını bildirir. Müəyyən ifadələrin və ya söz birləşmələrinin yeni mənaları dil daşıyıcıları üçün aydındır, belə ki, onlar uşaqlıqdan ayrı-ayrı söz qruplarının nə məna daşıdığına alışmışlar. Aydındır ki, xarici dil mühitinin yetişdirdiyi əcnəbinin bu ifadələrin məğzi haqqında heç bir məlumatı yoxdur. Məhz bu səbəbdən, tərcümə zamanı bir sıra söz və ifadələrin mənası düzgün açıqlanmır və əsərin tərcümə variantı yanlış verilir. Bu baximdan Gibbə tərcümələrinin uğurlu alınmasında onun Türk həmkar və dostlarının göstərdikləri yardım əvəzsiz olmuşdir. Vilkinson Gibbin özü bu faktı xüsusi vurğulayaraq, kitabına yazdığı müqəddimədə belə bir zəngin ədəbiyyatın tədqiqində ona yaxından kömək göstərən türk dost və sirdaşlarına minnətdarlıq hissini bildirərək qeyd etmişdir: "... Bu işi başa vurmaqda mənə yardım edənlərə minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm. Sevgi və sayğılarımı, mənə kömək edənlərin hamısına, xüsusilə, mənim yaxın dostlarım Çerkeş-Şeyxi-zadə, Xəlil Xalid Əfəndi və professor Məhəmməd Bərəkətüllaha göndərirəm" (4, xı).

Müasir türk tənqidçilərinin bəziləri Vilkinson Gibbin tərcümələrinin "qəliz və çətin başa düşülən" olduğunu bəyan edirlər. Məsələn, Talat S. Halman "Overview of Turkish Literature" (Türk Ədəbiyyatı Xülasəsi) buraxılışında Gibbi "Ottoman poeziyasının ən mükəmməl tədqiqatçısı olan usanmaz Britaniya alimi" adlandırsa da, Gibbin tərcümələrini "etibarlı, amma arxaik " və "anaxronostik" adlandırmışdır. Onlar belə bir faktı nəzərdən qaçırırlar ki, Gibb tərcümələrində orijinalların forma, musiqi və məzmununu saxlamaqla yanaşı, dilini də (orijinalın) olduğu kimi verməyə çalışmışdır. Gibbin müasiri, Elizabeth H. Alexander Gibbin "Osmanlı poeziyasının tarixi" əsərinin "təkrarolunmaz mükəmməlliyini və yeni bir dövr açan vacibliyini" vurğulayaraq, Gibbin Osmanlı poeziyası haqqında "mən onları ingiliscəyə türkcə olduqları kimi tərcümə etməyə çalışıram, mən ingilis sözləri ilə Şərq poeziyası yaratmağa çalışıram" dediklərini bəyan etmişdir. Əlbəttə ki, Gibb XIV-

XVI əsr Osmanlı şerlərinin tərcüməsində XIX əsrin sonlarında işlədilən ingilis dilindən istifadə etsəydi, tərcümələrin koloriti tarixilik baxımından solğun olardı. Məhz bu məqsədlə də Gibb tərcümələrində qəsdən "Şekspir dili" adlandırılan XV-XVII əsr İngiltərədə işlədilən dildən və hətta, imkan daxilində, "Orta" ingilis dilindən istifadə etməyə çalışmış və nəticədə orijinallarla tarixi baxımdan da səsləşən, kamil, unikal tərcümələr toplusunu oxucu kütlələrinə çatdırmağa nail olmuşdur. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Anglo-Sakson zamanında işlədiləni ingilis dilini Qədim ingilis dili, XI-XV əsrlərdə işlədilən ingilis dilini Orta ingilis dili, XV-XVII əsrlərdə işlədilən ingilis dilini isə "Şekspir dili" adlandırırlar. Müasir İngilis dili XVI əsrdən başlayır.

Gibb doğru olaraq qeyd etmişdir ki, Osmanlı poeziyasının tərcüməsi böyük təcrübə və gərgin əmək tələb edir. Bu poeziya hər tərəfdən elə müşkül və qırılmaz qayda-qanunlarla sıxışdırılmışdır ki, sərbəst fikrin və fərdiliyin ifadəsi üçün hər bir yol və variantın qarşısının tutulması, sanki, əvvəlcədən düşünülmüş və razılaşdırılmışdır. Şairlərin müvəffəqiyyətinin dərəcəsi də belə şüşə dolçalar arasında rəqs etmək və onlardan heç birini dağıtmamaq prinsipləri ilə təyin edilirdi. Cənab Gibbin göstərdiyi kimi, əcnəbi tənqidçi ən azı, məhz bu fəzada Osmanlı şairləri ilə bir ayaqda dayanmalıdır. Bu yükü çiyinlərinə götürən hər kəs, istər türk, istərsə də əcnəbi bu şərtlərə riayət etməlidir.

Bütün yuxarıda sadalananlar məsələnin yalnız bir tərəfinin ifadəsidir. Məsələnin ikinci və qat-qat əhəmiyyətli tərəfi isə, tərcüməçinin şairlərin "söz oyunu" və əqli-intellektual imkanlarını duya bilməsində və bunu oxucuya olduğu kimi təsvir etməyə nə dərəcədə nail olmasındadır (4, ıx). Hər hansı bir dövrdə baş vermiş hadisənin qiymətləndirilməsində mümkün qədər obyektiv olmağın ən düzgün yolu, həmin hadisəni müasirlərinin gözü ilə görməkdədir. Şərqşünas araşdırmağa və əsərlərindən tərcümələr etməyə çalışdığı şairin mənəvi aləmini duymalı, onun intelektual səviyyəsinə yüksəlməyə qadir ola bilməlidir.

Əlbəttə, Gibbin etdiyi tədqiqat və tərcümələr mübahisəli məqamlardan təcrid deyildir. Bir çox Avropa şərqşünaslarında müşahidə edilən bəzi metodoloji qüsurlara Gibbdə də rast gəlirik. Onlar, ümumiyyətlə, Şərq ədəbiyyatının estetik əsasını təhlil edərkən burada mühüm yer tutan ənənələri məzmun donuqluğu və söz oyunu kimi qələmə vermişlər. Görkəmli Rus tədqiqatçısı A.B.Kudelin "Среднивековая арабская поэтика" əsərində bu mövqeyin haqlı olmadığını bildirir (6, 166-172). Digər Rus tədqiqatçısı B. A. Ruftinə istinadən, ədəbi növ və mövzu üzrə ənənələrə bağlılıq təkcə müsəlman xalqlarla deyil, Orta əsrlər Qərb və Şərq ədəbiyyatlarının səciyyəvi xüsusiyyəti sayılır (9, 37).

Türk tarixçisi Fuad Köprülü "yabançının başqa bir xalqın ədəbiyyatını doğru anlayaraq dəqiq təhlilinə qadir olması" faktına şübhə ilə yanaşsa da, A. Çavuşoğlu, M. Mengi, H. Adivar, T.Halman və digər türk tədqiqatçıları Gibbin yaradıcılığının Türk ədəbiyyat və mədəniyyətinin yayılma və tanınma baxımından misilsiz olduğunu vurğulamış və onun araşdırmalarına yüksək qiymət vermişlər. A. Çavuşoğlu Gibbin "Osmanlı poeziyasının tarixi"əsərini "Alanda yazılmış və hələ də aşılamamış ilk və tək örnək" kimi dəyərləndirmişdir (2, 2-6).

Xalqın tarix, mədəniyyət və ədəbiyyatının kənardan necə qiymətləndirilməsi və dünyada necə tanınması çox vacib ünsürlərdir və bu baxımdan, xarici tədqiqatçıların araşdırmaları böyük əhəməyyət kəsb edir. Burada bir məqam da nəzərə

alınmalıdır ki, Gibb vəfat edərkən onun yalnız 44 yaşı var idi. Alimin XIX əsrin sonlarında qələmə aldığı 22 illik elmi fəaliyyətinin bəhrələri isə bu gün də həm Avropa Şərqşünaslığı tarixində, həm də dünya türkologiyası tarixində edilən ən qiymətli tədqiqatlardan sayılır. Amerika alimi Volter A. (Walter A.) Gibbin altıcıldliyini Osmanlı ədəbiyyatı barədə yazılan "ən güclü" və "ən dəqiq mənbə" kimi qiymətləndirərək əsərin yazıldığı zamandan bugünə qədər Osmanlı poeziyasını öyrənənlər üçün ən vacib mənbə olduğunu bildirmişdir. Digər amerikalı alim Holbruk V. (Holbrook V.) Türk ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalarında Gibbin yaradıcılığına yüksək qiymət vermişdir. Maraqlıdır ki, Gibbin Türk ədəbiyyatı haqqında tədqiqatlarının tarıxı türklərin öz ədəbiyyat tarixi barədə yazdıqları ilk tədqiqatlarla eyni vaxta düşür.

E.C.V.Gibb öz tərcümələri haqqında təvazökarlıqla yazmışdır: "…imkanım daxilində, Osmanlı şairləri haqqında Osmanlı şair və tənqidçilərin fikirlərinə üstünlük vermiş, onları qabarıq göstərməyə çalışmışam. Eyni zamanda, Türk mənbələrində göstərilən məlumatlara zidd olsa belə, öz fikir və baxışlarımı da ifadə etməkdən çəkinməmişəm. Belə hallarla üzləşərkən, oxucu, mənim təəssüratlarımı həlledici və son nəticəni irad kimi qəbul etməməlidir. Onlar, doğrudan da mənim cürət edib göstərdiyim tənqidi araşdırmaların nəticələridir. Yaxşı olar ki, oxucular bütün qeydlərimi Osmanlı şairlərinin əsərlərini anlamağa çalışan və onlara rəğbət hissi bəsləyən bir əcnəbi tələbənin təəssüratı kimi başa düşsünlər" (4, xı).

Bir sira mənbələrdə Gibbin "Osmanlı poeziyasının tarixi" çoxcildliyinin yalnız Türk ədəbiyyatı ilə maraqlanan tələbələr üçün deyil, həmçinin, ərəb və fars fakültələri üçün də çox böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanır (1). Bu üç dildə yazılan ədəbiyyat bir çox cəhətlərdən ortaq xarakter daşıyan ümumi bir prosesin tərkib hissəsini təşkil edir. Türk tədqiqatçısı A.S. Levend həmin ədəbiyyatların poetik sisteminin də müştərək olduğunu qeyd etmişdir (8, 24).

Gibbin tərcümələri olan "The history of the forty vezirs" (Qırx vəzirin hekayəti) və "The story of Jewad" (Cavadın hekayəti) 1884-86-ci illərdə çap edilmişdir. "Osmanlı poeziyasının tarixi" əsərinin birinci cildi 1900-ci, ikinci cildi 1902-ci ildə, üçüncü cildi 1904-cü ildə, dördüncü cildi 1905-ci ildə, beşinci cildi 1907-ci ildə və nəhyaət, altıncı cildi (Bütün cildlərdə verilən şeirlərin orijinalları) 1908-ci ildə çapdan çıxmışdır. Yeddinci, əlavə cild, Kamal Bəylə başlayaraq, türk poeziyasının sonrakı inkişaf yolunu əhatə edir. Bu cild, türk parlamentində Adrianopol deputatı, Dr R. Tevfiq tərəfindən fransız dilində yazılmış və ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Əsərin Türk dilinə tərcüməsinə əvvəllər cəhdlər edilsə də, "Osmanlı Şiir Tarihi" ilk dəfə olaraq Türkcə, tam şəkildə 1999-cu ildə nəşr edilmişdir. Kitabın Osmanlı İmperiyasının 700 illik yubileyinə hədiyyə olaraq nəşr edilməsi Gibbin tədqiqatlarına türklərin yüksək ehtiramının ifadəsidir.

Gibbin 1901–ci ildə vəfatından sonra qalan cildlər üzərində işləmək məsuliyyəti E.Brauna həvalə olunmuşdur. Dost və həmkarından yadigar qalan əsər üzərində işləyərkən E.Braunun ən böyük məqsədi, kitabda hər bir şeyi Gibbin arzulaya biləcəyi kimi göstərmək idi. Bu məqsədlə redaktor (Braun) müəllifin məşhur Şərq dillərindən tərcümə prinsiplərinə sadiq qalaraq, çox cüzi düzəlişlər, əlavələr etmişdir. E.Brauna işi tamamlamaqda Gibbin xanımı çox yaxından kömək göstərmiş, redaktorun nəzərindən yayınan xırdalıqları ona xatırlatmışdır.

Elias Con Vilkinson Gibbin misilsiz əlyazmaları və nadir kitablar kolleksiyasına gəlincə, onları bir sıra elmi müəssisələrə vermişlər. Britaniya Muzeyi kitabxanası alimin əlyazmalarını almışdır. Kembric Universiteti Kitabxanasına bəzi fars və bütün çapdan çıxmış litoqrafik türk kitabları kolleksiyası verilmişdir. Bu, çox qiymətli kolleksiya, təxminən, 300 kitabdan ibarətdir. Onlardan çoxu nadir kitablardır və hətta bəzilərində Gibbin əli ilə yazılmış qeydlər də var. Alimin anasının dəstəyi ilə yaradılan "Gibb Xatirə Fondu" bu gün də fəaliyyət göstərir və etibar olunmuş şəxslərin nəzarəti altında (Trustees) və onların qərarlarına uyğun olaraq türk, ərəb və fars dillərində qiymətli mətnlərin tərcümələrini, çapını və ya dillərin ədəbi tarixi ilə bağlı elmi işləri, habelə Qərbi Asiya din, fəlsəfə və ədəbi fenomeni üzrə məhsuldar elmi axtarışları və mühazirələri dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Browne E. History of Ottoman poetry. Vol. II, Introduction, 528 p.
2. Çavuşoğlu A.HOsmanli şiir tarihi. i-ii c.E.C.Vilkinson Gibb. Tercüme. Ankara: Akçay yayinevi, 1999. 553 s.
3. Gibb. E.J.W. Ottoman poems. London. Frubner. 1882. 228 p.
4. Gibb. E.J.W. A history of Ottoman poetry. vol I. London, 1900, 447 p.
5. Hammer- Purgstall. Geschichte der osmanischen Dichtkunst. 1836, vol i-iv.
6. Куделин А.Б.Средновековая арабская поэтика (II половина VIII-IX вв.) Москва. «Наука», 1983, 261 с.
7. Mengi M. "Yüz yillik Bir Batı Kaynağı: Gibb'in Osmanlı Şiir Tarihi", Journal of Turkish Studies, 1999, 111 p.
8. Levend A.S. Türk edebiyyati tarihi. i cild. Ankara. TTK Basimevi; 2009, 666 s.
9. Руфтин Б.А. Типология и взимосвязи литератур средновековых литератур Востока и Запада. Вместо предисловия. М. Наука, 1974, с. 9-116
10. The World's Great Classics. Turkish Literature. Colonial Press, New York-London, 1901, 462 p.

Laila Roshan

Gibb's place in the development of the East-West literary connections

Summary

Gibb was the first British orientalist to introduce to Britain the concept and fact of the skill and sophistication of the great Ottoman poets. He can take much credit for educating Western Europe in the Ottoman poets and can be doubly admired because his historical insights came at the same time that Turkish scholars were beginning to recognize and record for the first time their own heritage.

His self-invented translating methodology captured the meaning, form, scansion and rhyme of the originals in a way that many would consider extraordinary. No other British linguist has obtained the same understanding of Turkish and Azerbaijani poetry and history. His work was extremely detailed and fundamentally changed the perception of Turkish and Azerbaijani history and culture in the Europe.

His outstanding work “A history of Ottoman poetry” is still used as the most relevant reference by students of the literary history of the region.

Лайла Рошан

Роль Гибба в развитии восточно-западных литературных связей

Резюме

Э.Дж.В.Гибб был первым британским ученым, представившим англоязычной публике сведения об османской поэзии. Интересно, что исследования Гибба по османской поэзии и об османских поэтах соответствуют по времени появлению первых книг, написанных турками об истории османской поэзии.

Вторая большая заслуга Гибба в достижении совершенства в переводе образцов османской поэзии. Востоковед, опираясь на собственные изобретенные им методы перевода, добился точности и полноценности в переводах.

Научная деятельность Гибба полностью изменила сложившееся в Европе отношение к османской и особенно азербайджанской культуре и поэзии. Написанный Гиббом шеститомный труд «История Османской поэзии» продолжает оставаться самым ценным и весомым источником для исследований в этой области и студентов, интересующихся культурой и литературой этих стран.

Rəyçi: Mahirə Quliyeva
filologiya elmləri doktoru

SƏDRƏDDİN HÜSEYN
AMEA-nin Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı
sedreddinhuseyn@yahoo.com.tr

KLASSİKLƏRİN TƏDQİQİ VƏ ƏBÜLHƏSƏN RACİ

Açar sözlər: klassiklər, mərsiyə, Kərbəla, partiyalı, sövet ədəbiyyatı, panteizm, can, canan.
Key words: man of letters, elegy, Karbala, Soviet literature, pantheism, creator, can, soul, canan.
Ключевые слова: классика, элегия, Карбала, партийный, советская литература, пантеизм, джан (душа), джанан.

Azərbaycan tarixinin son iki əsri rus əsarətində keçmişdir.Bunun yetmiş ili isə sovet ideologiya- sının təsirində olmuşdur. Bu təsir bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatda da dərin iz buraxmışdır. Ədəbiyyat tarixinin tədqiqi bu təsirdən qurtara bilmədiyinə görə klassiklərə münasibət də birmənalı olmuşdur. Ancaq "Azərbaycan ədəbiyyatının mükəmməl bir tarixi vardır." (6.səh.12) Bununla da geniş mənada ədəbiyyatşünaslıq elmi məşğul olur. Elmin bu sahəsi və ədəbi tənqidin tarixi bizdə çox da qədim deyil. Düzdür, klassiklərimiz söz, söz sənəti, ədəbiyyat haqqında öz əsərlərində yeri gəldikcə söz açmış, öz münasibətlərini bildirmişlər. Ancaq Azərbaycan klassik ədəbiyyatının sistemli olaraq ar- dıcıl və elmi şəkildə araşdırılması, M.F.Axundovla başladı. M.M. Nəvvab, H.Ə.Qayıbov, S.Ə.Şirvani ilə davam eririldi. F.Köçərlinin, A.Surun, Y.V.Çəmənzəminlinin, M.Ə.Rəsulzadənin timsalında dərin- ləşdirildi, sistemə salındı. Sovet dövründə bu sahədə institutlar yaradıldı, nəhəng simalar yetişdi. Bunun zəminində akademiyanın müvafik şöbələri quruldu. Ali məktəblərin filalogiya fakültələri fəaliyyətə başladı, planlı, proqramlı fəaliyyət sistemi yaradıldı.

Bununla belə, hələ ki milli zəmində formalaşan bəlli kriteriyalar olmadığından, ümumi prinsiplər sabitləşmədiyindən dəyərləndirilmələrdə subyektiv amillər və tarixi şəraitin diktəsi özünü göstərirdi. Buna görə də "Bütün dövrlərin bədii-estetik idealına... xidmət eləyən abidələr, hətta "Dədə Qorqud" yasaq olundu."quran-Kərim"in özünü heç mədəniyyət abidəsi kimi də öyrənmədik". (7.səh.8)

İnqilaba qədər ədəbi tənqid də, ədəbiyyat tarixi də ədəbyyatın ayrıca bir qolu kimi hələ tam forma- laşmamışdı.1918-ci ilə qədər ziyalıları düşündürən milli azadlıq, milli dil, vətən, yeniləşmə, maarif, sosial ədalət, qadın azadlığı, ədəbi əsərlərdə forma axtarışları, bir də bu deyilənlərin qarşısında duran neqativ hallara qarşı mübarizə məsələsi idi ki, bunlar ədəbiyyatın da maraq dairəsində idi.

Sovet dövründə isə vəziyyət dəyişdi. Əvvəlki bütün neqativ hallar sanki aradan qaldırıldı. İnqilab bir zərbə ilə güya hamısını məhv etdi. İndi bir yeni quruluşun tərəfində duranlar və onların tərənnümü vardı, bir də ona mane olmaq istəyən düşmən ünsürlər və onların tənqidi, ifşası. Ədəbiyyatın predmeti bunlar olmalı idi. Siyasiləşən ədəbiyyat və ədəbi tənqid hər addımında partiyanın qərarlarını, göstərişlərini xatırladı, ona istinad etdi. Milli dəyərlər unuduldu. Bu baxımdan "Dədə Qorqud"un yasaqlan-ması ilə siyasi ölçülərə uyğun gələn "Koroğlu"ya meydan verildi. Milli və dini mövzulardan ancaq tənqidi yöndən danışmaq olardı.Və bu yöndə kifa-

yət qədər də danışıldı, yazıldı. Təsir o qədər güclü oldu ki, müstəqillik dövrümüzdə də köhnə stereotiplərdən tam xilas ola bilmədik.Yeni yazılan dərs- liklərdə (xüsusən orta məktəb) hələ də o illərin kriteriyaları özünü göstərməkdədir. Əslində sinfilik və partiyalılıq o dövr əsərlərinin (istər elmi, istər bədii) ruhuna elə hopub ki, bu günkü ölçülərdən yana- şanda "Gələcək gün" kimi dəyərli bir əsər belə oxucunu soyudur. Sinfi mübarizə məsələsi "Gələcək gün" dünyasında o boyda millətin taleyinə pərdə çəkir. Yəni hakim sinfə qarşı mübarizə məsələsi qabardıldığından Musaların, Gülyazların faciəsinin kökü və səbəbini görməkdə oxucunu hədəfdən yayındırır. Bu günün araşdırıcısı deyilənləri nəzərə almadan düzgün, obyektiv nəticə çıxara bilmir. Burada "Söhbət onların yaratdığı irsin və onlara verilən qiymətin mahiyyətinə bu gün dünənkindən daha tam və dərindən yanaşa bilməkdən, onu ehkamçı və vulqarkonyuktur əyrilərdən təmizləməkdən gedir." (7.səh.20) Ədəbiyyatımızın tarixini yenidən yazmağın vaxtının çatdığının əsintiləri keçən əsrin səksəninci illərdən özünü göstərməyə başlayır. "Düz otuz ildir ki, məktəbdə müasir ədəbiyyat əslində, tarixsiz,"tarixdən kənar ədəbiyyat" kimi, daha doğrusu,"ədəbiyyatsız tarix" kimi"keçirilir"." (7.səh.29) Dövr, şərait və şərtlər dəyişdiyindən indi "Azərbaycan ədəbiyyat tarixşünaslığı imtahan qarşısındadır. Azərbaycan xalqı isə öz ədəbiyyatının tarixini öyrənmək istəyir... Problemlər isə təsəvvür edilməyəcək qədər çoxdur." (6.səh.13)

Ədəbiyyat tarixini tədqiq edərkən onu həm xronoloji, həm də ideya-estetik baxımdan şərti olaraq dörd qrupa bölmək olar:

1.XVI əsrdən Rusiya əsarətinə qədərki ədəbiyyat;
2.Sovet dövrünə qədərki ədəbiyyat;
3.Sovet dövrü ədəbiyyatı;
4.Müstəqillik dövrü ədəbiyyat.

Burada daha çox birinci və ikinci- "yeni" (Nizami Cəfə rov) dövr ədəbiyyatdan söhbət açacağıq. Deyildiyi kimi, bu dövr ədəbiyyatının tədqiqində müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırıq. Çətinliyin biri odur ki, bizi keçmişimizdən ayıran 70-80 illik bir sovet dövrü var. Bu dövr hər şeyi alt-üst elədi. Dünyagörüşü, əxlaqı, mənəviyyatı, ayrı istiqamətə yönəltdi. Klassikləri o illərin arşını ilə dəyərləndir- mə sistemi formalaşdırıldı. Partiya, qlavlət Moskvadan kimləri hansı qəlibdə təqdim edirdisə, bu bizim üçün hökm idi. Hökm isə müzakirə olunmur, ona əməl edilir. Ona görə də biz bu gün nə Füzulinin məhəbbət fəlsəfəsini, nə Nəsiminin dünyagörüşünü olduğu kimi açа bilirik, nə də Nizaminin nətləri, minacatlarını incələməyi düşünürük. Nəsimidən Nəbatiyə qədər çox yerdə panteist sözü işlədirik. Panteizmin açiqlamasını isə qısaca Allahla təbiətin eyniləşdirilməsi kimi başa düşürük. Bu eyniləş dirmənin sonu yaratma qabiliyyətində düyünlənir. "Təbiət yaratdı" fikri bəzən lap açıq özünü göstərir. "Ana təbitət" (1.səh.247) şeirində olduğu kimi "Təbiətin bir hökmü olsaydı məndə, qanqalın ömrünü gülə verərdim". Doğrudanmı, Bəxtiyar Vahabzadə güllə qanqalın və ya qartalla qarğanın ömrünün təbiətin ixtiyarında olduğu fikrində idi? Doğrudanmı "odu Allah sanırdı"! (1.səh.30) "Gülüsta"ı, "Yel qayadan nə aparar"ı yazan Bəxtiyar. Nəsə inanmaq olmur. Məsələyə bu cür yanaşanda işin içərisindən çixmaq olmur və kələf çözülməz qalır. Və ya "Qamu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan. Neçün qılmaz mənə dərman..?" (4.səh.58) deyəndə nəyi nəzərdə tutur Füzuli? Hər dərdlinin dərdinə əlac edib, hər gələnə "hə" deyən məşuqə niyə tək Məcnuna "yox" deyir? "Onu bimar saymadığındanmı?.." Bu Canan kimdir, və bu

necə sevgilidir? Sualların sayını artırmaq olar. Aydın olan bir məsələdir ki, Füzulinin ilahi və dünyəvi eşqinin sərhəddini müəyyənləşdirmədən məsəsləyə aydınlıq gədirmək mümkün deyil. Sufiliyin, hürufiliyin izahında əsas mənbə kimi vaxtilə Moskvada formalaşan sistemin və qaynaqların əsarətindən qurtarmadan klassikləri olduğu kimi tədqiq etmək mümkün olmayacaq. Vaxtilə Ə.Hüseynzadənin dediyi kimi "...Bu gün onların (Qərbin) mədəsində həzm olunmamaq üçün çarə varsa, o da onların məhsulati-dimaqlarını alıb həzm etməkdən başqa bir şey deyildir". (Ə.Hüseynzadə, "Həyat" 1907,7 iyun,N 1)

Subyektiv mülahizələrin və tarixi şəraitin üzündən həqiqi dəyərini almayan sənətkarlardan biri də Hacı Əbülhəsən Racidir. Yaradıcılığı əsasən iki hissədən: lirik şeirlər və mərsiyələrdən ibarətdir. Sələf lərindən Füzulinin təsirindədir. Lirikası, təbiri caizsə, şərq fəlsəfəsi və islam dünyagörüşü ilə vəhdətdə dir. Dini görüşlər, islami rəmzlər şeirlərin qanında, iliyindədir. Raci ziddiyyətli sənətkardır. Dindar və həqiqi müsəlman olan lirik məni bəzən başqa cür görunur. Anlamaq olmur, kafərdimi, müşrikdimi? Hərdən sufi həyat tərzi yaşayan, zahidliyi mədh edən şair bəzən onu -zahidi lağa qoyur, meyxanəni məsciddən üstün tutur. Hərdən "şərabla dəstəmaz alan" şair sevgilisinin xalını Həcərə bənzədərək onu öpməklə hacı olacağını güman edir. Bəzən də dünyanın keşməkeşindən baş açа bilmir. "Nə eşq olaydı..." şerini yazaraq aqnostisizmə meyl edir. Hərdən də "cananına" qovuşmaq üçün "tərki-can" yolunu tutur.

Lirik şeirlərinin çoxunda isə dünya gözəlindən, bu gözəllikdən-gah zülfün içərisindən cilvələnən, gah da o zülfdə qərq olan-itib batan bir gizli xəzinədən danışır, ağlagəlməz orijinal obrazlar yaradır.

Raci yaradıcılığının ikinci qismini mərsiyələri təşkil edir. Qumri, Dəxil, Sərraf, Ləli və digər mərsiyə şairləri içərisində öz yeri olan Racinin növhə və sinəzənləri bu günə qədər məhərrəmlik mərasimlərinin bəzəyi olmuş, mərsiyə ədəbiyyatının sönməz incilərinə çevrilmişdir.

Raci az tədqiq olunan, az tanınan sənətkardır. Bunun bir səbəbi Füzuliyə bağlılığın, təqlidçilik, epi- qonçuluğun ona da aid olması, digəri də ilahi eşqin tərənnümü, dini mövzulara geniş yer verməsi idi.

Digər bir mühüm amil mərsiyəxanlıq və mərsiyə ədəbiyyatına münasibətin soyuq olmasıdır. Uzun on illər bunun avamlığın və cəhalətin təzahürü kimi dəyərləndirilməsidir. Dinə və ya dindarlara, xüsu- sən də zahidlərə ikili, hardasa antiklerikal münasibət XVI əsrdən tədricən özünü göstərməyə başlayır. XIX əsrin ortalarından güclənməyə başlayır, "Molla Nəsrəddin"in timsalında zirvəyə çıxır. Onların iman və ürfanı barədə heç nə deyə bilmərik, ancaq həqiqət bu idi ki, hədəfdə Mirzə Şəfinin təbirincə yalançı və ikiüzlü ruhanilər, dini təbircə, münafiklər idi. Bu "yüksəliş" sovet dövründə elə bir həddə çatdı ki, inkar bunların yanında kiçik görünməyə başladı. "Məxluqdan Xaliqə" və "Xaliqdən məxluqa" (3.səh. 136,138) şeirlərində olan kimi. Sözarası onu da deyək ki, bizdə inkarın son həddinə çatdığı – dövrlərdə M.Şəhriyar "Aman Allah, yenə şeytan gəlib iman apara, Qoruyun, qoymuyun imanızı şeytan apara" (6.səh. 55) deyə fəryad edirdi.

Tənqidin bu məsələdə daha çox yükləndiyi hədəf isə mərsiyə ədəbiyyatı, Kərbəla müsibəti və əlbət- tə, məhərrəm ayındakı mərasimlərdir.Düzdür, burada tənqidin bir az haqq payı vardı. Çünki bilərəkdən o mərasimləri elə şitləşdirib

cılızlaşdırmışdılar və bunları da din olaraq elə qələmə verirdilər ki, bu şəkildə rəğbət qazana bilməzdi.

Burada iki məsələyə birmənalı münasibət bəsələmək lazımdır. 1.Kərbəla olayı və İmam Hüseyn həqiqətləri. Bizim qəbul edəcəyimiz həqiqət odur ki, İmam Hüseyn və Kərbala faciəsi qiyamətə qədər canı Canan yolunda, Haqq uğrunda, Allah üçün necə sevə-sevə verməyin ən bariz, ən üstün nümunəsidir və bundan alacağımız ciddi dərslər var. Xüsusən də bizim halımızda olanlar üçün; 2.Mərsiyə ədəbiyyatına göz yummaq, ədəbiyyatı onsuz təsəvvür etmək ədəbiyyata sənətə qarşı haqsızlıq, botövlük isə pozulmuş olardı. Bir də ədəbiyyatın bu qolu sadəcə Kərbəla ilə bağlı deyil və onunla da başlamayıb. Xalq həmişə öz qəhrəmanına yas tutub, ona ağı deyib, oxşayıb. Sadəcə, İmam Hüseyn şəhidlik zirvəzinin cər tacıdır, bu səbəbdən də Cənnətin gülüdür, reyhanıdır. Hər ilin Məhər- rəm ayında artıq Türkiyə və Avropa ölkələrinin müsəlmanlar yaşayan yerlərində bu mərasim keçirilir, ağıtlar oxunur, və televiziya ilə yayınlanır.

Raci digər mərsiyəxanlarla birgə mərsiyə ədəbiyyatının yaradıcısıdır və bu ədəbiyyatımızda hadi- sədir. Günahı isə odur ki, o da sələfləri və müasirləri kimi "həyatı inqilabi yolla dəyişdirməyin yolunu görə bilməmişdir. Hakim sinfə qarşı şıxıb, məhkum sinfi yetərincə müdafiə etməmişdir". Deyilən bu kriteriya, bu damğa bir çox başqaları kimi Racidən də yan keçməmişdir.

Sadalananları nəzərə alıb klassiklərə və Racinin tədqiqinə münasibətdə bu məsələləri nəzərə almağı lazım bilirik:

1.Klassik əsərlərə yeni ölçülərlə yanaşmaq, Nizaminin əməkçi insanından, ideal şahindansa, haqq axtarışından, insanın yaradılış qayəsini açma cəhdindən; Nəsiminin özünü "Allahlaşdırmasındansa" (haşa), "Haq sözün şərh etməyə gəldiyindən"; Füzulinin haq sevgisindən; Axundovun "Haci Qara"sın- da xəsisliyin ifşasındansa, qanlarını halal bildiyi ermənini Heydər bəydən daha yaxşı tanımasından, məğrur, ordular dağıtmağa qadir olan Heydər bəyin "ilişəndən" sonra Sona xanımın rus məmururnun ətəyini çəkib yalvarmasına dözmək faciəsəndən, üstəlik azadlığı uğrunda mübarizə aparan xalqa qarşı vuruşmağa hazır olmaqla günahını yumaq məcburiyyətindən; Müsyö Jordanın missionerliyindən; Xan- pərinin avamlığındansa, Parisin partlamasından başqalarının da zərər görəcəyi qənaətinə gələn, Avropadan gələcək mənfi təsirlərdən can qurtarmağa çalışan kişilərdən daha ayıq qadınlarımızın (özü də məhz Xanpəri kimi bir qulluqçunun) özünümüdafiə cəhdindən; Mirzə Səfərlərə uşaqlarını oxutmaq imkanı saxlayan Həsən ağaların (Rüstəm bəylə Xudayar bəylərin yanında) bir az da başqa məziyyət- lərindən; qeyrət hesab elədiyi atı əldən vermək istəməyən, sığınmağa axurdan başqa yeri qalmayan Qurbanəli bəylərin faciəsindən danışmaq; Q.Zakirlə M.B.Nadimin öz haqqı uğrunda vuruşanlara qarşı yürüşdə iştiraklarından fəxrlə deyil, xəcalətlə danışmaq; öz milli faciələrini Kərbəla müsibəti fonunda ağlamaqdan başqa bir yol tapmayan Racilərin yaradıcılığına yenidən nəzər salmaq lazımdır.

2.Klassik əsərlər dini rəmzlərlə dolu olduğundan onları tədqiq edənlərin dinlər tarixini, Qurani-Kərimi, hədisləri az-çox bilməsi, o dövrün bədii əsərləri ərəb-fars tərkibli sözlərlə zəngin olduğundan bu dillərdən xəbərdar olması lazım gəlir. Çünki "Məktəblərdə Peyğəmbərləərin tarixi, təsəvvüf, ürfan, şəriət, Quran tədris edilməsə, yenə yüksək ixtisaslı filoloqları, ədəbiyyatçıları barmaqla sayası olaca- ğıq". (7.səh.49)

3.İslam tarixini, şərq tarixini, Qərbin Şərqə və islam dünyasına münasibətini düzgün bilmədən hadisələrə və bədii əsərlərə doğru qiymət vermək mümkün deyil. Bu baxımdan "Koroğlu"dakı qoşa çinarı, köpüklü suyu, Məğrib-Məşriq ulduzlarının 7 ildən bir toqquşması sadəcə mifik obrazlar deyil. 7 sonsuzluq rəmzi, ulduzlar isə Qərblə Şərqin rəmzi kimi götürülsə, onların sonsuza qədər qarşıdurma- sına işarə dastanın öncəgörümü bu günkü hadisələrin işığında daha aydın görünür.

4.Racinin yaradıcılığı ziddiyyətlədir. İlahi və dünyəvi eşq, küfrlə iman, müx- təlif dinlərə məxsus dini rəmzlərin yer tutmasının onun özünə və yaradıcılığına aid edilməsi haradasa düz deyil. Şairlər insan qəlbinin tərcümanı olduğundan yazdıqları bəşər övladının duyğu-düşünsələrini əks etdirir. Deməli, şair mənindən söhbət ge- dərkən məsələyə birmənalı yanaşmaq olmaz. Oradakı fikirlər, duyğu və düşüncələr həm müəllifin, həm bəşər övladının iç aləminin inikası kimi qəbul oluna bilər.

5.Lirikasının təsnifatında ayrıca sırf ilahi eşqdən, sırf dünyəvi məhəbbətdən, bu ikisinin sintezin- dən ibarət şeirlərdən, bir də dünyagörüşündən, oradakı ziddiy- yətləri əks etdirən şeirlərdən danışmaq, bu təsnifat üzrə təhlil aparmaq olar.

6.Mərsiyələrini araşdırarkən nəzərə almaq lazımdır ki, ədəbiyyatda Kərbəla faciəsindən əvvəl də mərsiyə yanrı olmuş, xüsusən şifahi ədəbiyyatımızda ağılar çox qədimdən mövcud olmuşdur. Hər millətdə əzizinin itkisindən doğan hüzn var və bu hüznün bədii şəkildə ifadəsi var. Bunun izlərinə "Divani-lüğət-it türk"də, "Dədəd Qorqud" dastanında və.s. rast gəlinir.

7.İslam tarixini bilmədən, Kərbəla faciəsinin səbəblərini və mahiyyətini açmadan bu mövzuda yazılan əsərlərin təhlilinə aydınlıq gətirmək mümkün deyil.

8.Mərsiyələrin yazıldığı tarixi şərait də çox mühümdür.Mərsiyələr niyə məhz XİX əsrdə yarandı? Nədən ən böyük mərsiyəxanlar Təbrixdə və Dərbənddə yetişdi?

9.Kərbəla hadisələri haqqında müxtəlif dövrlərdə müxtəlif mövqedən fərqli qiymət verilib. Bu baxımdan tarixi gerçəkliyi olduğu kimi öyrənmək və təhlil olunan əsərlərə bu konteksdən yanaşmaq lazımdır.

10.Mərsiyəxanliq sosial həyatda bizə lazım olmayan, bədbin hisslər oyadan, "geriliyin qalığı","bizə dəxli olmayan bir mövzudur" fikrindən daşınmaq. Mərsiyə ədəbiyyatının da, onu yazan- ların da üstündən "mürtəce" etiketləri götürmək, buna tarixi, ədəbi, sənət hadisəsi kimi baxmaq və mənəvi-əxlaqi tariximizin müəyyən dövrü üçün, tüzahürü kimi yanaşmaq lazımdır.

11.Ədəbiyyata ideoloji nöqtyeyi-nəzərdən daha çox sənət əsəri kimi baxmaq, sənətkarlıqla, təfək- kürlə baglı məsələləri önə çəkmək, dünyagörüşü və sənətkarlığı tədqiqat obyekti kimi ələ alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bəxtiyar Vahabzadə, Seçilmiş əsərləri, I c.Bakı,1974
2. Əbülhəsən Raci, Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Sabah", 1992
3. Əli Nəzmi,Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr,1959
4. M.Füzuli, Seçilmiş əsərləri,Bakı, Yazıçı, 1984
5. Məmmədhüseyn Şəhriyar, Yalan dünya, Bakı,1993
6. Nizami Cəfərov, Əsərləri II c. Bakı, 2001
7. Yaşar Qarayev, Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı, "Sabah" ,1996

Sadraddin Husayin

Men of letters research and Abulhasan Radji

Summary

Article includes research of the literature chronologically by giving short information about some processes in the literature. It explores some difficulties regarding the research of the literature encountered during soviet period and gives comparisons with present researches. It underscores the importance for touching upon the issues from new perspectives. Especially it underscores that A. Raji's lyrical poems and elegies should be approached with new perspectives and be listed and it gives all necessary clues for it

Садреддин Гусейн

Иследование классиков и Абулгасан Раджи

Резюме

Статья включает в себя исследование литературы в хронологическом порядке, и являясь составной частью литературоведения предоставляет также краткие сведения о пройденных этапах. Она повествует о трудностях классcического исследования во времена советского периода, а также о положении вещей в современном исследовании. Приводятся примеры подчеркивающие необходимость во взгляде на вопрос с другой точки зрения. Особенно это относится к лирическим стихам и элегиям А. Раджи, к исследованию которых нужно подходить с новых точек зрений, и для такого подхода в статье указывается системный порядок необходимых действий.

Rəyçi: Teymur Əhmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

AFƏT NAMAZOVA
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
magistr_a@box.az

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD"UN NƏŞR VƏ TƏDQİQ TARIXİ

Açar sözlər: şifahi xalq ədəbiyyatı, dastan, tədqiqat, əlyazma, oğuz.
Ключевые словы: устной народной литературы, эпос, исследование, рукопис, огуз.
Key words: folklore, epos, ınvestigation, manuscript, oghuz.

"Kitabi Dədə Qorqud" dünya miqyasında tədqiq edilən abidələrdən biridir.

"Kitabi Dədə Qorqud" boylarının ilk dəfə qələmə alınması və üzünün köçürülməsi X əsrə təsadüf edir. Bu əsər şifahi xalq ədəbiyyatının yadigarı olmaqla bərabər, həm də iki əlyazması olan yazılı abidədir. Dastanları ilk dəfə qələmə alan katib onu belə adlandırmışdır: "Kitabi Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan". Dastanı tədqiq edən alimlər bildirmişlər ki, "dədəm" sözündəki "m" ünsürü folklor dilinə məxsus olan üslub əlamətidir, əzizləmə, oxşama münasibətini ifadə edir. "Dədəm" sözü şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində tez-tez rast gəlinən "aşığam, əzizinəm" və s. sözlərinə uyğundur. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, əsərin düzgün adı "Dədə Qorqud boyları" və ya "Dədə Qorqud oğuznamələridir".

Kitabın yeganə bütöv əlyazması Drezden kitabxanasında, 6 boydan ibarət ikinci nüsxəsi isə Vatikan kitabxanasında saxlanılır. Əsas nüsxənin ilk səhifəsində ərəbcə "Kitabi Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan" yazıldığına görə elm aləmində həmin adla tanınmışdır. Onu ilk dəfə Drezden kitabxanasındakı əlyazmaları arasında görüb qeydə alan alman ellinşünası və ərəbşünası Yakob Reyskedir. "Ərəb ədəbiyyatının cəfakeşi" adlanan Y.Reyske hələ iyirmi yaşında ikən ərəb əlyazma mətnlərinin böyük bilicisi kimi məşhur biblioqraf Fleyşer tərəfindən qiymətləndirilmişdir.

Y.Reyske Drezden kitabxanasındakı əlyazmaları üzərində işləyərkən "Kitabi Dədə Qorqud"un da əlyazma nüsxəsini orada görmüş, ancaq məzmununu yaxşı bilmədiyindən onu 1512-ci ildə ölmüş Türkiyə şahzadəsi Qorqudun adı ilə bağlı bir əlyazması kimi qeydə almışdır.

XIX əsrin ilk illərində həmin kitabxanadakı əlyazmalarının kataloqunu tərtib edən Fleyşer "Kitabi Dədə Qorqud" nüsxəsinin üzərində Osman paşanın 993 (1585)-cü ildə öldüyünü göstərən qeydə əsasən onu XVI əsr əlyazmaları kataloquna daxil etmişdir. Lakin bu təsadüflərin heç biri "Dədə Qorqud" dastanlarını elm aləminə tanıtdıra bilmir. Bu böyük abidəni ilk dəfə dünyaya 1815-ci ildə tanıtdıran şərqşünas alim Henrix Fridrix Fon Dits olmuşdur.

Alman şərqşünası H.F.Dits Drezden kitabxanasında "Dədə Qorqud" dastanlarını aşkara çıxarmış, "Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy"u yunan dilinə çevirərək yunan dastanı "Odissey"in nağıl səciyyəli, Siklopun kor edilməsi süjetinin yeni variantı kimi nəşr etdirmişdir. O, ən çox "Təpəgöz" boyunu tədqiq edərək, buradakı hadisələrin Qafqaz mühiti ilə, albanlarla, yəni qədim azərbaycanlıların ədəbi həyatı ilə əlaqədar olduğunu göstərmişdir. O, eyni zamanda mətnin surətini bütünlüklə köçürüb Berlin Kral kitabxanasına gətirmişdir. Bu vaxtdan etibarən əvvəl Avro-

pada, sonra Rusiyada, daha sonralar isə Türkiyə, Azərbaycan və Orta Asiyada bir sıra görkəmli şərqşünaslar bu abidənin tədqiqi ilə məşğul olmağa başlayırlar. H.F.Dits həm də "Kitabi Dədə Qorqud"la səsləşən "XVI əsr türk atalar sözləri" kitabını da çapa hazırlamışdır.

"Kitabi Dədə Qorqud"un ilk nüsxəsi Drezdendə Kral kitabxanasında aşkar edilmişdir. 154 səhifəlik bir əsərdir. Berlində 37 səhifəlik başqa bir əlyazma da tapılmışdır. Lakin Berlin nüsxəsi kimi tanınan bu əlyazma əslində Drezden nüsxəsindən köçürmədir.

"Kitabi Dədə Qorqud"un İtaliyada Vatikan kitabxanasında saxlanılan 109 səhifəlik Vatikan nüsxəsi də mövcuddur. Drezden nüsxəsi Azərbaycan dilində yazılmışdır, Vatikan nüsxəsi isə cəmi 6 boydan ibarət olub XVI əsr türk dilinə yaxındır.

Avropada aparılan tədqiqatın sonrakı görkəmli nümayəndələrindən alman alimi Valter Ruben 1944-cü ildə Helsinkidə "Dədə Qorqud"un 12 boyu və 25 Təpəgöz hekayəsi" adlı əsəri nəşr etdirmişdir. O, "Təpəgöz" boyunu şifahi xalq ədəbiyyatı istiqamətində tədqiq etmiş və buradakı mövzu və motivləri oğuzlardan qeyri türk qövmlərinin və başqa xalqların, xüsusilə hindlilərin mifolojisi ilə də qarşılaşdırmışdır.

Görkəmli alman şərqşünası Teodor Neldeke 1859-cu ildə dastanların surətini çıxarıb alman dilinə çevirərək çap etdirmək istəmiş, lakin bir sıra çətinliklərə görə işi başa çatdırmamış, topladığı materialları Almaniyada təhsil alan V.V.Bartolda vermişdir. Böyük rus şərqşünası akademik V.V.Bartold hələ universitet tələbəsiykən "Kitabi Dədə Qorqud" üzərində geniş tədqiqat aparmağa başlayır. Bartold əvvəl dastanların dörd boyunu rus dilinə çevirərək kiçik bir şərhlə çap etdirmişdir. Sonra 1922-ci ildə o, bütün boyları rus dilində çapa hazırlamışdır. Həmin əsər 1962-ci ildə V.Jirmunski və A.Kononov tərəfindən çapa hazırlanmış və rus dilində yenidən nəşr edilmişdir.

1930-cu ildə onun "Türk eposu və Qafqaz" adlı məqaləsi, 1950-ci ildə isə hələ 1922-ci ildə çapa hazırladığı "Kitabi Dədə Qorqud"un ruscaya bütöv tərcüməsi nəşr olunmuşdur.

"Dədə Qorqud" dastanlarının yeni nüsxəsini italiya şərqşünası Ettori Rossi 1952-ci ildə nəşr etdirmişdir. 364 səhifədən ibarət olan bu kitab dörd bölmədən ibarətdir.

Ettori Rossiyə görə, Vatikan nüsxəsi daha düzgündür. Onun fikrincə mətnləri savadlı bir adam yazmışdır. Şərqşünas Vatikan nüsxəsinə yazdığı 93 səhifəlik müqəddimədə "Kitabi Dədə Qorqud" haqqında özünə qədər mövcud olan ədəbiyyatı nəzərdən keçirib, onu drezden nüsxəsi ilə tutuşdurmuşdur və buradakı hadisələrin Ağqoyunlular dövrü ilə bağlı olduğunu göstərmişdir. O, Drezden nüsxəsinin Azərbaycan dilinə, Vatikan nüsxəsinin isə türk dilinə aid olduğunu qeyd edir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq "Kitabi Dədə Qorqud" Türkiyədə tədqiq və nəşr olunmağa başladı. 1916-cı ildə kilisli Müəllim Rifət Drezden nüsxəsini Berlin Kral kitabxanasındakı surətinə əsasən İstanbulda ilk dəfə bütövlükdə nəşr etdirir. Bu təşəbbüs dastanın geniş yayılıb tədqiq edilməsinə imkan yaradır.

Bundan sonra 1938-ci ildə Orxan Şaiq Gökyay Drezden nüsxəsinin özünü o vaxta qədər təsadüf etdiyi bütün tədqiqat əsərlərinin xülasəsindən ibarət böyük bir müqəddimə ilə yeni türk əlifbasında çap etdirmişdir.

1958-ci ildə Mühərrəm Ergin böyük bir tədqiqat – girişlə Drezden və Vatikan nüsxələrinin fotofaksimilesini, Drezden əlyazmasının yeni türk əlifbasına köçürülmüş bütöv mətnini, 1963-cü ildə isə elmi qrammatikası və sözlüyünü nəşr etdirmişdir.

Türkiyədə "Kitabi Dədə Qorqud" axırıncı dəfə 1973-cü ildə yenə də Orxan Şaiq Gökyay tərəfindən nəşr edilmişdir. Burada alimin özünün bu abidə üzərində apardığı ayrıca tədqiqat və topladığı rəvayətlərdən əlavə, dünya türkologiyasında onun barəsində yazılmış, demək olar ki, bütün tədqiqat işləri barədə xülasə şəklində məlumat verilir və ədəbiyyat göstərilir.

Bu abidə bir çox ölkələrdə tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində "Kitabi Dədə Qorqud" ancaq Sovet hakimiyyəti illərindən öyrənilməyə başlanmışdır. Bakıda 1928-ci ildə A. Musaxanlının, İ.Hikmətin, 1930-cu ildə Ə.Abidin "Kitabi Dədə Qorqud" haqqında məqalələri və dastandan bəzi parçalar çap edilir. Bunların içərisində Əmin Abidin məqaləsi yüksək elmi tədqiqat əsəri kimi qiymətləndirilir.

1939-cu ildə Həmid Araslı Bakıda ilk dəfə olaraq "Kitabi Dədə Qorqud"u bütöv şəkildə nəşr etdirir. Bu, "Dədə Qorqud" boylarının Azərbaycanda geniş tədqiq edilməsinə imkan yaradır. 1950-ci ildə Həmid Araslı və Məmmədhüseyn Təhmasib əsəri Bakıda nəşr etdirmişlər. 1962-ci ildə "Kitabi Dədə Qorqud" Həmid Araslı tərəfindən yenidən nəşr olunmuşdur. Girişdə H.Araslı dastanların XI-XII əsrlərdə qələmə alındığını, XV-XVI əsrlərdə yenidən üzünün köçürüldüyünü qeyd edir. H.Araslı bu abidə haqqında hələ 1938-ci ildən başlayaraq bir sıra məqalələr yazmışdır. Ə.Dəmirçizadə 1938-ci ildən "Dədə Qorqud" dastanlarının dili üzərində geniş elmi tədqiqat işi aparır. Onun 1959-cu ildə çapdan çıxan "Kitabi Dədə Qorqud dastanlarının dili" adlı kitabınınn və digər kitabça və məqalələrinin abidənin Azərbaycan dili tarixindəki mövqeyinin aydınlaşdırılmasında böyük rolu vardır. 1941 və 1943-cü illərdə M.Təhmasib "Kitabi Dədə Qorqud"dan bəzi boyları sadələşdirilmiş şəkildə çap etdirir. 1961-ci ildə "Dədə Qorqud boyları haqqında" adlı tədqiqat əsəri çap olunmuşdur. "Azərbaycan xalq dastanları" adlı kitabında "Kitabi Dədə Qorqud"un tədqiqinə dair geniş yer verilmişdir.

1939-cu ildə Moskvada buraxılan "Azərbaycan poeziyası antologiyası"nda müxtəsər məlumatla birlikdə "Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyu, 1946-cı ildə Təbrizdə çıxan "Azərbaycan" qəzetində isə bütün boylar hissə-hissə çap olunmuşdur.

1957-ci ildə Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun "Kitabi Dədə Qorqud"a həsr olunmuş elmi sessiyası bu abidənin tədqiqinə geniş şərait yaratdı. H.Araslının, M.Arifin, Ə.Dəmirçizadənin və M.Təhmasibin imzası ilə nəşr edilmiş "Dədə Qorqud dastanları" adlı qiymətli məqalə bu abidənin öyrənilməsində böyük rol oynadı. Həmin dastanların dili üzərində professor Ə.Dəmirçizadə qiymətli tədqiqat aparmışdır. O, dastanların əsl Azərbaycan abidəsi olduğunu qeyd edərək, onların VIII-IX əsrlərdən sonra Azərbaycanda yarandığını göstərmişdir.

Ə.Sultanlı 1958-1959-cu illərdə "Dədə Qorqud dastanı haqqında qeydlər" adlı məqaləsini nəşr etdirdi. Vaqif Vəliyevin 1970-ci ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı" kitabı, İmran Babayevlə Paşa Əfəndiyevin birgə yazdıqları eyniadlı kitablarda "Dədə Qorqud" boylarından, onun tədqiq və nəşr tarixindən ətraflı bəhs olunur.

1962-ci ildə H.Araslının hazırladığı "Kitabi Dədə Qorqud"un yenidən Bakıda nəşr olunması bu ölməz abidənin tədqiqinə marağı bir daha artırmışdır.

Mirəli Seyidovun 1966-cı ildə Azərbaycan xalqının mənşəyinə, Oğuz və Azərbaycan mifologiyasına, "Dədə Qorqud" boylarının mənşəyinə dair məqalələr çap etdirmişdir.

M.Şirəliyev və bir sıra Azərbaycan dialektoloqları "Kitabi Dədə Qorqud"un Azərbaycan xalq dili ilə ayrılmaz surətdə bağlılığını göstərən qiymətli faktlar üzə çıxarmışlar.

S.Vurğun, M.Arif, M.İbrahimov, M.Rəfili, Ə.Abdullayev və b. öz tədqiqatlarında "Dədə Qorqud" boylarına müraciət etmişlər. M.Rzaquluzadənin "El gücü", Ə.Dəmirçizadənin "Qaraca Çoban", N.Xəzrinin "Əfsanəli yuxular", Səhəndin "Dəli Domrul" povest və poemaları "Kitabi Dədə Qorqud"un təsiri ilə yazılmışdır. Şamil Cəmşidov da "Kitabi Dədə Qorqud" abidəsinə dair monoqrafiya və bir neçə məqalə çap etdirmişdir. O, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarını sadələşdirərək 1980-ci ildə nəşr etdirmişdir.

Əsər həm nəzm, həm də nəsrlə yazılıb. Boylarda şifahi və yazılı ədəbiyyat ənənələri birləşmiş şəkildə əks olunmuşdur. Nəsr hissəsi nəql edilir, nəzm hissəsi isə qopuz havalarına uyğun olaraq oxunurmuş. Dastanlarda oğuzların həyatı, məişəti, adət-ənənələri, dünyagörüşü, vətənpərvərliyi, qonaqsevərliyi, ana və övlad məhəbbəti, qadınlara münasibət və s. məsələlər əsas yer tutur.

"Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarını tədqiq etmiş görkəmli şərqşünasların çoxu bu fikri təsdiqləyir ki, əsər Azərbaycanda yaranmışdır. Eposun məşhur tədqiqatçılarından və naşirlərindən olan V.V.Bartold əsərin məhz Qafqaz mühitində - Azərbaycanda yarandığını söyləmişdir.

"Kitabi Dədə Qorqud"da Azərbaycan oğuzlarının yaşadıqları yerlər aydın şəkildə təsvir olunmuşdur. Təkcə "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy"da qaracuq, Gürcüstan sərhəddi, Qapılı Dərbənd, Dəmir qapı Dərbənd, Ayğırgözlü kimi yer adları vardır. Hadisələr də Azərbaycan ərazisində cərəyan edir.

Azərbaycan alimləri də dastanların Azərbaycan mühitində yaranıb təşəkkül tapmasına dair mühüm materiallar aşkara çıxarmışdır. Xüsusilə məşhur alimlərdən H.Araslının, M.Təhmasibin, Ə.Dəmirçizadənin, M.Seyidovun, V.Vəliyevin, Ş.Cəmşidovun və b. bu sahədəki xidmətləri əvəzsizdir.

"Kitabi Dədə Qorqud" Azərbaycan xalqının ən qədim dövrlərdən gələn və folklorla mayalanmış, folklorda öz ifadəsini tapmış tarixdir, ancaq eyni zamanda o, yalnız Azərbaycan oğuzlarının yox, bütün oğuz ellərinin, oğuz tayfalarının tarixidir və əslində, ümumiyyətlə, türkün şifahi xalq tarixidir.

Ədəbiyyat

1. Həmid Araslı. Kitabi Dədə Qorqud. Bakı, 1939.
2. Həmid Araslı. Kitabi Dədə Qorqud. Bakı, 1962.
3. Şamil Cəmşidov. Kitabi Dədə Qorqud. Bakı: Elm, 1977.
4. Kitabi Dədə Qorqud. Bakı:Yazıçı, 1988.
5. Elçin. "Kitabi Dədə Qorqud" aliliyi. "Xalq" qəzeti, 4 iyun 1999.

A.Namazova

History of publication and investigation of "Book of Dede Gorgud"

Summary

It deals with history of publication and investigation of "Kitabi Dede Gorgud" in the article. Sole complete manuscript of the book is kept in the Dresden library, the second copy, containing with 6 parts, is kept in Vatican library. Orientalist scientist Henrix Fridrix Fon Dits was the person, who introduced this great monument firstly to the world in 1815. First copy of "Book of Dede Gorgud" is revealed in the King Library in Dresden. It consists of 154 pages.

А.Намазова

История издания и изучения "Китаби Деде Горгуд"

Резюме

В статье отражается история издания и изучения "Китаби Деде Горгуд". Единственная полная рукопись книги хранится в Дрезденской библиотеке, а второй экземпляр, состоящий из 6 сказаний, хранится в Ватиканской библиотеке. Этот памятник впервые был представлен миру 1815 г. ученым-востоковедом Генрихом Фридрих Фон Дитс. Первый экземпляр "Китаби Деде Горгуд" был обнаружен в Дрезденской Королевской библиотеке. Этот великий эпос состоит из 154 страниц.

Rəyçi: Professor Zaman Əsgərli

ÜLFƏT RƏHİMOVA
Bakı Dövlət Universitetinin
Jurnalistika fakültəsinin dissertantı
arzu.ahmadova@mail.ru

DÜNYA TELEFORMATLARI MÜASİR AZƏRBAYCAN TELEMƏKANINDA

Açar sözlər: janr, format, televiziya formatı, infoteynment
Ключевые слова: жанр, формат, телевизионный формат, первичный жанр, infoteynment.
Key words: genre, format, video format, the primary genre, infoteynment.

Dünya teleməkanlarında formatlar, parametrlər sürətlə dəyişir, yeniləşir, onların bəziləri rəqabətə tab gətirməyib sıradan çıxır, yeniləri ilə əvəz olunur. Beləliklə, "format" anlayışı ilə bağlı söylənilən fikir və formatların Azərbaycan teleməkanında tətbiqi xüsusiyyətlərinin araşdırılması aktual problem kimi ortaya çıxmış olur. Unutmaq olmaz ki, televiziya bu gün cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə dərindən nüfuz etdikcə daha əhəmiyyətli siyasi mahiyyət daşıyır və daha da parlaq mənəvi-estetik məzmun qazanır. Ona görə də biz böyük gələcəyi olan televiziyamızı Avropa səviyyəsinə çatdırmaq üçün onun ən yaxşı modelini qurmalıyıq. Amma o mütləq milli ovqat daşıyan, aktual mövzulara toxunan, ümumbəşəri dəyərlərə üstünlük verən, ən başlıcası isə, milli siması olan bir televiziya olmalıdır.

Bildiyimiz kimi, dünya televiziyası bu gün durmadan inkişaf edir, təkmilləşir. Dünyanın ən iri teleşirkətləri rəqabətə girir, xüsusilə kommersiya, reklam, kabel, interaktiv televiziyalar fəaliyyət göstərir. Bir sözlə, planetimiz getdikcə daha çox mavi ekranın tilsiminə düşür. Təbii ki, Azərbaycan televiziya məkanı da bu prosesə can atır. Bu gün Azərbaycan televiziya jurnalistikası tarixi təcrübə baxımından özünün ən kamil dövrünü yaşıyır.

Müasir dövrdə KİV nümayəndələrinin, əlaxusus televiziya işçilərinin kütləvi şəkildə həvəslə "format" axtarışına çıxması anlaşılan və təbiidir. Televiziya işçisinin öz formatını axtarmaq, tapmaq və təsdiq etmək arzusu, təxminən qəzet müxbirinin öz imzasının təsdiqinə bərabərdir. "Format"ı tapmaqla televiziya əməkdaşı özünü təsdiq etmiş olur. Doğrudur, bir sıra lahiyələrdə məsələnin mahiyyətindəki bu vacib məqam, nüans diqqətdən kənar qalır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əslində format sırf texniki göstərici deyil və formata ayrı-ayrı fərdlərin – jurnalist, menecer, rəssam, arxitektor və başqa yaradıcı insanların, eləcə də redaksiyanın, layihə rəhbərlərinin, telekanal prodüsserinin, festival direktorlarının, xeyriyyə fondlarının təsisçilərinin bilavasitə təşəbbüsü, səyi sayəsində ərsəyə gələn böyük yaradıcılıq axtarışlarının məhsuludur. Burada bir məqama xüsusi diqqət vermək lazımdır.

Bu gün telejurnalistikada, ümumən KİV-də, onunla bağlı tədqiqatlarda, elmi-nəzəri ədəbiyyatda bu problem çox ciddi müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Problem o dərəcədə ciddi xarakter almışdır ki, müxtəlif simpoziüum, konfrans və digər tədbirlərdə bu mövzu ayrıca müzakirə edilir.

Əslində indiki anlamda format öz ölçü, tərz çərçivəsindən çıxmış, həm də yaradıcılıq anlamına gəlmişdir. Nəinki yaradıcılıq, bir sıra müəlliflər formatı həyatın bir çox sahələrində asanlıqla istifadə edilən termin halına gəldiyini iddia edirlər. Məsələn, publisist Timur Kibirovun görə format - sadəcə olaraq, ideologiya sözünün sinonimidir. Əvvəllər redaktorlar belə deyərdilər: ideoloji baxımdan yaramır, zərərlidir, yaxud ideoloji cəhətdən qəbul edilməzdir. İndi deyirlər: Bizim format deyil. Vəssalam, gördüyünüz kimi, heç bir fərq yoxdur. Odur ki, formata sırf forma, quruluş, ölçü standartlarının məcmuyu kimi baxmaq dövrü keçmişdir. Yaxud, janr, nə göstərlir; format necə göstərilir-kimi suallara cavab verir- bu kimi fikirlər artıq keçmişdə qalmışdır. Amma bu o, demək deyil ki, janr, format məfhumlarını eyniləşdirmək olar. Qətiyyən. Onlar arasında oxşar məqamlar olsa da, bir sıra cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Başlıcası odur ki, "format", "janr" anlayışından daha geniş məna çaları kəsb edir və bir formatda bir neçə janrdan istifadə mümkündür (4, s.247).

Azərbaycanda hər bir kanalın müəyyən imici var. Amma hansı kanalın daha reytinqli olmasını müəyyən etmək üçün dərinliyə getmək lazımdır. Ola bilər ki, bir kanalın bir verilişinə əhalinin hansısa qrupu daha çox baxır, digər təbəqəni isə bu veriliş qəti maraqlandırmır. Hazırda Azərbaycan respublikasında 21 teleşirkət fəaliyyət göstərir. Onlardan 7-si maddi-texniki bazası, əhatə dairəsi, statusu ilə fərqlənir və respublika əhəmiyyətlidir. AzTV (1956), ANS (1991), Lider (2001), Spase (1997), ATV (2002), İTV (2001), Xəzər (2007). Bunlardan başqa "İdman Azərbaycan" və "Mədəniyyət" kanalları da artıq müstəqil kanallar kimi fəaliyyət göstərir. Bir çox ölkədə olduğu kimi hazırda bu və ya digər kanalın fəaliyyətini ilk növbədə onun ötürdüyü informasiyaların həcmi, məzmunu, operativliyi, sərbəstliyi ilə dəyərləndirirlər. Hər bir tamaşaçı ölkədə, dünyada baş verən xəbərdən daha tez, qərəzsiz, dəqiq məlumatlanmaq istəyir. Əgər əvvəllər xəbər verilişləri, onların aparıcıları çox ciddi formada, formatda ekranda görünürdüsə, indi bu təqdimat qəbul edilmir. "Robot", quru aparıcılar dövrü keçmişdir. İndi aparıcılar çatdırdıqları xəbərə uyğun görkəm alır, jest, təbəssüm və s. istifadə edirlər və bu da qəbuledilməzdir. Bir sıra kanallar bir qədər də irəli gedərək, daha çox "hibrit" formata-infoteynmentə. Informasiya üstəgəl əyləncə formatına üstünlük verirlər. Aparıcının təbəssümlə, təəccüblə, yaxud həyacanla, qaşqabaqlq, əl-qolunu ölçməklə xəbəri çatdırması infoteynment demək deyil, o, sadəcə informasiyanı daha canlı, çatdırmağa çalışır. "Xəbər"lərdə rəsmi informasiyalar, reportajlar, xülasələr və s. əyləncə xarakteri daşımır. "Teleekranda imic problemi ciddi söhbət olduğu üçün , bu gün onunla bağlı dünya təcrübəsinə söykənməyin vaxtıdır. Dünya jurnalistikasının təcrübəsi isə göstərir ki, televiziyada aparıcı imici getdikcə mühüm amil olmaqla rəqabət dünyasının vacib komponenti kimi çıxış etməyə başlayır» (5, s.30).

İndi də diqqət yetirək bir sıra kanallarda yayımlanan intelektual formatlı verilişlərə və bu verilişlərdə aparıcı imicinə. "Space"də "Nə, harad, nə vaxt", İTV-də "Xəmsə", AzTV-də "Mən azərbaycanlıyam", ATV-də "LG bilik akademiyası", ANS-də "Ağıl dəryası" kimi formatların bütün auditoriyada populyar olduğu təqdirə layiqdir və bu cür proqramların xüsusilə yeniyetmələrin formalaşmasında, mariflənməsində, elmi biliklərinin zənginləşməsində mühüm rol oynadığını vurğulamaq lazımdır. Xüsusən də ANS-də yayımlanan "Ağıl dəryası" verilişi yüksək in-

telektual səviyyəyə malikdir. Bu verilişin daha çox tamaşaçı cəlb etməsinə şübhə ola bilməz. Lakin belə intelektual və idman proqramları əyləncəli verilişlər kommersiya kanallarında azlıq təşkil edir. Bu baxımdan "İdman Azərbaycan" kanalının açılması təqdirəlayiqdir. Orta reytinq göstəricilərinə görə, kriminal verilişlər və tok-şoular daha çox populyardır. İkinci yeri seriallar və satirik verilişlər, komediyalar tutur. Gənclər üçün nəzərdə tutulan müxtəlif mövzulu verilişlərin, maarifləndirici proqramların, sənədli filimlərin tamaşaçısı nisbətən azlıq təşkil edir. Peyk və kabel televiziyaları isə bir tərəfdən rəqabətə davamlı olmayan verilişlərlə efir həyatı yaşayan yerli TV-lərin çətinliklərini artırır. Kabel və peyk televiziyalarının yayımının artım tendensiyası isə onu göstərir ki, yerli TV-lər Azərbaycanın tamaşaçı auditoriyasının tələblərini bilir. Nə qədər də düzgün ölçüldüyü istisna edilsə də, bu reytinq cədvəllərini tam doğru adlandırmaq olmaz. Ən azı ona görə ki, 9 milyonluq ölkədə reytinq araşdırmaları olduqca məhdud dairədə aparılır. SİAR reytinqləri bütün ölkə üzrə quraşdırılan 400 piplmetr vasitəsilə 24 saat ərzində fasiləsiz olaraq ölçülür. Piplmetrlərin 177-si ancaq Bakı şəhərində quraşdırılıb. Bu isə obyektiv ola bilməz .

Rusiya və Türkiyədə reytinq göstəriciləri təsnifləndrilir. Yəni informativ, analitik, əyləncəli, yumoristik, musiqili proqramlar, kinofilimlər, seriallar qruplaşdırılır və hər birinin tamaşaçı tərəfindən baxılmasının ayrıca ölçülməsi aparılır. Bizdə isə bu təsnifləndirmə olmadığından, ciddi anlaşılmazlıqlar, problemlər meydana çıxır və yayımçıların işinə mane olur. Çünki əyləncəli və ya yumoristik proqramla analitik proqramı müqayisə etmək, onların baxımlılığını eyni nizamla ölçmək doğru deyil. Ölkə proqramlarının ilk baxılan 20 və 50-lik siyahısında əsas yerləri əyləncə tutur ki, bu da əhalinin ancaq əyləncə proqramına baxması təəssüratı yaradır. Kommersiya kanallarının siyasətində əsasən belə verilişlərə daha çox yer verilir. Belə ki, intriqalı xəbərlər, realiti-şoular, kommersiya filimləri, yüngül həyat tərzini təbliğ edən seriallar, aşağı səviyyəli yumoristik verilişlər üstünlük təşkil edir. Kütləvi tamaşaçı auditoriyasını cəlb etmək üçün bəzi kommersiya kanalları proqramlarında ciddi jurnalit araşdırmalarını, hərbi-vətənpərvərlik maarif, elm, texniki-tərəqqi aktual mövzusunda verilişləri xəsisliklə verirlər.

Analitik formatlı tok-şoular, debatlar ilk dəfə Azərbaycan teleməkanında "ANS" kanalında verilməyə başlamışdı. Bundan sonra digər kanallarda Qərbin bu təcrübəsindən məharətlə yararlanmış, onu uğurla tətbiq etmişlər. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu format amerikalı jurnalist Fil Donaxın adı ilə bağlıdır və o, ötən əsrin 60-cı illərində bu formatın əsasını qoymuşdur. 90-cı illərdə Azərbaycan tamaşaçısı bu formatla tanış olmuşdur. Hazırda Azərbaycan teleməkanındakı bütün kanallar demək olar ki, bu formatdan istifadə edir. ANS-də "Kök altı", ATV-də "Sən tək deyilsən", "El içində" bu qəbildən olan formatlardı.

Haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz formatlardan başqa Azərbaycan teleməkanında kriminal proqramlar da populyardır. Bu tip formatların öz auditoriyası var. Əlbəttə, bu qəbildən olan verilişləri birmənalı dəyərləndirmək çox çətindir. Doğrudur, bəzi insanlar təqdim olunan kadrlardan ibrət dərsi alır, nəticə çıxarırlar. Lakin unutmaq olmaz ki, dəhşətli kriminallara baxaraq nisbətən ağır cinayət törədənlər özlərinə bəraət qazandırır.

Digər tərəfdən də elələri var ki, kriminal törətmək üsullarını öyrənir, izi itirmək üçün yollar fikirləşir, polisin, hüquq-mühafizə orqanlarının iş metoduna

bələd olur, götür-qoy edir, cinayəti daha təkmil yolla həyata keçirmək planlarını cızırlar. Kriminal proqramlar auditoriyanı düşündürməklə, narahat etməklə yanaşı onda bəzən pessimizim, düşkün əhval-ruhiyyə də yaradır. ANS-in "Cinayət işi", "Növbətçi", ATV-nin "İsti izlər" formatları bu qəbildəndir.

"Lider" kanalının "Maşın" realiti-şousu maraq doğurur. şamil. Həm formatın mövzusu, həm şounun tərkibi, həm də aparıcının məharəti bu şounu uzunömürlü, baxımlı və maraqlı etmişdir. Bəzən burada da qondarma kadrlara, süni səhnələrə, saxta intriqalara yol verilir, lakin verilişin ümumi axarında bu qüsurlar əriyib yox olur. "Lider"in "Ado" realiti-şousunu da nisbətən uğurlu format hesab etmək olar. Burada iştirakçılar adada yaşamaq uğrunda mübarizə aparır və dözümlülər qalib gəlirlər.

Hazırda Azərbaycan teleməkanında ən çox istifadə olunan formatın infoteynment olduğunu söyləsək, yəqin yanılmarıq. İstisnasız bütün kanallar bu verilişlərdən istifadə edirlər. Daha çox səhər saatlarında təqdim olunan belə formatları uğurlu hesab etmək olar.

İnfoteynment –informasiya ilə əylənmənin hibridi formatı artıq Azərbaycan teleməkanında özünə möhkəm yer qazanmışdır. "1980-cı illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Avropanın kommersiya kanalları da "İnfotainment" formatında proqramlar hazırlamağa başlayır. Sonradan bu format dövlət və ictimai kanallarda da tətbiq edilir. "İnfotainment" formatı Amerika telekanallarının prodüserlərinin şıltaqlığından yox, tamaçaşı auditoriyasının marağının dəyişməsindən irəli gələrək yaranıb" (4, s. 248). Azərbaycan teleməkanında İctimai televiziya və radio yayımları şirkətinin hazırladığı "Yeni gün" belə formatlardandır. Formatın məramı, mövzuları barədə bir qədər geniş bəhs edək. Televiziya tənqidçilərinin əksəriyyəti səhər proqramını mini televiziya adlandırırlar. Bu gün yerli teleməkanda müxtəlif səpkidə səhər proqramları mövcuddur.

"Yeni gün"–İctimai televiziyanın səhər proqramı belə adlanır. "Yeni gün" həftənin altı günü iki saatlıq efir vaxtı ərzində informasiyadan tutmuş, müxtəlif səpkili rubrikalarla tamaşaçıların görüşünə gəlir. Cəmiyyətin yeddidən-yetmiş yeddiyə bütün təbəqələrinin marağını əks etdirən İctimai televiziya "Yeni gün" proqramı ilə öz auditoriyasını maariflənirməyi, mədəniyyətimizi, tariximizi təbliğ etməyi qarşısına məqsəd qoyub. Proqram tamaşaçılar tərəfindən maraqla izlənilən bir sıra daimi rubrikaları ilə efirə çıxır. Bunlardan "Bu mənəm", "Sənətkar", "Fövqəladə missiya", "Bunu da bilin ki", "Ömür dediyimiz", "Kinokadr", "Paytaxt xəbərləri" artıq kifayət qədər tamaşaçı kütləsinin rəğbətini qazanıb. "Məmləkətim" rubrikası çərçivəsində Azərbaycan bölgələri ilə tanışlıq, adət-ənənələrinin, folklor nümunələrinin, el sənəti və sənətkarlarının, mətbəxlərinin məhz "Yeni gün" proqramının studiyasından təqdim olunması tamaşaçılar tərəfindən müsbət qarşılanır. Proqramın böyük uğur qazanmasının səbəblərindən biri də xarici qonaqlara, ölkəmizdəki səfirlərə, diplomatik korpusun nümayəndələrinə yer ayırmasıdır. "Fövqəladə missiya" rubrikasında müxtəlif ölkələr haqqında ətraflı məlumat verilir, onların Azərbaycanla olan qarşılıqlı əlaqələri barədə danışılır. Studiyaya dəvət olunan qonaq həmin xarici ölkənin Azərbaycandakı fövqəladə və səlahiyyətli səfiri aparıcının suallarını cavablandırır, ölkələrimiz arasındakı münasibətlər haqqında məlumat verir.

"Yeni günün qonaqları" rubrikasında maraqlı insanlar, siyasətçilər, elm və tibb xadimləri günün prioritet mövzuları ətrafında müzakirələr aparır, mədəniyyət və incəsənət ustaları yaradıcılıqlarındakı yeniliklərlə tamaşaçıları mütəmadi olaraq tanış edirlər. Bundan başqa, "Yeni gün"də sərbəst mövzularda çəkilən süjetlərə də üstünlük verilir. Tez-tez aktual mövzularla bağlı studiyaya telefon bağlantıları edilir və tamaşaçılara canlı efirə qoşulmaq imkanı yaradılır. Beləliklə, hər tamaşaçı "Yeni gün"ün iştirakçısına çevrilir. "Yeni gün"ün əsas məqsədi günə yenicə başlayan insanlara xoş əhval-ruhiyyə, xoş ovqat bəxş etməkdir. Problemlərin cavabını tapmaq, ölkədə baş verən hadisələr haqqında operativ məlumat almaq və canlı musiqidən zövq almaq üçün "Yeni gün" kifayət qədər material verir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədli N. Jurnalistin vizual nitq mədəniyyəti. Bakı, 2002
2. Quliyev E.Televiziya: nəzəriyyə, inkişaf meylləri. Bakı, 2004
3. Məhərrəmli Q. Televiziya haqqında etüdlər. Bakı, 1985
4. Rəhimova Ü. "Televiziya formatı" anlayışı: tarixa qısa baxış. № 1(67), 2009
5. Xudiyev N. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakə, 2001
6. Лазутина Г.В. Жанр и формат в терминологии современной журналистики. Вестник МГУ, Серия «Журналистика» № 6, 2000
7. Форматы и жанры в современных СМИ. //Вестник Московского Университета. Серия 10. Журналистика. 2010, № 6
8. Майдурова О.Ф. Информационные жанры в новостях телепрограммы: актуальные тенденции. Санкт-Петербург. 2011.

Ульфат Рагимова

Мировые телевизионные форматы в современном телепространстве Азербайджана

Резюме

Научная статья посвящена актуальной на сегодняшний день теме – форматы современных телепередач. Автором была предпринята первая попытка дать определение широко употребимому в медиапространстве термину формат, отграничить его от смежных понятий публицистический жанр, первичный жанр, речевой жанр. Как указывает автор, что за жанром остаются традиционные для него тема и содержание; формат же – как новый термин – отражает те новшества, которые порождаются развитием технологий медиаиндустрии и опытом медиапроизводителей. Автор проводит сравнительный анализ современных телеформатов с форматами российских телепередач.

Ulfat Raghimova

Global television formats in television space of Azerbaijan

Summary

The scientific article devoted to the important topic of today - modern television formats. The author was the first attempt to define upotrebimo widely in the media format of the term, distinguish it from related concepts journalistic genre, the primary genre, speech genre. As the author points out that in the genre for him are the traditional theme and content, the format of the same - as a new term - reflects the innovations that are generated by the development of technology and media industry experience mediaproizvoditeley. The author provides a comparative analysis of modern Teleformat with Russian television formats.

Rəyçi: Professor Nəsib Əhmədli

İMAN CƏFƏROV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Naxçıvan Dövlət Universiteti
altay1999@yahoo.com

"MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALI "TƏRCÜMAN" QƏZETİN 25 İLLİYİ HAQQINDA

Açar sözlər: Tərcüman, Milli bayram, Baxçasaray.
Ключевые слова: Терджуман, Национальный праздник, Бахчисарае
Key word: Tarjuman, National holiday, Bakhchasaray.

1908-ci ildə "Tərcüman"ın nəşrə başlamasının 25 illiyi ilə əlaqədar "Molla Nəsrəddin"də iki çox ciddi yazının çap olunduğunu izləyirik. Hər iki yazı bir daha sübut edir ki, Cəlil Məmmədquluzadə türk-müsəlman dünyasının inkişafında mətbuatın rolu məsələsinə xüsusi önəm vermiş, bu sahədə çalışan qələm sahiblərinin xidmətlərini son dərəcədə yüksək qiymətləndirmişdir. Qəzet və jurnal sahiblərinin millətin tərəqqisi yolunda saysız-hesabsız zəhmətlərə qatlaşmaları Sabir şeirində tipin dili ilə aşağıdakı şəkildə "töhmətləndirilir":

Töhmət edir qəzetçilər
Məhşəri-nasi bir belə...
Özlərinin inan ki yox
Fəhmü zəkası bir belə...

Madər-elmə söylənir
Məryəmə söylənən tühəm.
Elmin anası bir belə...
Cəhlin atası bir belə... (1, s. 142)

Ciddi anlamda Mirzə Ələkbər Sabirin bu şeirini Cəlil Məmmədquluzadənin "Tərcüman" başlıqlı yazısının ön sözü də adlandırmaq mümkündür. Maraqlıdır ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalının 27 yanvar 1908-ci il tarixli 4-cü sayında oxuculara təqdim olunmuş "Tərcüman" sərlövhəli məqalə müəllifin tərəddüdünün ifadəsi ilə başlayır və qoca Molla Nəsrəddinin özünə ünvanladığı "Bilmirəm, yazım ya yox!?." sualı əslində söz açılan proseslərin müəyyən qədər ziddiyyətli xarakter almasından xəbər verməkdədir. Daha doğrusu, Cəlil Məmmədquluzadə qəti şəkildə bu fikirdədir ki, 25 il türk-müsəlman dünyasının tərəqqisi naminə çalışan "Tərcüman"çıların fədakarlıqları cəmiyyət üzvlərinin real mənəvi tələbatları fonunda əhəmiyyətsiz görünür. Əlbəttə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İsmayıl bəy Qaspıralı və "Tərcüman" müəlliflərinin modern düşüncə və həyat naminə apardıqları mücadilə danılmaz olduğu kimi, ruslaşdıma siyasətinin prinsiplərinə uyğun surətdə yaşamağa məhkum edilmiş müsəlman türklərin inkişafa biganə şəkildə ömür sürməyə alışmaları da inkaredilməzdir. Bu səbəbdən imzasız çap olunmuş "Tərcüman" məqaləsində müəllifin tərəddüdlü düşüncələr burulğanında qalması yaşanılan həyatın gerçək mənzərəsinə tamamilə uyğundur, əksliklərin Molla Nəs-

rəddin üslubunda təqdimindən ibarətdir. Budur, Molla Nəsrəddin əvvəlcə "Tərcüman"ın 25 illik fəaliyyətini ümumi şəkildə yada salır, bununla bərabər təfəkkürlərin ətalət girdabında uyuduğu zaman və məkan şəraitində fikir aydınlarının qələm vasitəsilə apardıqları mücadiləyə dəyər verilmədiyini də diqqətə çəkir: "Tərcüman" qəzetəsinin iyirmi beş illiyi tamam oldu. Yəni tamam iyirmi beş ildir ki, məşhur ədibimiz İsmayıl bəy Qasprinski qələm vurur.

Çox üzr istəyirəm oxuculardan ki, heç kəsə lazım olmayan sözləri burada yazıb xalqa başağrısı verirəm. İyirmi beş ildir ki, İsmayıl bəy Krım vilayətinin Bağçasaray şəhərində oturub yazır, yazır, yazır.

Mən elə bilirdim ki, iyirmi beş il tamam olandan sonra dəxi dəftəri büküb gedəcək alış-verişə.

...Amma "Tərcüman" genə çıxır və irəlikindən dəxi gözəl çıxır. Əgər elə bu gün İsmayıl bəy qəzetini bağlasa, heç kəs gərək buna təəccüb eləməyə". (2, s. 33)

Bəli, "Tərcüman" məqaləsi İsmayıl bəy Qaspıralının mətbuat sahəsində 25 illik fədakarlığını nəzər nöqtəsinə çəkməklə başlayır və böyük Mirzə Cəlil öz Bağçasaraylı həmkarının əzmkarlığına və fədakarlığına, amal və əqidəsində dönməzliyinə heyrətini gizlədə bilmir. Cəlil Məmmədquluzadənin fikrincə, İsmayıl bəy Qaspıralının 25 il nəticəsiz fədakarlığından daha təəccüblüsü müsəlman qardaşların ətalətə, cəhalətə, geriliyə, köhnəliyə bağlılığıdır.

"Tərcüman" məqaləsində İsmayıl bəy Qaspıralı tərəfindən nəşr etdirilən qəzetin türk-müsəlman şəhərlərində yayılması vurğulanmaqla bərabər, din qardaşlarının bu mətbu orqan səhifələrində yeni düşüncə və həyatla bağlı çağrışlara biganəliyi də bir daha yada salınır. Oxucu qəti şəkildə yəqinləşdirir ki, cəhalətin, xurafatın hüdudları sonsuz, ətalətin əhatəsi nəhayətsiz, elmsizliyin gətirdiyi bəlaların saysız-hesabsız olduğu bir mühitdə islam dünyasının İsmayıl bəy Qaspıralı kimi mücahidlərə böyük ehtiyacı vardır. Qoca Molla Nəsrəddin oxucunu da tərəddüddə saxlamamaq üçün ilkin növbədə Naxçıvanı nümunə göstərərək yazır: "İyirmi beş ildir ki, "Tərcüman" deyir: Müsəlman qardaşlar, məktəb açın, amma indi bu saat Naxçıvan küçələrinin divarlarında bir belə elan vurulub:

Elan: Cəmi müsəlman qardaşlara elan olunur ki, bu il Naxçıvanda məşhur tasabaxan, duayazan və cadu eləyən molla molla ağanın təhti-nəzarətində "Kərimə"adında Adəm əsrindən qalma üsul ilə bir məktəb açılıb.

İnsaf əhli görür ki, "Tərcüman" qəzetəsi naxçıvanlılara heç lazım deyil imiş və bu iyirmi beş ilin müddətində heç lazım olmayıb." (2, s. 33)

"Tərcüman" məqaləsində İsmayıl bəy Qaspıralı tərəfindən yeni üsullu məktəblərlə bağlı aparılan mücadilənin nəzər nöqtəsinə çəkilməsi, bununla bərabər, Naxçıvanda köhnə məktəblərə rəğbətin hökm sürməsi ilə əlaqədar məlumatların yer alması deməyə əsas verir ki, Cəlil Məmmədquluzadə bütün Şərq dünyasının dərdlərinə biganə qalmadığı kimi, doğma vətəni Naxçıvanın tərəqqisi haqqında da daim düşünmüş, bu müqəddəs yurdda məktəbdarlıq hərəkatını yaxından izləmiş, təlim-tərbiyə sahəsində hər hansı bir geriləməni ürək ağrısı ilə qələmə almışdır. Məsələn, məcmuənin 16 iyun 1906-cı il tarixli 11-ci sayında Naxçıvanla əlaqəli iki cümlədən ibarət xəbər bölgədə təhsilin vəziyyətini, daha doğrusu, bu sahədəki mühafizəkarlığı, müəllimlərin köhnəliyə meylliyini son dərəcədə yığcam, eyni zamanda problemlə bağlı düşünməyə təhrikedəcək səviyyədə canlandırmaqdadır. "Qafqaz xəbərləri" başlığı altında çap olunmuş həmin informasiyada bir fərd kimi konkret

günahkar yoxdur. Digər tərəfdən, xəbərin ifadə üslubu deməyə əsas verir ki, müxbirin təqsirləndirdiyi bütövlüklə proseslərə biganə qalan, bu zəmində mühafizəkar qüvvələrin daha radfikalcasına fəaliyyət göstərmələri üçün imkan yaradan Naxçıvan əhalisidir: "Naxçıvan müsəlman məktəbinin sabiq müəlliminin vəfat etməsinə cəhət üsuli-cədidi boşlayıb genə üsuli-qədimi yerləşdirmək xəyalındadır. Belə ki, 60 döşək, 40 ədəd heyva çubuğu, 2 ədəd falaqqa, bir dəstə qəmiş qələm və bir şüşə mazidən qayrılmış mürəkkəb Təbrizə zakaz verilmiş və minbəd hər kəs üsuli-cədid adı versə, borclu olsun Axundovun evinə gündə beş-altı qab su daşısın." (3, s. 99)

Məlumdur ki, XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda yaşayan tərəqqipərvər ziyalıların, o cülmədən Məhəmməd Tağı Sidqinin ciddi səyləri nəticəsində bölgədə yeni üsullu məktəb hərəkatı vüsət almış, bu sahədə nəzərəçarpacaq uğurlar əldə edilmişdir. Əlbəttə, digər regionlarda olduğu kimi, Naxçıvanda da cədidçilərin fəaliyyəti birmənalı qarşılanmamış, yuxarıların, yəni hökumət məmurlarının, eləcə də aşağıların, daha doğrusu, cəmiyyətdaxili hər cür mühafizəkar qüvvələrin birliyi ilə leqal və ya qeyri-leqal formada biliklərin yeni üsulla mənimsədilməsi işinə maneəçiliklər törədilmişdir. Prinsip etibarilə Məhəmməd Tağı Sidqinin müəlimi olduğu yeni üsullu məktəb Naxçıvanın bütün mədəni həyatını yeniləşdirsə də, istər Sidqin həyatının son illərində, istərsə də bu görkəmli pedaqoqun ölümündən sonra "Məktəbi-Tərbiyə" öz tarixinin tənəzzül mərhələsini yaşamışdır. Haqqında söz açılan prosesləri ətraflı şəkildə təhlil edən Əziz Şərif özünün "Molla Nəsrəddin" necə yarandı" kitabında 1897-ci ildən sonra "Məktəbi-Tərbiyə"də Məhəmməd Tağı Sidqinin müdirlikdən müəllimliyə keçirilməsi və onun yerinə Mirzə Ələkbər Süleymanovun təyin edilməsi məsələsinə də toxunmuşdur. "Məktəbi-Tərbiyə"nin vəziyyəti ilə bağlı Əziz Şərifin "Kavkazskoye utro" qəzetində dərc edilmiş məqalədən seçdiyi məqamlar Naxçıvan məktəbdarlarının qarşılaşdıqları çətinlikləri əks etdirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Məqalədəki, "Məktəb işləri idarəsinin bizim məktəbin taleyinə bəslədikləri bu kimi münasibətlərin səbəbi qətiyyən bizə məlum deyildir" cümləsindən məlum olur ki, müəllif birbaşa prosesləri yaşayan şəxsdir və bir maarifpərvər ziyalı olaraq məktəb hərəkatının tənəzzülünə laqeyd qala bilmir: "Naxçıvandakı rus-tatar məktəbi, doğrudan da, ağlamalı vəziyyətdədir. Nə qədər ki, bu məktəbin əsasını qoymuş olan məşhur pedaqoq Sidqi sağ idi və məktəbin təlim-tərbiyə işlərinə rəhbərlik edirdi, bu məktəb, şübhəsiz, fayda verirdi. Elə ki, məktəbin taleyi müəllim Süleymanovun əlinə keçdi, məktəb ilbəil geri getməyə başladı. Məktəb rəisliyinə edilən müraciət və xahişlərin heç biri bu bədbəxtliyə kömək edə bilmədi və məktəbin müdiri, müəllim cənab Süleymanov indi də işə əngəl törədir. " (4, 1986, s. 175)

"Kavkazskoye utro" qəzetində dərc edilən məqalədən alınmış bu cümlələr deməyə əsas verir ki, böyük Mirzə Cəlilin "Tərcüman" yazısında ilk növbədə Naxçıvandakı təhsillə bağlı vəziyyətin diqqətə çəkilməsi təsadüfi deyil, bütün varlığı ilə xalqının tərəqqisinə çalışan Cəlil Məmmədquluzadənin doğma yurdunda məktəb hərəkatının taleyindən narahatlığının ifadəsidir. Əlbəttə, "Molla Nəsrəddin"in redaktoru yalnız Naxçıvandan söz açmaqla kifayətlənmir, Tiflis Şeytanbazarında müsəlmanların yaşayış tərzini yenidən göz önünə gətirir, Aşqabad Müzəffəri məktəbində Məşədi Bağırın cəzalandırma metodlarını qələmə almaqla bir daha belə bir mövqedən şıxış edir ki, harda yaşamalarından asılı olmayaraq türk-islam cəmiyyətlərində insanların yeniliyə biganəliyi adi haldır.

Düşündürücüdür ki, Cəlil Məmmədquluzadənin ümumi məzmun etibarilə tənqiddən ibarət "Tərcüman" məqaləsi nikbin notlarla tamamlanır. "Molla Nəsrəddin" ədəbi cəbhəsinin baş sərkərdəsi "Tərcüman"ın iyirmi beş illiyini milli bayram hesab edərək yazır: "Maarif qədri bilən millətlər içərisində "Tərcüman" kimi bir qəzetənin iyirmi beş illik bayramı milli bayram sayılır.

Arzu edirəm ki, möhtərəm oxucularımız qoca Mollanın səsinə səs verib ucadan desinlər: yaşasın "Tərcüman!" (2, s. 33)

Elmi ədəbiyyatlarda çox haqlı olaraq İsmayıl bəy Qaspıralı "XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində krım-tatar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi", öz zamanında "Rusiya müsəlmanlarının lideri", "türk millətinin müəllimi", "xalq maarifi islahatçısı", "bütün türkçülük hərəkatının mərkəzi siması" kimi öyrənilir və öyrədilir. (5, s. 312) Azərbaycanda İsmayıl bəy Qaspıralıya həsr olunmuş ilk irihəcmli əsərdən bəhs ediləsi məqamda Abid Tahirlinin "Bütün türklərin tərcümanı" kitabından danışmaq mümkündür. Kitabın bir çox dəyərli keyfiyyətlərinən bəhs edən Anar "Sönməyən çıraq" bağlıqlı və ön söz mahiyyətli məqaləsində yazır: "A.Tahirli ...İ.Qaspiralı ilə bağlı külli miqdarda mənbəyə, məxəzə istinad etmiş, Krım, Kazan, Türkiyə, Rusiya, Azərbaycan alimlərinin çox sayda araşdırmalarını tədqiqat müstəvisinə cəlb etmiş, dəyərləndirmişdir, müəyyən elmi qənaətə gəlmişdir...Tədqiqatçı İ.Qaspiralı irsinə müraciət edən Azərbaycan və xarici ölkə tədqiqatçılarının siyahısını tərtib etmiş, onların bir çoxunun İ.Qaspiralı ilə bağlı əsərlərindən ən dəyərli, təsirli sitatları da oxucuların diqqətinə çatdırmışdır." (6, 2011, s. 5)

Abid Tahirlinin "Bütün türklərin tərcümanı" kitabının "Söz və sətirlərdən yaranan möhtəşəm İsmayıl Qaspiralı portreti" bölməsində Ceyhun Hacıbəyli ("İsmayıl bəy Qaspıralı" məqaləsi, 1914), Firudin bəy Köçərli ("İqbal" qəzeti, 1914), Əlimərdan bəy Topçubaşov ("İsmayıl Qaspıralının xatirəsi" məqaləsi, 1914), Məmməd Əmin Rəsulzadə ("Ortaqlı bir ildönümü" məqaləsi, 1933), Sultan Məcid Qənizadə (1914), Haşım bəy Vəzirov (1914), Əhməd bəy Ağaoğlu (1914), Rüstəm Şükürov ("İsmayıl Qaspıralı. Səadət layihəsi" məqaləsi, 2004), Aynur Bəşirli ("İsmayıl bəy Qaspıralı" məqaləsi, 1991), Möhibbi Əhmədov ("İsmayıl bəy Qaspıralı" məqaləsi, 1991), Aybəniz Kəngərli ("İsmayıl bəy Qaspıralı, yaxud ölümü ilə türk millətini birləşdirən adam" məqaləsi, 2004), Hacı İbrahim Qasımov ("İqbal" qəzeti, 1914), Kamil Vəli Nərimanoğlu ("İsmayıl bəy Qaspıralı" sənədli filmində çıxış, 2004), İlqar Qasımov ("Tərcüman"da Azərbaycan mədəniyyəti" məqaləsi, 2001), Mənzər İbrahimova ("Fədakar türk qadını-Şəfiqə xanım Qaspıralı" məqaləsi, 2000), Xeyrulla Məmmədov ("Tərcüman"da Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsi, 2000), Əziz Mirəhmədov ("Bağçasaray fədaisi" məqaləsi, 1991) kimi azərbaycanlı söz və fikir sahiblərinin İsmayıl bəy Qaspıralı və "Tərcüman" haqqında qiymətli deyimləri diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, həmin fikirlərdən bir çoxu ya İsmayıl bəy Qaspıralının matəm günlərində dilə gətirilmiş, ya da XX əsrin 90-cı illərindən sonra sovetlərin dağılması ilə mülayimləşən ictimai-siyasi mühitdə söylənilmişdir. Əlbəttə, türk dünyasının bu böyük şəxsiyyətinə ünvanlanan rəylər sırasında İsmayıl bəy Qaspıralı xidmətlərinin hətta eyni müəllif tərəfindən müəyyən zaman fasilələri ilə həm inkar, həm də təsdiq olunduğunu müşahidə edirik. Məsələn, professor Əziz Mirəhmədov "Kommunist" qəzetinin 14 may 1991-ci il tarixli 90-cı sayında çap olunan "Bağçasaray fədaisi" məqaləsində yazmışdır: "Bir çox xalqlar kimi azərbaycanlılar da Qaspirinskinin qədr-qiymətini hələ yüz il əvvəl dərk etməyə başlamışlar.

Mətbuatda onun "böyük ustad", "millətin fəxri" kimi ifadələrlə yad olunması bizə çox şey deyir. Heyif ki, bu hal otuzuncu illərdə kökündən dəyişmişdir. Bütün ölkəmizi bürüyən ədalətsizlik Krım dahisini də "binəsib" qoymamışdır. Onun adı qadağalar sırasına düşmüş, nəinki yaşadığı ev, dərs dediyi məktəbin və nəşr etdiyi "Tərcüman" qəzetinin binası, hətta qəbri də dağıdılıb yerlə yeksan edilmişdir.

Onun 1883-cü ildən başlayaraq nə az, nə çox 31 il... "Tərcüman" qəzetini nəşr etmək üçün göstərdiyi müdriklik və qəhrəmanlığın qədrini Azərbaycanda hələ XIX əsrdə başa düşmüş və qiymətləndirmişlər." (6, s. 84-85)

Halbuki professor Əziz Mirəhmədovun "Azərbaycan Molla Nəsrəddini" monoqrafiyasında başqa bir mənzərə ilə qarşılaşırıq. Daha doğrusu, "Yazıçı" nəşriyyatı tərəfindən 1980-ci ildə nəşr olunan "Azərbaycan Molla Nəsrəddini" kitabında Cəlil Məmmədquluzadə və İsmayıl bəy Qaspıralı əlaqələrinə dair təhlillər əsasən bu iki böyük şəxsiyyətin bir-birlərinə düşmən münasibət bəsləmələrini təsdiqləmək məqsədi daşımaqdadır. Bir az da konkretləşdirsək, Əziz Mirəhmədovun 1980-ci ilə aid açıqlamalarında nəinki "Bağçasaray fədaisi"nin dahiliyindən, müdrikliyindən heç bir əsər yoxdur, əksinə, subyektiv mülahizələr daxilində İsmayıl bəy Qaspıralıya qarşı təşkil edilmiş dağıdıcılıq kompaniyasına kömək əlinin uzadılması qabarıq görünür. Əlbəttə, Əziz Mirəhmədovun "Molla Nəsrəddin" jurnalının müdiri və baş mühərriri Cəlil Məmmədquluzadənin "Tərcüman" redaktoru İsmayıl bəy Qaspıralıya bəslədiyi böyük hörmət və etiramdan məlumatsızlığını söyləmək doğru olmaz. Görünür, "Sabir" (Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1958), "Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX-XX əsrlər)" (Bakı: Maarif, 1983), "Məhəmməd Hadi" (Bakı: Yazıçı, 1985) kimi irihəcmli monoqrafiyaların müəllifi Əziz Mirəhmədov bəzən elmi obyektivliyi hakim ideologiyanın tələblərinə qurban vermək məcburiyyətində qalmış, bu səbəbdən Mirzə Cəlil tərəfindən İsmayıl bəy Qaspıralıya ünvanlananaraq söylənilən müəyyən tənqidləri "Azərbaycan Molla Nəsrəddini" kitabında türk-müsəlman dünyasının iki dahi şəxsiyyəti arasındakı qatı düşmənçilik səviyyəsində təqdim etmişdir: "Məmmədquluzadənin Qasprinsikiyə çoxdankı mənfi münasibəti 1905-ci ildən sonra kəskin və açıq şəkil almışdır. Hərçənd "Molla Nəsrəddin"in çıxmağa başlamasından cəmisi bir neçə gün sonra Qasprinsiki özünün "Xa, xa, xa" adlı "lətifə, gülgü, həcviyyat və tənqidə mütəəlliq" jurnalını bağlamağa məcbur olmuşdu; çünki iyirmi ildən artıq jurnalistlik təcrübəsi olan redaktorun bütün cəhdlərinə, hətta yaxşı yazı üçün mükafat vəd eləməyinə baxmayaraq, xalqdan, onun mənəvi aləmindən çox uzaq olan Qasprinsiki Xacə Nəsrəddinin gülüşünə nə oxucular, nə də yazıçılar qulaq asmaq istəməmişdilər (bu fakt bir daha sübut edir ki, müdirik Molla Nəsrəddinin gülüşündən yalnız demokratik ideya-estetik mövqedən və həqiqi sənətkar məharəti ilə istifadə edildikdə gözəl səmərə hasil olur). Lakin liberal Qasprinsiki "Molla Nəsrəddin" və Məmmədquluzadə ilə ümumi dil tapmaq fikrinə düşdüyündən müdaraçılıq yolu tutmuşdu." (7, s. 280-281)

Əlbəttə, Cəlil Məmmədquluzadə və İsmayıl bəy Qaspıralı münasibətlərinə tam aydınlıq gətirəcək ən mükəmməl mənbə bu iki dahi şəxsiyyətlərin yaradıcılığıdır. Bu mənada "Molla Nəsrəddin" jurnalının 20 aprel 1908-ci il tarixli 16-cı sayında dərc olunmuş "Milli bayram. "Tərcüman"ın 25 ili (1883-1908)" sərlövhəli məqalə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yer tutan bir çox subyektiv mülahizələrin üstündən xətt çəkməkdədir. Ümumiyyətlə, mollanəsrəddinçi sənətin ustadı Mirzə Cəlilin "Milli bayram. "Tərcüman"ın 25 ili (1883-1908)" başlıqlı yazısı belə bir

fikri qətiyyətlə söyləmə əsas verir ki, Azərbaycan mətbuatında İsmayıl bəy Qaspıralıya ünvanlanmış ilk mükəmməl dəyərləndirmələrdən biri və bəlkə də, birincisi Cəlil Məmmədquluzadəyə məxsusdur. Əslində Cəlil Məmmədquluzadənin "Milli bayram. "Tərcüman"ın 25 ili (1883-1908)" adlı təbrik-məqaləsi məzmun etibarilə Mirzə Cəlilin "Tərcüman" yazısının davamı təsirini bağışlamaqdadır. Bir çox felyeton və məqalələrində mollanəsrəddinçilərin "ağsaqqal yoldaşı" satira üslubuna uyğunluqla əsas mətləbə tədricən keçdiyi halda, "Milli bayram" təbrik-məqaləsində ekspozisiya xarakterli bir cümlə belə işlətmədən "Tərcüman"ın 25 illiyindən söz açır və bir qələm sahibinin öz din və dil qardaşlarının tərəqqisi yolunda bütün təqib və təziqlərə sinə gərərək mətbuat vasitəsilə 25 il müddətində mücadilə aparmasını həqiqi bəxtiyarlıq hesab edir: "Bu aprel ayının onunda möhtərəm "Tərcüman" qəzetinin çıxmağa başlamasının 25-ci ili tamam olur.

Bir müsəlman qəzetinin faydalı və səmərəli bir yolda 25 il davam etməyi nəinki Rusiyada, bəlkə, bütün dünyada əvvəlinci dəfə görülən bəxtiyarlıqlardandır.

Mətbuat aləmində 25 il qələm çalan böyük yoldaşımız İsmayıl bəy Qasprinski, həqiqətən, bəxtiyardır.

Bəli, bəxtiyardır. Çünki 25 il çalışıb, min zəhmət və müsibətlə əkdiyi toxumun meyvəsini fərəh və şadlıqla görür. Görür ki, 25 il əvvələ qədər donmuş bir halda olan millətin qanı yavaş-yavaş tərpənir, beyni yavaş-yavaş işləyir. Bu işləməklə özünü bir az tanımaq, haqqını bilmək, insaniyyəti qanmaq, zəmanənin təqazasına qulaq asmaq istəyir." (2, s. 124)

Cəlil Məmmədquluzadə belə bir mövqedən çıxış edir ki, mətbuat dünyasında "böyük yoldaş" məqamına yüksəlmiş İsmayıl bəy Qaspıralıya məxsus fədakarlıqları dəyərləndirmək o qədər də asan deyil. Böyük demokrat Mirzə Cəlil "Tərcüman" redaktorunun türk-müsəlman dünyasına, eyni zamanda, insanlığa xidmətlərini diqqətə çəkir, bəşər övladının əksəriyyətinin köhnəliyə rəğbət bəslədiyi, mövhumat əsirinə çevrildiyi, insanların zülm və ətalətlə barışdığı cəmiyyətlərdə İsmayıl bəy Qaspıralı olmağın çətinliklərini yada salır, öz krımlı həmkarını ölü bir milləti dirildən həkimə bənzədir, son dərəcədə yığcam deyimlərlə "Tərcüman"ın nəşrindən sonra ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatımızda özünü göstərən yenilikləri nəzər nöqtəsinə çəkərək daha bir qələm fədaisindən qürurla söz açır: "İsmayıl bəyin millətimizə, insaniyyətə etdiyi böyük-böyük xidmətləri burada saymaq bizim üçün çətindir. Ancaq millətimizdən əksəriyyətinin, hələ indiki halda belə, mətbuata, təzə fikirlərə, yeni üsula olan rəğbətsizliyini, zəmanədən bixəbərliyini göz önünə gətirəcək olursaq, İsmayıl bəyin, bu səbatlı böyük mühərririn bu uzun müddətdə nə zəhmətlər çəkdiyini, nə fədakarlıqlarla "üsuli-cədidə"nin nəşrinə çalışdığını bilmək olar.

İsmayıl bəy haziq həkim kimi millətimizin dirilməyini məhz məktəbdə, maarifin nəşrində gördü; qüvvətinin ən çoxunu bu yolda sərf etdi. Üsuli-cədidəsini, üsuli cədidə kitablarını Bağçasaraydan Çinə, Kazandan İrana qədər nəşr elədi. Mülayimanə, lakin təsirli məqalələrilə uyuşmuş beyinlərdə "mühakimə" qüvvəsini oyandırdı; köhnə üsulu, bütpərəst adətlərimizi silməyə çalışdı." (2, s. 124)

Qətiyyətlə demək olar ki, "Tərcüman" qəzetinin 25 illiyi münasibətilə qələmə alınmış "Milli bayram" məqaləsində İsmayıl bəy Qaspıralının şəxsiyyəti, eləcə də bu cəfakeş ziyalının fəaliyyət sahələrinin əsas istiqamətləri bütün tərəfləri ilə görünməkdədir. Prinsipcə "Milli bayram. "Tərcüman"ın 25 ili (1883-1908)" adlı material sıradan bir təbrik məqaləsi deyil, özünü türk millətindən, yaxud islam dinindən

bilənləri İsmayıl bəy Qaspıralı kimi yaşamağa çağırışdır, "Tərcüman" redaktorunun bir ömür apardığı mücadilənin obyektiv qiymətidir. Bəli, Cəlil Məmmədquluzadənin fikrincə, İsmayıl bəy Qaspıralı dühasını Rusiya dövləti tərkibində yaşamağa məhkum türklər üçün sadəcə mətbuat nümayəndəsi olması cəhətindən dəyərləndirmək, bu dahi yazarın sadəcə üsuli-cədid hərəkatına başçılıq etdiyini söyləməklə səciyyələndirmək məsələyə birtərəfli yanaşmaqdır. Mirzə Cəlil bir tənqidi realist kimi haqqında söz açdığı prosesin mahiyyətinə nüfuz edir, bu qənaətə gəlir ki, bütün həyatı boyu türk təfəkkürünün yeniləşməsi uğrunda mücadilə aparılan İsmayıl bəy Qaspıralının daha böyük qələbəsi milli düşüncəni müqəddəs ideyalarla zənginləşdirməsində, ətalətlə, mütləqiyyətlə, cəhalətlə barışmış cəmiyyət üzvünü adi bir fərddən insanlığın kamilləşməsi istiqamətində çalışan şəxsiyyətə çevirməsindədir. Bir daha xatırlamağa ehtiyac vardır ki, "Milli bayram. "Tərcüman"ın 25 ili (1883-1908)" təbrik-məqaləsinin müəllifi adi bir jurnalıst deyildi, Şərqdə və Qərbdə insanlığa qənim kəsilmiş istənilən səlahiyyətli imtiyaz sahibinin eyblərini cəsarətlə satira atəşinə tutan söz və qələm sahibi idi ki, öz Bağçasaraylı həmkarının birinciliyini də eyni cəsarətlə etiraf edirdi: "İsmayıl bəy millətinin oyanmağına lazım olan heç bir vasitədən geri qalmadı: bir tərəfdən mətbuatla çalışdı, digər tərəfdən daxildə, xaricdə cəmiyyətlər təşkil edib millətdə "müşavirə" hüsnü oyandırdı.

Camaat qeydinə qalmaq genə camaatın ümumi borcu olduğunu anlatdı və ancaq bu ittihad və müşavirə qüvvətilə əsarətdən xilas olmağın mümkün olacağını bildirdi.

Xülasə, demək olar ki, indiyə qədər millətin ehtiyacını, gələcəyini haqqı ilə nəzərə alıb ciddi və səmərəli yolda çalışan türk millətinin içində birinci dəfə İsmayıl bəy çıxdı." (2, s. 124)

Bəli, İsmayıl bəy Qaspıralı müntəzəm surətdə "Molla Məsrəddin" ədəbi məktəbinin uğurlarını dəyərləndirdiyi kimi, Cəlil Məmmədquluzadə də "Tərcüman"ın fəaliyyətinə diqqətlə yanaşmış, hətta "Tərcüman"dan əxz etdiyi mövzularla öz oxucularına mövcud cəmiyyətin eybəcərliklərinə dair yeni informasiyaların çatdırılmasına nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. 2 cilddə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2004
2. Molla Nəsrəddin. 10 cilddə, II cild, Bakı: Azərnəşr
3. Molla Nəsrəddin. 12 cilddə, I cild, Bakı: Elm, 1988
4. Əziz Şərif. "Molla Nəsrəddin" necə yarandı. Bakı: Azərnəşr, 1986
5. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: CBS, 2008
6. Abid Tahirli. Bütün türklərin tərcümanı. Bakı: Ozan, 2011
7. Əziz Mirəhmədov. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980

Iman Jafarov

On 25th anniversary of " Tarjuman" newspaper "Molla Nasraddin" magazine

Резюме

The 2 publicistic writings of Jalil Mammadguluzada is analyzed in the article on the occasion of the 25th anniversary of "Tarjuman" newspaper published

under the editorship of I.Gaspirali in Bakhchasaray during 1883-1918. It is shown that articles of Mirza Jalil under the title of "Tarjuman", also "National holiday. "25th anniversary of "Tarjuman" (1883-1908) " are valuable publicistic works characterized by extremely objectivity on "Tarjuman" in Azerbaijan press. Jalil Mammadguluzada in his articles once again confirms that the great victory of a owner of progressive idea Ismayil bey Gaspirali was enriching of national thought with the sacred ideas, turning of brothers in religion and language from a simple individual to a personality trying in the direction of improving of humanity.

Иман Джафаров

О 25-тилетии газеты «Терджуман» журнала «Молла Насиреддин»

Резюме

В статье анализируются 2 публицистические статьи, написанные Джалилом Мамедкулизаде в связи с 25-тилетием газеты «Терджуман», издаваемой в Бахчисарае под редакторством И. Гаспыралы в 1883-1918 годах. Указывается, что статьи Мирза Джалиля под заголовками «Терджуман», в том числе «Национальный праздник», «25-тилетие (1883-1908) газеты «Терджуман» являются ценными публицистическими произведениями в публицистике Азербайджана о «Терджуман», характеризующимися крайней объективностью. Джалил Мамедкулизаде в своих статьях еще раз подчеркивает, что большая победа владельца прогрессивных мыслей Исмаил бека Гаспыралы состоит в обогащении национального мышления священными идеями, превращении братьев по религии и языку из обычного индивидуума в личность, старающегося во благо усовершенствования человечества.

Rəyçi: Fərman Xəlilov
filologiya üzrə elmlər doktoru

SEVİNC KAZIMOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
sevinckazimova@yahoo.com

TAHİR KAZIMOVUN YARADICILIĞINDA YAZIÇI MÖVQEYİ VƏ BƏDİİ ÖZÜNÜİFADƏ

Açar sözlər: Cəmiyyət, insan, zaman, problem
Ключевые слова: общество, человек, время, проблема.
Key words: society, the person, time, problem.

Ədəbiyyatın əzəli, əbədi tədqiqat obyekti insandır. Heç də təsadüfi deyil ki, sözügedən incəsənət sahəsini M.Qorki "insanşünaslıq" adlandırır. İnsan qəlbinin, düşüncələrinin ən gizli sirlərinin tərcümanı olan bədii sənət nümunəsi, fəlsəfi yükü, psixoloji təsir gücü həyat, cəmiyyət, dünya, şəxsiyyət və zaman qarşıdurması haqqında obrazlı dilin vasitəsilə milyonlarla oxucuya mesajlar ötürür. "Xəyallar insana ona görə lazımdır ki, o həqiqətə dözə bilsin". Bədii ədəbiyyatda da belədir. Həyatın çətin, əzablı yollarında büdrəməmək üçün, bitib-tükənməyən arzu və məqsədlərə çatmaq üçün hər bir oxucuya dahi yazıçı lazımdır.

60-cı illərə qədər İnsan mənəviyyatını, daxili aləmini "kölgə altına alan" onu daha çox, sosial varlıq kimi görən Sovet yazıçısı sovet ideologiyasının təsir və təzyiqi ilə məhz bu tipli bədii nümunələr sərgiləyirdilər. Halbuki bu əsərlərin heç birini zamanında dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisə etmək qeyri-mümkün idi. Bədii yaradıcılıqda baş alıb gedən yekrənglik, bir-birinə bənzəyən mövzular, oxşar süjetlər oxucudan daha tez yaradıcı insanları yormağa və nəticədə narahat etməyə başlayır. Yaradıcı beyinlərdən başlayan çevriliş Azərbaycan ədəbiyyatında əsaslı dəyişikliyə səbəb olur. Yeni mövzu, yeni məzmun, fərqli ideya Azərbaycan ədəbiyyatının istiqamətini, məqsəd və vəzifəsini dəyişir.

"Adi insan"ların obrazını yaradan söz adamları yaratdıqları personajların simasında həyatla, zamanla, dünya ilə bağlı həqiqətləri nəzərə çatdırmağa çalışırlar.

"İnsan", "təbiət", "cəmiyyət", "dünya", "zaman" kimi mövzulara xüsusi diqqət yetirən bədii ədəbiyyat ailə-məişət problemlərinə zaman-zaman müraciət edərək dəyərli sənət nümunələri ilə yaddaşlarda iz buraxır. Azərbaycan ədəbiyyatında 60-cı illərdən sonra bu mürəkkəb problem sosial planda araşdırılır və qlobalizə olunur.

Avropa və rus ədəbiyyatında "adi adam"ların obrazını yaradan Mopassan, C.London, Balzak, M.Qorki, F.Dostoyevski kimi sənətkarlar davamlı şəkildə qələmlərini ailə-məişət zəminində sınamış və möhtəşəm əsərlər yaratmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatında isə bu mövzuya tez-tez müraciət edən yazarlarımızdan biri dünyaşöhrətli Tahir Kazımovdur. Yaşadığımız dövrün gerçək mənzərəsi, cəmiyyətimizin sənət qarşısında irəli sürdüyü tələb və vəzifələr baxımından yazıçının "Əmək rəşadəti", "Qəfil ezamiyyət", "Səsin sehri", "Sənin olmuşdum", "Gecikmiş məktublar", "Əsirlik düşüncələri", "Sənsiz səninlə", "Biganəymişsən…", "Etiraf" povestlərinin, "Qisas", "Ürək fəryadı", "Müsibət", "Cəhənnəmə aparan yol", "Talelərini özləri yazanlar", "Yeni Orlean şənlikləri", "Qırmızı rəng" adlı iri həcmli romanları maraqlı bədii nümunələrdir. Sözügedən əsərlərin hər biri yazıçının Özü ilə oxucuları arasında körpü rolu oynayır, şəxsiyyəti haqqında onları məlumatlandırır.

Qələmini daha çox roman kimi mürəkkəb, geniş imkanları olan janrın hüdudları daxilində sınayan yazıçı ailə-məişət zəminində baş verən hadisələrin fonunda "insan" və "insan", "insan" və "cəmiyyət" arasındakı münasibətləri sosial planda qabardaraq aydınlıq gətirməyə çalışır. Ailədə və məişətdə baş verən problemlər kənardan adi və sadə biçimli görünsə də, hər bir elm sahəsi qədər çətin, mürəkkəb və eyni zamanda ziddiyyətli problemə çözüm bulmaq üçün daim axtarışda, mücadilədədir. Y.Trifonov onun əsərlərində məişət mövzusuna ağız büzənlərə deyirdi: "Məişət-böyük sınaqdır. Onun haqqında ağız büzərək danışmaq, onu həyatın lazımsız tərəfi hesab etmək doğru deyil. Axı, məişət insan mənəviyyatının sınaq yeridir".

"Öz başını yeyən dünyada" salamat başla yürümək, çətinliklərlə yoldaşlıq etmədən yaşamaq qeyri-mümkündür. Deyirlər: "İlik həmişə bərk sümüyün içindən çıxır". Həyatda da belədir: dünyanın mizanı belə qurulub: hər qaranlıq gecənin işıqlı gündüzü olduğu kimi, bütün çətinliklər nəhayətdə həll olunur, yaxşılığa doğru istiqamət alır.

Folkner yazır: "Mən başa düşürəm ki, bu mükafat mənə yox, mənim əməyimə verilir. Buna görə də mən bu mükafatı yalnız bir təmsilçi və etibar edilən şəxs kimi qəbul edirəm. Bizim dövrün faciələrindən doğan heyvani qorxu artıq bütün bəşəriyyətin üstünü almışdır. İnsan ruhunu narahat edən suallardan ən başlıcası budur - bizi nə vaxt məhv edəcəklər? Buna görə də müasir gənc yazıçılar insan ürəyinin öz-özü ilə mübarizəsi problemini elə bil ki, yaddan çıxarıblar. Ancaq əsil ədəbiyyatı doğuran məhz elə bu cəhətdir, yalnız bu barədə yazmağa dəyər, yalnız buna görə dəhşətli məşəqqətlərə qatlaşmağa dəyər. Yazıçı ömrü boyu bu məsələləri yadda saxlamalıdır. Sənətkarın səsi sadəcə bir əks-səda funksiyası daşımamalıdır. O insana ayağa qalxmaq və qələbə çalmaq yolunda dayaq olmaq üçündür". T.Kazımov da yaratdığı hər bir əsəri və obrazlarının mübarizlik əzmi oxucuya həyatda yaşamağın formulunu öyrədir. Sadəcə yazmır, tərbiyə edir, öyrədir, insana həyatın düzgün istiqamətini bulmaqda yardımçı olur.

"Taleyin qisməti beləymiş yəqin" romanının qəhrəmanları da belə bir taleyin sahibi, enişli-yoxuşlu yolun yolçularıdır. Onlar öz taleləri, qismətləri, gündəlik yaşantıları, fikirləri, daxili aləmləri ilə hər gün gördüyümüz, bəzən əhəmiyyət vermədiyimiz yüzlərdən, minlərdən, milyonlardan biridirlər. Əsərdəki gərgin hadisələri izlədikcə bizi bir sual düşündürür: "Həyat niyə bu qədər qaranlıq və mürəkkəbdir?" İnsan yaranmış olaraq ömrünün sonuna kimi bu tipli suallar ətrafında düşünür, cavablar tapmağa çalışır, lakin hər tapdığı cavabdan sonra üç nöqtə qoymağa məcbur qalır.

Tahir müəllim insanları sevir - ümumi insanlığı yox, konkret olaraq sadə, adi, ətrafında olan insanları, onları necə varsa, nöqsansız, ideal yox, onların yüklənmiş, çətin həyatlarını qələmi ilə çizməyə çalışır. "Ədəbiyyat üçün maraqlı olmayan insan yoxdur". Və bu məntiqdən çıxış etsək, romanın hər bir personajı maraqlı həyat tarixçəsinə malikdir. "Orijinal yazı manerası, bədii təfəkkürü, obrazlı ifadə tərzi ilə seçilən qələm dostum, gözəl yazıçımız Tahir Kazımovun toxunduğu mövzu ənənəvi olsa da, təp-təzə rənglərlə zəngindi. Düşünürsən ki, İlahi, milyon dəfələrlə pıçıldanan "sevirəm" kəlməsi necə təzədi, tərdi, təkrarsızdı". (Z.Şahsevənli)

Romanda Xədicənin ömür yolunun təmkinli, realist və koloritli boyalarla təsviri - həyatın axarına insanın sadəcə boyun əyməməsi, onu haradasa qətiyyətlə istiqamətləndirməyə çalışmasının vacibliyi fikrinin təlqininə xidmət edir. Bütün ailə

üzvləri tərəfindən təklənən gəlin zaman-zaman anlayır ki, həyat yalnız xəyallardakı romantik aləmdən ibarət deyildir. Bu qənaətlər onun həyatında dönüş yaradır. Zahirən də, mənən də gözəl olan, başına olmazın bəlaları gələn, çox cavan yaşında isti yuvasından küçəyə atılan, övladından, yaxınlarından ayrı düşən bu qadını çətinliklər sarsıtmır, iradəsini qıra bilmir.

Həyatın konkret təfsilatının, insanların daxili-psixoloji aləminin ayrı-ayrı cizgilərinin, qəhrəmanların qarşlıqlı münasibətlərinin bilavasitə inikası, əyani və dolğun təcəssümü mənasında roman digər janrlarla müqayisədə çox söz deyir. Nəticə etibarilə Xədicəni də, Fərmanı da, Xanı da, Nuranı da, onları əhatə edən mühiti də daha aydın şəkildə gözlərimiz önündə canlandırır.

Tahir Kazımov həyat barədə ciddi düşünən sənətkardır və əsərin təfərrüat-detal bolluğu da, süjet şaxələri də, çoxlu lirik-romantik boyaları da ümumi qayəni fikir çalarları ilə zənginləşdirir. Biz qəhrəmanları müxtəlif şəraitlərdə, müxtəlif insanlarla ünsiyyətdə görürük. Nəticə etibarilə deyərdik ki, roman həyatın, yaşayışın, səadətin mənası üzərində müəyyən düşüncələrə imkan verən, bizi qoyulan problemin mahiyyətinə cəlb edən lirik monoloqu xatırladır. Özü də bu monoloqda yeknəsəqlik, monotonluq duyulmur, çünki dramatik gərginlik, psixoloji incəlik və publisistik müstəqimlik də ona yad deyildir, təhkiyə boyu bu çalarlar bir-birini əvəz edir.

Yazıçı qələmə aldığı mühitə və hadisələrə bələddir, adamların qarşılıqlı rəftarını da, danışığını da, məişət əlamətlərini də inandırıcı əks etdirir. Xoşbəxt, fərəhli ailəlik həyatı sürən Xanla Xədicənin uğursuz hadisələr burulğanına yuvarlanması oxucuda təəssüf hissi doğurur. Bu ailənin həyat tarixçəsini məhz arzuların puç olması, ümidlərin çürüməsi tarixçəsi adlandırmaq olar. Baş verən xoşagəlməz hadisənin nəticəsində ailə öz mənəvi iflasına, işığını boğmağa doğru baş alıb gedir. "Yazıçı göstərir ki, həyatda xoşbəxtlik nisbidir. Gözləmədiyin anda taleyin ağır, sərt əlləri çiyninə enə bilər. Romanda müşahidə etdiyim qəribə paralellər də fikrimizə əyani sübutdur. Bütövlükdə götürəndə əsərdə yarımçıq obrazlar yoxdur. Taledən yarımayanlar çoxdu. Bu obrazların acı etirafları maraqlı, bənzərsizdi". (Z.Şahsevənli)

Xədicə hər kəs tərəfindən atılsa da, Fərman ona sahib çıxır. Yaddaşını itirmiş biçarə qadın Fərmanın qayğı və sevgisinə tapınaraq onun məhəbbətində həyatının mənasını, ümid və təskinliyini axtarır. Sözün əsil mənasında dəniz qamışlığında tapdığı köməksiz qadına qulluq etdikcə ona vurulan Fərman əlindən nə gəlirsə Xədicənin yolunda əsirgəmir. Hətta sevimli qadınını xoşbəxt etmək üçün Nuranı da onun yanına gətirir. Lakin zaman keçdikcə Fərmanın təbiətində saflığa meyilliliklə yanaşı, eqoist, qısqanclıq, ehtiraslar da müşahidə edilir. Məhdud hisslər onun Xədicəyə münasibətinə üstün gəlir, müxtəlif daxili təbəddülatların təsiri və təzyiqi ilə dəyişir, tanınmaz bir hala gəlir. Elə bu səbəbdən də, Fərman bir obraz olaraq daha mürəkkəb və maraqlıdır və oxucunu daha çox düşündürür. Bu obrazı müşahidə etdikcə "İnsan dəyişkənliyini, - yəni eyni bir adamın gah yaramaz, gah da mələk, gah aqil, gah qüdrətli, gah da zəif bir canlı olduğunu aydın göstərən əsər yazmaq nə qədər yaxşı olar" - fikri olduqca məqamında səslənmiş olur. Sözün əsil mənasında insanın yaranmışlar içərisində nə qədər çözümü çətin, daha dəqiq desək, qeyri-mümkün olan məxluq olduğu qənaətinə gəlinir. Əvvəl sevən, humanist bir insan kimi meydana atılan Ağ atlı oğlan da çox keçmir ki, hadisələrin axarında tamamilə dəyişir, başqa bir adama çevrilir.

Romanda hər kəsdən çox Nuranın başına gələnlər insanlıq duyğularını titrədir, bu zavallı körpəyə acımamaq olmur. Nuranın acınacaqlı həyatı dahi Hüqonun günahsız Kozettasını xatırladır. "Səfillər" romanının məşhur personajlarından biri olan balaca Kozetta da Tenardye ailəsi tərəfindən yerli-yersiz danlanır, əzilir, zülmə məruz qalır. Nuran da belədir. Anası Xədicənin etmədiyi günahlar onun zərif boynuna yüklənir. Bu ağır yükün altında doğmaları tərəfindən əzildikcə əzilir. Sonralar Xədicə Fərmanın razılığı ilə Nuranı yanına gətirsə də, taleyin bu qızın boyuna biçdiyi qismət payı anasının isti qucağında da onu rahat buraxmır, onun üçün soyuq zindana çevrilir. Körpəlikdən tənqid və təhqir obyekti olan Nuran öz xoşbəxtliyini yalnız Tofiqlə tanışlıqdan sonra tapır. Təpkilərə, narazılıqlara baxmayaraq o, gələcək taleyini bəxti "sınıq" oğlanla bağlayır. Və seçimində də yanılmır. Nəhayətdə, "tale" Nuranla mücadilədə təslim olaraq dörd bir yana səyirtdiyi qılıncını bu əzmkar qızın qarşısında yerə qoyub ağ bayrağını qaldırır. O, Tofiqlə və dünyaya gətirdiyi övladları ilə xoşbəxt, fərəhli bir həyat sürür. Nuran öz ailəsi ilə sanki valideynlərinin yaşanmamış ömrünü yaşayır, həyatın ağır sınaqlarından, məşəqqətlərindən keçərək, səbirlə dözür, Allaha sığınaraq özünü öldürmür. Tofiq də həmçinin, çətinliklərlə üzləşsə də, heysiyyətini itirmir. Bu əzablara dözdüklərinə görə Allah onlara xoşbəxt ailə həyatı qismət edir. Nuran Tofiqlə yaşadıqları hər xoşbəxt gün üçün daima şükür edir: "Mənə belə gəlir ki, Allah da ürəkdən, qəlbdən sevən insanları sevir, sevənləri iblislərdən, gözü götürməyənlərdən qoruyur. O, böyük ruh səbirlə, dözümlə, ağılla, ilahi məhəbbətlə sevənləri də sevir. Düzü səndən, oğlanlarımdan, bizi daima qoruyan Allahımdan çox-çox razıyam. Nə deyim?

Qoru özünü mənim üçün,
Qoru özünü oğlanlarım üçün,
Qoru məni özün üçün!".

Tofiqlə Nuran fərqli mühitdə böyüsələr də, eyni dünyanın adamlarıdırlar. Ən ağır dəqiqələrdə də öz nəcib insani ləyaqətini qoruyub saxlamaq bacarığı, psixoloji fəallıq, zülmə, haqsızlığa, rəzalətə qarşı barışmazlıq, həssas həqiqət duyğusu, insana etibar, işıqlı gələcəyə, xoşbəxt həyata güclü inam bu iki qəlbi birləşdirən başlıca keyfiyyətlərdir. Tofiqlə Nuranın məhəbbət macərasını axıracan izləyirik; bu aparıcı xətt təkcə qəhrəmanların intim aləminə nəzər salmaq bacarığı ilə deyil, həm də əsərin "ictimai", "mənəvi" laylarını özünə hopdurması ilə təsirlidir.

Fərmanın zülm etməsinə baxmayaraq o, xəstə olanda Nuran həmişə atalığına qayğı göstərir, bacardığı köməyini əsirgəmir. Bu epizodları izlədikcə Nuranın mənən zəngin, xeyirxah bir qız olduğunu görürük. Yazıçının özünün təbirincə desək: "İnsan hansı əqidənin, yolun yolçusu olursa-olsun, elə insan olduğuna görə diqqətə, qayğıya layiqdir. Başa düşməsə də, sən qayğılı ol, Allah hamını bir taledə, bir xasiyyətdə yaratmayıb. Bilin ki, ən qəddar və bədbəxt insanın da qayğıya və xoşbəxt olmağa ehtiyacı var". İnsan psixologiyasını dərindən duyan sevimli yazıçı Tahir Kazımov yaratdığı hər bir obraza bu prizmadan yanaşır, onları buraxdığı hər bir səhvə görə qınasa da, bəraət qazandırmaqdan da məhrum etmir. Xan Xədicənin qarşısında günahkar olsa da, o həbsxanadan çıxandan sonra həqiqəti öyrənir və səhv etdiyini dərk edir. Ailə qursa da, həmişə Xədicəni sevir. Əsərdəki təsvirlərdən

dolayı yazıçı yaratdığı personajları təbiətlərinin yaxşı və ya pis olmasından asılı olmayaraq, xoşbəxt və məmnun etməkdən qələminin səxavət kisəsini əsirgəmir.

Romanda ailə-məişət zəminində baş verən hadisələrdə baba-nənə-nəvə xəttinə də toxunmaq istərdik. Yazıçı əsərdə ənənəvi baba və nənədən fərqli birilərini yaradır. Belə ki, gəlin "əxlaqsız" olduğu üçün onların hər ikisi balaca uşaqla kobud rəftar edir, işgəncələr verirlər. Səlim kişi və Güllü arvad beyinlərimizdə əsrlərcə daşlaşmış nənə-baba kultunu darmadağın edir və onların Nurana qarşı haqsız münasibəti hər birimizdə acı təəssüf hissi doğurur. Adətən, hər birimizin hamıdan çox sevdiyimiz, bizə hər kəsdən çox qayğı və məhəbbət göstərən baba-nənənin yazıçı qələmində fərqli təsviri görünür - bu da taleyin bir ironiyasıdır, yəqin taleyin qisməti beləymiş.

Tofiq və Sevda xətti də romandakı hadisələr fonunda bütün gərginliyi ilə qalxan və enən xətlə inkişaf edir, qadının ərinə qarşı hüdudu bilinməyən hiddətli münasibəti o qədər təbii, inandırıcı təsvir olunur ki, müəyyən məqamda sinirləri tarıma çəkir. Tələbə yoldaşı Sevdanın sevdasına düşən Tofiq ailə qurandan sonra bu qadının mənən miskin, kasıb bir insan olduğunu görür. Sevda hüdud bilməyən təhdidləri ilə onu tamamilə bezdirir və bu qadından canını qurtarmaq üçün yollar axtarmağa sövq edir. Tofiqi Sevdanın yanında qalmağa və onunla bir havanı bölüşməyə məcbur edən yeganə səbəb onun Daxili İşlər Nazirliyində işləməsidir. Boşanma söhbəti olan kimi nüfuzlu qohumları ilə ərini hədələyən bu qadın təhdidləri ilə də ailə həyatına balta çalır. Bu gərginlik birincinin uğursuzluğu, ikincinin xoşbətliyi ilə sonuclanır.

Bu sruətlərin heç biri əsərə oxucunu bezikdirən standart ölçülərlə, hazır şəkildə gəlmir, ağlı-qaralı mühitin, yaxşılı-pisli insanların təsirilə, həyəcanlar, fikirlər, tərəddüdlər, münaqişələr və toqquşmalar yolu ilə inkişaf edirlər.

Orxan Pamukun "Yeni həyat" romanı bu cümləylə başlayır: "Bir gün bir kitab oxudum və bütün həyatım dəyişdi". Əsil kitab, oxuduqdan sonra yeni həyata başladandır. İndiyə kimi qəbul etdiyin bir çox şeyi o kitab sayəsində rədd edirsən və ya əksinə. "Heç bir şey həyat qədər çaşdırıcı deyil. Yazı xaric. Bəli, tək təsəlli yazı xaric". Həyat-kitab bir axtarış mərhələsidir. Hər gözəl kitab yeni bir həyat başladır. Bu romanda təhkiyəçi hansısa bir şəxs yox, həyatdır.

Milyonlarla oxucu rəğbəti qazanmış yazıçı Tahir Kazımov insanı daim axtaran, onu bütün xırdalıqları, ziddiyyətləri, mürəkkəbliyi, xüsusən də, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə tapan, həyatın təmiz - pak varlığın sayəsində davam etdiyini əsaslandıra bilən sənətkardır. Bir sözlə, T.Kazımovun nəsri sadəcə olaraq oxumaq, vaxt-gün keçirmək deyil, əyləndirməkdən uzaq olan, düşünmək, duymaq, nəticə çıxarmaq, həqiqi insan kimi təmizlənmək və formalaşmaq nəsridir.

Ədəbiyyat

1. Kazımov T.Ş. Taleyin qisməti beləymiş yəqin. Bakı, I cild, 2010, 556 s.
2. Kazımov T.Ş. Taleyin qisməti beləymiş yəqin. Bakı, II cild, 2010, 556 s.
3. Kazımov T.Ş. Taleyin qisməti beləymiş yəqin. Bakı, III cild, 2010, 556 s.
4. Kazımov T.Ş. Taleyin qisməti beləymiş yəqin. Bakı, IV cild, 2010, 592 s.

S.Kyazimova

The position of the writer and artistic expression at the work of
Tahir Kyazimov

Summary

Submitted by readers the novel "It must have been the fate" is an elegy written about the unfortunate people which for the sake of his ideal resisting all difficulties no suffering, no frustration passed hard and painful way.

The main characters in the novel “It must have been the fate” are the people with such a fate, the travellers of the journey with ups and downs. With their lives, destinies, daily experiences, thoughts and inner worlds, they are just one of those many people we enconter and perhaps ignore sometimes. Following the tense plot of the novel, a question keeps us wondering: “Why is life so grim and complicated?”. From their birth to death, man is concerned with questions like this, he seeks the answer, nevertheless his curiosity is not satisfied fully after even finding that answer.

С. Кязимова

Позиция писателя и художественное самовыражение
в творчестве Тахира Кязимова

Резюме

Представленный читателям роман «Наверное судьбой было так предначертано» это элегия, написанная о несчастных людях, которые ради своего идеала сопротивляясь всем трудностям, не ломаясь, не разычароваясь, прошли тяжелый, болезненный, жеданный путь.

Герои романа «Наверное судьбой было так предначертано» также являются путниками извилистых дорог, владельцами таких судьб. Они являются одним из сотен, тысячи, миллион людей со своими судьбами, предначертаниями, ежедневными переживаниями, мыслями и внутренним миром которых мы не привыкли замечать. Наблюдая за напряженными событиями в произведение один вопрос заставляет нас призадуматься: «Почему жизнь настолько темна и сложна?» Со времен рождения до конца жизни человек вечно задумывается об этом, пытается найти ответы, но после каждого найденного ответа ему приходится ставить троеточие.

Rəyçi: Fəridə Səfiyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

ŞÖHRƏT BƏDƏLOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı

QURAN İQTİBASLARI VƏ XƏTAYİ YARADICILIĞI

Açar sözlər: Quran, Xətayi, poeziya, təsəvvüf, simvol
Keywords: Koran, Hatai, Sufism, poetry, symbol
Ключевые слова: Коран*, Хатаи, суфизм, поэзия, символ*

Qədim və orta çağ ümumşərq ədəbiyyatında ”Qurani – Kərim“in surə və ayələrindən, ümumilikdə hədis və qissələrdən bəhrələnmə və istifadə yaradıcılıq manerası olmaqla, demək olar ki, özlüyündə poetik düşüncə tərzinə çevrilə bilmişdir. Bu mənada təsəvvüf poeziyası özünün qazanmış olduğu simvollar sistemi ilə yeni düşüncə tərzinin irfan qavramlarını ortaya qoymuş oldu. Həmin sistem öz mətn vüsətini, süjet və poetik obrazlarını ”Qurani – Kərim“dən iqtibasları ilə epik və didaktik poeziya ənənələrindən demək olar ki, ”imtina“ etmişdir. Xətayinin təsəvvüf əxlaqında bu cəhət həm heca, həm də qəzəl janrındakı yaradıcılıq nümunələrində özünü aydın şəkildə təzahür etdirə bilir:

Ərənlərin ərkanına, yoluna,
Ta əzəldən talib oldum, ərənlər.
Can ilə könüldən durdum, düşündüm,
Bu gün mürşüdümü buldum, ərənlər (4, 313)

və ya

Hələtadə həq sənə çün saqiyi – mütləq dedi,
Abi – kövsərdən sənin dəstindədir yaqut cam.

... Çün sənin övsafinə yetməz Xətayinin sözü,
Uş bu əbyat üstə xətm oldu kəlamım, vəssəlam (4, 126)

Qeyd etmək lazımdır ki, ”Hələta“ anlamı ”Qurani – Kərim“in yetmiş altıncı surəsi olan ”İnsan“ surəsinin ifadəsi olmaqla, Həzrət Əli ilə bağlı olan mərifət qavramını ehtiva edir. Belə ki, Abi – Kövsər suyundan doldurulmuş camı Həzrət Əlidən alıb içənlərin yalnız Behiştə gedəcəyinin müjdəsi olan bu ayə özünün məna tutumu ilə daha geniş mövzu əhatəsi ilə Əhli – beytə işarə hikmətləri ilə səciyyəvidir.

Əslində, Xətayinin təsəvvüf əxlaqı milli düşüncə qəliblərində təzahürləri ilə özünün ifadə sadəliyi baxımından Azərbaycan təsəvvüf poeziyası baxımından yeni bir mərhələ və yeni bir hadisə idi. Belə ki, Xətayi mürəkkəb sufi istilahlarını sadə ana dili anlamları konstruksiyasının ifadə tərzinə görə yunis Əmrənin təsəvvüf poetizmi ilə müqayisə edilə bilər. Bu səciyyə Xətayinin irfan mündəricəli şeirlərini öz dövründə və eləcə də özündən sonrakı sima, xanəgah mərasimlərində demək olar ki, əksər təriqətlər özünün bədii yatırı kimi istifadə edirdilər. Əslində, sufi poeziyasını sadə xalq nümayəndələri deyil, şərqin elitar düşüncə vərdişlərinə sahib olan mütaliə əhli anlaya bilirdi. Bu kontekstdən özünün maraqlı elmi nəticələri ilə diqqəti cəlb edən N.Mehdinin araşdırmaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: ...”sufi

anlayışlarını bilməyən adamteksti təbii dil və ya olsa – olsa poetik kod ilə başa düşdüyü üçün şeirdən ya adi dilin açа biləcəyi məzmunu, ya da poetik kodun kömək edib duyuruğu bədii məlumatı alırdı. Bu zaman sufi fəlsəfi alt mənaları açılmaz qalırdı. Çünki həmin mənaları yalnız sufi istilahları sisteminin vasitəsi ilə anlamaq olardı“. (6) 119

Nəzərə almaq lazımdır ki, Xətayinin poetik leksikonunda ”Qurani – Kərim“in ləfz və ibarələr sistemi zəngin olsa da, şair daha çox anlaşılması asan olsun deyə xəlqi obrazlı ifadə qəliblərinə üstünlük verirdi:

Ey Xətayi, afərin qılmaq gərək idrakına,
Böylə tər sözlər məgər kim, Sədiyi – Şiraz edər (4, 90)

və ya

Xətayi, nəzmi – əşarinə yüz min afərin gəlsin
Ki, aqillər xəyalından deyil, divanələrdəndir (4, 91)

Xətayinin surə və ayələrdən iqtibaslarla qələmə aldığı hər hansı bir qəzəldəki zöhd praktizminin bədii – poetik məntiqi irfani mərifət qvramlarının tam tələbatına uyarlı olmaqla diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Xətayinin təsəvvüf qavramları ilə səciyyəvi olan şeirlərində ”Qurani – Kərim“ iqtibaslarının ana xəttini müqəddəs kitabda adı keçən peyğəmbərlərlə bağlı süjetlər təşkil edir. Bəzən bu qəzəllərdə bir neçə peyğəmbərin fəzilət semantikasının irfan qavramları öz poetik əksini tapmaqla, geniş bir mənzərə ilə həmin peyğəmbərlərin risalət missiyasının təsəvvüf analitikası ”Qurani – Kərim“ anlamlarının kontekstində bədii – poetik təqdimatı ilə diqqəti cəlb edə bilir:

Təalallah, gəl ey gör kim, yenə nuri – xuda gəldi,
Cəmi – ənbiya xətmi Məhəmməd Mustafa gəldi (4, 181)

Öncə bunu qeyd etmək lazımdır ki, Allahın nur substantivliyi irfan ədəbiyyatında bütün mərhələlərdə və dövrlərdə ən çox tədqiq edilən populiyarlıqla diqqəti cəlb edir. Bu mənada Xətayi baxışları bir sıra qəzəllərində irfan alimləri səviyyəsində dayana biləcək bədii – elmi məntiqlə nəzərə çarpa bilir. Belə ki, ”cani – aşiqlər“, ”bəxti – sadiqlər“, ”ruhi – möminlər“, ”zəminlərdə, zəmanlarda səlahül – xeyr məqdəm“ anlayışları klassik təsəvvüf alimlərinin və eləcə də orta çağ irfan mütəfəkkirlərinin müxtəlif istiqamətlərdən barəsində bəhs etdikləri bəlli faktorallığa malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, irfan poeziyasında təkrir ustalığı Nəsimi yaradıcılığında olduğu kimi, Xətayi şeirlərində də özünün orijinal deyim tərzi ilə diqqəti cəlb edə bilir:

Gözəl şahım, qəmər mahım, muradgahım, könülxahıım,
Cəmali – məzhərüllahım, kərimi – övliya gəldi (4, 181)

Nəzərə almaq lazımdır ki, Xətayi bir təsəvvüf şairi olaraq mərifət qavramlarının bədii – fəlsəfi təqdimatında və eləcə də təsəvvüf şeirinin terminoloji vüsətində ustalıq nümayiş etdirməsi ilə də xüsusi mövqe shibidir:

Xətayi xəstə şol şahin cəmalın vəslini istər,
Rəvan ver can satun algil ki, elmi – can bəha gəldi (4, 182)

Qeyd etmək lazımdır ki, irfan qavramlarının təqdimat poetizmi hal və məqamlar kontekstində müxtəlif obrazlarla öz bədii əksini tapması ilə səciyyəvidir. Bu zaman yuxu anlamı vəsli – eşq tərənnümünün motiv təzahürlərinindən sayılmaqla, təsəvvüf poeziyasında ən çevik obrazlı bədii ifadə vasitələrindən hesab edilir. Belə ki, Xətayi şeirlərində yuxu mərifət anlayışının təqdimat vasitələri kimi geniş əhatə dairəsinə malikdir:

Ruzi şəb dünya içində məstü heyranəm müdam,
Gecələr yuxu içində ta xəyalın görmüşəm (4, 119)

və ya

Duşdə gördüm məni – sevdazadə çin – çin yapuşur
Boynuma silsileyi – zülfi çü dalın bu gecə (4, 165)

Məşhur təsəvvüf alimlərindən Həsən Ayni Yüksəl özünün ”Türk – İslam Təsəvvüf glənəklərində rüya“ adlı əsərində yazır: ”Qurandakı Fəth, Saffat, İsra, Yusif, Şura surələrində çeşidli vəsilələrlə rüyalara təmas edilməkdə, Buxari və Müslüm başda olmaq üzrə hədis kitablarının hamısında Hz.Mühammədin (s.a.s) görmüş olduğu rüyalarla etmiş olduğu təbirlərdən bəhs edilməkdədir (8, 175).

Göründüyü kimi, Xətayi şeirlərində ilahi idrakın ən başlıca vasitələrindən biri olmaqla, yuxu – röya qavramı vasitəsi ilə mərifət təzahürlərinin fəlsəfi mündəricəsi təsəvvüf tarixindəki bəlli olan uyğunluqları ilə diqqəti cəlb edir. Bu mənada Xətayi yaradıcılığındakı irfani düşüncə tərzi elmi təsəvvüf ədəbiyyatının nəzəri elmi idrak prinsipləri eyni əxlaqi əsaslara malikdir. Hətta, yuxunun irrial mərifət anlamı məzmununda Xətayi şeirinin elə zəngin irfan filosemlərinin müşahidə təzahürləri mövcuddur ki, həmin təzahürlər ”Qurani – Kərim“in batini – möhkamət dinamizmini bütünlüklə ehtiva edə bilir:

Gər cəmalın əksini uyxudə gördü ayü gün,
Şol xəcalətdən qızardı, qeyrətindən xun kimi.

Xameyi – qüdrət ki, çəkdi arizin lövhində xət,
Hansı katib yaza bildi şol xəti – mövzun kimi (1, 380)

Nəzərə almaq lazımdır ki, ”Qurani – Kərim“ iqtibasları anlayışı özlüyündə Şərq poeziyasının klassik və daha sonrakı dönəmlər üçün bir üslubi bədii poetik tendesiya təzahürüdür. Bu tendesiya orta çağ irfan dünyagörüşünün proqressiv dinamikası ilə özünün mükəmməl elmi idrak əhatəsini daha çox genişləndirə bildi.Əbu Nəfs Ömər Sührəverdinin təbirincə desək, bu missiya sufi dünyagörüşünün xüsusi inkişaf mərhələsi ilə bağlı idi. Bu barədə ”Əvarifül – Məarif“ əsərində oxuyuruq:”Məhz sufilərin qəlbləri bu təmiz fitrət (Allah və peyğəmbər) ilə daha yaxın münasibət və bərabərlik içində olduqları üçün Onun elmindən ən böyük nəsibi onlar almışlar və batinləri elmlə dolmuşdur. Elə buna görə də onlar (öy-

rəndikləri mərifət elmini) bu şəkildə öyrəndilər... Bu yolla onlar həm suyu içilən, həm də riyazət edilən rəhmət gölünə çevrildilər. Təqva nuru ilə doldular“ (8, 15).

Bəlgədəki mərifət anlamlarının mövzu əhatəsi ilə assosativ Xətayi şeirindəki iqtibaslar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, sufi poeziyasının əqaidlər sistemi Xətayi yaradıcılığında ”Qurani – Kərim“in batini mətləblər əhatəsi ilə təzahürünə görə mükəmməl bədii – poetik təsəvvüf nümunələrdir. Belə ki, Xətayi divanında bu tendesiya hətta, ayrılıqda elmi təhlilə cəlb edilərsə, irfan elminin struktural mərifət batiniyyətini özündə ehtiva edə bilməsi ilə səciyyəvidir:

Cəmalın ”haziki cənnət“ dedi həq ”fədxülü fiha“,
Təala şəhahü əkbər, yanağın vərdi – əhmərdən.

Üzarın yüzüdür Yasin, anın şənindədir Əlhəmd,
Ləbin yaquti – əhmərdir, dişin lölöi – gövhərdən.

Yüzini sureyi – Ənam oxudum qüdrətüllahdan,
Xətayi bolmadı bir dəm xilas allahü əkbərdən (4, 143)

Əlbəttə, Xətayi şeirinin səfəviyyədən intişar edərək qızılbaşlıq dönəmlərinə qədər şiəlik əxlaqına bağlı olan xüsusiyyətləri mövzu qayəsi baxımından xüsusi ilə qeyd edilməlidir. Təsəadüfi deyil ki, tanınmış rus şərqşünası C.Triminqem sufi poeziyasının ”Qurani – Kərim“ iqtibaslarında şiəliyi daha çox tərənnüm imkanları nümayiş etdirdiyini vurğulamaqda tamamilə haqlı idi. Tədqiqatçı alim ”İslamda sufi ordenləri“ adlı məşhur monoqrafiyasında yazır : ”Qurani – Kərim“ə müraciətdə Nəsimi və Xətayi poeziyası arasında müəyyən yaxınlıq duyulur. Bu ilk növbədə hər iki şairin dini fəlsəfi baxışları və dünyagörüşü arasındakı yaxınlıqdan doğur. Nəsiminin təbliğ etdiyi hürufilik təlimi şiəlikə sufizmin qovşağında yarandığı kimi, Şah Xətayinin mənsub olduğu səfəviyyə təriqəti də şiə məzhəbli sufi təriqəti idi” (11, 88).

Görkəmli alimin gəldiyi nəticə Xətayi yaradıcılığının ana xəttini təşkil edən təriqətçilik və bu motvasiyanın mərifət qavramlarındakı hədis və qissələrdən təzahür edən assosativ obrazlar bədiyyətinin poetikasıdır ki, bu da təriqət təyinatının tərənnümündə Xətayi şeirlərinin ana xəttini təşkil edir. Bu tərənnüm əksər təsəvvüf şairlərinin yaradıcılığında bədii – irfani məntiqin poetik təqdimatları ilə öz bədii əksini tapdığı kimi Xətayi yaradıcılğında da məhz bu müstəvidən təzahürləri ilə diqqəti cəlb edə bilir:

İstədim kuyində can verəm, şəha, təxir edib,
”İnnə əmhəlhüm rüveyda“ qılduğun, yəni ki nə?

...Sidrə birlən müntəhayə qəddini təşbih edib,
Qədrini ”Vətturi – Sina“ qılduğun, yəni ki nə? (4, 195-196)

Xətayi yaradıcılığında hədis və qissələrdən bəhrələnmənin ənənəvi sufizm prinsipləri ilə yanaşı eyni zamanda ”Səfəviyyə“nin irfani elmi dəyərlərinin məxsusi təsirləri danılmaz faktlardandır. Əlbəttə, bu təsirlərin tarixiliyi varislik baxımından ”Qızılbaş“ təriqətinin xələf olmaqla missiya daşıyıcılığından irəli gəlirdisə, batini anlamlarla daha vüsətli və əhatəli olan ”Səfəviyyə“ təriqətinin təsəvvüf əxlaqındakı

elmi – sufiyyənin fəlsəfi dünyagörüşü daha çox təsir dərəcəsi ilə diqqəti cəlb edə bilir. Bu cəhət Xətayi şeirinin irfani mətləblər məntiqində daha vüsətli şəkildə nəzərə çarpır ki, bu da ”Qurani – Kərim“ iqtibaslarından bədii – poetik mündəricə qazanan Xətayi misralarında əhatəli aydınlığı ilə görüntüyə gələ bilir:

Vüsalinə irən derlər, həyati – cavidan buldu,
Saçın zülmatının içrə, ləbindir abi – heyvan tək.

Məgər ki vəhyi – münzəldir qaşınla, kipriyin, zülfün,
Yüzün ovraqinin üstə yazılmış sətri – Quran tək (1, 210)

Beytdəki ”həyati – cavidan“ anlayışı ”Qurani – Kərim“dəki ”məva cənnəti“nə işarədir ki, bu da ”Nəcm“ surəsindən iqtibas edilməsi ilə səciyyəvidir. Surədə deyilir: ”Araları iki yay aralığı qədər bəlkə daha da yaxın oldu. Allah o anda quluna (Məhəmməd peygəmbərə – Ş.B.) vəhy edəcəgini etdi ... And olsun ki, Mühəmməd Cəbraili sınırın sonunda (Sidrətül – Müntəhada) başqa bir enişdə də görmüşdür. Orada məva cənnəti vardır” (9, 525).

Qeyd etmək lazımdır ki, beytlərdəki qaş, kiprik, zülf təsəvvüf poeziyasının rəmzlər sisteminin çevik ifadələrindən olmaqla Azərbaycan klassik ədəbiyyatında olduğu kimi Xətayi yaradıcılığında da geniş işlək dairəsi ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan irfanşünaslığının tanınmış tədqiqatçılarından biri kimi N.Cümşüdoğlu bu barədə ”Mirat“ və ”Qəvidül – ürəfa“ mənbələrinə istinadən yazır: ”Əbru irfanda şəriət və təriqətin zahiri cəhətlərindən yüksələrək batinə doğru gedən yoldur. Qaş və ya əbru Qurandan gəlmə qabi – qövseyn mənasında merac zamanı Haqqın dərgahına yaxınlıq rəmzidir. Bu mənada arif öz qəlb aynasında Haqın camalını müşahidə edir” (5, 218).

Qeyd etmək lazımdır ki, Xətayi dünyagörüşünün irfan səciyyəsi yalnız təriqətə bağlılığı və şəcərə mənsubiyyətinin missiya təzahürləri ilə məhdudlaşmır, əksinə, tarixi ictimai – siyasi əxlaq prinsipi olaraq, ədəbi təsəvvüf mündəricəsinin ərkan tərənnümü kontekstində daha çox bədii – poetik pafos nümayişi ilə də diqqəti cəlb edə bilir:

Bildiyim unutdum, eylərəm fəryad,
Dərdim budur, dil yox istəyəm fəryad,
Təkrar yenə təlim etdi bir ustad,
Dərsimi məktəbi – ürfandan aldım (2, 13)

Diqqətlə nəzər edildikdə Xətayinin bir irfan şairi olaraq mərifətəqaidlərinə qailliyi onun poeziyasında xüsusi effekt təzahürləri ilə diqqəti cəlb edir. Müqəddəs kitabın surə və ayələrindən iqtibaslar Xətayi yaradıcılığında zöhd və təqva sintezində mərifət əhlinin yetişmək istədiyi məqamların doğru – dürüst praktik və nəzəri anlamda bədii – poetik ifadə imkanlarındakı hal və məqamların təqdimatına xidmət edir. Bu zaman Xətayi poetikasının bədii məntiq təməlləri təmkin əhli olanların bidayət və nəhayət sifətlərini özündə ehtiva etməsi ilə səciyyəvi olan cəhətlərə söykənir. Xətayi yaradıcılığında salikin bu eşq cazibəsinə doğru səyləri vəlilər və övliyalara xas olan mərifət dərəcəsi olaraq özünün bədii – poetik əksini tapa bilir:

Başım qurban sana, mürşidi həq,
Neçə yüz mən təki cana qıyan var.
... Yəqin ixlas gərək eşqin yolunda,
Get ey münkiri – ləin, səndə güman var (1, 167)

Xətayinin mərifət anlamlarında güman şeytani vəsvəsə və yaxud haqqın substansiyasından əlahiddə küfr dərəcəsidir ki, bu da təmkin əhlinə yad olan sifətlərdən hesab edilir. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının təsəvvüf şüərasının yaradıcılığında təmkin əhli vəli və övliyalar təsnifatına ən yaxın eşq sakinləri hesab edilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu mənada Füzuli yaradıcılığındakı əhli təmkin irfani obraz olmaqla geniş və işlək sferikliyi ilə nəzərə çarpır:

Əhli – təmkinəm, məni bənzətmə, ey gül, bülbülə,
Dərdə yox səbri onun, hər ləhzə min fəryadı var.

Ey Füzuli, eşq mənin qılma nasehdən qəbul,
Əql tədbiridir ol, sanma ki, bir bünyadı var (7, 139).

Xətayinin ”münkiri – ləin“ obrazı Füzulinin “naseh” obrazı ilə ”qan qohumudur“ desək, heç şübhəsiz səhv etmərik. Hər iki obraz haqq dərgahından lənətlə təcrid edilmiş küfrün analitik təfəkkür sahibi olan iblisin məqamındadır – yəni eşq idrak fövqündə olduğu üçün yalnız aşiqlərə mənsubdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xətayi yaradıcılığında təsəvvüf leytimotivi yalnız mərifət qavramlarının təqdimatı ilə məhdudlaşmır, əksinə, daha əhatəli sufizm maarifçiliyi prizmasından müvafiq tarixi – toponomik informativliklə mətləblərə də aydınlıq gətirmək nöqteyi – nəzərdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilir.

Ədəbiyyat

1. Xətayi, I cild. Bakı: 1975
2. Xətayi, II cild. Bakı: 1976
3. Xətayi. Sazım. Bakı: 1973
4. Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən. Bakı: 1988
5. Cümşüdoğlu N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı: 1997
6. Mehdiyev N. Orta əsrlər Azərbaycan estetik mədəniyyəti. Bakı:1986
7. Füzuli. II cild. Bakı: 1958
8. Sührəverdi Ş. Avarifül – Mearif. İstanbul: 2013
9. Kurani – Kerim ve Türkce anlamı (Meal). İstanbul: 1991
10. Yüksel H.A. İstanbul: 2000
11. Тримингем Дж.С.С. Суфийские ордены в исламе. Москва: 1988

Бадалов Шохрат

Коранические мотивы и творчество Хатаи

Резюме

В древней и средневековой литературе широко распространены заимствования из «Коран»а. Хадисы и аяты «Коран»а сами по себе превратились в поэтический образ мышления. В этом смысле суфийская литература стоит на первом месте. Суфийская литература заимствовала свои основные символы и поэтические образы, сюжеты из неиссякаемой кладези «Коран»а. Великий азербайджанский поэт Хатаи также не раз обращался к «Коран»у, его киссам и хадисам, аятам и т.д.

В данной статье на обширном материале исследуются Коранические мотивы в творчестве Хатаи. Автор приводит образцы и характерные приметы газелей и четверостиший Хатаи, в которых поэт воспевает суфийские мотивы.

Badalov Shohrat

Koranic motives and creativity of Hatai

Summary

In ancient and medieval literature loans from “Koran” are widespread. Hadis and ayats from “Koran” and in itself turned into a poetic mentality. In this sense Sufi literature is on the first place. Sufi literature borrowed the main symbols and poetic images, plots from inexhaustible wells of “Koran”. The great Azerbaijani poet Hatai also addressed more than once to “Koran”, to his kissas and hadis, ayats, etc.

In this article on an extensive material Koranic motives in creativity of Hatai are investigated. The author gives samples and characteristic signs of gazels and quatrains of Hatai in which the poet sings of sufi motives.

Rəyçi: Afaq Ramazanova
filologiya elmləri doktoru, dosent

QƏNİMƏT HÜSEYNOV
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Mingəçevir filialı
qanimet@mail.ru

İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞ HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİN EDİLMƏSİİ DÖVLƏTİN ALİ MƏQSƏDİDİR

Açar sözlər: vətəndaş, hüquq və qanun, qanunçuluq, təqsirsizlik
Key words: civil, rights and freedoms, law, legality, presumption of innocence.
Ключевые слова: гражданин, права и свобода, закон, законность, резумпция невиновности

18 oktyabr 1991-ci ildə "Dövlət Müstəqilliyi" haqqında Azərbaycan Respublikası Konstitusiya aktının qəbulundan sonra ölkəmizdə əsaslı dəyişiklər baş verdi. İlk dəfə olaraq 1995-ci ildə çoxpartiyalılıq əsasında və siyasi plüralizm şəraitində Azərbaycanın ilk parlamentinə seçkilər keçirilmiş, ümumxalq səsverməsi yolu ilə suveren dövlətin ilk konstitusiyası qəbul edilmiş, Azərbaycan dünya birliyinin bərabər hüquqlu dövlətləri sırasına daxil olmuşdur. Bundan sonra respublikamız özünün əsaslı tarixi irəliləyiş dövrünə qədəm qoymuşdur.

Ölkəmizin siyasi-iqtisadi və sosial-mədəni həyatında baş verən dəyişiklərin qanuni nəticəsi olaraq qəbul edilən yeni konstitusiyada respublikamızın müstəqilliyinin qorunub möhkəmləndirilməsinə dövlətçiliyin inkişafına, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə xüsusi diqqət ayrılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası mütərəqqi siyasi-hüquqi sənəd olmaqla bütünlüklə, xalqın iradəsini ifadə etməsi, sosial ədalət, insan və vətəndaş, hüquq və azadlıqlarının, digər mühüm prinsiplərin layiqincə təsbit olunması baxımından tariximizə əvəzsiz töhfədir. İnsan hüquqları hər bir insanın mövcudluğunun və birgəyaşayışının bünövrəsi olmaqla, müasir dünyada sülhün və tərəqqinin ifadəsidir. İnsan hüquqları ideyası öz kökü etibarı ilə qədimlərə getsə və orta əsrlərdən pöhrələnsə də, yalnız maarifçilik dövründə fəlsəfi nəzəriyyə kimi təşəkkül tapmışdır. 1948-ci il dekabrın 10-da " Ümumdünya insan hüquqları bəyəmnaməsi " qəbul ediləndən sonra insanın mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarının kataloqu genişlənməyə başlamış, 1975-ci ildə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Helsinki Müşavirəsinin Yekun Aktının qəbulundan sonra isə insan hüquqları beynəlxalq davranışın hamılıqla etiraf olunan normasına çevrilmişdir. BMT Baş Məclisinin 1948-ci il dekabrın 10-da qəbul etdiyi həmin bəyəmnamə özündə insanın əsas hüquqlarını əks etdirərək onları ən qiymətli bəşəri dəyər elan etdi. Dövlətlər təntənəli surətdə insan hüquqlarının müdafiəsini özlərinin ən vacib öhdəliklərindən biri hesab etdilər. Onların gözlənilməsi "azadlığın, ədalətin və sülhün əsası " kimi götürüldü. Azərbaycan Respublikasının ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş konstitusiyasında insan və vətəndaş və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətimizin ali məqsədi kimi bəyan edilmişdir. Azərbaycan dövləti siyasi – hüquqi potensialından tam istifadə etməklə bu məqsədə nail olmaq və müvafiq hüquqi mexanizmlər yaratmaq üçün tədbirlər görür. Ölkəmizdə gedən böyük demokratik dəyişikliklər çərçivəsində insan hüquqları və azadlıqlarının təmin edilməsi daim diqqət mərkəzində olmalıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 18 iyun 1998 – ci il tarixli sərəncamı ilə "İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair dövlət proqramı" təsdiq edilmişdir. Proqramın respublikamızda həyata keçirilməsi, əsas mahiyyət etibarilə onun bilavasitə insan hüquqlarının müdafiəsinə müdafiəsinə yönəlməsi olduqca yüksək qiymətləndirilməlidir. Proqramın ümumi məzmunundan aydın olur ki, İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, müdafiə olunması hazırda Azərbaycan dövlətinin ən ali məqsədlərinin biridir. Proqramın ümumi respublika səviyyəsində icra olunması qarşıya əsas məqsəd qoyulmuşdur. 1998 – ci il ümummilli lider İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında fərman imzalamış və bu fərmanda insan hüquqlarının müdafiə üsulları konkret müəyyən edilmişdir. Azərbaycan prezidenti cənab İlham Əliyevin 17 iyun 2007 – ci il tarixli sərəncamı ilə 18 iyun tarixinin "İnsan hüquqları günü" elan olunması məhz bu istiqamətdə həyata keçirilən ən mühüm addımlardan biridir. Mülahizələrimizi Konstitusiyanın "əsas və vətəndaş hüquqları və azadlığı" bölməsinin bəzi və əsasən mühüm əhəmiyyət kəsb edən maddələri üzərində qurmaq istərdik. Konstitusiyada təsbit edilmiş vətəndaşların hüquq və azadlıqları demokratik cəmiyyətin prinsiplərinə tan uyğun şəkildə öz əksini tapmışdır ki, bu da hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində mühüm nailiyyətdir. Vətəndaşların hüquqları və azadlıqları prinsiplərinə görə "hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları var..." Belə ayrılmaz hüquqlardan ən mühümünə misal olaraq insanların yaşamaq hüququnu göstərə bilərik ki, bu da Konstitusiyanın 27 – ci maddəində öz əksini tapmışdır. Konstitutsiyanın 66 – cı maddəsi vətəndaşlara dövlət orqanlarına, şəxsən heç bir vasitədən istifadə etmədən müraciət etmək hüququ verir. Dövlət orqanları onlara edilmiş müraciətə qanunla müəyyən edilmiş müddətdə baxmalı və müraciət edən şəxsə yazılı cavab verməlidirlər. Konstitusiyada bu hüququn təsbit edilməsi, həmçinin dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların vəzifəli şəxslərin fəaliyyətlərini və işlərini heç bir məhdudiyyət olmadan tənqid etmə imkanlarının yaradılması demokratik prinsiplərə uyqunluq baxımından xüsusi diqqətə layiqdir. Vətəndaş onu qane etməyən, onun hüquqlarını məhdudlaşdıran, onun qanunla qorunan istək və azadlıqlarına uyğun olmayan hərəkət və hərəkətsizliklərə qarşı çıxış etməyə, bu hərəkət və hərəkətsizlikləri tənqid etməyə haqlıdır. Yeni Konstitusiya 1978 – ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyadan fərqli olaraq bu hüquqların icrasını məhkəmə müdafiəsi ilə bağlayır və bu imkanlardan maneəsiz istifadə etmək mexanizmini təsbit edir. Konstitusiyanın 68 – ci maddəsi hüquq və azadlıqların məhkəmə vasitəsilə müdafiəsinə təminat verir. Hər bir vətəndaş dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların və vəzifəli şəxslərin qəbul etdikləri qanunsuz hərəkət və ədalətsizlikdən məhkəməyə şikayət verə bilər. Bu maddədən görünür ki, vətəndaş dövlət və ictimai orqan və təşkilatların kollerial surətdə qəbul etdikləri qərar və qətnamələrindən də şikayət verə bilər və onların bu şikayətlərinin qəbul edilib baxılması məcburidir. Vətəndaşın öz azadlıq və hüquqlarının dolğun surətdə müdafiə edilməsinə nail olması üçün Konstitusiya xüsusi norma nəzərdə tutur. Konstitusiyanın 69 – cu maddəsində müəyyən edilir ki, respublikanın hır bir vətəndsaşı yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququna malikdir. Maddi imkanı yol vermədiyi hallarda hüquqi yardım dövlət vasitələri hesabına göstərilir. Fikir və söz azadlığına yeni Konstitusiya geniş meydan açır. Bununla belə milli ədavət, düşmənçiliyə səbəb olan, sabitliyin pozulmasına gətirib çıxaran təşviqat və təbliğatın qanunla qadağan olunduğu demok-

ratik inkişafın zəruri tələbi kimi irəli sürülür. Hər kəsin fikir və söz azadlığı vardır. İrq, milli dini, sosial ədavət düşmənçilik oyadan təşviqata və təbliğata yol verilmir. Təqsirsizlik anlayışının Konstitusiya səviyyəsində təsbit edilməsi xüsusi əhəmiyyətlidir. Konstitusiya müəyyən edirki, hər kəsin təqsirsizlik preziumsiyası hüququ vardır. Yəni təqsiri qanun nəzərdə tutduğu qaydada sübut edilməsi şəxs hər hansı cinayətin törədilməsində təqsirli sayıla bilməz. Bu prinsip iki əsas şərtin üzərində dayanır, onlardan biri səlahiyyətli orqanın şəxsin təqsirli olması barədə çıxardığı nəticə, ikincisi isə məhkəmənin qanuni qüvvəsini almiş təqsirləndirici hökmün mövcud olmasıdır. Məlumdur ki, bir sıra hallarda şəxsin əməlində cinayət tərkibi olmasına baxmayaraq, istintaq və təhqiqat orqanları hərəkətinin az əhəmiyyətli olmasını, ictimai təhlükə dərəcəsinin az olmasını nəzərə alaraq işlərin icraatına xitam verib, başq təsir tədbirləri qəbul edilməsini mümkün hesab edirlər. Həmin məcəllənin 71-ci maddəsinə görə şəxs böyük ictimai təhlükə doğurmayan cinayət əlamətləri olan əməl törətdikdə; bu əməlin törədilməsi faktı şübhəsizdirsə, onu törədən şəxs isə ictimai təsir tədbirləri ilə islah oluna bilərsə, səlahiyyətli orqanlar ictimai təsir tədbirləri qəbul edilməsi üçün işin icraatına xitam verməyə haqlıdır.

Göründüyü kimi, yalnız hərəkətin yüksək ictimai təhlükəlilik dərəcəsi və onu törədən şəxsin cinayət qaydası ilə cəzalandırılması labüd olduğu hallar istisna olmaqla, qalan hallarda qanunun tələb etdiyi kimi, təqsir sübut olunduğu təqdirdə ictimai təsir tədbiri qəbul edilməsi mümkündür. Qanun tələbinə görə haqqında söz gedən şəxs özünü cinayətdə təqsirli bilmədiyi halda işin məhkəməyə göndərilməsini və beləliklə özünü təmizə çıxarmaq üçün təşəbbüs göstərməyə haqlıdır. Konstitysiyanın 71-ci maddəsində “ Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir ” cümləsi ilə nəzərədə tutulmuş hüquq norması çox hallarda cinayət sübut edilmədiyi halda işin ictimaiyyətin müzakirəsinə verilməsi bəhanəsi ilə şəxsin üzərində təqsirin saxlanma hallarının qarşısını alır.

Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu olmaması, qanun pozğunluğu ilə əldə edilmiş sübutlardan istifadə edilməsinin yol verilməzliyi barədə həmin maddənin göstərişləri hüquqi cəhətdən yüksək qiymətləndirilməlidir. Bu istintaq, təhqiqat və məhkəmə orqanlarının sübutetmə prosesində indiyə qədər buraxdıqları nöqsanları təkrar edilməsinin qarşısını alaraq, sübutların yalnız qanun çərçivəsində əldə edilməsində onların məsuliyyətlərini artırır. Sosial ədalət prinsipinin ən ümdə şərtlərindən biri olan “ məhkəmənin hökmü olmasa kimsə cinayətdə təqsirli sayıla bilməz ” normasının Konstitusiyada qətiyyətlə təsbiq edilməsi məhkəmə hökmlərinə qaarşı tədbirləri artırır, məhkəmələrin bu sahədəki məsuliyyətlərini yüksəldir. Qanunun tələblərinə görə hər bir hökm iki əsas şərti əks etdirməlidir. Bu sənəd qanun və əsaslı olmalıdır. Yəni məhkəmənin hökmü həm qanuna əsaslanmalı, həm də əsaslı olmalıdır. Qanun və əsaslı dedikdə, cinayət məcəlləsinə əsasən konkret hərəkətin cinayət edilməsi, seçilən cəza növünün şəxsin hərəkətinə və şəxsiyyətinə uyğun seçilməsi, eyni zamanda sübutların prosessual qaydalara əməl edilməklə toplanılması və onlara düzgün qiymət verilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Bu qeyd etdiklərimizlə yanaşı hər bir hökm təqsirləndirici və ya bəraətləndirici olmasından asılı olmayaraq, həqiqətlilik və ədalətlilik keyfiyyətlərini özündə əks etdirməlidir.

Məlumdur ki, ancaq həqiqəti müəyyən etdikdən sonra şəxsi təqsirli bilib cəzalandırmaq və yaxud təqsirli bilib bəraətləndirmək olar. Təqsirli bilib cəzalandır-

maq yalnız məsələnin ədalətli həllinin bir tərəfidir. Onun ikinci və ən vacib tərəfi isə bu cəzanın müttəhimin hərəkətinə şəxsiyyətinə cinayətin ağırlıq dərəcəsinə uyğun olaraq təyin edilməsinin ədalətli olmasıdır. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi hesab edilməklə bu hüquqların qorunmasının məhkəmə müdafiəsinə arxalanması Konstitusiyada öz əksini tapır. Onlar məhkəmə qarşısında bərabər olmaqla, qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını məhkəmə vasitəsilə müdafiə edə bilərlər.

Respublikada yaşayan hər bir kəsin mülkiyyətində heç bir məhdudiyyət olmadan, daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Məhkəmənin qərarı olmadan həmin kəslər onlara məxsus olan əmlak tam müsadirə oluna bilməz. Əgər dövlət və ictimai ehtiyaclar üçün xüsusi mülkiyyətdə olan əmlakın özgələşdirilməsi lazım gələrsə, qabaqcadan onun dəyəri ödənildikdən sonra edilə bilər. Vərəsəlik hüququna dövlət təminat verir. Göründüyü kimi, Konstitusiya insanlara geniş hüquq və azadlıqlar bəxş etməklə yanaşı bu hüquq və azadlıqların hərtərəfli qorunmasına əsaslı təminatlar verir. Bu baxımdan Konstitusiyanın məhkəmə hakimiyyəti barəsindəki 7- ci fəsli xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi yalnız qanun qüvvəsi almış məhkəmə hökmü olduğu halda şəxsin müəyyən cinayətdə təsirli sayıla bilməsi, məhkəmə səlahiyyətlərinin dəyişdirilməsi məqsədilə müəyyən olunmamış hüquqi üsulların tətbiq edilməsinə və fövqəladə məhkəmələrin yaradılmasının qadağan edilməsi barədə Konstitusiyanın göstərişləri gələcəkdə hər hansı bir əyintiyə və qanun pozuntularına yol verilə bilməsi ehtimallarını istisna edir. Yaxın keçmişin acı nəticələrinin təkrar edilməsinin qarşısını qətiyyətlə alır. Ədalət mühakiməsinin yalnız qanuni əsaslar üzərində yaradılmış məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi məhkəmə quruluşu və məhkəmə quruluşu və məhkəmə icraatı qaydalarının Konstitusiyaya əsasən qəbul edilmiş qanunla müəyyən edilməsi qanunla müəyyən edilməsi demokratik prinsiplərə uyğundur. Mülki və cinayət işlərinə məhkəmələrdə kollerial tərkibdə baxılması, müdafiəçilərin məhkəmə baxışının bütün mərhələlərində iştirak etmələrinin əsas qanunda təsbit edilməsi yalnız qanuni yolla əldə edilmiş sübutlara əsaslanaraq məhkəmə qərarının qəbul edilməsinin mümkünlüyü insanların hüquqlarının tam mənası ilə müdafiəsinə zəmanət yaradır. Məhkəmə nəzarətinin respublika Ali Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilməsi, məhkum edilmiş şəxsin onun haqqındakı işə yuxarı məhkəmə tərəfindən yenidən baxılması üçün müraciət etmə hüququ olması, həmçinin yüksək hümanist prinsiplərə əsaslanır. Xalqımızın iradəsi ilə ümumxalq səsvermə zamanı böyük uğur qazanmış yeni Konstitusiyamızın mütərəqqi cəhətlərindən çox söhbət açmaq olar. Sözsüz ki, onun üstün dəyərlərindən hələ çox yazılacaq, hüquqşünaslar, iqtisadçılar digər mütəxəssislər Konstitusiyamızın hər dəfə yeni mühüm cəhətlərini üzə çıxaracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycn Respublikasının Konstitusiyaı "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı Bakı – 2009 – cu il
2. Əsgərov Z.A. "Konstitusiya hüquq münasibətləri və onların subyektləri" Qanunçuluq № 3.1996

3. Ələsgərov F.M. "Məhkəmə - hüquq islahatları astanasında"Qanunçuluq № 3.1996
4. "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında" 9 noyabr 1950 – ci il Avropa Konvensiyası
5. 28 dekabr 2001 – ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında" Konstitusiya Qanunu
6. "İnsan və vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" 22 fevral 1998 – ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı
7. "İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı" 18 iyun 1998 – ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı
8. "Azərbaycan Respublikasında İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı" 28 dekabr 2006 – cı il

Ganimat Huseynov

Human rights and civil rights and freedoms is the main priority of the government

Summary

The main gist of the rights and freedoms of the human and civil has been clarified and the provision of these rights and freedoms has been declared such as the supreme goal of the government. The protection of the rights and freedoms of the human is constantly the centre of attention of our government, and the important programs of government have been accepted, the important steps have been taken in this field. All of them have been clarified. The Constitution gives people rights and freedoms, as well as a wide range of comprehensive protection of the rights and freedoms it provides reasonable safeguards. Judicial supervision of the implementation of the Supreme Court, a person convicted her of the right to apply for a review by a higher court, as well as high-humanist principles.

Ганимат Гусейнов

Обеспечения прав человека и гражданских прав и свобод является главным приоритетом правительства.

Резюме

Привлечены ясность в самой сущности человека и гражданских прав и свобод, прав и свобод были объявлены как цель государства. Уделяет особое внимание защите прав и свобод человека, а также государственных программ в этой области, и важные шаги были предприняты. Все они были уточнены.

Конституция дает людям права и свободы, а также широкий спектр комплексной защиты прав и свобод, которые она предоставляет разумные гарантии. Судебный надзор за осуществлением Верховного суда, лицо, осужденное ее права подать заявку на рассмотрение в суд высшей инстанции, а также высокопоставленных принципов.

Rəyçi: Zenfira Əzizova
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NƏRMİNƏ MƏMMƏDOVA
AMİ Mingəçevir filialı
narmina@mail.ru

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN HƏYATA KEÇİRDİYİ FİZİKİ TƏRBİYƏ İŞİ

Açar sözlər: bədən tərbiyəsi, oyun, qələbə, qədim, mədəniyyət
Key words: physical education, game, victory, ancient, culture
Ключевые слова: физическое воспитания, игра, победа, древний, культура

Bəşər tarixinin müxtəlif dövrlərində yaşamış görkəmli filosoflar, alimlər bədən tərbiyəsini və idmanı sağlamlığın, gümrahlığın zəruri şərti hesab etmişlər. Bu barədə Hippokrat, Platon, Aristotel, Qalen, Petrarka, Ər-Razi, Əbu Saleh, İbn Sina, Qabus, Nizami, N.Tusi,Xətai, Füzuli və başqalıarı çox qiymətli fikirlər söyləmiş, bədən tərbiyəsi və idmanın ilkin elmi-nəzəri ünsürlərin müəyyən etməyə çalışmışlar. Hippokrat deyirdi ki, hərəkətsiz müalicə yoxdur. Petrarka gimnastikanı sağlamlığın zəruri şərti sayır, onu şəfaverici dərman hesab edirdi. İbn Sina hər bir adamın bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmasını sağlamlığın rəhni hesab etməklə yanaşı idman oyunları ilə məşğul olmağı da tövsiyə edirdi. Onun fikrincə, hifz-səhiyyənin əsasını rejim, qida, yuxu kimi üç amil təşkil edir. Rejimə o, idman oyunlarını, iradi çalışmaları, bərpaedici çalışmaları daxil edir və bunları bir neçə növə bölürdü. Yavaş və normal şəraitdə edilən çalışmalara-yüyürməyi, yüyürərkən dərin nəfəs almağı, bədənin bütün hissələrini hərəkət etdirməyi, bir xətt üzərində qalmağı, gəzintilərə çıxmağı, açıq havada olmağı, top atıb-tutmağı, sərt çalışma və terminlərlə isə uzun məsafəyə qaçışı, dolanbac yollarla qaçışı, dərə-təpə döngəli və xəndəklər olan yerlərdə qaçışı, ox atmağı, zorxanalarda ağırlıq qaldırmağı, zövkanı və s. daxil edirdi.

Bədən tərbiyəsi, fiziki tərbiyə və idman özünün tarixi inkişafı boyu müəyyən elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmiş, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə tədricən başqa elmlərdən fərqlənmişdir. Fiziki tərbiyənin mühüm vəzifələrindən biri hərəki bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasıdır. Bu prosesin qanunauyğunluğunu bilmək fiziki hərəkətlər təliminin hər bir mərhələsinin məzmunundan səmərəli istifadə etməyə təminat verir, fiziki hərəkətləri mənimsəmə prosesini düzgün qiymətləndirməyə kömək edir, təlim şəraitini dəyişdirməyə, hərəkətlər sistemlərini daha düzgün qurmağa imkan yaradır. Şagird mənimsədiyi biliklər və müntəzəm icra olunan hərəkətlər əsasında fiziki hərəkəti (bacarığı) yerinə yetirməyə çalışır, onları təkmilləşdirmək üçün müəyyən perspektivlərə malik olur.

Fiziki hərəkət təkrarlar nəticəsində bacarığa çevrilir. Hərəki bacarıqlar isə tədricən avtomatlaşır və nəticədə hərəki bacarıqlar vərdişə çevrilir. Bu işdə hərəkətlərin məşq etdirilməsi mühüm rol oynayır. Nizami Gəncəvi hərəkətlərin, bacarıqların adətə çevrilməsinə "Yeddi gözəl" əsərində yüksək qiymət vermiş, kəniz Fitnənin timsalında məşq etmənin nəyə qadir olduğunu göstərmişdir. Fitnə hər gün yenicə doğulmuş buzovuçiyninə alıb 40 pilləkanı qaldırmış və aşağı endirmişdir.

Bədən tərbiyəsi anlayışı çoxmənalı olub, özünün nəzəriyyəsi, tarixi, kardları, ədəbiyyatı, təşkilatı və s. ilə səciyyələnir. Bədən tərbiyəsinin tarixi çox qədimdir.

İnsanlar hələ ümumbəşər mədəniyyəti formalaşmazdan əvvəl müxtəlif hərəkətlər edir, vəhşi heyvanlara qarşı mübarizədə xəndəklər, quyular qazır, daş və ağacdan düzəltdikləri silahlarla onları məhv edir, qələbələrindən sevinərək tonqal başında müxtəlif hərəkətləri icra edirdilər.

Həyat inkişaf etdikcə bu hərəkətlər mürəkkəbləşir və onların təliminə ehtiyac yaranır. Beləliklə "Fiziki tərbiyə" anlayışı formalaşıb öz növbəsində "bədən tərbiyəsinin" tərkib hissəsi və eyni zamanda əsas vasitəsi olaraq inkişaf edir.

Fiziki tərbiyə anlayışı geniş mənada kamil insan tərbiyəsi anlayışına daxil olub, onun tərkib hissələrindən biridir. Fiziki tərbiyə tərbiyənin digər növləri kimi pedaqoji prosesə xas olan əlamətləri özündə əks etdirir. Fiziki tərbiyə fiziki hərəkətlərin, təbii amillərin köməyi ilə insanın fiziki inkişaf və təlimini idarəetmə prosesidir. Fiziki tərbiyə prosesi insanın hərəki vərdişlərinin və hərəki qabiliyyətlərin məqsədyönlü inkişafı və formalaşmasını təmin edir. Bunlarla birlikdə insanın fiziki işgörmə qabiliyyətini xeyli artırmış olur. Deməli, fiziki tərbiyənin iki spesifik cəhəti vardır: hərəkətləri öyrənmək və hərəki qabiliyyətlərin tərbiyəsi. Hərəkətləri öyrənməyin özünəməxsus məzmununu insanın öz hərəkətlərini idarəetməsinini səmərəli üsullarını mənimsəmə sistemi təşkil edir. Həyatda vacib olan hərəki biliklər, bacarıq və vərdişlər bu yolla əldə olunur. "Fiziki təhsil" anlayışı və onun şərhini ilk dəfə görkəmli alim P.F.Lesqaft vermişdir. Fiziki tərbiyənin ikinci cəhəti isə hərəki qabiliyyətlərin inkişafının məqsədyönlü istiqamətini təmin edən hərəki qabiliyyətlərə məqsədəuyğun təsirdir. Bu hərəki qabiliyyətlərə qüvvə, sürət, cəldlik, dözümlülük və çeviklik daxildir.

Fiziki tərbiyə tərbiyənin tərkib hissəsi olmaqla şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının mühüm vasitəsidir. Əsas fiziki anlayışlar bunlardır:

1) Fiziki tərbiyə pedaqoji anlayış olub məqsədi orqanizmin anatomik fizioloji xüsusiyyətlərinə istinad edərək pedaqoji qanunlar əsasında uşağın inkişafını tənzim etməkdir. Fiziki tərbiyə prosesində uşaqlarda müvafiq bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi yaradılır.

2) Fiziki təsir fiziki tərbiyənin mühüm anlayışından biri olmaqla uşaqlarda fiziki inkişaf sahəsində müvafiq bilik, bacarıq, vərdişlər yaratmaq məqsədi güdür. Tərbiyə prosesində buna görə də müəllim psixoloji cəhətdən tam hazır olmalıdır. Hər hansı bir hərəkətin mahiyyəti və icra tərzi uşaq üçün tam aydın olmalıdır. Uşağa verilən tapşırığın icrası təkcə müəllimin deyil, həm də uşağın arzu və istəyi əsasında yerinə yetirilir.

3) Fiziki inkişaf. Uşaq orqanizmində gedən təbii proseslər bizdən asılı olmayaraq həyat tərzi və uşaq aləmində baş verən funksional, fizioloji dəyişikliklərdir. Fiziki tərbiyənin elmi cəhətdən düzgün təşkili uşaqların fiziki inkişafına müsbət təsir edir. Çəki artımında, bədən quruluşunda, sinir sistemində, ürək – damar fəaliyyətində, ağciyər həcmində müntəzəm baş verən kəmiyyət dəyişiklikləri ilə əvəz olunur. Bütün bunların nəticəsində uşaq orqanizminin funksional imkanları yüksəlir, ləngimə aradan qaldırılır.

4) Fiziki hazırlıq. Fiziki tərbiyənin əsas vasitələrindən biri də yetişməkdə olan gənc nəslin həyata fiziki cəhətdən tam hazırlamaqdan ibarətdir. Bu əməyə və vətəni müdafiəsinə hazır olmaqla, dözümlük, qorxmazlıq, mərdlik, mübarizlik kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasını müəyyən edir. Fiziki hazırlıq elə yük-

sək iradi qüvvədir ki, həe cür çətinliyə qalib gəlməklə insan qəhrəmanlıq səviyyəsinə qalxır.

5) Fiziki mədəniyyət anlayışı fiziki hazırlığa malik olan gənc nəslin sadəcə cismani güclülüyü deyil, həm də mənəvi güclülüyü kimi başa düşülür. Fiziki mədəniyyət prosesində uşaqların əzələlərinin inkişafı ilə yanaşı olaraq yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, mədəni davranış qaydaları, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, vətənpərvərlik, mərdlik, xalqın milli adət ənənələrinə ehtiram, hər cür mənfi əməllərə qarşı barışmamazlıq kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər formalaşmalıdır. Yəni sağlam bədəndə sağlam ruh olar.

Fiziki tərbiyənin məqsədlərini bilmək və onlardan təcrübədə ist etmək, uşaqların fiziki tərbiyəsində böyük effekt verir. Prinsipləri bilməmək və ya inkar etmək fiziki tərbiyə prinsipini mürəkkəbləşdirir, qarşıya qoyulan məqsədləri yerinə yetirmək, onları həyata keçirmək müddəti uzanır. Belə ki, tərbiyə prosesində şagirdlərin qüvvələrinə inamı itir, uşaqların idmana marağı itir. Gənc nəslin sağlam, gümrah böyüməsi, vətənin müdafiəsinə, əməkdə iştiraka hazır olması cəmiyyətin sosial tələblərindən irəli gəlir. Azərbaycan Respublikasında 6 yaşdan 16-17 yaşadək olan adamlar (uşaqlar və yeniyetmələr) orta ümumtəhsil məktəbindən keçir, təbiyənin tərkib hissələrindən biri olan fiziki tərbiyə keyfiyyətlərinə yiyələnirlər. Uşaqların və yeniyetmələrin yaş dövrləri haqqında Aristotel, Nizami, Komenski, Russo və başqaları maraqlı fikirlər söyləmişlər. Fiziologiya, psixologiya, pedaqogika elmləri elm klassiklərinin fikirlərinə əsaslanaraq iki böyük yaş dövrü (məktəbəqədər və məktəb dövrü) müəyyən etmiş, hər bir yaş dövrü nün də bir neçə mərhələdən ibarət olduğunu əsaslandırmışdır. Fiziki tərbiyə də həmin yaş dövrlərinə uyğun təşkil edilməklə məktəblilərin cinsi, fərdi fərqlərini nəzərə alır.

Ümumi pedaqoqikada müəyyən edilmiş təlim vəzifələri fiziki tərbiyə prosesində (fiziki tərbiyə dərslərində) nəzərə alınmaqla təlimin öz mühüm vəzifəsinə (təhsil vermək, şəxsiyyətin psixoloji inkişafını təmin etmək, şəxsiyyəti tərbiyə etmək) əlavə fiziki tərbiyənin bilavasitə özünəməxsus vəzifələri də yerinə yetirilir. Bu vəzifələrə ilk növbədə şəxsiyyətin sağlamlığının, onun gumrahlığının təmin edilməsi daxildir. Bu vəzifə ona görə ön plana çəkilir ki, fiziki tərbiyə inkişaf etməkdə, formalaşmaqda olan insanlarla məşğul olur. Məktəbli sağlamlığının təmin edilməsində fiziki tərbiyə mühüm rol oynayır. Uşaqlıq və yeniyetməlik illərində bədən hissələrinin mütənasibliyi, ahəngdarlığı, sümük toxumasının və xüsusilə döş qəfəsinin düzgün inkişafı başlıca şərtdir. Buna görə də fiziki tərbiyənin sağlamlıq vəzifəsinə inkişaf etməkdə olan insan orqanizminin normal inkişafına nəzarət etmək, onu tədricən artan yüklərə, qamətin düzgün formalaşmasına, əsəb sisteminin möhkəmlənməsinə hazırlamaq; uşaqlar və yeniyetmələr üçün zəruri olan keyfiyyətlərin inkişafına şərait yaratmaq; orqanizmin ətraf mühitin – soyuğun, istinin təsirinə dözümlülüyünü artırmaq; orqanizmin anatomik-fizioloji inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və s. daxildir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi əvvələn, ən qiymətli sərvət olan həyatın qorunmasına qayğıdır; ikincisi, fiziki inkişafı və mənəvi edən iş sistemidir.

Kiçik yaşlı məktəblilər daim hərəkət etməyi, yüyürməyi, oynamağı sevirlər. Onlarda dayaq-hərəki aparatın inkişafına xüsusi qayğı göstərilməlidir. Bu qayğını əsasən fiziki tərbiyə təlimi və çalışmaları yerinə yetirir, uşaqları oyunlara cəlb etməklə onların fəaliyyətini məqsədyönlü təşkil edir. Böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski insan həyatını oda bənzədərək deyirdi ki, külək olmada od yanma-

dığı kimi, oyun, məşq, hərəkət olmada da uşaq böyüyüb inkişaf edə bilməz. Oyun , hərəkət bir növ işdir, fəaliyyətdir, sağlamlıqdır, işsizlik, hərəkətsizlik bədənə və ruha ziyandır. Fiziki tərbiyənin təhsil vəzifələrinə şagirdlərə həyatda zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişləri, şəxsi və ictimai gigiyena haqqında bilikləri, həmin biliklərdən düzgün istifadə etmək bacarıqlarını aşılamaq; məktəblilərdə bədən tərbiyəsi və idmanla meyl, maraq və tələbatlar yaratmaq, onları idman çalışmaları məşqinə və onların icrasına cəlb etmək; şagirdlərdə fiziki hərəkət məşğələlərinin təşkilinə dair təşkilatçılıq bacarıqları və əməli vərdişləri formalaşdırmaq daxildir.

Kiçikyaşlı məktəblilərlə mütəhərrik oyunlar keçirilməlidir. Bunu isə müxtəlif məzmunlu milli oyunlar yerinə yetirir. Belə oyunlara "Bənövşə", "Yoldaş səni kim aparır", "Axtar tap", "Üstə atma", "Kim daha bərk qaçır", "Məni tapa bilərsənmi" və sair daxildir. Yeniyetmə yaşında hərəki analizatorların təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar həyatda zəruri olan hərəkətlər- yeriş, uzununa, hündürlüyünə tullanmalar, maneyələri dəf etmək, qaçış, çətin məqamlarda yoldaşa kömək etmək, qumbara atmaq və sair biliklər öyrədilir. Bu biliklər milli və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsasını, hərbi xidmətə hazırlığın ilkin ünsürlərini təşkil edir. Artıq bu yaş dövründə idman növləri üzrə ixtisaslaşma başlanır. Fiziki tərbiyənin tərbiyə vəzifələri daha çoxsahəlidir. Məktəblilər yalnız bədən tərbiyəsi və idmana dair bilikləri mənimsəməklə kifayətlənmir, həm də intellektual keyfiyyətlərə də yiyələnirlər. Onlar öyrəndikləri fakt və hadisələri hətlil etməyi, müqayisələr, ümumiləşdirmələr aparılır, nəticələr çıxarmağı, biliklərini təcrübəyə tətbiq etməyə də öyrənirlər.

Ümumilli liderimiz H.Əliyev müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərin birinci forumunda "Hər bir Azərbaycan gənci müstəqil dövlətimizin fəal qurucusu olmalıdır" adlı proqram nitqində haqlı olaraq deyir ki, nə qədər var-dövlət olsa da , nə qədər pul olsa da , nə qədər zənginlik olsa da mənəviyyət olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz. Fiziki tərbiyə prosesində məhz mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına daha çox diqqət yetirilir. Bu zaman mənəvi şüurla mənəvi davranışın vəhdəti təmin edilir. Fiziki tərbiyə prosesində məktəblilərdə iradi keyfiyyətlər, əmək bacarığı və vərdişləri, estetik hisslər və keyfiyyətlər, ədalətlilik, düzlük və doğruçuluq və s. tərbiyə olunur. Fiziki tərbiyə bütövlükdə estetik tərbiyədir. Bədənin gözəlliyi, qamətin düzgünlüyü, məşğələlərin musiqi ilə müşayət edilməsi, müxtəlif hərəkətlər estetik tərbiyə ünsürləri ilə zəngindir. Fiziki tərbiyənin mühüm və estetik vəzifəsi də məktəblilərin sağlamlığının inkişafının təmin etməkdir.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi fiziki tərbiyə işinə qoşulub ondan istifadə etmək, bu sahədəki sərvətləri nəsildən nəsillərə vermək , həmin sərvətləri inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək günün başlıca tələbidir. Bu mənada Azərbaycanın özünəməxsus fiziki tərbiyə sistemi vardır. Bu sistem fiziki tərbiyənin ictimai mahiyyətini, məzmununu, prinsip və metodlarını, təşkili formalarını əks etdirir. Fiziki tərbiyə ictimai münasibətlərin təzahür formalarından olub, ictimai həyatın bütün sahələrində özünü biruzə verir. Bu da həqiqətdir ki, fiziki tərbiyə anlayışı tarixi mahiyyət daşıyır. Yəni müasir fiziki tərbiyə sistemi müxtəlif ictimai quruluşlarda yaranmış mütərəqqi ideyaları özündə əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Hənifə Qurbanov "Fiziki tərbiyənin tədrisi metodikası" . Bakı 2010.
2. Talıbov Y.R. "Bədən tərbiyəsi üzrə kadr hazırlığının Elmi-pedaqoji əsasları" Bakı 1999.
3. Hüseynov F.A**.** "Fiziki tərbiyə".Bakı 2008.
4. Qurbanov H.H. "Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsi və metodikası" Bakı 2001.
5. Abiyev A.Q., Hüseynov F.A. "Bədən tərbiyəsi fənninin Dövlət standartı" Bakı 2005.

Narmina Mamedova
The work carried out by the independent Azerbaijan state physical education

Summary

Ancient history of physical education. Before formalasmazdan universal culture is different actions people are still wild animals fighting trenches, dig wells, and destroy them with weapons made of stone and wood, and victories in various movements were rejoicing at the bonfire.

Life is complicated with the development of these movements and their training needs. Thus, the "Physical Training" in turn formed the concept of "physical education" is an integral part of the development at the same time as the main tool.

Нармина Мамедова
Физическое воспитание проведенное независимой Азербайджанской государствой

Резюме

История физического воспитания древняя. До формирования универсальной культуры люди делали различные действия, делали траншеи для диких животных, рыли колодцы, уничтожали диких зверей с оружием из камня и дерева, радовались у костра отмечая свои победы. С развитием эти движения тоже становятся сложными и появилось потребность в обучении физической культуры. Таким образом, понятие "Физическая культура", формировалась, развивалась и является неотъемлемой частью "физического воспитания".

Rəyçi: Zenfira Əzizova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XURAMAN HÜMMƏTOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
hummatovax@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "EŞQDİR MEHRABI UCA GÖYLƏRİN" İFADƏSİ İRFAN DÜŞÜNCƏSİNİN QAYNAĞIDIR

Açar sözlər: "Nizami Gəncəvi", "Xəmsə", "Xosrov və Şirin".
Ключевые слова: Низами Гянджеви, "Хамсе", " Хосров и Ширин"
Key words: Nizami Gancavi ,"Khamsa", "Khosrow and Shirin"

Nizami yaradıcılığında bəşəriyyətin yaratdığı fəlsəfi sistemlərin bir növ sintezi var. Əslində, buna təkcə sintez kimi yanaşmaq doğru olmaz. Dövrün bütün fəlsəfi görüşlərinə bələd olan Nizami onları mexaniki şəkildə qəbul etmir, öz düşüncəsindən keçirərək yeni poetik-fəlsəfi dünyagörüşü yaradır. Bundan irəli gəlməklə Nizaimi yaradıcılığını konkret bir fəlsəfi cərəyan, görüşlə məhdudlaşdırmaq olmur. Tədqiqatçılar onun fəlsəfi görüşlərinin formalaşmasına xalq müdrikliyinin, folklor hikmətlərinin də təsir etdiyini xüsusi şəkildə qeyd etmişlər (1, s. 33; 2, s. 21; 3, s. 150; 4, s. 4; 5, s. 91-101).

Bu cəhətdən «Xəmsə»nin ikinci poeması olan «Xosrov və Şirin» səciyyəvidir. Nizamini bu poemanı yazmağa sövq edən səbəblər haqqında R.Əliyev yazır: «Sirlər xəzinəsi» şairə böyük şöhrət gətirdi… Lakin Nizami başa düşdü ki, sosial, siyasi, estetik görüşlərin təbliği və humanizm haqqında təlimin bədii təcəssümü üçün onun «Sirlər xəzinəsi»ndə tətbiq etdiyi didiktik metod əsrin zövqünə, onun səriştəli oxucularının estetik idellarına cvvab vermir» (6, s. 28-29). H.Araslı göstərir ki, hələ «Xəmsə»nin ilk əsəri olan «Sirlər xəzinəsi»ndə söz sənətinin təsiredici qüvvəsindən müasirlərini mənən təmizliyə çağırmaq kimi bəşəri bir məqsəd üçün faydalanan şair dövrünə görə çox mütərəqqi problemlərə toxunmuş, yüksək bəşəri ideyalar tərənnüm etmişdir. Şairin şərq şeirinə gətirdiyi belə ölməz ideallar «Xəmsə»nin ikinci poeması olan «Xosrov və Şirin» əsərində daha geniş, daha vüsətli və daha aydın şəkildə ifadə olunmuşdur (7, s. 5).

«Xosrov və Şirin» bir eşq dastanıdır. Bütün tədqiqatçılar əsərdəki eşqin adi insani münasibətdən böyük hadisə olduğunu, Nizaminin burada eşqi fəlsəfi təlim, bədii-fəlsəfi konsepsiya səviyyəsinə qaldırdığını qeyd etmişlər: «Nizaminin ümumi məhəbbət fəlsəfəsinin mahiyyəti bir estetik ideal kimi Şirinin paklığında, sədaqətində, Fərhadın mərdliyində, əzəmətində, Fitnənin tədbirliyində, Leyli və Məcnunun ülvi məhəbbətində, bir siyasi ideal kimi («İsgəndərnamə»də – X.H.) hökmdarsızlar şəhərində ifadə olunmuşdur. Məhəbbət fəlsəfəsi Nizami obrazları üçün məhək daşı, sınaq nöqtəsi idi» (8, s. 81). «Nizamiyə görə, məhəbbət – həyat, dirilik, yaradıcılıq qaynağıdır. O, məhəbbət haqqındakı konsepsiyasını bədii təfəkkürün gücü ilə ifadə etmişdir» (9. s. 5).

Poema məhəbbətin dünyanın fövqünə qalxan gücündən bəhs edir. Fərhad öz eşqi ilə təbiət stixiyası ilə döyüşüb ona qalib gəlir: Bisütun dağını parçalayıb-dağıdır. Şirin öz eşqi ilə cəmiyyətin sosial-siyasi ritminə ahəng gətirməyə nail olur: cahil Xosrov onun eşqi ilə müdrik hökmdara çevrilir.

Nizami eşqi əsərdə süjet və obrazlar vasitəsi ilə təcəssüm etdirmişdir. Lakin «Xosrov və Şirin» poemasının «Kitabın tərtibi və eşq haqqında bir neçə söz» adlanan hissəsində o, özünün eşq haqqında konseptual düşüncələrini. Başqa sözlə, eşq fəlsəfəsini bədii nəzmə çəkmişdir.

İlk öncə məlum olur ki, Nizami bu eşq dastanını yaratmaqla «Xosrov və Şirin» mövzusunu tamamilə yeni poetik konsepsiyada təzələmək istəmişdir:

Söylərkən o həkim bu xoş dastanı,
Çıxarıb içindən eşqi, fəğanı.

Altmış yaşındaydı yazanda bunu,
Saxlaya bilmirdi yayda oxunu.

Altmışda sevginin, eşqin həycanı
Titrədə bilməzdi yorğun qocanı.

Bilici deyəni etmədim təkrar.
Məlumu deməkdən kimə fayda var?!

Onun yazdıqları – cəngavər eşqi,
Mənim yazdıqlarım – bir dilbər eşqi (10, s. 48).

Demək, Nizamiyə qədər bu mövzu Firdovsi tərəfindən qələmə alınmışdı. Yuxarıdakı beytlərə izah yazmış M.Sultanova görə, Nizami burada demək istəmişdir ki, Firdovsi 60 yaşında ikən «Şahnamə» əsərində Xosrov və Şirin hekayətinə toxunmuşdur. Buna görə də o, məhəbbətin, eşqin fəğan və atəşini qabarıq şəkildə qələmə ala bilməzdi» (11, s. 380).

Belə hesab edirik ki, yuxarıdakı beytlərdə Nizami təkcə yaş məsələsinə işarə etməmişdir. Burada daha dərin şeylər vardır. Şair, əslində, Firdovsinin mövzuya yanaşması ilə razılaşmamışdır. Firdovsidə Şirin erməni qızıdır və o, sasani sarayına bədbəxtlik gətirmişdir. Nizami isə mövzunu tamamilə yeni aspektdə qələbə alır. Şair üçün tarix baş vermiş hadisələrin hər bir hərfinə əməl etməli olduğu ehkam deyildi. Nizami tarixə mövzu qaynağı kimi yanaşsa da, tarixi hadisələrin təsvirində özünüməxsus bir yolla gedirdi. T.Kərimli yazır ki, poeziyanın tarixdən daha fəlsəfi və daha ciddi olduğunu, bəşər mədəniyyətinin və ictimai həyatının daha ümumi problemlərini əhatə etdiyini deyən böyük yunan mütəfəkkiri Aristotelin ardınca Nizami də tarixi qaynaqlara poetik fikrin yardımçısı və konteksti kimi baxaraq, ölməz humanist bəşəri ideyaların təqdimində onlardan bir vasitə kiim istifadə edirdi. Nizamin yaradıcılığında tarix – keçmşin örnəyində gələcəyi yaratmaq cəhdidir (12, s. 219-220).

Nizami Firdovsinin 60 yaşına işarə edib, bu yaşda bir qocanın sevgi həyəcanlarını qələmə ala bilməyəcəyini deməklə, əslində, Firdosvinin fars-sasani epik dastançılıq ənənələrinin ardınca gedib eşqi bədiiləşdirə bilməməsinə işarə etmişdir. Firdovsi Xosrov və Şirin hekayətinin təsviri zamanı, o cümlədən bütöv «Şahnamə»-də ədəbiyyatın maraqlarına yox, milli tarixin maraqlarına xidmət etmişdir. Lakin Firdovsinin təsvir etdiyi tarix Nizami üçün maraqlı deyildi. Çünki o tarix fars-sasani dövlətçiliyinin maraqlarına xidmət edən dar milli tarix idi və bu keyfiyyəti ilə

ümumbəşəri maraqlara, bütün insanlığın mənafeyini ifadə edən universal humanizmə xidmət etmirdi. Eşq, məhəbbət, sevgi isə millətdən, dindən asılı olmayaraq ümumbəşəri, ilahi hadisədir. Nizami Firdosini Xosrov və Şirinin məhəbbətinin bu ümumbəşəri tərəflərini unutmaqda, dar milli-tarixi maraqların çərçivəsində qalıb, həmin maraqları ümumbəşəri-insani maraqlarla uzlaşdıra bilməməkdə qınayır. Y.Bertels yazır ki, Nizamiyə görə, onun sələfi (Firdovsi – X.H.) Xosrov və Şirin haqqındakı rəvayətin ən gözəl hissələrindən istifadə etməmişdir. O, bunu Firdovsinin qoca olması üzündən məhəbbət həyəcanlarının onu cəlb etməməsi ilə izah edir. Firdovsi Xosrov və Şirinlə bağlı siyasi hadisələri ətraflı verdiyi üçün Nizami öz poemasında onlara geniş şəkildə toxunmur və öz qarşısına qoyduğu bədii-fəlsəfi ideyaları gerçəkləşdirməyi məqsədəuyğun hesab edir (13, s. 44-45).

Nizami Gəncəvinin poetikasından danışan N.Araslı yazır:"Nizami poemalarında təsvir edilən obrazlar düşdükləri vəziyyəti, qarşılaşdıqları çətinlikləri və keçirdikləri ruhi-psixoloji anları, danışıqlarındakı el deyimləri, xalq zərbi-məsəl və ifadələri ilə daha aydın çatdırmağa nail olurlar."(14,167)

Nizami gerçəkliyə öz yanaşması ilə Firdovsi yanaşmasını «Yeddi gözəl» poemasında «Misi saf gümüşə döndərən sənət // Gümüşdən zər alar, eyləmə heyrət» beytində «mis-gümüş-qızıl» metaforası ilə səciyyələndirmişdir. T.Kərimli beyti şərh edərək yazır: «Nizami mis metonimiyası altında, yəqin ki, Firdosvinin istifadə etdiyi tarixi xronikaları nəzərdə tutmuşdur… Bu ifadə altında Nizami tarixi xronikalardan götürülmüş quru faktlardan gözəl sənət əsəri yaradıldığını nəzərdə tutur… Firdovsi «mis bədii materialını» götürüb öz sənətinin gücü ilə ondan «gümüş» düzəldir, Nizami isə həmin «gümüş bədii materialını» öz «əl-kimyasının» köməyi ilə «qızıla» çevirirdi» (13, s. 135).

Firdovsi də, Nizami də Şərqin böyük şairləri idilər. Lakin onlar şərq ədəbiyyatı tarixində eyni bədii missiyanı yerinə yetirməmişlər. Firdovsi fars-sasani epik ənənəsinin üzərində gəlmiş, bir milli şair olmuşdur. Nizami ədəbiyyatı formaca milli, məzmunca ümümbəşəri hesab etmiş, bir azərbaycanlı şair kimi öz yaradıcılığı ilə dünya şairi səviyyəsinə qalxmışdır. Sənətkarın Firpdovsi ilə özünü müqayisə etdiyi «Onun yazdıqları – cəngavər eşqi, «Mənim yazdıqlarım – bir dilbər eşqi» beyti ədəbi-bədii müqayisəyə əsaslanır. «Cəngavər eşqi» Firdovsi «Şahnamə»sinin fars-sasani epik ənənəsi ilə bağlı olduğuna, özündə epos-dastan ənənələrini inikas etdiyinə işarədir. Nizami «dilbər eşqi» ifadəsi altında eşqə epik dastançılıq formullarından uzaq, yeni ədəbi-fəlsəfi ruhda yanaşmanı nəzərdə tutmuşdur.

Nizami bu beytin ardınca özünün eşq konsepsiyasını bədii şəkildə şərh etmişdir. Həmin bədii şərh bizə eşqi Allaha çatmağın əsas vasitəsi hesab edən təsəvvüfə Nizaminin əsərdə bəslədiyi münasibəti də öyrənməyə imkan verir. Şair deyir:

Eşqdən başqa söz könlümə yaddır,
Ömrümün quşuna sevgi qanaddır (10, s. 48-49).

Nizaminin könlünün eşqlə abad olması, başdan-başa «eşq» sözü ilə süslənməsi, yəni «eşq»in bir işarə vahidi kimi Nizaminin könül dünyasının məna rəngi kimi çıxış etməsi bizim yadımıza şairin «Sirlər xəzinəsi»ndə öz könlü ilə xəlvətə çəkilməsini salır. Yada salaq ki, Nizaminin birinci poemasında haqqında danışılan xəlvətlər sənətkarın öz könlündə keçirdiyi «seyri-süluk» halının təsviridir.

İndi burada da məlum olur ki, sənətkarın könlündə eşqdən başqa bir şey yoxdur. Sufizmdəki «seyri-süluk» da elə eşq halının təsviridir. Sufi Allaha olan eşqi ilə seyri-süluk halına daxil ola bilir. Növbəti beyt:

Eşqdir mehrabı uca göylərin,
Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin? (10, s. 49)

Mehrab – məsciddə qibləni bildirən tərəfdir. Dindarlar məsciddə üzü mehraba – qibləyə tərəf durub namaz qılırlar. İnsanların namaz qılarkən üzü qibləyə durmaları öz dualarını qibləyə yönəltmələri və Allahdan gələn yaşam enerjisini üzü mehraba tərəf duraraq almaları deməkdir. Mehrab namazı, insanın cismi və ruhu ilə qibləyə köklənməsini nəzərdə tutur. Göylərin mehrabının eşq olması isə bütün kainatın eşqə könsentrasiya olunması, göylər aləminin varlığının eşqdən başlanması və eşqə çevrilməsi deməkdir. Bu, sufi-panteist görüşlərin bədii-məcazi şəklidir. Panteizmdə ilahi təbiət insanda təcəssüm olunur və insan öz təbiəti ilə Allaha qayıdır. Nizaminin «eşq» konsepti ilə «mehrab» konseptini birləşdirməsi Allah, təbiət, insan münasibətlərinə sufi-panteist yanaşma deməkdir. Çünki «mehrab» dini anlayışdır: Allaha ibadəti, ilahi köklənməni bildirir. «Eşq»in «mehrab»la, yəni Allahla əlaqələndirilməsi təsəvvüfi-panteist dünyagörüşünün əsasını təşkil edir. Növbəti beyt:

Eşqin qulu ol ki, doğru yol budur,
Ariflər yanında, bil, eşq uludur (10, s. 49).

Eşqin «doğru yol» hesab olunması birbaşa sufiyanə görüşdür: təsəvvüfdə yaşamın mənası, mahiyyəti, üsulu, forma və məzmunu yalnız eşq yolundan ibarətdir. Burada «yol» dedikdə eşq «təriqinin» – yəni sufilərin «Şəriət-Təriqət-Mərifət-Həqiqət» kamilləşmə sxeminin ikinci pilləsi olan Təriqətin nəzərdə tutulması beytin ikinci misrasındakı «ariflər» konsepti ilə birbaşa təsdiq olunur. Arif həmin kamilləşmə sxeminin üçüncü, yəni Mərifət mərhələsində olan sufidir. Bu cəhətdən Nizami öz eşq konsepsiyasını bu beytdə birbaşa, açıq şəkildə və sufizmin təməl anlayışlarından istifadə etməklə məhz təsəvvüfi-irfani mənada götürmüşdür. Şair daha sonra deyir:

Bu dünya eşqdir, qalan fırıldaq,
Eşqdən başqa şey boş bir oyuncaq (10, s. 49).

Burada sufizmin «Şəriət-Təriqət-Mərifət-Həqiqət» kamilləşmə sxeminin sonuncu pilləsi olan Həqiqət mərhələsi nəzərdə tutulmuşdur. Çox mənalı məcazlar yaratmağa qabil olan Nizami beytdə Həqiqət məqamının birbaşa adını çəkməmiş, onu şərq-müsəlman düşüncəsinin əsas anlayışları vasitəsi ilə təcəssəm etdirmişdir. Məlumdur ki, islam düşüncəsində varlığa ontoloji münasibət dildə «varlıq-heçlik», «fani dünya-baqi dünya», «yalan dünya-həqiqi dünya» ikili modellərlə ifadə olunur. Müsəlmana görə onun yaşadığı maddi dünya həqiqi yox, fani dünyadıdır. Həqiqi, baqi – əbədi dünya o biri dünyadır. Dilimizdəki «yalan dünya» anlayışı da bununla bağlıdır. Nizami də bu dünyanı farıldaq, oyuncaq, yəni fani, o biri dünyanı isə həqiqi hesab edir. Səciyyəvidir ki, o, həqiqi dünyanı eşq hesab edir. Yəni şairin

nəzərincə, baqi, əbədi dünya, ilahi sfera eşqdən ibarətdir. Bu, eşqə birbaşa sufiyanə münasibətin ifadəsidir.

Eşqsiz olsaydı, xilqətin canı
Dirilik sarmazdı böyük cahanı (10, s. 49).

Sənətkara görə eşq yaradılışın əsasını, canını – ruhunu təşkil edir. Kainat bütöv bir sistemdir. Bu sistemin bütün elementlərini birləşdirən və hərəkətə gətirən eşqdir. Bu da öz sırasında varlığa birbaşa sufi-panteist münasibətin ifadəsidir.

Eşqsiz bir adam bir neydir – qırıq,
Yüz canı olsa da, ölüdür artıq (10, s. 49).

İnsanın varlığı ilahi yaradılış sisteminin tərkib hissəsi kimi eşqlə hərəkətə gəlir. Lakin Nizami insana münasibətdə eşqi birbaşa onun canı ilə əlaqələndirmir. Eşq insan varlığında onun ruhunun fövqündə durur. Şair buna görə də belə hesab edir ki, eşqsiz insan fiziki cəhətdən diri olsa da, yəni «heyvani» ruha malik olsa da, o bir ölü, başqa sözlə, cansız, ruhsuz varlıq məqamındadır.

Eşqsiz bu dünya soyuq məzardır,
Ancaq eşq evində rahatlıq vardır (10, s. 49).

Şair bu beytdə yuxarıdakı ideyanı cəmiyyət miqyasında təcəssüm etdirmişdir. Eşqsiz insan yüz canı olsa da, bir ölu hesab olunduğu kimi, eşqsiz yaşanan dünya da bir ölü – soyuq məzar məqamındadır.

Eşqin yanğısından gözəl şey nə var?
Onsuz nə gül gülər, nə bulud ağlar (10. s. 49).

Bu misralarda eşq sufi varlığının mövcudluq modeli kimi götürülmüşdür. Sufilər öz varlıqlarını ilahi eşq yolunda bir şam kimi yandırır və həyatlarının mənasını bunda görürdülər. «Eşq yanğısını» dünyada olan zövqlərin ən yüksəyi hesab edən Nizami, ümumiyyətlə, düyanın mənasını eşqə bağlayır. Təbiət eşqlə canlanır (güllərin açması) və öz varlığını eşqlə sürdürür (buludlardan yağış yağması).

«Xəmsə»də fəlsəfi görüşlərin inkişaf dinamikasına diqqət verdikdə Nizaminin əsərdən əsərə sufi dünyagörüşündən uzaqlaşdığının şahidi oluruq. Lakin təsəvvüf özünükamilləşdirmənin sxemi kimi onun yaradıcılığında yox olmur, əksinə, sənətkar təsəvvüfdən götürdüyü ideya və motivləri yaradıcı şəkildə dəyişir, onların digər fəlsəfi görüşlərlə sintezini yaradır. Nizami şeirində təsəvvüfi görüşlər onun ilk poeması «Sirlər xəzinəsi» ilə başlanır. Səciyyəvidir ki, bu əsərdə inikas olunmuş təsəvvüfi obraz və ideyalar özünün daha tünd görünən irfani-təsəvvüfi boyalarına baxmayaraq, sırf sufizm fəlsəfəsi deyildir. Bu cəhətdən sənətkarın təsəvvüfi görüşləri «Xosrov və Şirin» poemasında özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir.

Ədəbiyyat

1. Bertels Y.E. Nizami və Firdovsi . «Nizami» (məqalələr məcmuəsi), II kitab, Bakı: 1940
2. Aliev Q. Leqenda o «Xosrov i Şirine» v literaturax narodov Vostoka. Moskva: Nauka, 1960
3. Beqdeli Q. Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu. Bakı: Elm, 1970, 371 s.
4. Paşayev S. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı: Gənclik, 1983, 128 s.
5. Paşaev S. Nizami i Azerbaydjanskie narodnıe predaniə / «Voprosı vostoçnoqo literaturovedeniə i tekstoloqii» (sb. st.). Moskva: AN SSSR İnstitut Vostokovedeniə, 1975, s. 91-101
6. Aliev R. Oçerk «Nizami Qəndjevi» / Nizami Qəndjevi. Kratkiy spravoçnik. Sostavitelğ Dj.V.Kaqramanov. Baku: Glm, 1979, s. 9-63
7. Araslı H. Ölməz məhəbbət dastanı (ön söz) / N.Gəncəvi. Tərcümə edəni Rəsul Rza. Bakı: Yazıçı, 1983, s. 5-18
8. Cahani Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. Bakı: Elm, 1979, 204 s.
9. Əkbərov Z. Nizami, onun dövrü və müasirləri // «Nizami Gəncəvi» jur., 1994, № 1-2 (4), s. 3-14
10. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Tərcümə edəni Rəsul Rza. İzahların müəllifi M.Sultanov. Bakı: Yazıçı, 1982, 401 s.
11. Kərimli T. Nizami və tarix. Bakı: Elm, 2002, 244 s.
12. Bertels E.G. Nizami i Firdousi / «Nizami» (sb. st.) 2-ə kniqa, Baku: 1940, s. 38-85
13. Kərimli T. Nizaminin «Yeddi gözəl» poemasının Firdovsi «Şahnamə»sindəki dastanlarla əlaqəsinə dair / Nizami Gəncəvi almanaxı. İkinci kitab. Bakı: Elm, 1991, s. 131-141
14. Araslı N. Nizamının poetikası. Bakı. Nurlan, 2004. s. 167.

KH.Hummatova

Nizami Gancavi "Love is the breethe of the high heaven" as a sourre of Irphan thought"

"Summary

"Khamsa" pay attention to the dynamics of the meetings of the philosophical works of Nizami Sufi dunyagorgoturusundənuzaqlasdıgının witness work. However, the creative imagination, but it is not as ozunukamilləsdirmənin scheme, on the contrary, changing the creative artist təsəvvufdən goturdyu ideas and motives, their philosophical synthesis ggruslərlə yaradır. Nizami his first poem after poem meetings təsəvvufi "xəzinəs of Secrets" and the poem that reflected baslayır. Səciyyəvidir visible in the decoded image and ideas təsəvvufi təsəvvufi the darker colors, but only the master of Sufism, philosophy deyildir Bu təlsəfi views "Khosrow and Shirin" poem is notable for originality. Nizami Gancavi "Khosrow and Shirin" poem Sufi perspective images using the main idea and the concept of Sufi love the whole concept of the love of his etmisdirLakin əsaslanmaraq, is presented as a complex literary-philosophical system. This is the essence of the

philosophical content of the system is very difficult. Sufi meetings Tədqiqatd "Khosrow and Shirin", literary incarnation of poemasındakı features are analyzed.

Х.Гумматова

Идея Низами «Любовь – венец небес высоких» как источник теософской мысли

Резюме

Обращая внимание на динамику развития философских взглядов в «Хамсе» Низами Гянджеви, мы становимся свидетелем того, как поэт из поэмы к поэме постепенно удаляется от суфийского мировоззрения. Однако суфизм (тасаввуф) как схема самосовершенствования не исчезает полностью из его творчества, напротив, поэт творчески перерабатывая идеи и мотивы, взятые из суфизма, синтезирует их с другими философскими воззрениями. Суфийские взгляды в поэзии Низами Гянджеви прослеживаются, начиная с его первой поэмы «Сокровищница тайн». Характерно, что суфийские образы и идеи в этой поэме, несмотря на их яркую теософско-суфийскую (ирфан-тасаввуфскую) окрашенность, не являются материалом чисто суфийской философии. В этом отношении своим своеобразием обращают на себя внимание философские взгляды поэта в поэме поэта «Хосров и Ширин». Низами использовал в поэме «Хосров и Ширин» основные идеи и образы суфийского мировоззрения. Однако в своей концепции любви поэт, опираясь на суфийскую концепцию любви, представляет ее своеобразно как сложную художественно-философскую систему. Эта философская система обладает сложным составом и сущностью. В представленной работе исследуется художественное воплощение суфийских взглядов в поэме Низами «Хосров и Ширин.

Rəyçi: Nüşabə Araslı
filologiya elmləri doktoru, professor

ŞÖHRƏT NƏSİROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə foktoru
şöhrat@mail.ru

ZAHİD XƏLİLİN UŞAQ HEKAYƏLƏRİNİN ORİJİNAL KEYFİYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Hekayə orjinal, mövzu, ideya, sujet, ifadə, uşaq, təbiət, kölgə.
Ключевые слова: рассказ, оригинал, тема, идея, сюжет, выражения, дети, природа, «Тени».
Key words: original, story, subject, idea, plot, expression, child, nature, shadow.

Öz sadə oxucusunun mənəvi tələblərini duya bilən müasir ədəbi prosesin məfkurə istiqamətini, mənəvi estetik dəyərini real şəkildə əks etdirən vətənə məhəbbət hissi aşılayan şüuru formalaşdıran əsərlər yazan Zahid Xəlil orijinal özünəməxsus obrazlar silsiləsi yaradaraq balacaları riqqətə gətirən şeirlərinin dalınca 1981-ci ildə iki hissədən ibarət "Ballıca" adlı uşaq nəsrini çapdan çıxartdı. Bu kitab Zahid Xəlilin bir nasir kimi də yaradıcılıq imkanlarının necə zəngin olduğunu göstərdi. "Ballıca" kitabı iki hissədən – Cırtdanın və Azmanın söylədikləri nağıllardan ibarətdir.

"Azmanın nağılları" həcminə və mövzu əhatəsinə görə genişdir, yəni nağıl-povestlərdən ibarətdir. "Ballıca", "Cumbulu", "Fındıqburun", "Dünyanın ən balaca adamı", "Qəlbinurun başına gələnlər" adlı nağıl-povestlərdən ibarətdir. Kitabdakı Cırtdan Azərbaycan xalq nağıllarındakı Cırtdandan fərqlənir. Onun başına gələn əhvalatlar da olduqca qeyri-adidir. "Cırtdanın vertelyotu", "Meymun balasının xilas olunması", "Dənizlə üfüqün birləşdiyi yerdəki ada", "Meymunlarla çölpişiyinin dalaşması", "Cırtdanın mavi gözlü oğlanla tanış olması" və s. kimi hekayələr çox maraqlı və oxunaqlıdır.

Tənqidçilər uşaq ədəbiyyatının tədqiqatı ilə məşğul olan savadlı tədqiqatçılar, elm adamları Zahid Xəlilin yaradıcılığını Andersen və Qrimm qardaşlarının yaradıcılığı ilə müqayisə etdilər. Orijinal yaradıcılığı ilə uşaq yazıçılarından fərqlənən bu güclü sənətkarı Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq İtalyan yazıçısı Canni Rodarinin davamçısı adlandırdılar.

Nəsr sahəsində ballıcadan sonra Zahid Xəlil bir-birinin ardınca "Çıraq nənənin nağılları", "Cırtdanla Azmanın yeni sərgüşətləri", "Salam Cırtdan", "Mavi dəniz üzərində", "Odlar yurdunun paytaxtı" kitablarını oxucularına hədiyyə etdi.

Cırtdanla Azmanın sərgüşətləri kitabına beş povest və qırx yeddi kiçik hekayə daxil edilmişdir. Sənətkarın Mavi dəniz üzərində adlı kitabı nəşr olunduğu gündən nəinki balaca oxucuların, hətta böyüklərin belə stolüstü kitabına çevrildi.

Azərbaycanın zəngin sərvətini barlı bərəkətli torpağını, ecazkar təbiətini rəssam fırçasının qüdrəti ilə balaca oxucularının gözü qarşısında canlandıran yazıçı nəsr sahəsində də ən böyük zirvəyə ucala bildi.

2002-ci ildə sənətkarın nəsr əsərləri toplanmış daha bir kitabı "Dünyanın ən balaca nağılları işıq üzü gördü. 40 min tirajla nəşr olunan Bakllıca kimi bu kitab da tez bir zamanda hər tərəfə səs aldı.

Zahid Xəlilin kiçik hekayələri öz mənalılığı ilə diqqəti cəlb edir. "Güzgü", "Papaq", "Futbolçu", "Tərs adam", "Peçenyedən yaranmış qız"", "İnci", "İki nar",

"İki adamcığaz", "Üzgüçü Tural", "Körpə nəğmənin nağılı", "Ləyaqətli adam və onun qarnı", "Çəpiş" və s. kimi hekayələri kiçik olsa da onların müəllifinin bitkin bir qələm sahibi olmasından xəbər verir.

Yazıçı bu hekayələrdə oxunaqlı və aydın ifadələrlə oxucu ilə obrazlar arasında elə ünsiyyət yaradır ki, oxucu orada hekayələrin sətirləri arasında öz qəhrəmanlarını görə bilir, onların müsbət keyfiyyətlərini özünküləşdirir, yeni bir aləmə daxil olur, bu mühitdə tərbiyə olunub formalaşır, vətəndaşlıq siması aydınlaşır.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəlalə Nəbiyeva Zahid Xəlili "İtalyan ruhunu Şərq təfəkkürü ilə uyğunlaşdıran Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını bəşər səviyyəsinə qaldıran XX əsrin görkəmli sənətkarı adlandıraraq onun hekayələrini uşaq ədəbiyyat ımızın inkişafında yeni bir mərhələ adlandırmışdır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, belə güclü bir sənətkarın Əsərlərinin qaynaqları qərb ədəbiyyatına gedib çıxsa da onların ifadə etdiyi ideallar millidir. Bu hekayələr üçün ümumi xarakterik xüsusiyyət onların son drəcə yığcan olmasıdır.

Hekayələri nəzərdən keçirdikdə görürsən ki, bu hekayələrin xeyli hissəsi bir və ya iki hissədən ibarətdir. Bu lakonik hekayələrin özləri də iki yerə bölünür.

Onların bir qismi süjetin, əhvalatların qısa olması ilə xarakterizə edilir. "Peçenyedən yaranmış qız", "Çəpiş", "Papaq", "Güzgü", "Üzgüçü Tural, "Futbolçu" və s.

İkinci qisim hekayələri isə sözün hadisənin yüksək təzyiq altında sıxılmasından yaranır. (Quyruq, "Qulamın qəribə qarnı", "Kölgələr", "Bağırmaq istəyən adam" və s.

Birinci qrup hekayələr daha geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulduğuna görə ən sadə əhvalatlar vasitəsilə konkret bir məqsədə yönəldilir. Belə əsərlər tam aydın və şəffafdır onların təlqin etdiyi fikirlər də bir az təcrübəli oxucu üçün tam anlaşıqlı olur. Belə əsərləri uşaqlara çox maraqla oxuyurlar. Bu hekayədə yazıçı hadisəni bütün təəssüratı ilə vermir, uşağı geniş əhvalatlar girdabına atıb çaşdırmır. Əsas məqamları hekayənin süjetinə çevirir. Rəssam dəqiqliyi ilə ən lüzumlu hissəni qabardır və beləliklə kiçik bir eyhamla uşağa istədiyi fikri çatdırır.

Zahid Xəlilin nəsr əsərlərindən danışarkən əvvəlcə onun şən əhvali-ruhiyyə uşaq təbiətinə məxsus incə şirin yumor duyulan hekayələrindən söhbət açmaq istərdim. Sənətkarın hekayələrinin bir çoxunda təsvir edilən uşaqların davranışı və xarakterində müşahidə edilən mənfi cəhətlər yumorla verilir. Onlar elə bu yumorun gücü ilə də əsərin sonuna qədər islah olunurlar. Məsələn, "Qədir" əsərində yazıçı bütün fəaliyyətinə yumorla yanaşır, bəzən isə onu fantastik həddə çatdırır. Diqqət edək: "Siz pendir və ya pivə çəni görmüsünüzmü? Eni ilə uzunu bərabər olan bu çənlər mağazaların qabağında bir-birinin üstünə qalanıb bəzən aylarla qalır. Bax. Qədir yeddi yaşına çatanda eynilə həmin o çənlərə oxşayırdı. Kənardan baxanda ayaqlarının harada qurtardığını, qarnının haradan başlandığını müəyyənləşdirmək çox çətin idi. O, yumru, qəşəng bir çən idi, durmuşdu".

İri gövdəyə malik olsa da əlindən heç nə gəlməyən Qədirin qiymətini əsərin sonunda belə səciyyələndirir: "Bir sözlə, Qədirin istedadının çox cəhəti açıdlı. Heyf ki, natiqlərin çox danışıqları üçün boğazları qurudu və vaxtında su içə bilmədikərinə görə xeyli öskürməli oldular. Amma bu, onların heç veclərinə də gəlmədi. Çünki nə qədər əziyyət çəksələr də həqiqəti açdıqları üçün özlərini xoşbəxt hesab etdirdilər.

Bax, Qədir belə Qədirdi.

"Turalın atı" hekayəsində isə özünə qarğıdan at düzəldən Turaldan söhbət gedir. Tural atını dördnala çarpır və hər kəsə qışqırır ki, qabağından qaçsın. Uşaqlar Turalın bu "qorxmaz" atının qabağından qaçır, təkcə səkkiz yaşlı Vüsal ona atın qarğıdan olduğunu deyir. Bundan sonra başqa uşaqlar da atın qabağından qaçmır. Tural da "dəli" atını o tərəfdən sürməyə məcbur olur. "Heç kəs bu "dəli" atın qabağından qaçmadı: Tural da atını o tərəfdən səyirdib getdi ki, adamları tapdamasın...

Hər birimizin keçdiyi, xəyallarımızda qalan qayğıdan, kədərdən, qəm-qüssədən uzaq, həyatın acı kədərindən bixəbər uşaqlıq illəri. Özümüzü bəxtəvər sandığımız bir dünya. Elə bir dünya ki, hər şeyi saf və təmiz görürük, hər deyilən sözə inanırıq. Adi bir taxta parçasını ya Misri qılınca, ya köhlən ata, ya da düşməni məhv edəcək silaha çeviririk.

Sənətkar uşaqlıq dünyasının acılı-şirinli anlarını şirin doğuran tərzdə oxucusuna çatdırmışdır. Hekayəni oxuyan hər kəs bir anlıq da olsa öz uşaqlıq günlərinə qayıdır.

Tamam başqa bir mövzuda qələmə alınmış "Vüqarın köynəyi" hekayəsində isə oğlan uşaqlarına xas olan bir xüsusiyyət tam açıqlığı ilə yumorla verilmişdir.

Gəlin baxaq görək Vüqar necə Vüqardı.

Çimməyə gedəndə səbri çatmazdı. Elə köynəkli-zadlı özünü suya atardı. Doyunca çimib qurtardıqdan sonra köynəyini çıxarıb sıxardı və başlayardı evlərinə gəlməyə... Vüqar yaş köynəyini salardı çiyninə, başlayardı getməyə...

Köynək yolun ortasında düşərdi. Evə çatanda köynək yadına düşər və baxıb görərdi ki, çiynində deyil. Geri qayıdardı. Köynəyi tapıb aşırardı çiyninə.

Bu vəziyyətdə köynək evə çatana qədər bir neçə dəfə düşərdi. Evə çatanda isə köynək çoxdan quruyardı. Anas onun sözünə baxıb köynəksiz çimdiyinə görə oğlunu öpərdi.

Səhər bu işlər bir də təkrar olunardı. Bax, Vüqar belə Vüqar idi.

Zahid Xəlilin kiçik hekayələrinin əksəriyyətinin süjeti əhvalatlardan çox hiss və düşüncələri, obrazların mənəvi aləmini əhatə edir və bunları yeni bir üslubda verir. "Papaq" hekayəsi dediklərimizə əyani sübutdur.

Gülnur evə papaqsız qayıtmışdı. Qızını papaqsız görən ana isə qızına hirslənmişdi. Axı papaq çox qiymətli idi. O qızını danlayır.

- Bilirsən o papağın qiyməti neçəyədir? Əlli manat!

Başa düşdün? Hardan başa düşəsən. Axı pulusən qazanmırsan. Bir papağı da başında saxlaya bilmirsən...

Bir qədər sonra Gülnur həyətə düşür o həəyətdə kiminləsə danışır. Yavaşca pəncərəni açıb qulaq asır. Gülnur deyirdi:

- Heç, bilirsiniz bu papağın qiyməti neçəyədir? Əlli manat. Başa düşdünüz?! Hardan başa düşəsiniz.

Ana elə bilir ki, qızı onu yamsılayır. O Gülnuru danlamaq üçün həyətə düşür. O, gözlərinə inanmır. Nə görsə yaxşıdır? Gülnurun papağının içində iki bapbalaca pişik büzüşüb. Onlar balaca pəncələrini soyuqdan gizlətmək üçün çənələrinin altına soxub, isti papağın içində sakitcə durub baxırdılar. Anaya hər şey aydın oldu. Gülnur pişik balalarını papağının içində yatmışdı ki, onlara soyuq olmasın.

Hadisə çox qısadır və yığcamdır. Əhvalatçılıq, uzun-uzadı bəzək-düzək, təsvirçilik yoxdur. Lakin bu yığcamlıqda dolğunluq var. Müəllif uşağın balaca heyvanları sevməsini uzun-uzadı təsvir etmir. Kiçik bədii detallarla oxucunu düşündürür. Onda heyvanlara qayğı ilə əlaaqədar assosiasiyalar yaradır. Uşaq qəlbindəki

insanı duyğuların papağa verilən puldan daha qiymətli olduğu barədə yazıçı uzun-uzadı söhbət açmır. Kiçik bir eyhamla uşağın qəlbi ilə ana ürəyinin həmahəng döyündüyünü ifadə edir. Zahid Xəlilin çox məzəli bir tərzdə qələmə aldığı hekayələrdən biri də "Quyruq" hekayəsidir. Hekayənin qısa məzmunu bir qədər mürəkkəb, ciddi həm də fəlsəfi məna daşıyır. Hekayənin qısa məzmunu belədir:

Bir quyruq gedib ayının bədəninə yapışır və başlayır orada ömür sürməyə. O meşədəki başqa heyvanların quyruğuna baxıb onlara gülür. Tülkünün quyruğunu ot topasına bənzədir. Tülkünün yöndəmsiz ayaqlarını tumarladığı üçün onu məzəmmət edir. Atın quyruğunu isə süpürgəyə bənzədir. Quyruğun yerinə süpürgə də bağlamaq olardı deyir. İnsan quyruğa lap maraqlı gəlir.

- Axı quyruqsuz da yaşamaq olar? Lakin insanın dalınca it qaçanda insan qaçıb ağaca çıxır. İt insanın şalvarından ancaq bir parça qopara bilir.

Lakin, quyruğun başıbna bir qəribə iş gəlir. Ayı çömbəltmə oturur. Quyruq ayının bədənindən düşüb qaçır.

Belə zahirən məzəli əhvalatın arxasında mənalı bir məzmun gizlənir. Hekayə oxucuya təlqin edir ki, bəzi adamlar başqalarının güclü və vəzifəli adamların quyruğuna çevrilir. Zahid Xəlilin şeirlərində olduğu kimi nəsr əsərlərində də Zahid Xəlilin mövzu rəngarəngliyi ilə qarşılaşırıq. Sənətkar elə mövzu götürür, elə obraz yaradır ki, biz həmin obrazı gözümüz qarşısında canlandırırıq. Bir daha aydın olur ki, yazıçının qələmə aldığı obrazlar Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında yenidir və heç kəsin təkrarı deyil. Uşaqları yaxşı duyub bir sənətkarın yaradıcılıq fantaziyasıdır. Yalnız Zahid Xəlil aləminə məxsus elə hekayələr də vardır ki, bu hekayələr heyvanların və yalnız əşyaların həyatından bəhs edir. "Qapılar", "Qabağa qaçan kirşə", "İnci", "İki adamcığaz", "İki nar", "Oxuyan koğuş" "İki ağcaqanad", "Buynuzu gicişən çəpiş", "Budaqdan düzəldilmiş pişik", "Çiyələklərin çəhrayı nağılı" və s. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında Zahid Xəlili başqa sənətkarlardan fərqləndirən ən böyük cəhət, onun heç nələrdən, bir obraz yaratmasıdır. Son dərəcə orijinal olan bu nəsr əsərlərin novator bir yazıçının yüksək sənətkarlığından xəbər verir. Yazıçı həyatda gördüyümüz və heç nə hesab etdiyimiz cansız əşyalar əsərinin baş qəhrəmanına çevrilir, yadda qalan bir obraz yaradır. O, bu əsərin qəhrəmanlarının başını adi plastilindən, gözlərini iki muncuqdan, burnunu fındıqdan düzəldir, onlara can verir. Bəzən isə tüstünü, adı biz qaz tükünü, kölgəni canlandırır. Məsələn, "Peçenyedən yaranmış qız", "Kölgələr", "Tüstü", "Ağıllı fikirlə axmaq fikir", "Kağız parçası", "Heç nə haqqında nağıl", "Günəşin dənizdə qalan saçları", "Maşqa" və s.

Bu hekayələri oxuyan zaman gözün qarşısında Andersenin, C.Rodarinin hekayələri canlanır və onların ruhu duyulur.

Mən fikirlərimi Zahid Xəlil yaradıcılığını dərindən tədqiq edib, ona qiymət verməyi bacaran tənqidçi-ədəbiyyatşünas Füzuli Əsgərlinin sözləri ilə bitirmək istəyirəm. "Yaradıcılığından söz açdığımız bu qələm sahibi öz poetik dünyası ilə bədii təfəkkür sferasında gündən-günə püxtələşən, üslubunu sabitləşdirən, təkrarolunmaz obrazlar yaradan Zahid Xəlildir.

Z.Xəlil uşaq dünyasının söz, ifadə və bədii təfəkkür arasında yaranmış sədlərini bir novator kimi aradan qaldırmağa çalışır. Ona görə də xalqa xidmət edən sənət həmişə canlı, təravətli və unudulmazdər. Inanırıq ki, Z.Xəlil bundan sonra da yazacağı əsərləri ilə xalqıma bir yolla xidmət edəcək.

Ədəbiyyat

1. Əsgərli F. Sənətkarın uşaq dünyası. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2003.
2. Əsgərli F. ədəbi düşüncələr. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2004.
3. Əsgərli F. Ömrün sözü, sözün ömrü. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı.
4. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2009.
5. Əhmədova A. Müasir uşaq poeziyası 1980-1990-cı illər. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı.
6. Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq nəşri. Bakı, "Maarif", 1989.
7. Həsənli B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Müəllim, 2008.
8. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2007.
9. "Zahid Xəlilin sənət dünyası". Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2010.

Шохрат Насирова

Оригинальные особенности детской прозы Захида Халила

Резюме

В статье идёт речь о писателе, посветившим детской литературе сорок с лишним лет.Рассматривается тематика и идейное содержание его рассказов.

В статье представлена детская проза автора, точная и короткая информация о его книгах.

Каждый рассказ анализируется с точки зрения литературоведения.

Shohrat Nasirova

The original features of child stories Zahid Khalil

Summary

The exact and laconic information is given in the books which gathered craftman's prose works. Gradually, the samples are given from the author's works.

The article deals with a number of handcraft abilities distinguished Zahid Khalil from other child craftsmen. The original features of his child stories are investigated.

Every story are investigated from a history of literary standpoint.

Rəyçi: Cəmilə Məhərrəmova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

T.ASLANOVA
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

M.B.MƏMMƏDZADƏNİN ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏLƏRİ

Açar sözlər: Mühacirət, milli ideologiya, folklor, M.B.Məmmədzadə, "Kitabi-Dədə Qorqud", dastan .
Key words: emigration, national ideology, folklore, M.B.Mammedzadeh, "Kitab-Dade Qorqud", epos.

Çagdaş ədəbiyyatşünaslıgımızın həll etməli əsas problemlərindən biri mühacirət ədəbiyyatının toplanması, nəşri və tədqiqidir. Müasir demokratik elmi dəyərlər müstəvisində yazılacaq yeni ədəbiyyat tarixində milli ictimai nəşrlərin inkişafında müstəsna rolu olmuş mühacirət irsinin tədqiqi, onu təmsil etmiş şəxsiyyətlərin yaradıcılıgının öyrənilməsi önəmli yer tutacaq. Klassik irsin dəyərləndirilməsində sinfilik nəzəriyyəsinin tətbiqi milli ədəbi fikir tariximizi bir tərəfli öyrənməklə nəticələnmiş mühacirət ədəbiyyatına münasibətdə isə müxtəlif yönlərdən yaratdıgı durum, siyasi senzura üzrə milli mənəvi irsimizin bütöv təhlilinə imkan verməmiçdir.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin 1923-cü ildə Türkiyəyə gedib mühacir mətbuatının əsasını qoyması ilə mühacirətdə milli ədəbi şüurun davam etməsi və inkişafı ücün imkan yarandı. Mühacirət mətbuatı milli ədəbi şüurun əsas ocagına çevrildi. Kommunist qadağaları və senzurası Bakı mətbuatında milli anlayışın özünə qadağa qoydugu halda xaricdə davam edən mühacirət mətbuatı və onun M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ə.V.Yurdsevər, Əhməd Cəfəroglu, C. Hacıbəyli və digərlərinin yaradıcılıgında bu məsələ davamlı inkişaf etdi. Həmin zəngin irsi araşdırmaq, ədəbiyyat tarixinin bütöv tədqiqində, mühacir soydaşlarımızın milli ədəbiyyat təliminin müddəalarından faydalanmaq, bu ideya və müddəaları elmi dövrüyəyə gətirmək ədəbiyyatşünaslıgımızın ümdə vəzifələrindəndir.

Milli hərəkat dövrundə (1905-1923) mühacirət mətbuatı və ədəbi fikrində ədəbiyyat məsələləri ilə ən yaxından məşgul olan şəxslərdən biri də Mirzə Bala Məmmədzadədir.

Mirzə Bala Məmmədzadənin təxminən əlli il davam etmiş yaradıcılıq yoluna nəzər salanda bu mübariz şəxsiyyətin qələmindən çıxan əsərlərin sayı və sanbalı həqiqətən heyrət dogurur. Ədəbiyyatla yanaşı siyasi fəaliyyətlə intensiv məşgul olan Mirzə Bala Məmmədzadə folklora, türk xalqlarının mənəvi tarixinə, Demokratik Cümhuriyyətin tarixinə, milli mətbuata, Azərbaycan mətbuatının aparıcı şəxslərinə həsr olunmuş dəyərli tədqiqatların və kitabların müəllifidir. Gənc ədibin milli hökumət dövrundə yazdıgı məqalələrdə onun siyasi mövqe aydınlıgı, həyat hadisələrinə geniş baxmaq və milli mövqedən qiymət vermək qabiliyyəti hiss edilməkdə idi. Uzaqgörənlik, tarixi perspektivdə düşünmək qabiliyyəti ədibin toxundugu bütün məsələlərə münasibətində hiss olunurdu.

M.B.Məmmədzadə yaradıcılığı boyu rus istilası ilə mübarizə tarixinin özünü də həmçinin milli şüurun və ideologiyanın formalaşmasında bir mənbə kimi ardıcıl şəkildə təqdim edir. Milli hökümət dövründən əvvəlki bir əsrlik rus istilası altında gedən mübarizələr, bu savaşların cərəyan etdiyi sahələrdəki mədəni və si-

yasi hərəkatların tarixi göz önünə gətirildiyi zaman xalqın öz parlaq keçmişindən, zəngin mədəniyyət xəzinəsindən ilham aldığını görməkdəyik.

M.B.Məmmədzadənin fikrincə çarizm dövründə maarifçi realist ziyalılar iki cəbhəyə qarşı mübarizə aparmalı idilər. Bir tərəfdən ruhaniliyin simasında qara cəhalətçiliyə qarşı, o biri tərəfdən isə müstəmləkə təzyiqinin özünə qarşı. Çarizm isə şüurlu surətdə islam cəhalətini himayə edirdi. M.B. Məmmədzadə öz əsərlərində musavatçılıgın, hakim siyasi cərəyana çevrilməsi ərəfəsində üçüncü siyasi qüvvə kimi çarizmi himayə edən qüvvələri də nəzərdə tuturdu. Lakin o, əsas diqqəti bütün siyasi qüvvələrdən ən mühümü – inqilabi milliyyətçi kimi səciyyələndirdiyi musavatçılıga verirdi. Həqiqi bir mücahid ömrü yaşayan Mirzə Bala Məmmədzadə son dərəcə qüdrətli istiqlal məfkurəçisi, ömrü boyu sabiq mövqedə dayanan mübariz bir şəxsiyyət idi. Onun publisist irsinin mövzu dairəsi son dərəcə genişdir: milli hərəkatın yorulmaz salnaməçisi, Demokratik Respublikanın tarixi, nəhayət Azərbaycanın siyasi və beynəlxalq tarixi və taleyi. Lakin ədibin publisistik fəaliyyətinin əsas ana xəttini Azərbaycan xalqının keçmişi, indiki və gələcək taleyi təşkil edir. M.B. Məmmədzadənin ədəbi-ictimai fəaliyyətini onun bir istiqlalçı- milliyyətçi kimi gərgin siyasi mübarizəsi ilə yanaşı istedadlı bir publisist, milli istiqlal və mübarizə tarixinin yorulmaz tədqiqatçısı kimi fəaliyyəti təşkil edir. Şüurlu ömrünün böyük bir hissəsini mühacirətdə yaşayan, burada da çoxlu maneə və çətinliklərlə üzləşən ədib xarici ölkələrdə də mübarizəsini davam etdirmiş, Azərbaycan həqiqətlərini dərindən təblig etmiş, milli özünüdərk və mübarizə tarixinin salnaməsini yaratmış, M.Ə.Rəsulzadənin yaxın silahdaşı və davamçısı kimi Azərbaycan mühacirətinin təşkilatlanmasında, onun mətbuatının yaranmasında, milli-mənəvi ənənələrin yaşanmasında və möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdır. Çoxsaylı məqalə və çıxışları, dəyərli tədqiqat və fundmental əsərləri bu qənaətin təsdiqidir.

Mirzə Bala Məmmədzadənin ədəbi-elmi irsi mövzu cəhətdən son dərəcə zəngin və əlvandır. Yorulmaz ədib bütün ömrünü Azərbaycan folkloruna, ədəbi fikrinə, xüsusilə demokratik mətbuatın tarixinin öyrənilməsinə, yabançı məfkurələrin bizə aşılamaq istədiyi mütii və milli zəminsiz təsəvvür və qalıqların dağıdılmasına həsr etmişdir. Məlumdur ki, çar senzurası və rəsmi imperiya dairələri türk və islam dəyərlərinə düşmən mövqedə durur və bu mövzuların mətbuatda qaldırılmasına çox sərt yanaşırdılar. İmperiyanın nökərləri anlayırdılar ki, türkçülük dəyərlərinin üzə çıxması və Rusiya türkləri arasında yayılması gələcəkdə həmin xalqların oyanmasına və təşəkkül tapmasına, məzlum xalqların özünə qayıtmasına səbəb ola bilər.

Mühacirət ədəbiyyatının ən isdedadlı nümayəndələrindən biri olan Mirzə Bala Məmmədzadə milli ədəbiyyatımızın əksər klassiklərinin ədəbi irsinə müraciət etmiş, mühacirətdə keçən ömrünü ədəbiyyat xazinəmizin öyrənilməsinə sərf etmişdir. Bu baxımdan "Dədə Qorqud" boyları da ədibin diqqətindən kənarda qalmamışdır. 1954-ci ildə Türkiyədə çıxan "Kafkasiya" jurnalının 8-ci sayında çap olunmuş "Dədə Qorqud" adlı tədqiqatı böyük maraq doğurur. Bu möhtəşəm epos haqqında bəhs açarkən M. B. Məmmədzadə ilkin mənbələrə və mötəbər qaynaqlara istinadən tədqiqat aparmışdır. Məsələn, Dədə Qorqudun Azərbaycanla bağlılığını əsaslandırmaq üçün 1638-ci ildə Azərbaycanı gəzmiş İtalyan səyyahı Adam Olearinin "Moskvaya və İrana səyahət" adlı əsərinə müraciət edir və bu mənbədən çıxış edərək

Qorqudun xalq arasındakı böyük nüfuzu barədə söz açır. A. Olearidən bir az sonra yenə XVII-ci əsrin ortalarında məşhur türk səyyahı Övliya Çələbi də Dədə Qorqud, Qazan xan və Burla xatunun Dərbənddəki tarixi məzarları barədə eyni dəqiqliyi ilə söz açır ki, Mirzə Bala Məmmədzadə bu səyahət qeydlərinə əsasən Dədə Qorqud boylarının etno-coğrafiyasında Dərbənd-Azərbaycan faktorunun tarixi rolunu açıqlayaraq elmi nəticələr ortaya çıxarır.

M. B. Məmmədzadə daha sonra qeyd edir ki, "Dədə Qorqud" və "Qorqud Ata" adları ilə iki cür anılan və bir tərəfdən tarixi şəxsiyyət, digər tərəfdən isə ədəbi şəxsiyyət olan Dədə Qorqud Azərbaycanın da daxil olduğu Oğuz-türk tayfa birliklərinin ulu ozanı və Oğuz elinin müşkülərini həll edən bilici və yolgöstəricidir. Tədqiqatçı Dədə Qorqudu ədəbi şəxsiyyət hesab edir və onu "Kitabi-Dədə Qorqud"un müəllifi sayır. "Dədə Qorqud" haqda Elxanilər dövrünün tarixçisi Rəşidəddinin verdiyi bilgiləri dəyərləndirən M. B. Məmmədzadə həmin məlumatların eposdakı hadisələrlə səsləşən bəzi məqamları barədə mülahizələr yürüdür və dastanın ədəbi abidə olmaqla yanaşı həm də qiymətli tarixi qaynaq olduğunu irəli sürür. Oğuz epik ənənəsinin şedevri olan "Dədə Qorqud" eposunun boylarını alim mövzu baxımından üç qismə ayırır: qəhrəmanlıq, məhəbbət, mifoloji boylar. Araşlırıcı bu boyların Azərbaycan türkcəsində yazılmış olduğunu soyləyir və eposu qədim türk nəsrinin ən saf və ən təmiz nümunələrini özündə toplayan abidə kimi qiymətləndirir.

Araşdırmadan məlum olur ki, alim bu qədim abidənin tədqiq tarixinə də dərindən bələddir. O, əsərin ən qədim nüsxəsinin Drezden kitabxanasında saxlandığını və onun ilk boylarının birinci dəfə 1815-ci ildə Almaniyada tərcümə və nəşr edildiyini sonra isə Rusiyada bu abidəni XİX əsrin sonlarında tərcümə, tədqiq və nəşr olunduğunu xatırladır. 1916-cıı ildə isə Drezden nüsxəsinin surəti olan Berlin variantının türk tədqiqatçısı Kilisli Rifat tərəfindən İstanbulda nəşr edilməsi faktına diqqət yönəldən M. B. Məmmədzadə 1954-ci ildə yazdığı əsərdə İtalyan türkoloğu E. Rossinin bu sahədəki tarixi xidməti barədə də söz açır. O, E. Rossinin "Dədə Qorqud"un altı boydan ibarət ikinci qədim nüsxəsini aşkar edib elm aləminə çıxardığını böyük elmi dəyəri olan hadisə adlandırır.

M. B. Məmmədzadə Sovet Azərbaycanında "Kitabi-Dədə Qorqudun" bir müddət orta məktəblərdə Azərbaycan folklorunun ən əski abidəsi kimi tədris olunduğunu sonradan isə bu böyük abidəyə ifrat sosioloji mövqedən böhtanlar yağdırıldığını, dastanın feodalları tərənnüm edən bir əsər kimi gözdən salmaq kimi təşəbbüslərinin ortaya çıxdığını təəssüflə qeyd edir.

M. B. Məmmədzadə özünə xas isteza ilə yazır ki, Qorqud boylarındaki hadisələr cərəyan edən zaman məkanın nə dünənki, nə də bugünkü Rusiya ilə əlaqəsi və münasibəti yox idi. Lakin imperiya nökərlərini qorxudan Dədə Qorqud boylarındakı qəhrəmanlıqlarla dolu keçmişdir, tarixdir, ruhdur. "Millətin milli varlığını, milli şüurunu və milli vicdanını tərənnüm edən və ona böyük ideyalar təlqin edən belə bir əsərə Moskva heç vaxt rəğbət bəsləyə bilməzdi."

M. B. Məmmədzadənin bolşevik mətbuatındakı təhrifçi və iftira dolu yazılara birbaşa polemik cavablarından başqa elə məqalələri də var ki, onlar bilavasitə elmi mövzulara həsr olunmuşdur. Ədib, məsələn, "Dədə Qorqud" və "Cəfər Cabarlı" haqda məqalələrində belə ədəbi hadisələrin milli mayasını təhrif edən başabəla bolşevik ideologlarına cavab verir, onların riyakarlığını ifşa edirdi.

Mirzə Balanın İslam Ensiklopediyasındakı əsas məqalələri Rusiya türklərinə - Krım, Volqaboyu və Orta Asiya türklərinə aiddir. Bu məqalələr Rusiya türklərinin coğrafiyası, mədəniyyəti, tarixi ilə bağlı problemləri əhatə edir: "Buxara", "Əndican", "Kokand", "İssıqgöl", "Kalmıklar", "Qaraçay Balkar", "Qaraqum", "Qızılqum" kimi məqalələr bunu nümayiş etdirməkdədir. Bu məqalələrin Mirzə Balaya tapşırılması təsadüfü deyildi. O, rus dilini gözəl bildiyinə görə Rusiya, şərqşünaslıq və türkologiya məktəbinin nailiyyətlərindən istifadə edirdi. Türkiyədə türkologiya daha çox şərq mənbələrinə, ərəb və farsdilli mənbələrə əsaslanırdı. M. B. Məmmədzadə alovlu bir türk təəsübkeşi və tarixçisi olaraq bu cəhətdən üstünlüklərə malik idi və "Müxtəsər səlcuqnamə"dən "Kitabi-Dədə Qorquddan", Övliya Cələbidən, Fuad Köplülüdən və neçə - neçə digər şərq mənbəə və simalarından sitat gətirirdi. Mənbələrə sadiq olan, elmi uydurmaya meyl etməyən Azərbaycan alimi göstərir ki, gədim milli alətimiz olan Qopuz müxtəlif türk xalqlarında müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Ancaq onun bütün türk aləmi üçün səciyyəvi olan şəkli – üç telli qopuzdur. M.B.Məmmədzadənin ən maraqlı əsərlərindən biri də onun "Qopuz" məqaləsidir. Həcmcə böyük olmasa da bu əsər müəllifin ciddi tədqiqatçı olduğunu bu maqaləni onlarla mötəbər elmi mənbələri araşdırdıqdan sonra qələmə aldığını göstərir. Məlumdur ki, "Qopuz" və "Dədə Qorqud" anlayışları Azərbaycan folklor təfəkkürü üçün ayrılmaz anlayışlardır. Nüfuzlu folklorşünaslar qeyd edirlər ki, əski mifik təfəkkürə görə musiqi o biri dünya, ruhlar aləmi ilə bağlı idi və məhz buna görə magik qüvvə sayılırdı. Təsadüfü deyil ki, qədim türklərin mifoloji səciyyəli dünyasında, etnik-mədəni dünyasında musiqinin və müsiqi alətinin yaradıcısı olan Dədə Qorqud öz sözündən və qopuzundan yeri gəldikcə istifadə edirdi.

Azərbaycan folklorunun gözəl bilicisi olan Mirzə Bala Məmmədzadə bütün əsərlərində olduğu kimi "Dədə Qorqud" dastanına, qədim və misilsiz abidəmizə yanaşanda da milli bir məfkurəçi kimi çıxış edirdi. Folkloru, tarixi sevən, ona xalq mənəviyatının bir abidəsi kimi baxan alim, bu abidənin böyük tərbiyəvi əhəmiyyətini ürək yanğısı ilə dilə gətirirdi. Eposu böyüməkdə olan gənc nəsillərin dərindən mənimsəmələrinə çalışırdı. Azadlıq və müstəqillik yolunda yenimməz mücahidin niskil dolu bu müqqəddəs istəyi indi gerçəkləşməkdədir. Mühacir ədibin bütünlükdə yaradıcılığı bir də onunla qiymətlidir ki, onun hər səhifəsində istiqlal şəhidlərinə hörmət, pərəstiş, qibtə ruhu hakimdir. O özü bunu yaxşı anlayırdı. Əmin idi ki, Azərbaycan türkləri müstəqillik qazanandan sonra öz milli dövlətini yaradıb dünyada tanıtdıqdan sonra minnətdar nəsillər, xüsusilə onun inandığı gənclik canını millət yolunda fəda edənləri axtaracaq, tapacaq və layiqincə qiymətləndirəcəkdir. Sözün həqiqi mənasında M.B. Məmmədzadə özünü ilk növbədə istiqlal mücahidi sayırdı. Azadlıq ideallarına, bir gün Müstəqil Azərbaycan dövləti qurmaq arzularına xidmət onun bütün varlığına hakim idi. Ədib nə edirdisə, nə yazırdısa, ancaq bu yüksək ideal naminə yazırdı. Mizə Bala Məmmədzadənin elmi-ədəbi yaradıcılığı Azərbaycan istiqlal məfkurəçiliyinin ən parlaq nümunələri, xalqımızın əqidə xəzinəsidir.

T.Aslanova

Literary thought of M.B.Mammedzadeh

Резюме

This artile widely informs about literary and social activity of Mirza Bala Mammedzadeh. It also suggests series of articles written by him for the Islamic Encyclopedia followed by several of comments. In this article thought and consideration of Mirza Bala Mammedzadeh related to epos of "Kitab-Dade Qorqud" were comprehensively exposed. It is known that the researcher considers epos as one of spotless and pure examples of ancient Turkish prose and he consider it a masterpiece of epic tradition of Oquz origins. Scientific-literary creativity of Mirza Bala Mammedzadeh is regarded to be the brightest example of idealist independence, and remains our nation beliefs treasure.

Rəyçi: Şirindil Alışanov
filologiya elmləri doktoru

MƏHƏRRƏM VƏLİYEV
sert739@rambler.ru

KLASSİK AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA LİRİK QƏHRƏMANIN İKİLİ XARAKTERİ

Açar sözlər: lirik qəhrəman, klassik ədəbiyyat, dünyəvilik, təsəvvüf, qəriblik, vətən sevgisi.
Ключевые слова: лирический герой, классическая литература, светский, мистика, отшельничество, патриотизм
Key words: lyric hero, classical literature, secularity, mysticism, being a stranger, patriotism

Aydındır ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, bütövlükdə orta əsrlərin islam ədəbiyyatları kimi, həm dünyəvi, həm də irfani araşdırmalar üçün material verir. Bu səbəbdən lirik qəhrəman da iki ipostasda alınaraq tədqiqata cəlb edilməlidir. Bunlardan birincisi, Azərbaycan klassik anadilli poeziyasının aparıcı istiqaməti olan dünyəvi ipostas, ikincisi isə bu poeziyada ikinci dərəcəli rol oynayan və daha çox formal xarakter daşıyan irfani ipostas haqqında araşdırmalardır. Qeyd etmək lazımdır ki, müsbət qəhrəmanın mistik təqdiminə meylin zəifliyi, klassik Azərbaycan poeziyasının aparıcı xüsusiyyətlərindən biri olmuş və çağdaş dövrdə onun dünyəvi dəyərləri təbliğ edən bir ədəbiyyat kimi aktuallığını şərtləndirən əsas səbəblərdən biri olaraq nəzərə çarpmaqdadır.

Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin lirikasının tədqiqinə sanballı bir monoqrafiya həsr etmiş professor Mirzağa Quluzadə əsərin "Füzulinin yaradıcılığında təsəvvüf" bölməsində yazır:

"Böyük sənətkarın təsəvvüflə əlaqəsi məsələsi keçmişdə olduğu kimi, indi də (monoqrafiya 1965-ci ildə nəşr edilmişdir – M.V.) füzulişünaslıq elmində ən mübahisəli problemlərdən biridir. Həm də bu mübahisə yalnız xarici alimlər arasında deyil, sovet tədqiqatçıları arasında da mövcuddur." (1, 225.)

Mirzağa Quluzadənin qeyd etdiyi "xarici alimlərin" Füzulini nə üçün təsəvvüf şeirinin nümayəndəsi kimi təqdim etmək istədiklərinin səbəbi məlumdur. Burada məqsəd – klassik Şərq poeziyasının yalnız mistika və xurafatdan ibarət olduğunu, dünya poeziyasına heç bir dünyəvi dəyər vermədiyini və uyğun olaraq, bu poeziyanı yaradan xalqların da, Avropa xalqlarına nisbətən bəşər tarixində ikinci dərəcəli rola malik olduğunu sübuta yetirməkdir. İndiyə qədər də davam edən bu ikili standartların təbliğində məqsəd – Şərq ölkələrinin təbii sərvətlərinin mənimsənilməsinə riyakarcasına haqq qazandırmaqdır. Məhz buna görə klassik Azərbaycan poeziyasında lirik qəhrəmanın xarakterində və fəaliyyətində dünyəvi meyillərin sufi cizgilərə nisbətən daha zəif olmasının, bəzən isə ümumiyyətlə, olmamasının elmi araşdırılması müasir dövrdə də aktuallıq kəsb etməkdədir.

İkinci bir tərəfdən, bəlkə də, öz dövründə sufi çalarları güclü olan lirik qəhrəmanın portretinin təqdim edilməsində müasir dövrdə daha çox dünyəvi çalarlar axtarmalıyıq və bunun üçün kifayət qədər poetik material da mövcuddur.

AMEA-nın müxbir üzvü Teymur Kərimli "Mevlana və müasirlik" adlı məqaləsində yazır:

"Klassiklər sadəcə klassik olduqlarına görə deyil, bu gün bizə nə verdiklərinə, bizim mədəni-mənəvi həyatımızda necə iştirak etdiklərinə görə dəyər daşıyırlar və ədəbiyyatşünaslıq elminin də tarix elmindən ən başlıca fərqi ondadır ki, tarixi xidmətlərdən daha çox, bugünkü xidmətləri üzə çıxarır və buna görə də ictimai-mədəni tarixin hər bir mərhələsində klassikin təftiş edilməsi gerçəkləşdirilməli, ədəbiyyat və mədəniyyət qarşısında, ictimai inkişaf qarşısında, millətin və bəşəriyyətin mənəvi inkişafı qarşısında onun yaradıcılıq "hesabatı" qoyulmalıdır. Başqa sözlə, klassik həmişə müasirlik tələblərinə cavab verməlidir və əsl klassik ictimai-tarixi inkişafın hər bir yeni mərhələsində bu şərəfli missiyanın öhdəsindən uğurla gəlir." (2, 30.)

Deməli, bu gün biz klassik ədəbiyyatdakı lirik qəhrəmanın xarakterindən bəhs edəndə də, birinci növbədə məhz öz dövrümüzün ideya-estetik tələblərini nəzərə almalıyıq. Əlavə gücümüz və vaxtımız qalarsa, o zaman orta əsrlərin tələbatına da tarixi bir nəzər yetirmək olar; ancaq heç bir vəchlə bunu prioritetə çevirə bilmərik.

XII əsrin sonu, XIII əsrin əvvəllərindən meydana çıxan anadilli lirika örnəklərimizdə lirik qəhrəmanın obrazına nəzər salarkən, bu günümüzlə səsləşən bir çox cəhətləri üzə çıxarmaq mümkündür. Onlardan ən başlıcası, əlbəttə ki, məhəbbətdə sədaqət və fədakarlıqdır. Bizə məlum olan ilk lirik şeir parçalarından bunu aşkar şəkildə görə bilərik. İzzəddin Həsənoğlunun bizə qədər gəlib çatmış üç azərbaycanca qəzəlinin ikisində aşiqin-lirik qəhrəmanın bu baxımdan yüksək insani keyfiyyətlərə malik olduğunu görürük. Əlbəttə, bu, şairin hər gün ətrafında görüb müşahidə etdiyi vətən oğullarının ən yaxşı sifətlərinin bədii ümumiləşdirmə yolu ilə poetik təqdimidir:

Necəsən, gəl, ey üzü ağım bənim,
Sən əritdin odlara yağım bənim.
And içərəm, səndən artuq sevməyim –
Sənin ilə xoş keçər çağım bənim.
Bən ölücək yoluna gömün bəni,
Baqa dursun ana toprağım bənim. (3, 25.)

Sevgilisinin naz və şıltaqlıqla üzüb əldən saldığı, ayrılıq odunda şam kimi əritdiyi aşiq-lirik qəhrəman yenə də öz vəfa yolundan, sədaqət yönündən dönmür, başqa birinə könül verməyi ağlına belə gətirmir. Lirik qəhrəmanın fədakarlığının ən yüksək nöqtəsini isə dünyada hər şeydən şirin olan və hər şeyin əsasında duran canından belə keçə bilmək qabiliyyətidir; bir şərtlə ki, onun qəbri sevgilinin yolu üzərində olsun və heç olmasa torpağı vüsala çataraq, əbədi səadət əldə etsin...

Lirik qəhrəmanın tərəf-müqabili olan sevgili də klassik lirik poeziyanın aparıcı qəhrəmanlarından biridir. Ancaq epik poeziyada gördüyümüz xeyirlə şərin barışmaz mübarizəsindən fərqli olaraq, burada qəhrəmanlar arasında mənfi-müsbət bölgüsü yoxdur və demək olar ki, onların hər ikisi müsbət qəhrəmandır. Təsadüfi deyil ki, bəzən sevgilinin qapısının ağzı insan üçün ən böyük dəyərlərdən biri olan Vətənlə eyniləşir və bu zaman lirik qəhrəman həm də vətənpərvər bir qəhrəmana çevrilir:

Edəmən tərk, Füzuli, səri-kuyin yarın –
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim! (4, 216.)

Vətən obrazından qərib qəhrəman obrazı da doğur. Klassik ədəbiyyatda geniş yayılmış qərib qəhrəman obrazı məhz vətənindən ayrı düşmüş qəhrəmanın şikayətləri ilə xarakterizə olunur. Qərib qəhrəmanın portret cizgilərindən biri də ayrılıq həsrəti və bundan doğan ah-nalə, göz yaşlarıdır.

Nola ağlarsa Füzuli, rovzeyi-kuyin anıb,
Lacərəm giryan olur qılğac vətən yadın qərib. (4, 70.)

Qərib qəhrəman həm də komfort dairəsindən çıxmış, psixoloji və topoloji diskomforta düşmüş bir şəxsiyyətdir. Elə buna görə də Şərqdə belə bir məsəl var ki, "Qərib kor olar". Yəni nabələd olduğuna görə, heç yeri tanımadığına görə, qərib bir insanın kordan fərqi olmaz. Füzulinin lirik qəhrəmanında qəribin bu statusunu da görmək mümkündür.

Tutiyayi-xaki-payin feyzinə yol bulmasam,
Nuri-çeşmim, eyb qılma, kor olur derlər qərib. (4, 67.)

Lirik qəhrəman sevgilinin ayağının torpağından ibarət olan tutiyaya – gözü müalicə etmək üçün istifadə edilən torpağa yol tapa bilmir; bunun səbəbi isə - lirik qəhrəmanın qəribçiliyə düşməsi və buna görə də heç yeri tanımayaraq kor kimi olmasıdır. Eyni zamanda sevgilisinə "nuri-çeşmim", yəni gözümün işığı deyən lirik qəhrəman, sevgilisini görmədiyi üçün gözlərinin işığını itirməsini, kor olmasını bildirir.

"Leyli və Məcnun" poemasında isə Füzuli bu anlayışın ikiqat poetik gücə malik olan ifadəsini yaradaraq, ilahi sirlərə çatmaq istəyən qəhrəmanın, bu halda insan ağlının və intellektinin həm kor, həm də qərib olduğunu və buna görə də uğursuzluğa düçar olduğunu dilə gətirir:

Mən əqldən istərəm dəlalət,
Əqlim mənə göstərər zəlalət.
Təhqiq yolunda əql netsün?
Əmavü qərib qanda getsün? (5, 20.)

Azərbaycan ədəbiyyatında lirik qəhrəmanın xüsusiyyətlərindən danışarkən, bu qəhrəmanı yaradan müəlliflərin sosial-siyasi statusunu da unutmaq olmaz. Belə ki, bunlar birbaşa qəhrəmanın xarakterinə təsir göstərən amillər olub, müəllifin hansı təbəqəyə mənsub olması ilə sıx bağlıdır. Məsələn, Qazi Bürhanəddin, Cahan şah Həqiqi, Şah İsmayıl Xətayi kimi hökmdar-şairlərin yaratdıqları lirik qəhrəman çox vaxt özünün ötkəmliyi, şuxluğu, şıltaqlığı, ərkyanalığı ilə seçilir, müəllifin sosial statusunu özündə əks etdirir. Bu da təbiidir, belə ki, hər hansı bir yaradıcı insan özünün yerləşdiyi sosial statusun fövqünə qalxa bilməz və Azərbaycan xalqının da belə bir müdrik sözü nahaq yerə deyilməyib ki: "Aşıq gördüyünü çağırar." Məsələn, Şah İsmayıl Xətayi deyəndə ki:

Diyari-eşqə sultanəm, dila, mən də zəmanimdə,
Vəzirimdir qəmü qüssə, oturmuş iki yanimdə! – (6, 92.)

Eşq ölkəsi ilə yanaşı olaraq, həm də real şəkildə sultanlıq etdiyi ölkəni nəzərdə tuturdu. Yaxud hökmdar psixologiyası çox güclü şəkildə duyulan Qazi Bürhanəddin qəzəllərində hətta diplomatik terminlərin işləndiyini də görürük:

Könüldən verirəm ana sözümi,
Daxı yalvarmazam hər tərcümanə. (3, 37.)

Orta əsrlərin kəşməkəşli siyasi hadisələrində, xüsusilə Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələrin qurulması üçün tərcüməçilərə böyük ehtiyac var idi. Belə ki, İslam Şərqinin üç aparıcı dili olan ərəb, fars və türk dillərini, demək olar ki, bütün Yaxın və Orta Şərqdə mükəmməl təhsil almış hökmdarların hamısı bilirdi və bu baxımdan onların tərcüməçiyə ehtiyacı yox idi. Yalnız Avropa dilləri üzrə mütəxəssislər lazım idi və buna görə də bəzi hökmdarlar, sözün həqiqi mənasında "tərcümanlara yalvarmalı" olurdular. Qazi Bürhanəddinin bir hökmdar olaraq yaratdığı lirik qəhrəmanı da məhz bu diplomatik ehtiyaca eyham vurur.

Əlbəttə, bu, elə bir dövr idi ki, istər hökmdar-şairlərin yaratdığı lirik qəhrəmanların, istərsə də, onların prototipi olan, bir-birinə qarşı vuruşan türk igidlərinin, bahadırlarının faciələrinin başlanğıcı qoyulurdu və dünyanı bölüşdürə bilməyən nəhəng türklər öz aralarında ölüm-dirim savaşına çıxırdılar.

Qazi Bürhanəddin şair idi və onun qəniminə çevrilmiş Əmir Teymur da şair təbiətli bir şəxs idi. Onların qılıncları toqquşsa da, lirik qəhrəmanları toqquşmurdu və eyni estetik ideala xidmət edirdi. Kifayət qədər hərbi qüdrəti olmayan Qazi Bürhanəddinin lirik qəhrəmanı iki nəhəng türkün əlindən "iki aləmdə" Tanrıya sığınırdı. Məgər bu, türkün faciəsi deyildimi?

Əzəldə Həq nə yazmış isə bolur,
Qul başına nə gəlicəksə gəlür.
İki aləmdə Həqə sığınmışuz –
Toxtamış nə ola, ya Axsax Temur? (7, 677.)

Dünyaya sahiblənməyə qalxmış türk nəhəngləri, dünyanı fəth etmiş türk gücləri qarşısında lirik qəhrəmanın qorxub-çəkinməməsi də birbaşa onun milli mentaliteti ilə bağlıdır. Və Qazi Bürhanəddinin öz şəxsi təcrübəsində özündən qat-qat üstün olan ordu ilə döyüşə girişməsi və gözünü qırpmadan şəhid olması da onun lirik qəhrəmanının prototipində məhz öz hökmdar-şair şəxsiyyətinin dayandığını göstərir.

Klassik Azərbaycan lirik poeziyasının aparıcı qəhrəman obrazı olan lirik qəhrəmanın çoxsaylı funksiyaları mövcuddur. Bu məqalədə onlardan yalnız bəzilərinə toxunmaqla kifayətləndik.

Ədəbiyyat

1. Quluzadə M. Füzulinin lirikası. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1965.
2. Kərimli T. Mevlana və müasirlik // Ədəbiyyat məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri. XX cild. Bakı: 2007.
3. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri. Bakı: Elm, 1984.
4. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cilddə. C. 1. Bakı: "Şərq-Qərb", 2005.

5. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cilddə. C. 2. Bakı: "Şərq-Qərb", 2005.
6. Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı: "Öndər" nəşriyyatı, 2005.
7. Qazi Bürhanəddin. Divan. Bakı: "Öndər" nəşriyyatı, 2005.

Магеррам Велиев

Двойственный характер лирического героя в классической азербайджанской поэзии

Резюме

Герои классической литературы, как правило, имеют двойственный характер. Это связано как со светскими чертами, так и с особенностями мистического характера. Хотя в определенный период последние сохраняли свою важность, сейчас это значение утратило свой первичный смысл.

Мистика была историческим понятием, в определенный период восточной философии и литературы она была представлена в основных понятиях поэзии. Мирские черты, характерные для классической литературы, и по сей день не теряют своего значения и актуальности. Именно с этой точки зрения научное рассмотрение мирских особенностей лирического героя классической азербайджанской литературы важно.

Maharram Veliyev

Ambivalent character of the lyric hero in the classical azerbaijanian poetry

Summary

As a rule heroes in the classical literature have ambivalent character. One of them has world features. Though they used to be significant in the certain period, now they aren't comprehensible enough.

Mysticism was a historical notion; thoungit determined the content of poetry during the certain period of the Oriental philosophy and literature, at present when classical literature is so urgent distinguishing of the world tendencies are more significant. From this standpoint when analyzing the lyric hero in the Azerbaijanian classical literature it is necessary to rely on his world values.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
filologiya elmləri doktoru, professor

OFELYA MÜSLÜMOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
ofelya.muslumova @inboxs.ru

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN MÜHACIRƏT ƏDƏBIYYATINDA TİPOLOJİ CƏHƏTLƏR

Alman mühacirət ədəbiyyatında faşizmin iflası

Açar sözlər: Mühacirət ədəbiyyatı, Almaniya Azərbaycan.
Ключевые слова: эмиграционная литература, Германии, азербайджанской.
Key word: migrant literature, German, Azerbaycan.

Bəşər tarixinin 1941-1945-ci illərində SSRİ tərkibində olan Azərbaycanda təbii ki, belə bir tendesiya formalaşdırılmışdır ki, birgə vətənimiz olan Sovet İttifaqı təhlükə qarşısındadı, alman faşizimi sovet xalqlarına ölüm taunu gətirdi. Hitler Almaniyası bəşəriyyətin düşmənidir.O illərdə hər şey Hitler Almaniyasına qarşı mübarizəyə səfərbər olunmuşdur.

Mühacir ədəbiyyatın az öyrənilmiş, faşist zindanlarında əsir-Şirvan təxəllüsü ilə yazıb yaradan şairin aşağıdakı misraları bütövlükdə 1939-1945-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mövzusunu və qayəsini təşkil edir:

Yolum budur dönməm ondan,
Eşidin son sözlərimi;
Yadlar təpiyinə dözməm qətiyyən,
Ya ölüm, ya da ki bir azad Vətən! (18, 144)

Ən maraqlısı odur ki, o illərdə Azərbaycanda yaşayıb-yaradan şair və yazıçılar "yadlar düşmən, qəsbkar" deyə yazanda birmənalı olaraq Hitler Almanıyasını, faşizmi hədəfə çevirirdi.Mühacir Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri isə bolşevizmi, rus diktaturasını tənqid edir, müharibədə Almaniyanın qələbəsi reallaşacağı məqamda Azərbaycanın Rusiyanın işğalından qurtulacağına inam bəsləyir, "Sən ey xəyanətə, zülmə bir yuva, Ey qızıl Moskva, vəhşi Moskva"-deyərək əslində bolşevizmin qanlı əllərini Azərbaycandan çəkmək savaşı aparırdılar (18, 157).

Məhz bu illərdə alman mühacir ədəbiyyatının nümayəndələri olan F.Merniq, F.Mann, K.Libknext, K.Setkin, R.Kox və başqalarının bütövlükdə tərəqqipərvər alman ədəbiyyatının əsas mövzusunu bəşəriyyətin başı üstünü alan faşizm taununun ifşa edilməsi təşkil edirdi. Alman ədəbiyyatının bu görkəmli nümayəndələri o illərdə yazdığı əsərlərdə sosializm sisteminin zamanın xilas yolu kimi təbliğ edir, bu mövzuda yazılmış əsərləri alman dilinə çevirərək nəşr etdirirdilər.

Ümumilikdə isə əsl həqiqət ondan ibarət idi ki, bu dövrün ən görkəmli azərbaycan və alman ədibləri iki böyük sistem, iki quruluş ideologiyası arasında çaşdırılmışdı. Bu çaşqınlığın nəticəsində yaranan ədəbiyyat birtərəfli ideoloji təbliğat tendensiyası ilə seçilir, obyektiv hiss çox vaxt ideologiyaya qurban verilirdi. 1939-1941-ci illər mühacir azərbaycan və alman ədəbiyyatının ümumi problemi məhz bu məqamla bağlıdır.

Alman mühacir ədəbiyyatının əsas mövzularından biri İkinci Dünya müharibəsi idi. Bu mövzu öz əksini ən müxtəlif janrlarda yazılmış əsərlərdə tapırdı. Müharibə zamanı SSRİ-yə mühacirət edən kommunist yazıçılar faşizmə qarşı mübarizədə xüsusi fəallığı ilə seçilirdilər. İ.Bexer, B.Bredel, E.Vaynert, F.Volf və digər alman yazıçıları Sovet Ordusunda siyasi iş aparır, alman faşizminə qarşı ideoloji təbliğatla məşğul olurdular. Onlar alman əsgərlərinə müraciətlə məktublar yazır, radio ilə çıxışlar edir, alman əsirləri arasında böyük təbliğat işi görürdülər. Sovet İttifaqının Almaniyaya qarşı müharibəsinin müxtəlif tərəfləri onların bədii əsərlərində də öz əksini tapırdı. Buna nümunə olaraq İ.Bexerin "Qış döyüşü", B.Bredelin "Cəbhəçinin vəsiyyəti", F.Volfun"Moskva altında yeddi döyüşçü" əsərlərini göstərmək olar.

Almaniyada baş verən inqilabi hadisələr, ölkənin qatıldığı və hər ikisində əsas tərəflərdən biri olduğu iki cahan savaşı, qanlı hakimiyyət çevrilişləri, faşist diktaturasının qurulması XX əsr alman ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri olan Tomas Mannın yaradıcılığında silinməz izlər qoymuşdu. Yaradıcılıq metodu etibarilə tənqidi-realist olan T.Mann inqilabi hadisələrə sırf siyası yöndən ögey idi. Lakin onun uzun dövrü əhatə edən yaradıcılığının inkişaf istiqamətini məhz öz ömrünü başa vurmuş kapitalist cəmiyyətinin tənqidi təşkil edirdi. "Qeyri-siyasi düşüncələr" əsəri göstərirdi ki, siyasi məsələ artıq onun diqqətini nə dərəcədə məşğul etməyə başlayıb. Birinci Dünya müharibəsi və xüsusən də, Hitlerin hakimiyyət başına gəlişindən sonra onun siyasi olaylara münasibəti daha ardıcıl və sistematik səciyyə almağa başlamışdı. 20-ci əsrin əvvəllərində hələ Şopenhauer və Nitşe fəlsəfəsinə rəğbət bəsləyən T.Mann Birinci Dünya müharibəsinin dəhşətlərindən sonra bu filosofların fəlsəfəsini yenidən saf-çürük edir. Belə bir cəhd olmadan, şübhəsiz ki, nə "Sehirli dağ", "Lotta Veymarda", nə də "Doktor Faustus" əsərləri yarana bilməzdi. Höte dövrünə üz tutanda da, müharibəyə qədərki Avropadan danışanda da, qədim "Bibliya" süjetlərinə müraciət edəndə də T.Mannı günün ağrılı problemləri narahat edirdi. Tarix və müasirliyin bu cür üzvi vəhdətdə dərki özünün ən qabarıq ifadəsini yazıçının şah əsəri olan "Doktor Faustus"da büruzə verirdi. T.Mann özünün təkrarolunmaz yazıçı simasını intellektual roman janrında nümayiş etdirdi. Onun əsərlərinin özünəməxsusluğu onda idi ki, yazıçı fikirlərini sadəcə qəhrəmanlarının dili ilə demir, həm də birbaşa, nəzəri-fəlsəfi şəkildə ifadə edirdi. T.Mannın bu illərdəki əsərlərini oxuyanda "Biz elə bil ki, yazıçının yaradıcılıq laboratoriyasında oluruq, mürəkkəb bir prosesin içinə düşürük..." (60, 342).

Alman mühacir ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Haynrix Mannın mühacirət illərindəki ədəbi fəaliyyəti onun siyası fəaliyyəti ilə çulğalaşır. O, bu illərdə qəti surətdə inqilabi demokratizm mövqeyinə keçir. Anri Barbüs vəfat edəndə İ.Bexer yazırdı: "Bu ədəbiyyatların və onların təmsilçilərinin fərqlərinə baxmayaraq, Haynrix Mann bizim unudulmaz Anri Barbüsün işinin bibaşa davamçısıdır. Alman antifaşistlərinin qarşısında duran nəhəng vəzifələrin yerinə yetirilməsində alman antifaşist yazıçıları və mühacirləri arasında Haynrix Mann öz xidmətləri ilə birinci yeri tutur" (43, 6).

H.Mannın mühacirət dövründəki kitabları faşizmə qarşı nifrətlə nəfəs alır, onun mənbələrini aşkara çıxarırdı, yəni iqtisadi, fəlsəfi, siyasi, etik mənbələrini. Yazıçının bu illərdə yazdığı yeni kitablar–"Nifrət" (1933), "Gələcək gün" (1936), "Kişilik" (1939), VI Haynrix haqqında dilogiya döyüşkən humanizm, sosial tərəqqiyə dərin inamla dolu idi. Yazıçının "VI Haynrixin gəncliyi" (1935) və "VI Haynrixin

qocalığı" (1938) romanları siyasi məzmun daşıyırdı. Yazıçı tarixdə müasirlik axtararaq yazırdı: "Biz özümüzü Varfolomey gecəsinin müasirləri adlandıra bilərik. Neçə əsrlərdir ki, o, kobud gücün simvoluna çevrilmişdir" (51, 293).

Uzun müddət İsveçrədə yaşamış alman yazıçısı H. Hesse də XX əsr Avropa ədəbiyyatının ən maraqlı simalarından biridir. Onun yaradıcılığı coxcəhətlidir: nəsr, poeziya, esseistika, ədəbi tənqid... Amma, o, şübhəsiz ki, ilk öncə bir nasir – hekayələr, povestlər, romanlar müəllifidir.

Hesse yaradıcılığının mərkəzində insan, onun taleyi, kamilliyə çatmaq yolunda göstərilən cəhdlər durur. O da dahi alman klassiki Höte kimi yorulmadan ahəngdarlıq, ölçü, gözəllik axtarışında olub. Amma bu axtardıqlarını nə insanın daxili, nə də ondan kənarda tapa bilməyib. Bu zaman bir yol qalıb: istər insanın daxili dünyası, istərsə də cəmiyyəti didib-parçalayan ziddiyyətləri müşahidə etmək. Yazıçı özü də etiraf edirdi ki, onun yaradıcılığını səciyyələndirən harmoniya yox, daimi mübarizədir. Hesse elə bir yol tapmaq istəyirdi ki, insanlar onları təhdid edən bəlalardan bu yolla xilas ola bilsinlər.

1923-cü ildə İsveçrə vətəndaşlığını qəbul edib ömrünün axırına qədər bu ölkədə yaşamaq qərarına gələndə artıq alman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınırdı. Mühacirət illərinə qədər onun "Romantik nəğmələr" (1899), "Yolda" (1911) kimi şeir topluları, "Gecə yarısından sonra", "German Lauşeir" (1901), "Peter Kamensind" (1904), "Təkərlər altında" (1906), kimi povestlər,

"Gertruda" (1910), "Rosxalde" (1914) kimi romanlar müəllifi idi. Yazıçının "Hinistandan" (1913) başlıqlı qeydləri və "Sidxartxa" (1922) povesti Hindistana

olunmuşdu. Hessenin səyahətinin nəticəsi kimi bu qədim ölkəyə, onun təbiəti və mədəniyyətinə həsr İsveçrəyə mühacirətinin səbəbi Birinci Dünya müharibəsi olub. Yazıçı müharibədən sonrakı Almaniya iqtidarına neqativ münasibət bəsləyirdi. Müharibə Hesseni dəhşətə gətirdi. O, müharibəyə həyatın bütün gözəlliklərini təhlükə altına alan kütləvi psixoz kimi baxırdı. O, Almaniyanın o dövrdə az saylı yazıçılarından biri idi ki, şovinizmə üz tutmadı və elə müharibənin ilk günündəncə öz ideyaları uğrunda qəti mübarizəyə başladı.

O, 1914-cü ilin sentyabrında yazdığı "Ey dostlar, bu səslər gərək deyil" məqaləsi dünyanın bütün yazıçılarını humanizm prinsiplərinə sadiq olmağa və bütün qüvvələrini mədəniyyəti qorumağa səsləyirdi. Məqalə böyük rezonans doğurdu. Onun dərcindən sonra yazıçı dərhal təcrid olundu və uzun illər onun adı alman rəsmi mətbuatında "vətən xaini" kimi hallandırıldı.

Lakin bu, yazıçını ruhdan salmadı, o, bir-birinin ardınca özünün yeni məqalələrini yazdı. 1916-1919-cu illər Hessenin həyatına ən coşqun siyasi fəaliyyət dövrü kimi daxil oldu. Sonralar o, bu dövrü özünün "oyanış" illəri kimi dəyərləndirəcəkdi.

Qətiyyətli pasifist olan Hesse müharibə siyasətini birmənalı surətdə pisləyirdi. Beynalxalq imperializmin müharibə siyasətinə qarşı dünyanın bütün sülhsevər, mütərəqqi yazıçıları çıxırdılar. Məsələn, təxminən elə Hesse ilə eyni vaxtda Azərbaycanın böyük şairi və dramaturqu H.Cavid də eyni mövqedən çıxış edirdi. Onun müharibə siyasətini "iblis" əməli kimi dəyərləndirən "İblis" faciəsi (1918) Hessenin təxminən eyni vaxtda yazdığı "Ey dostlar, bu səslər gərək deyil" ("O Freunde, nicht diese Töne") məqaləsində bütün ölkələrin ziyalı sinfini birlikdə, birgə qüvvələrlə mədəniyyəti xilas etməyə çağırırdı. Bu məqalə böyük qalmaqal yaratdı. Bunun

ardınca digər məqalə meydana çıxdı. Hesse çox inamla öz fikirlərini dəyanətlə müdafiə edir, burjua sivilizasiyasının, siyasətinin qaçılmaz olan müharibədən və onun ağır nəticələrindən bütün dünyanı xəbərdar etməyə çalışırdı. Onun bu məqalələri sonralar "Hərb və sülh" adlı kitabında dərc edildi.

Bundan başqa Hessenin bir qədər sonra yazdığı "Çöl canavarı" ("Steppenwolf" 1927) romanında o, 20-ci illərin alman müasilərinə birbaşa müraciət edir.Müəllifin sözləri ilə desək, roman sabahkı müharibəyə dair "ümidsiz bir xəbərdarlıq" idi

Müharibə illərində Hesse "Muncuq oyunu"("Glasperlenspiel") (1943) əsərini yazdı. Bu, insanlığa zidd faşist ideologiyasının ağzının üstündən vuran, mənəviyyat və mədəniyyəti vəsf edən bir romandır.

Bu dövrün daha bir məşhur yazıçısı Leon Feyxtvanger (1884-1958) tarixi romanlar müəllifi kimi məşhur olsa da, yazırdı: "Ich habe die Geschichte nie ihretwegen beschrieben" (70, 510). Tərcüməsi: "Mən heç vaxt tarixi onun özü naminə təsvir etməmişəm" (tərcümə Ofelya Müslümovanındır).

O, tarixi materialda müasirliyin problemlərini qoyub həll edirdi. İstər tarixi, istərsə də müasir mövzuda yazdığı əsərlərdə Feyxtvanger insan mədəniyyətini cəmiyyətin təcavüzkar qüvvələrindən qorumaq məqsədini güdürdü. Antifaşist hərəkatı illərində Feyxtvanger hitlerçilərin ən çox nifrət etdiyi yazıçılardan biri idi. Çünki onun bu illərdəki bütün əsərlərində faşist praktikası ya birbaşa, ya da dolayısı ilə kəskin ifşa hədəfinə çevrilirdi. Leon Feyxvanger yaradıcılıq metodu və ideya, dünyagörüşü baxımından uzun, tələtümlü, daim inkişafda olan bir yol keçən yazıçıdır. Onun yaradıcılığı janr baxımından da çox zəngindir: nəsr, poeziya, esseistika, dramaturgiya. Amma, çübhəsiz ki, o, dünya ədəbiyyatında ilk öncə, antifaşist nasir, tarixi romanlar ustası kimi tanınır. Bədii yaradıcılığa iki hekayədən ibarət "Tənhalar" (1903) kitabı ilə başlayan L.Feyxtvanger mühacirət illərinə qədər külli miqdarda əsərlər yazmışdı: "İldırımsaçan allah" (1910), "Ədəbsiz knyaginya" (1923) və "Yəhudi Zyus" (1925) tarixi romanları, "Tomas Vendt" (1920) dramatik romanı, "Gözləmə zalı" trilogiyası seriyasından "Uğur" (1930) romanı, "Düşkünlərin mahnısı" (1915) və "Pep" (1928) şeirlər toplusu, çoxsaylı pyeslər ("Donya Bianka", "Korinfli gəlin", "Ferraredə karnaval", "Culiya Farneze", "Sülh", "Yorren Qastinqs", "Hərbi əsirlər", "Holland taciri", "Neft adası", "Kəlküttədə mayın dördü" və s.)...Yazıçının bütün yazdıqlarında ideya-estetik cəhətdən iki məsələ diqqəti cəlb edir: dekadent estetçilikdən tənqidi realizmə və fərdiyyətçilikdən antifaşizmə doğru inkişaf. Bu inkişafın ən qabarıq ifadələrindən biri yazıçının mühacirətin ilk illərində tamamladığı, "Gözləmə zalı" trilogiyasının növbəti romanı – "Oppenmanlar ailəsi" (1933) romanı oldu. Romanda "Uğur"da qoyulan antifaşist istiqaməti dərinləşdirdi və inkişaf etdirdi. Əsərin hər cümləsi hitlerçilərin törətdiyi bəlalara qarşı qəzəb və nifrətlə aşıb-daşır.

Feyxtvanger özü də "qızıl orta" adamı idi. Təsadüfi deyil ki, o, müsahibələrindən birində deyirdi: «Я по националности еврей, по языку немец, по убеждению интернатионалист» (53).

Tərcüməsi: "...mən milliyətcə yəhudi, dilcə alman, əqidəcə internasionalistəm" (tərcümə Ofelya Müslümovanındır)

Bertold Brextin (1898-1956) yaradıcılığı da bir çox alman yazıçıları kimi janr etibarilə çox zəngindir: poeziya, dramaturgiya, nəsr, publistika, sənətşünaslıq ...

Lakin o, alman və dünya ədəbiyyatı tarixində, hər şeydən öncə, istedadlı dramaturq, dünya teatr sənətinini böyük yenilikçisi, "epik teatrın", yaxud Brext teatrının banisi kimi tanınır. Onun gənclik illərində yazdığı pyesləri arasında ən çox uğur qazananı "Üçqüruşluq opera" (1928) Brextə dünya şöhrəti gətirirb. Əvvəldən də, inqilaba meylli olan Brextin dünyagörüşündə bundan sonra qəti inqilabçılıq dövrü başlayır. Onun "Həmrəylik nəğməsi" (1931), "İdman mahnısı" (1931), "İstisna və hüquq" (1930), "Ana" (1930-32) pyesləri, "Kule Vampe" (1932) filmi döyüşkən inqilabi ruha, kommunist dünyagörüşünə malik bir yazıçının qələmindən çıxıb.

Brextin mühacirət həyatı faşistlərin hakimiyyətə gəlişindən etibarən başlayır. O, əvvəlcə qısa müddətə İsveçrədə, sonra Danimarkada məskən salıb və burda "Üçüncü imperiyanın qorxu və miskinliyi", "Kuraj ana və uşaqları", "Sıçuanidən olan xeyirxah adam" və digər pyeslərini yazır.

Sosrealizm ədəbiyyatının nümayəndəsi, epik sözün böyük ustası Anna Zegersin yaradıcılığı da XX əsrin 50 ili ərzində alman xalqının yaşadığı faciə və sarsıntıları bütün dramatizmi ilə özündə əks etdirir.

Faşist çevrilişindən sonra o da bir çox mütərəqqi alman yazıçıları kimi doğma vətəni Almaniyanı tərk etmək məcburiyyətində qaldı, əvvəlcə Fransa, sonra isə Meksikaya mühacirət etdi. Onun mühacirət dövrü yaradıcılığı alman faşizminin ifşasına həsr olunub. Faşistlərin siyasi qələbəsinin səbəbləri, Hitlerə yol açan alman sosial-demokratlarının satqınlığı, ümumən 30-40-cı illər siyasi olaylarının ayıq bədii təhlili onun bu dövr yaradıcılığının əsasında durur.

Yazıçının "Qorunan baş" (1932) romanında Veymar respublikası dövrü alman kəndi təsvir olunur. Faşist çevrilişi ərəfəsində alman kəndlisinini şüuruna hakim olmaq uğrunda kommunistlər və sosial-demokratlar arasında kəskin mübarizə gedir.

A.Zegers növbəti – "Fevraldan keçən yol" (1935) romanında 1934-cü ildə Avstriyada baş verən hadisələri təsvir edir. Avstriya fəhlələri Dolfusun başçılığı ilə əldə silah faşizmə qarşı çıxırlar. Hadisələr paralel olaraq Avstriyanın müxtəlif şəhərlərində baş verir. Yazıçı barrikadalarda can verən fəhlələrin qəhrəmanlığını göstərməklə yanaşı, onlara arxadan zərbə vuran sosial-demokratların xainliyini də nəzərdən qaçırmır.

"Yeddinci xaç" romanı (1939) A.Zegers yaradıcılığının ən uğurlu nümunələrindən biri sayılır. Roman faşizm dövrü alman həyatına həsr olunub. Romanın əsasında yeddi nəfər əsirin alman əsir düşərgəsindən qaçmasıdır. O, bu qərara gəlir ki, öz əqidən uğrunda mübarizə ləyaqətli insan mövcudiyyətinin əsas göstəricisidir. Ölüm düşərgəsindən qaçan əsirlər ölkənin müxtəlif yerlərini gəzir, müxtəlif adamlarla tanış olurlar. Hər qarşılaşdıqları adamı görəndə onları bir məsələ maraqlandırır: bu görəsən bizi satar, ya yox?! Faşizm insanı bu dərəcədə alçaqlığa, inamsızlığa, qeyri-insaniliyə sürükləyib. O, bu qərara gəlir ki, öz əqidən uğrunda mübarizə ləyaqətli insan mövcudiyyətinin əsas göstəricisidir.. Yazıçının demək istədiyi əsas məsələ budur.

Hitler rejimini qəbul etmədiklərinə görə onlara ayrı-ayrılıqda təsir göstərmək, diqtə etmək istəsələr də Herhart Hauptman, Rixard Xux, Bernard Kellerman, Hans Fallada, Erix Kestner, Vilhelm Leman, Ernest Barlax və başqaları öz inamlarından, ənənəvi demokratik fikirlərindən dönməyərək son nəfəslərinədək humanist ideyalarına sadiq qaldılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, «daxili mühacir»lərin əsərlərinin əksəriyyətində nə siyasi, nə də xüsusi ictimai fikirlər əks olunmurdu. Lakin orası da var ki, get-gedə siyasi baxışlar özünü büruzə verməyə başladı və bu tendensiya adı çəkilən sənətçilərin faşist rejimi tərəfindən göz altına alınmasına gətirib çıxarırdı.

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, hər cür tənə və basqılara məruz qalmasına baxmayaraq mütərəqqi ədəbiyyat nümunələri öz əbədi və vacib missiyasını uğurla davam etdirir, ictimai-siyasi fikrin formalaşmasına güclü təkanverici qüvvə olaraq qalırdı.

Ədəbiyyat

1. Adam Kuckhoff. Eine Auswahl von Erzählungen, Gedichten, Briefen, Glossen und Aufsätzen. Berlin, 1970, s-.290-291
2. Admoni B. T.Silman. Tomas Mann. L., 1960, s.342
3. Anna Seghers. Glauben an İrdisches. Essays aus vier Jahrhunderten. Leipziq, 1969, s.21
4. Berendsohn W. Die humanistische Front. Einführung in die deutsche Emigranten-Literatur. Zürich, 1946, s. 23
5. Bertolt Brecht. Stüche, Bd. VII, s. 207.
6. Bertolt Brecht. Über reimlose Lyrik mit unregelmäßigen Rhythmen. – “Versuche”, H. 12. Berlin, 1953, s. 144
7. О.В.Егоров Генрих Манн. История Немецкой литературы. Том пятый Москва, наука, 1976
8. Deutsche Literatur im Exil. Hrsq von Herman Kesten. Wien – München – Basel, 1964
9. Thomas Mann. Gesammelte Werke. Bd. 11 Berlin 1955.
10. Karl Jarmatz , „ Literatur im Exil“ s.6

О.Муслимова

Типологические сходства между немецкой и азербайджанской эмиграционной литературы

Резюме

С приходом фашизма к власти некоторые известные политики и писатели Германии покинули страну. Они были против фашисткой идеологии. Более ста деятелей нашли приют в других странах мира. Среди них были имена знаменитых деятелей. С этим других странах мира возродилась эмиграционная литература. Создатели этой литературы выступали против фашизма. В статье говорится также о азербайджанской эмиграционной литературы и их борьбы.

O.Muslimova

Tehjlogal peculiarities in Azərbaijan and German migration literature

Collahse of fascism in German miqration literature

Summary

After the victory of the German fascism a number of progressive and significant (people) politicians left Germany. They were against fascist ideology. About hundred of German literati found shelters in abroad. There were well known painters among them. So the German migrant literature began. The founders of this literature began their struggle against fascis.

Rəyçi: Şamil Vəliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Qəzənfər Kazımov
Azərbaycan dili dialekt və şivələrində felin quruluş xüsusiyyətləri 3
Nigar Veliyeva
Dancing as the bright manifestation of non-verbal components of cross-cultural communication 26
Xanim Cəlilova,
Tahirə Zairova
İngilis atalar sözləri, onların semantik mənaları və Azərbaycan dilində ekvivalentləri 39
Севиндж Самедова
Цели и задачи педагога на начальном этапе обучения иностранных студентов русскому языку 46
Aygün Cəfərova
Füzuli rayonunun toponimlərinin Azərbaycan toponimiyasında yeri 53
Aynurə Əliyeva
"Bürhani-qate" lüğətində mələk adları 61
Рена Амрахова
Способы перевода азербайджанских фразеологизмов на русский язык 58
Gülbəniz Cahangirova
İngilis antroponimlərinin etnik səciyyəsi..... 73
Gülrux Hüseynova
Bədii dildə məsazlar sisteminin üslubi imkanlarından istifadə..... 78
Norkhodjayeva Khurshida Sharipovna
Main peculiarities of regulating the process mean compound terms 83
Zibahət Nəsirova
Alman dili dərsliklərində alınma sözlərin mənimsənilməsi və tədris prosesində tipik səhvlərin təhlili 88
Leyla İbrahimova
Müasir alman dilində inkarliq kateqoriyasının İşlənmə xüsusiyyətləri 93
Sevinc Quliyeva
Present perfect və past perfect zamanlarinin ingilis və Azərbaycan dillərində linqvistik təhlili 98
Təranə Məmmədova
Terminoloji birləşmələrdə əcnəbi sözlər 103
Елена Велиева
Преимущества использования интернет технологий в преподавании иностранных языков 108
R.Babayeva
To the problem of writing business messages 113
Hülya Aktaş
Çağdaş türkcələrdə söyləm: forma, semantika və funksiya 119

Rəşidə Ağayeva
Frazeologizmlərin kommunikativ, koqnitiv və praqmatik
aspektlərdən semantik təsnifi məsələləri 125
Şükufə İslamova
İngilis və Azərbaycan dillərinin leksik sisnemində idiomatik
ifadələrin işlənmə xüsusiyyətləri 133
İradə Tahirova
Elliptik cümlələrin ingilis və Azərbaycan dillərində leksik-semantik
xüsusiyyətləri 138
Təvəkkül İbrahimova
Variant use of tense–aspect forms 143
Sevda Rzayeva
Xarici dil dərslərində innovativ metodlarina istifadə təcrübəsi 148
Svetlana Məmmədova
Qafqaz arealında motivləşmə yolu ilə əmələ gələn xörək adları 153
Гюльнара Садыхова
Фразеологизмы с компонентами «Адам» и «Ева»
во французском, азербайджанском и русском языках 158
Sugra Rəhmanova
«Dəhnamə » poemasının fonetik, leksik- qrammatik dil xüsusiyyətləri ... 163
Aidə Baxşəliyeva
Müasir ingilis dilində bağlayıcıların cümlədə rolu və isim düzəldən
prefikslərin semantikası 168
Gülnar Nağıyeva
İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin
leksik-semantik və morfologi xüsusiyyətləri 173
Aytən Hüseynova
İngilis dilində modal fellərin məsdərdə işlənmə xüsusiyyətləri
və onların Azərbaycan dilində ifadəsi 178
Allahverdi Hacıyev,
Tamam Mehrabova
Azərbaycan etnonimləri 183
Esmira Behbudova
İngilis dilində coxmənali frazeoloji birləşmələrin frazeoloji
omonimlərlə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri..... 195
Sevinc Qəmbərova
Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin qars şivələrində
əlamət bildirən sözlər 201
Гюльшен Аббасова
Связный текст и обучение студентов-азербайджанцев
русскому языку 207
Məmmədxan Soltanov,
Aidə Soltanova (Quliyeva)
«əkinçi» qəzetində və aşıq yaradıcılığında işlənən bəzi
toponimlər haqqında 214

Ülviyyə Həkimova-Aydın
Terminologiya məsələsinin diaxronik aspekti 219
Vəfa Bağırzadə
Cümlə və söyləm dilin sintaktik səviyyəsinin əsas vahidi kimi 226
Sevinc Bağırova
Sifət əsas hitq hissəsi kimi (Azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında) 233
Kəmalə Hüseynova
Xarici dil üzrə terminoloji leksikasinin öyrədilməsinin əsas prinsipləri 238
Mahirə Quliyeva
İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində Avropa mənşəli sözlərin rolu və əhəmiyyəti 243
Sevda Charkazova
How to motivate unmotivated students 248
Xatirə Kərimova
Methods and techniques 253
Садая Алиева
Возможные формы интегрирования информационных технологий и преподавания английского языка 258
Nərmin Əliyeva
Moskva semantik məktəbi haqqında 263
Xumar Məmmədova
Zemfira Məmmədova
Dil siyasəti 271
Tamilla Məmmədova
Müasir Alman və Azərbaycan dillərində felin əmr şəklinin işlənməsinə dair 278
Gülşən Əhmədova
Alman dili frazeologizmlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə yolları 283

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Əlimuxtar Muxtarov
Azərbaycan ədəbiyyatinin lirik-epik əsərlərində Nizami Gəncəvi idealı 288
İbrahim Quliyev
Xəmsəçiliyin nizamiyə qədərki ənənəsi 300
Самира Таривердиева
«Правда жизни» и произведения в. Тендрякова 50-60-х годов 306
Nigar İsmayılzadə
Təsəvvüf və ədəbiyyat 312
Şəbnəm Əliyeva
Nizami düşüncələri Məcnun dilindən.. 320
Layla Roşan (Lalə Qarayeva)
Şərq – Qərb ədəbi əlaqələrinin inkişafında Gibbin rolu 326

Sədrəddin Hüseyn
Klassiklərin tədqiqi və Əbülhəsən Raci 335
Afət Namazova
"Kitabi Dədə Qorqud"un nəşr və tədqiq tarixi..... 341
Ülfət Rəhimova
Dünya teleformatlari müasir Azərbaycan teleməkanında 346
İman Cəfərov
"Molla Nəsrəddin" jurnalı "tərcüman" qəzetin 25 illiyi haqqında 352
Sevinc Kazımova
Tahir Kazımovun yaradıcılığında yazıçı mövqeyi və bədii özünüifadə 360
Şöhrət Bədəlov
Quran iqtibaslari və Xətayi yaradıcılığı 366
Qənimət Hüseynov
İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsii dövlətin
ali məqsədidir 373
Nərminə Məmmədova
Müstəqil Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi fiziki tərbiyə işi 378
Xuraman Hümmətova
Nizami Gəncəvinin "Eşqdir mehrabı uca göylərin" ifadəsi irfan
düşüncəsinin qaynağıdır 383
Şöhrət Nəsirova
Zahid Xəlilin uşaq hekayələrinin orijinal keyfiyətləri 390
T.Aslanova
M.B.Məmmədzadənin ədəbi düşüncələri..... 395
Məhərrəm Vəliyev
Klassik Azərbaycan poeziyasında lirik qəhrəmanın ikili xarakteri..... 400
Ofelya Müslümova
Alman və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında tipoloji cəhətlər
Alman mühacirət ədəbiyyatında faşizmin iflası..... 405

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış **19.02.2014.**
Şərti çap vərəqi 26 Sifariş **№ 19.**
Kağız formatı 84**x108 1/8.** Tiraj **500.**

Kitab **«Elm və Təhsil»** nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 511-37-82; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.